

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

249

यजुर्वेदभाष्यम्

—0550—

परमहंसपरिव्राजकाचार्य

श्रीमहयानन्दसरस्वतीस्वामिनानिर्मितम्

संस्कृताय्यभाषाभ्यां समन्वितम्

प्रथमाध्यायतो दशाध्यायपर्यन्तम्

प्रयागनगरे वैदिकयन्त्रालये मुद्रितम्

(प्रथमो भागः)

संवत् १८४६

पलाधिकारः यीमन्वरोपकारिण्या समया संभंदा खाषीन एव रचित ! ॥१५॥

क्तप्राप्ताएयात् । येन मनुष्या ईश्वरं धार्मिकान् विदुषश्च
सर्वचैष्ट्यासांगत्यं शिल्पविद्यासंगतिकरणं शुभविद्यागुणंदानं य
तया सर्वोपकारे शुभे व्यवहारे विद्वत्सु च द्रव्यादिव्ययं कुर्वन्
जुः । अन्यत्सर्वं भूमिकायां प्रकाशितं तत्र द्रष्टव्यम् ॥ सा
चतुर्णां वेदानामेकैव वर्तते ॥

अस्मिन् यजुर्वेदे चत्वारिंशदध्यायाः सन्ति तत्रैकैकसि
ये मंत्राः संख्यायन्ते ॥

अध्यायः	मंत्र	अ०	म०	अ०	म०	अ०	म०
१	३१	११	८३	२१	६१	३१	२२
२	३४	१२	११७	२२	३४	३२	१६
३	६३	१३	५८	२३	६५	३३	९७
४	३७	१४	३१	२४	४०	३४	५८
५	४३	१५	६५	२५	४७	३५	२२
६	३७	१६	३६	२६	२६	३६	२४
७	४८	१७	९९	२७	४५	३७	२१
८	६३	१८	७७	२८	४६	३८	२८
९	६०	१९	९५	२९	६०	३९	१३
१०	३४	२०	९०	३०	२२	४०	१७

चत्वारिंशदध्यायस्थाः सर्वे मंत्रा एतावन्तः १९७५ एकोन
तिः शतानि पंचसप्ततिश्च सन्ति ॥

भाष्यार्थः— अयं यजुर्वेदके भाष्यका आरम्भ किया जाता है ॥ जो निर्गु
णपुत्रसे देत मुरुन विज्ञान । प्रणतपाल जगदीश्वरहि करि प्रणामतिहि
॥ १ ॥ ज्ञानदापि ऋग्वेदका भाष्याभीष्ट विधाय । पर उपकार विचारिकरि
प्र सुवोध निधाय ॥ २ ॥ ज्ञानपथ ब्राह्मण आदि पुनि निर्यंदु निरुक्त नि
यजुर्वेद जो क्रियापर वर्णो नाहि पिचारि ॥ ३ ॥ एकसहस्र नवशत अधिक विप्र
चौनीस ॥ पौष शुद्ध तैरसि तिथी दिन अर्धीश ब्राह्मीग ॥ ४ ॥ विक्रमके
१९३४ पौष शुद्ध १९ गुरुवाक्रे दिन यजुर्वेदके भाष्य बनानेका आरम्भ

गाय कर्मणे प्रार्पयतु । वयमिषेऽन्नायोत्तमेच्छायै सवितारं देवं ।
 वा त्वां तथोज्जे पराक्रमोत्तमरसप्राप्तये भागं भजनीयं त्वां त्वा सत्त-
 तमाश्रयामः । एवं भूत्वा यूयमाप्यायध्वं वयं चाप्यायामहे । 'हे'
 धर भवान्कृपयाऽस्माकमिन्द्राय परमैश्वर्य्यप्राप्तये श्रेष्ठतमाय
 मेमाः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा गाः सदैव प्रार्पयतु । हे
 नृ भवत्कृपयास्माकं मध्ये कश्चिदघशंसः पापी स्तेनश्चोर-
 त कदाचिन्मोत्पद्यताम् । तथा त्वमस्य यजमानस्य जीवस्य
 ग्राहि सततं रक्ष । यतो वः ता गा इमान्पशूंश्चाघशंसः स्ते-
 शत । हर्तुं समर्थो न भवेद्यतोऽस्मिन् गोपतौ पृथिव्यादिरक्ष-
 त्वाकस्य धार्मिकमनुष्यस्य समीपे बद्धीर्विद्वद्यो गावो ध्रुवाः स्यात
 पृः ॥ १ ॥

॥वार्थः—मनुष्यैः सदैव धर्म्यं पुरुषार्थमाश्रित्यर्वेदाध्ययनेन
 णिनौ ज्ञात्वा सर्वपदार्थानां संप्रयोगेण पुरुषार्थसिद्धये श्रेष्ठतमा-
 भिः संयुक्तैर्मवितव्यम् । यत ईश्वरानुग्रहेण सर्वेषां सुखैश्व-
 स्यात् । तथा सम्पत् क्रियया प्रजाया रक्षणशिक्षणे
 ति । यतो नैव कश्चिद्रोगाख्यो विघ्नश्चोरश्च प्रबलः क-
 जाश्च सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः । येनेयं विचित्रा
 णपुत्रस्मै जगदीश्वराय सदैव धन्यवादा वाच्याः । एवं कुर्वतो
 ॥ १ ॥ इरीश्वरः कृपया सदैव रक्षयिष्यतीति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

प्र मुखे

॥— हे मनुष्य लोगो जो (सविता) सब जगत्की उत्पत्ति
 यजुर्वेदसंयुक्त । (देवः) सब मुखोंके देवे और सब विद्याके प्रसिद्ध
 चौकीस । सो । (व) तुम हम और अपने मित्रोंके जो । (वा-
 १९३६) सिद्ध करानेहारे स्पर्शगुणवाले प्राण अन्न करण और
 को । (श्रेष्ठतमाय) अत्युत्तम । (कर्मणे) करने योग्य सर्वों
 १ यो दत्त अर्चनी प्रकृत संयुक्त करे । हम लो-

ग । (इषे) अन्न आदि उत्तम उत्तम पदार्थों और विज्ञानकी इच्छा और । (उजे) पराक्रम अर्थात् उत्तम रसकी प्राप्ति के लिये । (भागं) सेवा करने योग्य धन और ज्ञान के भरे हुए । (त्वा) इक्षुगुणशाले और (त्वा) श्रेष्ठ पराक्रम आदि गुणों के देनेहारे आपका सब प्रकारसे आश्रय करते हैं । हे भिन्न लोगो तुम भी ऐसे होकर । (आप्यायश्चम) उन्नतिको प्राप्त हो तथा हम भी हो । हे भगवन् जगदीश्वर हम लोगो के । (इन्द्राय) परम ऐश्वर्यकी प्राप्ति के लिये । (प्रजापती) जिनके बहुत संतान हैं । तथा जो (अनमीवा) व्याधि और । (अवस्था) जिनमें राजपद आदि रोग नहीं हैं वे । (अद्या) जो २ गौ आदि पशु वा उन्नति करने योग्य है जो कभी हिसा करने योग्य नहीं कि जो इन्द्रिया वा पृथिवी आदि लोक हैं उनको सदैव । (प्रार्पयतु) निपट कीजिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपासे हम लोगोंमें से कुछ देने के लिये कोई । (अवशंस) पापी वा (स्नेन) चोर डाकू । (दीर्घशत) मनु उत्पन्न हो । तथा आप उस । (यजमानस्य) परमेश्वर और सर्वोपकार धर्म के सेवन करनेवाले मनुष्य के । (पशून्) गौ घोड़े और हाथी आदि तथा लक्ष्मी और प्रजाकी । (पाहि) निरंतर रक्षा कीजिये जिससे उक्त पदार्थों के हरनेकी पूर्वोक्त कोई दुष्ट मनुष्य समर्थ न हो । (अस्मिन्) इस धार्मिक । (गोपतौ) पृथिवी आदि पदार्थोंकी रक्षा चाहनेवाले सज्जन मनुष्य के समीप । (वह्नीं) बहुतसे उक्त पदार्थ । (ध्रुवा) निश्चल सुख के हेतु । (ग्यात) हों । इस मंत्रकी व्याख्या शतपथ ब्राह्मणमें की है उसका ठिकाना पूरा संस्कृत भाष्यमें लिख दिया और आगे भी ऐसाही ठिकाना लिखा जायगा जिसको देखना हो वह उस ठिकानेमें देख लेवे ॥१॥

भावार्थभाषा— विद्वान् मनुष्योंको सदैव परमेश्वर और धर्मयुक्त पुरुषार्थ के आश्रयसे ऋग्पेदको पढ़के गुण और गुणोंकी त्रीकु २ ज्ञानकर सब पदार्थों के संप्रयोगसे पुरुषार्थकी सिद्धि के लिये अन्युत्तम क्रियाओंसे युक्त होना चाहिये कि जिससे परमेश्वरकी कृपापूर्वक सब मनुष्योंको सुख और ऐश्वर्य प्राप्त हो सके मनुष्योंको चाहिये कि अच्छे अच्छे कामोंसे प्रजाकी रक्षा करके विद्यापुरुषोंसे पुत्रादिकी शिक्षा सदैव करे कि जिससे प्रबल रोग अभाव होकर प्रजा और पुत्रादि सब सुखोंको प्राप्त हो सके ॥ भवन्ति की ध्यान है । हे मनुष्य लोगो आओ अपने मिलके तिस । (पवित्रं) शरीर । पदार्थ रचे हैं उस जगदीश्वर के लिये सदैव धन्यकार सूर्यकी श्रुतिसे वहु- ईश्वर अपनी कृपासे उक्त कामोंको करते हुए प्रसाद्य देशदेवरेणः सन्ति ते सु- (वर्म) शुद्ध

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वसङ्घार्पो
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

॥ वह यज्ञ किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरि श्व-
नो घर्मसि विश्वधा असि ।

परमेण धाम्ना दृश्हस्व माह्वामा ते यज्ञपतिर्द्वा-
र्पात् ॥ २ ॥

वसोः । पवित्र । असि । द्यौः । असि । पृथिवी । अस्मि ।
मातरि श्वनः । घर्मः । असि । विश्वधा इति विश्वधाः । असि ॥
परमेण । धाम्ना । दृश्हस्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञप-
तिरिति यज्ञपतिः । द्वार्पात् ॥ २ ॥

पदार्थः—(वसोः) वसुः । अत्रार्थादिभक्तेर्विपरिणाम इति प्र-
थमा विभक्तिर्विपरिणम्यते । यज्ञो वै वसुः । शं० १।५।४।९। (पवि-
त्रं) पुनाति येन कर्मणा तत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरु-
ष्यत्ययः । (द्यौः) विज्ञानप्रकाशहेतुः । (असि) भवति । (पृथि-
वि) विस्तृतः । (असि) भवति । (मातरि श्वनः) मातरि अन्तरिक्षे
गन्धनिधि वातस्य वायोः । श्वनुच्छन्० उ० १।१५७।
॥ १ श्रीश्वर निपातितः । मातरिश्वा वायुर्मतर्ह्यन्तरिक्षे श्वसिति
यजुर्वेदसंस्कृतम् । निरु० ७।२६। (घर्मः) अग्नितापयुक्तः शोध-
चोत्पीलनं सो । (वसु पठितम् । निघ० ३१७। (असि) भवति ।
१९३६ पौ सिद्ध करानेहारं । (असि) भवति । (परमेण) प्रकृष्टसुख-
को । (श्रेष्ठतया)

जो (विश्वधाः) संसारका धारण करनेवाला । (असि) है । तथा जो (परमेष्ठा) उत्तम । (धाम्ना) स्थानसे । (दृष्टस्व) सुखका गढ़ानेवाला है । इस यज्ञका । (मा) मंत्र । (हस्त) त्याग कर । तथा । (ते) तेरा । (यज्ञपतिः) यज्ञकी रक्षा करनेवाला । तब भी उसको । (मा) न । (ह्यर्पित्वा) त्यागे । धातुर्थ-
इह यज्ञ किस

यज्ञ शब्दका अर्थ तीन प्रकारका होता है अर्थात् एक जो इ-

द्वार परलोकके सुखके लिये विद्या ज्ञान और धर्मके सेवनसे वृद्ध

होवे विद्वान् हैं उनका सत्कार करना । दूसरा अग्नी प्रकार पदार्थोंके गु-

भक्त और विरोधके ज्ञानसे दिव्यविद्याका प्रत्यक्ष करना और तीसरा नित्य

दानोंका समागम अथवा शुभ गुण विद्या मुख धर्म और सत्यका नित्य दान करना है ॥१॥

भावार्थः— मनुष्य लोग अपनी विद्या और उत्तम क्रियासे जिस यज्ञका सेवन करने हैं उससे पवित्रताका प्रकाश, पृथिवीका राज्य, वायुरूपी प्राणके तुल्य राज-नीति, प्रताप, सबकी रक्षा, इस लोक और परलोकमें सुखकी वृद्धि, परस्पर क्रम-लतासे वर्तना, और कुटिलताका त्याग इत्यादि श्रेष्ठ गुण उत्पन्न होते हैं इस लिये सब मनुष्योंको यथोक्त तथा अपने सुखके लिये विद्या और पुरुषार्थके साथ प्रीतिपूर्वक यज्ञका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता ।

कावर्णि भुलेजगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किन् उक्त यज्ञ कैसा सुख करता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

देवत्वां सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्त्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

१९३६ वै सिद्ध करीवन् । असि । शतधारमिति शतधारम् । वसो की । (श्रेष्ठतमायुषः) । सहस्रधारमिति सहस्रधारम् ॥

देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधा-
रेणेति शतधारेण । सुप्वेति सुप्वा । काम् । अधुक्षः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिकारकं कर्म ।
(असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शतधारं) शतं ब-
हुविधमसंख्यातं विश्वं धरतीति तं । शतमिति बहुनामसु पठि-
तम् । निघं० ३।१ । (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिनिमित्तं ।
(असि) अस्ति । (सहस्रधारं) बहुविधं ब्रह्माण्डं धरतीति तं यज्ञम्
सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१ । (देवः) स्वयंप्रका-
शस्वरूपः परमेश्वरः । (त्वा) तं यज्ञं । (सविता) सर्वेषां वसूनाम-
ग्निष्टथिव्यादीनां त्रयस्त्रिंशतो देवानां प्रसविता । सविता वै देवानां प्रस-
विता । श० १।१।२।१७ । (पुनातु) पवित्रीकरोतु । (वसोः) पूर्वो-
क्तो यज्ञः । (पवित्रेण) पवित्रनिमित्तेन वेदविज्ञानकर्मणा । (शत-
धारेण) बहुविद्याधारकेण परमेश्वरेण वेदेन वा । (सुप्वा) सुप्तया
पुनाति पवित्रहेतुर्वा तेन । (काम्) का का वाचं । (अधुक्षः) दो-
ग्धमिच्छसीति प्रश्नः । अत्र लङर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । श० १।१।४
१ १६ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— यो वसोर्वसुर्यज्ञः शतधारं पवित्रमसि शतधा शुद्धि-
कारकोस्ति सहस्रधारं पवित्रमसि सुखदोस्ति त्वा तं सविता देवः पु-
नातु । हे जगदीश्वर भवान् तेनास्माभिरनुष्ठितेन पवित्रेण शतधारेण
सुप्वा यज्ञेनास्मान् पुनातु । हे विद्वन् जिज्ञासो वा त्वं कां वाचम-
धुक्षः प्रपूरयसि वा प्रपूरयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥

भावार्थः— ये मनुष्याः पूर्वोक्तं यज्ञमनुष्ठाय पवित्रा भवन्ति
तान् जगदीश्वरो बहुविधेन विज्ञानेन सहवर्त्तमानान्कृत्वैतेभ्यो बहु-
विधं सुखं ददाति परन्तु ये क्रियावन्तः परोपकारिणः सन्ति ते सु

स्वप्नाप्नुवन्ति नेतरेऽलसाः । अत्र कामधुच्छ इति प्रश्नोस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो (वसोः) यज्ञ । (शनधारं) असंख्यात संसारका धारण करने । और (पवित्रं) शुद्धि करनेवाला कर्म । (असि) है तथा जो । (वसोः) यज्ञ । (सहस्रधारं) अनेक प्रकारके ब्रह्मांडको धारण करने और । (पवित्रं) शुद्धिका निमित्त सुख देनेवाला है । (त्वा) उस यज्ञको । (देवः) स्वर्गप्रकाशस्वरूप । (सविता) वसु आदि नेतीस देवोंका उत्पत्ति करनेवाला परमेश्वर । (पुनातु) पवित्र करे । हैं तगदीश्वर आप हम लोगोंसे सेवित जो । (वसोः) यज्ञ है उस । (पवित्रेण) शुद्धिके निमित्त वेदके विज्ञान । (शनधारेण) बहुत विद्याओंका धारण करनेवाले वेद और । (सुप्वा) अच्छी प्रकार पवित्र करनेवाले यज्ञसे हम लोगोंको पवित्र कीजिये । हे विद्वान् पुरुष वा जाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य तू । (काम) वेदकी श्रेष्ठ वाणियोंसे कौन २ वाणीके अभिप्रायको । (अधुच्छः) अपने मनमें पूरण करना अर्थात् जाना चाहता है ॥ ३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पूर्वोक्त यज्ञका सेवन करके पवित्र होते हैं उन्हींको तगदीश्वर बहुतसा ज्ञान देकर अनेक प्रकारके सुख देता है परंतु जो लोग ऐसी क्रियाओंके करनेवाले वा परोपकारी होते हैं वेही सुखको प्राप्त होते हैं आलस्य करनेवाले कभी नहीं । इस मंत्रमें (कामधुच्छः) इन पदोंसे वाणीके विषयमें प्रश्न है ॥ ३ ॥

सा विश्वायुरित्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ त्रिविधस्य प्रश्नस्य त्रीण्युत्तराण्युपदिश्यन्ते ।

जो पूर्वोक्त मंत्रमें तीन प्रश्न कहे हैं उनके उत्तर अगले मंत्रमें क्रमसे प्रकाशित किये हैं ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ।

इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेना तनन्ति विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

सा । विश्वायुरिति विश्वऽआयुः । सा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । सा । विश्वधाया इति विश्वऽधायाः ॥

इन्द्रस्य । त्वा । भागं । सोमेन । आ । तनन्ति । विष्णो इति विष्णो । हव्यं । रक्ष ॥ ४ ॥

पदार्थः— (सा) वाक् । वागु वे यज्ञः । श० १।१।४।११। (विश्व-
 ययुः) पूर्णमायुर्यस्यां सा ग्रहीतव्या । (सा) शिल्पविद्यासंपादिका ।
 (विश्वकर्मा) विश्वं संपूर्णं क्रियाकाण्डं सिध्यति यया सा । (सा)
 संपूर्णविद्याप्रकाशिका । (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं जगाद्दिवागुणैः
 सह दधाति सा । विश्वोपपदे दुधाद्भूधातोः सुन्प्रत्ययः बाहुलकाणिञ्च ।
 (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य यज्ञस्य वा । (त्वा) तं । अत्र पुरुषप्रत्ययः ।
 (भागं) भजनौयं शुभगुणभाजनं यज्ञं । (सोमेन) शिल्पविद्यया सं-
 पादितेन रसेनानन्देन वा । (आ) समन्तात् । (तनन्मि) संकोच-
 यामि दृढीकरोमि । (विष्णो) वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं विश्वं तत्सं-
 बुद्धौ परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि दातुं ग्रहीतुं योग्यं द्रव्यं
 विज्ञानं वा । (रक्ष) पालय । अयं मंत्रः । श० १।५।४।१७-२१
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे विष्णो व्यापकेश्वर भवता या वाग्भाष्यते सा विश्वा-
 युः सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया अस्ति । तया त्रिविधया गृहीतयैवाहं
 यमिन्द्रस्य भागं यज्ञं सोमेनातनन्मि तं हव्यं यज्ञं त्वं सततं रक्ष ॥ ४ ॥

भावार्थः— त्रिविधा वाग्भवति । या ब्रह्मचर्याश्रमे पूर्णविद्याप-
 ठनाय पूर्णायुःकरणाय च सेव्यते सा प्रथमा । या गृहाश्रमेऽनेकक्रिययो-
 योगसुखप्रापकफला विस्तीर्यते सा द्वितीया । या च सर्वमनुष्यैः
 सर्वमनुष्येभ्यः शरीरात्मसुखवर्धनायेश्वरादिपदार्थविज्ञानप्रकाशिका वा-
 नप्रस्थसंन्यासाश्रमे खलूपदिश्यते सा तृतीया । नचैनया विना कस्या-
 पि सर्वं सुखं भवितुमर्हति । अनयैव मनुष्यैः पूर्वोक्तो यज्ञोनुष्ठातव्यः ।
 व्यापकेश्वरः स्तोतव्यः प्रार्थनीय उपासनीयश्च भवति । अनुष्ठितोऽयं
 यज्ञो जगति रक्षाहेतुः प्रेम्णा सत्यभावेन प्रार्थितश्चेश्वरस्तान् सर्वदा
 रक्षति । परंतु ये क्रियाकुशला धार्मिकाः परोपकारिणो जनाः सन्ति

तद् ईश्वरं धर्मं च विज्ञाय सम्यक् क्रियया साधनेनैहिकं पारत्रिकं च सुखं प्राप्नुवन्ति नेतरे ॥ ४ ॥

पदार्थ — हे (विष्णो) व्यापक ईश्वर आप जिस वाणीका धारण करते हैं । (सा) वह । (विश्वायुः) पूर्ण आपुकी देनेवाली । (सा) वह जिससे कि । (रित्वकर्मा) संपूर्ण क्रियाकांड सिद्ध होता है और । (सा) वट । (विश्वधाया) सब जगत्को विद्या और गुणोंसे धारण करनेवाली है । पूर्व मंत्रमें जो प्रश्न है उसके उत्तरमें यही तीन प्रकारकी वाणी ग्रहण करनेयोग्य है इसीसे मैं । (इन्द्रस्य) परमेश्वरका । (भार्ग) सेवा करने योग्य यज्ञकी । (सोमेन) विद्यासे सिद्ध किये इस अथवा आनंदसे । (आननन्विय) अपने हृदयमें दृढ़ करना हूं तथा हे परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि देनेसेनेयोग्य द्रव्य वा विज्ञानकी । (रत्न) निरंतर रक्षा कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थ — तीन प्रकारकी वाणी होती है अर्थात् प्रथम वर जो कि ब्रह्मचर्यमें विद्या पढ़ने वा पूर्ण आपु होनेके लिये सेवन की जाती है । दूसरी वह जो गृहधर्ममें अनेक क्रिया वा उद्योगोंसे सुखोंकी देनेवाली विष्णुसे प्रगट की जाती है । और तीसरी वह जो इस संसारमें सब मनुष्योंके शरीर और आत्माके सुखकी वृद्धि वा ईश्वर आदि पदार्थोंके विज्ञानको देनेवाली वानप्रस्थ और संन्यास आश्रममें विद्वानोंसे उपदेश की जाती है इन प्रकारकी वाणीके बिना किसीको सुख सुख नहीं हो सकते । क्योंकि इसीसे पूर्वोक्त यज्ञ तथा व्यापक ईश्वरकी स्तुति प्रार्थना और उपासना करना योग्य है ईश्वरकी यह आज्ञा है कि जो नियमसे किया हुआ यज्ञ संसारमें रक्षाका हेतु और प्रेमसत्यभावसे प्रार्थनाको प्राप्त हुआ ईश्वर विद्वानोंकी सर्वदा रक्षा करना है वही सबका अध्यक्ष है परंतु जो क्रियामें कुशल धार्मिक परोपकारी मनुष्य हैं वेही ईश्वर और धर्मको जानकार मोक्ष और सम्यक् क्रियासाधनोंसे इस लोक और परलोकके सुखको प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

अग्रे व्रतपतदत्यस्य ऋपिः स एव । अग्निर्देवता ।

आर्चीन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

किंच तद्वाचो व्रतमिष्टुपदिश्यते ।

उक्त वाणीका व्रत क्या है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छेकेयं तन्मे रा-
ध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

अग्ने । व्रतपत इति व्रतऽपते । व्रतं । चरिष्यामि । तत् ।
शेकेयं । तत् । मे । राध्यताम् ॥

इदं । अहं । अनृतात् । सत्यं । उपै । एमि ॥ ५ ॥

पदार्थः— (अग्ने) हे सत्योपदेशकेश्वर । (व्रतपते) व्रतानां स-
त्यभाषणादीनां पतिः पालकस्तत्संबुद्धौ । (व्रतं) सत्यभाषणं सत्य-
करणं सत्यमानं च । (चरिष्यामि) अनुष्ठास्यामि । (तत्) व्रतमनुष्ठा-
तुं । (शेकेयं) यथा समर्थो भवेयम् । (तत्) तस्यानुष्ठानं पूर्तिश्च ।
(मे) मम । (राध्यतां) संसेध्यतां । (इदं) प्रत्यक्षमाचरितुं सत्यं
व्रतं । (अहं) धर्मादिपदार्थचतुष्टयं चिकीर्षुर्मनुष्यः । (अनृतात्)
न विद्यते ऋतं यथार्थमाचरणं यस्मिन् तस्मान्मिथ्याभाषणान् मिथ्या-
करणान्मिथ्यामानात्पृथग्भूत्वा । (सत्यं) यद्देदविद्यया प्रत्यक्षादिभिः
प्रमाणैः सृष्टिक्रमेण विदुषा संगेन सुविचारेणात्मशुद्ध्या वा निर्भ्रमं
सर्वहितं तत्त्वनिष्ठं सत्प्रभवं सम्यक् परीक्ष्य निश्चीयते तत् । सत्यं क-
स्मात् सत्सुतायते सत्प्रभवं भवतीति वा । निरु० ३।१३। (उपै) कि-
यार्थे । (एमि) ज्ञातुं प्राप्तुमनुष्ठातुं प्राप्नोमि ॥ अयं मंत्रः १० १।
१।१।१-६। व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे व्रतपते अग्ने सत्यधर्मोपदेशकेश्वर अहं यदिदमनृता-
त्पृथग्वर्त्तमानं सत्यं व्रतमाचरिष्यामि तन्मे मम भवता स्वरूपया
राध्यतां संसेध्यता यदुपैमि प्राप्नोमि यन्नानुष्ठातुं शेकेयं तदपि सर्वं
राध्यतां संसेध्यताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः— ईश्वरेण सर्वमनुप्यैरनुष्ठेयोऽयं धर्म उपदिश्यते । यो न्यायः पक्षपातरहितः सुपरीक्षितः सत्यलक्षणान्वितः सर्वहिताय वर्तमान ऐहिकपारमार्थिकसुखहेतुरस्ति स एव सर्वमनुप्यैः सदाचरणीयः । यच्चैतस्मादिरुद्धो ह्यधर्मः स नैव केनापि कदाचिदनुष्ठेयः । एवं हि सर्वैः प्रतिज्ञा कीर्त्या । हे परमेश्वर वयं वेदेषु भवदुपदिष्टमिमं सत्यधर्ममाचरितुमिच्छामः । येयमस्माकमिच्छा सा भवत्कृपया सम्यक् सिध्येत् । यतो वयमर्थकाममोक्षफलानि प्राप्तुं शक्नुयाम । यथा चाधर्म सर्वथा त्यक्त्वाऽनर्थकुलकामबन्धदुःखफलानि पापानि त्यक्तुं त्याजयितुं च समर्था भवेम । यथा भवान् सत्यव्रतपालकत्वाद्भूतपतिर्वर्त्तते तथैव वयमपि भवत्कृपया स्वपुरुषार्थेन यथाशक्ति सत्यव्रतपालका भवेम । एवं सदैव धर्मं चिकीर्षवः सत्क्रियावन्तो भूत्वा सर्वसुखोपगताः सर्वप्राणिनां सुखकारकाश्च भवेमेति सर्वैः सदैवेष्टितव्यम् । शतपथब्राह्मणेऽस्य मंत्रस्य व्याख्यायामुक्तं मनुष्याणां द्विविधमेवाचरणं सत्यमनृतञ्च तत्र ये बार्द्धमनःशरीरैः सत्यमेवाचरन्ति ते देवाः । ये चैवानृतमाचरन्ति ते मनुष्या अर्थादसुरराक्षसाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे (वनपते) सत्य भाषण आदि धर्मोक्ति पालन करने और । (भग्नै) सत्य उपदेश करनेवाले परमेश्वर मैं । (अनृतात्) जो झूठसे अलग । (सत्यं) वेदविद्या, प्रत्यक्ष आदि प्रमाण, सृष्टिक्रम, विद्वानोंका संग, श्रेष्ठ विचार तथा आत्माकी शुद्धि आदि प्रकारोंसे जो निर्धर्म, सर्वहित, तत्त्व अर्थान् सिद्धांतके प्रकाश करनेहारोंसे सिद्ध हुआ, अच्छी प्रकार परीक्षा किया गया । (व्रतं) सत्य बोलना साथ मानना और सत्य करना है उसका । (उपैमि) अनुष्ठान अर्थात् नियमसे ग्रहण करने वा जानने और उसकी प्राप्तिकी इच्छा करता हूँ । (मे) मेरे । (तत्) उस सत्य व्रतको आप । (गण्यतां) अच्छी प्रकार सिद्ध कीजिये जिससे कि । (अहं) मैं उस सत्य व्रतके नियम करनेको । (शुक्ल्यं) समर्थ होऊँ । और मैं (इदं) इसी प्रत्यक्ष सत्य व्रतके आचरणका नियम । (चरिष्यामि) करूँगा ॥ ५ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने सब मनुष्योंको नियमसे सेवन करनेयोग्य धर्मका उ-

प्रदेश किया है जो कि न्याययुक्त परीक्षा किया हुआ सत्य लक्षणोंसे प्रसिद्ध और सत्यका हितकारी तथा इस लोक अर्थात् संसारी और परलोक अर्थात् मोक्षमुखका हेतु है यही सबको आचरण करने योग्य है और उससे विरुद्ध जो कि 'अधर्म' कहलाता है वह किसीको ग्रहण करने योग्य कभी नहीं हो सकता क्योंकि सर्वत्र उसीका त्याग करना है इसी प्रकार हमको भी प्रतिज्ञा करनी चाहिये कि हे परमेश्वर हम लोग वेदोंमें आपके प्रकाशित किये सत्य धर्मकाही ग्रहण करें तथा हे परमात्मन् आप हम लोगोंपर ऐसी कृपा कीजिये कि जिससे हम लोग उक्त सत्य धर्मका पालन करके अर्थ काम और मोक्षरूप फलोंको सुगमतासे प्राप्त हो सकें। जैसे सत्यव्रतके पालनेसे आप व्रतपति हैं वैसेही हम लोग भी आपकी कृपा और अपने पुत्रपार्थसे यथाशक्ति सत्य व्रतके पालनेवाले हों तथा धर्म करनेकी इच्छासे अपने सत्कर्मके द्वारा सब मनुष्योंको प्राप्त होकर सब प्राणियोंको सुख पहुंचानेवाले हों ऐसी इच्छा सब मनुष्योंको करनी चाहिये ॥ शनपथ ब्राह्मणके बीच इस मंत्रकी व्याख्यामें कहा है कि मनुष्योंका आचरण दो प्रकारका होता है एक सत्य और दूसरा धूर्तका अर्थात् जो पुत्र्य वाणी मन और शरीरसे सत्यका आचरण करते हैं वे देव कहाने और जो धूर्तका आचरण करनेवाले हैं वे असुर राज्ञम आदि नामोंके अधिकारी होते हैं ॥ ५ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता आर्चीपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

केन संत्यमाचरितुमसत्यं त्यक्तमाज्ञा दत्तेत्युपदिश्यते ।

किसने सत्य करने और असत्य छोड़नकी आज्ञा दी है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेपाय वाम् ॥ ६ ॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्ति । कस्मै । त्वा । युनक्ति ।
तस्मै । त्वा । युनक्ति ॥ कर्मणे । वां । वेपाय । वाम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— । (कः) को हि सुखस्वरूपः । (त्वा) कियानुष्ठा-

तारं मनुष्यं पुरुषार्थे । (युनक्ति) नियुक्तं करोति । (सः) परमेश्वरः ।
 (त्वा) विद्यादिशुभगुणानां ग्रहणे विद्यार्थिनं विद्वांसं वा । (युनक्ति)
 योजयति अत्र सर्वत्रान्तर्गतोऽप्यर्थः प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां सुख-
 मिच्छुकं ! (युनक्ति) योजयति । (तस्मै) सत्यव्रताचरणाय यज्ञाय ।
 (त्वा) धर्मप्रचारयितुमुद्योगिनं । (युनक्ति) योजयति । (कर्मणे)
 पूर्वोक्ताय यज्ञाय । (वा) कर्त्ता कारयितारौ । (वेपाय) सर्वशुभगु-
 णाधिद्याव्याप्तये । (वा) अध्येत्रध्यापकौ । अयं मंत्रः । श. १।१।१-
 २।१२-२२।१। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य कस्त्वां युनक्ति स त्वां युनक्ति कस्मै त्वां
 युनक्ति तस्मै त्वां युनक्ति स एव वा कर्मणे नियोजयति । एवं च त्वां
 वेपायाज्ञापयति ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्र प्रश्नोत्तराभ्यामीश्वरो जीवेभ्य उपदिशति । क-
 श्चित् कंचित्प्रति ब्रूते । को मा सत्यक्रियाया प्रवर्त्तयतीति सोऽस्यो-
 त्तरं ब्रूयात् । ईश्वरः पुरुषार्थक्रियाकरणाय त्वामादिशतीति । एवं क-
 श्चिद्विद्यार्थो विद्वांसं प्रति पृच्छेत् को मदात्मन्यन्तर्यामिरूपतया सत्यं
 प्रकाशयतीति । स उत्तरं दद्यात् सर्वव्यापको जगदीश्वर इति । कस्मै
 प्रयोजनायेति केनचित्पृच्छ्यते । सुखप्राप्तये परमेश्वरप्राप्तये चेत्युत्तरं
 ब्रूयात् । पुनः कस्मै प्रयोजनाय मा नियोजयतीति पृच्छ्यते । सत्य-
 विद्याधर्मप्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । आवां किं करणायेश्वर उपदिशति ।
 यज्ञानुष्ठानायेति परस्परमुत्तरं ब्रूयाताम् । पुनः सः किमाप्तये आज्ञापयती-
 ति । सर्वविद्यासुखेषु व्याप्तये तत्प्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । मनुष्यैर्ह्याभ्यां
 प्रयोजनाभ्यां प्रवर्त्तितव्यम् । एकमत्येतपुरुषार्थशरीरारोग्याभ्यां चक्र-
 वर्त्तिराज्यश्रीप्राप्तिकरणम् । द्वितीयं सर्वा विद्याः सम्यक् पठित्वा तां-

सां सर्वत्र प्रचारीकरणं चेति । नैव केनचिदपि कदाचित्पुरुषार्थं त्यक्त्वाऽ
लस्ये स्थातव्यमिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(कः) कौन । (त्वां) तुम्हको अच्छी २ क्रियाओंके सेवन करनेके
लिये । (युनक्ति) आज्ञा देता है । (सः) सो जगदीश्वर । (त्वा) तुम्हको विद्या
आदिक शुभ गुणोंके प्रगट करनेके लिये विद्वान् वा विद्यार्थी होनेको । (युनक्ति)
आज्ञा देता है । (कस्मै) वह किस २ प्रयोजनके लिये । (त्वा) मुझ और तुम्हको ।
(युनक्ति) युक्त करना है । (तस्यै) पूर्वोक्त सत्य व्रतके आचरणरूप यज्ञके
लिये । (त्वा) धर्मके प्रचार करनेमें उद्योगीको । (युनक्ति) आज्ञा देता है ।
(सः) वही ईश्वर । (कर्मणे) उक्त श्रेष्ठ कर्म करनेके लिये । (वाम्) कर्म करने
और करानेवालोंको नियुक्त करता है । (वेद्याय) शुभ गुण और विद्याओंमें व्याप्ति-
के लिये (वां) विद्या पढने और पढानेवाले तुम लोगोको उपदेश करता है ।

भावार्थः— इस मंत्रमें प्रश्न और उत्तरसे ईश्वर जीवोंके लिये उपदेश करता
है जब कोई किसीसे पूछे कि मुझे सत्य कर्मोंमें कौन प्रवृत्त करता है इसका उत्तर
ऐसा दे कि प्रजापति अर्थात् परमेश्वरही पुरुषार्थ और अच्छी २ क्रियाओंके
करनेकी तुम्हारे लिये वेदके द्वारा उपदेशकी प्रेरणा करता है इसी प्रकार कोई
विद्यार्थी किसी विद्वानसे पूछे कि मेरे आत्मामें अन्तर्धामिरूपसे सत्यका प्रकाश
कौन करता है तो वह उत्तर देवे कि सर्वव्यापक जगदीश्वर । फिर वह पूछे कि
वह हमको किस २ प्रयोजनके लिये उपदेश करता और आज्ञा देता
है । उसका उत्तर देवे कि सुख और सुखस्वरूप परमेश्वरकी प्राप्ति तथा सत्य-
विद्या और धर्मके प्रचारके लिये मैं और आप दोनोंको कौन २ काम करनेके
लिये वह ईश्वर उपदेश करता है । इसका परस्पर उत्तर देवें कि यज्ञ करनेके
लिये । फिर वह कौन ३ पदार्थोंकी प्राप्ति के लिये आज्ञा देता है । इसका उत्तर
देवे कि सत्य विद्याओंकी प्राप्ति और उनके प्रचारके लिये ॥ मनुष्योंको दो प्रयोज-
नोमें प्रवृत्त होना चाहिये अर्थात् एक तो अत्यन्त पुरुषार्थ और शरीरकी आरोग्य-
तासे चक्रवर्ती राज्यलक्ष्मीकी प्राप्ति करना और दूसरे सब विद्याओंकी अच्छी
प्रकार पढके उनका प्रचार करना चाहिये । किसी मनुष्यको पुरुषार्थको जोड़के
आलस्यमें कभी नहीं रहना चाहिये ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । प्राजापत्या जग-

ती छन्दः । निपादः स्वरः ।

॥ सर्वैर्दुष्टगुणानां दुष्टमनुष्याणां च निषेधः कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

सर्व मनुष्योंको उचित है कि दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्योंका निषेध करे इस बातका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो नि-
ष्टा अरातयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।

अरातयः । निष्टं रक्षः । निस्तं रक्षमिति निःऽतं रक्षः ।

निष्टाः । निस्तं रक्ष इति निःऽतं रक्षः । अरातयः ॥

उरु । अन्तरिक्षम् । अनुऽणमि ॥ ७ ॥

पदार्थः— । (प्रत्युष्टं) यत्प्रतीतं च तदुष्ट दग्धं च तत् । (रक्षः)

रक्षः स्वभावो दुष्टो मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षतया उष्टा दग्ध-

व्यास्ते । (अरातयः) अविद्यमानो रातिर्दानं येषु ते शत्रवः । (निष्टं)

नितरा तत्तं संतापयुक्तं च कार्यम् । (रक्षः) स्वार्थी मनुष्यः । (निष्टाः)

पूर्ववत् । (अरातयः) कपटेन । विद्यादानग्रहणरहिताः । (उरु) बहुविधं

सुखं प्राप्तुं प्रापयितुं वा । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निधं० ३।१।

(अन्तरिक्षं) सुखसाधनार्थमवकाशं । (अन्वेमि) अनुगतं प्राप्नोमि

॥ अयं मंत्रः । १०० १।१।२।२-४। व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— मया रक्षः प्रत्युष्टमरातयः प्रत्युष्टा रक्षो निष्टमरातयो

निष्टाः पुरुषार्थेन सदैव कार्याः । एवं कृत्वान्तरिक्षं उरु बहु सुखं

चान्वेमि ॥ ७ ॥

भावार्थः— । इदमीश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैः स्वकीयं दुष्टस्व-

भावं त्यक्त्वाऽन्येषामपि विद्याधर्मोपदेष्टेन त्याजयित्वा दुष्टस्वभावान्

मनुष्याश्च निवार्य बहुविधं ज्ञानं सुखं च संपाद्य विद्याधर्मपुरुषार्थं-

न्विताः सुखिनः सर्वे प्राणिनः सदा संपादनीयाः ॥ ७ ॥

पदार्थः— मुझको चाहिये कि पुरुषार्थके साथ । (रत्न.) दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्यको । (प्रत्युष्टं) निश्चय करके निर्मूल कहे तथा । (अरातय.) जो राति अर्थात् दान आदि धर्मसे रहित दयार्हीन दुष्ट शत्रु है उनको । (प्रत्युष्टा) प्रत्यक्ष निर्मूल । (रत्न) वा दुष्ट स्वभाव दुष्ट गुण विद्याग्निगोपी स्वार्थी मनुष्य और (निष्टमं) (अरातयः) । छलपुक्त होके विद्याका ग्रहण वा दानसे रहित दुष्ट प्राणियोको (निष्टमाः) निरंतर संतापयुक्त कहे । इस प्रकार करके (अन्नरिक्तं) सुखके सिद्ध करनेवाले उत्तम स्थान और (उरु) अपार सुखको (अन्वेमि) प्राप्त होके ॥ ७ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देना है कि सब मनुष्योको अपना दुष्ट स्वभाव छोड़कर विद्या और धर्मके उपदेशसे औरोको भी दुष्टता आदि अधर्मके व्यवहारोंसे अगल करना चाहिये तथा उनको बहु प्रकारका ज्ञान और सुख देकर सब मनुष्य आदि प्राणियोको विद्या धर्म पुरुषार्थ और नानाप्रकारके सुखोंसे युक्त करना चाहिये ॥ ७ ॥

धूरसीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । अतिजगती छन्दः ।

निपादः स्वरः ।

अथ सर्वविद्याधारकेश्वरो विद्यासाधनीभूतो भौतिकोग्निश्चोपदिश्यते ।

सबके धारण करनेवाले ईश्वर और पदार्थ विद्याकी सिद्धि हेतु भौतिक अग्निका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वतं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः ॥

देवानामसि वह्नितम् सस्नितम् पप्रितम् जुष्टम् देवहूतम् ॥ ८ ॥

धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तं । धूर्व । तं । यः । अस्मान् । धूर्वति । तं । धूर्व । यं । वयं । धूर्वामः ॥

देवानाम् । असि । वह्नितममिति वह्नितमम् । सस्नितममिति सस्नितमम् । पप्रितममिति पप्रितमम् । जुष्टममिति जुष्टमम् । देवहूतममिति देवहूतमम् ॥ ८ ॥

पदार्थः— । (धूः) सर्वदोषनाशकोऽन्वकारनाशको वा । (अ-
 सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र भौतिकपक्षे व्यत्ययेन प्रथमपुरुषो गृह्य-
 ते । (धूर्व) हिंसय धूर्वति हिनस्ति वा । (धूर्वतं) हिंसाशीलं प्रा-
 णिनं । (धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (तं) सर्वभूताभिद्रोघघारं ।
 (यः) अस्मद्वेष्टा । (अस्मान्) धार्मिकान् सर्वेभ्यः सुखो-
 पकर्तृन् । (धूर्वति) हिनस्ति । (तम्) दुष्टं दस्युं चोरं वा ।
 (धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (यं) पापिनं । (वयं) विद्वांसः ।
 सर्वमित्राः । (धूर्वामः) हिंसामः । (देवानां) विदुषां पृथिव्यादीनां
 वा । (अस्ति) उत्पादको वर्त्तसे प्रकाशको वर्त्तते वा । (वह्नितमं)
 वहति प्रापयति यथायोग्यं सुखानि स वह्निः सोतिशयितस्तम् । (स-
 स्नितमं) अतिशयेन शुद्धं शुद्धिकारकं च । तथा शुद्धिहेतुं भौ-
 तिकं वा । अथवा स्वव्याप्त्या सर्वजगद्देष्टयितारमीश्वरं शिल्पविद्याहेतुं
 व्यापनशीलं भौतिकं वा । स्ना शौचे । अथवा णौ वेष्टने । इत्यस्य
 रूपम् । (पप्रितमं) प्राति प्रपूरयति सर्वाभिर्विद्याभिरानन्दैश्च जनान्
 स्वव्याप्त्या जगद्वा मूर्त्तं वस्तु शिल्पविद्यासाध्याङ्गानि च यः सोतिशयि-
 तस्तम् । (जुष्टतमं) धार्मिकैर्मक्तजनैः शिल्पिभिश्च यो जुष्यते स
 जुष्टः । अतिशयेन जुष्टस्तम् । (देवहूतमम्) देवैर्विहङ्गिः स्तूयते श-
 व्यते सोऽतिशयितस्तम् । द्वेभ्यो स्पर्धायां शब्दे चेत्यस्य रूपम् । अयं
 मंत्रः । श० । १।१।२।१०—१२ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर यतस्त्वं धूरसि सर्वाभिरक्षकश्चासि तस्मा-
 दयमिष्टबुद्ध्या देवानां वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमं त्वां
 नित्यमुपास्महे । योऽस्मान् धूर्वति यं च वयं धूर्वामस्तं त्वं धूर्व । यश्च
 सर्वद्रोही तमपि धूर्वन्तं सर्वहिंसकं सदैव धूर्व । इत्येकः हे शिल्पविद्यां
 चिकीर्षो त्वं यो भौतिकोऽभिर्युः सर्वपदार्थच्छेदकत्वाद्विदसकोऽस्ति तं क-

लाकौशलेन यानेषु सम्प्रयोजनीयं देवाना वह्नितमं सस्त्रितमं पप्रितमं जु-
ष्टमं देवहूतमग्निं वयं धूर्वामस्ताडयामः । योऽयुक्त्या सेवितोऽस्मान्
धूर्वति तं धूर्वन्तमग्निं धूर्व ॥ हे वीर त्वं यो दुष्टशत्रुरस्मान् धूर्वति
तमप्याग्नेयास्त्रेण धूर्व यश्च दस्युरस्ति तमपि धूर्व ॥ ८ ॥

भावार्थः— यो धातेश्वरः सर्व जगद्धाति पापिनो दुष्टान् जीवान्
तत्कृतपापफलदानेन ताडयति धार्मिकांश्च रक्षति । सर्वसुखप्रापक आ-
त्मशुद्धिकारकः पूर्णविद्याप्रदाता विद्भिः स्तोतव्यः प्रीत्येष्टबुद्ध्या च
सेवनीयोऽस्ति ॥ स एव सर्वैर्मनुष्यैर्भजनीयः । तथैव योऽग्निः सकल-
शिल्पविद्याक्रियासाधकतमः पृथिव्यादिपदार्थानां मध्ये प्रकाशकप्राप-
कतमतया श्रेष्ठोऽस्ति । यस्य प्रयोगेणाग्नेयास्त्रादिविद्यया शत्रूणां पराजयो
भवति स एव शिल्पिभिर्विद्यायुक्त्या होमयानक्रियासिध्यर्थं सेवनीयः ॥ ८ ॥

पदार्थ — हे परमेश्वर आप । (धू) सब दीपोंके नाश और जघनकी रक्षा
करनेवाले । (अग्नि) हैं इस कारण हम लोग इष्ट बुद्धिसे । (देवाना) विद्वानोंको
विद्या मोक्ष और सुखमे (वह्नितमं) यथायोग्य पहुंचाने । (सस्त्रितमं) अतिशय करके
शुद्ध करने । (पप्रितमं) सब विद्या और आनन्दसे संसारको पूर्ण करने । (जुष्टमं)
धार्मिक भक्त जनको सेवा करने योग्य और । (देवहूतं) विद्वानोंको स्तुति करने
योग्य आपकी नित्य उपासना करने हैं । (य) जो कोई द्वेषी उल्टी कपटी पापी
कामक्रोधादियुक्त मनुष्य । (अस्मान्) धर्मात्मा और भवको सुखसे युक्त करनेवा-
ले हम लोगको । (धूर्वति) दुःख देता है और । (य) जिस पापी जनको । (वयं)
हम लोग । (धूर्वाम) दुःख देते हैं । (तं) उसको आप । (धूर्व) शिष्ट की-
जिये तथा जो सबसे द्रोह करने वा सबको दुःख देता है उसको भी आप सदैव ।
(धूर्व) ताड़ना क्रीजिये ॥ हे शिष्य विद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य नू
जो भौतिक अग्नि । (धू) सब पदार्थोंका उद्दन और अन्धकारका नाश करनेवा-
ला । (अग्नि) है तथा । जो कला चलानेकी चतुराईसे यानोमे विद्वानोंको । (वह्नितमं)
सुख पहुंचाने । (सस्त्रितमं) शुद्ध होनेका हेतु । (पप्रितमं) शिल्पविद्याका मुख्य
साधन । (जुष्टमं) कारीगर लोग जिसका भेवन करते हैं तथा जो । (देवहूतं)
विद्वानोंको स्तुति करने योग्य अग्नि है उसको । (वयम्) हमलोग । (धूर्वाम) ताड़ते हैं

और जिसका सेवन युक्तिसे न किया जाय तो । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) पीड़ा करना है । (तं) उस । (धूर्वन्तं) पीड़ा करनेवाले अग्निको । (धूर्व) याना-
दिकोमें युक्त कर ॥ तथा हे वीर पुरुष तुम । (यः) जो दुष्ट शत्रु । (अस्मान्)
हम लोगोंको । (धूर्वति) दुःख देता है । (तं) उसको । (धूर्व) नष्ट कर । तथा जो
कोई चोर आदि है उसका भी । (धूर्व) नाश कीजिये ॥ ८ ॥

‘भावार्थः’-- जो ईश्वर सब जगत्को धारण कर रहा है वह पापी दुष्ट
जीरोको उनके क्रिये हुए पापोंके अनुकूल दंड देकर दुःखयुक्त और धर्मात्मा
पुरुषोंको उत्तम कर्मोंके अनुसार फल देने उनकी रक्षा करता है वही सब सु-
खोंकी प्राप्ति आत्माकी शुद्धि कराने और पूर्ण विद्याका देनेवाला विद्वानोंके स्तुति
करने योग्य तथा प्रीति और दृष्ट बुद्धिसे सेवा करने योग्य है दूसरा कोई नहीं । तथा
यह प्रत्यक्ष भौतिक अग्नि भी संपूर्ण शिल्पविद्याओंकी क्रियाओंका सिद्ध करने
तथा उनका मुख्य साधन और पृथिवी आदि पदार्थोंमें अपने प्रकाश अथ-
वा उनकी प्राप्तिसे श्रेष्ठ है ॥ क्योंकि जिससे सिद्धकी हुई आप्रेय आदि उत्तम
शस्त्रास्त्रविद्यासे शत्रुओंका पराजय होना है इससे यह भी विद्याकी युक्तियोंसे हीम
और गिमान् आदिके सिद्ध करनेके लिये सेवा करनेके योग्य है ॥ ८ ॥

अन्हुतमस्रीत्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । निचृत् त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ यजमानभौतिकाग्निकृत्यमुपदिश्यते ।

अथ यजमान और भौतिक अग्निके कर्मका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अन्हुतमसि हविर्धानं दृष्ट्व ह्रस्व माह्वामा तै यज्ञपति-
र्दीर्घापीत् ॥

विष्णुं स्त्वा क्रमतामुरु वातायापहत रक्षो यच्छ-
न्तां पंच ॥ ९ ॥

अन्हुतम् । अस्ति । हविर्धानमिति हविःस्थानम् । दृष्ट्व ह्रस्व ।
मा । ह्राः । मा । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञपतिः । ह्यर्घ्यात् ॥
विष्णुः । त्वा । क्रमता । मुरु । वाताय । अपहतमित्यपः

हेतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पंच ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अन्हुतं) कुटिलतारहितम् । (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (हविर्धानं) हविषां धानं स्थित्यधिकरणं । (दंहस्व) वर्धयस्व वर्धयति वा । अत्रपक्षे व्यत्ययः । (मा ह्वाः) मा त्यजेः । अत्र लिङर्थे लुङ् । (मा) क्रियार्थे निषेधवाची । (ते) तव । (यज्ञपतिः) पूर्वोक्तस्य यज्ञस्य पतिः पालकः । (ह्वार्पात्) त्यजतु । अत्र लोङर्थे लुङ् । (विष्णुः) व्यापनशीलः सूर्यः । (त्वा) तद्धेतव्यं द्रव्यं । (क्रमतां) चालयति । अत्र लङर्थे लोट् । (उरु) बहु । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निघं० १।१। (वाताय) वायोः शुद्धये सुखवृद्धये वा । (अपहतं) विनाशितम् । (रक्षः) दुर्गन्धादिदुःखजालं । (यच्छन्ताम्) निगृह्यन्तु । (पंच) पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिः । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि । वैशे० १।७ । अत्र सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । अयं मंत्रः । श० १।१।२।१२—१६ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे ऋत्विक् त्वं यदग्निना दंहितमन्हुते हविर्धानमस्य अस्ति तदंहस्व किंतु तत्कदाचिन्मा ह्वार्मा त्यजेरिदं ते तव यज्ञपतिर्दहतां मा ह्वार्पान्मा त्यजतु । एवं भवन्तः सर्वे मनुष्याः पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिर्यदग्नौ हूयते तन्नियच्छन्तां निगृह्यन्तु । यद्व्यं विष्णुर्व्यापनश्च । तः सूर्योऽपहतं रक्षो यथा स्यात्तथोरु वाताय क्रमयति चालयति । त्वा न्तस्व मनुष्या अग्नौ होमदत्ता यच्छन्तां निगृह्यन्तु ॥ ९ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्याः परस्परं प्रीत्या कुटिलतां विहाय श्रेष्ठं कशिष्या भूत्वेमामग्निविद्यां विज्ञानक्रियाभ्यां ज्ञात्वाऽनुतिष्ठन्ति तन्ने । हर्ता शिल्पविद्यां संपाद्य शत्रुदारिद्र्यनियारणपुरःसरं सर्वाणि सुखानि प्राप्नुवन्तीति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे ऋत्विग् मनुष्य नृप जो अग्निसे यदा हुआ । (अन्हुतं) कुटिलता-

रहित । (हविर्धानं) होमके योग्य पदार्थोंका धारण करना है उसको । (दृष्टुं स्व)
 यद्वंशो किंनु किसी समये । (मा ह्य) उसका त्याग मत करो तथा यह । (ते)
 तुभ्यार । (यज्ञपति) यज्ञमान भी उस यज्ञके अनुष्ठानको न छोड़े ॥ इस प्रकार
 तुम लोग । (पंच) एक तो उपरकी चेष्टा होना दूसरा नीचेकी तीसरा चेष्टासे अपने
 अंगोंकी संकोचना चौथा उनका फैलाना पाचमा चलना फिरना आदि इन पांच
 प्रकारके क्रमोंसे हमने योग्य जो द्रव्य हो उसको अग्निमें । (यच्छन्ता) हवन करो ।
 (त्वां) वह जो हवन किया हुआ द्रव्य है उसको । (विष्णुः) जो व्यापनशील
 सूर्य है गृह । (अपहतं) (रक्ष) दुर्गंधादि दोषोंका नाश करना हुआ । (उर
 वाढाय) अत्यंत वायुकी शुद्धि वा सुखकी वृद्धिके लिये । (क्रमतां) चढ़ा देता है ॥९॥

भावार्थ — जय मनुष्य परस्पर प्रीतिके साथ कुटिलताको छोड़कर शिष्टता
 देनेगलेके शिष्य होके विशेष ज्ञान और क्रियासे भौतिक अग्निकी विद्याको जानकर
 उसका अनुष्ठान करते हैं तभी शिल्पविद्याकी सिद्धिके द्वारा सब शत्रु दारिद्र्य और
 दुःखोंसे मुक्त होकर सब सुखोंको प्राप्त होते हैं इस प्रकार विष्णु अर्थात् व्यापक परमेश्वर-
 ने सब मनुष्योंके लिये आज्ञा दी है, जिसकी पालन करना सबको उचित है ॥९॥

देवस्य त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । भुरिगृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

तस्य यज्ञफलस्य ग्रहण केन कुर्वन्तीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञके फलका ग्रहण किस करके होता है इस विषयका उपदेश अगले
 मंत्रमें दिया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्याम् ।

अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥१०॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्रसवे । अश्विनोः । बा-
 हुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥

अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि

पदार्थः— (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य सर्वसुखदातुरीश्वरस्य ।
 (त्वा) तत् । (सविनुः) सविता वै देवानां प्रसविता । श० ११/१।
 २।१७। तस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलैश्वर्य्यप्रदातुः । (प्रसवे) स-
 वितुप्रसूतेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्वीर्वा
 सूर्याचन्द्रमसावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्यां) बलवीर्य्या-
 भ्याम् । वीर्यं वा एतद्राजन्यस्य यद्बाहू । श० ५।३।३।१७। (पूष्णः)
 पुष्टिकर्तुः प्राणस्य । (हस्ताभ्यां) ग्रहणविसर्जनाभ्यां । (अग्नये)
 अग्निविद्यासंपादनाय । (जुष्टं) विद्यां चिकीर्षुभिः सेवितं कर्म । (गृ-
 ह्णामि) स्वीकरोमि । (अग्नीपोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्यां-
 मग्निजलविद्याभ्यां । (जुष्टं) विद्भिः प्रीतं फलम् । (गृह्णामि)
 पूर्व्वत् ॥ अयं मंत्रः । श० १।३।२।१७—१९। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— यत्सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
 मग्नये जुष्टमस्ति त्वा तत् कर्माहं गृह्णामि । एवं च यद्विद्भिर्अग्नीपोमाभ्यां
 जुष्टं प्रीतं चारु फलमस्ति तदहं गृह्णामि ॥ १० ॥

भावार्थः— विद्भिर्मनुष्यैर्विद्वत्संगत्या सम्यक् पुरुषार्थेनेश्वरेणो-
 त्पादितायामस्यां सृष्टौ सकलविद्यासिद्धये सूर्याचन्द्राग्निजलादिपदा-
 र्थानां संकाशात् सर्वेषां बलवीर्य्यदृढये च सर्वा विद्याः संसेव्यप्रचार-
 णीयाः । यथा जगदीश्वरेण सकलपदार्थानामुत्पादनधारणाभ्यां स-
 कारः कृतोस्ति तथैवास्माभिरपि नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः— मै । (सविनुः) सब जगत्के उत्पन्नकर्त्ता सृष्टिक परमेश्वरके ।
 ता तथा । (देवस्य) संसारका प्रकाश करनेहारे और सूर्य्य और चन्द्रमाके ।
 (प्रसवे) उत्पन्न किये हुंइ इस संसारमें । (अश्विनोः) करनेवाले प्राणके । (ह-
 (बाहुभ्यां) बल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) अग्निविद्याके सिद्धकरनेके लिये । (जुष्टं)
 स्नाभ्यां) ग्रहण और त्यागसे । (अग्नये) अग्निविद्याके सिद्ध करनेके लिये । (गृह्णामि) स्वीकार
 विद्या पढ़नेवाले जिस कर्मकी सेवा करते हैं । (त्वा) उसे । (गृह्णामि) स्वीकार

करता हूँ । इसी प्रकार । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और जलकी विद्या करके । (जुष्टं) विद्वानोने जिस कर्मको चाहा है उसके फलको । (मृद्धामि) स्वीकार करता हूँ ॥ १० ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्योंको उचित है की विद्वानोका समागम वा अच्छे प्रकार अपने पुरुषार्थसे परमेश्वरकी उत्पन्न की हुई प्रत्यक्ष सृष्टि अर्थात् संसारमें सकल विद्याकी सिद्धिके लिये सूर्य चन्द्र अग्नि और जल आदि पदार्थोंके प्रकाशसे सबके बल वीर्यकी वृद्धिके अर्थ अनेक विद्याओंको पढ़के उनका प्रचार करना चाहिये अर्थात् जैसे त्रिगदीश्वरने सब पदार्थोंकी उत्पत्ति और उनकी धारणासे सबका उपकार किया है वैसेही हम लोगोको भी नित्य प्रयत्न करना चाहिये ॥ १० ॥

भूताय त्वेति ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । स्वराड्जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

। यज्ञशालादिगृहाणि कीदृशानि रचनीयानीत्युपदिश्यते ।

उन यज्ञशाला आदिक घर कैसे बनाने चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविस्व्यैपुनृहन्तां दु-
र्याः । पृथिव्यामुर्वृन्तरिंक्षमन्वेमि ॥

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने
हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वरः । अभिविस्व्यैपमित्यऽ
भिविस्व्यैपम् । ह० हन्ताम् । दुर्याः ।

पृथिव्याम् । उरुं । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ।

पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्याः । उ-
देवस्य । तत्पुपस्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥ ११ ॥

हुभ्यामिति ब्राह्मण उपनिषदां प्राणिना सुखाय । (त्वा) तं
अग्ने । जुष्टम् । गृहान्निषेधार्थे । (अरातये) रातिर्दानं न विद्यते
र्थ दारिद्र्यविनाशाय वा । (स्वरः)

सुखमुदकं वा । स्वरिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। उदकना-
मसु च १।१२। (अभिविख्येपम्) अभितः सर्वतो विविधं पश्येयम्
अत्राभिव्योरुपपदे चक्षिड् इत्यस्याशीलिङ्यार्धधातुकसंज्ञामाश्रित्य
स्याञ् आदेशः । लिङ्याशिष्यडित्यङ् सार्वधातुकसंज्ञामाश्रित्य च
या इत्यस्य द्य् आदेशः । सकारलोपाभाव इति । (दृ२ हन्तां) दृ-
हन्तां वर्धयन्ताम् । अत्रांतर्गतो ण्यर्थः । (दुर्ग्याः) गृहाणि । दुर्ग्या इ-
ति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४। (पृथिव्यां) विस्तृतायां
भूमौ । (उरु) बहु । (अन्तरिक्षं) अवकाशं सुखेन निवासार्थं ।
(अनु) क्रियार्थं । (एमि) प्राप्नोमि । (पृथिव्याः) शुद्धाया विस्तृ-
ताया भूमेः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञं । (नाभौ) मध्ये । (सादया-
मि०) स्थापयामि । (अदित्याः) विज्ञानदीप्तेर्वेदवाचः सकाशादन्त-
रिक्षे मेघमंडलस्य मध्ये अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति मंत्रप्रामाण्या-
त् । ऋ० १।८१।१० । अदितिरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं १।११।
पदनामसु च । निघं० ४।१। (उपस्थे) समीपे । (अग्ने) पर-
मेश्वर । (हव्यं) दातुं गृहीतुं योग्यं क्रियाकौशलं सुखं वा । (रक्ष)
पालय । अयं मंत्रः । श० १।१।२।२०-२३। व्याख्यातः ॥ १.१ ॥

अन्वयः— अहं यं भूतायारातयेऽदानायादित्या उपस्थे यज्ञं सा-
दयामि तं कदाचिन्न त्यजामि । हे विद्वांसो भवन्तुः पृथिव्यां दुर्ग्या
दृहन्तां वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्या नाभौ मध्यं येषु गृहेषु स्वरभिवि-
ख्येपं यस्यां पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं चान्वेमि । हे अग्ने जगदीश्वर त्वमस्मा-
कं हव्यं सर्वदा रक्षेत्येकोऽन्वयः । हे अग्ने परमेश्वराहं भूतायारातये पृ-
थिव्या नाभौ ईश्वरत्वोपास्यत्वाभ्यां स्वः सुखरूपं त्वामभिविख्येपम् ।
प्रकाशयामि भवत्कृपयेमेऽस्मकं दुर्ग्या गृहादयः पदार्थास्तत्रस्था म-
नुष्यादयः प्राणिनो दृहन्तां नित्यं वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं

व्यापकमुपस्थे त्वा त्वामन्वेमि नित्यं प्राप्नोमि न कदाचित्त्वा त्वां
 ल्यजामि त्वमिममस्माकं हव्यं सर्वदा रक्ष । इति द्वितीयः । अहं शिल्प-
 विद्यजंमानो भूतायारातये पृथिव्या नामौ त्वा तमग्निं होमार्थं शिल्प-
 विद्यार्थं च सादयामि । यतोऽयमग्निरदित्या अन्तरिक्षस्योपस्थे हुतं
 हव्यं द्रव्यं रक्षति तस्मात्तं पृथिव्यां स्थापयित्वोर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।
 अत एव त्वा तं पृथिव्यां सादयामि । एवं कुर्वन्नहं स्वरभिविख्येयम् ।
 तथैवेमं दुर्ग्याः प्रासादास्तत्स्था मनुष्याश्च दृंहन्तां शुभगुणैर्वर्धन्ता-
 मिति मत्वा तमिममग्निं कदाचिन्नाहं त्यजामि इति तृतीयोऽन्वयः ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेण मनुष्य आज्ञाप्यते । हे
 मनुष्य अहं त्वां सर्वेषां भूतानां सुखदानाय पृथिव्यां रक्षयामि त्वया
 वेदविद्याधर्मानुष्ठानयुक्तेन पुरुषार्थेन सुन्दराणि सर्वर्तुसुखयुक्तानि सर्व-
 तो विशालावकाशसहितानि गृहाणि रचयित्वा सुखं प्रापणीयम् ।
 तथा मत्सृष्टौ यावन्तः पदार्थाः सन्ति । तेषां सम्यग्गुणान्वेषणं कृ-
 त्वाऽनेका विधाः प्रत्यक्षीकृत्य तासां रक्षणं प्रचारश्च सदैव संभा-
 वनीयः । मनुष्येणात्रैवं मन्तव्यं सर्वत्राभिव्यापकं सर्वसञ्चिणं स-
 र्वमित्रं सर्वसुखवर्धकमुपासितुमर्ह सर्वशक्तिमन्तं परमेश्वरं ज्ञात्वा सर्वो-
 पकारो विविधविद्यावृद्धिर्धर्मोपस्थानमधर्मादूरे स्थितिः क्रियाकौशल-
 संपादनं यज्ञक्रियानुष्ठानं च कर्त्तव्यमिति । अत्र महीधरेण भ्रान्त्या
 अभिविख्येयमिति पदं ख्या प्रकथने दस्यस्य दर्शनार्थं गृहीतं तत् धा-
 ... देव विरुद्धम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— मैं जिस यज्ञको । (भूताय) प्राणियोंके सुख तथा । (अरातये)
 दागिश्च आदि दोषोंके नाशके लिये । (अदित्या) वेदवाणी वा विज्ञानप्रकाशके ।
 (उपस्थे) गुणोंमें । (सादयामि) स्थापन करना हूँ और । (त्वा) उसको कभी (न) नहीं
 छोड़ता हूँ । हे विद्वान् लोगो तुमको उचिन हैं कि । (पृथिव्यां) विस्तृत भूमिमें ।
 (दुर्ग्याः) अपने घर । (दृंहन्तां) बढ़ाने चाहिये मैं । (पृथिव्याः) (नामौ) पृथि-

वींके वीचमें जिन गृहोंमें । (स्वः) जल आदि मुख्यके पदार्थोंको । (अभिविख्ये-
पम्) सब प्रकारसे देखूं और । (उर्वन्तरिचं) उक्त पृथिवीमें बहुतसा अवकाश हे-
कां सुखसे निवास करनेके योग्य स्थान रचकर । (अग्नेमि) प्राप्त होता हूं । हे
(अग्ने) जगदीश्वर आप । (हव्यम्) हमारे देने लेने योग्य पदार्थोंकी । (रत्न) सर्वदा रत्ना
कीजिये ॥ यह प्रथम पक्ष हुआ ॥ अब दूसरा पक्ष । हे अग्ने परमेश्वर मैं ।
(भूताय) संसारी जीवोंके सुख तथा । (अगतये) दारिद्र्यका विनाश और दान आदि
धर्म करनेके लिये । (पृथिव्याः) पृथिवीके । (नामौ) वीचमें ईश्वरकी सत्ता और उसकी
उपासनासे । (स्वः) सुखस्वरूप । (त्वा) आपको । (अभिविख्येपम्) प्रकाश
कमता हूं । तथा आपकी रूपासे मेरे घर आदि पदार्थ और उनमें रहनेवाले मनुष्य
आदि प्राणी । (दृंहन्तां) वृद्धिको प्राप्त हों और मैं । (पृथिव्याम्) विस्तृत भूमिमें ।
(उरु) बहुतसे । (अन्तरिचं) अवकाशयुक्त स्थानको निवासके लिये । (अदित्या उ-
पस्थे) सर्वत्र व्यापक आपके समीप सदा । (अग्नेमि) प्राप्त होता हूं । कदाचित्
(त्वा) आपका त्याग । (न) नहीं करता हूं । हे जगदीश्वर आप मेरे । (हव्यं) अर्थात्
इत्तम पदार्थोंको सर्वदा । (रत्न) रत्ना कीजिये ॥ यह दूसरा पक्ष हुआ ॥ तथा ती-
सरा और भी कहते हैं । मैं शिल्पविद्याका जाननेवाला यज्ञको करता हुआ ।
(भूताय) सांसारिक प्राणियोंके सुख और । (अगतये) दारिद्र्य आदि दोषोंके वि-
नाश वा सुखसे दान आदि धर्म करनेकी इच्छासे । (पृथिव्या नामौ) इस पृथिवी-
पर शिल्पविद्याकी सिद्धि करनेवाला जो । (अग्ने) अग्नि है उसको हवन करने वा
शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (सादयामि) स्थापन करता हूं क्योंकि उक्त शिल्-
पविद्या इसीसे सिद्ध होती है । (अदित्याः) तथा जो अन्तर्जितमें स्थित वैधर्म-
इलमें होमद्वारा पहुंचे हुए उत्तम उत्तम पदार्थोंकी रक्षा करनेवाला है इस लिये
इस अग्निको । (पृथिव्यां) पृथिवीमें स्थापन करके । (उर्वन्तरिचं) बड़े अवका-
शयुक्त स्थान और विविध प्रकारके सुखोंको प्राप्त हों अथवा इसी प्रयोजन-
के लिये इस अग्निको पृथिवीमें स्थापन करता हूं इस प्रकार श्रेष्ठ कर्मोंकी करता
हुआ । (स्वः) अनेक सुखोंको । (अभिविख्येपम्) देखूं तथा मेरे । (दुर्व्याः) घर
और उनमें रहनेवाले मनुष्य (दृंहन्ताम्) शुभ गुण और सुखसे वृद्धिको प्राप्त हो
इस लिये इस भौतिक अग्निका भी त्याग मे कभी । (न) नहीं करता हूं ॥ यह
तीसरा अर्थ हुआ ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और ईश्वरने आज्ञा दी है कि हे मनुष्य
लोको मैं तुम्हारी रक्षा इस लिये करता हूं कि तुम लोग पृथिवीपर सब प्राणियोंको

सुख पहुंचाओ तथा तुमको योग्य है कि वेदविद्या धर्मके अनुष्ठान और करने पुरुषार्थद्वारा विविध प्रकारके सुख सदा बढ़ाने चाहिये तुम सब ऋतुओंमें सुख देनेके योग्य बहुत अवकाशपुक्त सुन्दर घर बनाकर सर्वदा सुख सेवन करो और भेगी सृष्टिमें जितने पदार्थ हैं उनसे अच्छे अच्छे गुणोंको खोजकर अथवा अनेक विद्याओंको प्रगट करने हुए फिर उक्त गुणोंका संसारमें अच्छे प्रकार प्रचार करने लो कि जिससे सब प्राणियोंको उत्तम सुख बढ़ता रहे तथा तुमको चाहिये कि मुझको सब जगह ध्याम सबका साक्षी सबका मित्र सब सुखोंका बढ़ानेवाला उपासनाके योग्य और सर्व शक्तिमान् ज्ञानकर सबका उपकार विविध विद्याकी वृद्धि धर्ममें प्रवृत्ति अधर्मसे निवृत्ति क्रियाकुशलताकी सिद्धि और यज्ञक्रियाके अनुष्ठान आदि करनेमें सदा प्रवृत्त रहो ॥ इस मंत्रमें महीधरने भानिमे । (अभिविख्येपं) यह पद (ख्या प्रकथने) इस धातुका दर्शन अर्थमें माना है यह धातुके अर्थसेही विरुद्ध होने करके अशुद्ध है ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थ इत्यस्य ऋषिः स एव । अप्सवितारौ देवते । स्व-
राट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ अग्नौ हुतं द्रव्यं मेघमंडलं प्राप्य कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

अग्निमें जिस द्रव्यका होम किया जाता है वह मेघमंडलको प्राप्त होके किस प्रकारका होकर क्या गुण करना है इस बातका उपदेश ईश्वरने अगले मंत्रमें किया है ।

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

देवीरापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्रं इममद्य यज्ञन्नयता-
ग्रं यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

पवित्रे इति पवित्रे । स्यः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्र-
सव इति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवि-
त्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ॥

देवीः । आपः । अग्नेगुव इत्यग्नेगुवः । अग्नेपुव इत्यग्नेपुवः ।

‘अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । सुधातुमिति सुधाऽतुम् । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । देवयुवमिति देवऽयुवम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) पवित्रकरणहेतू प्राणापानगती । (स्थः) भवतः ।
अत्र व्यत्ययः । (वैष्णव्यौ) यज्ञस्येमौ व्याप्तिकर्तारौ पवनपावकौ तौ ।
(सवितुः) जगदुत्पादकस्येश्वरस्य । (वः) ताः । अत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (उद्) धात्वर्थे । उदित्येतयोः प्राति-
लोभ्यं प्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण)
छिद्ररहितैः । (पवित्रेण) शुद्धिकरणहेतुभिः । (सूर्य्यस्य) प्रत्यक्षलो-
कस्य । (रश्मिभिः) किरणैः । (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः । अत्र सु-
प्-सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (आपः) जलानि । (अग्नेगुवः)
अग्ने समुद्रेऽन्तरिक्षे गच्छन्तीति ताः । (अग्नेपुवः) प्रथमां पृथिवी-
स्थसोमौषधिं सेविकाः । (अग्ने) पुरःसरत्वे क्रियासंबन्धे । (इमं)
प्रत्यक्षं । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (यज्ञं) पूर्वोक्तं । (नयत) प्रा-
पयत । (अग्ने) (यज्ञपतिं) यज्ञस्थानुष्ठातारं स्वामिनं । (सुधा-
तुं) शोभना धातवः शरीरस्था मनश्चादयः सुवर्णादयो वा यस्य तम् ।
(यज्ञपतिं) यज्ञस्य कामयितारं । (देवयुवं) देवान् विदुषो दिव्यगु-
णान्वा यौति प्राप्नोति प्रापयतीति वा तम् । अयं मंत्रः १० १।१
३।१-७। व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विहांसो यथा सवितुः परमेश्वरस्य प्रसवेऽस्मिन्
संसारेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः पवित्रे शुद्धौ वैष्णव्यौ पवन-
पावकौ स्थौ भवतः । यथा चैतरेग्नेगुवोऽग्नेपुवो देवीरापः पवित्रा भवे-
युस्तथा शुद्धानि द्रव्याण्यग्नौ प्रापयत तथैवाहमद्येयं यज्ञमग्ने नोत्वाऽग्रे
सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवं यज्ञपतिं चोत्पुनामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अथ लुप्तोपमालंकारः । ये पदार्थाः संयोगेन विकारं प्राप्नुवन्ति । अग्निना छिन्नाः पृथक् पृथक् परमाणवां भूत्वा वाः यो विहरन्ति ते शुद्धा भवन्ति यथा यज्ञानुष्ठानेन वायुजलानामुत्तमं शुद्धिपुष्टी जायेते । न तथाऽन्येन भवितुमर्हतः तस्माद्धोमक्रियाशुद्धेर्वाग्वग्निजलादिभिः शिल्पविद्यया यानानि साधयित्वा कामनासिद्धिं कुर्वुः कारयेयुश्च या आपोऽस्मात्स्थानादुत्थाय समुद्रमन्तरिक्षं गच्छन्ति ततः पुनः पृथिव्यादिपदार्थानागच्छन्ति । ताः प्रथमाः संख्यायन्ते या मेघस्थास्ता द्वितीया इति । शतपथब्राह्मणे मेघस्य दृष्टस्य सूर्यलोकस्य च युद्धाख्यायिकयाऽस्य मंत्रस्य व्याख्याने मेघविद्योक्ता ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो तुम जैसे । (सगितुः) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अच्छिद्रेण) निर्दोष और । (पवित्रेण) पवित्र करनेका हेतु जो । (सूर्यस्य) सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरण हैं उनसे । (वैष्णवी) पतसंबंधी, प्राण और अपानकी गती । (पवित्रे) पदार्थोंके भी पवित्र करनेमें हेतु । (स्थ) हो और जैसे उक्त सूर्यकी किरणोंसे । (अग्नेगुवः) आगे समुद्र वा अन्तरिक्षमें चलें । (अग्नेपुत्रः) प्रथम पृथिवीमें रहनेवाली सोम ओषधिके सेवन करने तथा । (देवी) दिव्यगुणयुक्त । (आपः) जल पवित्र हो । जैसे (नयन) पवित्र पदार्थोंका होम अग्निमें करो वैसेही मैं भी । (अद्य) आजके दिन । (तमं) इस । (यज्ञं) पूर्वोक्त क्रियासंबंधी यज्ञको प्राप्त करके । (अग्ने) जो प्रथम । (सुधानुं) श्रेष्ठ मन आदि इन्द्रिय और सुवर्ण आदि धनवाला । (यज्ञपतिं) यज्ञका नियमसे पालक तथा । (देवयुवं) विद्वान् और श्रेष्ठ गुणोंको प्राप्त होने वा उनका प्राप्त कराने । (यज्ञपति) यज्ञकी इच्छा करनेवाला मनुष्य है उसको । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थ — इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो पदार्थ संयोगसे विकारको प्राप्त होने हैं वे अग्निके निमित्तसे अति सूक्ष्म परमाणुरूप होकर वायुके बीच रहा करने हैं और कुछ शुद्ध भी हो जाने हैं परन्तु वैसी यज्ञके अनुष्ठानसे वायु और वृष्टि जलकी उत्तम शुद्धि और पुष्टि होती हैं वैसी दसमें उपायसे कभी नहीं हो सक-

नी इससे विद्वानोंको चाहिये कि होमक्रिया और वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा शिल्पविद्यासे अच्छी अच्छी सवारी वनाके अनेक प्रकारके लाभ उठावे अर्थात् अपनी मनोकामना सिद्धि करके औरोंकी भी कामनासिद्धि करे । जो जल इस पृथिवीसे अन्तरिक्षको चढ़कर वहासे लौटकर फिर पृथिवी आदि पदार्थोंको प्राप्त होते हैं वे प्रथम और जो मेघमे रहनेवाले हैं वे दूसरे कहाने हैं । ऐसी शवपथ ब्राह्मणमें मेघका वृत्र तथा सूर्यका इन्द्र नामसे वर्णन करके युद्धरूप कथाके प्रकाशसे मेघविद्या दिखलाई है ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीतेत्यस्य ऋपिः पूर्वोक्तः । इन्द्रो देवता । मिचु-
दुष्णिक् छन्दः । ऋपभः स्वरः । अग्नये त्वेत्यस्य ऋपिः स
एव । अग्निदेवता । विराड्गायत्री छन्दः । पङ्जः स्वरः । दै-
व्याय कर्मण इत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋपभः स्वरः ।

॥ पुनस्ताः कथंभूता आप इन्द्रवृत्रयुद्धं चेत्युपदिश्यते ॥

उक्त जल किस प्रकारके हैं वा इन्द्र और वृत्रका युद्ध कैसे होता है सो अगले मंत्रमे कहा गया है ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्यं प्रोक्षिताः स्थ ॥ अग्नये त्वा जुष्टम्प्रो-
क्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥
दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यज्ञो शुद्धाः प-
राजग्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य इति वृत्रऽतूर्यं ।
यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य इति वृत्रऽतूर्यं ।
प्रोक्षिता इति प्रऽउक्षिताः । स्थः । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र-
उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥
दैव्याय । कर्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्याया इति देवय-

ज्यायै । यत् । वः । अशुद्धाः । पराजघुरिति पराजघुः ।

इदं । वः । तत् । शुन्धामि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(युष्माः) । ताः पूर्वोक्ता आपः । अत्र व्यत्ययः

वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति शसः सकारस्य नत्वाभा-

वश्च । (इन्द्रः) सूर्यलोकः । (अवृणीत) वृणीते । अत्र लङर्थे

लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्रस्य मेघस्य तूर्य्यो वधस्तस्मिन् । वृत्र इति

मैघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । तूरी गतित्वरणाहिसनयोरि-

त्यस्मात्कर्मणि ण्यत् । वृत्रतूर्य्य इति संग्रामनामसु पठितम् । निघं०

२।१७ । (यूयम्) विहांसो मनुष्याः । (इन्द्रं) वायुम् । इन्द्रेण वा-

युना । ऋ० १।१४।१० । इतीन्द्रशब्देन वायोर्यहणम् । (अवृणीध्वं)

वृणीते स्वीकुरुध्वम् । अत्र प्रथमपक्षे लङर्थे लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्र-

स्य तूर्य्ये शीघ्रवेगे । (प्रोक्षिताः) प्रकृष्टतया सिक्ताः सेचितावा ।

(स्थ) भवन्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (अग्नये) (भौतिकाय परमे-

श्वराय वा । (त्वा) तं यज्ञम् । (जुष्टम्) विधाप्रोतिक्रियाभिः सेवि-

तम् । (प्रोक्षामि) सेचयामि । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्यां ।

(त्वा) तं वृष्ट्यर्थं । (जुष्टं) प्रीतं प्रीत्या सेवनीयम् । (प्रोक्षामि) प्रेरयामि ।

(दैव्याय) दिवि भवं दिव्यं तस्य भावस्तस्मै । (कर्मणे) पंचविध-

लक्षणचेष्टामात्राय । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुंचनं प्रसारणं गमनमि-

ति कर्माणि । वैशे० १ । ७ । इत्यत्र पंचविधं कर्म गृह्यते । (शु-

न्धध्वम्) शुन्धन्ति शोधयत वा । अत्रापि व्यत्ययः आत्मनेपदं च ।

(देवयज्यायै) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा यज्या सात्क्रि-

या तस्यै । छन्दसि निष्टर्क्य० अ० ३।१।१२३ । इति देवयज्या-

शब्दो निपातितः । (यत्) यस्माद्यज्ञेन शोधितत्वात् । (वः) तासां

युष्माकं वा । (अशुद्धाः) न शुद्धा अशुद्धा गुणाः । (पराजघुः) प-

राहता विनष्टा भवेयुः । अत्र लिङ्ग्ये लिट् । (इदं) शोधनम् ।
 (वः) तासां युष्माकं वा । (तत्) तस्मादशुद्धिनाशेन सुखार्थत्वात् ।
 (शुन्धामि) पवित्रीकरोमि ॥ अयं मंत्रः । श० १।१।३।८-१२
 व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— यथाऽयमिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मास्ताः पूर्वोक्ता अप
 अवृणीत वृणीते । यथा ता इन्द्रं वायुमवृणीध्वं वृणते तथैव ता अपो
 यूयं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता वृणीध्वम् । यथा ता आपः शुद्धाः स्थो भ-
 वेयुरेतदर्थमहं यज्ञानुष्ठाता दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्नये जुष्टं त्वा
 तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवमग्नीपोमाभ्यां त्वा तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवं यज्ञ-
 शोधितास्ता आपः शुन्धध्वं शुन्धन्ति यद्वास्तासामशुद्धा गुणास्ते पराज-
 मुस्तत् तस्मात् वस्तासामिदं शोधनं शुन्धामि । इत्येकोऽन्वयः ॥ हे
 यज्ञानुष्ठातारो मनुष्या यद्यदिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मा इन्द्रमवृणीत यद्यस्मा-
 च्चेन्द्रेण वृत्रतूर्य्ये ताः प्रोक्षिताः स्थ भवन्ति । तस्माद्यूयं त्वा तं यज्ञं
 सदा वृणीध्वम् । एवं च सर्वो जनोहं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्न-
 ये त्वा तं जुष्टं यज्ञं प्रोक्षामि तथा चाग्नीपोमाभ्यां जुष्टं त्वा तं यज्ञं प्रो-
 क्षामि एवं कुर्वन्तो यूयं सर्वान् पदार्थान् जनांश्च शुन्धध्वं शोधयत ।
 यद्वाऽशुद्धा दोषास्ते सदैव पराजमुर्निवृत्ता भवेयुस्तत्तस्मात्कारणादहं
 वो युष्माकमिदं शोधनं शुन्धामि ॥ इति द्वितीयोऽन्वयः ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरेणाग्निसूर्यावेतदर्थो रञ्जितौ
 यदिमौ सर्वेषां पदार्थानां मध्ये प्रविष्टौ जलौपधिरस्तान् छित्वा । वायुं
 प्राप्य मेघमण्डलं गत्वा गत्य च शुद्धिसुखकारका भवेयुस्तस्मान्मनु-
 ष्यैरुत्तमसुखलाभायाग्नौ सुगन्ध्यादिपदार्थानां होमेन वायुवृष्टिजलशु-
 द्धिद्वारा दिव्यसुखानामुत्पादनाय संप्रीत्या नित्यं यज्ञः करणीयः । य-
 तः सर्वे दोषा नष्टा भूत्वाऽस्मिन् विश्वे सततं शुद्धा गुणाः प्रकाशि-

ता भवेयुः । एतदर्थमहमीश्वर इदं शोधनमादिशामि यूर्यं परोपकारार्थ-
नि शुद्धानि कर्माणि नित्यं कुरुतेति । एवं रीत्यैव वाय्वग्निजलगुणग्र-
हणप्रयोजनाभ्यां शिल्पविद्ययाऽनेकानि यानानि यंत्रकलाश्च रचयित्वा
पुरुषार्थेन सदैव सुखिनो भवतेति ॥ १३ ॥

पदार्थः— यह । (इन्द्रः) सूर्यलोक । (वृत्रतूष्यं) मेघके बंधके लिये । (पु-
ष्पाः) पूर्वोक्त जलोंको । (अवृणीत) स्वीकार करना है जैसे जल । (इन्द्रं)
वापुको । (अवृणीष्वम्) स्वीकार करने हैं वैसेही । (यूर्यं) हे मनुष्यो तुम लोग उन
जल ओषधी रसोंको शुद्ध करनेके लिये । (वृत्रतूष्यं) मेघके शीघ्रवेगमें । (प्रोक्षि-
ताः) संसारी पदार्थोंके संचिनेवाले जलोंको । (अवृणीष्वं) स्वीकार करते और वैसे
वे जल शुद्ध । (स्थ) होते हैं वैसे तुम भी शुद्ध हो । इसलिये मैं यज्ञका अनुष्ठान
करनेवाला । (देव्याय) सबको शुद्ध करनेवाले । (कर्मणे) उत्तेषण—उजालना ।
अवक्षेपण—नीचे फेंकना । आकुंचन—सिमेटना । प्रसारण—फैलाना । गमन—चलना
आदि पांच प्रकारके कर्म हैं उनके और । (देवयज्यायै) विद्वान् वा श्रेष्ठ गुणोंकी
दिव्य क्रियाके लिये । तथा (अग्नये) भौतिक अग्निसे सुप्तके लिये । (जुष्टम्) अ-
च्छी क्रियाओंसे सेवन करने योग्य । (त्वा) उस यज्ञको । (प्रोक्षामि) करना हूं तथा ।
(अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे वर्षाके निमित्त । (जुष्टं) प्रीति देनेवाला
और प्रीतिसे सेवने योग्य । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमे पहुंचा-
नाहूं इस प्रकार यज्ञसे शुद्ध किये हुए जल । (शुग्ध्वं) अच्छे प्रकार शुद्ध होते
हैं । (यन्) जिसकारण यज्ञकी शुद्धिसे । (वः) पूर्वोक्त जलोंके अदुद्धि आदि
दोष । (परात्तुम्) निवृत्त हों । (तन्) उन जलोंकी शुद्धिकी मैं । (शुंभामि) अच्छे
प्रकार शुद्ध करताहूं । यह इस यज्ञका प्रथम अर्थ है । हे यज्ञ करनेवाले मनुष्यो । (यन्)
जिस कारण । (इन्द्रः) सूर्यलोक । (वृत्रतूष्यं) मेघके बंधके निमित्त । (पुष्पाः) पू-
र्वोक्त जल और । (इन्द्रं) पदनको । (अवृणीत) स्वीकार करना है तथा जिस
कारण सूर्यने । (वृत्रतूष्यं) मेघकी शीघ्रनके निमित्त । (पुष्पाः) पूर्वोक्त जलों-
को । (प्रोक्षिताः) पदार्थ संचिनेवाले । (स्थ) किये हैं इससे । (यूर्यं) तुम । (त्वा) उ-
क्त यज्ञको सदा स्वीकार करके । (नयन्) सिद्धिकी प्राप्त करी इस प्रकार हम सब
लोग । (देव्याय) श्रेष्ठ कर्म वा (देवयज्यायै) विद्वान् और दिव्य गुणोंकी श्रेष्ठ
क्रियाओंके तथा । (अग्नये) परमेश्वरकी प्राप्तिके लिये । (जुष्टं) प्रीति करानेवाले
यज्ञको । (प्रोक्षामि) सेवन करें तथा । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे प्र-

काशित होनेवाले । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुंचावें हे मनुष्यो इस प्रकार करते हुए तुम सब पदार्थ वा सब मनुष्योंको । (शुन्धध्वम्) शुद्ध करो । (यत्) और जिससे । (वः) तुम लोगोंके अशुद्धि आदि दोष हैं वे सदा । (परोजगुः) निवृत्त होते रहे । वैसेही मैं वेदका प्रकाश करनेवाला तुम लोगोंके शोधन अर्थात् शुद्धि प्रकारको । (शुन्धामि) अच्छे प्रकार बढ़ाताहूं ॥ १२ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने अग्नि और सूर्यको इस लिये रचा है कि वे सब पदार्थोंमें प्रवेश करके उनके रस और जलकी छिन्न भिन्न रूपां दे जिससे वे वायुमंडलमें जाकर फिर वहांसे पृथिवीपर आके सबको सुख और शुद्धि करनेवाले हों । इससे मनुष्योंको उत्तम सुख प्राप्त होनेके लिये अग्निमें सुगंधित पदार्थोंके होमसे वायु और वृष्टि जलकी शुद्धिद्वारा श्रेष्ठ सुख बढ़ानेके लिये प्रीतिपूर्वक नित्य यज्ञ करना चाहिये जिससे इस ससारके सब रोग आदि दोष नष्ट होकर उसमें शुद्ध गुण प्रकाशित होते रहे इसी प्रयोजनके लिये मैं ईश्वर तुम सबोंको उक्त यज्ञके निमित्त शुद्धि करनेका उपदेश करताहूं कि हे मनुष्यो तुम लोग परोपकार करनेके लिये शुद्ध कर्मोंको नित्य किया करो तथा उक्त रीतिसे वायु अग्नि और जलके गुणोंको शिल्पक्रियामें युक्त करके अनेक यान आदि यंत्रकला बनाकर अपने पुरुषार्थसे सदैव सुखयुक्त हो ॥ १३ ॥

शर्मासीत्यस्य पूर्वोक्त ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराड् जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

पुनः स यज्ञः कीदृशोस्ति कथं कर्तव्यश्चेत्सुपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ किस प्रकारका है और किस प्रकारसे करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

शमस्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्र-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसि वानस्पत्यो आवासि पृथुवुध्नः प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

शर्म । अस्ति । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता इत्य-

वऽधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । अस्ति । प्रति ।
त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

अद्रिः । अस्ति । वानस्पत्यः । आवा । अस्ति । पृथुबुध इति
पृथुबुधः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखकारकं गृहं । शर्म इति गृहनामसु प-
ठितम् । निघं० ३।४। (अस्ति) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(अवधूतम्) दूरीकृतं विचालितम् । (रक्षः) दुष्टस्वभावो जन्तुः ।
(अवधूताः) दूरीभूताः । (अरातयः) दानशीलताराहिताः शत्रवः ।
(अदित्याः) पृथिव्याः । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । नि-
घं० १।१। (त्वक्) त्वग्वत् । (अस्ति) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थे पश्चादर्थे । प्रतीत्येतस्य प्रातिलोस्यं प्राह । निरु० १।३। (त्वा)
तत्तं वा । (अदितिः) नाशरहितो जगदीश्वरः । अदितिरिति पदना-
मसु पठितम् । निघं० ५।५। अनेन ज्ञानस्वरूपोऽर्थो गृह्यते । अन्तरि-
चं वा । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । (अद्रिः) मेघा अद्रिरिति मेघ-
नामसु पठितम् । निघं० १।१०। (अस्ति) अस्ति । (वानस्पत्यः)
वनस्पतेर्विकारो रसमयः । (आवा) जलगृहीतो मेघः । आवेति मे-
घनामसु पठितम् । निघं० १।१०। (अस्ति) अस्ति । (पृथुबुधः)
पृथु विस्तीर्ण बुधमन्तरिचं निवासाथं यस्य स पृथुबुधो मेघः । बुधम-
न्तरिचं वद्धा अस्मिन् धृता आप इति । निरु० १०।४४। (प्रति)
उक्तार्थे । (त्वा) तं । (अदित्याः) अन्तरिचस्य । (त्वक्) त्वग्वत्
सेविनं । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । अयं मंत्रः १।१० १।१।४।
४-७। व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या युष्मद्गृहं शर्मासि भवतु तस्माद्गृहाद्रक्षोऽ-
वधूतमरातयोऽवधूता भवन्तु । तच्च गृहमदित्यास्त्वगासि पृथिव्यास्त्व-

ग्वदस्त्विति सर्वो जनः प्रतिवेत्तु । यो वानस्पत्योऽद्रिः पृथुवुधो ग्रावा
मेघोसि वर्त्तते । एतद्विद्यामदितिर्जगदीश्वरस्तुभ्यं वेत्तु रूपया वेदय-
तु । विद्वानप्यदित्यास्त्वग्धत्त्वा तं व्यवहारं प्रतिवेत्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः— ईश्वरेणाज्ञाप्यते मनुष्यैः शुद्धायाः सर्वतोऽवकाशयुक्ता-
याः पृथिव्या मध्ये सर्वेष्वृतुषु सुखदायकं गृहं रचयित्वा तत्र सुखेन
स्थातव्यम् । तस्मात्सर्वे दुष्टा मनुष्या दोषाश्च निवारणीयास्तत्र सर्वा-
णि साधनान्यपि स्थापनीयानि । तत्रैव वृष्टिहेतुर्यज्ञोऽनुष्ठाय सुखा-
नि संपादनीयानि । एवं कृते वायुवृष्टिजलशुद्धिद्वारा जगति महत्सुखं
सिध्यतीति ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुझारा घर । (शर्म) सुख देनेवाला । (असि) हो ।
उक्त घरसे । (रक्षः) दुष्टस्वभाववाले प्राणी । (अवधूतं) अलग करो और । (अ-
रातयः) दान आदि धर्मरहित शत्रु । (अवधूताः) दूर हों । उक्त गृह । (अदि-
त्या) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके तुल्य । (असि) हो । (अदिति) ज्ञानस्वरूप
ईश्वरहीसे उस घरको (प्रतिवेत्तु) सब मनुष्य ज्ञाने और प्राप्त हों तथा जो । (वा-
नस्पत्यः) वनस्पतीके निमित्तसे उत्पन्न होने । (पृथुवुधः) अतिविस्तारयुक्त अन्त-
रिक्षमे रहने तथा । (ग्रावा) जलका ग्रहण करनेवाला । (अद्रिः) मेघ । (असि)
हे उस और इस विद्याको । (अदितिः) जगदीश्वर तुझारे लिये । (वेत्तु) रूप क-
रके जनावे । विद्वान् पुरुष भी । (अदित्याः) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके समान ।
(त्वा) उक्त घरकी रचनको । (प्रतिवेत्तु) जाने ॥ १४ ॥

भावार्थ — ईश्वर मनुष्योको आज्ञा देता है कि तूम लोग शुद्ध और विस्तार-
युक्त भूमिके बीचमे अर्थात् बहुतसे अवकाशमे सब ऋतुआर्यो सुख देने योग्य घरको
बनाके उसमे सुखपूर्वक वास करो । तथा उसमे रहनेवाले दुष्ट स्वभावयुक्त मनुष्यादि
प्राणी और दोषोक्तो निवृत्त करो फिर उसमे सब पदार्थ स्थापन और वर्षाका हे-
तु जो यज्ञ है इसका अनुष्ठान करके नानाप्रकारके सुख उत्पन्न करना चाहिये
क्योंकि यज्ञके करनेसे वायु और वृष्टिजलकी शुद्धिद्वारा संसारमे अत्यंत सुख सि-
द्ध होता है ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । निचृज्जगती

छन्दः । निपादः स्वरः । हविष्कृदिति याजुषी पंक्तिः-

छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्तं यत् किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनन्देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्वावासि वानस्पत्यः स इदन्देवभ्यो हविः शमीष्व
सुशमिं शमीष्व ॥ हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

अग्नेः । तनूः । अस्ति । वाचः । विसर्जनमिति विसर्जनम् ।
देववीतय इति देववीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्वावेति
बृहद्वावा । अस्ति । वानस्पत्यः । सः । इदम् ।
देवभ्यः । हविः । शमीष्वेति शमीष्व । सुशमिति सुशमिं ।
शमीष्वेति शमीष्व । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ ।
इहि । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ । इहि ॥ १५ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) भौतिकस्य । (तनूः) शरीरवत्तस्य संयोगे-
न विस्तृतो यज्ञः । (अस्ति) भवति । अथ सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(वाचः) वेदवाण्याः । (विसर्जनम्) यजमानेन होतृभिश्च हविष-
स्त्यागो मौनं वा । (देववीतये) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा की-
र्तिर्ज्ञानं प्रापणं प्रजनं व्याप्तिः प्रकाशः । अन्येभ्य उपदेशानं विविधभो-
गो वा यस्यां तस्यै । वी गतिव्याप्तिप्रजनकारत्यसनस्वादानेषु । (त्वा)
तमिमं सम्यक् शोधितं हविःसमूहं । (गृह्णामि) स्वीकरोमि ।
(बृहद्वावा) बृहद्वासी यावा च सः । (अस्ति) अस्ति । (वानस्प-
त्यः) यो वनस्पतेर्विकारस्तं हविःसंस्कारार्थं । (सः) त्वं यज-

मानः । (इदं) यत् प्रत्यक्षं हुतं तत् । (देवेभ्यः) विद्मद्भ्यो दिव्य-
गुणोभ्योवा । (हविः) संस्कृतं सुगंध्यादियुक्तं द्रव्यम् । (शमीष्व)
दुःखं निवृत्तये सुखसंपादनार्थं कुरुष्व । शमु उपशमे इत्यस्माद्बहुलं
छन्दसीति श्यनो लुक् । तुरुस्तु शम्यमः० अ० ७।३।१५। इतोडा-
गमः । महीधरेणात्र शपो लुगित्यशुद्धं व्याख्यातम् । (सुशमि) सु-
ष्ठु दुःखं शमितुं शीलं धर्मः पदार्थानां साधुकरणं वा यस्य तत् । श-
मित्यष्टा० अ० ३।२।१४१। अनेन शमेधिनुष् । इदमपि पदमुवट-
महीधराभ्यामन्यथैव व्याख्यातम् । (शमीष्व) पुनरुच्चारणं हविषोऽत्य-
न्तसंस्कारद्योतनार्थम् । (हविष्कृत्) हविः करोति । अनया वेदवा-
ण्या सा हविष्कृद्वाक् । (एहि) अध्ययनेनैवेति प्राप्नोति । (हविष्कृत्)
अत्र यज्ञसंपादनाय ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्विधा वेदाध्ययन-
संस्कृता सुशिक्षिता वाग् गृह्यते । अयं मंत्रः । श० १।१।४।८-१७
व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— अहं सर्वो जनो यस्य हविषः संस्काराय । बृहद्वावा-
स्यस्ति वानस्पत्यश्च यदिदं देवेभ्यो भवति तं देववीतये गृह्णामि । हे
विद्मन् स त्वं देवेभ्यो विद्मद्भ्यः सुशमि तद्धविः शमीष्व शमीष्व । ये
मनुष्या वेदादीनि शास्त्राणि पठन्ति पाठयन्ति च तानेवेयं वाग्
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीत्याह ॥ १५ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्या वेदादिशास्त्रद्वारा यज्ञक्रियां फलं च वि-
दित्वा सुसंस्कृतेन हविषा यज्ञं कुर्वन्ति तदा स सुगंध्यादिद्रव्यहोम-
द्वारा परमाणुमयो भूत्वा वायौ दृष्टिजले च विस्तृतः सन् सर्वान् प-
दार्थानुत्तमान् कुर्वन् दिव्यानि सुखानि संपादयति । यश्चैवं सर्वेषां प्रा-
णिनां सुखाय पूर्वोक्तं त्रिविधं यज्ञं नित्यं करोति तं सर्वे मनुष्या ह-
विष्कृदेहि हविष्कृदेहीति सत्कुर्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः— मैं सब जनोंकेसहित जिस । हवि अर्थात् पदार्थके संस्कारके लिये । (वृहद्धावांसि) बड़े पत्थर । (असि) हैं और । (वानस्पत्यः) काष्ठके मूसल आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणोंके लिये उस यज्ञको । (देववीर्ये) श्रेष्ठ गुणोंके प्रकाश और श्रेष्ठ विद्वान् वा विविध भोगोंकी प्राप्तिके लिये । (प्रतिगृह्णामि) ग्रहण करताहूँ । हे विद्वान् मनुष्य तुम । (देवेभ्यः) विद्वानोंके सुखके लिये । (सुरेभिः) अच्छे प्रकार दुःख शान्त करनेवाले । (हविः) यज्ञ करने योग्य पदार्थको । (शमीष्व) (शमीष्व) अत्यन्त शुद्ध करो । जो मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंकी प्रीतिपूर्वक पढ़ते वा पढ़ाते हैं उन्हींको यह । (हविष्कृत्) हविः अर्थात् होममें चढ़ाने योग्य पदार्थोंका विधान करनेवाली जो कि यज्ञको विस्तार करनेके लिये वेदके पढ़नेसे ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य और शूद्रोंकी शुद्ध सुशिक्षित और प्रसिद्ध वाणी है सो प्राप्त होती है ॥ १५ ॥

भावार्थः— जब मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंके द्वारा यज्ञक्रिया और उसका फल ज्ञानके शुद्धि और उत्तमताके साथ यज्ञको करते हैं तब वह सुगंधी आदि पदार्थोंके होमद्वारा परमाणु अर्थात् अति सूक्ष्म होकर वायु और वृष्टि जलमें विलीन हुमा सब पदार्थोंको उत्तम करके दिव्य सुखोंको उत्पन्न करता है । जो मनुष्य सब प्राणिनोंके सुखके अर्थ पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञको नित्य करता है उसको सब मनुष्य हविष्कृत् अर्थात् यह यज्ञका विस्तार करनेवाला, यज्ञका विस्तार करनेवाला उत्तम मनुष्य है ऐसा बारंबार कहकर सत्कार करें ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसीत्यस्य ऋषिः स एव । वायुर्देवता । ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

देवो वः सवितेत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड् गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ॥

। फिर भी यह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कुक्कुटोसि मधुजिह्व इपमूर्जमावद त्वया वयं संधातं संधातं जेष्व वर्पवदमसि प्रति त्वा वर्पवदं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रं-

क्षौ वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपा-
णिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्व इति मधुजिह्वः । इपम् । ऊर्ज-
म् । आ । वद । त्वया । वयं । संघातः । संघातमिति सं-
घातः । संघातम् । जेष्म । वर्षवृद्धमिति वर्षवृद्धम् । असि ।
प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्षवृद्धम् । वेत्तु । परापूतमि-
ति परापूतम् । रक्षः । परापूता इति परापूताः । अरां-
तयः । अपहतमित्यपहतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि ।
विनक्तु । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-
पाणिः । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण । पाणिना ॥ १६ ॥

पदार्थः— (कुक्कुटः) कुकं परद्रव्यादातारं चोरं शत्रुं वा कुटति
येन स यज्ञः । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (मधुजि-
ह्वः) मधुरगुणयुक्ता जिह्वा ज्वाला प्रयुज्यते यस्मिन् सः । (इपम्)
अन्नादिपदार्थसमूहं । इपमित्यननामसु पठितम् । निघं० २।७।
(ऊर्जम्) विद्यादिपराक्रममनुत्तमरसं वा । (आ) क्रियायोगे । (व-
द) उपदिश । (त्वया) परमेश्वरेण विदुषा वीरेण वा सह संगत्य ।
(संघातः) सम्यग्व्यन्यन्ते जना यस्मिन् तं संग्रामं । संघात इति
संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। अत्र वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
(जेष्म) जयेम । अत्र लिङ्गार्थे लुङ् । अङ्द्वयभावश्च । (वर्षवृ-
द्धम्) शस्त्रास्त्राणां वर्धयितारं । (असि) भवति । (प्रति) क्रियायोगे ।
(त्वा) त्वां तं यज्ञं वा । (वर्षवृद्धं) वृष्टेर्वर्धकं यज्ञं । (वेत्तु) जा-
नातु । (परापूतं) परागतं-पूतं पवित्रत्वं यस्मात्तत् । (रक्षः) दुष्ट-
स्वभावो मूर्खः । (परापूताः) परागतः पूतः पवित्रस्वभावो येभ्यस्ते ।

(अरातयः) परपदार्थग्रहीतारः शत्रवः । (अपहतं) अपहन्यते यत् तत् । (रक्षः) दस्युस्वभावः । (वायुः) योऽयं भौतिको वाति । (वः) तान् हुतान् परमाणुजलादिपदार्थान् । (वि) विशेषार्थः । (विनक्तु) वेचयति वेचयतु वा अत्राद्ये पक्षे लङर्थे लोटन्तर्गतो एयर्थश्च । (देवः) प्रकाशस्वरूपः । (सविता) वृष्टिप्रकाशद्वारा दिव्यगुणानां प्रसवहेतुः । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यं ज्योतिः पाणिर्हस्तः किरणव्यवहारो वा यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । १०. ४।३।१। २१। (प्रतिगृष्णातु) प्रतिगृह्णाति । अत्र ह्यहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । अ. ५।२।३२। इति हकारस्य स्थाने भकारः लङर्थे लोट् । (अच्छिद्रेण) छिद्ररहितेनैकरसेन । (पाणिना) किरणसमूहेन व्यवहारेण । अयं मंत्रः । १०. १।१।४।१८-२४। व्याख्यातः ॥ १४॥

अन्वयः— यतोऽयं यज्ञो मधुजिह्वः कुक्कुटोऽस्यस्तीपमूर्जं च प्रापयति तस्मात्स सदैवानुष्ठेयः । हे विहन् त्वमस्य त्रिविधस्य यज्ञस्यानुष्ठानस्य गुणानां च वेपितासि तस्मात्प्रतिवद प्रत्यक्षमुपदिश । यतो वयं त्वया सह संघातं संघातमाजेष्म सर्वान्संग्रामान्विजयेमहि । सर्वो मनुष्यो वर्षद्वंद्वं त्वा त्वा तं वर्षद्वंद्वं यज्ञं वा प्रतिवेत्तु । एव कृत्वा सर्वैर्जनैः परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रक्षः सदैव कार्यम् । यथायं हिरण्यपाणिर्वाधुरच्छिद्रेण पाणिना यज्ञो संसारेऽग्निना सूर्येण विच्छिन्नान् पदार्थकणान् प्रतिगृष्णाति । यथा च हिरण्यपाणिः सविता देवस्तान् विविनक्ति पृथक्करोति तथैव परमेश्वरो विहान् मनुष्यश्चाच्छिद्रेण पाणिना सर्वा विद्या विविनक्तु । प्रतिगृष्णातु तथैव कृपया संप्रीत्या चेतौ वो युष्मानानन्दकरणाय प्रतिगृह्णीतः ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरः सर्वान्मनुष्यानां ज्ञापयति मनुष्यैर्यज्ञानुष्ठानं संग्रामे दुष्टशत्रूणां विजयो गुणज्ञानं विद्याद्वसेव-

नं दुष्टानां मनुष्याणा दोषाणावा निराकरणं सर्वपदार्थच्छेदकोऽग्निः
सूर्योवा तथा सर्वपदार्थधारको वायुश्चास्तीति विज्ञानं परमेश्वरोपास-
ना विद्वत्समागमं च कृत्वा सर्वा विद्याः प्राप्य सदैव सर्वार्था सुखो-
न्नतिः कार्येति ॥ १६ ॥

पदार्थ — जिस कारण यह 'यज्ञ' । (मधुजिह्वः) जिसमें मधुर गुणयुक्त
वाणी हो । तथा (कुक्कुटः) चोर वा शत्रुओंका विनाश करनेवाला । (अग्नि) है ।
ओम (हयं) भस्म आदि पदार्थ वा । (ऊर्ज) विद्या आदि बल और उत्तमसे उत्तम
रसकी देता है इसीसे उसका अनुष्ठान सदा करना चाहिये । हे विद्वान् लोगो तुम
उक्त गुणोंको देनेवाला जो तीन प्रकारका यज्ञ है उसका अनुष्ठान और हम लो-
गोंकी प्रति उसके गुणोंका । (आग्ने) उपदेश करो जिससे । (हयं) हम लोग ।
(त्वया) तुम्हारे साथ । (संध्यातंसंध्यातं) जिनमें उत्तम रीतिसे शत्रुओंका पराजय
होता है अर्थात् अति भारी संग्रामोंको बारंबार । आ (जेम्) सब प्रकारसे जीते
क्योंकि आप युद्धविद्याके जाननेवाले । (अग्नि) हैं इसीसे सब मनुष्य । (वर्षवृद्धं)
बाह्य और अस्त्रविद्याकी वर्षाको बढ़ानेवाले । (त्वा) आप तथा (वर्षवृद्धम्)
वृष्टिके बढ़ानेवाले उक्त यज्ञको । (प्रतिवेत्तु) ज्ञाने इस प्रकार संग्राम करके सब म
नुष्योंको । (परापूर्तं) पराजिता आदि गुणोंको छोड़नेवाले । (रक्षोः) दुष्ट मनुष्य ।
तथा । (परापूर्ताः) दुष्टोंको छोड़नेवाले और । (अरातयः) दान आदि धर्मसे र-
हित शत्रुजन तथा । (रक्षः) डाकूओंका जैसे । (अपहतं) नाश हो सके वैसा
प्रयत्न सदा करना चाहिये जैसे यह । (हिरण्यपाणिः) जिसका ड्योति हाथ है
ऐसा जो । (वायुः) पवन है । वह (अग्निउद्रेण) एकरस । (पाणिना) अपने गमना-
गमन व्यवहारसे यज्ञ और संसारसे अग्नि और सूर्यसे अग्नि सूक्ष्म हुए पदार्थोंकी ।
(प्रतिगृभ्णानु) ग्रहण करता है । (हिरण्यपाणिः) वां. जैसे किरण हैं हाथ जि-
सके वह । (हिरण्यपाणिः) किरण व्यवहारसे । (सविता) सृष्टि वा प्रकाशके द्वारा
द्विष्य गुणोंके उत्पन्न करनेमें हेतु । (देव) प्रकाशमय सूर्यलोक । (वः) उन पदा-
र्थोंको (विप्रिनस्तु) अलग अलग अर्थात् परमाणुरूप करता है वैसेही परमेश्वर वा
विद्वान् पुरुष । (अग्निउद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) अपने उपदेशरूप व्यवहारसे
सब विद्याओंको । (विप्रिनस्तु) प्रकाश करे वैसेही रुपा करके प्रीतिके साथ ।
(वः) तुमको अत्यन्त आनन्द करनेके लिये । (प्रतिगृभ्णानु) ग्रहण करते हैं ॥ १६ ॥
भावार्थ — इस मंत्रमें श्रेयालंकार है परमेश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा देता

हे किं यज्ञका अनुष्ठान संग्राममे शत्रुओंका पराजय अच्छे अच्छे गुणोंका ज्ञान विद्वानोंकी सेवा दुष्ट मनुष्य वा दुष्ट दोषोंका त्याग तथा सब पदार्थोंको अपने तापसे छिन्न भिन्न करनेवाला अग्नि वा सूर्य और उनका धारण करनेवाला वायु है, ऐंसा ज्ञान और ईश्वरकी उपासना तथा विद्वानोंका समागम करके और सब विद्याओंको प्राप्त होके सबके लिये सब सुखोंकी उत्पन्न करनेवाली उन्नति सदा करनी चाहिये॥
॥ १६ ॥

धृष्टिरसोऽस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । ब्राह्मी पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

अथाग्निशब्देन किं किं गृह्यते तेन किं किं च भवतीत्युपदिश्यते
अब अग्निशब्दसे किसकिसका प्रमाण किया जाता और इससे क्या
क्या कार्य होता है इस विषयका उपदेश अगले मन्त्रमे किया है ।

धृष्टिरस्य पांऽग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं
सेधा देवयजं वह ॥

ध्रुवमसि पृथिवीं दृह ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं
सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

धृष्टिः । अस्ति । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यामऽ
अदम् । जहि । निष्क्रव्यादमिति निष्क्रव्यअदम् । सेध ।
आ । देवयजमिति देवयजम् । वह ॥

ध्रुवम् । अस्ति । पृथिवीं । दृह । ब्रह्मवनीतिं ब्रह्मऽवनिं ।
त्वा । क्षत्रवनीतिं क्षत्रऽवनिं । सजातवनीतिं सजातऽव
निं । उपदधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥ १७ ॥

पदार्थः— (धृष्टिः) प्रगल्भइव यजमानः । (अस्ति) भवसि
भवति वा अत्र पक्षे व्यसयः । (अप) क्रियायोगे । (अग्ने) परमे-
श्वर धनुर्वेदविद्वान्वा । (अग्निं) विद्युदाख्यं । (आमादं) आमानं-

पक्वानर्तिं तं । (जहि) हिंसय । (निष्क्रव्यादं) कव्यं पक्वमांसमग्निं
तस्मान्निर्गतस्तं । (सेध) शास्त्राणि शिचय । (आ) क्रियायोगे । (दे-
वयजं) देवान् विदुषो दिव्यगुणान् यजति संगतान् करोति येन य-
ज्ञेन स देवयद् तं । अत्र अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति सूत्रेण । कृतो
बहुलमिति वार्तिकेन करणे विच् प्रत्ययः । । (वह) प्रापय प्रापयति
वा । अत्र सर्वत्र पच्चे व्यत्ययः । (ध्रुवं) निश्चलं सुखं । (आसि) भव-
ति । (पृथिवीं) विस्तृतां भूमिं तत्स्थान्प्राणिनश्च । (दंह) उत्तमगु-
णैर्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) ब्राह्मणं विद्वांसं वनति तं । छन्दसि
वनसनरक्षिमधाम् । अ० ३।२।२७। अनेन ब्रह्मोपपदे वनधातोरि-
न्प्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यमो लुक् च । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवनि)
क्षत्रं संभाजिनं वनति तं । अत्राप्यमो लुक् । (सजातवनि) जातं जातं
वनति स जातवनिः समानश्वासौ जातवनिस्तम् । समानस्य छन्दस्य
मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । अ० ६।३।८४ । अनेन समानस्य सकारादेशः ।
(उपदधामि) हृदये वेद्यां विमानादियानेषु वा धारयामि । (धातृव्यस्य)
द्विपतः शत्रोः । (वधाय) नाशाय हननाय । अयं मंत्रः श० १।१।५।३-८
व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धृष्टिरसि । अतो निष्क्रव्याद-
मामादं देवयजमग्निं सेध । एवं मंगलाय शास्त्राणि शिचित्वा दुःख-
मपजहि सुखं चावह । तथा हे परमेश्वर त्वं ध्रुवमसि । अतः पृथिवीं
दंह । हे जगदीश्वराग्ने यत इदं शो भवान् तस्मादहं धातृव्यस्य वधाय
ब्रह्मवनिं क्षत्रवनिं सजातवनिं त्वा त्वामुपदधामीत्येकोऽन्वयः । हे
यजमान विद्वन् यतोऽयमग्निर्धृष्टिरस्यस्ति तथा चामानिष्क्रव्यादेवयजं
यज्ञमावहति तस्मात्त्वमिममामादं निष्क्रव्यादं देवयजमग्निमावह । सेध ।
अन्येभ्यस्तमेवं शिचय तदनुष्ठानेन दोषानपजहि । यतोऽयमग्निः सूर्य-

रूपेण ध्रुवोऽस्यस्ति तस्मादयमाकर्षणेन पृथिवी दृंह दृंहति धरति तस्मात्तमहं ब्रह्मवर्णिं क्षत्रवर्णिं सजातवर्णिं भ्रातृव्यस्य वधाघोषदधामीति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः। सर्वशक्तिमतेनेश्वरेण यतोऽयमामादाहकस्वभावोऽग्नौ रचितस्ततो नायं भस्मादिकं दग्धुं समर्थो भवति । येनामान्प्रदार्थान् पक्ताऽदन्ति येनोदरस्थमन्नं पच्यते येन च मनुष्या मृतं देहं दहन्ति स क्रव्यात् संज्ञोऽग्निर्येनायं दिव्यगुणप्रापको विद्युदाख्यश्च रचितस्तथा येन पृथिवीधारणाकर्षणप्रकाशकः सूर्यो रचितः । यश्च ब्रह्मभिर्वेदविद्भिर्माह्लाैः क्षत्रियैः समानजन्मभिर्मनुष्यैश्च वन्यते ससेव्यते । तथा यः सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु वर्तमानः परमेश्वरो भौतिकोऽग्निर्वा । स एव सर्वरूपास्यो भौतिकश्च क्रियासिध्यर्थं सेवनीय इति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वरं आप । (धृष्टिः) प्रगल्भ अर्थात् अत्यंत निर्भय । (अस्ति) हैं इस कारण । (निष्क्रान्ताद्) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको छोड़के । (आमादं) कचे पदार्थ जलाने और । (देवपत्नं) विद्वान् या श्रेष्ठ गुणोंसे मिलाप करनेवाले । (अग्निं) भौतिक वा त्रिलुत् अर्थात् विज्ञलीरूप अग्नि-को आप । (सेष) सिद्ध कीजिये इस प्रकार हम लोगोंके मंगल अर्थात् उत्तम उत्तम सुख होनेके लिये शास्त्रोंकी शिक्षा करके दुखोंको । (अपजहि) दूर कीजिये और आनन्दको । (आपह) प्राप्त कीजिये तथा हे परमेश्वर आप । (ध्रुवं) निश्चल मुप देनेवाले । (अस्ति) हैं इससे । (पृथिवीं) विस्तृतभूमि वा उसमे रहनेवाले मनुष्योंको । (दृंह) उत्तम गुणोंसे वृद्धिपुक्त कीजिये । हे (अग्ने) जगदीश्वर जिस कारण आप अत्यंत प्रशंसनीय हैं इससे मैं । (भ्रातृव्यस्य) दुष्ट वा शत्रुओंके । (वधाय) जिनाशके लिये । (ब्रह्मवर्णिं) (क्षत्रवर्णिं) (सजातवर्णिं) ब्राह्मण क्षत्रिय तथा प्राणियमात्रके । मुप वा दुःप व्यवहारके देनेवाले । (त्वा) आपको । (उपदधामि) हृदयमें स्थापन करना हूँ । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । तथा हे विद्वान् यजमान जिस कारण यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (धृष्टिः) अति सी-

क्षण । (अति) है तथा निरुद्ध पदार्थोंको छोड़कर उत्तम पदार्थोंसे । (देवपत्रं) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाले पत्रको । (आवह) प्राप्त कराना है इसमें तुम्हें । (निष्कन्यादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको छोड़के । (आमादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवपत्रं) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाले । (अग्निं) प्रत्यक्ष वा विजलीरूप अग्निको । (आवह) प्राप्त करो तथा उसके जाननेकी इच्छा करनेवाले लोगोंको शास्त्रोंकी उत्तम २ शिखाओंके साथ उसका उपदेश । (सेध) कर्मे तथा उसके अनुष्ठानमें जो दोष हो उनको । (अपजह) विनाश करो जिस कारण यह अग्नि सूर्यरूपसे । (ध्रुवं) निश्चल । (अति) है इसी कारण यह आकर्षणशक्तिसे । (पृथिवीं) विस्तृत भूमि वा उसमें रहनेवाले प्राणियोंको । (दहं) दह करता है इसीसे मैं उस । (वयवर्णिं) (क्षत्रवर्णिं) (सत्तानवर्णिं) ब्राह्मण क्षत्रिय वा त्रिवर्णके मुखदुःखको अलग २ करनेवाले भौतिक अग्निको । (भानृयस्य) दुर वा शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये हवन करनेकी वेदी वा विमान आदि पार्श्व । (उपदधामि) स्थापन करना हूँ । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और सृजनात्मिकान् ईश्वरने यह भी निक अग्नि प्राप्त अर्थात् कच्चे पदार्थ जलानेवाला बनाया है इस कारण भस्मरूप पदार्थोंके जलानेको समर्थ नहीं है जिसमें कि मनुष्य कच्चे वच्चे पदार्थोंको पकाकर खाते हैं तथा जिस कच्चे सब प्राणियोंका खाया हुआ अन्न आदि द्रव्य पकना है और जिस कच्चे मनुष्य लोग भरे हुए शरीरोंको जलाने हैं वा क्रव्यान् अग्नि कराना है और जिसमें दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाली विशुद्ध वनी है तथा जिसमें पृथिवीका धारण और आकर्षण करनेवाला सूर्य बना है और जिसमें वेदविद्याके जाननेवाले ब्राह्मण वा धनुर्वेदके जाननेवाले क्षत्रिय वा सब प्राणीमात्र सेवन करने हैं तथा जो सब मन्मथी पदार्थोंके दहनमान पापेश्वर है वह सब मनुष्योंका उपास्य देव है तथा जो क्रियाकारी ईश्वरके दिग्ग भौतिक स्रष्टा है वह भी पराधीन कायदेवान् मेवा करनेके योग्य है ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्मेत्यस्य अग्निः स एव । अग्निदेवता नवेत्य । पूर्वस्य

वाची उपिक्कु लुन्तः । अपमः स्वः । वर्धमानानि

मभ्यस्याची त्रिष्टुप् लुन्तः । वैवमः स्वः । विश्वाम्य

उत्तुत्तस्याची पंक्तिः लुन्तः पंचमः स्वः ॥

॥ पुनर्गगिगच्छेनांतावधायवृषादित्येन ॥

फिर भी अग्निशब्दसे अगले मंत्रमे फिर दोनो अर्थोंका प्रकाश किया है ।

अग्ने ब्रह्म गृह्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षन्दृ५ह ब्र-
ह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि भ्रा-
तृव्यस्य वधाय ॥ धर्त्रमसि दिवंन्दृ५ह ब्रह्मवनिं
त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य
वधाय ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चित-
स्थोर्ध्वचितो भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥

॥ १८ ॥

अग्ने । ब्रह्म । गृह्णीष्व । धरुणम् । अस्ति । अन्तरिक्षम् ।
दृ५ह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनिं । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्र-
ऽवनिं । सजातवनीति सजातऽवनिं । उप । दधामि ।
भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥ धर्त्रम् । अस्ति । दिवम् । दृ५ह ।
ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनिं । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनिं ।
सजातवनीति सजातऽवनिं । उपऽदधामि । भ्रातृव्यस्य ।
वधाय ॥ विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उपदधामि ।
चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्वऽचिनः । भृगूणां । अंगि-
रस्ताम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ब्रह्म) वेदं । (गृ-
ह्णीष्व) ग्राहय गृह्णाति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । ह्यप्रहोश्छन्द-
सीति हकारस्य मकारः । (धरुणं) धरति सर्वलोकान् यत्तत् तेजश्च ।
(अस्ति) अस्ति । अत्र पक्षे प्रथमार्थे मध्यमः । (अन्तरिक्षं) आ-
काशस्थान् पदार्थान् । अन्तरात्मस्यमच्चयं ज्ञानं वा । अन्तरिक्षं क-
स्मादन्तरा चान्तं भवत्यन्तरे मे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

रु० २।१०। (दंह) दृढीकुरु करोति वा । (ब्रह्मवर्नि) वनयति तं । (त्वा) त्वां । (क्षत्रवर्नि) राज्यं वनयति तं । (सजातवनि) समाना जाता विद्याः समानं जातं राज्यं वा वनयति येन तं । (उपदधामि) धारयामि । (धर्त्रे) धरति यत् येन वा । वायुर्वा व धर्त्रे चतुष्टोमः । स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुतेतद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रे । वायुरु सर्वेषा भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति स वे वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति । श० ८।२।४।२६। अनेन प्रमाणेन धर्त्र-शब्देन वायुरीश्वरश्च गृह्येते । (असि) अस्ति वा । (दिवं) ज्ञानप्रकाशं सूर्यलोकं वा । (दंह) सम्यग्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) सर्वमनुप्यार्थं ब्रह्मणो वेदस्य विभाजितारम् । ब्रह्माण्डस्य मूर्त्तद्रव्यस्य प्रकाशकं वा । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवनि) राजधर्मप्रकाशस्य विभाजितारं राजगुणानां दृष्टान्तेन प्रकाशयितारं वा । (सजातवनि) समानान् जातान् वेदान् क्षत्रधर्मान् मूर्त्तान् जगत्स्थान् पदार्थान्वा वनयति प्रवाशयति तं । (विश्वाभ्यः) सर्वाभ्यः । (त्वा) त्वां तं वा । (आशाभ्यः) दिग्भ्यः । आशा इति दिङ्नामसु पठितम् । निधं० १।६। (उपदधामि) उपदधाति वा सामीप्ये धारयामि तेन पुष्णामि वा । (चितः) चेतयन्ति संजातन्ति ये ते चित्तः । अत्र वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्य इति वार्तिकेन विसर्जनीयलोपः । (स्थ) भवथ भवन्ति वा । (ऊर्ध्वचितः) ऊर्ध्वानुत्कृष्टगुणान् चेतयन्ति ते मनुष्याश्चित्तानि कपालानि वा । (भृगूणा) भृज्जन्ति यैस्तेषां । (अंगिरसा) प्राणानामङ्गाराणां वा । प्राणो वा अंगिराः । श० ६।३।७।१। अङ्गारेष्वंगिरा अंगारा अंकता अंचना । निरु० ३।१७। (तपसा) धर्मविद्याऽनुष्ठानेन तापेन तेजसा वा । (तप्यध्वं) तपन्तु तापयन्तु

वा । अयं मंत्रः । श० १।१।५।१-१३ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धरुणमसि रूपयाऽस्मत्प्रयुक्तं ब्रह्म गृणीष्व तथाऽस्मास्वन्तरिक्षमक्षयं विज्ञानं दंह वर्धय । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि चत्रवनि सजातवनि त्वोपदधामि । हे सर्वधातर्जगदीश्वर त्वं सर्वेषां लोकानां धर्ममसि रूपयाऽस्मासु दिवं ज्ञानप्रकाशं दंह । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि चत्रवनि सजातवनि त्वां त्वामुपदधामि । त्वा सर्वव्यापकं ज्ञात्वा विश्वाम्य आशाम्य उपदधामि । हे मनुष्या यूयमथैवं विदित्वा चित ऊर्ध्वचितः कपालानि कृत्वा भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं यथा तपन्तु तथा तापयतेत्येकः ॥ हे विहन् येनाग्निना धरणं ब्रह्मान्तरिक्षं गृह्यते दह्यते च तं त्वं होमार्थं शिल्पविद्यासिद्ध्यर्थं च गृणीष्व दंह च । तथैवाहमपि भ्रातृव्यस्य वधाय तं ब्रह्मवनि चत्रवनि सजातवन्मुपदधामि । एवं सोऽग्निर्धत्तः सन्सुखमुपदधाति । एवं यो वायुर्धर्त्र सर्वलोकधारकोऽस्यस्ति दिवं च दंह दंहति तमहं यथा भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि चत्रवनि सजातवन्मुपदधामि । तथैव त्वमप्येतं तस्मै प्रयोजनायोपदंह । हे शिल्पविद्या चिकीर्षी विहन् येन वायुना पृथिवी द्यौः सूर्यलोकश्च धार्यते दह्यते च तं त्वं जीवनार्थं शिल्पविद्यायै च धारय दंह च ब्रह्मवनि इत्यादि पूर्ववत् । हे मनुष्या यथाऽहं वायुविद्यावि-
त्त्वा तमग्निं वायुं च विश्वाम्य आशाम्य उपदधामि तथैव यूयमप्युप-
धत्त । यज्ञार्थं शिल्पविद्यार्थमुपरिचित ऊर्ध्वचितः कपालानि कृत्वा धारितवन्तः सन्तो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं तापयत च ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेणेदमादिश्यते भवन्तो वि-
दुन्तये मूर्खत्वविनाशाय सर्वशत्रूणां निवारणेन राज्यवर्धनाय च वे-
दविद्या गृह्णीयुः । योऽग्नेर्दद्विहेतुः सर्वाधारको वायुरग्निमयः सूर्य

ईश्वरश्च स्य सन्ति तान् सर्वान् दिक्षु विस्तृतान् व्यापकान् विदि-
त्वा यज्ञसिद्धिं विमानादियानरचनं तानि चालयित्वा दुःखानि निवा-
र्य शत्रून् विजयन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर आप । (धरुणं) सबके धारण करनेवाले ।
(अग्नि) हैं इससे मेरी (ब्रह्म) वेदमंत्रोंसे की हुई स्तुतिको (गृष्णीष्व) ग्रहण की-
जिये तथा । (अन्नरिक्तं) आत्मामे स्थित जो अक्षय ज्ञान है उसको । (दंह) ब-
ढ़ाये में (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधाप) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) सब
मनुष्योंके मुखके निमित्त वेदके शाखाशाखान्तद्वारा विभाग करनेवाले ब्राह्मण
तथा । (क्षत्रवनि) राजधर्मके प्रकाश करनेवाले । (सज्जानवनि) जो परस्पर समा-
न क्षत्रियोंके धर्म और मंसागी मूर्तिमान् पदार्थ हैं इन प्राणियोंके लिये अलग अ-
लग प्रकाश करनेवाले । (त्वा) आपको । (उपदधामि) हृदयके बीचमें धारण क-
रना हूँ । हे सबके धारण करनेवाले परमेश्वर जो आप । (धर्मम्) लोकोके धारण
करनेवाले ॥ इससे रूपा करके हम लोगोंमें । (दिवं) अत्युत्तम ज्ञानको । (दंह)
बढ़ाये और मैं । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके (वधाप) विनाशके लिये । (ब्र-
ह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सज्जानवनि) उक्त वेद राज्य वा परस्पर समान विद्या वा
राज्यादि व्यवहारको यथायोग्य विभाग करनेवाले (त्वा) आपको । (उपदधामि)
बारंबार अपने हृदयमें धारण करता हूँ । तथा मैं । (त्वा) आपको सर्वव्यापक ज्ञा-
नकर । (विश्वाभ्यः) सब । (आशाभ्यः) दिशाओंसे मुख होनेके निमित्त धारं-
धार । (उपदधामि) अपने मनमें धारण करता हूँ । हे मनुष्यो तुम लोग उक्त
व्यवहारकी अच्छी प्रकार ज्ञानकर । (चित्) विज्ञानी तथा । (ऊर्ध्वचिन्तः) उ-
त्तम ज्ञानवाले पुरुषोंकी प्रेरणासे कपालोंकी अग्नि पर धरके तथा (भृगूणां) जिन-
से विद्या आदि गुणोंको प्राप्त होते हैं ऐसे । (अग्निमसोः) प्राणोंके । (तपसा)
प्रभावसे । (तपस्व्यं) तपो और तपस्वी । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अग
दूसरा भी कहते हैं । हे विद्वान् धर्मात्मा पुरुष जिस । (अग्ने) भौतिक अग्निमें ।
(धरुणं) सबका धारण करनेवाला नेत्र । (ब्रह्म) वेद और । (अन्नरिक्तं)
आकाशमें रहनेवाले पदार्थ ग्रहण वा वृद्धियुक्त क्रिये जाने हैं । (त्वा) उसको
तुम होम वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (गृष्णीष्व) ग्रहण करो । (दंह)
वा विद्यायुक्त क्रियाओंसे बढ़ाओ और मैं भी । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधा-
प) विनाशके लिये । (त्वा) उस । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सज्जानवनि) मं-

सारी पूर्वमान् पदार्थोंके प्रकाश करने वा रातगुणोंके दृष्टान्तरूपसे प्रकाश करा-
नेवाले भौतिक अग्निको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उपदधामि) स्थापन क-
रना हूँ । ऐसे स्थापन किया हुआ अग्नि हमारे अनेक मुखोंको धारण करता है ।
इसी प्रकार सब लोगोका । (धर्त्र) धारण करनेवाला वायु । (असि) है तथा
(दिवं) प्रकाशमय सूर्य लोकको । (दंह) दह करता है हे मनुष्यो जैसे उसको
धैं । (भ्रातृवस्य) अपने शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि)
(क्षत्रवनि) (सज्जानगनि) वेद राज्य वा परस्पर समान उत्तम शिल्पविद्याओंको
यथायोग्य कार्योंमें युक्त करनेवाले उस भौतिक अग्निको (उपदधामि) स्थापन क-
रता हूँ वैसे तुम भी उत्तम क्रियाओंमें युक्त करके विद्याके यत्नसे । (दंह) उ-
सको बढ़ाओ । हे विद्या चाहनेवाले पुरुष जो पवन पृथिवी और सूर्य आदि
लोकोंको धारण कर रहा है तैसे तुम अपने जीवन आदि सुख वा शिल्पविद्याकी
सिद्धिके लिये यथायोग्य कार्योंमें लगाकर उनकी विद्यासे । (दंह) वृद्धि करो त-
था जैसे हम अपने शत्रुओंके विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सज्जा-
नवनि) अग्निके उक्त गुणोंके समान वायुको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उप-
दधामि) संयुक्त करने हैं वैसेही तुम भी अपने अनेक दुष्टोंके विनाशके लिये उ-
सको यथायोग्य कार्योंमें संयुक्त करो । हे मनुष्यो जैसे मैं वायुविद्याका ज्ञाननेवा-
ला । (त्वा) "उस अग्नि वा वायुको । (विश्वाभ्य) सब । (आशाभ्य) दिशाओंसे
सुख होनेके लिये यथायोग्य शिल्प-व्यवहारोंमें । (उपदधामि) धारण करता हूँ ।
वैसे तुम भी धारण करो । तथा शिल्पविद्या वा होम करनेके लिये । (चितः)
(उर्ध्वचितः) पदार्थोंके भरे हुए पात्र वा सवारियोंमें स्थापन किये हुए कलायं-
त्रोंको । (भृगूणाम्) जिनसे पदार्थोंको पकाने हैं उन अंगारोंके । (तपसा) तापसे ।
(तप्यध्वम्) उक्त पदार्थोंको तपाओ ॥ १८ ॥

भावार्थ — इस गंत्रमें श्रेयालंकार है । ईश्वरका यह उपदेश है कि हे मनुष्यो
तुम विद्वानोंकी उन्नति तथा भर्ग्यपनका नाश वा सब शत्रुओंकी निवृत्तिसे राज्य
बढ़ानेके लिये वेदविद्याको ग्रहण करो तथा वृद्धिका हेतु अग्नि वा सबका धारण
करनेवाला वायु, अग्निमय सूर्य और ईश्वर इन्हे सब दिशाओंमें व्याप्त जानकर
यज्ञसिद्धि वा विमान आदि यानोंकी रचना धर्मके साथ करो तथा इनसे इनको सिद्ध
करके दुष्टोंको दूर करके शत्रुओंको जीतो ॥ १८ ॥

शर्मासीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता निचृद्वाहो त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ अथ यज्ञस्य स्वरूपमंगानि चोपदिश्यन्ते ॥

इसके अनन्तर ईश्वरने यज्ञका स्वरूप और इसके अंग अंगले
प्रथमे उपदेश किये है ॥

शर्मस्यवधूतः रक्तोऽवधूता अरातयोदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥

धिपणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिव-
स्कम्भनीरसि धिपणासि पार्वतेयी प्रति त्वां
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

शर्म । असि । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्तः । अवधूता
इत्यवधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि ।
प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

धिपणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् ।
वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिपणा । असि । पा-
र्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥ १९ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखहेतुः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (अवधूतं) विनाशितम् । (रक्तः) दुःखं निवारणीयम् ।
(अवधूताः) निवारणीया विचालिता हताः । अवेति विनिग्रहार्थः
यः । निरु० १।३। (अरातयः) अदानस्वभावाः कृपणाः । (अदित्याः)
अंतरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत् । (असि) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थः । (त्वा) तं यज्ञं । (अदितिः) यज्ञस्यानुष्ठाता यजमानः । अदि-
तिरिति पदनामसु पठितम् । निधं० ५।५। इति यज्ञस्य ज्ञाता पाल-
कार्थो गृह्यते । (वेत्तु) जानातु । (धिपणा) वाक् वेदवाणी ग्राह्या ।

धिपणोति वाङ्मनामसु पठितम् । निघं० १।११। धृष्णोति सर्वा विद्या
 यया सा । धृषेधिप् च संज्ञायाम् । उ० २।८० । अनेनायं शब्दः सिद्धः ।
 महीधरेण धिपणेदं पदं धियं बुद्धिं कर्म वा सनाति व्याप्नोतीति 'भ्रा-
 न्त्या व्याख्यातम् । (असि) भवति । (पर्वती) पर्वणं पर्वहुज्ञानं
 विद्यतेऽस्यां क्रियाया सा पर्वती । अत्र संपदादित्वात् क्तिप् । भूमि
 मतुप् । उगितश्चेति ङीप् । (प्रति) वीप्सार्थे । (त्वा) तां तां । (अ-
 दित्याः) प्रकाशस्य । (त्वक्) त्वचति संवृणोत्यनया सा । (वेत्तु)
 जानातु । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादिलोकस्य । (स्कम्भनीः) स्कम्भं
 प्रतिबद्धं नयतीति सा । (असि) भवति । (धिपणा) धारणावती
 द्यौः । धिपणोति चावापृथिव्योर्नामसु पठितम् । निघं० ३।३० ।
 (असि) अस्ति । (पार्वतेयी) पर्वतस्य मेघस्य दुहितेव या सा पार्व-
 तेयी । पर्वत इति मेघनामसु पठितम् । निघं० १।११ । पर्वतस्येयं घन-
 पंक्तिः पार्वती तस्यापत्यं दुहितेव पार्वतेयी वृष्टिः । स्त्रीभ्यो ढक् ।
 अ० ४।१।१२० । अनेन ढक् । (प्रति) इत्थंभूताख्याने । (त्वा)
 तामीदृशी । (पर्वती) पः प्रशस्तं प्रापणं यस्या सा अत्र प्रशंसार्थं
 मतुप् । (वेत्तु) जानातु । अयं मंत्रः । श० १।१।५।१४-१७ ।
 व्याख्यातः ॥ १९ ॥

‘अन्वयः— हे मनुष्या भवन्तो योगं यज्ञः शर्मोसि सुखदांऽदिति-
 नाशराहितोस्ति येन रक्षांऽवधूतं दुःखमरातयोऽवधूता विनष्टाश्च भव-
 न्ति योऽदित्या अन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्च त्वग्वदस्पस्ति । त्वा तं वेत्तु
 विदन्तु येन विद्याख्येन यज्ञेन पर्वती दिवः स्कम्भनीः पार्वतेयी धिप-
 णाऽदित्यास्त्वग्वदिस्ताप्यं ते तं प्रतिवेत्तु यथावज्जानन्तु येन सत्सं-
 गन्याख्येन पर्वती ब्रह्मज्ञानवती धिपणा प्राप्यते तमपि प्रतिवेत्तु
 जानन्तु ॥ १९ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्यो विज्ञानेन सम्यक् सामर्थ्यं संपाद्य यज्ञोऽनु-
ष्ठीयते । यश्च वृष्टिबुद्धिवर्धकोऽस्ति सोऽग्निना मनसा च संसाधितः
सूर्यप्रकाशं त्वग्बत्सेवते ॥ १९ ॥

पदार्थ — हे मनुष्यो तुम लोग जो यज्ञ । (धर्म) सुखका देनेवाला । (अग्नि)
हे और । (अदितिः) नाशरहित है तथा जिससे । (रक्ष) दु ख और दुष्ट स्व-
भावयुक्त मनुष्य । (अवधूतं) विनाशको प्राप्त तथा । (अरातयः) दान आदि ध-
र्मोंसे रहित पुरुष । (अवधूनाः) नष्ट । (अग्नि) होते हैं और जो । (अदित्याः)
अन्तरिक्ष वा पृथिवीके । (त्वक्) त्वचाके समान । (अग्नि) है । (त्वा) उसे ।
(वेत्तु) जानो और जिस विशारूप उक्त यज्ञसे (पर्वती) बहुत जानवाली । (दिवः)
प्रकाशमान सूर्यादि लोकोंकी । (स्कन्धीः) रोकनेवाली तथा । (पार्वती) मेघ-
की कन्या अर्थात् पृथ्वीके तुल्य धिषणा वेदवाणी । (अदित्याः) पृथिवीके (त्वक्)
दागीरके तुल्य विस्तारको प्राप्त होती है । (त्वा) उसे । (प्रतिवेत्तु) पथावन् जानो
और जिस सत्संगतिरूप यज्ञसे । (पर्वती) उत्तमर् ब्रह्मज्ञान प्राप्त करनेवाली ।
(धिषणा) द्यौः अर्थात् प्रकाशरूपी बुद्धि प्राप्त होती है । (त्वा) उसे भी । (प्र-
तिवेत्तु) जानो ॥ १९ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको अपने विज्ञानसे अच्छी प्रकार पदार्थोंको इकट्ठा करके
उनसे यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये जो कि वृष्टि वा बुद्धिके बढानेवाला है वह
अग्नि और मनसे सिद्ध किया हुआ सूर्यके प्रकाशको त्वचाके समान सेवन करता
है ॥ १९ ॥

धान्यमसीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्-
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ कस्मै प्रयोजनतः स ऋतः कर्तव्यं अनुमदित्यते ॥

॥ किस प्रयोजनके लिये उक्त यज्ञ करना चाहिये सो अगले मंत्र
में प्रकाश किया है ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा
व्यानाय त्वा ॥ दीर्घामनुप्रसितिमायुपेधान्देवो
वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण

पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोसि ॥ २० ॥

धान्यम् । अस्ति । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदा-
नायेत्युत्पन्नाय । त्वा । व्यानायेति विऽआनाय । त्वा ।
दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमिति प्रऽसितिम् । आयुषे ।
धाम् । चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । अस्ति ॥ २० ॥

पदार्थः— (धान्यं) धातुमहं यत् यज्ञात् शुद्धम् । रोगनाशेन
स्वादिष्टतमेन सुखकारकमन्नं तत् अत्र दधातेर्यत् नुद् च । उ० । ५ ।
४४ अनेन यत्प्रत्ययो नुडागमश्च । (अस्ति) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (धिनुहि) धिनोति प्रीणाति । अत्र लङर्थे लोट् ।
(देवान्) विदुषो जीवानिन्द्रियाणि च । (प्राणाय) अकृष्टमन्यते
जीव्यते येन तस्मै जीवनधारणहेतवे वलाय । (त्वा) तत् । (उदा-
नाय) स्फूर्तिहेतव ऊर्ध्वमन्यते चेष्ट्यते येन तस्मै उत्क्रमणपराक्र-
महेतवे । (त्वा) तत् । (व्यानाय) विविधमन्यते व्याप्यते येन
तस्मै सर्वेषां शुभगुणानां कर्मविद्यांगानां च व्याप्तिहेतवे । (त्वा)
तत् । अत्र त्रिषु प्रथमार्थे मध्यमः । (दीर्घा) विस्तृता । (अनु)
पश्चादर्थे । (प्रसितिम्) प्रकृष्टं सिनोति वधात्यनया तां । (आयुषे)
पूर्णयुर्वर्धनेन सुखभोगाय । (धाम्) दधाति । अत्र छन्दसि लुङ्लङ्-
लिट् इति वर्तमाने लुङ् डभावश्च । (देवः) प्रकाशमानः प्रकाशहे-
तुर्वा । (वः) अस्मानेनान् जगत्स्थान् स्थूलान् पदार्थाश्च । (स-
विता) सर्वजगदुत्पादकः सकलैश्वर्य्यदातेश्वरः सूर्य्यलोको वा ।
(हिरण्यपाणिः) हिरण्यस्यामृतस्य मोक्षस्य दानाय व्यवहारो यस्य
सः । अमृतश्च हिरण्यम् ३० ७।३।१।१५। यद्वा हिरण्यं प्रकाशार्थं
ज्योतिः पाणिर्व्यवहारो यस्य सः । (प्रतिगृह्णातु) प्रतिगृह्णातु प्रति-
गृह्णाति वा । अत्र ह्यहोरिति हस्य भः । पचे लङर्थे लोट् च ।

(अच्छिद्रेण) निरंतरेण व्यापनेन प्रकाशेन वा । (पाणिना) स्तु-
तिसमूहेन । (महीनां) महतीनां वाचा पृथिवीनां वा । महीति वाङ्-
नामसु पठितम् । निघं० १।११। पृथिवीनामसु च । निघं० १।१।
(पयः) अन्नं जलं च येन शुद्धम् । पय इत्युदकनामसु पठितम् ।
निघं० १।१२। अयं मंत्रः । श० १।१।५।१८-३२। व्याख्योतः ॥.

अन्वयः— यदिदं यज्ञशोधितं धान्यमस्ति यच्च यज्ञशोधितं पयो-
स्ति तत् देवान् धिनुहि धिनोति तस्माद्यथाऽहं तत्प्राणाय तदुदा-
नाय तद्व्यानाय दीर्घा प्रसितिमायुषे दधामि तथैव यूयं सर्वमनुष्यास्त-
स्मै प्रयोजनायैतन्नित्यं धत्त । यथा योऽस्मान् हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता जगदीश्वरोऽच्छिद्रेण पाणिना महीना चक्षुषे प्रत्यनुगृह्णातु प्रकृष्टत-
यातुगतं गृह्णाति । तथैव वयं तम् । यथा च हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता सूर्यलोको महीना चक्षुषेऽच्छिद्रेण पाणिना पयो गृहीत्वा धान्यं
पोपयति तथैव तं वयमप्यच्छिद्रेण पाणिना महीना चक्षुषे प्रतिगृह्णीमः ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ये यज्ञेन शोधिता अन्नज-
लवाय्वादयः पदार्था भवन्ति । ते सर्वेपा शुद्धये बलपराक्रमाय दृढा-
य दीर्घायुषे च समर्था भवन्ति तस्मात्सर्वमनुष्यैरेतद्यज्ञकर्म नित्यम-
नुष्ठेयम् । तथा च परमेश्वरेण या महती पूज्या वाक् प्रकाशितास्त्य-
स्याः प्रत्यक्षकरणायेश्वरानुग्रहापेक्षा स्वपुरुषार्थता च कार्य्या । यथे-
श्वरः परोपकारिणां नृणामुपहृत्यनुग्रहं करोति तथैवाऽस्माभिरपि सर्वेषां
प्राणिनामुपरि नित्यमनुग्रहः कार्य्यः । यथाऽयमन्तर्यामीश्वरः सूर्यलो-
कश्चाध्यात्मनि वेदेषु च सत्यं ज्ञानं मूर्तद्रव्याणि च नैरन्तर्येण प्रका-
शयति तथैव सर्वैरस्माभिर्मनुष्यैः सर्वेषां सुखायाऽखिला विद्याः प्रत्य-
क्षीकृत्य नित्यं प्रकाशनीयाः । ताभिः पृथिवीराज्यसुखं नित्यं कार्य्य-
मिति ॥ २० ॥

पदार्थः— जो (धान्यम्) यज्ञसे शुद्ध उत्तम स्वभाववाला सुखका हेतु रोग-
का नाश करने तथा चावल आदि अन्न वा । (पयः) जल । (असि) है वह ।
(देवान्) विद्वान् या जीव तथा इन्द्रियोको । (धिनुहि) तृप्त करता है इस कारण
हे मनुष्यो मैं जिस प्रकार । (त्वा) उसे । (प्राणाय) अपने जीवनके लिये वा ।
(त्वा) उसे । (उदानाय) स्फूर्ति बल और पराक्रमके लिये वा । (त्वा) उसे । (व्या-
नाय) सब शुभ गुण शुभ कर्म वा विद्याके अंगोंके फैलानेके लिये तथा । (दीर्घा)
बहुत दिनों तक । (प्रसितिं) अत्युत्तम सुखवन्धनपुक्त । (आपुवे) पूर्ण आपुके
मोगनेके लिये । (धाम्) धारण करता हूँ वैसे तुम भी उक्त प्रयोजनके लिये उ-
सको नित्य धारण करो जैसे । हम विद्वान् लोगोंको (हिरण्यपाणिः) जिसका मो-
क्ष देनाही व्यवहार है ऐसा सब जगत्का उत्पन्न करनेहारा (सविता) सब ऐश्व-
र्यका दाता ईश्वर । (अच्छिद्रेण) अपनी व्याप्ति वा उत्तम व्यवहारसे । (महीनां)
वाणिज्यके प्रत्यक्ष ज्ञानको । (प्रत्यनुगृह्णानु) अपने अनुग्रहसे ग्रहण करता है
वैसेही हम भी उस ईश्वरको । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) स्तुतिपत्रसे प्र-
हण करें और जैसे । (हिरण्यपाणि) पदार्थोंका प्रकाश करनेवाला । (सविता)
सूर्य लोक । (महीनां) लोकलोकातमोंकी पृथिवीमें नेत्रव्यवहारके लिये । (अ-
च्छिद्रेण) निरन्तर तीव्र प्रकाशसे । (पयः) जलको । (प्रतिगृह्णानु) ग्रहण कर-
के अन्न आदि पदार्थोंको पुष्ट करता है वैसेही हम लोग भी उसे । (अच्छिद्रेण)
निरन्तर । (पाणिना) व्यवहारसे (महीनां) पृथिवीके । (चक्षुषे) पदार्थोंकी दृ-
ष्टिगोचरताके लिये स्वीकार करने हैं ॥ २० ॥

भावार्थ— हम मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो यज्ञसे शुद्ध किये हुए अन्न ज-
ल और पय आदि पदार्थ हैं वे सबकी शुद्धि बल पराक्रम और दृढ़ दीर्घ आपु-
के वेदनेके लिये समर्थ होने हैं इससे सब मनुष्योंको यज्ञकर्मका अनुष्ठान नित्य
करना चाहिये तथा परमेश्वरकी प्रकाशित की हुई जो वेदचतुष्टयी अर्थात् चारों
वेदकी वाणी है उसके प्रत्यक्ष करनेके लिये ईश्वरके अनुग्रहकी इच्छा तथा अपना
पुरुषार्थ करना चाहिये और जिस प्रकार परोपकारी मनुष्योंपर ईश्वर रुपा करता
है वैसेही हम लोगोंकी भी सब प्राणिपौष नित्य रुपा करनी चाहिये अथवा जैसे
अन्नपौषी ईश्वर वा सूर्य लोक संसार आत्मा और वेदोंमें सत्य ज्ञान तथा मृ-
निमान् पदार्थोंका निरन्तर प्रकाश करना है वैसेही हम सब लोगोंकी परस्पर सबके
सुखके लिये संपूर्ण विद्या मनुष्योंको दृष्टिगोचर करके नित्य प्रकाशित करनी चा-

हिये और-उनसे हमको पृथिवीका चक्रवर्ति गज्य आदि अनेक उत्तम सुखोकी उत्पन्न निर्गतर करना चाहिये ॥ २० ॥

देवस्य त्वेत्यस्यार्पिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । आदौ
संवपामोत्यन्तस्य गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।
अन्त्यस्य विराट्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ ईश्वरेण याभ्य ओपधिभ्योऽन्नादिकं जायते ताः कथं शुद्धा
जायन्त इत्युपदिश्यते ॥

जिन ओपधियोसे अन्न घनता हे वे यज्ञादि करनेसे कैसे शुद्ध होगी हैं इस
विषयका उपदेश अगले मंत्रमे किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ॥ संवपामि संमाप ओपधीभिः सं-
मोपधयो रसेन स रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ता
संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । सम् ।
वपामि । सम् । आपः । ओपधीभिः । सम् । ओपधयः ।
रसेन । सम् । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । सम् ।
मधुमतीरिति मधुमतीः । मधुमतीभिरिति मधुमतीभिः ।
पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(देवस्य) विधानुरीश्वरस्य द्योतकस्य सूर्यस्य वा ।
(त्वा) तं त्रिविधं यज्ञं । (सवितुः) सवति सकलेश्वर्य जनयति
तस्य । (प्रसवे) उत्पादितेऽस्मिन् संसारे । (अश्विनोः) प्रकाशभू-
भ्योः । यावाश्विन्यावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्या) तंजोदद-

त्वाभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिकर्तुर्वायोः । पूषेति पदनामसु पठितम् ।
 निघं० ५।६। अनेन पुष्टिहेतुर्गृह्यते । (हस्ताभ्यां) ग्राणापानाभ्याम् ।
 (सम्) सम्यगर्थे । (वपामि) विस्तारयामि । (सं) संमेलने । स-
 मित्येकीभावं ग्राह । निरु० १।२। (आपः) जलानि । आप इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (ओषधीभिः) यवादिभिः ।
 ओषधय ओषधयन्तीति वौषत्येनाधयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा ।
 निरु० १।२७। (सम्) सम्यगर्थे । (ओषधयः) यवादयः । ओष-
 धयः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । मनुस्मृतौ । अ० १। श्लो०
 ४६। (रसेन) सारणाद्रिणानन्दकारकेण । (सम्) प्रशंसार्थे । (रेव-
 तीः) रेवत्य आपः अत्र सुपा सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (जगती-
 भिः) उत्तमाभिरोषधीभिः । (पृच्यन्ताम्) मेल्यन्ताम् । पृच्यन्ते वा ।
 (सम्) श्रैष्ठ्ये । (मधुमतीः) मधुः प्रशस्तो रसो विद्यते यासु ता
 मधुमत्य आपः । अत्र प्रशंसार्थं मतुप् । सुपा सुलुगिति पूर्वसवर्णा-
 देशश्च । (मधुमतीभिः) मधुर्वहुविधो रसो वर्त्तते यासु ताभिरोषधी-
 भिः । अत्र भूमार्थं मतुप् । (पृच्यन्ताम्) युक्त्या वैद्यकशिल्पज्ञास्त्री-
 त्या मेल्यन्ताम् । अयं मंत्रः । अ० १।१।६।१-२ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं सवितुर्देवस्य परमात्मनः प्रसवे
 सवितृमण्डलस्य प्रकाशे चाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या यमिमं
 यज्ञं संवपामि । तथैव त्वा तं यूयमपि संवपत । यथैतस्मिन्प्रसवे प्रकाशे
 चापधीभिराप ओषधयो रसेन । जगतीभिरेवत्यश्च संपृच्यन्ते । यथा च
 मधुमतीभिर्मधुमत्यः संपृच्यन्ते । तथैवोषधीभिरोषधय ओषधयो रसेन
 जगतीभिः सह रेवत्यश्चास्माभिः संपृच्यन्ताम् । एवं मधुमतीभिः सह
 मधुमत्यो नित्यं संपृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । विद्वद्भिर्मनुष्यैराश्वगेत्पादिते

किं भी गृहस्थो को कित प्रकार प्रयत्नकरना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

वाममुद्य सवितर्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
स्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । कुँऽइत्यूँ । श्वः ।
दिवे दिव इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशस्तं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) दितर्कं (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोडर्थे
लुडडभावश्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
गृहस्य (देव) सुखप्रद (भूरः) बहुपदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णलोपो वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठ्यु-
द्भ्या (वामभाजः) प्रशस्त्यकर्मसेविनः (स्याम) भवेमा
अगमन्त्रः शत० ४। ३। ३। ६। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे देव सवितः पुण्यार्थेन यद्देवार्थोऽत्रमकल्पमस्मभ्य-
मद्य वाममुश्वो वामं वा दिवे दिवे वाम सावीः सव । येन वमयाधिया

भूरेवांसस्य सयस्य गृहाश्रमस्य मध्ये धामभाजो हि स्थाम ॥६॥

भावार्थः— गृहस्थैर्जनैरीश्वरानुग्रहेण परमपुरुषार्थेन प्रशस्तधियां भांगलि-
काः सन्तो गृहाश्रमिणो भूत्वैव प्रपतेरन् यनक्षिपु कालेषु प्रवृत्तुस्तथाः स्युः ॥६॥

पदार्थः— ई (देव) सुख देने (सवितः) और सपस्त ऐश्वर्य के उन्मूलन करने वाले पुण्यजन । आप (अस्मभ्यम्) हम लोगों के लिये (अथ) आज (वामम्) अति प्रशंसनीय सुख (उ) और आज ही किन्तु क्या (खः) अगले दिन (वामम्) उक्त सुख तथा (दिवे दिवे) दिन दिन (वामम्) उस सुख को (सार्वः) उत्पन्न कीजिये जिस से हम लोग आप की कृपा में उत्पन्न हुई (अथा) इस (धिया) धेष्ठ बुद्धि से (भूरेः) अनेक पदार्थों से युक्त (वामस्य) मत्स्यन्त सुन्दर (सयस्य) गृहाश्रम के बीच में (वामभाजः) प्रशंसनीय कर्म करने वाले (हि) ही (स्थाम) होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः— गृहस्थ जनो को चाहिये कि ईश्वर के अनुग्रह से प्रशंसनीय बुद्धि-युक्त मङ्गलकारी गृहाश्रमी होकर हम प्रकार का प्रयत्न करें कि जिस से तीनों अर्थात् भूत भविष्यन् और वर्तमान काल में अत्यन्त सुखी हो ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोसि च नो धाश्च-

धिराह्वा ब्राह्मणुः कृत्स्नः । गान्धारः स्वरः ॥

• पुनश्च गृहस्थधर्ममुपदिश्यते ॥

किं भी गृहाश्रम वा धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोसि च नो धाश्च-
नो धा अस्मि च नो मयि धेहि । जिन्वं यज्ञ
जिन्वं यज्ञपातिम्भर्गाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सावि-
त्रः । असि । चनोधाऽइचिनऽधाः । चनोधाऽइतिचनः
ऽधाः । असि । चनः । मयि । धेहि । जिन्व । यज्ञम् ।
जिन्व । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । भगाय ।
देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपयामेन विवाहनियमेनो-
गृहीतः (असि) (सावित्रः) सविता सकलजगदुत्पादकः
परमेश्वरो देवता यस्य सः (असि) (चनोधाः) चनांस्य
न्नानि दधातीति । चन इत्यन्ननामसु पठितम् । निरु० ६
। १६ (चनोधाः) अभ्यासेनाधिकार्यो ग्राह्यः सर्वेभ्योऽधि-
कास्त्वान् गम्यते । अभ्यासे भ्यां समर्थं मन्यते निरु०
१० । ४६ (असि) (चनः) (मयि) अन्नग्रहणनिमित्ता-
यां विवाहितायां स्त्रियां (धेहि) धर (जिन्व) प्राप्नुहि जानीहि
या । जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् निघ० २ । १४ (यज्ञम्)
धर्मदृढैः पुरुषैः संगन्तव्यम् (जिन्व) प्रणीहि (यज्ञप-
तिम्) गृहाश्रमस्य पालकं पुरुषपालिकां स्त्रियं वा (भ-
गाय) धनादाय सेवनीयायैश्वर्याय । भगइति धननामसु
पठितम् निघ० २ । १० (देवाय) दिव्याय कमनीयाय
(त्वा) त्वाम् (सवित्रे) संतानोत्पादकाय । शत० ४ ।
३ । ३ । ६ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्ययः—हे पुरुष त्वया यथाहं नियमोपनियमैः सगृहीतास्मि तथा म-
या त्वमुपयामगृहीतोसि त्वं चनोधा असि सावित्रश्चासि तथाहमस्मि त्वं
नयि चनोधेहि । अहमपि त्वयिदृश्याम् । त्वं यज्ञं जित्वा अहमपि जित्वे
यम् । सवित्रे देवाय भगाय यज्ञपत्नीं मां जित्वा एतस्मै यज्ञपतिं त्वामहमपि
जित्वेयम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकसुतोपनालंकारः । विवाहितस्त्रीपुरुषौ प्राप्तपुत्र-
कुलव्यवहारेण परस्परनैऋत्यं प्राप्नुयाताम्प्रोत्था सन्तानोत्पत्तिं चाचरेताम् ॥३॥

पदार्थः—हे पुरुष । तुझ से जैसे मैं नियम और उपनियमों से ग्रहण करी-
गयी हूँ वैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) विवाह नियम से ग्रहण किया
(असि) है जैसे आप (चनोधाः) (चनोधाः) अन्न के धारण करने वाले (असि)
हैं और (सावित्रः) सविता सप्त संतानादि सुख उत्पन्न करने वाले आप
को अपना इष्टदेव मानने वाले (असि) हैं वैसे मैं भी आप के निमित्त धारण
करूँ जैसे आप (यज्ञम्) दृढ़ पुरुषों के सेवन योग्य धर्म व्यवहार को (जित्वा)
प्राप्त हों वैसे मैं भी प्राप्त होऊँ । और जैसे (सवित्रे) सन्तानों की उत्पत्ति के
हेतु (भगाय) धनादि सेवनीय (देवाय) दिव्य ऐश्वर्य के लिये (यज्ञपतिम्)-
गृहाधम को पालने हारे आप को मैं प्रसन्न रखूँ वैसे आप भी (जित्वा) वृत्ति
कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकसु० । विवाहित स्त्री पुरुषों को योग्य है कि लाभ के
अनुकूल व्यवहार से परस्पर ऐश्वर्य पावें और प्रीति के साथ संतानोत्पत्ति का आचरण करें ॥७॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य भरद्वाज अपि । विश्वेदेवा गृहपतोदेवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्यः मायत्री रुद्रः । यज्ञः स्वरः । इशगर्भस्य

निष्पत्ती दृष्टीकन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरपि गृहिकर्तव्यमुपदिश्यते ॥

किर भी गृहस्थ को सेवने योग्य धर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

उपयामगृहीतोसि सुशम्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदु-
क्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतः इत्युपयामऽगृहीतः । असि । सुशम्मे-
तिसुशम्मा । असि । सुप्रतिष्ठानः । सुप्रतिस्थान इति-
सुप्रतिस्थानः । बृहदुक्षायेति बृहत् उक्षाय । नमः । वि-
श्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एष । ते । योनिः । विश्वेभ्यः ।
त्वा । देवेभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) (असि) (सुशम्मा) शोभना-
नि गृहाणि यस्य सः । शम्मेति गृहनामसु पठितम् निघं०
३ । ४ । (असि) (सुप्रतिष्ठानः) सुप्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा यस्य
सः (बृहदुक्षाय) बृहद्वीर्यमुक्षति सिञ्चति तस्मै । बृहदि-
ति महन्नामसु पठितम् । निघं० ३ । ३ । (नमः) अन्नम् ।
नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २ । ७ । (विश्वेभ्यः)
अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) कमनीयदिदृशसु खेभ्यः
(एषः) (ते) (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा)
त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ३३ । १४-
१८ तथा ४ । ३३ । १-११ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

सूर्यप्रकाशितेऽस्मिन् जगति बहुविधानां संप्रयोक्तव्यानां द्रव्याणां संप्रयोक्तुमर्हैर्बहुविधैर्द्रव्यैः सह संमेलनेन चिविधो यज्ञो नित्यमनुष्ठेयः । यथा जलं स्वरसेनौषधीर्वर्धयति, ता उत्तमरसयोगाद्रोगनाशकत्वेन सुखदायिन्यो भवन्ति । यथेश्वरः कारणात्कार्यं यथावद्रचयति । सूर्यः सर्वं जगत्प्रकाश्य सततं रसं भित्त्वा पृथिव्याद्याकर्षति । वायुंश्च धारयित्वा पुष्पाति तथैवाऽस्माभिरपि यथावत्संस्कृतैः, संप्रयोजितैर्द्रव्यैर्विद्वत्संगवियोजितैर्होमशिल्पाख्यैर्यज्ञैर्वायुवृष्टिजलशुद्धयश्च सदैव कार्य्या इति ॥ २१ ॥

पदार्थ — हे मनुष्यो जैसे मैं । (सवितुः) सकल ऐश्वर्यके देनेवाले । (देवस्य) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए प्रत्यक्ष संसारमे वा सूर्य्य लोकके प्रकाशमे । (अभिनो) मूर्त्य और भूमिके तेजकी । (बाहुभ्यां) दृढ़तासे । (पुष्पां) पुष्टि करनेवाले वायुके । (हस्ताभ्यां) प्राण और अपानसे । (त्वा) पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञका । (संवपामि) विभार करता हूं जैसेही तुम भी उसको विस्तारसे सिद्ध करो । अथवा जैसे इस उत्पन्न किये हुए संसारमे वा सूर्य्यके प्रकाशमे । (ओषधीभिः) यथादि ओषधियोंसे । (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधी । (रसेन) आनन्दकारक रससे तथा । (जगतीभिः) उत्तम ओषधियोंसे । (रेवत्य) उत्तम जल और जैसे । (मधुमतीभिः) अत्यंत मधुर रसयुक्त ओषधियोंसे । (मधुमती) अत्यंत उत्तम रसरूप जल ए सब मिलकर वृद्धियुक्त होने हैं जैसे हम सब लोगोको भी ओषधियोंसे जल और ओषधी उत्तम जलसे तथा सब उत्तम ओषधियोंसे उत्तम रसयुक्त जल तथा, अत्युत्तम मधुर रसयुक्त ओषधियोंसे प्रशंसनीय रसरूप जल इन सबोको यथायोग्य पक्कर । (संपृच्यतां) युक्तिले वैद्यक वा शिष्य शास्त्रकी रीतिसे मेल करना चाहिये ॥ २१ ॥

भावार्थ — इस मंत्रमे लुप्तोपमालंकार है । विद्वान् मनुष्योको ईश्वरके उत्पन्न किये हुए वा सूर्य्यसे प्रकाशको प्राप्त हुए इस संसारमे अनेक प्रकारसे संप्रयुक्त करने योग्य पदार्थोंको अर्थ मिलानेके योग्य पदार्थोंसे मेल करके । उक्त तीन प्रकारके यज्ञका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये जैसे जल अपने रससे ओषधियोंको बढ़ाता है और वे उत्तम रसयुक्त जलके संपर्कसे रोग नाशकरनेसे सुखदायक होती हैं । और जैसे ईश्वर कारणसे कार्य्यको यथावत् रचता है तथा सूर्य्य

अन्वयः—हे पते अहं यस्त्वमुपयामगृहीतोसि सुप्रतिष्ठानः सुशर्मासि तस्मै बृहदुक्षया तुभ्यं नमोऽस्तु सुसंस्कृतां बृहदसन्नमुचितसमये ददामि यथाहं यस्य ते तयैषयोनिः प्रासादोस्ति तत्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः सेवे तथा त्वं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनां नियुज ॥ ८ ॥

भावार्थः—यस्य गृहाश्रमभीष्टोर्जमस्य सर्वं तु मुखसंपादकं गृहं स्यात् स्वयं च श्रीमान् तमेव स्त्री पतित्वेन गृहीयात् तस्मै यथोचितसमये मुखं दद्यात् स्वयञ्च तस्यै दिव्यमुखमादद्यात् तौ द्वौ विदुषां सेवनमाचरेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पते ! जैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) नियम उपानियमोंसे च-
हण किया है (असि) हैं और (सुप्रतिष्ठानः) अच्छी प्रतिष्ठा और (सुशर्मा) अच्छे
घर वाले (असि) हो उन (बृहदुक्षाय) अत्यन्त वीर्य देने वाले आप को (नमः)
अच्छे प्रकार संस्कार किया हुआ अन्न चित्त का प्रमत्त करने वाला उचित स-
मय पर देती हूँ । जिस आप का (एषः) यह (योनिः) सुखदायक महल है (त्वा)
उस आप को (विश्वेभ्यः) सब देवेभ्यः) दिव्य मुखों के लिये सेवन करती
हूँ । और (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये नियुक्त
करती हूँ वैसे आप मुझ को कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जिस गृहाश्रम भोगने की इच्छा रखने वाले पुरुष का सब श्रुतियों
में मुख देने वाला घर हो और आप वीर्यवान् हो उसी को स्त्री पति भाव से स्वीकार
करें और उस के लिये यथोचित समय पर मुख देवें तथा आप उस पति से उचित स-
मय में दिव्य मुख भोगें और वे स्त्री पुरुष दोनों विद्वानों का सत्संग किया करें ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य भरद्वाजश्रुतिः । गृहपतयो विष्टे देवा देव-

तारः । आद्यस्य प्रजापत्या गायत्री, बृहस्पतिस्तस्येति मन्त्र्यन्

स्यापुष्पिक, अहमित्युत्तरस्य स्वराहार्यी पंक्तिरुत्तमांति ।

क्रमेण यदुत्तरं प्रपञ्चमाः स्वराः ॥

पुनर्गोहस्यधर्ममाह ॥

किं गृहस्य का धर्मः अमले मन्त्रे में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देवसोम
तऽइन्दोरिन्द्रियावन्तः । पत्नीवतोऽग्रहान् ॥ ऋ-
ध्यासम् । अहम्परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षन्त-
र्दमेपिताभूत् । अहम्सूर्य्यमुभयतो ददर्शाहन्दे-
वानाम्परमङ्गु यत् ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतः । इत्युपयामः । गृहीतः । असि ।
बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पतिः सुतस्य । देवः । सोमः ।
ते । इन्दोः । इन्द्रियावन्तः । इन्द्रियवन्तः । इती-
न्द्रियवन्तः । पत्नीवन्तः । पत्नीवन्तः । ग्रहान् ।
ऋध्यासम् । अहम् । परस्तात् । अहम् । अवस्तात् । यत्
अन्तरिक्षम् । तत् । कुंऽइत्यू । मे । पिता । अभूत् । अ-
हम् । सूर्य्यम् । उभयतः । ददर्श । अहम् । देवानाम् ।
परमम् । गुहा । यत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) (असि) (बृहस्पतिसुतस्य)
 बृहत्या वेदवाण्याः पतेः पालकस्य पुत्रस्य (देव) कमनी-
 यतम (सोम) ऐश्वर्य्यसम्पन्न (ते) तत्र (इन्द्रोः) सो-
 मगुणसम्पन्नस्य (इन्द्रियावतः) बहुधनयुक्तस्य । इन्द्रि-
 यमिति धनना०निधे० २। १० (पत्नीवतः) प्रशस्ता यज्ञ-
 सम्बन्धिनी जाया यस्य (ग्रहान्) गृह्यन्तं स्वीक्रियन्ते वि-
 वाहकाले नियतशिक्षाविषया ये तान् (ऋध्यासम्) बर्हि-
 शीय (अहम्) (परस्तात्) उत्तरस्मात् (अहम्) (अ-
 वस्तात्) (अर्वाचीनात्) समयात् (यत्) (अन्तरिक्षम्)
 अन्तरं क्षयमन्तःकरणे क्षयरहितं विज्ञानम् (तत्) (उ)
 वितर्कं (मे) मम (पिता) पालको जनकः (अभूत्) भ-
 वति । वर्तमाने लट् उक्तपूर्वापरभावतः (अहम्) (सूर्यम्)
 चराचरात्मानमीश्वरम् (उभयतः) (ददर्श) दृष्टवान्
 दृष्टवती चास्मि अहम् (देवानाम्) विदुषाम् (परमम्)
 अत्युत्तमम् (गुहा) गुह्यन्ते संत्रियन्ते सकलाविद्या यया
 बुध्या तस्याम् । अत्र सुपां सुलुगिति हेर्लुक् (यत्) ॥
 अयं मंत्रः शत० ४। ३। ४। १२-१४ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सोम देवयस्त्वग्मया कुमार्योपयामगृहीतोसि तस्येन्द्रो-
 र्निद्रियावतः पत्नीवतो बृहस्पतिसुतस्य ते त्वं ग्रहान् प्राप्याहम्परस्तादवस्ता
 ऋध्यासं यद्देवानां गुहास्थितमन्तरिक्षं विज्ञानमन्येभितरवमपिमाप्नुहि यो
 मे मम पिता पालकोऽध्यापको वा विद्वानभूत्सकाशान्पूर्वां विद्यां प्राप्याहं
 यम्परमं सूर्यमुभयतो ददर्श त त्वमपि पश्य ॥ ६ ॥

भाषार्थः—स्त्रीपुरुषौ परस्परं विवाहात्पूर्वं सम्पक्वपरीक्षां कृत्वा नृस्य
 गुणकर्मस्थभावरूपधरालारोग्यपुरुषार्थविद्यायुक्तौ स्वयंवरविधाने न विवाहं

विधायेतपम्रपनेतां यतोचस्मार्थकासमोक्षाणां वृद्धिं प्राप्नुयाताम् यस्य माता-
पितरौ विद्वांसौ न स्यातांतयोरपत्यान्यप्यन्युत्तमानि भवितुं न शक्नुवन्ति ।
अतः पूर्णविद्याशुशिक्षौभूत्वैव गृहाश्रममारभेतौ ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य सम्पन्न (देव) अति मनोहर पते जिस
आप को मैं कुमारी ने (उपयामगृहीतः) विवाह नियमों से स्वीकार किया (अ-
सि) है उन (इन्द्रोः) सोम गुण सम्पन्न (इन्द्रियावतः) बहुत धन वाले और
(पत्नीवतः) यज्ञ समय में भ्रंशनीय स्त्री ग्रहण करने वाले (वृहस्पतिमुत्त-
स्य) और धर्मी वेद वाणी के पालने वाले के पुत्र (ते) आप के गृह और सं-
वन्धियों को प्राप्त होके मैं (परस्तात्) आगे और (अवस्तात्) पीछे के समय
में (ऋध्यातम्) सुखों से बढ़ती जाऊं । (यत्) जिस (देवानाम्) विद्वानों
की (गृहा) वृद्धि में स्थित (अंतरिक्षम्) सत्य विज्ञ का मैं (एमि) प्राप्त हो
ती हूँ उसी को तू भी प्राप्त हो और जो (मे) मेरा (पिता) पालन करने
हारा (अभूत्) हो (अहम्) मैं (उभयतः) उसके अगले पिछले उन शिक्षा
विषयों से जिता (सूर्यम्) चर अचर के आत्मा रूप परमेश्वर को (ददर्श)
देखूँ उसी को तू भी देख ॥ ९ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुष विवाह से पहिले परस्पर एक दूसरे को परीक्षा कर
के अपने समान गुण कर्म स्वभाव रूप बल आरोग्य पुरुषार्थ और विद्या युक्त होकर
स्वयंवर विधि से विवाह करके ऐसा यत्न करे कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष
की सिद्धि को प्राप्त हों जिसके माता और पिता विद्वान् न हों उनके संतान भी उत्तम
नहीं हो सकते इस से अच्छी शिक्षा और पूर्ण विद्या को ग्रहण करके ही गृहाश्रम के
आचरण करें इस के पूर्व नहीं ॥ ९ ॥

अग्नौ २॥ इपत्नीवान्तिथस्य भरद्वाजऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

विराद्व्याह्नी बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पत्नी स्वपुरुषस्य कथं भ्रंशं प्रार्थनाञ्च कुर्व्यादित्युपदिश्यते ॥

यौ अपने पुरुष की किस प्रकार से भ्रंश और प्रार्थना करे इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नौ ॥ इ पत्नीं वन् सजुर्देवेन त्वष्ट्रो सोम-

म्वि॒व॒ स्वा॒हा । प्र॒जाप॑तिर्वृ॒षांसि॑ रे॒तोधा॑रे॒तोम॑यि
 धेहि॑ प्र॒जाप॑तेस्ते वृ॒ष्णां रे॒तोध॑सो रे॒तोधा॑म
 शयि॑ ॥ १० ॥

अ॒ग्नाऽ२इ । प॒त्नीव॑न्निति॒पत्नी॑ऽवन् । स॒जूरि॑ति॒सऽ-
 जूः । दे॒वेन॑ । त्व॒ष्ट्रा । सोम॑म् । पि॒ब । स्वा॒हा । प्र॒जा-
 प॑तिरिति॒प्र॒जाऽप॑तिः । वृ॒षा । अ॒सि । रे॒तोधा॑ऽइति॒रेतः॑ऽ-
 धः । रे॒तः । म॑यि । धे॒हि । प्र॒जाप॑तेरिति॒प्र॒जाऽप॑तेः ।
 ते । वृ॒ष्णाः । रे॒तोध॑सऽइति॒रेतः॑ऽध॑सः । रे॒तोधा॑मिति॒
 रे॒तऽधा॑म् । अ॒शीय॑ ॥ १० ॥

पदार्थः—(अ॒ग्नाँ २ ॥ २इ) सर्वसुखप्रापक (पत्नीवन्)
 प्रशस्ता यज्ञसम्बन्धिनी पत्नी यस्य तत्सम्बुद्धौ (सजूः)
 यः समानं जुपते सः (देवेन) दिव्यसुखप्रदेन (त्वष्ट्रा)
 सर्वदुःखविच्छेदकेनगुणेन (सोमम्) सोमवल्यादिनिष्प-
 न्नमाह्लादकमासवविशेषम् (पिब) (स्वाहा) सत्यवाग्वि-
 शिष्टया क्रियया (प्रजापतिः) सन्तानादिपालकः (वृषा)
 वीर्य्यसेचकः (असि) (रेतोधाः) रेतोवीर्य्यदधातीति
 (रेतः) वीर्य्यम् (मयि) विवाहितायां स्त्रियाम् (धेहि)
 धर (प्रजापतेः) सन्तानादिरक्षकस्य (ते) तव (वृष्णाः)

वीर्यवतः (रेतोधसः) पराक्रमधारकस्य (रेतोधाम्)
वीर्यधारकमिति पराक्रमवन्तम्पुत्रम् (अशीय) प्रापन्नु-
याम् । अयम्मन्त्रः शत० ४।३।४।१५-१८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने स्वामिन् । मया सज्जुस्त्वं देवेन त्वष्टा स्वाहा सोम-
पिव, हे पत्नीवन् त्वं वृषा रेतोधाः प्रजापतिरासि मयि रेतोधेहि, हे स्वामिन् नमः वृष्णो-
रेतोधसः प्रजापतेस्ते तव सकाशाद्रेतोधाम् पुत्रमर्शाय ॥ १ ॥

भावार्थः—इह जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रीपुरुषौ ब्रह्मचर्योत्तमाविद्यासङ्गुण
पराक्रमिणौ भूत्वा विवाहं कुर्याता विवाहमर्थादयैव सन्तानोत्पत्तिरतिकीडा
जन्यसुखसम्भोगप्राप्य नित्यम्पूज्येताम् । विनाविवाहेन पुरुषः स्त्रियं वा स्त्रीपुरुषं
मनमापि नेच्छेयतः स्त्रीपुरुषसन्धनेव मनुष्यवृद्धिर्भवति तस्माद् गृहाश्रमं कुर्या-
ताम् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) समस्त सुख पहुँचाने वाले स्वामिन् ! (सज्जुः) स-
मान प्रीति करने वाले आप मेरे (देवेन) दिव्य सुख देने वाले (त्वष्टा)
समस्त दुःख विनाश करने वाले गुण के साथ (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त किया
से (सोमम्) सोम बल्ली आदि ओषधियों के विशेष आसव को (पिव)
पीओ । हे (पत्नीवन्) प्रशंसनीय यज्ञ सम्पत्तिवन् स्त्री को ग्रहण करने (वृषा)
वीर्य सीचने (रेतोधाः) वीर्य धारण करने (प्रजापतिः) और सन्तानादि
के पालने वाले ! जो आप (असि) हैं वह (मयि) मुझ विवाहित स्त्री में (रेतः)
वीर्य को (धेहि) धारण कीजिये । हे स्वामिन् ! मैं (वृष्णः) वीर्य सीचने
(रेतोधसः) पराक्रम धारण करने (प्रजापते.) सन्तान आदि की रक्षा करने
वाले (ते) आप के संग से (रेतोधाम्) वीर्यवान् अति पराक्रम युक्त पुत्र
को (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १० ॥

भावार्थ—इस संसार में मनुष्य जन्म को पाकर स्त्री और पुरुष ब्रह्मचर्य उत्तम विद्या
अच्छागुण और पराक्रम युक्त होकर विवाह करें विवाह की मर्यादा ही से सन्तानों की उत्पत्ति
और रतिक्रीडा से उत्पन्न हुए सुख को प्राप्त होकर नित्य आनन्द में रहे बिना विवाह के स्त्री

पुरुष वा पुरुष स्त्री के समागम की इच्छा मन से भी न करें जिससे मनुष्य व्यक्ति की बढ़ती होवे। इससे गृहाश्रम का आरम्भ स्त्री पुरुष करें ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसिहारियोजनोहरिः ।

निचृदार्यनुष्टु पृच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गोर्हस्यधर्मनाह ॥

फिर गृहस्थों का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसिहारियोजनोहरिः-
भ्यान्त्वा । हर्योऽर्धानास्थसहसोमाऽइन्द्राय ॥ ११ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । हरिः ।
असि । हारियोजनऽइतिहारियोजनः । हरिभ्यामिति
हरिऽभ्याम् । त्वा । हर्योः । धानाः । स्थ । सहसो-
माऽइतिसहऽसोमा । इन्द्राय ॥ १२ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपयामाय गृहाश्रमाय
गृहीतः (असि) (हरिः) हंरते वहते यथायोग्यं गृहाश्र-
मव्यवहारान् (असि) (हारियोजनः) हरीन् योजयति
यः सारथिः स हारियोजनः हारियोजन एव हारियोजनस्त-
द्वत् (हरिभ्याम्) सुशिक्षिताभ्यां तुरंगाभ्याम् (त्वा)
त्वाम् (हर्योः) अश्वयोः (धानाः) धारकाः । अत्र
दधातेरौणादिको नः प्रत्ययः । (स्थ) भवत (सह-

सोमाः) सोमेन श्रेष्ठगुणसमूहेन सह वर्त्तमाना इव (इन्द्राय)
परमैश्वर्याप्राप्तये । अयं मंत्रः शत० ४।३।५। १-१०
व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे पते ! त्वमुपयामगृहीतोसि हारियोजन इव हरिरसि अतो
हरिभ्यां युक्ते स्वयं दने विराजमान त्वा त्वागहं सेवेयूय गृहाश्रमिणः सन्त
इन्द्राय सहसोमाः सन्तो ह्यर्घ्योर्धोनास्थ ॥ ११ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्यसंस्कृता विवाहनिष्ठयो युवतयः कन्या युव'नखा-
योन्यस्य धनोन्नतिम्परीक्षयविवाहं कुर्यातां नो चेदनाभावे दुर्लोभसिर्भवेत्
एवमुपयम्य परस्परमात्माहादयन्तः संत प्रतिदिनमैश्वर्यमुन्नयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे.पते ! आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम के लिये ग्रहण किये हुए
(असि) हैं (हारियोजनः) घोड़ों को जोड़ने वाले सारथी के समान (हरिः)
यथायोग्य गृहाश्रम के व्यवहार को चलाने वाले (असि) हैं इस कारण
(हरिभ्याम्) अच्छी शिक्षा का पाए हुए घोड़े से युक्त रथ में विराजमान
(त्वा) आप को मैं सेवा करूँ । तुम लोग गृहाश्रम करने वाले (इन्द्राय)
परमैश्वर्य की प्राप्ति के लिये (सहसोमाः) उत्तम गुण युक्त होकर (ह्यर्घ्योः)
वेगादि गुण वाले घोड़ों को (धाना) स्थानादि कों में स्थापन करने वाले
वाले (स्थ) होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्य से शुद्ध शरीर सगुण सद्बिद्यायुक्त होकर विवाह की
इच्छा करने वाले कन्या और पुरुष युवावस्था को पहुँच और परस्पर एक दूसरे के
धन की उन्नति को अच्छे प्रकार देखकर विवाह करें नहीं तो धन के अभाव में दुःख
की उन्नति होती है, इस लिये उक्त गुणों से विवाह कर आनन्दित हुए प्रति दिन
ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ११ ॥

यस्तइत्यस्य भारवाजऋषिः । गृहण्ययोदेवताः ।

आर्षीपक्तिरखन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ गृहस्थानाम्मित्रतामाह ॥

अथ गृहस्थों की मित्रता अगले मंत्र में कही है ॥

यस्तेऽश्वसनिर्मक्षोयो गोसनिस्तस्य तऽ-
इष्टयजुपस्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्यो-
पहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

यः । ते । अश्वसनिरित्यश्वऽसनिः । भक्षः । यः
गोसनिरितिगोऽसनिः । तस्य । ते । इष्टयजुपऽइति-
इष्टयजुपः । स्तुतस्तोमस्येतिस्तुतऽस्तोमस्य । श-
स्तोक्थस्येतिशस्तऽउक्थस्य । उपहूतस्येत्युपऽहूतस्य ।
उपहूतऽइत्युपहूतः । भक्षयामि ॥ १२ ॥

पदार्थः— (यः) (ते) तव (अश्वसनिः) अश्वानामग्न्या-
दिपदार्थानां वा सनिर्दाता (भक्षः) सेवनीयः (यः)
(गोसनिः) गोः संस्कृतवाचोभूमेर्विंदाप्रकाशादेः सनिर्दा-
ता (तस्य) (ते) तव (इष्टयजुपः) इष्टानियजूं पियस्य
(स्तुतस्तोमस्य) स्तुतः स्तोमः सामवेदगानविशेषोयेनसः
(शस्तोक्थस्य) शस्तानि प्रशंसितानि उक्थानि ऋक्-
सूक्तानि येन तस्य (उपहूतस्य) सत्कारेणाहूयोपस्थितस्य
(उपहूतः) सम्मानित उपस्थितः (भक्षयामि) लेह प्रयो-
गोयम् । अयं मंत्रः शतं ४ । ३ । ५ । ११-१३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्यथः— हे प्रिय वीरपते यस्त्वं भयोपहृतोऽश्वमनिर्गोसनिरसि तस्य शस्तोवश्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्योपहृतस्य तव यो भक्षोस्ति तमुपहृता सत्यहं भक्षयामि । हे ! मित्रे सखि या त्वमश्वमनिर्गोसनिरसि तस्याः शस्तो कथाया इष्टयजुषः स्तुतस्तोमाया उपहृतायास्ते तव यो भक्षोस्ति तमुपहृताहम्भक्षयामि ॥ १२ ॥

भाषार्थः—सदुत्साहयद्दुर्केषु कार्येषु गृहाश्रममाचरंत्यः स्त्रियः स्वस-
खिस्त्रीजनान् गृहाश्रमिणः पुरुषा वास्येष्टमित्रयन्धुजनादीनाह्वय यथायोग्यं
सत्कारेण भोजनादिना प्रसादोद्युत्तयोन्यमुपदेशं शास्त्रार्थं विद्यावाग्विला-
सं च कुर्व्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मिथवीर पुरुष मित्र ! जो आप (उपहृतः) मुझ से सत्कार प्राप्त
होकर (अश्वसनिः) अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों और (गोसनिः) संस्कृत
वाणी भूमि और विद्या प्रकाश आदि अच्छे पदार्थों के देने वाले (असि) हैं उन
(शस्तोवश्य) प्रशंसित अश्वेद के सूक्त युक्त (इष्टयजुषः) इष्ट सुख कारक
यजुर्वेद के भागयुक्त वा (स्तुतस्तोमस्य) सामवेदके गानके प्रशंसा करने हारे (ते)
आप का (यः) जो (भक्षः) चाहना से भोजन करने योग्य पदार्थ है उस को
आप से सत्कृत हुई मैं (भक्षयामि) भोजन करूँ । तथा हे मित्रे सखि ! जो तू
अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों के देने और संस्कृत वाणी भूमि विद्या प्रकाश
आदि अच्छे २ पदार्थ देने वाली है उस प्रशंसनीय अश्वसूक्त भाग से स्तुति
किये हुए सामगान करने वाली तेरा जो यह भोजन करने योग्य पदार्थ है उस
को अच्छे मान से बुलाया हुआ मैं भोजन करता हूँ ॥ १२ ॥

भाषार्थः—अच्छे उत्साह बढ़ाने वाले कामों में गृहाश्रम का आचरण करने
वाली स्त्री अपनी सहेलियों वा पुरुष गृहाश्रमी पुरुष अपने इष्टमित्र और बन्धु जन आदि
को बुलाकर भोजन आदि पदार्थों से यथा योग्य सत्कार करके प्रसन्न करें और परस्पर
भी सदा प्रसन्न रहें और उपदेश शास्त्रार्थ विद्या वाग्विलास को करें ॥ १२ ॥

देवकृतस्येत्यस्य भारद्वाजः। गृहपतयोविश्वेदेवादेवताः ।

मनुष्यकृतस्येत्यस्य साम्भ्यः। पित्रकृतस्येत्यस्यात्म-

कृतस्येत्यस्य च निचृत्तमाभ्युद्विज्, एनसइत्यस्य

प्रजापत्योद्विज्, यज्ञाहमित्यस्य निचृत्तार्थ-

द्विज् च खन्दासि । अश्वभः स्वराः ॥

सर्व जगत्को प्रकाशित करके और निरंतर उसको भेदन करके पृथिवी आदि पदार्थोंका आकर्षण करता है तथा वायु उसको धारण करके पृथिवी आदि पदार्थोंको, पुष्ट करता है वैसे हम लोगोंको भी यथावत् संस्कारयुक्त संयुक्त किये हुए पदार्थोंसे विद्वानोंका संग तथा विद्याकी उन्नतिसे वा होम शिल्प कार्यरूपी यज्ञोंसे वायु और वर्षा जलकी शुद्धि सदा कर्त्तनी चाहिये ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वेत्यस्यापिः पूर्वोक्तः । प्रथतामिति पठ्यन्तस्य यज्ञो

देवता । स्वराट्त्रिषुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । अन्त्यस्या-

प्रिसवितारो देवते । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ स यज्ञः कस्मै प्रयोजनाय संपादनीय इत्युपदिश्यते ॥

उक्त यज्ञ किस प्रयोजनके लिये करना चाहिये इस विषयका उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ॥

जनयत्यै त्वा सं यौमीदमग्नेरिदमग्नीपोमयोरिषे
त्वा घर्मोसि विश्वायुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते
यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्ठे त्वचं मा हिंसीद्विस्त्वा
सविता श्रपयतु वर्ष्पिष्ठेऽधिनाके ॥ २२ ॥

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् ।
अग्नीपोमयोः । इषे । त्वा । घर्मः । अग्निः । विश्वायुरि-
ति विश्वऽआयुः । उरुप्रथा इत्युरुऽप्रथाः । उरु । प्रथस्व ।
उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः । प्रथताम् । अग्निः ।
ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता ।
श्रपयतु । वर्ष्पिष्ठे । अधि । नाके ॥ २२ ॥

पदार्थः— (जनयत्यै) सर्वसुखोत्पादिकाय राज्यलक्ष्म्यै । (त्वा)
तं निविधं यज्ञं । (सम्) सम्पक् । (यौमि) मिश्रयामि । अग्ना प्र-
क्षिप्य विपोजयामि वा । (इदं) संस्कृतं हविः । (अग्नेः) मध्ये ।

पूर्वाक्तविषयप्रकारान्तरेणाह ।

अगले मंत्र में पूर्वोक्त विषय प्रकारान्तर से कहा है ५

देवकृतस्यैनसोवयजंनमसि मनुष्यकृतस्यैन-
सोवयजंनमसि पितृकृतस्यैनसोवयजंनमस्यात्म-
कृतस्यैनसोवयजंनमस्यैनसऽएनसोवयजंनमसि ।
यच्चाहमेनो विद्वाँश्चकार यच्चाविद्वाँस्तस्य सर्व-
स्यैनसोवयजंनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्येति देवऽकृतस्य । एनसः । अवयजंन-
मित्यवऽयजंनम् । असि । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्यऽ
कृतस्य । एनसः । अवयजंनमित्यवऽयजंनम् । असि ।
पितृकृतस्येति पितृऽकृतस्य । एनसः । अवयजंनमि-
त्यवऽयजंनम् । असि । आत्मकृतस्येत्यात्मऽकृतस्य ।
एनसः । अवयजंनमित्यवऽयजंनम् । असि । एनसः
ऽएनसइत्येनसः । एनसः । अवयजंनमित्यवऽअयजंनम् ।
असि यत् । च । अहम् । एनः । विद्वान् । चकार । यत् ।
च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य । एनसः । अवयजं-
नमित्यवऽयजंनम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (देवकृतस्य) दानशीलकृतस्य (एनसः
 पापस्य (अवयजनम्) पृथक्करणम् (असि) (मनुष्य-
 कृतस्य) साधारणजनेनाचरितस्य (एनसः) अपराध-
 स्य (अवयजनम्) दूरीकरणम् (असि) (पितृकृतस्य)
 जनककृतस्य (एनसः) विरोधाचरणस्य (अवयजनम्)
 परिहरणम् (असि) (आत्मकृतस्य) स्वयमाचरितस्य
 (एनसः) पापस्य (अवयजनम्) (असि) (एनसः)
 (एनसः) अधर्म्मस्याधर्म्मस्य (अवयजनम्) परिहरणम्
 असि (यत्) अतीतेकाले (च) वर्त्तमाने (अहम्)
 (एनः) अधर्म्माचरणम् (विद्वान्) जानन् सन् (च-
 कार) कृतवान् करोमि करिष्यामि वा अत्र छंदसि लु-
 ङ्लिङ्लिट् इति कालसामान्ये लिट् (यत्) (च) अ-
 विद्यासमुच्चये (अविद्वान्) अजानन् सन् (तस्य) (स-
 र्वस्य) (एनसः) दुष्टाचरणस्य (अवयजनम्) दूरीक-
 रणम् (असि) अयं मंत्रः श० । ४ । ३ । ६ । १ व्या-
 ख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे सर्वोपकारिन् सखे ! त्वं देवकृतस्येनसोऽवयजनमसि, म-
 नुष्यकृतस्येनसोऽवयजनमसि, पितृकृतस्येनसोऽवयजनमसि, आत्मकृतस्येनसो-
 वयजनमसि । एनस एतेनाऽवयजनमसि विद्वानहं यश्चैनः पापं चकार क-
 तवान्, करोमि, करिष्यामि, अविद्वानहं यश्चैनः कृतवान् करोमि करिष्यामि
 वा तस्य सर्वस्येनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

भावार्थः अज्ञोपमालङ्कारः। यथा विद्वान् गृह्णात्मी पुरुषो दानादिप्रसक्तपुरुषा-
णामपराधदूरीकरणे प्रयतेत । जानन्नजानन् वात्मकृतमपराधं स्वयं त्यजेदन्य-
कृतमन्यस्मान्निवारयेत् । तथानुष्ठाय सर्वं यथोक्तं मुहां प्राप्नुयुरिति ॥१३॥

पदार्थः—हे सब के उपकार करने वाले मित्र! आप (दत्तकृतस्य) दानदे-
ने वाले क (एनमः) अपराध के (अवयजनम्) विनाश करने वाले (आसि)
हो (पनुष्यकृतस्य) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनसः) अपराध के (अव-
यजनम्) विनाश करने वाले (आसि) हो (पितृकृतस्य) पिता के किये हुए (ए-
नमः) विरोध आचरण के (अवयजनम्) अच्छे प्रकार हरने वाले (आसि)
हो (आत्मकृतस्य) अपने कर्त्तव्य (एनसः) पाप के (अवयजनम्) दूर करने वाले
(आसि) हो (एनसः) (एनसः) अहर्म्म अहर्म्म के (अवयजनम्) नाश करने
हारे (आसि) हो (विद्वान्) जानता हुआ मैं (यत्) जो (च) कुछ भी (एनः) अ-
धर्म्माचरण (चकार) किया, करता हूँ वा करूँ । (अविद्वान्) अनजान मैं
(यत्) जो (च) कुछ भी किया, करता हूँ वा करूँ (तस्य) उस (सर्वस्य)
सब (एनमः) दृष्ट आचरण के (अवयजनम्) दूर करने वाले आप (अ-
सि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जैसे विद्वान् गृह्णन् पुरुष दान आदि अ-
च्छे काम के करने वाले जनों के अपराधदूर करने में अच्छा प्रयत्न करें। जाने वा बिना
जाने अपने कर्त्तव्य अर्थात् जिस को किया चाहता हो उस अपराध को आप छोड़ें त-
था औरों के किये हुए अपराध को औरों से छुड़ावें वैसे कर्म करके सब लोग यथोक्त
समस्त मुहों को प्राप्त हों ॥ १३ ॥

सर्वस्येत्यस्य भरद्वाजश्रुतिः । गृहपतयो देवताः । धिराचार्यो

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवत स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी मित्रकृत्य का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि । मनं-
सा सध्रशिवेन त्वष्टा मुदत्रो वि दधातु रायोनु ।

माष्टुं तन्वा यदिलिष्टम् ॥ १४ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अग-
न्महि । मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुद-
त्रः । वि । दधातु । रायः । अनु । माष्टुं । तन्वः ।
यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(सम्) क्रियायोगे (वर्चसा) अध्ययनाध्यापन
प्रकाशेन (पयसा) जलेनान्नेन वा । पय इत्युदकनामसु
पठितम् निर्घ० १। १२। अन्ननामसु च निर्घ० २। ६।
सम्) (तनूभिः) शरीरैः (अगन्महि) प्राप्नुयाम ।
अत्र गम्ल्धातोर्लिङ्गर्थे लुङ् मन्त्रे च सहूरेत्यादिना चलेलु-
क् । मन्त्रोश्च अ० ८ । २। ६५ । इति मस्य नः (मनसा)
विज्ञानवतान्तःकरणेन (सम्) (शिवेन) कल्याणकार-
केण (त्वष्टा) सर्वव्यवहाराणान्तनुकर्त्रा (सुदत्रः) सु-
नादः (वि) (दधातु) करोतु (रायः) धनानि (अनु)
माष्टुं पुनः पुनः शुन्धतु (तन्वः) शरीरस्य (यत्)
(विलिष्टम्) विशेषेण न्यूनमङ्गम् । अयम्मन्त्रः शत०
४ । ३। ५ । १४-१५ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

ग्रन्थः—हे अध्यापक । त्वष्टा सुदत्रो विद्वान् भवान् स शिवेन मनसा
सं वर्चसा पयसा यत्तवो विलिष्टमनुमाष्टुं रायो विदधातु तत्तानि च वप-
न्तनूभिः समगन्महि ॥ १५ ॥

भाष्यार्थः—अत्र याचकलुप्तोपमालंकारः । अनुप्याणां योग्यतास्ति
पुरुषार्थेन विद्यां सम्पाद्य विधिष्वदन्नोदकं संसेव्य शरीराण्यारोगी कस्य

मनो धर्मे निवेश्य सदा सुखोन्नतिं कृत्वा या का चिन्न्यूनतास्ति ता सम्पूरयन्तु यथा कश्चित् सुदृत् भरयुः सुखाय वर्त्तत तथा तत्सुखाय स्व यमपि वर्त्तत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे सब विद्यार्थों के पढ़ने (त्वष्टा) सब व्यवहारों के विस्तार कारक (सुदृत्) अत्युत्तम दान के देने वाले विद्वन्! आप (संशिवेन) ठीक २ कल्याणकारक (मनसा) विज्ञानयुक्त अन्तःकरण (सर्वर्चसा) अच्छे अध्ययन अध्यापन के प्रकाश (पयसा) जल और अन्न से (यत्) जिस (तन्वः शरीर वी (विलिष्टम्) विशेष न्यूनता को (अनुमार्ष्टु) अनुकूल शुद्धि से पूर्ण और (रायः) उत्तम पनों को (विदधानु) विधान करो उस देह और शरीरों को हय लोग (तनूभिः) ब्रह्मचर्य व्रतादि सुनियमों से धनयुक्त शरीरों से सपगन्माहि) सम्यक् प्राप्त हों॥ १४॥

भावार्थ — इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमात्मकार है । मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ से विद्या का संपादन, विधिपूर्वक अन्न और जल का सेवन, शरीरों को निरोग और मन को धर्म में निवेश करके सदा सुख की उन्नति करें और जो कुछ न्यूनता हो उस को परिपूर्ण करें, तथा जैसे कोई भिन्न तुल्य रे सुख के लिये वर्त्ताव वर्त्ते वैसे उस सुख के लिये आप भी वर्त्ते ॥ १४ ॥

समिन्द्रमित्यस्यात्रिर्ऋषिः । यहपतिर्देवता भुरिगार्थी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मिन्नरूपमाह ॥

किं मित्र का कृत्य अगले मन्त्र में कहा है ॥

समिन्द्रणो मनसा नेषि गोभिः सधसूरिभि-
र्मधवन्तसधस्वस्त्या । समव्रह्मणा देवकृतं यदस्ति
सन्देवानाधसुमतीयज्ञियान्नाधस्वाहा ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेपि । गोभिः । सम् ।
 सूरिभिरित्सूरिभिः । मधवन्निति मधवन् । सम् ।
 स्वस्त्या । सम् । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देवकृतम् ।
 यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुमताविति सुमतौ ।
 यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सम्) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त गृहपते ! (नः)
 अस्मान् (मनसा) विज्ञानसहितेनान्तःकरणेन (नेपि) प्रा-
 मोपि अत्र बहुलं छन्दसीति शयभावः (गोभिः) धेनुभिः सु-
 प्तुवाग्युक्तैर्व्यवहारैर्वासम् (सूरिभिः) मेधाविभिर्विद्व-
 द्भिरिव (मधवन्) परमपूजितधनयुक्त ! (सम्) (स्वस्त्या)
 सुखेन (सम्) (ब्रह्मणा) बृहता वेदज्ञानेन धनेन वा ब्र-
 ह्मेति धननामसु पठितम् निघं० २ । १० । (देवकृतम्) इ-
 न्द्रियकृतं कर्म (यत्) (अस्ति) देवानाम् आप्तानां विप-
 श्रिताम् (सुमतौ) शोभनायां बुद्धाविव (यज्ञियानाम्) य-
 ज्ञस्य पतिं विद्यातुमर्हणाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं
 मंत्र शत० ४ । ३ । ६ । ७ । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वय - हे मधवन् इन्द्र विद्यादिपरमैश्वर्ययुक्त सम्प्रापकोपदेशक ! यत्-
 स्त्वं संमनसा सन्मार्गगोप्तिः संस्वस्त्या पुरुषार्थं सूरिभिः सह ब्रह्मणा विद्यां,
 यज्ञियानां देशानां स्वाहा सुमतौ देवकृतं यज्ञकृतम् नोऽस्मान् सन्नेपि त-
 स्माद्देवानस्माभिः सत्कर्तव्योऽसि ॥ १५ ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्विद्वांसोऽतः पूजनीया यतस्ते बालकान् श्वशिसया रुगु
णयुक्तान् राजप्रजाजनान् चैश्वर्यसहितान् सम्पादयन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (मयम्) पूज्य धनयुक्त (इन्द्र सत्यविद्यादि ऐश्वर्य सहित (सम्)
सम्यक् पहाने और उपदेश करने हारे! आपजिस में (सम्) (मनसा) उत्तम अतः
करण से (सम्) अच्छे मार्ग (गोभिः) गोओं वा (सम्) (स्वस्त्या) अच्छे २ वचन
युक्त सुख रूप व्यवहारों से (सूरिभिः) विद्वानों के साथ (ब्रह्मणा) वेद के विज्ञान
वा धन से विद्या और (गत्) जो (यज्ञियानाम्) यज्ञ के पालन करने वाले को करने
योग्य (देवानाम्) विद्वानों की (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त (मुमती) श्रेष्ठ बुद्धि में
(देवकृतम्) विद्वानों के किये कर्म हैं उन को (स्वाहा) सत्य वाणी से (नः), हम
लोगों को (सन्नेपि) सम्यक् प्रकार से प्राप्त करते हो, इसी से आप हमारे
पूज्य हो ॥ १५ ॥

भावार्थः—गृहस्थ जनों को विद्वान् लोग इस लिये सत्कार करने योग्य हैं कि वे बा-
लकों को अपनी शिक्षा से गुणवान् और राजा तथा प्रजा के जनों को ऐश्वर्य युक्त
करते हैं ॥ १५ ॥

संवर्चसा इत्यस्याग्निर्ऋषिः । गृहपतिदेवता । विराडाधीं त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

संवर्चसा पयसासन्तनूभिरगन्महिमनंसासथ-
शिवेन त्वष्टा सुदत्रो विदधातुरायोनुमार्ष्टतन्वो-
यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि ।
मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुदत्रः ।

वि । दधातु । रायः । अनु । मार्घु । तन्वः । यत् ।
विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे (वर्चासा) तेजसा (पयसा) रा-
ज्या । पयइति रात्रिनामसु पठितम् निधं० १ । ७ (सम्) (तनू-
भिः) बलविशिष्टशरीरैर्विद्वद्भि (अगन्महि) प्राप्नुयाम (मन-
सा) मननेन (सम्) (शिवेन) सुखप्रदेन (त्वष्टा) अविद्या-
विच्छेदकः (सुदत्रः) सुपुञ्जानकर्ता (विदधातु) (रायः) वि-
द्यादिधनानि (अनु) (मार्घु) (तन्वः) (शरीरस्य) (यत्) (वि-
लिष्टम्) रोगादिमललेशम् । अयं मन्त्रः शत० ४ । ३ । ६ । ८
वय ख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः हे आपा विद्वानो! युष्माकं शुभतां प्रवृत्तावय यो युष्माकम्भ्ये
श्रेष्ठः सुदत्रस्तवष्टा विद्वान्मनस्य सर्वर्चसा पयसा सशिवेन मनसा यान् रायो
विदधातु यत्तन्वाविलिष्टमनुमार्घु तैस्तां स्तद्धागन्महि ॥ १५ ॥

भावार्थः मनुष्यैरहर्निशमाससमेनधर्माचंकासमोक्षाः सम्यक्साधनीया ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे आप अत्युत्तम विद्वानो! आप लोगो की सुप्रति में प्रवृत्त हुए हम
लोग जो आप लोगों के मध्य (सुदत्रः) विद्या के दान से विज्ञान को देने और
(त्वष्टा) अविद्यादिदोषों का नष्ट करने भला विद्वान् हम को (सर्वर्चसा) उत्तम
दिन और (पयसा) गात्रि से (सशिवेन) अतिकन्याणकारक (मनसा) विज्ञान
से (यत्) जिस (तन्वः) शरीर के हानिकारक कर्म को (अनुमार्घु) दूर करे और
(रायः) पुष्टिकारक द्रव्यों को (विदधातु) प्राप्त करावै उस और उन पदार्थों को
(संगमन्महि) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः— मनुष्यो को चाहिये कि दिन रात उत्तम सज्जनो के संग से धर्मार्थ काम और मोक्ष की सिद्धि करते रहे ॥ १६ ॥

धाता रातिरित्यस्यात्रिर्ऋषिः । विश्वेदेवा गृहपतयो देवताः ।

स्वराष्टावीं त्रिष्टुप् छन्दः । धेवतः स्वरः ।

पुनर्गाहं स्थकर्म समाह ।

किं गृहस्थों के कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

धातारातिः सवितेदजुपन्तामप्रजापतिर्निधि
पादेवोऽग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सधररा-
णा यजमानाय द्रविणन्दधातुस्वाहा ॥ १७ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । निधिपाऽइति निधिऽपाः ।
देवः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्रऽजया ।
सधरराणाऽइतिसमूऽरराणाः । यजमानाय । द्रवि-
णाम् । दधातु । स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः—(धाता) गृहाश्रमधर्ता (रातिः) सर्वभ्यः
सुखदायकः (सविता) सकलैश्वर्योत्पादकः (इदम्) गृ-
हकृत्यम् (जुषन्ताम्) प्रीत्या सेवन्ताम् (प्रजापतिः)
संतानादिपालकः (निधिपाः) विद्यावृद्धिरक्षकः (देवः)

दोषविजेता (अग्निः) अविद्यान्धकारदाहकः (त्वष्टा)
 सुखविस्तारकः (विष्णुः) सर्वशुभगुणकर्मसु व्याप्तः (प्र
 जया) स्वसंतानादिना (संरराणः) सम्यग्दातारः संतः
 (यजमानाय) यज्ञानुष्ठात्रे (द्रविणम्) द्रवन्ति भूतानि
 यस्मिन् तद्वनम् द्रविणमिति धननामसु पठितम् । निघं०
 २ । ६ । (दधात) धरत (स्वाहा) सत्यया क्रियया ।
 अयम्मंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः-हे गृहस्था भवन्तो यातारातिः सविता प्रजापतिर्निधिपाद
 वोऽग्निस्त्वष्टा विष्णुरिवैतस्त्वभावा भूत्वा प्रजया सह संरराणास्सन्त स्वा-
 हेदं जुगतां यलघंती भूत्वा यजमानाय स्वाहा द्रविणं दधात ॥ १७ ॥

भावार्थः- गृहस्थैः सततं यथोचितसमये गृहाश्रमे स्थित्वा सद्गुणक-
 र्मधारणनैष्ठिकवीजतिरसणे प्रजापालनं सुपात्रेभ्योदानं दुःखिनां दुःखच्छेदनं
 शत्रुविजयः शरीरात्ममलमोक्षश्च धार्म्यं ॥ १७ ॥

यदर्थः-हे गृहस्थो तुम (याता) गृहाश्रम धर्म धारण करने (रातिः)
 सब के लिये सुख देने (सविता) समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने (प्रजापतिः)
 संतानादि के पालन (निधिपा) विद्या आदिश्रद्धिः अर्थात् धन समृद्धि के
 रक्षा करने (देवः) दोषों के जीतने (अग्निः) अविद्या रूप अंधकार के दाह
 करने (त्वष्टा) सुख के बढ़ाने और (विष्णुः) समस्त उत्तम २ शुभ गुण
 कर्मों में व्याप्त होने वालों के सदृश हो के (प्रजया) अपने सतानादि के साथ
 (संरराणाः) उत्तम दान शील होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (इदम्)
 इस गृहकार्य को (जुगन्ताम्) प्रीतिके साथ सेवन करो और बलवान् गृहाश्र-
 मी होकर (यजमानाय) यज्ञ का अनुष्ठान करने वाले के लिये जिस बल
 से उत्तम २ बलीपुष्प बढ़ते जाय उस (द्रविणम्) धनको (दधात) धारण
 करो ॥ १७ ॥

(इदं) यद्धुतं तत् । (अग्नीपोमयोः) अग्निश्च सोमश्च तयोर्मध्ये ।
 (इषे) अन्नाद्याय । (त्वा) तं वृष्टिशुद्धिहेतुं । (धर्मः) यज्ञः । धर्म-
 इति यज्ञनामसु पठितम् । निधं० ३।१७। (असि) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (विश्वायुः) विश्वं पूर्णमायुर्यस्मात्सः । (उरुप्रथाः) बहुः प्र-
 थः सुखस्य विस्तारो यस्मात्सः । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निधं०
 ३।१। (उरु प्रथस्व) बहु विस्तारय । (उरु) बहु । (ते) तुभ्यं ।
 (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी पालकः । (प्रथतां) विस्तारयतु । (अग्निः)
 भौतिको यज्ञसंबन्धी शरीरस्थो वा । (ते) तव तस्य वा । युष्मत्त-
 त्तक्षुष्वन्तः पादम् । अ० ८।३।१०३। अनेन मूर्द्धन्यादेशः । (त्व-
 चम्) कंचिदपि शरीरावयवं सुखहेतुं । (मा) निषेधार्थं । (हिंसीत्)
 हिन्नस्तु । अत्र-लोडर्थे लुङ् । (देवः) सर्वप्रकाशकः परमेश्वरः सूर्य-
 लोको वा । (त्वा) त्वां तं वा । (सविता) अन्तःप्रेरको वृष्टिहे-
 तुर्वा । (श्रपयतु) श्रपयति पाचयति । अत्र लडर्थे लोट् । (वर्षिष्ठे)
 अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठस्तस्मिन् विशाले सुखस्वरूपे । (अधि)
 अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं प्राह । निरु० १।३। (नाके) अकं दुःखं न
 विद्यते यस्मिन्नसौ नाकस्तस्मिन् । अयं मंत्रः १।१।६।३-१४।
 व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं जनयत्यै यं यज्ञं संयौमि तथैव स
 भवद्विरपि संयुयताम् । अस्माभिर्यदिदं संस्कृतं हविरग्नेर्मध्ये प्रक्षिप्यते
 तदिदं विस्तीर्णं भूत्वाऽग्नीपोमयोर्मध्ये स्थित्वेपे भवति । यो विश्वा-
 युरुप्रथा धर्मो यज्ञोस्ति यथाऽयं मया उरु प्रथ्यते तथैव प्रतिजनस्त्वं
 तमेतमुरु प्रथस्व । एवं कृतवते ते तुभ्यमयं यज्ञपतिराग्निः सविता देवो
 जगदीश्वरश्चोरु सुखं प्रथताम् । ते तव त्वचं मा हिंसीत् नैव हिन-
 स्ति । स खलु त्वां वर्षिष्ठेऽधिनाके सुखयुक्तं करोतु । इत्येकः । हे म-

भावार्थः—गृहस्थों को उचित है कि यथायोग्य रीति से निरंतर गृहाश्रम में रह के अच्छे गुण कर्मों का धारण ऐश्वर्य की उन्नति तथा रक्षा पञ्चा पालन योग्य पुरुषों को दान दुःखियों का दुःख छुड़ाना शत्रुओं को जीतने और शरीरात्म बल में प्रवृत्ति आदि गुण धारण करें ॥ १७ ॥

सुगाव इत्यस्यात्रिर्ध्यापिः । गृहपतयो देवताः ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्हृदकस्यमाह ॥

किं गृह कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुगावो देवाः सदर्नाऽअकर्म यऽआजग्मे-
दध्रु सवन्नं जुपाणाः । भरमाणा वहमाना ह-
वीध्रुयस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

सुगेति सुऽगा । वः । देवाः । सदर्ना । अकर्म । ये ।
आजग्मेत्याऽज्जग्म । इदम् । सवन्नम् । जुपाणाः । भ-
रमाणाः । वहमानाः । हवीध्रिपि । अस्मेऽइत्यस्मे ।
धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सुगा) सुष्टु गन्तुं प्राप्तुं योग्यानि अ-
त्र शेषछन्दसि बहुलमिति लुक् (वः) युष्माकम् (देवाः) व्य-
वहरमाणाः (सदर्ना) सीदन्ति गच्छन्ति पुरुषार्थेन गेमु
तानि गृहाणि (अकर्म) अकार्म कुर्याम । अत्र दुष्टज्
धातोलुङि मंत्रे घसेत्यादिना चलेलुक् । (ये) (आज-
ग्म) प्राप्नुवन्तु (इदम्) प्रत्यक्षम् (सवन्नम्) ऐश्वर्यम्
(जुपाणाः) सेवमानाः (भरमाणाः) धरमाणाः (वहमा-

नाः) प्राप्नुवन्तः (हवींषि) दातुमादातुमर्हाण (अस्मे)
 अस्मभ्यम् । अत्रभ्यसःस्थाने सुपां 'सुलुगिति शे इत्या
 देशः (धत्त) धरत (वसवः) ये वसन्ति सद्गुणकर्मसु
 ते (वसूनि) धनानि । वस्विति धननामसु पठितम् नि-
 धं० २ । १० । (स्वाहा) श्रेष्ठ क्रियया । अयम्मंत्रः शत०
 ४१ ३। ६। १० व्याख्यातः ॥ १८ ॥

यास्कमुनिरत्राह । सुगा वो देवाः सदनमकर्मय-
 आजगमुः सवनमिदं जुपाणाः जक्षिवांसः पपिवांसश्च वि-
 श्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनिस्वाहा मनानिवोदेवाः सुपथा-
 न्यकर्मय आगच्छत सवनानीमानि जुपाणाः स्वादित-
 वन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि निरु०
 १२ । ४२ ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे वसवो देवा ये वयं स्वाहेदं सवनं जुपाणा भरमाणा बह-
 माना वो युष्मभ्यं यानि सुखसदना हवींषि वसूनि अकर्मजागम तेभ्योऽस्मे
 तानि पूष्यमपि धत्त ॥ १८ ॥

भावार्थः—यथा पितृपतिश्वशुरश्वश्रूनित्रस्वानिन पदार्थैः पुत्रपुत्री
 स्त्रीमहिमृत्पानां पालनं कुर्वन्तः सुखं ददति तथैव पुत्रादयोऽप्येतेषां सेवनं
 कुर्युः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) श्रेष्ठ गुणों में रमण करने वाले (देवाः) व्यवहारी
 जनो ! (ये) जो (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (इदम्) इस (सवनम्) ऐश्वर्य
 का (जुपाणाः) सेवन (भरमाणाः) धारण करने (बहमानाः) औरों से
 प्राप्त होते हुए हम लोग तुझारे लिये (सुगा) अच्छी प्रकार प्राप्त होने यो-
 ग्य (सदना) जिन के निमित्त पुरुषार्थ क्रिया जाता है उन (हवींषि) देने
 लेने योग्य (वसूनि) धनों को (अकर्म) प्रकट कर रहे और (आजगम) प्रा-
 प्त हुये हैं (अस्मे) हमारे लिये, उन (वसूनि) धनों को आप (धत्त) धरो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जैसे पिता पति स्वशुर साम् मित्र और स्वामी पुत्र कन्या स्त्री श्रुपा सत्वा और मृत्यों का पालन करते हुए सुख देते हैं वैसे पुत्रादि भी इन की सेवा करना उचित समझें ॥ १८ ॥

यौ २॥ऽअवह इत्यस्यात्रिष्ट्यपि । विश्वेदेवाः गृहपतयो देवताः ।

भूरगायी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्गृहकृत्यमाह ॥

फिर भी पर का काम अगले मंत्र में कहा है ॥

यौ२॥आवंहऽउशतोदेव देवास्तान्प्रेरय स्वेऽ-
अग्नेसुधस्थे । जक्षिवाधसः पपिवाधसश्च विश्वे
सुद्धर्मस्वरातिष्ठतान् स्वाहा ॥ १९ ॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देवा । देवान् । तान् ।
प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सुधस्थऽइति 'सुधस्थे' ।
जक्षिवाधसइति जक्षिवाधसः । पपिवाधसइति
पपिवाधसः । च । विश्वे । असुम् । धर्मम् । स्वः ।
आ । तिष्ठत । अनु । स्वाहा ॥ १९ ॥

पदार्थः—(यान्) ब्रह्ममाणान् (आ) (अवहः)
प्राप्नुयाः (उशतः) विद्यादिसद्गुणान् कामयमानान्
(देव) दिव्यशीलमुक्ताध्यापक (देवान्) विदुषः

(तान्) (प्र) (ईरय) नियोजय (स्वे) स्वकीये
 (अग्ने) विज्ञानाढ्य विद्वन् ! (सधस्थे) सहस्थाने
 (जक्षिवांसः) अन्नं जग्धवन्तः (पपिवांसः) पीतवन्तः
 (च) अन्य सुखसेवन समुच्चये (विश्वे) सर्वे (असुम्)
 प्रज्ञाम असुरिति प्रज्ञानामसुपठितम् निघं० ३ । ६ ।
 अस्यतिदोषाननेनसोऽमुः प्रज्ञाताम् (धर्म्मम्) अन्नं यज्ञं
 वा धर्म्मइत्यन्ननामसुपठितम् । निघं० । १ । ६ । यज्ञनाम-
 सुच निघं० ३ । १० । (स्वः) सुखम् (आ) सर्वतः
 (तिष्ठतः) (अनु) (स्वाहा) सत्यवावाचा । अयं मंत्रः
 शत० ४ । ३ । ६ । ११ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने! त्वस्वे सधस्थे यानुशती देवानावहस्तान् धर्म्मेरेरय
 हे गृहस्था जक्षिवांसः पपिवांसो विश्वे यूयं स्वाहा धर्म्मेमहुस्वश्चान्वा
 तिष्ठत ॥ १६ ॥

भावार्थः—इहाध्यापकेनोपदेष्टा ये जनाः विद्यां शिखां प्रापिताः
 सत्यधर्म्मकर्मधारिणो भवेयुस्ते सुखभाजिनः स्युर्नन्दे ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य स्वभाव वाले अध्यापक ! तू (स्व) अपने
 (सधस्थे) साथ बैठने के स्थान में (यान) जिन (उशनः) विद्या आदि
 अस्ते २ गुणों को कामना करते हुए (देवान्) विद्वानों को (आ) (अरहः)
 प्राप्त हो (तान्) उन को धर्म्म में (प्र) ईरय नियुक्त कर हे गृहस्थ(जक्षिवांसः)
 अन्न खाते और (पपिवांसः) पानी पीते हुए (विश्वे) सब तुम लोग (स्वाहा)
 सत्य वाणी में (धर्म्मम्) मन्न और यज्ञ तथा (असुम्) अष्ट बुद्धि वा (स्व)
 अत्यंत सुख को (अनु) (आ) (तिष्ठत) प्राप्त होकर सुखी रहो ॥ १६ ॥

भाषार्थः— इस संसार में उपदेश करने वाले अध्यापक से विद्या और श्रेष्ठ-
गुण को प्राप्त जो बालक सत्य धर्म, कर्म वर्त्तने वाले हों वे सुख भागी हों और नहीं ॥ १९ ॥

वयमित्यस्यानिर्वापिः । गृहपतयो देवताः ।

स्वराटोर्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वर्गः ॥

अथ व्यवहारिणे गृहस्थायोपदिशति ॥

अथ व्यवहार करने वाले गृहस्थ के लिये उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वयं हि त्वां प्रयति यज्ञेऽस्मिन्नग्रे होतार-
मवृणीमहीह । ऋधंगयाऽऋधंगुताशमिष्टाः प्र-
जानन्यज्ञसुप याहि विद्वान् स्वाहा ॥ २० ॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीतिप्रयति । यज्ञे । अ-
स्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह । ऋध-
क् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्टाः प्रजान-
न्नितिप्रजानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।
स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः— (वयम्) गृहाश्रमस्थाः (हि) यतः (त्वा) विद्वां-
सम् (प्रयति) प्रयत्यते जनैर्यस्तस्मिन् कृतो बहुरुमिति क-
र्मणि क्विप् (यज्ञे) सम्यक्ज्ञातव्ये (अस्मिन्) (अग्ने)

विज्ञापक विद्वन् ! (होतारम्) यज्ञनिष्पादकम् (अवृणीमहि)
स्वीकुर्वीमहि । अत्र लिङर्थे लङ् (इह) अस्मिन् संसारे
(ऋधक्) समृद्धिवर्द्धके (अयाः) यजेः सङ्गच्छस्व । अत्र लिङ-
र्थे लङ् (ऋधक्) समृद्धिर्यथास्यात्तथा (उत) अपि (अ-
शमिष्ठाः) शमादि गुणान् गृहाण (प्रजानन्) (यज्ञम्) (उप)
(याहि) उपगतं प्राप्नुहि (विद्वान्) वेत्ति यज्ञविद्याक्रियाम्
(स्वाहा) शास्त्रोक्तया क्रियया । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ ।
६ । १२ । व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अग्ने! वयनिह प्रयति यज्ञे त्वा होतारमवृणीमहि विद्वन् प्र-
जानं स्वधमस्मानयाः ऋधग् यज्ञं स्वाहोपयाहि उताप्ययाहि अथगशमिष्ठाः ॥ २० ॥

भावार्थः—सर्वेषां व्यवहरतां योग्यतास्ति यो मनुष्यो यत्र कर्मणि
विवक्षणः सः तस्मिन्नेव कार्येऽभिप्रयोज्यः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ज्ञान देने वाले ! (वयम्) हमलोग (इह)
(प्रयति) इस प्रयत्न साध्य (यज्ञे) गृहाश्रम रूपयज्ञ में (त्वा) तुझ को (होतारम्)
सिद्ध करने वाला (अवृणीमहि) ग्रहण करें (विद्वन्) सब विद्या युक्त (प्रजानन्)
क्रियाओं के जानने वाले आप (ऋधक्) समृद्धि कारक (यज्ञम्) गृहाश्रम
रूप यज्ञ को (स्वाहा) शास्त्रोक्त क्रिया से (उप) (याहि) समीप प्राप्त हो
(उत) और केवल प्राप्त ही नहीं किन्तु (अयाः) उस से दान सत्संग श्रेष्ठ
गुण वालों का सेवन कर (हि) निश्चय करके (अस्मिन्) इस (ऋधक्)
अच्छी आदि सिद्धि के बढ़ाने वाले गृहाश्रम के निमित्त मे (अशमिष्ठाः)
शांत्यादि गुणों को ग्रहण करके सुखी हो ॥ २० ॥

भावार्थः—सब व्यवहार करने वालों को चाहिये कि जो मनुष्य जिस काम
में चतुर हो उस को उसी काम में प्रवृत्त करें ॥ २० ॥

देवा गात्वित्यस्यानिर्घापिः । गृहपतयो देवताः ।

स्वरादार्प्युष्णिक् छन्दः । अथमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थकर्मविधिमाह ॥

फिर भी गृहस्थों का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुर्मित । मनस-
स्पत ऽइमन्दैव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥२१॥

देवाः । गातुविद इति गातुविदः । गातुम् । वि-
त्वा । गातुम् । इत । मनसः । पते । इमम् । देव ।
यज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(देवाः) सत्यासत्यस्तावका गृहस्थाः (गातु-
विदः) स्वगुणकर्मस्वभावेन गातुं पृथ्वीं विदन्तः । गा-
तुरिति पृथ्वीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ (गातुम्)
भूगर्भविद्यान्वितं भूगोलम् (वित्वा) विज्ञाय (गातु-
म्) पृथिवीराज्यादिनिष्पन्नमुपकारम् (इत) प्राप्नुत
(मनसस्पते) निगृहीतमनाः (इमम्) प्राप्तम् (देव)
दिव्यविद्याव्युत्पन्न (यज्ञम्) सर्वसुखावहं गृहाश्रमम्
(स्वाहा) धर्मया क्रियया (वाते) विज्ञातव्ये व्यवहा-
रे । वात इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ४ (धाः)
धेहि । अत्राडभावः । अयं मन्त्रः शत० ४। ३ । ६ । १३
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वय—हे गातुविदो देवा यूयं गातुं वित्त्वा गातुमित हे मनस्पते देव प्रतिगृहस्थस्त्व स्वाहेमं यज्ञ वातेधाः ॥ २१ ॥

भावार्थः—गृहस्थाना योग्यतास्तपतिप्रयत्नेन भूगर्भादिविद्याः सम्रा-
प्य जितेन्द्रियाः परोपकारिणो भूत्वा सद्गुणैर्गृहाश्रमव्यवहारानुशील्य स
र्वान् प्राणिनः सुखयेयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (गातुविदः) अपने गुण कर्म और स्वभाव से पृथिवी के जा-
ने आने को जानने (देवा.)-तथा सत्य और असत्य के अत्यन्त प्रशंसा के
साथ प्रचार करने वाले विद्वान् लोगो! तुम (गातुम्) भूगर्भ विद्या युक्त भूगोल
को (वित्त्वा) जान कर (गातुम्) पृथिवी राज्य आदि उत्तम कामों के उपकार
को (इत्) प्राप्त हूजिये । हे (मनस्पते) इन्द्रियों के रोकने वाले (देव) अग्रे वि-
द्या बोध सम्पन्न विद्वानो! तुम में से प्रत्येक विद्वान् गृहस्थ (स्वाहा) धर्म बढ़ाने
वाली क्रिया से (इमम्) इस गृहाश्रम रूप (यज्ञम्) सब सुख पहुचाने वाले यज्ञ
को (वाते) विशेष जानने योग्य व्यवहारों में (धाः) धारण करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि अत्यन्त प्रयत्न के साथ भूगर्भ विद्याओं को
जान इन्द्रियों को जीत परोपकारी हो कर और उत्तम धर्म से गृहाश्रम के व्यवहारों को
उन्नति देकर सब प्राणी मात्र को सुखी करें ॥ २१ ॥

यज्ञमज्ञमित्यस्यात्रिर्द्धं पि । गृहपतयो देवताः । भुरिक् सान्न्त्यु षिण्कुच्छन्द ।
अयम् स्वर । एष इत्यस्य विराहात्ती गृहती छन्द । अच्यनः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थेभ्यो विशेषोपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के लिये विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

यज्ञं यज्ञङ्गच्छ यज्ञपतिङ्गच्छ स्वां योनिङ्गच्छ
स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते महसूक्तवाक्
सर्ववीरस्तञ्जुपस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

यज्ञं । यज्ञम् । गृच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।

गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा । एषः ।
 ते । यज्ञः । यज्ञपतेऽइति यज्ञपते । सहसूक्तवाक्-
 इति सहसूक्तवाकः । सर्ववीरुडितिसर्ववीरः । तम् ।
 जुपस्व । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(यज्ञ) यो यजति संगच्छते सः यज्ञो गृहस्थ-
 स्तत्सम्बुद्धौ अत्रौणादिको नन् प्रत्ययः (यज्ञम्) विद्वत्स-
 त्कारारुढं गृहाश्रमधर्म्मम् (गच्छ) प्राप्नुहि (यज्ञपतिम्)
 संगम्यानां गृहाश्रमिणां पालकं राजानम् (गच्छ) (स्वाम्)
 स्वकीयां (योनिम्) प्रकृतिम् स्वारमस्वभावम् (गच्छ) (स्वा-
 हा) सत्यया क्रियया (एषः) विद्यमानः (ते) तव (यज्ञः) स-
 म्पूजनीयः प्रजारक्षणनिमित्तो विद्याप्रचारार्थो गृहाश्रमः
 (यज्ञपते) राजधर्म्माग्निहोत्रादिपालक (सहसूक्तवाकः) ऋ-
 ग्यजुरादिलक्षणैः सूक्तैर्वाकैः सह वर्तमानः (सर्ववीरः)
 शरीरात्मबलसुभूषिताः सर्वे वीरा यस्मात् (तम्) (जुपस्व)
 सेवस्व (स्वाहा) सत्यन्यायप्रकाशिकया वाचा । अयमंत्रः
 शत० ४। ३। ६-१४ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वय — हे यज्ञ तव स्वाहा यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वा, योनि गच्छ
 यज्ञपते ते य एष सहसूक्तवाकः सर्ववीरो यज्ञोस्ति ता तव स्वाहा जु
 पस्व ॥ २२ ॥

भाषार्थः— प्रजाजनो गृहस्थः पुरुष प्रयत्नेन गृहकर्म्मोपि यपावत् कु-
 र्यात् राजभक्त्या राजाश्रयेण सहसूक्तव्यवहारेण च गृहाश्रम परिपालयेत्
 राजा च सद्विद्याप्रचारेण सर्वान् पोषयेत् ॥ २२ ॥

पदार्थः-हे (यज्ञं) सत्कर्मों से सगत होने वाले गृहाश्रमी! तू (स्वाहा) सत्य-
क्रिया से (यज्ञम्) विद्वानों के सत्कार पूर्वक गृहाश्रम को (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञ
पतिम्) सग करनेयोग्य गृहाश्रम के पालने वाले को (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाम्)
अपने (योनिम्) घर और स्वभाव को (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञपते) गृहाश्रम धर्म
ालक तू (ते) तेरा जो (एष) यह (सहसूक्तवाकः) ऋग् यजुः साम और अथर्व
वेद के सूक्त और अनुवाकों से कपित (सर्ववीरः) जिस से आत्मा और शरीर
के पूर्णवत्त युक्त समस्त वीर प्राप्त होते हैं (यज्ञः) प्रशसनीय मन्त्र की रक्षा के
निमित्त विद्या प्रचार रूप यज्ञ है (तम्) उसका तू (स्वाहा) सत्य विद्या न्याय में
काश करने वाली वेद वाणी क्रिया से (जुषस्व) भीति से सेवन कर ॥ २२ ॥

भाषार्थः-मन्त्र जन गृहस्थ पुरुष बड़े २ यज्ञों से घर के कार्यों की उत्तम रीति से
करें राजभक्ति राजसहायता और उत्तम धर्म से गृहाश्रम को सब प्रकार से पालें और
राजा भी श्रेष्ठ विद्या के प्रचार से सब को समुद्ध करे ॥ २३ ॥

माहिर्भूर्मूर्मा पृदाकुः । उरुध्वहि राजा वरुण-
श्चकार मूर्याय मन्थामन्वेतवाऽउं अपदे पा-
दा प्रतिधातवेकन्तापंवक्ता हृदयाविधंश्चित् ॥

अथराशोपदेशनाह ॥

अब अगले मन्त्र में राजा के लिये उपदेश किया है ॥ -

माहिर्भूर्मूर्मा पृदाकुः । उरुध्वहि राजा वरुण-
श्चकार मूर्याय मन्थामन्वेतवाऽउं अपदे पा-
दा प्रतिधातवेकन्तापंवक्ता हृदयाविधंश्चित् ।
'नमो वरुणायामिष्ठितोवरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

नुष्य यथाऽहं मनुष्यो यो विश्वायुरुग्रथा घर्मो यज्ञोऽस्यास्ति त्वा तं जनयत्या इमे संयौमि तत्सिध्यर्थमिदमग्नेर्मध्य इदमग्नीषोमयोर्मध्य संस्कृतं हविः संवपामि प्रक्षिपामि तथा त्वमप्येतमुरुग्रथस्व बहु विस्तारय यतोऽयमग्निस्ते तव त्वचं मा हिंसीत् न हिंस्यात् । यथा च देवः सविता वार्षिष्ठेऽधिनाके यं यज्ञं श्रपयेत् । तथा भवानपि त्वा तं संयौतु श्रपयतु । ते तव यज्ञपतिश्च तमुरु ग्रथता ॥ इति द्वितीयः ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारो वेद्यः । मनुष्यैरेवंभूतो यज्ञः सदेव कार्य्यः । यः पूर्णा श्रियं सकलमायुरन्नादिपदार्थान् रोगनाशं सर्वाणि सुखानि च प्रथयति स केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । कुतः । नैवैतेन वायुवृष्टिजलौपधिशुद्धिकारकेण विना कस्यापि प्राणिनः सम्यक् सुखानि सिध्यन्तीत्यतः । एवं स जगदीश्वरः सर्वान् प्रत्याज्ञापयति ॥ २२ ॥

पदार्थ — हे मनुष्यो जैसे मैं । (जनयत्ये) सर्व सुख उत्पन्न करनेवाली राज्यलक्ष्मीके लिये । (त्वा) इस यज्ञको । (संयौमि) अग्निके बीचमें पदार्थोंको जोड़कर युक्त करता हूँ वैसेही तुम लोगोको भी अग्निके संयोगसे सिद्ध करना चाहिये । जो हम लोगोका । (इदं) यह संस्कार किया हुआ हवि । (अग्ने) अग्निके बीचमें जोड़ा जाना है । (इदं) वह विस्तारको प्राप्त होकर । (अग्नीषोमयो) अग्नि और सोमके बीच पहुंचकर । (इमे) अन्न आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये होता है और जो । (विश्वायु) पूर्ण आयु और । (उग्रप्रथाः) बहुत सुखकरदा हूँ वैसे । (घर्म) यज्ञ । (असि) है उसको जैसे मैं अनेक प्रकार विस्तार करता हूँ वैसे । (त्वा) उसको हे पुरुषो तुम भी । (उग्र ग्रथस्व) विभूत करो । इस प्रकार विस्तार करनेवाले । (ते) तुझारे लिये । (यज्ञपति) यज्ञका स्वामी । (अग्निः) यज्ञसंबंधी अग्नि । (ते) (सविता) अन्नर्यामी । (देव) जगदीश्वर (उग्र ग्रथताम्) अनेक प्रकार सुखको बढ़ावे । (मा हिंसीत्) कभी तट न करे तथा वह परमेश्वर । (वार्षिष्ठे) अनिशंय करके वृद्धिको प्राप्त हुआ । (अधिनाके) जो अत्युत्तम सुख है उसमें । (त्वा) तुमको । (श्रपयतु) सुखसे युक्त करे । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अब दूसरा कहते हैं । हे मनुष्य जैसे मैं । जो (वि-

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । उरुम् । हि ।
 राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्ये-
 त्वाऽइत्यनुऽएतवै । उँऽइत्तूँ । अपदे । पादा । प्रति-
 धातवऽइतिप्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपवक्तेर्त्य-
 पऽवक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदयऽविधः ।
 चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्ठितः । अभिस्थितऽइत्य-
 भिऽस्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अहिः) सर्पवत् क्रुद्धो
 विषधरः (भूः) भवेः (मा) (पृदाकुः) कुत्सितवाक्
 (उरुम्) बहुगुणान्वितं न्यायम् (हि) खलु (राजा)
 प्रशस्तगुणस्वभावैः प्रकाशमानः (वरुणः) वरः (चकार)
 कुर्याः अत्र लिङ्गार्थे लिट् (सूर्याय) चराचरात्मेश्वरप्रका-
 शाय (पन्थाम्) न्यायमार्गम् (अन्येतवै) अनुक्रमेण गन्तुम्
 (उ) वितर्कं (अपदे) चौरादिनिष्पादितेऽप्रसिद्धे द्य-
 वहारे (पादा) चरणौ, अत्राकारादेशः (प्रतिधातये)
 प्रतिधर्तुम् (अकः) कुरु (उत) अपि (अपवक्ता)
 मिथ्यावादी (हृदयाविधः) यो हृदयमाविध्यति सः (चि-
 त्) इव (नमः) वज्रम् (वरुणाय) प्रशस्तैश्वराय (अ-
 भिष्ठितः) अभितः स्थितः जाज्वल्यमानः (वरुणस्य)
 वीरगुणोपेतस्य (पाशः) बन्धनम् । अयम्मंत्रः शत० ४ ।
 ३ । ६ । ३ — ११ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः-हे राजन् समेधर ! त्व वरुणायोरुन्याय कुर्वन्न्वेतथै अपदे पादा प्रतिधातवे ऽ कः सूर्याय पथा चकार उतापयका हृदयाविधिशिदिव मापृदाकुर्माहिर्भूर्याया वरुणस्य तयाभिष्ठितो नमः पाथश्च प्रकाशेत तथा सतत प्रयतस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः- प्रजापुरुषाणा योग्यतास्ति यो हि विद्वान् जितेन्द्रियो धार्मिकः पिता पुत्रानिव प्रजामावृते तत्परः सर्वेभ्यः सुखकारी भवेत् त सभापतिं कुर्वीत राजा वा प्रजापुरुष कदापि दुष्टकर्मकारी न भवेत् कषविद्यादिभ्याम् तर्हि प्रजा यथापराध राजान दण्डयेत् राजा च प्रजापुरुषम् कदाप्यपराधिन दण्डेन विना न त्यजेत् अनपराधिन च दृष्ट्वा न पीडयेत् एवं सर्वे न्यायाचरणतत्परा भूत्वा प्रयतेरन् यतोधिका मित्रो- दोसीनश्चवचो न स्युः । पुनर्विद्याधर्ममार्गान् शुद्धान् प्रचार्य सर्वे परमात्म- भक्तिपरायणा भूत्वा सदा सुखिनः स्युः ॥ २३ ॥

पदार्थ-हे राजन सभापते ! तू (वरुणाय) उत्तम ऐश्वर्य के वास्ते (उ-
रुम्) बहुत गुणों से युक्त न्याय को (कः) कर (सूर्याय) चराचर के
आत्मा जगदीश्वर के विज्ञान होने (सूर्याय) और प्रजापुरुषों को यथा योग्य
धर्म प्रकाश में चलने के लिये (पथाम्) न्यायमार्ग को (चकार) प्रकाशित
कर (उत) और कभी (अपवक्ता) झूठ बोलने वाला / हृदयाविधः धर्मों
आत्मों के मन को सताप देने वाले क (चित्) सदृश (पृदाकुः) खाटे वचन
कहने वाला (मा) मत हो और (अहिः) सर्प के समान क्रोधरुपी विष का
धारण करने वाला (मा) मत (भूः) हो और जैसे (वरुणस्य) वीर गुण
वाले तेरा (अभिष्ठितः) अति प्रकाशित (नम) वज्ररूप दण्ड और (पाथः)
वचन करने की सामग्री प्रकाशमान रहे वैसे प्रयत्न को सदा किया कर ॥ २३ ॥

भावार्थः- प्रजानों को चाहिय कि जो विद्वान् इन्द्रियों का जितने वाला
धर्मात्मा और पिता जैसे अपनेपुत्रों को वैसे प्रजा की पालना करने में अति
विवश लगावे और सब के लिये सुख करने वाला सत्पुरुष हो, उसी को

सभापति करें और राजा वा प्रजाजन कभी अधर्म के कामों को न करे जो किसी प्रकार कोई करे तो अपराध के अनुकूल प्रजा राजा को और राजा प्रजा को दण्डदेवे किन्तु कभी अपराधी को दण्ड दिये बिना न छोड़े और निरपराधी को निष्प्रोजन पीडा न देवे इस प्रकार सब कोई न्यायमार्ग से धर्माचरण करते हुए अपने २ प्रत्येक कामों के चिंतन में रहें जिस से अधिक मित्र, थोड़े प्रीति रखने वाले, और शत्रु न हो और विद्या तथा धर्म के मार्गों का प्रचार करते हुए सब लोग ईश्वर की भक्ति में परायण हो के सदा सुखी रहें ॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमिहस्थानात्रिर्जपिः । गृहपतिर्देवता । आपीन्निष्पुच्छन्दः ।

धैवतः स्वतः ।

अथोभयेषां गृहस्थानामुपदेशमाह ॥

अब राजा और प्रजाजन गृहस्थों के लिये उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेरनीकमपऽआविवेशापांनपात्प्रतिरक्षन्न-
सुर्य्यम् । दमेदमे समिधं यक्ष्यग्नेप्रति ते जिह्वा-
घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् ।
नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रतिरक्षणम् । असुर्य्यम् । दमे-
दमऽइति दमेऽदमे । समिधमिति समऽइधम् । याक्षि ।
अग्ने । प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् चरण्यत् ।
स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) पावकस्य (अनीकम्) सैन्यमिव ज्वाला-
समूहम् (अपः) जलानि (आ) (विवेश) (अपाम्) आप्नु-
वन्ति याभिस्तासामुदकानाम् (नपात्) नाधः पतनशीलः

(प्रति) (रक्षन्) पालयन् (असुर्याम्) असुरेषु मेघेषु प्रा-
णक्रीडासधनेषु भवं द्रव्यम् (दमेदमे) दाम्यन्ति जना
यस्मिन् तस्मिन् गृहे गृहे । दम इति गृहनामसु पठितम् ।
निघं० ३ । ४ वीप्सया द्वित्वम् (समिधम्) समिध्यते प्र-
काश्यतेऽर्थतत्त्वमनया क्रियया ताम् (यक्षि) यजसि संग-
च्छसे । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (अग्ने) विज्ञान-
युक्त (प्रति) (ते) तव (जिह्वा) रसेन्द्रियम् (घृतम्) आज्यम्
(उत) (चरण्यत्) चरणमिवाचरेत् । वा छन्दसीत्यत्राल्लोप
ईत्वाऽभावश्च (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मन्त्रः शत०
४ । ३ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ त्वमग्नेरभीकमपद्याविवेशापां न पात्वमज्यं प्रति
रक्षन् दमेदमे समिधं यक्षि ते जिह्वा घृतमुत स्वाहोच्चरयत् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः—अग्निजले सर्वेषां सांसारिकपदार्थानां हेतूस्तः अतो गृहस्थो
विशेषतोऽनयोर्गुणान् छात्वा गृहस्थ सर्वाणि कार्याणि सत्यव्यवहारेण
कुर्यात् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ ! तू (अग्नेः) अग्नि की (अनीकम्) लपट रूपी सेना केप्रभाव
और (अपः) जलों को (आ) (निवेश) अच्छी प्रकार समझ (अपाम्) उत्तम व्यव-
हार सिद्धि कराने वाले गुणों को जान कर (नपात्) अविनाशिस्वरूप तू (असु-
र्याम्) मेघों और प्राण आदि अचेतन पदार्थों से उत्पन्न हुए सुवर्ण आदि धन को
(यजिष्यन्) प्रत्यक्ष रक्षा करता हुआ (दमेदमे) घर घर में (समिधम्) जिस क्रिया
से ठीक २ प्रयोजन निकले उसको (यक्षि) प्रचार कर और (ते) तेरी (जिह्वा)
जभि (घृतम्) घी का स्वाद लेवे (स्वाहा) सत्यव्यवहार से (उत) (चरण्यत्)
देह अदि साधनसमूह सब काम किया करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—अग्नि और जल संसार के सब व्यवहारों के कारण हैं इस से गृहस्थजन विशेष कर अग्नि और जल के गुणों को जानें और गृहस्थ के सब काम सत्य व्यवहार से करें ॥ २४ ॥

समुद्रेत इत्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता । भुरिगार्पीपक्तिरछन्दः ।

पंचमः स्तारः ॥

पुनर्गृहस्योपदेशमाह ॥

किं गृहस्थों के लिये उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वुन्तः सं त्वां विशन्त्वोषधी-
रुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके
विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

समुद्रे ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्सु । अन्तरित्यन्तः ।
सम् । त्वा । विशंतु । ओषधीः । उत । आपः । य-
ज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञपते ! सूक्तोक्ताविति
सूक्तोक्तौ । नमोवाक इति नमः स्वाके । विधेम ।
यत् । स्वाहा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) सम्यग् द्रवीभूते व्यवहारे (ते) तव
(हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःस्थानम्
(संतु) (आ) (विशंतु) (ओषधीः) यवाद्याः (उत)
अपि (आपः) जलानि (यज्ञस्य) गृहाश्रमानुकूलस्य
व्यवहारस्य (त्वा) त्वां (यज्ञपते) गृहाश्रमस्य रक्षक !

(सूक्तोक्ती) सूक्तानां वेदस्थानां प्रामाण्यस्योक्तिर्यस्मिन्
गृहांश्रमे (नमोवाके) वेदस्थस्य नम इत्यन्नस्य सत्कार-
स्य च वाका वचनानि यस्मिन् (विधेम) निष्पादयेम
(यत्) यतः (स्वाहा) प्रेमोत्पादयित्वा वाचा अयस्म-
न् शत० ४ । ४ । १ । १३-२० । व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्ययः—हे यज्ञपते ! यथा यमं स्वाहा यज्ञस्य सूक्तोक्ती नमोवाके
समुद्रेऽप्यु च ते तव हृदयमप्यन्तोन्तःकरणं विधेम तथा तेन विदिता
ओषधीस्त्वा समाविशन्तु । उताप्यापस्तव सुखकारिकाः संतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—अथ वाचक लु० । अध्यापकोपदेशका गृहस्थान् सत्यां
विद्यां प्राहवित्वा प्रयत्नसाध्ये गृहस्थगानुष्ठाने सर्वान् मुञ्जीयुः । पतश्चित्ते
शरीरात्मवलं बहूयेरन् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञपते) . जैसे गृहाश्रम धर्म के पालने हारे ! हम लोग
(स्वाहा) प्रेमास्पदवाणी से (यज्ञस्य) गृहाश्रमानुरून व्यवहार के (सूक्तोक्ती)
उस प्रयत्न कि जिस में वेद के वचनों के प्रमाण से अच्छी २ बातें हैं और
(नमोवाके) वेद प्रमाण सिद्ध अन्न और सत्कारादि पदार्थों के वादानुवाद
रूप (समुद्रे) आर्द्र व्यवहार और (अप्सु) सब के प्राणों में (ते) तेरे (यत्)
जिस (हृदयम्) हृदय की संतुष्टि में (विधेम) निमत करें वैसे उस से जानी
हुई (ओषधीः) यव गेहूं चना सोपलतादि सुख देने वाले पदार्थ (आ)
(विशन्तु) प्राप्त हों (उत) और न केवल ये ही किन्तु (अप्याः) अच्छे जल
भी तुम्हें को मुख करने वाले हों ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस यंत्र में वाचकलु० । पढ़ने और उपदेश करने वाले सज्जन
पुरुष गृहस्थों को मन्त्र विद्या को ग्रहण कराकर अच्छे यत्नों से सिद्ध होने योग्य पर के
कामों में सब को युक्त करें जिस से गृहाश्रम चाहने और करने वाले पुरुष शरीर और
अपने आत्मा का बल बढ़ावे ॥ २५ ॥

देवीराप इत्यस्यात्रिचर्याः । गृहपतयो देवताः । स्वराडार्या
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ विवाहितस्त्रीभ्यः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ।

अथ विवाहित स्त्रियों को करने योग्य उपदेश अगले मंत्र में किया जाता है ॥.

देवीरापऽएपवोगवर्मस्तः सुप्रीतः सुभृतम्वि-
भृत । देव सोमैप ते लोकस्तस्मिञ्छञ्चवक्ष्वपरिच
वक्ष्व ॥ २६ ॥

देवीः । आपः । एपः । वः । गर्भः । तम् । सुप्रीतमि-
तिसुऽप्रीतम् । सुभृतमिति सुऽभृतम् । विभृत । देव ।
सोम । एपः । ते । लोकः । तस्मिन् । शम् । च । व-
क्ष्वं । परि । च । वक्ष्व ॥ २६ ॥

पदार्थः—(देवीः) देदीप्यमाना विदुष्यः (आपः)
सर्वाः शुभगुणकर्मविदाऽप्यपिन्यः (एपः) (वः)
युष्माकम् (गर्भः) (तम्) (सुप्रीतम्) सुष्टु
प्रीति निबद्धम् (सुभृतम्) सुष्टुधारितम् (विभृत) ध-
रत पुष्यत (देव) दिव्यगुणैः कमनीय ! (सोम) ऐश्व-
र्याद्य गृहस्यजन ! (एपः) प्रत्यक्षः (ते) तव (लोकः)
लोकनीयः पुत्रपत्यादिसंवन्यसुखकरो गृहाश्रमः । (त-
स्मिन्) (शम्) कल्याणकारकं ज्ञानम् (च) शिक्षाम्

(वक्ष्य) प्रापय (परि) (च) अनुक्तसमुच्चये (वक्ष्य)

वह । अयं मंत्रः शत० ४ । ४ । १ । २१ । व्याख्यातः ॥ २॥

अन्ययः—हे आपो देवीर्दिव्यो ! मूषं वो युष्माकं य एषो गर्भो लोकास्तं
सुप्रीतं सुभूतं यथास्यात्तथाविभूत । हे देव सोम य एष ते सद्यलोकोस्ति तस्मिन्
शंकाच्छिस्तं वक्ष्य चाद्वक्षणं परिवक्ष्याम्यं मंत्रः शत० ४ । १ । २१ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विदुषी स्त्री यथोक्तविवाहविधिना विद्वान् पतिं प्राप्य त-
न्मनोरंजनपुरःसरं गर्भमादधीत स च पतिः स्त्रीरक्षणे तन्मनोरंजने च नि-
त्यमुत्सहेत ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (आपः) समस्त शुभ गुण कर्म और विद्याओं में व्याप्त होने
वाली (देवीः) अति शोभा युक्त स्त्रीजनो ! तुम सब (यः) जो (एषः) यह
(वः) तुम्हारा (गर्भः) गर्भ (लांकः) पुत्र पति आदि के साथ सुखदायक
है (तम्) उसको (सुप्रीतम्) श्रेष्ठ प्रीति के साथ (सुभूतम्) जैसे उत्तम रक्षा
से धारण किया जाय वैसे (विभूत) धारण और उसकी रक्षा करो । हे (देव)
दिव्य गुणों से मनोहर (सोम) ऐश्वर्य युक्त ! नू जो यह (ते) तुम्हारा (लो-
कः) देखने योग्य पुत्र-स्त्री भृत्यादि सुखकारक गृहाश्रम-है (तस्मिन्) इस के
निमित्त (शम्) सुख (च) और शिष्टा (वक्ष्य) पढ़ेंवा (च) तथा इसकी
रक्षा (परिवक्ष्य) सब प्रकार कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—पढ़ी हुई स्त्रियां यथोक्त विवाह की विधि से विद्वान् पति को प्राप्त होकर
उस को धानश्रित कर परस्पर प्रसन्नता के अनुकूल गर्भ को धारण करें वह पति भी
स्त्री को रक्षा और उसकी प्रसन्नता करने को नित्य उत्साही हो ॥ २६ ॥

अग्रभूतेत्यस्यात्रिश्रियः । दम्पतीदेयते । भुरिक् प्राजापत्यानुष्टुप् ।

गोधारः स्वरः । अवदेयेरित्यस्य स्वरावाप्यौ दृढतीक्ष्णन्दः ।

• गभ्यम. स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थधर्मस्त्रीविषयमाह ॥

फिर गृहस्थ धर्म में स्त्री का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।

अवदेवैर्देवकृतमेनोऽयासिपमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पु-
रुरावणां देवरिपस्पाहि देवानां समिदंसि ॥ २७ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण । नि-
चेरुरिति निचेरुः । असि । निचुम्पुण इति निचुम्पु-
णः । अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृतम् । एनः ।
अयासिपम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृत-
म् । पुरुरावण इति पुरुरावणाः । देव । रिपः । पाहि ।
देवानाम् । समिदिति समुद्भूतम् । असि ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) यो निषेकेण गर्भं विभर्ति तत्सम्बुद्धौ
(निचुम्पुणः) नितराम्मन्दगामिन् (निचेरुः) यो धर्मेण द्र-
व्याणि नित्यं चिन्तति (निचुम्पुणः) नित्यं कमनीयः (अव)
अर्वागर्थे (देवैः) विद्वद्भिः (देवकृतम्) कामिभिरनुष्ठितम्

(एनः) दुष्टाचरणम् (अयासिपम्) प्राप्तवती (अव) निषेधे
 (मर्त्यैः) मृत्युधर्म्मैः (मर्त्यकृतम्) साधारणमनुष्याचरितम्
 (पुरुरावृणः) पुरवो बहवो रावृणोऽपराधादानशीला
 यस्मिन् तस्मात् (देव) विजिगीषो ! (रिषः) धर्म्मस्य
 हिंसनात् (पाहि) रक्ष (देवानाम्) विदुषाम्मध्ये (समित्)
 सम्यग्दीप्तः (असि) अयं मन्त्रः शत० ४ । ४ । १ । २२-२३
 तथा २ । १-१६ तथा ३ । १-३ उच्यते ॥ २७ ॥

अन्वयः-हे अवभृथ निचुम्पुणपते ! त्वं निचुम्पुणो निषेहरसिदेवानां
 समिदसि हे देव देवैर्मर्त्यैः सह वर्त्तमानस्त्वं यद्देवकृतमेनोपराधमहमया-
 सिषं तस्मात् पुरुरावृणोरियो माम्पाहि दूरे रक्ष ॥ २७ ॥

भावार्थः- स्त्री स्वर्पति नित्यं प्रार्थयेद्यथाहं सेव्यं प्रसन्नचित्तं त्वाम्
 नुदिनमिच्छामि तथा त्वमपि मामिच्छ स्वयत्नेन रक्ष च यतोहं कस्यचिद्-
 द्याचरणशील'ज्जनादुश्चरितं कथंचिन्न प्राप्तुपाप्तवती'च नाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पदार्थः- हे (अवभृथ) गर्भ के धारण करने के पश्चात् उसकी रक्षा
 करने (निचुम्पुण) और मन्दर चलने वाले पति आप (निचुम्पुणः) नित्य
 मनहरने और (निषेहः) धर्म्म के साथ नित्य द्रव्य का संचय करने वाले
 (असि) हैं । तथा (देवानाम्) विद्वानों के बीच में (समित्) अच्छे प्रकार तेजस्वी
 (असि) हैं । हे (देव) सब से अपनी जग चाहने वाले (देवैः) विद्वान् और
 (मर्त्यैः) साधारण मनुष्यों के साथ वर्त्तमान आप जो मैं (देवकृतम्) कामी
 पुरुषों वा (मर्त्यकृतम्) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनः) अपराध को
 (अयासिपम्) प्राप्त होना चाहूं उस (पुरुरावृणः) बहुत से अपराध करने वालों
 के (रिषः) धर्म्म हुटाने वाले काम से मुझे (पाहि) दूर रख ॥ २७ ॥

भावार्थः- स्त्री अपने पति की नित्य प्रार्थना करे कि जैसे मैं सेवा के योग्य
 आनन्दित चित्त आप को प्रतिदिन चाहती हूं वैसे आप भी मुझे चाहो और अपने
 पुरुषार्थ भर भरी रक्षा करो जिस से मैं दुष्टाचरण करने वाले मनुष्य के किये हुए
 अपराध की भागिनी किसी प्रकार न होऊ ॥ २७ ॥

श्वायुः) पूर्ण आयु । तथा (उहप्रथा) बहुत सुखका देनेवाला । (यम) यज्ञ ।
 (अस्ति) है । (त्वा) इस यज्ञको । (जनयत्यै) राज्यलक्ष्मी तथा । (इमे) अन्न
 आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये । (संयौमि) संयुक्त करना हूं तथा उसकी
 सिद्धिके लिये । (इदं) यह । (अग्ने) अग्निके बीचमे और । (इदं) यह । (अग्नी
 प्रोमयो) अग्नि और सोमके बीचमे संस्कार किया हुआ हवि छोड़ना हूं जैसे तुम
 भी उस यज्ञको । (उह प्रथस्व) विस्तारको प्राप्त करो जिस कारण यह (अग्नि)
 भौतिक अग्नि । (ते) तुम्हारे । (त्वत्वं) शरीरको । (मा हिंसीत्) रोगोसे नष्ट न
 करे और जैसे । (देव) जगदीश्वर । (सविता) अन्नपार्थी । (वसिष्ठे) अनिश-
 य करके वृद्धिको प्राप्त हुआ जो । (अधिनाके) अत्यन्त सुख है उसमे । (त्वा)
 इस यज्ञको अग्निके बीचमे परिपक्व करता है जैसे तुम भी उस यज्ञको । (अग्रपनु)
 परिपक्व करो ओम् । (ते) तुम्हारे । (यज्ञपति) यज्ञका स्वामी भी उस यज्ञको ।
 (उहप्रथताम्) विस्तारयुक्त करे ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमे लुप्तोपमालकार जानना चाहिये । मनुष्योको इस प्र-
 कारका यज्ञ करना चाहिये कि जिससे पूर्ण लक्ष्मी सकल आयु अन्न आदि पदा-
 र्थ रोगनाश और सब सुखोंका विस्तार हो उसको कभी नहीं छोड़ना चाहिये
 क्योंकि उसके बिना वायु और वृष्टि जल तथा ओषधियोंकी शुद्धि नहीं हो सकती
 ओर शुद्धिके बिना किसी प्राणीको अच्छी प्रकार सुख नहीं हो सकना इसलिये
 ईश्वरने उक्त यज्ञ करनेकी आज्ञा सब मनुष्योंको दी है ॥ २० ॥

माभेर्मेत्यस्यापिः स एव । अग्निर्देवता । बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ निःशक्तया सर्वैः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

॥ निःशक्त होकर उक्त यज्ञ सबको करना चाहिये इस विषयका
 उपदेश भगले मंत्रमे किया है ॥

मा भूर्मा सँ विक्र्या अतमेरुयज्ञोऽतमेरुयजमानस्य
 प्रजा भूयात्रिताय त्वा द्विताय त्वेकताय त्वा ॥ २३ ॥

मा । भेः । मा । सम् । विक्र्याः । अतमेरुः । यज्ञः । अत-
 मेरुः । यजमानस्य । प्रजेति प्रजा । भूयात् । त्रिताय ।
 त्वा । द्विताय । त्वा । एकताय । त्वा ॥ २३ ॥

एजतिपदस्यात्रिर्ध्वः । दम्पती देवते । एवायमित्यस्यापि सा-
 म्प्रासुर्युष्णिक् छन्दः । ऋषयः स्वरः । यथायमित्यस्य
 प्राजापत्यानुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
 अथ गार्हस्थ्यधर्मे गर्भोदपवस्थामाह ॥
 अथ गृहस्थ धर्म मे गर्भ की न्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथा-
 यं वायुरेजति यथां समुद्रएजति । एवायं दश-
 मास्योऽअमृज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

एजंतु । दशमास्यऽइतिदशमास्यः । गर्भः । जरा-
 युणा । सह । यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा ।
 समुद्रः । एजति । एव । अयम् । दशमास्यऽइतिदश-
 मास्यः । अस्मत् । जरायुणा सह ॥ २८ ॥

पदार्थः—(एजतु) चलतु (दशमास्यः) दशमास्य-
 सेपुभवः (गर्भः) ग्रियते सिच्यते गृह्यते वा सगर्भः । गर्भो गृ-
 भेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदाहि स्त्रीगुणान् गृह्णा-
 ति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते निरु० १० । २३ (जरायुणा)
 आवरणेन सह (यथा) (अयम्) (वायुः) (एजति)
 कम्पते (यथा) (समुद्रः) उदधिः (एजति) वर्द्धते (ए-
 व) अवधारणार्थे (अयम्) वर्त्तमानः (दशमास्यः)
 (अस्मत्) संसतोऽधः स्रवतु लोढर्थे लब्ध् (जरायुणा)
 (सह) अपममंत्रः शत० ११ ११ ३ । १४—८ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे दम्पती यथायं वायुरेजति यथा समुद्रएजति तथा जरायुणा सह दशमास्योगर्भं एजतु क्रमेण बह्वृतामेवं बह्वृमानोग्भं जरायुणा सह दशमास्य एवास्मत्ते स्वं सताम् ॥ २८ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्येण शरीरपुष्टिमनःसंतुष्टिविद्यावृद्धिसम्पत्तौ रु-
सविधाही दम्पती यत्नेन गर्भाक्षयं कुर्ष्यातां यत् स दशमास्यो दशमासा-
त्पूर्वं न स्वलेत् यो हि दशमासादूर्ध्वं जायते स मायशो बलबुद्धिशुक्तो
भवति तस्मात् पूर्णमुत्पद्यते नायं तादृग्भवति ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे स्त्री पुरुष जैसे (वायुः) पवन (एजति) कम्पता है वा
जैसे (समुद्रः) समुद्र (एजति) अपनी लहरी से उछलता है वैसे तुझारा
(अयम्) यह (दशमास्यः) पूर्ण दश महीने का गर्भ (एजतु) क्रम २ से बढ़े
और ऐसे बढ़ता हुआ (अयम्) यह (दशमास्यः) दश महीने में परि पूर्ण हो
कर ही (अस्तु) उत्पन्न होवे ॥ २८ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्यधर्म से शरीर की पुष्टि, मन की संतुष्टि और विद्या की वृद्धि
को प्राप्त हो कर और विवाह किये हुए जो स्त्री पुरुष हों वे यत्न के साथ गर्भ को रखें
कि जिस से वह दश महीने के पहिले गिर न जाय क्योंकि जो गर्भ दश महीने से अ-
धिक दिनों का होता है वह मायः बल और बुद्धि भाला होता है और जो इस से पहि-
ले होता है वह वैसा नहीं होता ॥ २८ ॥

यस्या इत्यस्याग्निर्वायिः । दम्पतीदेवते । भुरिगार्धं नृष्टुच्छन्दः ।

गंधारः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्मे गर्भदण्डयस्यास्ताह ॥

किं भी गृहस्थ धर्म में गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी । अ-

ज्ञान्यहुतायस्य तम्मात्रां समजीगम् ॥ स्वाहा ॥ २९ ॥

यस्यै । ते । यज्ञियः । गर्भैः । यस्यै । योनिः । हि-
रण्ययी । अङ्गानि । अद्भुता । यस्य । तम् । मात्रा ।
सम् । अजीगमम् । स्वाहा ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यस्यै) सुलक्षणायाः स्त्रियाः । पष्ठर्थे चतुर्थी ।
(ते) तव (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति (गर्भैः) (यस्यै)
सुभगायाः (योनिः) जन्मस्थानम् (हिरण्ययी) रोगर-
हिता शुद्धा (अङ्गानि) आकृतानि व्यञ्जकानि वा । अं-
गांगेति क्षिप्रनामांकितमेवाङ्कितम्भवति । निरु० ५। १७।
(अद्भुता) अकुटिलानि सरलानिशोभनानि । शेष-
न्दासि बहुलमिति लुक् । (यस्य) (तम्) (मात्रा) ग-
र्भमानकर्त्र्या त्वया सह समागम्य (सम्) (अजीगमम्)
सम्यक् प्राप्नुयाम् (स्वाहा) धर्मयुक्तया क्रियया । अ-
यमंत्रः शत० ४। ४। ३। १०—११ व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विवाहिते सुभगेऽहं पतिः यस्यै यस्यास्ते तव हिरण्ययी
योनिरस्ति यस्यै यस्यातव यज्ञियो गर्भोस्ति तस्या त्वयि यस्य गर्भस्याद्भुता
कुटिलान्यङ्गानि स्युस्तस्मात्ता गर्भमानकर्त्र्या त्वया सह स्वाहा समजी
गमम् सम्यक् प्राप्नुयाम् ॥ २९ ॥

भावार्थः—पुरुषेण गृहाग्ने जितेन्द्रियता वीर्यशुद्धयन्मतिव्रतवर्चसा
सम्पादनीया स्त्रियाप्येव चान्यद्गर्भाधारण गर्भाशययोन्पारोग्यकरण तद्रक्षण च
काप्यं परस्परमाह्लादेन सत्तानोत्पादने कृते प्रशस्तरूपगुणकर्मस्थभावा
व्यपारयानि जायन्त इतिवेद्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विवाहित सौभाग्यवती स्त्री! तेरा स्वामी (यस्यै) जिस (ते)
 तेरी (हिरण्ययी) रोग रहित शुद्ध गर्भाशय है और (यस्यै) जिस तेरा (य
 श्रिय) यज्ञ के योग्य (गर्भः) गर्भ है (यस्य) जिस गर्भ के (अद्भुता) सुन्दर
 सीधे (अद्भुतानि) अंग हैं (तम्) उस को (मात्रा) गर्भ की कामना करने
 वाली तेरे साथ समागम करके (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया से (संम्) (अ-
 जीगमम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होऊ ॥ २८ ॥

भावार्थः—पुरुष को चाहिये कि गृहस्थ के बीच इन्द्रियों का जीतना वीर्य
 की बढ़ती शुद्धि से उस की उन्नते करे स्त्री भी ऐसाही करे और पुरुष से गर्भ को प्रा-
 प्त होके उस की स्थिति और योनि आदि की आरोग्यता तथा रक्षा करे और जो
 स्त्री पुरुष परस्पर अजन्म से सन्तान को उत्पन्न करें तो प्रशसनीय रूप, गुण, कर्म, आ-
 भाव और बल वाले सन्तान उत्पन्न हों ऐसा सब लोग निश्चित जानें ॥ २९ ॥

पुरुदस्म इत्यस्यात्रिष्टुभिः । दम्पतीदेवेत । आर्षी जगती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्गर्भव्यरस्थामाह ॥

फिर भी गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुरन्तमहिमानमान-
 ज्जधीरः । एकपदीन्दिपदीन्त्रिपदीञ्चतुष्पदीम्-
 प्तापदीम्भुवनानु प्रथन्ताध्रस्वाहा ॥ ३० ॥

पुरुदस्म ऽ इति पुरुदस्मः । विपुरुष ऽ इति वि-
 पुर्दस्माः । इन्दुः । अन्तः । महिमानम् । आनञ्ज ।

धीरः । एकपदीमित्येकं ऽपदीम् । द्विपदीमिति द्विऽप-
दीम् । त्रिपदीमिति त्रिऽपदीम् । चतुष्पदीम् । चतुः
पदीमिति चतुः ऽपदीम् । अष्टापदीमित्यष्टाऽपदीम् ।
भुवना । अनु । प्रथन्ताम् । स्वाहा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुषस्मः) पुरुषहुर्दस्म उपक्षयो दुःखानां य-
स्मात् सः (विपुरुष) विपूणि व्याप्तानिरूपाणि येन सः
(इन्दुः) परमैश्वर्यकारी (अन्तः) आभ्यन्तरे (महिमा-
नम्) पूज्यं ब्रह्मचर्य्यजितेन्द्रियत्वादिशुभकर्मसंस्कार-
जन्यम् (आनञ्ज) अञ्जयेत् कामयेत । अत्रलिङ्गार्थे
लिट् (धीरः) सर्वव्यवहारध्यानशीलः (एकपदीम्) ए-
कमोमिति पदं प्राप्तव्यं यस्यां ताम् (द्विपदीम्) द्वे अ-
भ्युदयेनिःश्रेयसे सुखे पदे यस्यां ताम् (त्रिपदीम्) त्री-
णि बाहुमनःशरीरस्थानि सुखानि यस्यास्ताम् (चतु-
ष्पदीम्) चत्वारि धर्मार्थकाममोक्षाः पदानि यस्यास्ताम्
(अष्टापदीम्) अष्टौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो
वर्णा ब्रह्मचर्य्यगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासाश्चत्वार आश्रमा-
पदानि प्राप्तव्यानि यस्यास्ताम् (भुवना) भवन्ति भूता-
नि येषु तानि गृहाणि । शेछन्दसि बहुलम् । इति लु-
क् । (अनु) (प्रथन्ताम्) प्रख्यातु (स्वाहा) सत्यां स-
कलविद्यायुक्तां वाचम् । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १२-
१६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्यथः—पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुधीरो गृहस्थो धर्मेण विवाहितायाः स्त्रियाः अन्तर्मेहिमानमानञ्ज । हे गृहस्था यूयं सृष्ट्युत्पत्तिं विधाय यामेकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमष्टापदीं स्वाहा समविद्यान्वितां वाचम् विदित्वा भुवनानि प्रयन्तां तथा सर्वान् मनुष्यामनुप्रयन्तम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—दस्यतिभ्यां सर्वां गृहाश्रमविद्यामभिव्याप्य तदनुसारेण संता नानुरवाद्य मनुष्यवृद्धिं विधाय ब्रह्मचर्येणाखिलविद्याः सर्वान् ग्राहयित्वा सुखानि प्राप्त्वानुमोदेताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुदस्मः) जिस के गुणों से बहुत दुःखों का नाश होता है (विपुरुषः) जिस ने जन्म कर्म से अनेक रूप रूपान्तर विद्या विषयों में प्रवेश किया है (इन्दुः) जो परमैश्वर्य को सिद्ध करने वाला (धीरः) समस्त व्यवहारों में ध्यान देने द्वारा पुरुष है यह गृहस्थ धर्म से विवाही हुई अपनी स्त्री के (अन्तः) भीतर (मेहिमानम्) प्रशंसनीय ब्रह्मचर्य और जितेन्द्रियता आदि शुभ कर्मों से संस्कार प्राप्त होने योग्य गर्भ को (आनञ्ज) कामना करे, गृहस्थ लोग ऐसे सुधि की उत्पत्ति का विधान करके जिस (एकपदीम्) जिस में एक यह ओम्पद् (द्विपदीम्) जिस में दो अर्थात् संसार सुख और मोक्ष सुख (त्रिपदीम्) जिस से पाणी मनु और शरीर दोनों के आनन्द (चतुष्पदीम्) जिस से चारों धर्म अर्थ काम और मोक्ष (अष्टापदीम्) और जिस में आठों अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये चारों वर्ण तथा ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास ये चारों आश्रम प्राप्त होते हैं उस (स्वाहा) समस्त विद्या युक्त पाणी को जान कर सब गृहस्थ जन (भुवना) जिन में प्राणीमात्र निवास किया करते हैं उन घरों की (प्रयन्ताम्) प्रशंसा करें और उस से सब मनुष्यों को (अनु) अनुकूलता से घटावें ॥ ३० ॥

भावार्थ—विवाह किये हुए स्त्री पुरुषों को चाहिये कि गृहाश्रम की विद्या को सब प्रकार जानकर उस के अनुसार संतानों को उत्पन्न कर मनुष्यों को बढ़ा और उन को ब्रह्मचर्य नियम से समस्त अंग उपांग सहित विद्या का ग्रहण करा के उत्तम सुखों को प्राप्त होके आनन्दित करें ॥ ३० ॥

मरुतो यस्येत्यस्य गोतम ऋषिः । दम्पती देवते । आर्षी गायत्री छन्दः ।
बहुतः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्मविषयमाह ॥

अगले मंत्र में भी गृहस्थधर्म का विषय कहा है ॥

मरुतो यस्य हि क्षयं पाथा दिवो विमहसः । स
सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षयं । पाथ । दिवः । विमहस-
इति विमहसः । सः । सुगोपातमइतिसुगोपातमः ।
जनः ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (मरुतः) हिरण्यानि रूपाण्यृत्विजो विद्वांसश्च
मरुदिति हिरण्यता० निधं० १ । २ रूपना० ३ । ७ ऋत्विङ्ना०
३ । १८ पदनामसु च निधं० ५ । ५ (यस्य) गृहस्थस्य (हि) खलु
(क्षये) गृहे (पाथ) प्राप्नुत । द्वयचोतस्तिङ इति दीर्घः । (दिवः)
दित्या गुणाः स्वभावाः क्रिया वा (विमहसः) विविधतया पू-
जनीयाः (सः) (सुगोपातमः) शोभनधर्मेण गां पृथिवीं वाचं
वा पाति सोऽशयितः (जनः) प्रसिद्धः । अयम्मन्त्रः शत० १
। ४ । ३ । १७ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे कृतविधाहा विमहस ऋत्विजो मरुतो गृहस्था ! मूयं यस्य गृह-
स्थस्य त्वये गृहे हिरण्यानि सुखरूपाणि दिवः पाथ स हि सुगोपातमो जनः
सदा सेव्यः ॥ ३१ ॥

भावार्थः-नहि येनचित् मनुष्येण किल ब्रह्मचर्यं शुशिक्षाविद्याशरीररत्नम
लारोग्यपुरुषार्थैश्चर्यं सज्जनसङ्गालस्य त्याग्यमनियमसेवनमुमहायेविं ना ग
हाश्रमो धत्तुं शक्य । मन्त्रोत्तेन स्निग्ध धर्मार्थकामोक्षसिद्धिर्भवितुं योग्या त
स्मादप सयैः प्राप्तनेन सेवितव्यः ॥३१॥

पदार्थः हे (विमहसः) त्रिविधप्रकार से प्रशंसा करने योग्य (मरुतः) विद्वान् गृ
हस्थ लोगों 'तुम (यस्य) जिस गृहस्थ के (स्यै) घर में सुवर्ण उत्तम रूप (दिवः)
दिव्य गुण स्वभाव वा प्रत्येक कामों के करने की रीतिको (पाय) प्राप्त हो (सः)
(हि) वह (सुगोपातमः) अच्छ प्रकार वाली और पृथिवी की पालना करन वाला
(मनः) मनुष्यों का सेवा के योग्य है ॥ ३१ ॥

भावार्थः-इस बात का निश्चय है कि ब्रह्मचर्य उत्तम शिक्षा विद्या शरीर और आ-
त्मा का बल आरोग्य पुरुषार्थ ऐश्वर्य सज्जनों का संग आलस्य का त्याग यम नियम और
उत्तम सहाय के बिना किसी मनुष्य से गृहाश्रम धारा आ नहीं सकता ॥ ३१ ॥

मही द्यौरित्यस्य मेधातिथिर्न चिः । दम्पतीदेवते ।

आर्यो गायत्री छन्दः । पहजः स्वरः ॥

पुनर्गोर्हस्थकर्मोपदेशनाह ॥

किं गृहस्थों के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मही द्यौः पृथिवी च नऽङ्गं यज्ञमिमिक्ष-
ताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥३२॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् ।
मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिरिति
भरीमभिः ॥३२॥

पदार्थः—(मही) महती पूज्या (द्यौः) दिव्या पुरुषा-
कृतिः (पृथिवी) विस्तृतशीला क्षमाधारणादिशक्तिमती
(च) (नः) अस्माकम् (इमम्) वर्त्तमानम् (यज्ञम्)
विद्वत्पूज्यं गृहाश्रमम् (भिमिक्षताम्) सुखैः सेक्तुमिच्छ-
ताम् (पिपृताम्) पिपूतः (नः) अस्माकम् (भरीम-
भिः) धारणपोषणादिगुणयुक्तैर्व्यवहारैर्वा पदार्थैः सह ।
अयमन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १८ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे दम्पती भवन्तौ मही द्यौः सहान् प्रकाशमान पतिः
मही पृथ्वी स्त्री च एव भरीमभिर्नास्माकं चादभ्येवाभिन्न यज्ञ भिमिक्षताम्
पिपृताम् ॥ ३२ ॥

भाषार्थः—यथा सूर्यो जलाद्याकम्प्य वर्षित्वा पति पृथिव्यादिपदार्थान्
प्रकाशयति तद्वदयम्पनिः सद्गुणान् पदार्थान् संगृह्यतद्दानेन रक्षेत विद्या-
दिगुणान् प्रकाशयेत् ध्येयमपृथिवीं सर्वान् प्राणिनो भूत्वा पालयति तथेवं
स्त्री गर्भादीन् भूत्वा पालयेत् एव सहितौ भूत्वा स्वार्थं संसाध्य मनोवा-
क्कर्मभित्त्यान् सर्वान् प्राणिनः संततं सुखयेताम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुष! तुम दोनों (मही) अति प्रशंसनीय (द्यौः) दिव्य
पुरुष की आकृति युक्त पति और अति प्रशंसनीय (पृथिवी) षडे हुए शील
और क्षमा धारण करने आदि की सामर्थ्य वाली तू (भरीमभिः) धीरता
और सब को संतुष्ट करने वाले गुणों से युक्त व्यवहारों वा पदार्थों से (नः)
हमारा (च) औरों का भी (इमम्) इस (यज्ञम्) विद्वानों के प्रशंसा करने
योग्य गृहाश्रम को (भिमिक्षताम्) सुखों से अभिषिक्त और (पिपृताम्)
परिपूर्ण करना चाहो ॥ ३२ ॥

भाषार्थः—जैसे सूर्य लोक जलादि पदार्थों को खींच और वर्षा कर रक्षा और
पृथिवी आदि पदार्थों का प्रकाश करता है वैसे यह पति श्रेष्ठ गुण और पदार्थों का
संग्रह करके देने से रक्षा और विद्या आदि गुणों को प्रकाशित करता है तथा जिस

प्रकार यह पृथिवी सब प्राणियों को धारण कर उन की रक्षा करती है वैसे स्त्री गर्भ
आदि व्यवहारों को धारण कर सब की पालना करती है इस प्रकार स्त्री और पुरुष
इकट्ठ होकर स्वार्थ को सिद्ध कर मनवचन और कर्म से सब प्राणियों को भी सुख देवें ॥ ३२ ॥

आतिष्ठेत्यस्य गोतम ऋषिः गृहपतयो देवताः । आर्घ्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराहार्घ्यं छिन्नक छन्दः ।

अपभः स्वरः ॥

अथ प्रकारान्तरेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अब प्रकारान्तर से गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ताते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनमुतेमनो ग्रावाकृणोतुवग्नुना । उप-
यामगृहीतोसीन्द्रायत्वा षोडशिनं षते योनिरि-
न्द्रायत्वा षोडशिनं ॥ ३३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्रहन् । रथम् । युक्ता ।

ते । ब्रह्मणा । हरीऽइति हरी । अर्वाचीनम् । सु । ते ।

मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना । उपयामगृहीतऽइत्यु-

पयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं । ए-

पः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधार्थे । (भेः) विभीहि । अत्र लोट्थे लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (मा) निषेधार्थे । (सम्) एकीभावे । (विक्रयाः) चल । ओविजी । भयचलनयोरित्यस्मान्लोट्थे लङ् । तङि मध्यमैकवचने बहुलं छन्दसीति विकरणाभावश्च । (अतमेरुः) न ताम्यति येन यज्ञेन सः । तमुधातोर्बाहुलकादेरुः प्रत्ययः । (यज्ञः) दृज्यते यस्मिन् सः । (अतमेरुः) न ताम्यति यः स यज्ञकर्त्ता मनुष्यः । (यजमानस्य) यज्ञस्यानुष्ठातुः । (प्रजा) ससंताना यज्ञसंपादिका (भूयात्) भवेत् । (त्रिताय) त्रयाणामग्निकर्महविषा भावाय । (त्वा) त । (द्विताय) द्वयोर्वायुवृष्टिजलशुद्धयोर्भावाय । (त्वा) तं । (एकताय) एकस्य सुखस्य भावाय । (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः । १० । १।१-२।१५-१८ । तथा १-९ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् त्वमतमेरुः सन् यजमानस्य यज्ञस्यानुष्ठानान्मा भेर्मयं मा कुरु । एतस्मान्मा संविक्रया मा विचल । एवं यज्ञं कृतवतस्तेऽतमेरुः प्रजा भूयात् । अहं त्वा तमग्निं यज्ञाय त्रिताय द्वितायैकताय च सुखाय सयौमि ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वरः प्रतिमनुष्यमाज्ञापयत्याशीश्च ददाति नैव केनापि मनुष्येण यज्ञसत्याचारविद्याग्रहणस्य सकाशाद्देतव्यम् । विचलितव्यं वा । कस्माद्युष्माभिरैतैरेव सुप्रजाशारीरवाचिकमानसानि निश्चलाति सुखानि प्राप्तुं शक्यानि भवन्त्यस्मादिति ॥ २३ ॥

पदार्थ — हे विद्वान् पुरुषो त्वम् । (अतमेरु) अदालु होकर । (यजमानस्य) यजमानके यज्ञके अनुष्ठानसे । (मा भे) भय मन करो और उससे । (मा सं-विक्रया) मन चलायमान हो इस प्रकार । (यज्ञ) यज्ञ करते हुए बुधको उत्तमसे उत्तम । (अतमेरु) ग्लानिरहित अद्वैतवान् । (प्रजा) संतान । (भूयात्) प्राप्त हो और मैं । (त्वा) भौतिक अग्निको । (एकताय) (द्विताय) (त्रिताय) उक्त गुणयुक्त तथा सत्य सुखके लिये, वायु तथा वृष्टि जलकी शुद्धि तथा अग्नि

पदार्थः—(आ) (तिष्ठ) (वृत्तहन्) वृत्ताद् शत्रून् ह-
न्ति तत्सम्बुद्धौ (रथम्) रमणीयं विद्याप्रकाशं यानं वा (युक्ता)
युक्तौ (ते) तव (ब्रह्मणा) जलेन धनेन वा (हरी) हरण-
शीलौ धारणाकर्षणगुणाविवाश्वौ (अर्वाचीनम्) अयोगामि
(सु) (ते) तव (मनः) अंतःकरणम् (ग्रावा) मेघः ।
ग्राव इति मेघना० । निघं० १ । १० । (कृणोतु) (वग्नुना)
वाण्या । वग्नुरिति वाङ्ना० । निघं० १ । ११ । (उपयामगृ-
हीतः) उपयामा सामग्री गृहीता येन सः (आसि) (इन्द्राय)
परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (षोडशिने) प्रशस्ताः षोडश कला
विद्यन्ते यस्मिन्स्तस्मै (एषः) गृहाश्रमः (ते) तव (योनिः)
गृहम् । (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्रदाय गृहाय (त्वा) त्वाम् (षो-
डशिने) अयम्मन्तः शत० ४ । ४ । ४ । १—९ व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे वृत्तहन् ग्रावेव सुखवर्षिता गृहस्थस्ते—तव यत्र
रथे ब्रह्मणा सह हरी युक्ता—युक्तौ स्वीक्रियेते तं त्वमातिष्ठास्मिन्
गृहाश्रमे ते—तव यन्मनोऽर्वाचीनमनुकृष्टगतिं जायते तद्गन्तुना
वेदवाचा भवान् शान्तं कृणोतु यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतः षो-
डशिन इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि । हे गृहाश्रममभीप्सो एष ते
योनिरस्ति । अस्मै षोडशिन इन्द्राय त्वा त्वां नियुज्यमीति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रमाधीना एव सर्व आश्रमास्तेवेदोक्तसद्व्य-
वहारेण सेविताः सन्तोऽभ्युदयनिःश्रेयससुखसम्पत्तये भवन्त्येवातः
परमैश्वर्यप्राप्तये गृहाश्रम एव सेव्य इति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (वृत्तहन्) शत्रुघ्नो को मारने वाले गृहाश्रमी तू (ग्रावा) मेघ

के तुल्य सुख वरसाने वाला है (ते) तेरे जिस रमणीय विद्या प्रकाशमय गृहाश्रम वा
रथ में (ब्रह्मणा) जल वा धन से (हरी) धारण और आकर्षण अर्थात् खींचने
के समान धोड़े (युक्ता) युक्त किये जाते हैं उस गृहाश्रम करने की (अतिष्ठ)
प्रतिज्ञा कर इस गृहाश्रम में (ते) तेरा जो (मंनः) मन (अर्वाचीनम्) मन्दपन
को पहुँचाता है उस को (बन्धुना) वेदवाणी से शान्त कर जिस से तू (उपयाम-
गृहीतः) गृहाश्रम करने की सामग्री ग्रहण किये हुए (असि) है इस कारण (पो-
डशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम करने
के लिये (त्वा) तुझ को आज्ञा देता हूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम के आधीन सब आश्रम हैं और वेदोक्त श्रेष्ठ व्यवहार
से जिस गृहाश्रम की सेवा की जाय उस से इस लोक और परलोक का सुख होने से
परमैश्वर्य पाने के लिये गृहाश्रम ही सेवना उचित है ॥ ३३ ॥

युक्ष्वाहित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । गृहपतिर्देवता । विराडा-
र्घ्यनुमुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य पूर्ववच्छन्दः स्वरश्च ॥

अथ राजविषये प्रतिपादितप्रकारेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अन रामविषय में उक्त प्रकार से गृहाश्रम का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

युक्ष्वाहि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा
नऽइन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिञ्चर । उपयामगृ-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिने एव ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने ॥ ३४ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति हरी । वृष-
णा । कक्ष्यप्रेति कक्ष्यऽप्रा । अर्थ । नः । इन्द्र ।
सोमपाऽइति सोमऽपाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्यु-

पंश्रुतिम् । चर । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृ-
हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । पोडशिने । एवः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिने ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(युक्ष्व) (हि) खलु (केशिना) प्रशस्ताः
केशा विद्यन्ते ययोस्तौ । अत्र सर्वत्र सुपा सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
(हरी) यानस्य हरणशीलौ (वृषणा) वृषववलिष्ठौ (कक्ष्यप्रा)
कक्ष्यं प्रातः पिपूतः (अथ) आनंतर्घ्ये (नः) अस्माकम् (इन्द्र)
शत्रुविदारक सेनाध्यक्ष (सोमपाः) ऐश्वर्यरक्षक (गिराम्) वा-
चम् (उपश्रुतिम्) उपगतां श्रूयमाणाम् (चर) विजानीहि । अत्र
चर इत्यस्य गत्यर्थत्वात् प्राप्त्यर्थो गृह्यते (उपयामगृहीतः)
इत्यादि पूर्ववत् । अयं मन्त्रः शत० ४ । ४ । १ । १०-११
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे सोमपा इन्द्र त्वं केशिना वृषणा कक्ष्यप्रा हरी
रथे युक्ष्व । अथेत्यनंतरं नोऽस्माकं गिरामुपश्रुतिं हिं चर । उपया-
मेत्यस्यान्वयोपि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अस्मिन्मन्त्रे रथे इति पदस्य सम्यन्धः । प्रजासभा-
सेनाजनाः सभाध्यक्षं ध्रुवः । शुचिना त्वया न्यायस्थितये चत्वारि
सेनांगानि सुशिक्षितानि हृष्टपुष्टानि रक्षणीयानि पुनरस्माकं प्रार्थ-
नानुकूल्येन राजैश्वर्यरक्षापि कार्प्येति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (सोमपाः) ऐश्वर्य की रक्षा करने और (इन्द्र) शत्रुओं का
विनाश करने वाले तुम (केशिना) जिन के अच्छे २ बाल हैं उन (वृषणा) बैल के

समान बलवान् (कक्ष्याया) असीष्ट देश तक पहुँचाने वाले (हरी) चलाने हारे घोड़ों को (रथे) रथ में (युद्धं) जोड़ो (अथ) इस के अनन्तर (नः) हम लोगों की (मि राम्) विनयपत्रों को (उपश्रुतिम्) प्रार्थना को (हि) चित्त देकर (पर) जानो । आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम की सामग्री को ग्रहण किये हुए (अस्मि) हैं इस कारण (पोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये (त्वा) तुम्हें उपदेश करता हूँ कि जो (एषः) यह (ते) तेरा (योनिः) घर है इस (पोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम के लिये (त्वा) तुम्हें आज्ञा देता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पिछले मंत्र से “ रथे ” यह पद अर्थ में आता है । प्रजा, सेना और सभा के मनुष्य समाध्यक्ष से ऐसे कहें कि आप को शत्रुओं के विनाश और राज्य भर में न्याय रहने के लिये घोड़े आदि सेना के अगों को अच्छी शिक्षा देकर आनंदित और बल वाले रखने चाहिये फिर हमलोगों के विनयपत्रों को सुनकर राज्य की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिदित्यस्य गोतम ऋषिः । गृहपनिर्देवता । विराडाऽर्ष्य-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य सर्वं पूर्ववत् ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां
च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुपाणाम् । उपयामगृहीतो
सान्द्राय त्वा पोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरीं । वहतः । अप्र-
तिधृष्टशवसमितिअप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणाम् ।
च । स्तुतीः । उपं । यज्ञम् । च । मानुपाणाम् ।
उपयामेत्यारभ्यपूर्ववत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवर्द्धकं सेनारक्षकम् (इत्)
एव (हरी) शिक्षितावश्वौ (वहतः) (अप्रतिधृष्टशवसम्)
धृष्टप्रगल्भं शवो बलं येन तम्प्रतीति । (ऋषीणाम्) मन्त्रार्थ-
द्रष्टृणां विदुषाम् (च) वीराणाम् (स्तुतीः) गुणस्तवनानि (उ-
प) (यज्ञम्) संगमनीयं व्यवहारम् (च) (मानुषाणाम्)
(उपगमेति) पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ४ । ५ । १-व्या-
ख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सोमपास्त्वं पोडशिन इन्द्राय गो हरी अप्रतिधृ-
ष्टशवसमिन्द्र वहतस्ताभ्यामृषीणां चाहीराणां स्तुतीर्मानुषाणां यज्ञं
चात्पालनमुपचर यस्य ते तवैव योनिरस्ति यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि
सं त्वां पोडशिन इन्द्रायजना उपाश्रयंतु त्वमपि त्वामाश्रयेन ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् इन्द्र सोमपाश्वरोति पदत्रय-
मनुवर्त्तते । राज्ञो राजसभासम्भानां प्रजास्थानां जनानामिदं गो-
भ्यमस्ति प्रशंसनीयविदुषां सकाशाद्दिधोपदेशं प्राप्पान्येषामुपकारा-
दिकं च सततं कुर्युः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सोमपा.) ऐश्वर्य की रक्षा और (इन्द्र) शत्रुओं का वि-
नाश करने वाले समाध्यक्ष आप जो (हरी) हरणकारक बल और आकर्षण रूप
घोड़ों से (अप्रतिधृष्टशवसम्) जिस ने अपना अच्छा बल बढ़ा रक्ता है उस (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्य बढ़ाने और सेना रखने वाले सेना समूह को (वहतः) महाते हैं
उन से युक्त होकर (ऋषीणाम्) वेद मन्त्र जानने वाले विद्वानों और (च)
वीरों के (स्तुतिः) गुणों के ज्ञान और (मानुषाणाम्) साधारण मनुष्यों के (यज्ञम्)
संक्रम करने योग्य व्यवहार और (च) उन की पालना करो और (उप) समीप प्राप्त हो

मिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) निमित्त राज्य धर्म है जो तू (उपयामगृहीतः) सब सामग्री से संयुक्त है उस (त्वा) तुम्हें को (पोढशिने) पोडश कलायुक्त (इन्द्राय) उत्तम ईश्वर्य के लिये प्रनां सेना जन आश्रय लेवें और हम भी लेवें ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से (इन्द्र) (सोमपाः) (पर) इन तीन पदों की योजना होती है । राजा राज्य कर्म में विचार करने वाले जन और प्रजा-जनों को योग्य यह है कि प्रशंसा करने योग्य विद्वानों से विद्या और उपदेश पाकर औरों का उपकार सदा किया करें ॥ ३५ ॥

यस्मान्नेत्यस्य विवस्वान् ऋषिः । परमेश्वरो देवता । भुरिगार्पा
मिष्टुर् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहाश्रममिच्छुव्यो जनेभ्यः परमेश्वर एवोपास्य
इत्युपदिश्यते ॥

अथ गृहाश्रम की इच्छा करने वालों को ईश्वर ही की उपासना
करनी चाहिये यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

यस्मान्न जातः परीं अन्योऽस्ति य आविवेश
भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजयां सञ्चरराण-
स्त्रोणि ज्योतींश्चपि सचते स पोडशी ॥ ३६ ॥

यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति ।
यः । आविवेशेत्यांऽविवेशं । भुवनानि । विश्वा ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । प्रजयेति प्रजयां ।
सञ्चरराणऽइति समञ्चरराणः । त्रीणि । ज्योती-
श्चपि । सचते । सः । पोडशी ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) परमात्मनः (न) निषेधे (जातः)

प्र सिद्धः (परः) उत्तमः (अन्यः) भिन्नः (अस्ति) (यः)
 (आविवेश) (भुवनानि) स्थानानि (विश्वा) सर्वाणि ।
 अत्र शैर्लुक् (प्रजापतिः) विश्वस्याध्यक्षः (प्रजया) सर्वेण
 संसारेण (संसाराणः) सम्पदादृशीलः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदं
 बहुलं छन्दसीति शपः स्थाने श्लुः । (श्रीणि) (ज्योतींषि)
 सूर्यविद्युदग्न्याख्यानि (सचते) सर्वेषु समवेति (सः) (पो-
 ङ्क्षी) प्रशस्ताः षोडश कला विद्यते यस्मिन्सः । इच्छा प्राणः
 श्रद्धा प्रथिव्यापोऽग्निर्वायुराकाशमिन्द्रियाणि मनोऽन्धवीर्यन्तपो
 मन्ना लोको नाम चैताः कलाः प्रश्नोपनिषदि प्रतिपादिताः ।
 अयमन्त्रः शत० ४ । ४ । ५ । ६ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यस्मात् परोऽन्यो न जातः किंच यो विश्वा भुव-
 नान्याविवेश स प्रजापतिः प्रजया संसाराणः षोडशी श्रीणि ज्यो-
 तींषि सचते ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रममिच्छन्निर्मनुष्यैः सर्वत्राभिव्यापी सर्वेषां
 लोकानां स्रष्टा धर्ता दाता न्यायकारी सनातनः सच्चिदानन्दो
 नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सूक्ष्मात् सूक्ष्मो महतो महान् सर्वशक्तिमान्
 परमात्माऽस्ति यस्मात् कश्चिदपि पदार्थ उत्तमः समो वा नास्ति स
 एवोपास्यः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) जिस परमेश्वर से (पर) उत्तम (अन्यः) और
 दूसरा (न) नहीं (जातः) हुआ और (य) जो परमात्मा (विश्वा) समस्त
 (भुवनानि) लोकों को (आविवेश) व्याप्त हो रहा है (स) वह (प्रजया)

सब सत्ता से (संरक्षण) उत्तम दाता होता हुआ (षोडशी) इच्छा प्राण श्रद्धा पृथिवी जल अग्नि वायु आकाश दशों इन्द्रिय मन अन्न वीर्य तप मन्त्र लोक और नाम इन सोलह कलाओं के स्वामी (प्रजापतिः) संहार मात्र के स्वामी परमेश्वर (त्रीणि) तीन (ज्योतीषि) ज्योति अर्थात् सूर्य विजुली और अग्नि को (सचरे) सब पदार्थों में स्थापित करता है ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम की इच्छा करने वाले पुरुषों को चाहिये कि जो सर्वत्र व्याप्त सबलोकों का रचने और धारण करने वाला दाना न्यायकारी सनातन अर्थात् सदा ऐसाही बना रहता है सत् अविनाशी चैतन्य और आनन्दमय नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव और सब पदार्थों से अलग रहने वाला छोटे से छोटा-बड़े से बड़ा सर्वशक्तिमान् परमात्मा जिस से कोई भी पदार्थ उत्तम वा जिसके समान नहीं है उस की उपासना करें ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य विवस्वानृपिः । सम्राड्माण्डलिकौ राजानौ
देवते । सान्नी त्रिष्टुप्छन्दः । तयोरहमित्यस्य विराडार्चौ त्रिष्टु-
प्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थोपयोगिरानविषयमाह ॥

अथ गृहाश्रम के उपयोगी रानविषय की अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च सम्राड् वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं च-
क्रतुरग्रं एतम् । तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वा-
ग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन
स्वाहा ॥ ३७ ॥

इन्द्रः । च । सम्राडिति सम्राट् । वरुणः ।
च । राजा । तौ । ते । भक्षम् । चक्रतुः अग्रं । ए-
तम् । तयौः । अहम् । अनु । भक्षम् । भक्षयामि ।

वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्सुतु । सह ।
प्राणेन । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमेश्वर्युक्तः (च) साक्षीपांक्षरा-
ज्याङ्गसहितः (सम्राट्) सम्यग्जायते स चक्रवर्ती (वरुणः) श्रेष्ठः
(च) माण्डलिकः प्रतिमाण्डलिकश्च (राजा) न्यायदिगुणैः
प्रकाशमानः (ती) (ते) तव प्रजाजनस्य (भक्षम्) भजनं
सेवनम् (चक्रतुः) कुर्वाताम् । अत्र लिट्यर्थे लिट् (अत्रे) (ए-
तम्) (तयोः) रक्षकयो राज्ञोः (अहम्) (अनु) पश्चात्
(भक्षम्) (सेवनम्) (भक्ष्याभि) पालयाभि (प्राक्) याणी
(देवी) दिव्या (जुषाणा) प्रराजा सेवमाना सती (सोमस्य)
विद्येश्वर्यस्य (तृप्सुतु) प्रीणातु (सह) (प्राणेन) बलेन
(स्वाहा) सत्यया वाचा । अपश्मन्त्रः शत० ४ । ४ । ५ । ८ ।
व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन य इन्द्रश्च सम्राड्वरुणौ राजास्ति ता-
वन्ने ते तव भक्षं चक्रतुः । अहन्तयोरेतं भक्षमनुभक्ष्याभि या सो-
मस्य प्राप्तये जुषाणा देवी वागस्ति तया स्वाहा प्राणेन सह सर्वो
जनस्तृप्सुतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजायां हो सप्तमी राजानी भवितुं योग्यी, एक-
श्चक्रवर्ती द्वितीयो माण्डलिकश्चैतौ श्रेष्ठन्यायविनयादिभ्यां प्रजाः
संरक्ष्य पुनस्ताभ्यः करं सङ्गृह्णीयाताम् । सर्वस्मिन् व्यवहारे यि-
द्याद्वि सत्यवचनं चाचरेताम् । त एवं पुश्मर्थिकार्थैः प्रजाः संतोष्य

स्वयं संतुष्टौ स्याताम् । आपत्काले राजा प्रजां प्रजा च राजानं
संरक्ष्य परस्परमानन्देताम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे प्रजाजन जो (इन्द्रः) परमैश्वर्य युक्त (च) राज्य के अंग,
उपाङ्गसहित (सत्राद्) सब जगह एक चक्र राज करने वाला राजा (वरुणः)
अति उत्तम (च) और (राजा) न्यायादि गुणों से प्रकाशमान माण्डलिक सेना-
पति है (तौ) वे दोनों (अग्ने) प्रथम (ते) तेरा (भक्षम्) सेवन अर्थात् नाना
प्रकार से रक्षा करे और (अहम्) मैं (तयोः) उनका (एतम्) इस (भक्षम्)
स्थित पदार्थ का (अनु) पीछे (भक्षयामि) सेवन करके कराऊ । ऐसे करते हुए
हम तुम सब को (सोमस्य) विद्यारूपी ऐश्वर्य के बीच (जुषाणा) प्रीति कराने
वाली (देवी) सब विद्याओं की प्रकाशक (वाक्) वेदवाणी है उससे (स्वाहा)
सब मनुष्य (तृप्यतु) संतुष्ट रहें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच अपनी २ समाओं सहित राजा होने के योग्य दो
होते हैं एक चक्रवर्ती अर्थात् एक चक्र राज करने वाला और दूसरा माण्डलिक कि जो
माण्डल २ का ईश्वर हो ये दोनों प्रकार के राजा जन उत्तम २ न्याय मन्त्रता सुशीलता
और वीरतादि गुणों से प्रजा की रक्षा अच्छे प्रकार करें फिर उन प्रजा जनों से यथा-
योग्य राज्य कर लेंगे और सब व्यवहारों में विद्या की वृद्धि सत्यवचन का आचरण करें
इस प्रकार धर्म अर्थ और कामनाओं से प्रजाजनों को संतोष देकर आप संतोष पावें आपत्-
काल में राजा प्रजा की तथा प्रजा राजा की रक्षा कर परस्पर आनंदित हों ॥ ३७ ॥

अग्नेपवस्वेत्यस्य वैश्वान ऋषिः । राजादयो गृहपतयो देव-
ताः । भुरिक्त्रिपाद्गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः । उपयामेत्यस्य
स्वराढार्च्यनुष्टुप् छन्दः । अग्नेवर्चस्विनित्यस्य भुरिगार्च्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्ने पवस्व स्वपाऽऽस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।

कर्म और हविके होनेके लिये (संयोजि) निश्चल करता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा और आशीर्वाद देता है कि किसी मनुष्यको यज्ञ सत्याचार और विद्याके ग्रहणसे डरना वा चलायमान होना कभी न चाहिये क्योंकि मनुष्योंको उक्त यज्ञ आदि अच्छे २ कामोंसेही उत्तम २ संतान शारीरिक वाचिक और मानस विविध प्रकारके निश्चल सुख प्राप्त हो सकते हैं ॥ २३ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यपिः स एव । द्योविद्युतौ देवते । स्वराड्ब्राह्मी-
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्ति किमर्थश्चानुष्ठेय इत्युपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त यज्ञ कैसा और क्यों उसका अनुष्ठान करना चाहिये
ये सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायु-
रसि तिग्मतेजा द्विपतो ब्रधः ॥ २४ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेदति प्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥ आ ।
ददे । अध्वरकृतमित्यध्वरऽकृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य ।
बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्रभृष्टिः ।
शततेजा इति शतऽतेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजा इ-
ति तिग्मऽतेजाः । द्विपतः । ब्रधः ॥ २४ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दप्रदस्य । (त्वा) तं । (सवितुः)
प्रेरकस्येश्वरस्य सूर्यस्य वा । (प्रसवे) प्रेरणे ऐश्वर्यहेता वा । (अ-
श्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्योर्वा । अश्विनावध्वर्यू । श० ॥ १२ ॥

दधद्द्रयिम्मयि पोषम् । उपयामगृहीतोस्यग्नये त्वा
वचस एष ते योनिर्ग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्च-
स्विन्वर्चस्वाँस्त्वन्देवेष्वसि वचस्वानहम्मनुष्येषु भू-
यासम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । पवस्व । स्वपाऽइतिसुऽअपाः । अस्मेऽइ-
त्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमिति सुऽवीर्यम् । दधत् ।
रयिम् । मयि । पोषम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वर्चसे । एषः ।
ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वर्चसे । अग्ने । व-
र्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्च-
स्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विज्ञानादिगुणप्रकाशक सभापते राजन्
(पवस्व) शुब्ध (स्वपाः) शोभनान्पपाति कर्माणि यस्य तद्वन्
(अस्मे) अस्मभ्यम् (वर्चः) वेदाध्ययनम् (सुवीर्यम्) सुष्टु वीर्य-
बलं यस्मात् (दधत्) धरन् सन् (रयिम्) धनम् (मयि)पालनी-
ये जने (पोषम्) पुष्टिम् (उपयामगृहीतः) राज्यव्यवहाराय स्वीकृतः
(असि)(अग्नये) विज्ञानमयाय न्यायव्यवहाराय(त्वा) त्वाम् (वर्चसे)
तेजसे (एषः) (ते) तव (योनिः) राज्यभूमिर्निसर्वातिः (अग्नये)
विज्ञानमयाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) स्वप्रकाशाय
वेदप्रवर्तकाय(अग्ने) तेजोमय (वर्चस्विन्) बहु वर्चोऽध्ययनं विद्यते
यस्मिन् (वर्चस्वान्) सर्वं विद्याध्ययनयुक्तः (त्वम्) (देवेषु) विद्वद्-

ध्येषु (अस्ति) भवसि (वर्चस्वान्) प्रशस्तविद्याध्ययनः (अ-
हम्) प्रजासमासेनाजनः (मनुष्येषु) मनस्विषु । मनुष्याः क-
स्मान्मत्वा कर्मणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन स्रष्टा मनस्यतिः पुनर्म-
नस्वीमावे मनोरपस्यमनुष्यो वा निरु० ३ । ७ । (भूयासम्) अ-
यममंत्रः । शत० ४ । ४ । ५ । १-१० व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे स्वपा वर्चस्विभ्यः त्वमस्मे सुवीर्यं वर्चो मयि रे-
धि पोषं च दधत् सन् पवस्व त्वमुपयामगृहीतोसि त्वां वर्चसे अ-
ग्नये वयं स्वीकुर्मः । ते तव एष योनिस्त्वा वर्चसेऽग्नये सम्प्रेर-
यामः । हे समापते यथा त्वं देवेषु वर्चस्वानसि तथाहम्मनुष्येषु व-
चस्वान् भूयासम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनानामिदमुचितमस्ति मनुष्येषु स-
र्वाः सहिषाः सद्गुणाश्च वर्द्धयेयुर्यतस्तत्त्वं श्रेष्ठगुणकर्मप्रचारेषूत्तमा
भूयासुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (स्वपाः) उत्तम २ काम तथा (वर्चस्विन्) सुन्दर प्रकार से
वेदाध्ययन करने वाले (अग्ने) सभ्यपति आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (सुवी-
र्यम्) उत्तम पराक्रम (वर्चः) वेद का पढ़ना तथा (मयि) निरन्तर रक्षा करने यो-
ग्य अस्मदादि जन में (राधिम) धन और (पोषम्) पुष्टि को (दधत्) धारण क-
रते हुए (पवस्व) पवित्र हुजिए (उपयामगृहीतः) राज्य व्यवहार के लिये हम ने
स्वीकार किये हुए (अस्ति) आप हैं (त्वा) तुम्हको (वर्चसे) उत्तम तेज बल पराक्र-
म के लिये (अग्ने) वा विज्ञानयुक्त परमेश्वर की प्राप्ति के लिये हम स्वीकार करते हैं
(ते) तुम्हारी (एषः) यह (योनिः) राजगृही निवास स्थान है (त्वा) तुम्हको (व-
र्चसे) हम लोग अपने विद्या प्रकाश सब प्रकार सुख के लिये बार २ प्रत्येक कामों में
प्रार्थना करते हैं । हे तेजवारी समापने राजन् जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) उत्तम २
विद्वानों में (वर्चस्वान्) प्रथमनीय विद्याध्ययन करने वाले (अस्ति) हैं जैसे (अहम्)
मैं (मनुष्येषु) विचार शील पुरुषों में आप के सदृश (भूयासम्) होऊँ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—रामा आदि सभ्य जनों को उचित है कि सभ्य मनुष्यों में उत्तम २ विद्या और अच्छे गुणों को बढ़ाते रहें जिससे समस्त लोग श्रेष्ठ गुण और कर्म प्रचार करने में उत्तम हों ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नित्यस्य वैश्वान ऋषिः । राजादयो गृहस्था देवताः ।
उत्तिष्ठन्नित्यस्योपेत्येतस्य चापीं गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥
इन्द्रेणस्यार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

किर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

उत्तिष्ठन्नोजंसा सह पीत्वी शिप्रेऽश्वेपयः सो-
ममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा-
जंसे एष ते योनिरिन्द्राय त्वाजंसे । इन्द्रोऽजिष्ठो-
जिष्ठस्त्वन्देवेष्वस्योजिष्ठोऽहम्मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

उत्तिष्ठन्नित्युत्तिष्ठन् । ओजंसा । सह । पी-
त्वी । शिप्रेऽइति शिप्रे । अश्वेपयः । सोमम् । इन्द्र ।
चमू इति चमू । सुतम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओजंसे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजंसे । इन्द्र । ओ-
जिष्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । ओजि-
ष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(उत्तिष्ठन्) सद्गुणकर्मस्वभावेपूर्वन्तिष्ठन् । (ओ-
जसा) प्रशस्तशरीरात्मसमासेनावलेन (सह) (पीत्वी) पीत्वा ।

स्नात्वाद्यदयश्च । अ० ७ । १ । ४९ । इतीकारादेशः (शिप्रे) हनु-
 प्रभृत्यङ्गानि । शिप्रे इत्युपलक्षणान्वेपाञ्च शिप्रे हनुनासिके ।
 निरु० ६ । १७ (अवेपयः) वेपय । अत्र लोट्ये लङ् । (सोमम्) ऐश्वर्यं
 सोमवत्यादिरसं वा । (इन्द्र) ऐश्वर्याय द्रवन् । ऐश्वर्यं रममाण
 वा । इन्द्रवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वा निरु० १० । ८ (चमू)
 सेनया । अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् (सुतम्)
 सम्पादितम् (उपयामगृहीतः) (आसि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
 (ओजसे) पराक्रमाय (एषः) (ते) (योनिः) ऐश्वर्यकारणम्
 (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रदाय राज्याय (त्वा) (ओजसे) अनन्त-
 पराक्रमाय (इन्द्र) दुःखविदारक विहन् (ओजिष्ठ) अतिश-
 येनौजस्विन् (ओजिष्ठः) अतिपराक्रमी (त्वम्) (देवेषु) विजि-
 गीषमाणेषु राजसु (आसि) (ओजिष्ठः) अतिशयेन पराक्रमी
 (अहम्) (मनुष्येषु) (भूयासम्) अयं मन्त्रः । शत० ४।४।
 ५ । १० । व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र समापते त्वं चमू सुतं सोमं पीत्वा ओ-
 जसा सहोत्तिष्ठन्सन् युद्धादिकर्मसु शिप्रे अवेपयः । अस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैव योनिरस्त्यतस्त्वां स्वस्थतयेन्द्रायौ-
 जसे परिचरामः । ओजस इन्द्राय परमेश्वराय त्वां प्रणोदयामः ।
 हे ओजिष्ठेन्द्र यथा त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽसि तथाऽहमनुष्येष्वोजिष्ठो
 भूयासम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—राज्यपुरुषाणां योग्यमस्ति भोजनाच्छादनादि
 परिकरैश्शरीरत्रलमुन्नपेयुर्व्यभिचारादिदोषेषु कथंचिन्न प्रवर्त्तेरन्
 परमेश्वरोपासनं च यथोक्तव्यवहारेण कुर्युरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य रखने वाले वा ऐश्वर्य में रमने वाले समापति आप (चम्) सेना के साथ (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) सोम को (पीत्वी) पीके (ओजसा) शरीर आत्मा राजसभा और सेना के बल के (सह) साथ (उत्तिष्ठन्) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों में उन्नति को प्राप्त होने हुए (शिमे) युद्धादि कर्मों से डारों और नासिका आदि अंगों को (अयेपयुः) कम्पाओ अर्थात् यथा योग्यकामों में अङ्गों की चेष्टा करो । हम लोगों ने आप (उपयामगृहीतः) राज्य के नियम उपनियमों से ग्रहण किये (अस्ति) हैं इस से (त्वा) आप को सावधानता से (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले जगदीश्वर की प्राप्ति के लिये सेवन करते हैं (ओजसे) अत्यन्त पराक्रम और (इन्द्राय) शत्रुओं के विदारण के लिये (त्वा) आप को प्रेरणा करते हैं । हे (ओनिष्ठ) अत्यन्त तेजधारी जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) शत्रुओं को जीतने की इच्छा करने वालों में (ओनिष्ठः) अत्यन्त पराक्रम वाले (अस्ति) हे वैसे ही मैं भी (मनुष्येषु) सार्धारण मनुष्यों में (भूपासम्) होऊँ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को यह योग्य है कि भोजन पख और खाने पीने के पदार्थों से शरीर के बल को उन्नति दें किन्तु व्यभिचारादि दोषों में कभी न प्रवृत्त हों और परमेश्वर की उपासना भी यथोक्त व्यवहारों में करें ॥ ३८ ॥

अदृश्रमित्यस्य प्रस्कण्व ऋपिः । गृहपतयो राजादयो देवताः । अदृश्रमित्यस्य सूर्येत्यस्य चार्षी गायत्री । उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य स्वराडापी गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

किं भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २ ॥ अनु
आजन्तो अग्नयौ यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्यायः

स्नात्वाद्यश्च । अ० ७ । १ । ११ । इतीकारादेशः (शिप्रे) हनु-
 प्रभृत्यङ्गानि । शिप्रे इत्युपलक्षणात्पेपाञ्च शिप्रे हनुनासिके ।
 निरु० ६ । १७ (अवेपयः) वेपय । अत्र लोट्ठ्ये लङ् । (सोमम्) ऐश्वर्य्यं
 सोमवल्ग्यादिरसं वा । (इन्द्र) ऐश्वर्य्याय द्रवन् । ऐश्वर्य्यं रममाण
 वा । इन्द्रवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वा निरु० १० । ८ (चमू)
 सेनया । अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् (सुतम्)
 सत्पादितम् (उपयामगृहीतः) (आसि) (इन्द्राय) ऐश्वर्य्याय (त्वा)
 (ओजसे) पराक्रमाय (एषः) (ते) (योनिः) ऐश्वर्य्यकारणम्
 (इन्द्राय) परमैश्वर्य्यप्रदाय राज्याय (त्वा) (ओजसे) अनन्त-
 पराक्रमाय (इन्द्र) दुःखविदारक विहन् (ओजिष्ठ) अतिश-
 येनौजस्विन् (ओजिष्ठः) अतिपराक्रमी (त्वम्) (देवेषु) विजि-
 गीषमाणेषु राजसु (आसि) (ओजिष्ठः) अतिशयेन पराक्रमी
 (अहम्) (मनुष्येषु) (भूयासम्) अयं मन्त्रः । शत० ४।४।
 ५ । १० । व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र समापते त्वं चमू सुतं सोमं पीत्वा ओ-
 जसा सहोत्तिष्ठन्सन् युद्धादिकर्मसु शिप्रे अवेपयः । अस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैव योनिरस्त्यतस्त्वा स्वस्थतयेन्द्रायौ-
 जसे परिचरामः । ओजस इन्द्राय परमेश्वराय त्वा प्रणोदयामः ।
 हे ओजिष्ठेन्द्र यथा त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽसि तथाऽहम्मनुष्येष्वोजिष्ठो
 भूयासम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—राज्यपुरुषाणां योग्यमास्ति भोजनाच्छादनादि
 परिकरैश्शरीरव्रतमुन्नेयुर्व्यभिचारादिदोषेषु कथंचिन्न प्रवर्त्तेरन्
 परमेश्वरोपासनं च यथोक्तव्यवहारेण कुर्युरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य रखने वाले त्वा ऐश्वर्य में रखने वाले समापति आप (चम्) सेना के साथ (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) सोम को (पीत्वी) पीके (ओजसा) शरीर आत्मा राजसभा और सेना के बल के (सह) साथ (उत्तिष्ठन्) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों में उत्तति को प्राप्त होने हुए (शिमे) युद्धादि कर्मों से बढ़ी और नास्तिका आदि अंगों को (अवेपथुः) कम्पाओ अर्थात् यथा योग्यकामों में अङ्गों की चे-
ष्टा करो । हम लोगों ने आप (उपयामगृहीतः) राज्य के नियम उपनियमों से ग्रहण किये (अति) हैं इस से (त्वा) आप को सावधानता से (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले जगदीश्वर की प्राप्ति के लिये सेवन करते हैं (ओजसे) अत्यन्त पराक्रम और (इन्द्राय) शत्रुओं के विदारण के लिये (त्वा) आप को प्रेरणा करते हैं । हे (ओजिष्ठ) अत्यन्त तेजवारी जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) शत्रुओं को जीतने की इच्छा करने वालों में (ओ-
जिष्ठः) अत्यन्त पराक्रम वाले (अति) हैं वैसे ही मैं भी (मनुष्येषु) सार्धारण मनुष्यों में (भूयासम्) होऊँ ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को यह योग्य है कि भोजन वस्त्र और खाने पीने के पदार्थों से शरीर के बल को उत्तति दें किन्तु व्यभिचारादि दोषों में कभी न प्रवृत्त हों और परमेश्वर की उपासना भी यथोक्त व्यवहारों में करें ॥ ३६ ॥

अदृश्रमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः । गृहपतयो राजादयो दे-
वताः । अदृश्रमित्यस्य सूर्येत्यस्य चापीं गापती । उपयामगृहीतो-
सीत्यस्य स्वराडापीं गापती छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २ ॥ अत्रुं
भ्राजन्तो अग्नयौ यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय

त्वा भ्राजायेवते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य्य
भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहम्-
मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

अदृशम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जना-
न् । अनु । भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा । उपयाम-
गृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा ।
भ्राजाय । एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्रा-
जाय । सूर्य्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । दे-
वेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भू-
यासम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अदृशम्) पश्येयम् । अत्र लिङर्थे लुङ् । उ-
त्तमैकवचनप्रयोगो बहुलं छन्दसीति रुडागमः । अदृशोऽङि गुण-
इति प्राप्तौ गुणामावद्वच (अस्य) जगतः (केतवः) ज्ञापकाः
(वि) विशेषेण (रश्मयः) किरणाः (जनान्) मनुष्या-
दीन् प्राणिनः । (अनु) (भ्राजन्तः) प्रकाशमानाः (अग्नयः)
सूर्य्यविद्युत्प्रसिद्धाद्वयः (यथा) (उपयामगृहीतः) (असि)
(सूर्याय) सूर्य्य इव विद्यादिसद्गुणैः प्रकाशमानाय (त्वा) (भ्रा-
जाय) जीवनादिप्रकाशाय (एषः) (ते) (योनिः) (सूर्याय)
चराचरात्मने जगदीश्वराय (त्वा) (भ्राजाय) सर्वत्र प्रकाशमानाय
(सूर्य्य) सूर्य्यस्यैव व्यापहिद्यासु प्रकाशमान (भ्राजिष्ठ) अतिशयेन

सुशोभित (भ्राजिष्ठः) (त्वम्) (देवेषु) अखिलविद्यासु प्रकाशमाने-
 पु विद्वत्सु (असि) (भ्राजिष्ठः) (अहम्) (मनुष्येषु) विद्यान्पायाचरणे
 प्रकाशमानेषु मानवेषु (भूयासम्) अयम्मन्त्रः शत० ३ । ४ । ५ ।
 ११-१२ व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—यथाऽस्य जगतः पदार्थान् भ्राजन्तो रश्मयः केत-
 वोऽग्नयस्तन्ति तथैव जनानन्वहमदृशम् । त्वमुपयामगृहीतोऽसि
 यस्य ते तवैष योनिरस्ति तं त्वां भ्राजाय सूर्याय प्रचोदयामि । तं
 त्वां भ्राजाय सूर्याय परमात्मने नियोजयामि । हे भ्राजिष्ठ सूर्य्य यथा
 त्वं देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाऽहमननुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—अतोपमालंकारः—यथेह सूर्य्यकिरणाः सर्वत्र प्र-
 सृताः प्रकाशंते तथा राजप्रजासभाजनाश्शुभगुणकर्मस्वभावेषु
 प्रकाशमानास्तन्तु कुतो नहि मनुष्यशरीरं प्राप्य कस्य चिदुत्साह
 पुरुषार्थसत्पुरुषसंगयोगाभ्यासाचरितस्य जनस्य धर्मार्थिकाममोक्ष-
 सिद्धिः शरीरात्मसमाजोन्नतिश्च दुर्लभास्ति तस्मात्सर्वैरालंभ्यं त्य-
 क्त्वा नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—मैसे (अस्य) इस जगत् के पदार्थों में (भ्राजन्तः) प्रकाश को
 प्राप्त हुई (रश्मयः) कान्ति (केतवः) वा उन पदार्थों को जनाने वाले (अग्नयः)
 सूर्य्य विद्यत् और प्रसिद्ध अग्नि हैं वैसे ही (जनान्) मनुष्यों को (अनु) एक अनु-
 कूलता के साथ (अदृशम्) मैं दिखलाऊँ हे समापते आप (उपयामगृहीतः) राज्य के
 नियम और उपनियमों में स्वीकार किये हुए (असि) है निन (ते) आपका (एषः)
 यह राज्य कर्म (योजिः) ऐश्वर्य्य का कारण है उन (त्वा) आप को (भ्राजाय) जिला-
 ने वाले (सूर्याय) प्राण के लिये चिताता हूँ तथा उन्हीं आप को (भ्राजाय) सर्वत्र
 प्रकाशित (सूर्याय) चराचरात्मा जगदीश्वर के लिये भी चिताता हूँ । हे (भ्राजिष्ठ)

अग्नि पराक्रम से प्रकाशमान (सूर्य) सूर्य के समान सत्य विद्या और गुणों से प्रकाश-
मान जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) समस्त विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रकाशमान
(आनिष्ठ) अत्यन्त प्रकाशित हैं वैसे मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्)
प्रकाशमान होऊ ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है । जैसे इस संसार में सूर्य की किरण
सब जगह फैल के प्रकाश करती हैं वैसे राजा प्रजा और समासदमन शुभ गुण कर्म
और स्वभावों में प्रकाशमान हों क्योंकि ऐसा है कि मनुष्य शरीर पाकर किसी उत्साह
पुरुषार्थ सत्पुरुषों का संग और योगाभ्यास का आचरण करते हुए मनुष्य को धर्म
अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि तथा शरीर आत्मा और समाज की उन्नति करना
दुर्लभ नहीं है उस से सब मनुष्यों को चाहिये कि आलस्य को छोड़ के नित्य प्रयत्न
किया करें ॥ ४० ॥

उदुत्थमित्यस्य प्रस्कण्व ऋपिः । सूर्यो देवता । पूर्वस्य नि-
चृदापी । उपयामेत्यस्य स्वराडापी गायत्री च छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथेश्वरपक्षे गृहस्थकर्माह ॥

अथ ईधर पक्ष में गृहस्थ के कर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे वि-
श्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्रा-
जायैव ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँइत्यूँ । त्यम् । जातवेदसमितिजातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्यम् । उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । रुपः । ते । योनिः ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ ४१ ॥

२।४। (वाहुभ्यां) वलवीर्याभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिहेतोर्वायोः ।
 वृषा । पूषा श० २।४।२।११। (हस्ताभ्यां) ग्रहणत्यागहेतुभ्यामुदा-
 नापानाभ्याम् । (आददं) आसमन्तात्स्वीकरोमि । (अध्वरकृतं)
 अध्वरं करोति येन सामग्रीसमूहेन तम् । अत्र कृतो बहुलमिति वा-
 स्तिकेन करणे किप् । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतम् । श० १।२।२।५।
 (देवेभ्यः) विद्ध्यो दिव्यसुखेभ्यो वा । (इन्द्रस्य) सूर्यस्य ।
 (वाहुः) वीर्यवत्तमकिरणसमूहस्थो यज्ञः । (असि) भवति ।
 (दक्षिणः) प्राप्तः । दक्ष गतिर्हिसनयोरित्यस्मात् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।
 उ० २।४९। इतीनन्प्रत्ययः । अनेन गतेरन्तर्गतः प्राप्त्यर्थो गृह्यते ।
 (सहस्रभृष्टिः) सहस्राणि बहूनि भृष्टयः पाका यस्मात्सः सूर्यस्य
 प्रकाशः । सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१। (शतते-
 जाः) शतानि बहूनि तेजांसि यस्मिन्स सूर्यः । शतमिति बहुनाम-
 सु पठितम् । निघं ३।१। (वायुः) गमनागमनशीलः पवनः । (अ-
 सि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (तिग्मतेजाः) तिग्मानि ती-
 क्षणानि तेजांसि भवन्ति यस्मात्सः । युजिरुजितिजां कुश्च । उ० १।
 १४५। अनेन तिज निशाने इत्यस्मान्मकृप्रत्ययः कुत्वादेशश्च । तथै-
 व । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४।११६। अनेन तिजइत्यस्मादसुन्प्रत्य-
 यः । (द्विपतः) शङ्को । (वधः) नाशः । अघं मंत्रः श० १।२।२।
 ३-७ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः—अहं सवितुर्वेदस्य प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्या पूष्णो हस्ता-
 भ्यां देवेभ्योऽध्वरकृतमाददे यो मयाऽनुष्ठितो यज्ञ इन्द्रस्य सहस्रभृष्टिः
 शततेजा दक्षिणो वाहुरसि भवति । यस्येन्द्रस्य सूर्यलोकास्य मेघस्य
 वा तिग्मतेजा वायुर्हेतुरस्ति तेन सुखानि-द्विपतो वधश्च कार्यः ॥२४॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मनुष्यैः सम्यक् संपादितोऽयं

पदार्थः— (उत) (उ) वितर्के (त्यम्) अमुम् (जा-
तवेदसम्) यो जातान् वेत्ति विन्दते वा जाता वेदसो वेदाः पदां-
र्था वा यस्मात्तम् (देवम्) शुद्धस्वरूपम् (वहन्ति) प्रापयन्ति
(केतवः) किरणा इव प्रकाशमाना विद्वांसः (द्यो) द्रष्टुम्
(विश्वाय) सर्वजगदुपकाराय (सूर्यम्) चराचरात्मानमीश्वरम्
(उपयामगृहीतः) उपगतैर्यामैर्यमैः स्वीकृतः (आसि) (सू-
र्याय) प्राणाय सवित्रे वा (त्वा) त्वाम् (भ्राजाय) प्रकाश-
काय (एषः) कार्यकारणसंगत्या यदनुमीयते (ते) तव (यो-
निः) असमं प्रमाणम् (सूर्याय) ज्ञानसूर्यस्य प्राप्तये (त्वा)
त्वाम् (भ्राजाय) अयं मंत्रः शत. ४११११ व्याख्यातः ॥४१॥

अन्वयः—यं जातवेदसं देवं सूर्यं जगदीश्वरं विश्वाय द्यो
केतवो विद्वांस उद्दहंत्यु त्वं जगदीश्वरं वयं प्राप्नुयाम । हे जगदी-
श्वर यस्त्वं मस्माभिर्भ्राजाय सूर्यापोपयामि गृहीतोऽसितं त्वा त्वां सर्वे
तदर्थं गृह्णन्तु यस्य ते तवैव योनिरस्ति तं त्वां भ्राजाय सूर्याय का-
रणं विजानीमः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—यथा वेदविदो विद्वांसो वेदाऽनुकूलमार्गेण परमेश्वरं
विज्ञाय श्रेष्ठ विज्ञानेन तदुपासनं कुर्वन्ति तथैव स ईश्वरः सर्वरूपा-
सनीयः । न तादृशेन ज्ञानेन त्रिनेश्वरोपासना भावितुं शक्या कुतो
विज्ञानमेव परमेश्वरोपासनावधिरति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुए पदार्थों को जानता वा प्राप्त
कराता वा वेद और संसार के पदार्थ निससे उत्पन्न हुए हैं (देवम्) शुद्ध स्वरूप
जगदीश्वर निसको (विश्वाय) संसार के उपकार के लिये (द्यो) ज्ञान अनु. से

अति पराक्रम से प्रकाशमान (सूर्य) सूर्य के समान सत्य विद्या और गुणों से प्रकाश-
मान जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) समस्त विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रकाशमान
(आनिष्ठः) अत्यन्त प्रकाशित हैं वैसे में भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्)
प्रकाशमान होऊँ ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जैसे इस संसार में सूर्य की किरण
सब जगह फैल के प्रकाश करती हैं वैसे राजा प्रजा और समासदमन शुभ गुण कर्म
और स्वभावों में प्रकाशमान हों क्योंकि ऐसा है कि मनुष्य शरीर पाकर किसी उत्साह
पुरुषार्थ सत्पुरुषों का सम और योगाभ्यास का आचरण करते हुए मनुष्य को धर्म
अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि तथा शरीर आत्मा और समाज की उन्नति करना
दुर्लभ नहीं है इस से सब मनुष्यों को चाहिये कि आलस्य को छोड़ के नित्य प्रयत्न
किया करें ॥ ४० ॥

उदुत्थमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । पूर्वस्य नि-
चृदापी । उपयामेत्यस्य स्वराडापी गाथत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथेश्वरपक्षे गृहस्थकर्माह ॥

अथ ईश्वर पक्ष में गृहस्थ के कर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उदुत्थं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे वि-
श्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्रा-
जायैप ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँइत्यु । त्यम् । जातवेदसमितिजातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्यम् । उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । एषः । ते । योनिः ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ ४१ ॥

नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरुधारा । पयस्व-
ती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(आ) (जिघ्र) (कलशम्) नूतनं घटम् (महि)
महागुणविशिष्टे पत्नि (आ) (त्वा) (विशन्तु) (इन्द्रवः)
सोमाद्योपधिरसाः (पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (व-
र्त्तस्व) (सा) (नः) अस्मान् । (सहस्रम्) अक्षयम् (धु-
क्ष्व) प्रपूर्द्धि (उरुधारा) उर्वी धारा विद्यासुशिद्धाधारणा यस्याः
सा (पयस्वती) प्रशस्तानि पयांस्यन्नान्पुदकानि वा गस्यां सा
(पुनः) (मा) माम् (आ) विशताम् (रयिः) धनम् ।
अयम्मेतः शत • ४ । ४ । ८ । ६-९ ॥ व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे महि पत्नि या त्वमुरुधारा पयस्वत्यासि सा
गृहस्थशुभकर्मसु कलशमाजिघ्र पुनस्त्वा त्वां सहस्रमिन्द्रवश्चा-
विशन्तु पुनरूर्जा नोऽस्मान् धुक्ष्व पुनर्मो मां रयिराविशतात् ।
यतस्त्वं दुःखान्निवर्त्तस्व ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विदुषीणां स्त्रीणां योग्यताऽस्ति । यादृशान् सुपरीक्षि-
तान्पदार्थान् स्वयं भुञ्जीरन् तादृशानेव पत्ये दद्युः । यतोबुद्धिबल-
विद्यावृद्धिः स्यात् । धनादि पदार्थानामुन्नतिं च कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (महि) प्रशस्तनीय गुणवाली स्त्री जो तू (उरुधारा) विद्या
भीर भच्छी २ शिक्षाओं को भग्यन्त धारण करने (पयस्वती) प्रशंसित भग्न और
जल रखने वाली है वह गृहाध्यम के शुभ कामों में (कलशम्) नवीन घट का

देखने को (केतव) किरणों के तुल्य सर्व अशों में प्रकाशमान विद्वान् (उत्) (वहन्ति) अपने उत्कर्ष से वादानुवाद कर व्याख्यान करते हैं (उ) तर्क वितर्क के साथ (त्वम्) उस जगदीश्वर को हम लोग प्राप्त हों । हे जगदीश्वर जो आप हम लोगों ने (भ्राजाय) प्रकाशमान अर्थात् अत्यन्त उत्साह और पुरपार्थयुक्त (सूर्याय) प्राण के लिये (उपयामगृहीत) यम नियमादि योगाभ्यास उपासना आदि साधनों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं उन (त्वा) आपको उक्त कामना के लिये समस्त जन स्वीकार करें और हे ईश्वर निन (ते) आपका (एष) यह कार्य और कारण की व्याप्ती से एक अनुमान होना (योनिः) अनुपम प्रमाण है उन (त्वा) आपको (भ्राजाय) प्रकाशमान (सूर्याय) ज्ञान रूपी सूर्य को पाने के लिये एक कारण जानते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—जैसे वेद के वेत्ता विद्वान् लोग वेदानुकूल मार्ग से परमेश्वर को जानकर उत्तम ज्ञान से उसका सेवन करते हैं वैसे ही वह जगदीश्वर सब को उपासनीय अर्थात् सेवन करने के योग्य है वैसे ज्ञान के बिना ईश्वर की उपासना कभी नहीं हो सकती क्योंकि विज्ञान ही उसकी अवधि है ॥ ४१ ॥

आजिघ्रेत्पस्य कुसुरुविन्दु ऋषिः । पत्नी देवता । स्वराड्-
प्राक्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ गृहस्थकर्मणि पत्न्युपदेशविषयमाह ॥

अथ गृहस्थ के कर्म में स्त्री के उपदेश विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ जिघ्र कलशंम्हया त्वां विशन्त्विन्दवः ।
पुनरूर्जा नि वर्तस्व सा नः सहस्रन्धुक्ष्योरुधारा प-
यस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

आ । जिघ्र । कलशम् । म० हि । आ । त्वा । विश-
न्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । सा ।

पदार्थः—(इडे) स्तोतुमर्हे (रन्ते) रमणीये (हव्ये) स्वी-
कर्तुमर्हे (काम्ये) कमनीये (चन्द्रे) आह्लादकारके (ज्योते)
सुशीलेन द्योतमाने (आदिते) आत्मस्वरूपेणाविनाशिनि (सर-
स्वति) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तत्सम्बुद्धौ (महि) पू-
ज्यतमे (विश्रुति) विविधाः श्रुतयः श्रवणानि तद्वति (एता)
एतानि (ते) तव (अर्च्ये) हन्तुं तिरस्कर्तुमयोग्ये (नामानि)
गौणिक्य आख्याः (देवेभ्यः) । दिव्यगुणोभ्यो दिव्यगुणयुक्तपतिभ्यः
(मा) माम् (सुकृतम्) सुष्ठु कर्तव्यं कर्म (ब्रूतात्) ब्रूहि । अयं
मंत्रः शत० ४ । ४ । ८ । १० व्याख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अर्च्येऽदिते ज्योते इडे हव्ये काम्ये रन्ते चन्द्रे
विश्रुति महि सरस्वति पत्नि तएता नामानि सन्ति त्वं देवेभ्यो मा
सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—या विद्वज्ज्ञः शिक्षां प्राप्तवती विदुषी स्त्री सा यथो-
क्तयाशिक्षया शिक्षेत् । यतस्सर्वा अघर्ममार्गे न प्रवर्त्तेरन् । परस्परं
विद्यावर्द्धिं स्वतनयान्कन्याश्च शिक्षिताः कुर्युः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अर्च्ये) ताड़ना न देने योग्य (अदिते) आत्मा से विनाश
को प्राप्त न होने वाली (ज्योते) श्रेष्ठ शील से प्रकाशमान (इडे) प्रशंसनीय गुण युक्त
(हव्ये) स्वीकार करने योग्य (काम्ये) मनोहर स्वरूप (रन्ते) रमण करने योग्य (च-
न्द्रे) अत्यन्त आनन्द देने वाली (विश्रुति) अनेक अच्छी बातें और वेद जानने वाली
(माहि) अत्यन्त प्रशंसा करने योग्य (सरस्वति) प्रशंसित विज्ञान वाली पत्नी उक्त-गुण

(आग्निम्) आग्राण् कर अर्थात् उस को जल से पूर्ण कर उस की उत्तम सुगन्धि को प्राप्त हो (पुनः) फिर (त्वा) तुझे (सहस्रम्) असंख्यात (इन्द्रवः) सोम आदि ओषधियों के रस (आविशन्तु) प्राप्त हों जिस से तू दुःख से (निर्व- तस्व) दूर रहे अर्थात् कभी तुझ को दुःख न प्राप्त हो । तू (ऊर्जा) पराक्रम से (नः) हम को (धुक्त्र) परिपूर्ण कर (पुनः) पीछे (मा) मुझे (रयिः) धन (आविशतात्) प्राप्त हो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विद्वान् त्रिविधों को योग्य है कि अच्छी परीक्षा किए हुए पदार्थ को जैसे आप खायें वैसे ही अपने पति को भी खिलायें कि जिस से बुद्धि बल और विद्या की वृद्धि हो और धनादि पदार्थों को भी बढ़ाती रहे ॥ ४२ ॥

इडेरन्त इत्यस्य कुसुमविन्दुश्रपिः । पत्नी देवता । आपी- पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सर-
स्वति महि विश्रुति । एता तेऽघ्न्ये नामानि देवे-
भ्यो मा सुकृतम्व्रूतात् ॥ ४३ ॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अ-
दिते । सरस्वति । महि । विश्रुतीति । विऽश्रुतिं ।
एता । ते । अघ्न्ये । नामानि देवेभ्यः । मा । सुकृ-
तमिति सुऽकृतम् । व्रूतात् ॥ ४३ ॥

पदार्थः--(वि) विशेषेण (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेना
ध्यक्ष (मृधः) शत्रून् (जहि) (नीचा) दुष्टकारिणः (य-
च्छ) निगृह्णीहि (पृतन्यतः) आत्मनः सेनामिच्छतः (यः)
(अस्मान्) (अभिदासति) सर्वत उपक्षयति । दसु उपक्षये ।
अत्र वर्णव्यत्ययेनाकारस्य स्थान आकारः (अधरम्) अधोग-
तिम् (गमय) अत्र संहितायामिति दीर्घः (तमः) अन्धकारं
(उपयामगृहीतः) सेनादिसामग्रीसंगृहीतः (असि) (इन्द्राय)
ऐश्वर्य्यप्रदाय (त्वा) (विमृधे) विशिष्टा मृधः शत्रुघो यस्मिं-
स्तस्मै संग्रामाय (एषः) (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
परमानन्दप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (विमृधे) विगतशत्रवे । अ-
यमन्तः श. ४ । ५ । ६ । ४ । व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः--हे इन्द्र सेनापते त्वं नोऽअस्माक विमृधो जहि ।
पृतन्यतो नीचा नीचान् यच्छ । यः शत्रुरस्मानभिदासति तं तमस्सू-
र्य्य इवाधरं गमय यस्य ते तवैप योनिरस्ति स त्वमस्माभिरुपयाम-
गृहीतोऽसि । अत एवेन्द्राय विमृधे त्वा स्वीकुर्मो विमृध इन्द्राय त्वा
नियोजयामश्च ॥ ४४ ॥

भावार्थः--यो दुष्टकर्मशीलपुरुषोऽनेकधा बलमुन्नीय स-
र्वान्पीडयितुमिच्छति तं राजा सर्वथा दण्डयेत् । यदि स प्रचल-
तरोपाधिशीलता न त्यजेत्तर्हि राष्ट्रादेन दूर गमयेद्दिनाशयेद्वा ॥ ४४ ॥

पदार्थः--हे (इन्द्र) सेनापते तू (न) हमारे (पृतन्यत) हमसे युद्ध
करने के लिये सेना की इच्छा करने वाले शत्रुओं को (जहि) मार और उन (नीचा)
नीचों को (यच्छ) वश में ला और जो शत्रुनन- (अस्मान्) हमलोगों को (अभिदाप-

प्रकाश करने वाले (ते) तेरे (एता) ये (नामानि) नाम हैं तू (देवेभ्यः) उत्तम गुणों के लिये (मा) मुझ को (मुकृतम्) उत्तम उपदेश (वृतात्) किया कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों से शिक्षा पाई हुई थी हो वह अपने २ पति और अन्य सखियों को यथायोग्य उत्तम कर्म सिखलावे जिस से किसी तरह वे अधर्म की ओर न डिगें वे दोनों स्त्री पुरुष विद्या की वृद्धि और बालकों तथा कन्याओं को शिक्षा किया करें ॥ ४३ ॥

विनइत्यस्य शासत्रपिः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप्छन्दः ।
गान्धारः स्वरः । उपपामेत्यस्य विराडार्पो गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥
सिंहावलोकन्यायेन गृहस्य धर्मे राजपक्षे किञ्चिदाह ॥

अब सिंह जैसे पीछे लौटकर देखता है इस प्रकार गृहस्य कर्म के निमित्त राज पक्ष में कुछ उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वि नऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ प्रतन्यतः ।
योऽस्माँ २ ॥ ऽभिदासत्यधरङ्गमया तमः । उपया-
मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ ।
प्रतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासतत्यभिऽ-
दासंती । अधरम् । गमय । तमः । उपयामगृहीत-
त्युपयामऽगृहीतः । अस्ति । विमृधऽइति विमृधे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । विमृधइति विमृधे ॥ ४४ ॥

विश्वशम्भुरिति विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुकर्मणि ।
साधुऽकर्म । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइति विश्वऽ-
कर्मणे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वाचः) देववाण्याः (पतिम्) स्वामिनं पालकं
वा (विश्वकर्मणम्) विश्वानि सर्वाणि धर्माणि कर्माणि य-
स्य तम् (ऊतये) रक्षणाय (मनोजुवं) मनोगतिम् (वाजे)
विज्ञाने युद्धे वा (अथ) अस्मिन्नहनि निपातस्येति दीर्घः । (हु-
वेम) आह्वयेम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि) अ-
खिलानि (हवनानि) प्रार्थनावान्दत्तानि (जोषत्) जुषेत । अथ
व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशम्भूः) विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति
(अवसे) प्रीतये (साधुकर्मा) साधूनि श्रेष्ठानि कर्माणि यस्य
(उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
त्वाम् (विश्वकर्मणे) अखिलकर्मणोत्पादनाय (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) शिल्पविद्यैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वकर्मणे) अखिलकर्मसाधनाय । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ ।
५ व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयमथ वाजऊतये यं वाचस्पतिं विश्वकर्मणं म-
नोजुवं हुवेम । यः साधुकर्मा विश्वशम्भूः समापतिर्नोऽवसे वि-
श्वानि हवनानि जोषत् । यस्य ते तत्रैव योनिरस्ति यस्त्वमुपयाम-

ति) सब प्रकार दुःख देवे उस (विमृषः) दुष्ट को (तमः) जैसे अन्धकार को सूर्य नष्ट करता है वैसे (अधरम्) अयोगति को (गमय) प्राप्त कर जिस (ते) तेरा (एषः) उक्त कर्म करना (योनिः) राज्य का कारण है इस से (उपयामगृहीतः) सेना आदि सामग्री से ग्रहण किये हुआ (असि) है इसी से (त्वा) तुझ को (विमृषः) जिस में बड़े ९ युद्ध करने वाले शत्रुजन हैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य देने वाले उस युद्ध के लिये स्वीकार करते हैं (त्वा) तुझ को (विमृषे) जिस के शत्रु नष्ट होगये हैं उस (इन्द्राय) उस राज्य के लिये प्रेरणा देते हैं अर्थात् अधर्म से अपनाना वर्त्ताव न वर्ते ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो छोटे काम करने वाला पुरुष अनेक प्रकार से अपने बल को उन्नति देकर सब को दुःख देना चाहे उस को राजा सब प्रकार से दण्ड दे तो भी वह अपनी अत्यन्त छोटाइयों को न छोड़े तो उस को मार डाले अथवा नगर से इस को दूर निकाल बन्ध रखे ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिमित्यस्य ज्ञास ऋषिः । ईश्वरसभेऽशौ राजानी देवते ।
मुरिगार्पो भिष्टुच्छन्दः । उपयामेत्यस्य स्वराडाप्यनुष्टुप् छन्दः । आ-
द्यस्य धैवतः परस्य गान्धारः स्वरश्च ॥

अथ गृहस्थकर्मणि राजविषयमीश्वरविषयं चाह ॥

अथ गृहस्थ कर्म में राज और ईश्वर का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्ममाणमुतये मनोजुवं वाजं अद्या
हुवेम । स नो विश्वानि हवन्नानि जोषद्विश्वशम्भूर-
वंसे साधुकर्म । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वि-
श्वकर्मणऽस्य ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥
वाचः । पतिम् । विश्वकर्मणिमिति विश्वकर्मणिम् ।
उतये । मनोजुवमिति मनः । जुवम् । वाजं । अद्य ।
हुवेम । सः । नः । विश्वानि । हवन्नानि । जोषत् ।

यज्ञोऽग्निनोर्ध्वं प्रक्षिप्तद्रव्यः सूर्य्यकिरणस्थो वायुना धृतः सर्वोपकारी भूत्वा सहस्राणि सुखानि प्रापयित्वा दुःखानां नाशकारी भवतीति॥२॥

• पदार्थः— मैं (सवितुः) अन्तर्यामी प्रेरणा करने । (देवस्य) सर्व आनन्द-के देनेवाले परमेश्वरकी । (प्रमत्ने) प्रेरणामें । (अश्विनोः) सूर्य्य चन्द्र और अर्धव्युओंके गल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टिकाण्ड वायुके । (हस्ताभ्यां) जो कि ग्रहण और त्यागके हेतु उद्दान और अपान हैं उनसे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य सुखोंकी प्राप्तिके लिये । (अध्वरुतं) यज्ञसे मुख्यकारक कर्मको । (आददे) अच्छे प्रकार ग्रहण कर्त्ता हूं और मेरा किया हुआ जो यज्ञ है सो । (इन्द्रस्य) सूर्य्यका । (सहस्रभृष्टिः) जिसमें अनेक प्रकारके पदार्थोंके पचानेका सामर्थ्य वा (शननेजाः) अनेक प्रकारका नेत्र तथा । (दक्षिणः) प्राप्त करनेवाला । (वाहुः) किरणसमूह । (अस्ति) है और जिस (इन्द्रस्य) सूर्य्य वा मेघमंडलका । (तिग्मनेजाः) तीक्ष्ण नेत्रवाला । (वायुः) हेतु । (अस्ति) है उससे हमको अनेक प्रकारके सुख तथा । (द्विपतः) शत्रुओंका । (वधः) नाश करना चाहिये ॥ २४ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा करता है कि मनुष्योंकी अच्छी प्रकार सिद्ध किया हुआ यज्ञ जिसमें भौतिक अग्निके संयोगसे ऊपरकी अच्छे पदार्थोंके हैं वह सूर्य्यकी किरणोंमें स्थिर होता है तथा पवन उसको धारण करता है और वह सबके उपकारके लिये हजारों सुखोंकी प्राप्ति करके दुःखोंका विनाश करनेवाला होता है ॥ २४ ॥

पृथिवीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्ब्रा-

ह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। पुनः स यज्ञः क गत्वा किंकारी भवतीत्युपदिश्यते ।

किं उक्त यज्ञ कहां जाके क्या करनेवाला होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पृथिवि देवयज्ज्ञ्योर्पथ्यास्ते मूलम्मा हिंसिपं
ब्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवि-
तः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पार्श्वय्योऽस्मा-
न्देष्टि यं च वयं द्विप्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

विश्वशम्भुरिति विश्वऽशम्भूः । अवेसे । साधुकर्मेति-
साधुऽकर्मम् । उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइति विश्व-
कर्मणे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वाचः) देववाण्याः (पतिम्) स्वामिनं पालकं
वा (विश्वकर्मणम्) विश्वानि सर्वाणि धर्माणि कर्माणि य-
स्य तम् (ऊतये) रक्षणाय (मनोजुवं) मनोगतिम् (वाजे)
विज्ञाने युद्धे वा (अथ) अस्मिन्नहनि निपातस्येति दीर्घः । (हु-
वेम) आह्वयेम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि) अ-
खिलानि (हवनानि) प्रार्थनावाग्दत्तानि (जोषत्) जुषेत । अत्र
व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशम्भूः) विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति
(अवसे) प्रीतये (साधुकर्मा) साधूनि श्रेष्ठानि कर्माणि यस्य
(उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
त्वाम् (विश्वकर्मणे) अखिलकर्मणोत्पादनाय (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) शिल्पविद्यैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वकर्मणे) अखिलकर्मसाधनाय । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ ।
५ व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयमथ वाजऊतये यं वाचस्पतिं विश्वकर्मणं म-
नोजुवं हुवेम । यः साधुकर्मा विश्वशम्भूः सभापतिर्नोऽवसे वि-
श्वानि हवनानि जोषत् । यस्य ते तवैष योनिरस्ति यस्त्वमुपयाम-

गृहीतोऽस्यत्तस्त्वां विश्वकर्मण इन्द्राय हुवेम विश्वकर्मण इन्द्राय
त्वां सेवेमहि चेत्युपाश्लिष्टोऽन्वयार्थः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यः परमेश्वरो न्यायाधीशो वाऽस्म-
दनुष्ठिताभिः कर्माणि विदित्वा तदनुसारेणास्मान्निश्चयच्छति । यः क-
स्याप्यकल्याणमधर्मकं कर्म च न करोति ययोः सहायेन मनुष्यो
योगमोक्षव्यवहारविद्याः प्राप्य धर्मशीलो जायेत । स एवास्माभिः
परमार्थव्यवहारसिद्धये सेवनीयोऽस्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हम (अय) अब (वाजे) विज्ञान वा युद्ध के निमित्त जिन (वाचः)
वेदवाणी के स्वामी वा रक्षा करने वाले (विश्वकर्माणम्) जिन के सब धर्मयुक्त क-
र्म हैं जो (मनोबुधम्) मन चाहती गति का जानने वाला है उस परमेश्वर वा स-
मापति को (हुवेम) चाहते हैं सो आप (साधुकर्मा) अच्छे २ कर्म करने वाले
(विश्वशम्भू) समस्त सुख को उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर वा समापति (नः) ह-
मारे (अबसे) प्रेम बढ़ाने के लिये (विश्वानि) (हवनानि) दिये हुये सब प्रार्थना-
वचनों की (जोपत्) प्रेम से माने जिन (ते) आप का (एषः) यह उक्त कर्म (योनिः)
एक प्रेममय का कारण है वे आप (उपयामगृहीतः) यमनियमों से ग्रहण किये हुए
(असि) हैं इस से (विश्वकर्मणे) समस्त कामों के उत्पन्न करने तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य
के लिये (त्वा) आप की प्रार्थना तथा (विश्वकर्मणे) समस्त काम की सिद्धि के लिये
शिल्पक्रिया कुशलता से उत्तम ऐश्वर्य वाले आप का सेवन करते हैं ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जो परमेश्वर वा न्यायाधीश समापति ह-
मारे किये हुए कामों को जाच कर उन के अनुसार हम को यथायोग्य नियमों में रखता है
जो किसी को दुःख देने वाले छल कपट के काम को नहीं करता जिस परमेश्वर वा
समापति के सहाय से मनुष्य मोक्ष और व्यवहारसिद्धि को पाकर धर्म शील होता
है वही ईश्वर परमार्थसिद्धि वा समापति व्यवहार सिद्धि के निमित्त हम लोगों को सेवने
योग्य है ॥ ४५ ॥

विश्वकर्म्मनित्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मेन्द्रो देवता । भु-
रिगार्पो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडाऽर्धनु-
ष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजधर्ममुपदिशति ॥

अब अगले मन्त्र में राजधर्मका उपदेश किया है ॥

विश्वकर्म्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातार मिन्द्रमकृणो-
रवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्विरयमुग्रो वि-
हव्यो यथासन्त । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा विश्व-
कर्म्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मणे ॥४६॥

विश्वकर्म्मन्निति विश्वऽकर्म्मन् । हविषा । वर्द्धनेन ।
त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवध्यम् । तस्मै ।
विशः । सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः ।
विहव्य इति विश्वहव्यः । यथा । असन्त । उपयामगृ-
हीतुऽइत्युपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्म्मणऽइति विश्वऽकर्म्मणे । एषः । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्म्मण इति विश्वऽकर्म्मणे ॥४६॥

पदार्थः— (विश्वकर्म्मन्) अखिलसाधुकर्मयुक्त (हविषा)
आदातव्येन (वर्द्धनेन) वृद्धिनिमित्तेन न्यायेन सह (त्रातारम्)
रक्षितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदम् (अकृणोः) कुर्वाणः (अ-
वध्यम्) हन्तुमनर्हम् (तस्मै) (विशः) प्रजाः (सम्) (अ-

नमन्त) नमन्ते । लङर्थे लुङ् । (पूर्वाः) प्राक्तनैर्धार्मिकैः प्रात-
शिञ्जाः । अत्र पूर्वसवर्णादेशः (अयम्) समाधिकृतः (उग्रः)
दुष्टदलने तेजस्वी (विहव्यः) विविधानि हव्यानि साधनानि य-
स्य (यथा) (असत्) मवेत् (उपयामगृहीतः) इत्यादि
पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मस्त्वं वर्द्धनेन हविषा यमवध्यमिन्द्रं त्वा-
तारमकुणोस्तस्मै पूर्वोविंशः समनमन्त यथायमुग्रो विहव्योऽसत्तथा
विधेहि । उपयामेत्यस्यान्वयः पूर्ववद्योजनीयः ॥ ४६ ॥

भावार्थः—आस्मिन्संसारे केचिदपि सर्वजगद्रक्षितारमीश्वरं स-
माध्यत्वं च नैव तिरस्कुट्युः । किन्तु तदनुमतौ वर्त्तेरन् । न प्रजा-
विरोधेन कश्चिद्राजापि समृद्धोति नचैतयोराश्रयेण विना प्रजा ध-
र्मार्थिकाममोक्षसाधकानि कर्माणि कर्तुंशक्नुवन्ति तस्मादेताधी-
श्वरमाश्रित्य परस्परोपकाराय धर्मेण वर्त्तेयाताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) समस्त अच्छे काम करने वाले जन आप (व-
र्द्धनेन) वृद्धि के निमित्त (हविषा) ग्रहण करने योग्य विज्ञान से (अवध्यम्)
जिस बुरेव्यसन और अधर्म से रहित (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य देने तथा (त्वातारम्)
समस्त प्रजा जनों की रक्षा करने वाले समापति की (अकुणोः) कीनिये कि (तस्मै)
उसे (पूर्वाः) प्राचीन धार्मिक जनों ने जिन प्रजाओं को शिक्षा दी हुई है वे (वि-
शः) प्रमानन (समनमन्त) अच्छे प्रकार माने जैसे (अयम्) यह समापति
(उग्रः) दुष्टों को दण्ड देने की अच्छे प्रकार चमत्कारी और (विहव्यः) अनेक
प्रकार के राज्य साधन पदार्थ अर्थात् राज्य आदि रखने वाला (असत्) हो जैसे
प्रजा भी इस के साथ वैसे ऐसी युक्ति कीनिये (उपयामगृहीतः) यहां से ले कर
मंत्र का पूर्वोक्तही अर्थ जानना चाहिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य सन जगत् की रक्षा करने वाले ईश्वर तथा समाध्यक्ष को न भूलें किन्तु उन की अनुमति में सन कोई अपना २ वर्त्ताव रखें प्रजा के विरोध से कोई राजा भी अच्छी ऋद्धि की नहीं पहुंचता और ईश्वर वा राजा के बिना प्रजा जन धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष के सिद्ध करने वाले काम भी नहीं कर सकते इस से प्रजा जन और राजा ईश्वर का आश्रय कर एक दूसरे के उपकार में धर्म के साथ अपना वर्त्ताव रखें ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मेन्द्रो देवता ।
विराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्तेऽ-
भिगरः ॥ ४७ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
अग्रये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमितिगायत्रऽछन्दसम् ।
गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तु-
प्छन्दसमिति त्रिस्तुप्छन्दसम् । गृह्णामि । विश्वे-
भ्यः । त्वा । देवेभ्यः । जगच्छन्दसमिति जगत्छन्द-
सम् । गृह्णामि । अनुष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुस्तुप्
ते । अभिगरऽइत्यभिगरः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) साङ्क्षोपाङ्गसाधनेः स्वीकृतः
(अग्नये) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् (गायत्रछ-
न्दसम्) गायत्रीछन्दोर्थविज्ञापकम् (गृह्णामि) एणोमि (इन्द्रा-
य) परमैश्वर्यप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (त्रिष्टुप्छन्दसम्) त्रिष्टु-
प्छन्दोऽर्थबोधयितारम् (गृह्णामि) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः
(त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्यगुणकर्मस्वभावेभ्यः (जगच्छं-
दसम्) जगच्छन्दोऽवंगमकम् (गृह्णामि) (अनुष्टुप्) अनु-
ष्टोमते स्तभ्रात्यज्ञानं यः (ते) तव (अभिगरः) अभिगत-
स्तवः । अर्थं मंत्रः शतं • ११ । १२ । ३ । ७ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्म्मजहं यस्य ते तवानुष्टुबमिगरोऽस्ति
तं गायत्रच्छन्दसं त्वाग्नये गृह्णामि त्रिष्टुप्छन्दसं त्वेन्द्राय गृह्णामि
जगच्छन्दसं त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णामि । एतदर्थमस्माभिः
स्त्वमपयामगृहीतोऽसि ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र मन्ते पूर्वस्मान्मन्त्रादिभ्यश्च कर्ममिति पदमनुवर्तते मनुष्यैरिन्द्रादिविद्यासाधनाक्रियाविज्ञापकानां गायत्र्यादिब्रह्मदोन्वितानामृगवेदादीनां बोधापाध्यापकः संसेवनीयोऽस्ति न ह्येतेन विना कस्याचिद्विद्याप्राप्तिर्भवितुं शक्या ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) अच्छे २ कर्म करने वाले जन में जो. (ते) आप का (भन्तृप्) अज्ञान का छुड़ाने वाला (अभिगारः) सब प्रकार से विख्यात प्रशंसा वाच्य है उन अग्नि आदि पदार्थों के गुण कहने और वेद मंत्र गायत्री छन्द के अर्थ को जवाने वाले (त्वा) आपको (अग्नेवे) अग्नि आदि पदार्थों के गुण जानने के लिये (यद्वाग्नि) स्वीकार करता हूँ वा (त्रिष्टुप्छन्दसम्) परम ऐश्वर्य देने वाले त्रिष्टुप् छन्द युक्त वेद मन्त्रों का अर्थ कराने हारे (त्वा) आपको (इन्द्राय)

परम ऐश्वर्य को प्राप्ति के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (अगच्छंदसम्) स-
मस्त जगत् के दिव्य २ गुण कर्म और स्वभाव के बोधक वेद मन्त्रों का अर्थ विज्ञा-
न कराने वाले (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) अच्छे २ गुण
कर्म और स्वभावों के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (उपयामगृहीतः) उक्त
सब काम के लिये हम लोगों ने आप को सब प्रकार स्वीकार कर रक्खा (आसि) है ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से (विश्वकर्मन्) इस पद की अनुगृप्ति प्रा-
ती है मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि आदि पदार्थविद्या साधन कराने वाली क्रियाओं का
उत्तम बोध कराने वाले गायत्री आदि छन्दयुक्त ऋग्वेदादि वेदों के बोध होने के लिये
उत्तम पढ़ाने वाले का सेवन करें क्योंकि उत्तम पढ़ाने वाले के बिना किसी को विद्या नहीं
प्राप्त हो सकती ॥ ४७ ॥

त्रेक्षीनां त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । याजुषी
ब्रिष्टुप् । कुकूननानामित्यस्य याजुषी जगती । भन्दनानामित्यस्य
मदिन्तमानामित्यस्य मधुन्तमानामित्यस्य च याजुषी ब्रिष्टुप् । शु-
क्रं त्वेत्यस्य साम्नी बृहती छन्दांसि, । तेषु ब्रिष्टुभो धैवतः । जग-
त्या निषादः । बृहत्या मध्यमश्च स्वराः ॥

अथ गार्हस्थ्यकर्मणि पत्नी पतिमुपदिशति ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्म में पत्नी अपने पति को उपदेश देती है, यह
अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रेक्षीनान्त्वा पत्सन्ना धूनामि । कुकूननाना-
न्त्वा पत्सन्ना धूनामि भन्दनानान्त्वा पत्सन्ना धू-
नामि । मदिन्तमानान्त्वा पत्सन्ना धूनामि । मधु-
न्तमानान्त्वा पत्सन्ना धूनामि । शुक्रन्त्वा शुक्रन्त्रा-
धूनाम्यन्हीं रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

ब्रेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 कुकूननानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 मन्दनानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । मदि-
 स्तमानामिति मदिन्ऽतमानाम् । त्वा । पत्मन् ।
 आ । धूनोमि । मधुन्तमानामिति मधुन्ऽतमानाम् ।
 त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । शुक्रम् । त्वा । शुक्रे । आ ।
 धूनोमि । अन्हः । रूपे । सूर्यस्य । रश्मिर्षु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(ब्रेशीनाम्) दिव्यानामपामिव निर्मलविद्यासुशी-
 लव्याप्तानाम् । एता वै दैवीरापस्तद्याश्चैव दैवीरापो याश्चेमा मानु-
 ष्यस्ताभिरेधास्मिन्नेतदु मयीभीरसं दधाति । शत० ११ । ४ । २ ।
 ८ (त्वा) त्वाम् (पत्मन्) धर्मात्पतनशील (आ) (धूनोमि)
 समन्तात्कम्पयामि । अत्रान्तर्गतो णिच् (कुकूननानाम्) भृशं
 शब्दविधया नम्राणाम् । कुङ् शब्दे इत्यस्माद्यङि गुणाभावेऽप्य-
 स्ततः कुकूपपदानम धातोरौणादिको नक् प्रत्ययश्च ततः पृष्ठी व-
 द्भुवचनम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (मन्दना-
 नाम्) कल्याणाचरणानाम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धू-
 नोमि) (मदिन्तमानान्) अतिशयितानन्दितानां परस्तीणां
 समीपे । (त्वा) (पत्मन्) चऽचलचेतः (आ) (धूनोमि)
 (मधुन्तमानाम्) अतिशयेन माधुर्यगुणोपेतानाम् । वा ह्यन्दसि
 प्राप्ते नुडागमः (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (शु-

क्रम) शुद्धं धीर्यवन्तम् (त्वा) (शुके) (आ) (धूनीमि)
 (अहः) दिनस्य (रूपे) (सूर्यस्य) (रश्मिपु) अप्रमत्तः
 शत० ११ । ४ । २ । ८-९ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे पत्मन् ब्रेशीनामपामिव वर्तमानानां पत्नीनां
 मध्ये व्यभिचारेण वर्तमानं त्वाऽहमाधूनीमि । हे पत्मन् कुकूनना-
 नां समीपे मौख्येण वर्तमानं त्वाहमाधूनीमि । हे पत्मन् भन्द-
 नानां सन्निधावधर्मचारित्वेन प्रवृत्तं त्वाहमाधूनीमि । हे पत्मन् म-
 विन्तमानां सनीडे दुःखदायित्वेन चरन्तं त्वाहमाधूनीमि । हे प-
 त्मन् मधुन्तमानां समर्थादं कुचारिणं त्वाहमाधूनीमि । हे पत्म-
 न्हो रूपे सूर्यस्य रश्मिपु च गृहे संगतिभीप्सुं शुक्रं त्वा शुके
 आधूनीमि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यस्य रश्मीन् प्राप्य
 जगत्पदार्थाः शुद्धा जायन्तेतथैव दुराचारी सुशिक्षां दण्डं च प्राप्य
 पवित्रो भवति गृहस्थैरत्यन्तदुष्टो व्यभिचारव्यवहारः सदैव निव-
 र्त्तनीयः कुतोऽस्य शरीरात्मवलनाशकत्वेन धर्मोर्धकाममोक्षाणां प्र-
 तिबन्धकत्वात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (पत्मन्) धर्म में न चित देने वाले पते (ब्रेशीनाम्) जलों
 के समान निर्मल विद्या और सुशीलता में व्याप्त जो पराई पत्नियाँ हैं उन में व्यभि-
 चार से वर्तमान (त्वा) तुम को मैं वहाँ से (आधूनीमि) अच्छे प्रकार टिगाती
 हूँ हे (पत्मन्) अधर्म में चित देने वाले पते (कुकूननानाम्) निरग्न शब्द
 विद्या से नग्रीभाष को प्राप्त हो रही हुई औरों की पत्नियों के समीप मूर्खपन से
 जाने वाले (त्वा) तुमको मैं (आ) (धूनीमि) वहाँ से अच्छे प्रकार छुड़ाती हूँ ।

हे (पत्न्यन्) कुचाल में चित्त देने वाले पते (भन्दनानाम्) कल्याण के आचरण करती हुई पर पत्नियों के समीप अवर्त्म से जाने वाले (त्वा) तुम को वहां से मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनीमि) पृथक् करती हूं। हे (पत्न्यन्) चंचल चित्त वाले पते (मदिन्तमानाम्) अत्यन्त आनन्दित परपत्नियों के समीप उन को दुःख देते हुए (त्वा) तुम को मैं वहां से (आ) बार २ (धूनीमि) कंपाती हूं। हे (पत्न्यन्) कठोर चित्त पते (मधुन्तमानाम्) अतिशय करके भीठी २ बोलियां बोलने वाली परपत्नियों के निकट कुचाल से जाते हुए (त्वा) तुम को मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनीमि) हटाती हूं। हे (पत्न्यन्) अविद्या में मरण करने वाले (अद्भ्यः) दिन के (रूपे) रूप में अर्थात् (सूर्यस्य) सूर्य की कैली हुई किरणों के समय में घर में संगति की चाह करते हुए (शुक्रम्) शुद्ध वीर्य वाले (त्वा) तुम को (शुके) वीर्य के हेतु (आ) भले प्रकार (धूनीमि) छुड़ाती हूं ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकल्ल०—जैसे सूर्य की किरणों को प्राप्त होकर संसार के पदार्थ शुद्ध होते हैं वैसे ही दुराचारी पुरुष अच्छी शिक्षा और स्त्रियों के सत्य उपदेश से दण्ड को पाकर पवित्र होते हैं गृहस्थों को चाहिये कि अत्यन्त दुःख देने और कुल को भ्रष्ट करने वाले व्यभिचार कर्म से सदा दूर रहें क्योंकि इस से शरीर और आत्मा के मल का नाश होने से धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि नहीं होती ॥ ४८ ॥

फकुममिन्त्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा प्रजापंतयो देवताः ।
विराट् प्राजापत्या जगती छन्दः । निपादः स्वरः । यत्ते सोमेत्यस्य
सुरिगार्णुष्णिक् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थान्नाजपत्ने पुमरुपदिशति ॥

अथ फिर गृहस्थों को राम पद्य में उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

कुक्रुमश्चरूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्र-
स्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमा-

पृथिवि । देवयजनीति देवऽयजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् ।
 मा । हिंसिपम् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोः
 स्थानम् । वर्पेतु । ते । द्यौः । वधान । देव । सवित-
 रिति सवितः । परम् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन ।
 पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
 द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (पृथिवि) विस्तृताया भूमेः । (देवयजनि) देवा
 यजन्ति यस्यां सा । (ते) अस्याः । (ओषध्याः) यवादेः । (ते)
 अस्याः । अत्र सर्वत्र विभक्तेर्विपरिणामः क्रियते । (मूलम्) वृद्धि-
 हेतुकम् । (मा) निषेधार्थं । (हिंसिपम्) उच्छिद्याम् । अत्र लिङ-
 धे लुङ् । (व्रजं) व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्त्यापो यस्मात् यस्मिन्
 वा तं व्रजं मेघम् । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । निधं० १ । १० ।
 (गच्छ) गच्छतु । अत्र व्यत्ययः ॥ (गोस्थानम्) गवां सूर्यरश्मीनां
 पशूनां वा स्थानम् । गाव इति रश्मिनामसु पठितम् । निधं० १ । ५ ।
 (वर्पेतु) स्पष्टार्थः (ते) तस्य । अत्र संवन्धार्थं पद्मी । (द्यौः) सूर्य-
 प्रकाशः । (वधान) बन्धय । (देव) सूर्यादिप्रकाशकेश्वर ।
 (सवितः) राज्यैश्वर्यप्रद । (परं) शत्रुम् । (अस्याम्) प्रत्यक्षा-
 याम् । (पृथिव्याम्) बहुसुखप्रदायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पाशैः)
 बंधनसाधनैः । पशु बंधनइत्यस्य रूपम् । (यः) अधर्मात्मा दस्युः
 शत्रुश्च । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् धार्मिकान् । (द्वेष्टि) विरुध्यति ।
 (यं) दुष्टं शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयं) धार्मिकाः शूराः ।
 (द्विष्मः) विरुद्धयामः । (तं) पूर्वोक्तं । (अतः) बन्धात् कदा-
 चित् । (मा) निषेधार्थं । (मौक्) मोक्षय । मुच्छ मोक्षणे इत्य-
 स्माहोडर्थे लुङ्यङभावे च्लेः, सिजादेशे बहुलं छन्दसीतीडभावः ।

दाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् ।
शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगा इति पुरःऽगाः । सोमः ।
सोमस्य । पुरोगा इति पुरःऽगाः । यत् । ते । सोम ।
अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । त्वा । गृह्णा-
मि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(ककुभम्) दिग्वच्छुद्धम् (रूपम्) (वृषभस्य)
सुखाभिवर्धकस्य समापतेः (रोचते) प्रकाशते (बृहत्) (शुक्रः)
शुद्धः (शुक्रस्य) शुद्धस्य धर्मस्य (पुरोगाः) पुरः सराः (सोमः)
सोमगुणसम्पन्नः (सोमस्य) ऐश्वर्य्यगुणयुक्तस्य गृहाश्रमस्य (पुरो-
गाः) पुरोगामिनः (यत्) यस्य (ते) तव (सोम) प्राप्तैश्व-
र्य्य विद्म (अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (नाम) ख्यातिः (जा-
गृवि) जागरूकम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (गृह्णामि) (त-
स्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) सत्कर्मसु प्रेरक (सोमाय)
शुभकर्मसु प्रवृत्ताय (स्वाहा) सत्पा वाक् । अयमन्त्रः शत० १११
४ । १ । १० व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे सोम यद्यस्य वृषभस्य बृहत्ककुभं रूपं रोचते
स त्वं शुक्रस्य पुरोगाः शुक्रः सोमस्य पुरोगाः सोमो भव । यत्ते
तवादाभ्यन्नाम जागृव्यस्ति तस्मै नाम्ने त्वा गृह्णामि । हे सोम
तस्मै सोमाय ते तुभ्यं स्वाहाऽस्तु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—सभाप्रजाजनैर्यस्य पुण्या प्रशंसा सौन्दर्यगुणयुक्तं रूपं विद्यान्यायो विनयः शौर्यं तेजः पक्षराहित्यं सुहृत्तोत्साहश्रा-
 रोग्यं बलं पराक्रमो धैर्यजितेन्द्रियता वेदादिशास्त्रे श्रद्धा प्रजा
 पालनप्रियत्वं च वर्तते स एव सभाधिपति राजा मंतव्यः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य को प्राप्त हुए विद्वान् आप (यत्) जिस
 (वृषभस्य) सब सुखों के वर्णन वाले आप का (ककुभम्) दिशाओं के समान शुद्ध
 (बृहत्) बड़ा (रूपम्) सुन्दर स्वरूप (रोचते) प्रकाशमान होता है सो आप
 (शुक्रस्य) शुद्ध घर्म के (पुरोगाः) अग्रगामी वा (सोमस्य) अत्यन्त ऐश्वर्य्य
 के (पुरोगाः) अग्रगन्ता (शुक्र) शुद्ध (सोमः) सोम गुण सम्पन्न ऐश्वर्य्य युक्त
 हूनि ये जिस से आप का (अदाम्यम्) प्रशंसा करने योग्य (नाम) नाम (जागृवि)
 जाग रहा है (तस्मै) उसी के लिये (त्वा) आप को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ
 और हे (सोम) उत्तम कामों में प्रेरक (तस्मै) उन (सोमाय) श्रेष्ठ कामों में प्रवृत्त
 हुए (ते) आप के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी प्राप्त हो ॥ ४९ ॥

भावार्थः—समाजन और प्रजाजनों को चाहिये कि जिसकी पुण्य, प्रशंसा, सु-
 न्दररूप, विद्या, न्याय, विनय, शूरता, तेज, अपक्षपात, मित्रता, सब कामों में उत्साह आरोग्य
 बल पराक्रम धीरम जितेन्द्रियता वेदादि शास्त्रों में श्रद्धा और प्रजापालन में प्रीति हो उसी
 को सभा का अधिपति राजा मानें ॥ ४९ ॥

उशिक्षुमिद्वस्म देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । स्वराडार्षी
 जगती ऋन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण राजविषयमाह ॥

किं प्रकारान्तर से राज विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उशिक्षुमिद्वस्म सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वृ-
 शी त्वन्दैव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा
 त्वन्दैव सोम विश्वेपान्दैवानाम्प्रियम्पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

उ॒शिक् । त्वम् । दे॒व । सो॒म । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् ।
पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि । व॒शी । त्वम् । दे॒व । सो॒म ।
इन्द्र॑स्य । प्रि॒यम् । पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि । अ॒स्मत्स॒-
खे॒त्य॒स्मत्स॒खा । त्वम् । दे॒व । सो॒म । वि॒श्वे॒षा॒-
म् । दे॒वाना॑म् । प्रि॒यम् । पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि ॥ ५० ॥

पदार्थः—(उ॒शिक्) कामयमानः (त्वम्) (दे॒व) दि॒-
व्यगुणसम्पन्न (सो॒म) सकलैश्वर्याढ्य (अ॒ग्नेः) सहिदुषः
(प्रि॒यम्) प्रीतिजनकम् (पा॒थः) रत्नणीयमाचरणम् । पाथ इ॒-
ति पदाना० निघं० ४ । १ । (अ॒पि) निश्चयार्थं (इ॒हि) प्रा॒-
मुहि जानीहि वा (व॒शी) जितेन्द्रियः (त्वम्) (दे॒व) दातः
(सो॒म) ऐश्वर्योन्नतौ प्रेरक (इन्द्र॑स्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य धा॒-
र्मिकस्य राज्ञः (प्रि॒यम्) सुखैस्तर्पकम् (पा॒थः) ज्ञातव्यं क॒-
र्म (अ॒पि) (इ॒हि) (अ॒स्मत्स॒खा) वयं सखायो यस्य सः
(त्वम्) (दे॒व) विद्यासु द्योतमान (सो॒म) विद्यैश्वर्यसहित
(वि॒श्वे॒षाम्) सर्वेषाम् (दे॒वाना॑म्) धार्मिकाणामात्मानां विदु॒-
षाम् (प्रि॒यम्) कमनीयम् (पा॒थः) विज्ञानाचरणम् (अ॒पि)
(इ॒हि) अयस्मन्त्रः ज्ञात० १३ । ४ । ३ । १२ व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देव सोम राजन् त्वमुशिग्भवन्ग्नेः प्रियम्पाथो॒-
ऽपीहि । हे देव सोम त्वं वशी भूत्वेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीहि । हे
देव सोम त्वमस्मत्सखा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

भावार्थः—राज्ञो राजपुरुषाणां सभ्यानां चोचितमस्ति पुरुषार्थेन संपन्नेन मित्रतया धार्मिकाणां वेदपारगणां मार्गे गच्छेयुर्नहि सत्पुरुषसंगानुकरणाभ्यां विना कश्चिद्दिद्यां धर्मं सार्वजनिक-प्रियतामैश्वर्यं च प्राप्तुं शक्नोति ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य गुण सम्पन्न (सोम) समस्त ऐश्वर्य युक्त राजन् आप (उशिक्) अतिमनोहर होके (अग्ने.) उत्तम विद्वान् के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) रक्षा योग्य व्यवहार को (अपि) निश्चय से (इ-हि) प्राप्त करो और जानो हे (देव) दानशील (सोम) हर एक प्रकार से ऐश्वर्य की उन्नति कराने वाले आप (बरी) जितेन्द्रिय होकर (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य वाले धार्मिक जन के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) जानने योग्य कर्म को (अपि) निश्चय से (इहि) जानो हे (देव) समस्त विद्याओं में प्रकाशमान (सोम) ऐश्वर्य युक्त आप (अस्मत्सखा) हमलोग भिन के मित्र हैं ऐसे आप होकर (विश्वेषाम्) समस्त (देवानाम्) विद्वानों के प्रेम उत्पन्न कराने हारे (पापः) विज्ञान के आचरण को (अपि) निश्चय से (इहि) प्राप्त हो तथा जानो ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजा राजपुरुष समासद् तथा अन्य सब सज्जनों को उचित है कि पुरुषार्थ, अच्छे २ नियम और मित्रभाव से धार्मिक वेद के पारगन्ता विद्वानों के मार्ग को चलें क्योंकि उन के तुल्य आचरण किये बिना कोई विद्या धर्म सब से एक प्रीति भाव और ऐश्वर्य को नहीं पा सकता है ॥ ५० ॥

इहरतिरित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो गृहस्था देवताः ।
श्रार्षी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

अथ गार्हस्थ्य विषये विशेषमाह ॥

अन गार्हस्थ्य धर्म में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वा-

ह्रीं । उपसृजन्वरुणं ममात्रे धरुणो मातरं धयन् ।
रायस्पोषं मस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

इह । रतिः । इह । रमध्वम् । इह । धृतिः । इह ।
स्वधृतिरिति स्वधृतिः । स्वाहा । उपसृजन्निव्युप-
सृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् ।
रायः । पोषम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥ ५१ ॥

पदार्थः— (इह) अस्मिन्गृहाश्रमे (रतिः) रमणम् (इह)
(रमध्वम्) (इह) (धृतिः) सर्वेषां व्यवहाराणां धारणा (इह)
(स्वधृतिः) स्वेषां पदार्थानां धारणम् (स्वाहा) सत्त्वावाक् क्रिया
वा (उपसृजन्) समीपं प्रापयन्निव (धारुणम्) धर्तव्यं पुत्रम्
(मात्रे) मान्यकर्त्र्यै (धरुणः) धर्ता (मातरम्) मान्यप्रदाम्
(धयन्) तस्याः पयः पिबन् (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टि-
म् (अस्मासु) (दीधरत्) धारय । अत्र लोट्ठर्थे लुङ्ठभावश्च
(स्वाहा) सत्पया वाचा । अयम्भञ्ज. शत० ४ । ५ । ११ । ८ ।
व्याख्यातः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माकमिह रतिरिह धृतिरिह स्वधृतिः
स्वाहा चास्तु । यूयमिह रमध्वम् । हे गृहिस्त्वमपत्यस्य मात्रे
यं धरुणं गर्भमुपसृजन्स्वगृहे रमस्व स धरुणो मात्रे वयन्निवास्मासु
रायस्पोषं स्वाहा दीधरत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः— यावद्राजादयः सभ्याः प्रजाजनाश्च सत्ये धैर्ये
सत्येनोपाज्जितेषु पदार्थेषु धर्मे व्यवहारो च न वर्तन्ते तावत्प्र-

जासुखं राज्यसुखं च प्राप्तुं न शक्नुवन्ति यावद्राजपुरुषाः प्रजापु
रुषाश्च पितृपुत्रवत्परस्परं प्रीत्युपकारं न कुर्वन्ति तावत्सुखं क ॥५१॥

पदार्थः— हैं गृहस्थो तुम लोगों की (रह) इस गृहाश्रम में (रतिः)
प्रीति (रह) इसमें (धृति) सब व्यवहारों की धारणा (इह) इसी में (स्वधृतिः)
अपने पदार्थों की धारणा (स्वाहा) तथा तुम्हारी सत्य बाणी और सत्य किया हो ।
तुम (इह) इस गृहाश्रम में (रमध्वम्) रमण करो । हे गृहाश्रमस्य पुरुष तू सन्ता-
नों की माता जो कि तेरी विवाहित स्त्री है उस (मात्रे) पुत्र का मान करने वाली
के लिये (चरुणम्) सब प्रकार से धारण पोषण कराने योग्य गर्भ को (उपमृजन्)
उत्पन्न कर और वह (चरुण) उक्त गुण वाला पुत्र (मातरम्) उस अपनी मा-
ता का (धपन्) दूध पीये । बैसे (अस्मासु) हम लोगों के निमित्त (राय) ध-
न की (पोषम) समृद्धि को (स्वाहा) सत्य भाव से (दीधरत्) उत्पन्न कीजिये ॥५१॥

भावार्थः— जब तक राजा आदि सम्पन्न वा प्रमान्न सत्य वैश्य वा
सत्य से जोड़े हुए पदार्थ वा सत्य व्यवहार में अपना बर्ताव न रखें तब तक प्रजा
और राज्य के सुख नहीं पा सकते और जबतक राज पुरुष तथा प्रजापुरुष पिता
और पुत्र के तुल्य परस्पर प्रीति और उपकार नहीं करते तब तक निरन्तर सुख भी
प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५१ ॥

समस्येत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । मुनिगर्षा वृद्धी
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

‘पुनरपि गृहस्थविषये विशेषमाह ॥

किं भी गृहस्थों के विषय में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सत्रस्य ऋद्धिर्ऋग्यजुर्ऋत्तम ज्योतिर्ऋताः अभूम । दिवं
पृथिव्या अध्यारुहामाविंशाम देवाँ स्वर्ग्योतिः ॥५२॥
सत्रस्य । ऋद्धिः । आसि । अर्गन्म । ज्योतिः । अ-

मृताः । अभूम । दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सप्तस्य) संगतस्य राजप्रजाव्यवहाररूपस्य य-
ज्ञस्य (अद्भिः) सम्पद् वृद्धिः (अस्ति) (अगन्म) प्राप्तु-
याम (ज्योतिः) विज्ञानप्रकाशम् (अमृताः) प्राप्त मोक्षाः
(अभूम) भवेम । अन्नोभयत्र लिङ्गर्थे लुङ् (दिवम्) सूर्यादिम्
(पृथिव्याः) भूम्यादेश्च जगतः (अधि) उपर्युक्तपृष्ठभावे
(आ) समन्तात् (अरुहाम) प्रादुर्भवेम । अथ विकरणव्य-
त्ययः (अविदाम) विन्देमहि (देवान्) विदुषो दिव्यान् भोगान्
वा (स्वः) सुखम् (ज्योतिः) विज्ञानविषयम् । अयं मंत्रः श-
त० ४ । ५ । ११ । ११ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं सप्तस्य अद्भिरसि त्वत्संगेन वयं ज्यो-
तिरगन्म अमृता अभूम दिवः पृथिव्या अरुहाम देवान् ज्योतिः
स्वश्चाऽविदाम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—यावत्सर्वेषां रक्षको धार्मिको, राजाऽऽतो विद्वांश्च
न भवेतावत्कश्चिन्निर्विघ्नो विद्यामोक्षानुष्ठानं कृत्वा तत्सुखं प्राप्तुमा-
र्हति न च मोक्षसुखादधिकतरं किञ्चित्सुखमस्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् भाव (सप्तस्य) प्राप्त हुए राजप्रजाव्यवहाररूप
यज्ञ के (अद्भिः) समृद्धि रूप (अस्ति)—हैं भाव के संग से हम लोग (ज्योतिः)
विज्ञान के प्रकाश को (अगन्म) प्राप्त होवें और (अमृताः) मोक्ष पाने के यो-
ग्य (अभूम) हों (दिवः) सूर्यादि (पृथिव्याः) पृथिवी आदि लोकों के (अधि)
नीच (अरुहाम) पूर्णवृद्धि को पहुँचें (देवान्) विद्वानों विषय २ मार्गों (ज्योतिः)
विज्ञान विषय और (स्वः) अत्यन्त सुख को (अविदाम) प्राप्त होवें ॥ ५२ ॥

भावार्थः— जब तक सब की रक्षा करने वाला वार्षिक राजा वा आप्त विद्वान् न हो तब तक विद्या और मोक्ष के साधनों को निर्विघ्नता से पाने के योग्य कोई भी मनुष्य नहीं होता है और न मोक्ष सुख से अधिक कोई सुख है ॥ ५२ ॥

युवमित्यस्य देवा ऋपयः । गृहपतयो देवताः । पूर्वस्थाप्यनुप
छन्दः । गान्धारः स्वरः । दूरेचेत्यस्यासुर्युष्णिक्छन्दः । ऋपमः स्वरः ।
अस्माकमित्यस्य प्राजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । भूर्भु-
वमित्यस्य विराट्प्राजापत्या षड्भक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

युवन्तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप
तन्तमिद्वतं वज्रैण तन्तमिद्वतम् । दूरे चत्तार्यच्छन्त्स-
द्वहनं यदिनत्तत् । अस्माकं शत्रून्परिं शूर वि-
श्वतो दुर्म्मा दर्पीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः
प्रजाभिः स्याम सुवीरां विरेः सुपोपाः पोषैः ॥ ५३ ॥
युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेति पुरः युधा ।
यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमिति तम् इतम् । इत् ।
हतम् । वज्रैण । तन्तमितितम् इतम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्तार्य । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनत्त-
त् । अस्माकम् । शत्रून् । परिं । शूर । विश्वतः ।
दुर्म्मा । दर्पीष्ट । विश्वतः । भूरितिभूः । भुव-
रि-

ति भुवः । स्वरिति स्वः । सुप्रजा इति सुऽप्रजाः ।
प्रजाभिः । स्याम । सुवीराऽइति सुऽवीराः । वीरैः ।
सुपोषाऽइति सुऽपोषाः । पोषैः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (तम्) (इन्द्रापर्वता) सूर्यमेघसदृशौ सेनापतिसेनाजनौ । अत्र सुपां सुलुगित्याकारः (पुरोयुधा) पूर्व युध्येते तौ (यः) (नः) अस्माकम् (पृतन्यात्) पृतनां सेनामिच्छेत् (अप) (तन्तम्) शत्रुम् (इत्) एव (हतम्) हन्याताम् (वज्रेण) शस्त्रालविद्याबलेन (तन्तम्) (इत्) एव (हतम्) विनश्यतम् (दूरे) (चत्पाय) आह्लादाय (छन्तसत्) ऊर्जेत् (गहनम्) कठिनं सैन्यम् (यत्) (अनक्तत्) व्याप्नुयात् । इनक्तदिति व्याप्तिकर्मसु० । निघं० २ । १८ (अस्माकम्) (शत्रून्) (परि) सर्वतः (गूर) शृणोति शत्रून् तत्सम्बुद्धौ (विश्वतः) सर्वतः (दर्म्मा) शत्रुविदारयिता (वर्षीष्ट) विदारय (विश्वतः) (भूः) भूमौ (भुवः) अन्तरिक्षं (स्वः) सुखे (सुप्रजाः) प्रज्ञास्तसन्तानाः (प्रजाभिः) (स्याम) (सुवीराः) बहुश्रेष्ठवीरयुक्ताः (वीरैः) उत्तमबलयुक्तैः पुरुषैः (सुपोषाः) अनुत्तमपुष्टयः (पोषैः) पुष्टिभिः । अयं मन्तः शत० ४ । ५ । ११ । १४ व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पुरोयुधेन्द्रापर्वता युवं यो यो नः प्रतन्यात् तन्तं वज्रेणोदपहतम् । तद्रहनं शत्रुदलमस्माकं सैन्यमिनक्षत् । यच्च छन्तसत्तन्तं चत्पायानन्दायेद्धतं दूरे प्रापयतम् । हे गूर सभापते

दर्म्मा त्वमस्माकं शत्रून् विश्वतो परि दर्पीष्ट यतो वयं प्रजाभिः सुप्र-
जा वीरैः सुवीराः पोषैस्तुपोषा विश्वतः स्पाम ॥ ५३ ॥

भावार्थः—यावत् सभापतिसेनापती प्रगल्भौ सन्तौ सर्वका-
र्येषु पुरस्सरौ न स्याताम् । तावत्सेनावीरा हर्षतो युद्धे न प्रवर्तन्ते
न ह्येतेन कर्मणा विना कदाचिद्दिजयो जायते यावदजातशत्रवः स-
भापत्यादयो न जायेरन् तावत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति न च
सुप्रजाः सन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पुरोयुधा) युद्ध समय में आगे लड़ने वाले (इन्द्रापर्वता)
सूर्य और मेघ के समान सेनापति और सेनाजन (युवम्) तुम दोनों (यः) जो
(नः) हमारी (पृतन्पात्) सेना से लड़ना चाहे (तन्तम्) (इत्) उसी २ को
(वज्रेण) शस्त्र और अस्त्र विद्या के बल से (हतम्) मारो और (यत्) जो
(अस्माकम्) हमारे शत्रुओं की (गहनम्) दुर्जन्य सेना हमारी सेना को (इनक्ष-
त्) व्याप्त हो और (यत्) जो २ (छन्सत्) बल को बढ़ावे उस २ को (जत्ता-
य) आनन्द बढ़ाने के लिये (इद्धतम्) अवश्य मारो और (दूरे) दूर पहुंचा दो ।
हे (शूर) शत्रुओं को मूल से बचाने वाले समापते आप हमारे (शत्रून्) शत्रुओं
को (विश्वतः) सब प्रकार से (परिदर्पीष्ट) विदीर्ण कर दोजिये जिस से हमलोग
(भूः) इस मूलोक (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) सुख कारक अर्थात् दर्शनीय
अत्यन्त सुख रूप लोक में (प्रजाभिः) अपने सन्तानों से (सुप्रजाः) प्रशंसित सन्तानों
वाले (वीरैः) वीरों से (सुवीराः) बहुत अच्छे २ वीरों वाले और (पोषैः) पु-
ष्टियों से (तुपोषाः) अच्छी २ पुष्टि वाले (विश्वतः) सब ओर से (स्पाम-
म) होंगे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—जब तक समापति और सेनापति प्रगल्भ हुए तब तक कामों में अग्र-
गामी न हों तब तक सेना भी आनन्द से युद्ध में प्रवृत्त नहीं हो सकते और इस
काम के बिना कभी विजय नहीं होता । तथा जब तक शत्रुओं को निर्मूल करने हा-
रे समापति आदि नहीं होते तब तक प्रजा का पालन नहीं कर सकते और न प्रजा-
जन सुखी हो सकते हैं ॥ ५३ ॥

वदव्रजेति वृद्धिः । संयोगांतस्य लोप इति सिञ्जलुक् । अयं मंत्रः ।
श्रु. १।२।२।१६। व्याख्यातः ॥

• • अन्वयः— हे देव सविनः परमात्मन् ते तव रुपयाऽहं देवयज-
नि देवयज्ञाधिकरणायास्तेऽस्याः पृथिवि भूमेर्मूलं वृद्धिहेतुं मा हिंसिषं
मया पृथिव्यां योऽयं यज्ञोऽनुष्ठीयते स व्रजं मेघं गच्छ गच्छतु गत्वा
गोष्ठानं वर्पेतु द्यौर्वर्पेतु । हे वीर त्वमस्यां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि-
ष्मस्तं परं शत्रुं शतेन पार्शैर्वधान बन्धय । तमतो बन्धनात् कदाचि-
न्मा मौक् मा मोचय ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति विद्वद्भिर्मनुष्यैः पृथिव्या राज्यस्य
तस्या त्रिविधस्य यज्ञस्यौपधीनां च हिंसनं कदाचिन्नैव कार्यम् । योऽग्नौ
हुतद्रव्यस्य सुगंध्यादिगुणविशिष्टो धूमो मेघमंडलं गत्वा सूर्यवायु-
भ्यां छिन्नस्याकर्पितस्य धारितस्य जलसमूहस्य शुद्धिकरो भूत्वाऽस्या
पृथिव्यां वायुजलौपधिशुद्धिद्वारा महत्सुखं संपादयति । तस्मात्सयज्ञः
केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । ये दुष्टा मनुष्यास्तानस्यां पृथिव्यामनेकेः
पार्शैर्वध्वा दुष्टकर्मभ्यो निवर्त्य कदाचित्ते न मोचनीयाः । अन्यच्च
परस्परं द्वेषं विहायान्योन्यस्य सुखोन्नतये सदैव प्रयतितव्यमिति ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे (देव) सूर्यादि जगत्के प्रकाश करने तथा । (सविनः) राज्य
और ऐश्वर्यके देनेवाले परमेश्वर । (ते) आपकी रुपासे मैं । (देवयजनि) विद्वानोंके यज्ञ करनेकी जगह । (ते) यह जो । (पृथिवी) भूमि है उसका । (मूलं)
वृद्धि करनेवाले मूलको । (मा हिंसिष्यम्) नाश न करूँ और मैं । (पृथिव्यां) अनेक प्रकार सुखदायक भूमिमे (य) जिस यज्ञका अनुष्ठान करता हूँ वह (व्रजं) जल-
वृष्टिकारक मेघकी । (गच्छ) प्राप्त हो वहाँ जाकर । (गोष्ठानं) सूर्यकी किरणोंके गुणोंसे । (वर्पेतु) वर्षावनां है और । (द्यौः) सूर्यके प्रकाश । (वर्पेतु) वर्षाता है । हे वीर पुरुषो आप । (अस्या) इस पृथिवीमे (यः) जो कोई अधर्मात्मा डाँ-
कू । (अस्मान्) सबके उपकार करनेवाले धर्मात्मा सज्जन हम लोगोसे । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) और । (यं) जिस दुष्ट शत्रुसे । (वयं) धार्मिक शूर

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमेष्ठी प्रजापतिर्देवता । साम्नुष्णिक्
छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनर्गाहिस्थकर्मार्ह ॥

फिर भी गृहस्थ का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम-
न्धोऽत्रच्छेतः । सविता सन्यां विश्वकर्मणा दीक्षाया-
म्पुषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमेस्थी । अभिधीतऽइ-
त्यभिऽधीतः । प्रजापतिरितिप्रजाऽपतिः । वाची ।
व्याहृतायामिति विऽआहृतायाम् । अन्धः । अच्छे-
तऽइत्यच्छेऽइतः । सविता । सन्याम् । विश्वकर्मणि
विश्वऽकर्मणा । दीक्षायाम् । पुषा । सोमक्रयण्या-
मिति सोमऽक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमे प्रकृष्टे स्वरूपे तिष्ठतीति (अ-
भिधीतः) निश्चितः (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (वाची)
वेदवाण्याम् (व्याहृतायाम्) उपदिष्टाया सत्याम् (अन्धः)
अधते यत्तदन्धोऽनम् । अर्देर्नुम् धौच । उ० ४ । २१३ । अ-
नेनादधातोरसुनि नुमधश्च । अन्ध इत्यनना० । निघं० । २ । ७ ।
उपलक्षणं चान्येषां पदार्थानाम् (अच्छेतः) अच्छं निर्मलं स्व-

रूपमितः प्राप्तः (सविता) जगदुत्पादकः (सन्याम्) सत्यं
नीयते यथा तस्याम् (विश्वकर्मा) सर्वोत्तमकर्मा समापतिः
(दीक्षायाम्) नियमधारणारम्भे (पूषा) पोषको वैद्यः (सोम-
क्रयणाम्) सोमाद्योषधीना ग्रहणे । अयम्मन्तः इति १२ ।
१ । १ । १-८८ व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिर् यदि व्याहृताया वाचि पर
मेष्टी प्रजापतिरञ्छेतो विश्वकर्मा दीक्षायां सोमक्रयणाय पूषा स-
विता सन्या चामिधीतोऽन्धश्च प्राप्त तर्हि सततं सुखिनः स्युः ॥ ५४ ॥

भावार्थः—पदीश्वरो वेदविद्यार्याः स्वस्य जीवानां जगत्तश्च
गुणकर्मस्वभावान् न प्रकाशयेत्तर्हि कस्यापि मनुष्यस्य विद्यैतेषां
विज्ञानं च न स्यात् । एताभ्यां विना कुतः सततं सुखं च ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो त्वम् ने यदि [व्याहृतायाम्] उच्चारित उपदिष्ट की
हुई (वाची) वेदवाणी में [परमेष्टी] परमानन्दस्वरूप में स्थित [प्रजापति] समस्त
प्रजा के स्वामी को [अञ्छेत] अञ्छे प्रकार प्राप्त [विश्वकर्मा] सब विद्या और
कर्मा को जानने वाले सर्वथा श्रेष्ठ समापति को [दीक्षायाम्] समा के नियमों के
धारण में [सोमक्रयणाम्] ऐश्वर्य ग्रहण करने में [पूषा] सब को पुष्ट करने वाले
उत्तम वैद्य को और [सन्याम्] जिस से सनातन सत्य प्राप्त हो उस में [सविता]
सब जगत् का उत्पादक [अभिधीत] सुविचार से धारण किया [अन्ध] उत्तम
सुसंस्कृत अन्न का सेवन किया तो सदा सुखी हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जो ईश्वर वेदविद्या से अपने सासारिक जीवों और जगत् के
गुण कर्म स्वभावों को प्रकाशित न करता तो किसी मनुष्य को विद्या और इन
का ज्ञान न होता और विद्या वा उक्त पदार्थों के ज्ञान के बिना तिरन्तर सुख क्योंकि
हो सकता है ॥ ५४ ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य वसिष्ठे ऋषिः । इन्द्रादयो देवताः । आर्षो प-
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्गाहिस्थ्य विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषयको अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च कृपायोपोत्थितोऽसुरः पुण्य-
मानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्टऽऊरावासन्नो
विष्णुर्नरन्धिपः ॥ ५५ ॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । कृपाय । उपोत्थि-
तऽइत्युपऽउत्थितः । असुरः । पुण्यमानः । मित्रः ।
क्रीतः । विष्णुः । शिपिविष्टइति शिपिऽविष्टः । ऊ-
रौ । आसन्न इत्याऽसन्नः । विष्णुः । नरन्धिपः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) विद्युत् (च) शयिष्यादयः (मरुतः)
वायवः (च) जलादिकम् (कृपाय) व्यवहारसिद्धये (उपो-
त्थितः) समीपे प्रकाशितइव (असुरः) मेघः । असुरइति मेघ
ना० । निघं० १ । १० (पुण्यमानः) स्तूयमानः (मित्रः)
सुहृत् (क्रीतः) व्यवहृतः (विष्णुः) व्याप्तो धनंजयः (शि-
पिविष्टः) शिपिपु पदार्थेषु प्रविष्टः (ऊरौ) आच्छादने (आ-
सन्नः) सर्वेषां निकटः (विष्णुः) हिरण्यगर्भः (नरन्धिपः)
नरान्धिषेष्टि शब्दइति । अयममन्त्रः शत० । १२ । १ । १ ।
१—११ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूपं विहृदिष्यो कृपायेन्द्रो मरुतोऽसुरः

पण्यमानो भित्तः शिपिविष्टो विष्णुर्नरंघिषो विष्णुश्चैवासन्न उपोत्थितः
 क्रोतोऽस्ति तं विजानीत ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परब्रह्मप्रकाशितानामग्न्यादीनां पदार्थानां
 सकाशात् क्रियाकौशलेनोपयोगं गृहीत्वा गार्हस्थ्यव्यवहारास्ता-
 धनीयाः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यों तुम लोग जो विद्वानों ने [क्रियाय] व्यवहार सिद्धि के
 लिये [इन्द्रः] विमली [मरुतः] पवन [असुरः] मेघ [पण्यमानः] स्तुति के योग्य
 [मित्रः] सखा [शिपिविष्टः] समस्त पदार्थों में प्रविष्ट [विष्णुः] सर्व शरीर व्याप्त
 धर्मज वायु और इन में से एक २ पदार्थ [नरंघिषः] मनुष्यादि के आत्माओं में
 साक्षी [विष्णुः] हिरण्यगर्भ ईश्वर [ऊरो] दापने आदि क्रियाओं में [आसन्नः]
 संनिकट वा [उपोत्थितः] समीपस्थ प्रकार के समान और जो [क्रोतः] व्यवहार में
 वर्त्ता हुआ पदार्थ है इन सब को जानो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर से प्रकाशित अग्नि आदि पदार्थों
 की क्रिया कुरलता से उपयोग लेकर गार्हस्थ्य व्यवहारों को सिद्ध करें ॥ ५५ ॥

प्रोह्यमाण इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः विश्वेदेवा गृहस्था देवताः ।
 आर्षो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रोह्यमाणः सोमऽआगतो वरुणश्चासंध्यामास-
 न्नोऽग्निराग्नीध्र इन्द्रो हविर्दानेऽथर्वोपावहिथमा-
 णः ॥ ५६ ॥

प्रोह्यमाणः । प्रोह्यमान इति अऽउह्यमानः । सोमः ।
 आगत इत्यागतः । वरुणः । आसंध्यामित्यासंध्याम् ।

आसन्न इत्याऽसन्नः । अग्निः । आग्नीध्रः । इन्द्रः ।
हविर्दान इति हविःऽधाने । अथर्वा । उपावह्रिय-
माण इत्युपऽअवह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(प्रोक्षमाणः) प्रकृष्टतर्केणाऽनुष्ठितः । प्रोक्षमाण
इति पदं महीधरेण आत्मा पूर्वस्मिन् मन्त्रे पठितम् (सोमः) ऐ-
श्वर्यसमूहः (आगतः) समन्तात्प्रातः सहायकारी पुरुष इव (व-
रुणः) जलसमूहः (आसन्धाम्) यानासनाविशेषे (आसन्नः)
समीपस्थः (अग्निः) (आग्नीध्रे) प्रदीपनसाधनइन्धनादौ (इ-
न्द्रः) विद्युत् (हविर्दाने) हविषां ग्रहीतुं योग्यानां पदार्थानां
धारणे (अथर्वा) अहिंसनीयः (उपावह्रियमाणः) क्रियाकौ-
शल्येनोपयोज्यमानः । अयन्मन्त्रः शत० १२ । १ । १ । १४—१८ ।
व्याख्यातः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिरस्यामीश्वरस्य सृष्टावांसन्धा
मागत इव प्रोक्षमाणः सोमो वरुण आग्नीध्रेऽग्निरुपावह्रियमाणोऽथ-
र्वा हविर्दान इन्द्रः सततमुपयोजनीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—नहि तर्केण विना काचिद्विद्या कस्यचिद्वति नहि
विद्यया विना कश्चित्पदार्थेभ्य उपयोगं ग्रहीतुं शक्नोति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो त्वम् को इति ईश्वर की सृष्टि में [आसन्धाम्] बैठने
की एक अच्छी चौकी आदि स्थान पर [आगतः] आया हुआ पुरुष जैसे विराज-
मान हो जैसे [प्रोक्षमाणः] तर्क वितर्क के साथ वादानुवाद से जाना हुआ [सोमः]
ऐश्वर्य का समूह [वरुणः] सहायकारी पुरुष के समान जल का समूह [आग्नीध्रे]

बहुत इन्धनों में (अग्नि) अग्नि (उपावहियमाण -) विद्या की कुशलता से युक्त किये हुए (अथवा) प्रशंसा करने योग्य के समान पदार्थ और (हविर्दाने) ग्रहण करने योग्य पदार्थों में (इन्द्र) बिजली निरन्तर युक्त करनी चाहिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—तर्क के बिना कोई भी विद्या किसी मनुष्य को नहीं होती और विद्या के बिना पदार्थों से उपयोग भी कोई नहीं ले सकता ॥ ५६ ॥

विश्वेदेवा इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । भुरिक्-
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि विहृत्पक्षे किञ्चिदाह ॥

अथ गृहस्थ कर्म में कुछ विद्वानों का पक्ष अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वेदेवा अ० शुभ्रं न्युप्तो विष्णुराप्नोत पाप्मां
प्याप्यमानो यमः सूयमानो विष्णुः सम्भूयमाणो
वायुः पूयमानः शुक्रः पतः । शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्यी-
सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वेदेवाः । अ० शुभ्रं । न्युप्त इति निऽप्तः ।
विष्णुः । आप्नोत । इत्याप्नोत । आप्याप्यमा-
न इत्याप्याप्यमानः । यमः । सूयमानः । विष्णुः ।
सम्भूयमाण इति सम्भूयमाणः । वायुः । पूयमानः ।
शुक्रः । पतः । शुक्रः । क्षीरश्रीरिति क्षीरश्रीः ।
मन्यी । सक्तुश्रीरिति सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवाः) विहासः (अंशुषु) वि-
भक्तेषु सांसारिकेषु पदार्थेषु (न्युत) नित्यं व्यवहारः स्थापितः (वि-
ष्णुः) व्यापिका विद्युत् (आप्रीतिपाः) समंतात् प्रीतान् कमनीयान्
पदार्थांश्चाति रक्षति (आप्याप्यमानः) वृद्ध इव (यमः) यच्छति
सोऽयं सूर्यः (सूर्यमानः) उत्पद्यमानः (विष्णुः) व्यापकः (स-
न्धियमाणः) सम्यक् पोषितः (वायुः) प्राणः (पूयमानः) पवित्री-
कृतः (शुक्रः) धीर्घसमूहः (पूतः) शुद्धः (शुक्रः) आशुकर्त्ता
(क्षीरश्रीः) यः क्षीरादीनि शृणाति (मंथी) मंथनातीति (स-
क्तुश्रीः) यः सक्तूनि समवेतानि द्रव्याणि अयाति ॥ अपममन्तः शत •
१२ । ३ । १ । ११-१६ व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विश्वे देवा युष्माभिरंशुषु न्युत आप्रीतपा विष्णु-
राप्याप्यमानो यमः सूर्यमानो विष्णुः सन्धियमाणो वायुः पूयमानः शुक्र-
पूतः शुक्रो मंथी सेवमानः सन् क्षीरश्रीः सक्तुश्रीश्च जायते ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्युक्तिविद्याभ्यां सेविता विद्युदादयः पदार्थाः
शरीरात्मसमाजसुखप्रदा जायन्ते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे (विरवेदेवाः) समस्त विद्वानो तुम्हारा जो (अंशुषु) अलग २
संसार के पदार्थों में (न्युत) नित्य स्थापित किया हुआ व्यवहार (आप्रीतिपाः)
अच्छी प्रीति के साथ (विष्णुः) व्याप्त होने वाली भिमली (आप्याप्यमानः) अति
बड़े हुए के समान (यमः) सूर्य (सूर्यमानः) उत्पन्न होने हारा (विष्णुः) व्या-
पक अव्यक्त (सन्धियमाणः) अच्छे प्रकार पुष्टि किया हुआ (वायुः) प्राण (पू-
यमानः) पवित्र किया हुआ (शुक्रः) पराक्रम का समूह (पूतः) शुद्ध (शुक्रः)
शीघ्र चेष्टा करने हारा और (मंथी) विलोड़ने वाला ये सब प्रत्येक सेवन किये हुए
(क्षीरश्रीः) दुग्धादि पदार्थों को पकाने और (सक्तुश्रीः) प्राप्त हुए पदार्थों का आ-
द्यम करने वाले होते हैं ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को युक्ति और विद्या से सेवन किये हुए सब सृष्टिस्थ पदार्थ शरीर आत्मा और सामाजिक सुख कराने वाले होते हैं ॥ १७ ॥

विश्वे देवाश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । भुरिगापी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वद्विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वे देवाश्चम सेपूनीतः सुहोमा यो द्यतो रुद्रो
हूयमानो वातोऽभ्याद्यतो नृचक्षाः प्रतिख्यातो भक्षो
भक्ष्यमाणः पितरो नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

विश्वे । देवाः । चमसेपु । उनीतः । इत्युत्नीतः ।
असुः । होमाय । उद्यतः । इत्युत्स्यतः । रुद्रः । हूय-
मानः । वातः । अभ्याद्यतः । इत्यभिः । आद्यतः । नृच-
क्षाः । इति नृचक्षाः । प्रतिख्यातः । इति प्रतिख्यातः ।
भक्षः । भक्ष्यमाणः । पितरः । नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (चमसेपु) मे-
घेषु । चमस इति मेघना • निघं • १ । १० • (उनीतः) ऊर्ध्व
नीतः सुगन्धादिपदार्थः (असुः) प्राणः (होमाय) दानायादानाय
वा (उद्यतः) प्रयत्नेन प्रेरितः (रुद्रः) जीवः (हूयमानः) स्वी-
कृतः (वातः) वाह्यो वायुः (अभ्याद्यतः) आभिसुख्येनाङ्गीकृतः

(नृचक्षाः) नृन् मनुष्यान् चष्टइति (प्रतिख्यातः) ख्यातंख्यातं प्रतीति (भक्षः) भोज्यसमूहः (भक्ष्यमाणः) भुज्यमानः (पितरः) ज्ञानिनः (नाराशंसाः) नाराशंसन्ति नराशंसानामिम उपदेशकाः । अयमन्तः शत ० १२ । १ । १ । २७-३ ३ व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—यैर्होमाय यज्ञविधानेन चमसेषु सुगन्ध्यादिरुनीतोऽसुरुद्यतो रुद्रो हूयमानो नृचक्षाः प्रतिख्यातो वातोऽभ्याहतस्तच्छोधितो भक्ष्यमाणो भक्षः कृतस्ते विश्वे देवा नाराशंसाः पितरश्च वेधाः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः परोपकारबुद्ध्या विद्यां विस्तार्य सुगन्धिपुष्टिमधुरतारोग्यनाशकगुणयुक्तानां द्रव्याणां यथावन्मेलनं कृत्वाऽग्नौ हुत्वा वापुष्टेष्टिजलौपथी सेवित्वा शरीराद्येभ्यं जनयन्ति त इह पूज्यतमाः सन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—निन विद्वानो ने यज्ञ विधानसे [चमसेषु] मेघों में सुगन्धि आदि वस्तु [उष्णीतः] ऊँचे पहुँचाया [असुः] अपना जीवन [उद्यतः] अच्छे यत्न में लगा रक्खा [रुद्रः] जीव को पवित्र कर [हूयमानः] स्वीकार किया [नृचक्षाः] मनुष्यों को प्रसन्न करने वाला [प्रतिख्यातः] जिन्होंने वादानुवाद से चाहा [वातः] बाहर के वायु अर्थात् मैदान के कठिन वायु के सह वायु शुद्ध किये फल [भक्ष्यमाणः] कुछ सोसन करने योग्य प्रदार्थ [भक्षः] खाइये [नाराशंसाः] प्रशंसाकर मनुष्यों के उपदेशक [विश्वेदेवाः] सब विद्वान् [पितरः] उन सब के उपकारकों को ज्ञानी समझने चाहिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग परोपकार बुद्धि से विद्या का विस्तार करने सुगन्धि पुष्टि मधुरता और रोग नाशक गुण युक्त पदार्थों को यथायोग्य मेल अग्नि के

बीच में उन का होम कर शुद्ध वायु वर्षा का जल वा ओषधियों का सेवन कर के शरीर को आरोग्य करते हैं वे इस ससार में अत्यन्त प्रशंसा के योग्य होते हैं ॥ ५८ ॥

सन्नदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विभ्वेदेवा देवताः । आर्षी बृहती छन्दः । निषादः स्वरः । यापत्येतेदित्यस्य विराडापीं गापती छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि यज्ञा दिव्यवहारमाह ॥

अब गृहस्थ के कर्म में यज्ञादि व्यवहार का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सन्नः सिन्धुः रवभृथो योद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्रियमाणः
सलिलः प्रक्षुतो ययोरोजंसा स्कमिता रजांश्चसि
वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा या पत्येतेऽप्रतीता सहो
भिर्विष्णुऽअगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

सन्नः सिन्धुः । अरवभृथायेत्यवऽभृथाय । उद्यत इत्युतऽयत । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाण इत्यभिऽअवह्रियमाणः । सलिलः । प्रक्षुत इति प्रऽक्षुतः । ययोः । ओजंसा । स्कमिता । रजांश्चसि । वीर्येभिः । वीरत्तमेति वीरऽतमा । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइति पत्येते । अप्रतीतेत्यप्रतीऽइता । सहोभिरिति सहःऽभिः । विष्णुऽइति विष्णु । अगन् । वरुणा । पूर्वहूताविति पूर्वऽहूतौ ॥ ५९ ॥

हम लोग । (द्विष्यः) विरोध करे । (तं) उस दुष्ट । (परं) शत्रुको । (शतेन) अनेक ।
 (पाशैः) बन्धनोंसे । (बधान) बांधो और उसको । (अतः) इस बंधनसे कभी ।
 (मा मौक्) मत छोड़ो ॥ २५ ॥

भावार्थ— ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान् मनुष्योंको पृथिवीका राज्य तथा उसी पृथिवीमें तीन प्रकारके यज्ञ और ओषधियां बनका नाश कभी न करना चाहिये जो यज्ञ अग्निमें हवन किये हुए पदार्थोंका धूम मेघमंडलको जाकर शुद्धिके द्वारा अत्यंत सुख उत्पन्न करनेवाला होता है इससे यह यज्ञ किसी पुरुषको कभी छोड़ने योग्य नहीं है तथा जो दुष्ट मनुष्य हैं उनको इस पृथिवीपर अनेक बन्धनोंसे बांधे और उनसे कभी न छोड़े जिससे कि वे दुष्ट कर्मोंसे निवृत्त हो और सब मनुष्योंको चाहिये कि परस्पर ईर्ष्या द्वेषसे अलग होकर एक दूसरेकी सब प्रकार सुखकी उन्नतिके लिये सदा यत्न करे ॥ २५ ॥

अपाररुमित्यस्य सर्वस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । पूर्वार्द्धे
 स्वराड्ब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः । उत्तरार्धे भुरिगब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः ।
 पंचमः स्वरः ॥

। पुनरेतेन यज्ञेन किं किं सिध्यतीत्युपदिश्यते ।
 फिर इस यज्ञसे क्या-का कार्य सिद्ध होता है इस विषयका उपदेश
 अगले मंत्रमें किया है ।

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासं ब्रजङ्गच्छ गो-
 ष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्याः शतेन पाशैर्युष्मांस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
 ह्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ अररो दिवं मा पतो
 ब्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ब्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु
 ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याः
 शतेन पाशैर्युष्मांस्मान् द्वेष्टि यं च वयं ह्विष्मस्तम-
 तो मा मौक् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सन्धः) अवस्थापितः । सन्नद्धति पदं महीधरेण
 भ्रात्या पूर्वस्य मन्त्रस्यान्ते स्वीकृतम् (सिन्धुः) नदी । सिंधवऽङ्गति
 नदीनां निधं० १ । १३ (अवभृथाय) पवित्रीकरणाय यज्ञा-
 तस्नानाय वा (उद्यतः) उत्कृष्टतया यतः (समुद्रः) अन्तारिक्षम् ।
 समुद्रइत्यन्तरिक्षनां निधं० १ । ३ (अभ्यवह्रियमाणः) भुज्य-
 मानः (सलिलः) शुद्धं जलं विद्यते यस्मिन् सः । अर्शआदि-
 त्वादच् । सलिलमित्युदकनां निधं० १ । १२ । (प्रभुतः)
 प्रकृष्टगुणैः प्राप्तः (ययोः) होतृयजमानयोः प्रशंसिता गुणाः
 सन्ति (ओजसा) बलेन (स्कभिता) स्तम्भितानि धृतानि
 (रजांसि) लोकाः (वीर्येभिः) (वीरतमा) अतिशयेन वीरौ
 अत्र सर्वत्राकारादेशः (शविष्ठा) अतिशयेन नित्यबलसाधकौ
 (या) यौ (पत्येते) श्रेष्ठैः प्राप्येते (अप्रतीता) अप्रतीतगुणौ
 (सहोभिः) बलादिभिः (विष्णू) व्याप्तिशीलौ (अग्रन्) ग-
 च्छन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र गमधातोर्लोडर्थे लुङ् । मन्त्रे घसङ्हरणशेति
 चूर्लुगनुनासिकलोपश्च (वरुणा) श्रेष्ठौ (पूर्वहूतौ) पूर्वैः शिष्टैः
 विद्वद्भिराहूतौ ॥ अयमन्त्रः शत० १२ । ३ । १ । ३४-३६ व्या-
 ख्यातः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यैरवभृथायाभ्यवह्रियमाणः सलिलउद्यतःसिन्धुः स-
 न्धः समुद्रः प्रभुतः क्रियते ययोरोजसा रजांसि स्कभिता स्कभिता-
 नि या वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा सहोभिरप्रतीता विष्णू वरुणा
 पूर्वहूतौ पत्येते तावगंस्ते सुखिनो भवन्ति ॥ ५९ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां यज्ञादिव्यवहारेण विना मार्हस्थ्यकर्म-
 णि सुखं न जायते ॥ ५९ ॥

पदार्थः—जिन्होंने (अवभृथाय) यज्ञान्त स्नान और अपने आत्मा के पवित्र करने के लिये (अभ्यवह्रियमाण) भोगने योग्य (सलिल) जिस में उत्तम जल है वह व्यवहार (उद्यत) नियम से संपादन किया (सिन्धु) नदिया (सत्र) निर्माण की (समुद्रः) समुद्र (प्रप्लुतः) अपने उत्तम गुणों से पाया है वे विद्वान लोग (ययोः) जिन के (ओजसा) बल से (रजासि) लोक लोका न्तर (स्कमिता) स्थित हैं (या) जो (वीर्यभिः) और पराक्रमों से (वीरतमा) अत्यन्त वीर (शुषिष्ठा) नित्य बल संपादन करने वाले (सहोभि) बलों से (अप्रतीता) मूलों को जानने अयोग्य (विष्णू) व्याप्त होने हारे (वरुणा) अतिश्रेष्ठ स्वीकार करने योग्य (पूर्वहूतौ) जिस का सत्कार पूर्व उत्तम विद्वानों ने किया हो जो (पत्येते) श्रेष्ठसज्जनों को प्राप्त होते हैं उन यज्ञ कर्म भव्य पदार्थ और विद्वानों को (अगन्) प्राप्त होते हैं वे सदा सुखी रहते हैं ॥ ५९ ॥

- **भावार्थः**—यज्ञ आदि व्यवहारों के बिना गृहाश्रम में सुख नहीं होता ॥ ५९ ॥

देवानिऽयस्य वासिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । स्वराट्
साक्षी सिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी यज्ञ विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्या-
नन्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवी-
मग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग-
न्यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

देवान् । दिवम् । अग्नम् । यज्ञः । ततः । मा ।

द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । अ-

गन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । पितृन् ।
 पृथिवीम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् ।
 अष्टु । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः ।
 ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(देवान्) दिव्यभोगान् (दिवम्) विद्याप्रकाशम्
 (अगन्) प्राप्नुवन्ति । अत्र लिङर्थे लुङ् (यज्ञः) पूर्वोक्तस्सर्वैः
 संगमनीयः (ततः) तस्मात् (मा) माम् (द्रविणम्) विद्यादिकम्
 (अष्टु) प्राप्नोतु (मनुष्यान्) (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डलम्
 (अगन्) (यज्ञः) (ततः) (मा) (द्रविणम्) धनादिकम्
 (अष्टु) (पितृन्) ऋतून् (पृथिवीम्) (अगन्) (यज्ञः)
 (ततः) (मा) (द्रविणम्) प्रत्युत सुखकरम् (अष्टु) (यम्)
 (कम्) (च) (लोकम्) (अगन्) गच्छन्तु (यज्ञः)
 (ततः) (मे) मम (भद्रम्) भजनीयं कल्याणम् (अभूत्)
 भवतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—विहासो यो यज्ञो दिव्यं देवान्प्रापयति तमगँस्ततो
 मा द्रविणमष्टु यो यज्ञोऽन्तरिक्षं मनुष्यानाप्रापति तमगँस्ततो मा
 द्रविणमष्टु यो यज्ञः पृथिवीं पितृन् प्रापयति तमगँस्ततो मा द्र-
 विणमष्टु यो यज्ञो मे कं च लोकमगँस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

भावार्थः—यस्माद्यज्ञास्सर्वाणि सुखानि जायन्ते तस्यानुष्ठानं
 सर्वैर्मनुष्यैः कुतो न कार्प्यमिति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो (यज्ञः) पूर्वोक्त सन के करने योग्य यज्ञ (दिवम्) विद्या
 के प्रकाश और (देवम्) दिव्य भोगों को प्राप्त करता है जिस को विद्वान् लोग

(अगन्) प्राप्त हों (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) विद्यादि गुण (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डल और (मनुष्यान्) मनुष्यों को प्राप्त होता है जिस को मद्र मनुष्य (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) घनादि पदार्थ (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (पृथिवीम्) पृथिवी और (पितॄन्) वसन्त आदि ऋतुर्भों को प्राप्त होता है जिस को आस लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) प्रत्येक ऋतु का सुख (अष्टु) प्राप्त हो जो (यज्ञः) (कम्) किसी (च) (लोकम्) लोक को प्राप्त होता है (यम्) जिस को धर्मात्मा लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मे) मेरा (भद्रम्) कल्याण (अभूत्) हो ॥ ६० ॥

भावार्थः—जिस यज्ञ से सब सुख होते हैं उसका अनुष्ठान सब मनुष्यों को क्यों न करना चाहिये ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । सामन्पु-
ष्पिणक् छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

अस्य जगत् उत्पत्तौ कति कारणानि सन्तीत्याह ॥

इस जगत् की उत्पत्ति में कितने कारण हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्तिरे यज्ञं यज्ञ-
स्वधया ददन्ते । तेषां छिन्नं सम्वेतदधामि
स्वाहा धर्मोऽप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः त्रिंशत् । तन्तवः ।
ये । वितन्तिरे इति वितन्तिरे । ये । इमम् । यज्ञम् ।
स्वधया । ददन्ते । तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ऊँ
इत्थं । एतत् । दधामि । स्वाहा । धर्मः । अपि ।
एतु । देवान् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(चतुस्त्रिंशत्) श्रष्टौ वसंव एकादश रुद्रा द्वाद-
शादित्या इन्द्रः प्रजापतिः प्रकृतिश्चेति (तन्तवः) सूत्रवत्समवेतुं
शीलाः (ये) (वितन्निरे) (ये) (इमम्) (यज्ञम्) सौख्यजनकम्
(स्वधया) अन्नादिनां (ददन्ते) (तेषाम्) (क्षिप्तम्) हेवीकृतम्
(सम्) (उ) वितर्के (एतत्) (दधामि) (स्वाहा) सत्यया
क्रियया वाचा वा (धर्मः) (यज्ञः) धर्मइतियज्ञना० निघ० ३ ।
१७ (अपि) निश्चये (एतु) (देवान्) विदुषः । अप्यमन्त्रः
शत० १२ । ३ । १ । ३७ व्याख्यातः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञं वितन्निरे ये च स्वधयेमं
ददन्ते तेषां क्षिप्तं यद्देवीकृतं तदेतत् स्वाहा संदेधाति उदति
वितर्के धर्मो देवानप्येतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अस्य प्रत्यक्षस्य जगतश्चतुस्त्रिंशत्तत्त्वानि कारणा-
नि सन्ति तेषां गुणदोषान् ये जानन्ति तानेव सुखमेति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (चतुस्त्रिंशत्) आठोंसु ग्यारह रुद्र बारह आदित्य
इन्द्र प्रजापति और प्रकृति (तन्तवः) सूत्र के समान (यज्ञम्) सुख उत्पन्न कर-
ने हारे यज्ञ को (वितन्निरे) विस्तार करते हैं अथवा (ये) जो (स्वधया) अन्न
आदि उत्तम पदार्थों से (इमम्) इस यज्ञ को (ददन्ते) देते हैं (तेषाम्) उन
का जो (क्षिप्तम्) भलम किया हुआ यज्ञ (एतत्) उस को (स्वाहा) सत्य क्रिया
॥ सत्य वाणी से (सम्) (दधामि) इकट्ठा करता हूँ (उ) और वही (धर्मः)
यज्ञ (देवान्) विद्वानों को (अपि) निश्चय से (एतु) प्राप्त हो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस प्रत्यक्ष चराचर जगत् के चौतीस ३४ तत्त्व कारण हैं उन
के गुण और दोषों को जो जानते हैं उन्हीं को सुख मिलता है ॥ ६१ ॥

यज्ञस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । यज्ञो देवता । स्विदाहोषो विष्टुम्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्यज्ञविषयमाह ॥

फिर यज्ञ का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सोऽष्टधा दिवम्-
न्वाततान । स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्रजायां राय-
स्योषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

यज्ञस्य । दोहः । विततइतिविस्तृतः । पुत्रेति-
पुत्रा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वाततानेत्यनु-
श्चाततान । सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजा-
यामिति प्रजायाम् । रायः । पोषम् । विश्वम् ।
आयुः । अशीय । स्वाहा ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(यज्ञस्य) (दोहः) प्रपूर्णाः सामग्रीसमूहः (विततः)
विस्तीर्णः (पुरुत्रा) पुरुषु बहुषु पदार्थेषु (सः) (अष्टधा)
दिग्भिरष्ट प्रकारः (दिवम्) सूर्यप्रकाशम् (अन्वाततान)
आच्छाद्य विस्तारयति (सः) सूर्यप्रकाशः (यज्ञम्) यः संग-
म्यते तत्सन्बुद्धौ (धुक्ष्व) (महि) महोत्तं महद्वा (मे) मम
(प्रजायाम्) (रायः) धनादेः (पोषम्) पुष्टिम् (विश्वम्)
सर्वम् (आयुः) जीवनम् (अशीयं) प्राप्नुयाम (स्वाहा) स-
त्यवाग्युक्तया क्रियमा ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे यज्ञसम्पादक विद्वन् यो यज्ञस्य पुरुत्रा विततो-
ऽष्टधा दोहोऽस्ति तं त्वं दिवमन्वाततान स त्व तं यज्ञं धुक्ष्व यो
मे मम प्रजायां विश्वं महि रायस्पोषमायुश्चात्वनोति तमहं स्वा-
हाशीय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदा यज्ञारम्भपूर्त्तां कृत्वा प्रजाभ्यो मह-
त्सुखं प्रापणीयमिति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञ) संगति करने योग्य विद्वन् आप भो (यज्ञस्थ) यज्ञ का
(पुरुषा) बहुत पदार्थों में (विततः) वित्तृत (अष्टधा) आठों दिशाओं से आठ
प्रकार का (दोहः) परिपूर्ण सामग्रीसमूह है (सः) वह (दिवम्) सूर्य के प्रकाश
को (अन्वाततान) ढाप कर फिर फैलने देता है (सः) वह आप सूर्य के प्रकाश
में यज्ञ करने वाले गृहस्थ तू उस यज्ञ को (युक्त्वा) परिपूर्ण कर जो (मे) मेरी
(प्रजायाम्) प्रजा में (विश्वम्) सब (महि) महान् (रायः) धनादि पदार्थों की
(पोषम्) समृद्धि को वा (आयुः) जीवन को बार २ विस्तारता है उस को मैं
(स्वाहा) सत्ययुक्त किया से (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदा यज्ञ का आरम्भ और समाप्ति को
करें और संसार के जीव को अत्यन्त सुख पहुँचावें ॥ ६२ ॥

आपवस्वेत्यस्य कश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराडापों
गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

मनुष्यैः किंवद्यज्ञः सेवनीयइत्याह ॥

मनुष्य किस के तुल्य यज्ञ का सेवन करें यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वत्सोम वीरवत् । वाजं
गोमन्तमा भर स्वाहा ॥ ६३ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवदिति हिरण्यवत् । अश्व-
वदित्यश्ववत् । सोम । वीरवदिति वीरवत् । वाजं ।
गोमन्तमिति गोमन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् (पवस्व) पवित्रीकृत (हिर-
ण्यवत्) हिरण्यादिना तुल्यम् (अश्ववत्) अश्वादिभिः समानम्
(सोम) ऐश्वर्यमिच्छुक गृहस्थ (वीरवत्) प्रशस्तवीरसदृशमन्त्रादि-

पदार्थमयं यज्ञम् । अत्राग्निं आदित्वादच् (गोमन्तम्) प्रशस्तेन्द्रियादि-
सम्बन्धम् (आ) (अभर) धर (स्वाहा) सत्यया वाचा सत्यक्रिया वा ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे सोम, त्वं स्वाहा हिरण्यवदश्ववद्दीरवद्वीर्यमन्तमन्त्रं
वाजमाभर तेन जगदापवस्व ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—मनुष्यैः पुरुषार्थेन सुवर्णादिधन-
मासाद्याश्वादयो रक्षणीयास्तदनन्तरं वीराश्च कुतो यावदेतां सामग्रीं
नाभरन्ति तावद्गृहाश्रमार्थव्यो यज्ञमप्यलं कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

अस्मिन्नाध्याये गृहस्थधर्मसेवनाय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमा-
रब्रह्मचारिस्वीकरणं गृहाश्रमधर्मवर्णनं राजप्रजासमापत्यादिकृत्य-
मुक्तमत एतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीति
बोद्धव्यम् ॥

पदार्थः—हे सोम ऐश्वर्य्य चाहने वाले गृहस्थ तू (स्वाहा) सत्य वाणी वा
सत्य क्रिया से (हिरण्यवत्) सुवर्ण आदि पदार्थों के तुल्य (अश्ववत्) अश्व आदि उ-
त्तम पशुओं के समान (वीरवत्) प्रशंसित वीरों के तुल्य (गोमन्तम्) उत्तम इन्द्रि-
यों से सम्बन्ध रखने वाले (वाचम्) अत्रादिमय यज्ञ का (आभर) आश्रय रख
और उस से संसार को (आ) अच्छे प्रकार (पवस्व) पवित्र कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपने पुरुषार्थ से सुवर्ण आदि धन को
इकट्ठा कर पीड़े आदि उत्तम पशुओं को रखें तदनन्तर वीरों को रखें क्योंकि जब
तक इस सामग्री को नहीं रखते तब तक गृहाश्रम रूपी यज्ञ परिपूर्ण नहीं कर सकते इस-
लिये सदा पुरुषार्थ से गृहाश्रम की उन्नति करते रहें ॥ ६३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ धर्म सेवन के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का स्वीकार गृहस्थ धर्म का वर्णन राज प्रजा और समापति आदि का कर्त्तव्य कहा है
इस लिये इस अध्यायोक्त अर्थ के साथ पूर्व अध्याय में कहे अर्थ की संगति जाननी चाहिये ॥

इति धीयुत परित्रामकाचार्य्यमहाविदुषां श्रीविरनानन्दसरस्वती स्वामिनां
शिष्येण श्रीमद्भयानन्द सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ्य-

भाषायां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्ट-

मोऽध्यायः समाप्ति गतः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

देवसवितरित्यस्य इन्द्रावृहस्पती ऋषी । सविता देवता ।
स्वराडापी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिश्चक्रवर्त्तो कथं कथमुपदेष्टव्य इत्युपदिश्यते ॥
विद्वान् जोग चक्रवर्त्तो रात्रा को कैसा २ उपदेश करें इस विषय को भग-
वो मंत्र में कहा है ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

देव । सवितरिति सवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञस्पतिम् । भगाय ।
दिव्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केतस्पूः । केतम् । नः ।
पुनातु । वाचस्पतिः । वाजंम् । नः । स्वदतु ।
स्वाहा ॥ १ ॥

अप । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादिति देवऽयजनात् ।
 वध्यासम् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् ।
 वर्पेतु । ते । द्यौः । वधान । देव । सवितरिति सवितः । पर-
 म् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पशैः । यः । अस्मान् ।
 द्वेष्टि । यं । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥
 अररोइत्यररो । दिवं । मा । पत्नः । द्रुप्तः । ते । द्याम् । मा ।
 स्तुन् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् । वर्पेतु ।
 ते । द्यौः । वधान । देव । सवितरिति सवितः । परमस्याम् ।
 पृथिव्याम् । शतेन । पशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
 च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २६ ॥

• पदार्थः— (अप) धात्वर्थे । (अररुं) असुरराक्षसस्वभावश-
 चुम् । अर्त्तररुः । उ० ४।८० । अनेन ऋधातोररुः प्रत्ययः । (पृथिव्यै)
 पृथिव्याम् । अत्र सुपा सुलुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (देवयज-
 नात्) देवा यजन्ति यस्मिन् तस्मात् । (वध्यासम्) हन्याम् । (व्रजं)
 व्रजन्ति जानन्ति जना येन तं सत्संगम् । (गच्छ) प्राप्नुहि गच्छतु
 वा । (गौष्ठानं) गौर्वाणी तिष्ठति यस्मिन्ध्ययनाध्यापने तं व्यवहा-
 रम् । गौरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११ । (वर्पेतु) शब्द-
 निघाया वृष्टिं करोतु । (ते) तव । (द्यौः) विद्याप्रकाशः । दिवो द्यौ-
 तनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । निरु० १३।२५ । (वधान) वध्नाय ।
 (देव) सर्वानन्दप्रदेशरव्यवहारहेतुर्वा । (सवितः) सर्वेषु जीवेष्वन्त-
 र्यामितया सत्यप्रेरकव्यवहारप्रेरणाहेतुर्वा । (परं) शत्रुभूतम् । (अ-
 स्याम्) आधारभूतायाम् । (पृथिव्याम्) बहुपदार्थप्रदायाम् । (शते-
 न) बहुभिः । (पशैः) बन्धनैः । (यः) मूर्खः । (अस्मान्) विद्या-
 रतप्रचारकान् । (द्वेष्टि) अपप्रीणाति । (यं) विद्याविरोधिनम् । (च)

ध्रुवसदंत्वेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । ध्रुवसदमिति ।
पूर्वस्यार्षीपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । अप्सुसदमित्यस्य विकृति-
श्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कीदृशं राजानं स्वीकृषुर्वाहि ॥

किं मनुष्य लोग किस प्रकार के पुरुष को राज्याधिकार में स्वीकार करें
इस विषय को भगले मंत्र में कहा है ॥

ध्रुवसदंत्वा नृपदंमनः सदमुपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वा
१ । अप्सुपदंत्वा घृतसदं व्योमसदमुप-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते
रेन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । पृथिविसदंत्वाऽ-
क्षसदं विद्विसदं देवमदं न्नाक्सदं मुपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

ध्रुवसदमिति ध्रुवऽसदंम् । त्वा । नृपदम् । नृसद-
मिति नृऽसदंम् । मनःसदमिति मनःऽसदंम् । उप-
यामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय ।

त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टस्तमम् । अप्सु-
 पदम् । अप्सुसदमित्यप्सुऽसदम् । त्वा । घृतस-
 दमिति घृतऽसदम् । व्योमसदमिति व्योमऽसदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय ।
 त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टस्तमम् । पृथि-
 विसदमिति पृथिविऽसदम् । त्वा । अन्तरिक्षसद-
 मित्यन्तरिक्षऽसदम् । दिविसदमिति दिविऽसदम् ।
 देवसदमिति देवऽसदम् । नाकसदमिति नाकऽसदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । इ-
 न्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टस्तमम् ॥२॥

पदार्थः—(भुवसदम्) भुवेषु विद्याविनययोगधर्मेषु सीदन्तम्
 (त्वा) त्वाम् (नृसदम्) नायकेषु सीदन्तम् (मनःसदम्) मनासि
 विज्ञाने तिष्ठन्तम् (उपयामगृहीतः) उपगतैर्यमानाभिः सेवकैः
 पुरुषैः स्वीकृतः (असि) भवसि (इन्द्राय) परमेश्वर्युक्ताय

जगदीश्वराय (त्वा) त्वाम् (जुष्टम्) जुपमाणम् (गृह्णामि)
स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम् (इन्द्राय)
राज्यैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) आतिशयेन जुपमाणम् (अप्सु-
सदम्) जलेषु गच्छन्तम् (त्वा) (घृतसदम्) श्राज्यं प्राप्नुव-
न्तम् (व्योमसदम्) विमानैर्व्योम्नि गच्छन्तम् (उपयामगृहीतः)
उपयामैः प्रजाराजजनैः स्वीकृतः (अस्ति) (इन्द्राय) ऐश्वर्य-
धारणाय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीतम् (गृह्णामि) (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) दुष्टशत्रुविदारणाय (जुष्टतमम्) (पृथि-
विसदम्) पृथिव्यां गच्छन्तम् । अथ उधापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्व-
हुलम् । अ० ६ । ३ । ६३ इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (त्वा)
(अन्तरिक्षसदम्) अथकाशे गमकम् (दिविसदम्) न्यायप्रका-
शे व्यवस्थितम् (देवसदम्) देवेषु धार्मिकेषु विद्वत्स्वयस्थितम् (ना-
कसदम्) अविद्यमानं कं सुखं यस्मिन् तदकमेतन्नास्ति यस्मिन्प-
रमेश्वरे धर्मे वा तत्स्थम् (उपयामगृहीतः) साधनोपसाधनैः
संपुक्तः (अस्ति) (इन्द्राय) विद्यायोगमोक्षैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टम्)
(गृह्णामि) (एषः) (ते) (योनिः) निवसतिः (इन्द्राय)
सर्वैश्वर्यसुखप्राप्तये (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं मंत्रः शत ० ५ ।
१ । २ । ३-६ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सम्राट् हामिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तं ध्रुवसदं
नृपदं मनःसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्ट-
तमं त्वेन्द्राय गृह्णामि । हे राजन् हामिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतो-
ऽसि तमप्सुसदं घृतसदं व्योमसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । हे सर्वरक्ष-

क सभाध्यक्ष यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि। हे सार्वभौम राजन् हमिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि शिवे विसदमन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि। हे सर्वसुखप्रद प्रजापते यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि ॥२॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यथा सर्वव्यापकेन परमेश्वरेण सर्वेश्वर्याय जगन्निर्माय सर्वेभ्यः सुखं दीयते तथा यूयमप्याचरत यतो धर्मार्थकाममोक्षफलानां प्राप्तिः सुगमा स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे अक्षरर्षि राजन् मैं (इन्द्राय) परमेश्वर्यपुक्त परमात्मा के लिये जो आप (उपयामगृहीत) योगविद्या के प्रसिद्ध अंग यम के सेवनेवाले पुरुषों ने स्वीकार किये (अस्ति) हों। उस (भुवसदम्) निश्चल विद्या विनय और योग धर्मों में स्थित (भुवसदम्) नायक पुरुषों में अवस्थित (मृतसदम्) विज्ञान में स्थिर (जुष्टम्) प्रीतिपुक्त (त्वा) आपका (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ। जिस (ते) आप का (एष) यह (योनि) सुखनिमित्त है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप का (गृह्णामि) धारण करता हूँ। हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य धारण के लिये जो आप (उपयामगृहीत) प्रजा और राज पुरुषों ने स्वीकार किये (अस्ति) हो। उस (अप्सुसदम्) जलों के बीच चलने हुए (पृथसदम्) धी आदि पदार्थों की प्राप्ति हुए और (ध्योमसदम्) विमानादि यानों से आकाश में चलने हुए (जुष्टम्) सब के प्रिय (त्वा) आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ। हे सब की रक्षा करनेहारि सभाध्यक्ष राजन् जिस (ते) आप का (एष) यह (योनि) सुखदायक घर है उस (जुष्टतमम्) अतिप्रसन्न (त्वा) आप की (इन्द्राय) दुष्ट शत्रुओं के मारने के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ। हे सब भूमि में प्रसिद्ध राजन् मैं (इन्द्राय) विद्या योग और मोक्षरूप ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये जो आप (उपयामगृहीत) साधन उपसाधनों से युक्त (अस्ति) हो उस (पृथिविसदम्) पृथिवी में भ्रमण करते हुए (मन्तरिक्षसदम्) अदकाय में चलने वाले (दिविसदम्) न्याय के प्रकाशमें निपुक्त (देवसदम्) परमात्मा और विद्वानों के मध्य में अवस्थित (नाकसदम्) सब दुष्टों से रहित परमेश्वर और धर्म में स्थिर (जुष्टम्) सेवनीय (त्वा) आपका (गृह्णामि)

स्वीकार करता हूँ । हे सब सुख देने और प्रजापालन करने वाले राजपुरुष जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) रहने का स्थान है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त प्रिय (त्वा) आप को (इन्द्राय) समस्त सुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राज प्रजापति जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सम्पूर्ण ऐश्वर्य भुगने के लिये जंगल रत्नके सब के लिये सुख देना वैसे ही आचरण तुम लोग भी करो कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष फलों की प्राप्ति सुगम होवे ॥ २ ॥

अपामित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । अतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रजाजनैः कथंभूतो जनो राजा माननीय इत्युपदिश्यते ॥
किं प्रजाजनों को कैसा पुरुष राजा मानना चाहिये यह विषय अगले में
में कहा है ॥

अपां० रसमुद्वयसं० सूच्ये सन्तं० समाहितम् ।
अपां० रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अपाम् । रसम् । उद्वयसमित्युत्तमम् । सू-
च्ये । सन्तम् । समाहितमिति सम् । आहितम् । अ-
पाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णा-
मि उत्तममित्युत्तमम् । उपयामगृहीत इत्युपया-
मऽगृहीतः । आसि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णा-
मि । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्ट-
तममिति जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (रसम्) सारम् (उद्दयसम्) उत्कृष्टं वयो जीवनं यस्मात्तम् (सूर्ये) सविट्प्रकाशे (सन्तम्) वर्तमानम् (समाहितम्) सम्पर्क सर्वतो धृतम् (अपाम्) जलानाम् (रसस्य) सारस्य (यः) (रसः) वीर्यं धातुः (तम्) (वः) शुष्मम्यम् (गृह्णामि) (उत्तमम्) श्रेयसात्तम् (उपयाम्) गृह्णीतः साधनोपसाधनैः स्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) परमेश्वराय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीत्या वर्तमानम् (गृह्णामि) स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्राय) परमेश्वरर्षीण (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं मन्तः । ३० ५ । १ । २ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राजन्हामिन्द्राय वः सूर्ये सन्तं समाहितमुद्दयसमपां रसं गृह्णामि । योऽपां रसस्य रसस्तमुत्तमं वो गृह्णामि । यस्यैव ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा स्वभृत्यप्रजाजनान् शरीरात्मवल्लवर्धनाय ब्रह्मचर्यौषधविद्यायोगाभ्याससेवने नियुज्जीत यतः सर्वे रोगरहिताः सन्तः पुरुषार्थिनः स्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्राप्ति के लिये (वः) तुम्हारे लिये (सूर्ये) सूर्य के प्रकाश में (सन्तम्) वर्तमान (समाहितम्) सर्वप्रकार चारों ओर धारण किये (उद्दयसम्) उत्कृष्ट जीवन के हेतु (अपाम्) जलों के (रसम्) सार का ग्रहण करता हूँ (यः) जो (अपाम्) जलों के (रसस्य) सारका (रसः) सार वीर्य धातु है (तम्) उस (उत्तमम्) कल्याणकारक रस का तुम्हारे लिये

(गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ जो आप (उपयामगृहीत) साधन तथा उपसाधनों से स्वीकार किये गये (अस्ति) हो उस (इन्द्राय) परमेश्वर की प्राप्ति के लिये (जुष्टम्) प्रीतिपूर्वक वर्तनेवाले आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ जिस (ते) आप का (एष) यह (योनि) घर है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप को (इन्द्राय) परम सुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने नौकर प्रजापुरुषों को शरीर और आत्मा के बल बढ़ने के लिये ब्रह्मचर्य ओषधि विद्या और योगाभ्यास के सेवन में नियुक्त करे। जिस से सब मनुष्य रोगरहित होकर पुरुषार्थी हों ॥ ३ ॥

ग्रहा इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । राजधर्मराजादयो देवताः ।

भूरिकृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरासं विद्वांसं सुपरीक्ष्य संगन्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को चाहिये कि आप्त विद्वान् की अच्छे प्रकार परीक्षा करके सङ्ग करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिंप्रियाणां वोऽहमिपमर्ज ॥ संमंभमपयाम-
गृहोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णा म्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । सम्पृचैः स्थः सम्मा
भद्रेण पृङ्क्तं विष्टचैः स्थो वि मां पाप्मनां पृङ्-
क्तम् ॥ ४ ॥

ग्रहाः । ऊर्जाहुतय इत्यूर्जाआहुतयः । व्यन्तः ।

विप्राय । मतिम् । तेषाम् । विशिप्रियाणामिति
 विशिप्रियाणाम् । वः । अहम् । इपम् । ऊर्जम् ।
 सम् । अग्रभम् । उपयामगृहीतइत्युपनमगृहीतः ।
 अस्मि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्ट-
 तमम् । सम्पृचाविति समष्टौ । स्थः । सम् ।
 मा । भद्रेण । पृङ्क्तम् । विष्टचाविति विष्टौ । स्थः ।
 वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ग्रहाः) ग्रहीतारो गृहाश्रमिणः (ऊर्जाहुतयः)
 ऊर्जा बलप्राणनकारिका आहुतयो ग्रहणानि दानानि वा येषां ते
 (व्यस्तः) वेदविद्यामुपामुवन्तः (विप्राय) मेधाविने (मतिम्)
 बुद्धिम् (तेषाम्) (विशिप्रियाणाम्) विविधे धर्मे कर्मणि हनु-
 नासिके येषाम् । शिप्रे हनुनासिके वा निरु० ६।७(वः) युष्मभ्यम्
 (अहम्) गृहस्थो राजा (इपम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम्
 (सम्) (अग्रभम्) गृहीतवानस्मि (उपयामगृहीतः) राज्य-
 गृहाश्रमसामग्रीसहितः (अस्मि) (इन्द्राय) पुरुषार्थे द्रवणाय
 (त्वा) (जुष्टम्) सेवमानम् (गृह्णामि) (एपः) (ते) (योनिः) सुख-
 निमित्तम् (इन्द्राय) शत्रुविदारकाय बलाय (त्वा) (जुष्टतमम्)
 अतिशयेन प्रसन्नम् (सम्पृचौ) राजगृहाश्रमव्यवहाराणां सम्यक्

पृङ्क्तारौ राजप्रजाजनौ (स्थः) भवतम् (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
भज्जनयिने सुखप्रदेनैश्वर्येण (पृङ्क्तम्) स्पर्शं कुरुतम् (विष्टौ)
विगतसम्पर्कौ (स्थः) स्यातम् (वि) (मा) माम् (पाप्मना)
अधर्मात्मना जनेन (पृङ्क्तम्) अयं मन्त्रः । शत० ५ । १ । २८॥
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजपुरुष यथाऽहं विप्राय मतिं व्यन्त ऊ-
र्जाहुतपो ग्रहाः सन्ति यथा तेषां विशिप्रियाणां मतिमिषमूर्जं च
समग्रभं तथा त्वमपि गृहाण । हे विद्वन् यथा त्वमुपयामगृही-
तोऽसि तथाऽहमपि भवेयं यथाहमिन्द्राय जुष्टं त्वा गृह्णामि तथा
त्वमपि मां गृहाण । यस्यैव ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वाहं
यथा गृह्णामि तथा त्वमपि मां गृहाण । यथा स त्वं च युवां
धर्म्ये व्यवहारे संपृचौ स्थस्तथा भद्रेण मा मां संपृङ्क्तम् । यथा
युवां पाप्मना विष्टौ स्थस्तथाऽनेन मा मामपि विष्टङ्क्तम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु० । ये राजप्रजाजना गृहस्था मेधा-
विने सन्तानाय विद्यार्थिने वा विद्याग्रज्ञां जनयन्ति दुष्टाचाराष्ट-
थक् स्थापयन्ति कल्याणकारकं कर्माचरयन्ति । अतस्तसंगं वि-
हाय सत्संगं सेवयन्ति त- एवाभ्युदयानिःश्रेयसे लभन्ते नातो-
विपरीताः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे रामप्रजापुरुष जैते (अहम्) मैं गृहस्थ जन्म (विप्राय) बुद्धि-
मान् पुरुष के मुख के लिये (मतिम्) बुद्धि को देता हूँ वैसे तू भी किया कर (व्यन्त)
जो संघ विद्याओं में व्याप्त (ऊर्जाहुतयः) बल और जीवन बढ़ने के लिये दान देने
और (ग्रहाः) ग्रहण करनेहारे गृहस्थ लोग हैं जैमे (तेषाम्) उन (विशिप्रियाणाम्)

अनेक प्रकार के धर्मयुक्त कर्मों में मुख और नासिकावालों के (मतिम्) बुद्धि (इ-
पम्) अन्न आदि और (ऊर्जम्) पराक्रम को (समग्रम्) ग्रहण कर चुका हूं
वैसे तुम भी ग्रहण करो । हे विद्वान् मनुष्य जैसे तू (उपयामगृहीतः) राज्य और
गृहाश्रम की सामग्री से सहित वर्त्तमान (असि) है वैसे मैं भी होऊँ । जैसे मैं
(इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य के लिये (जुष्टम्) प्रसन्न (त्वा) आप को (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूं वैसे तू भी मुझे ग्रहण कर जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः)
घर है उस (इन्द्राय) पशुओं को नष्ट करने के लिये (जुष्टतमम्) अत्यन्त प्रसन्न
(त्वा) तुझे मैं जैसे वह और तुम दोनों युक्त कर्म में (संष्टौ) संयुक्त (स्थः) हो वैसे
(चद्रेण) सेवने योग्य सुखदायक ऐश्वर्य से (मा) मुझ को (संष्टुक्तम्) संयुक्त
करो जैसे तुम (पाप्मना) अधर्मों पुरुष से (विष्टौ) पृथक् (स्थः) हो इस से (मा)
मुझ को भी (विष्टुक्तम्) पृथक् करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में याचकलु०—जो राजा और प्रमा में गृहस्थ लो-
ग बुद्धिमान् सन्तान वा विद्यार्थी के लिये विद्या होने की बुद्धि देते दुष्ट आचरणों से
पृथक् रखते कल्याणकारक कर्मों को सेवन कराते और दुष्टसंग छड़ाके सत्सङ्ग कराते
हैं वे ही इस लोक और परलोक के सुख को प्राप्त होते हैं इन से विपरीत नहीं ॥४॥

इन्द्रस्येयस्य वृहरपातिक्रैपिः । सविता देवता । भुरिगष्टिश्छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थः सेनापतिरत्र प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब किसलिये सेनापति की प्रार्थना यहां दर्दनी चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसिवाजसास्त्वयाऽयं वाजं सेतु ।
वाजस्य नु प्रसेवे मातरम्महीमदितिन्नामवचसा
करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्या-
न्नो देवः सविता धर्मं साविपत् ॥ ५ ॥

पुनरर्थे । (वयं) विद्वांसः । (हिष्मः) अपप्रीणीमः । (तम्) पूर्वोक्तं
विद्याशत्रुं । (अतः) अस्माद्वन्धनादुपदेशाद्वा । (मा) निषेधार्थे ।
(मौक्) त्यज । (अररो) दुष्टमनुष्य । (दिवं) प्रकाशम् । (मा)
निषेधार्थे । (पप्तः) पततु । अत्र लोडर्थे लुङ् । (द्रप्सः) हर्षकारी
रसः । दपः हर्षणमोहनयोरित्यस्मादौणादिकः सः प्रत्ययः । अनुदात्तस्य
चर्दुपधसंयान्यतरस्याम् । अ० ६।१।५९। अनेनामागमः । (ते) तव
तस्याः पृथिव्या वा । (द्यां) आनन्दं । दिवुधातोर्बाहुलकाडो प्रत्य-
यष्टिलोपे प्राप्ते वकारलोपश्च । (मा) निषेधार्थे । (स्कन्) निस्सा-
र्यतु अत्र लोडर्थे लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (ब्रजं) ब्र-
जन्ति विद्वांसो यस्मिन्सन्मार्गे तम् । (गच्छ) गच्छतु गमय वा ।
(गोष्ठानं) गौः पृथिवी तिष्ठति यस्मिन् तदन्तरिक्षम् । (वर्षतु)
सिंचतु । (ते) तव (द्यौः) कान्तिः । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनम् ।
श० १४।२।१।८। (वधान) वध्नाति वा पक्षे व्यत्ययः । (देव) वि-
जयप्रदविजयहेतुर्वा । (सवितः) सर्वोत्पादक व्यवहारोत्पत्तिहेतुर्वा ।
(परं) शत्रुम् । (अस्या) सर्वबीजारोपणार्थायाम् । (पृथिव्याम्)
बहुप्रजायुक्तायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पाशैः) सामदामंदण्डभे-
दादिकर्मभिः । (यः) न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् ।
(द्वेष्टि) कोपयति । (यं) अन्यायकारिणम् । (च) पुनरर्थे । (वयं)
सर्वहितसंपादिनः । (हिष्मः) कोपयामः (तं) अधर्मप्रियम् । (अतः)
शिञ्छणात् । (मा) निषेधे । (मौक्) त्यजतु । अयं मंत्रः । श० १।
२।१७-२१ व्याख्यातः ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्भदत्तूपया वयं परस्परं विद्यामेवोपदिशामः ।
यथायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्या पृथिव्या शतेन पाशैर्वधनहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान् पदार्थान् वध्नाति । तथैव त्वम-

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वाजसा इति वाजसाः ।
 त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् । वाजस्य । नु ।
 प्रसव इति प्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् ।
 नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । वि-
 श्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेश । तस्याम् ।
 नः । देवः । सविता । धर्म । साविपत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमेश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः पुरुषः (वज्रः)

वज्र इव शत्रुच्छेदकः (असि) भवसि (वाजसाः) यो वाजान्
 संग्रामान् विभजति सः (त्वया) रत्नकेण सेनापतिना सह (अयम्)
 जनः (वाजम्) संग्रामम् (सेत्) सिनुयात् । अत्र सिन्धु वन्धन
 इत्यस्माच्छाठि विकरणलुगडभावश्च (वाजस्य) संग्रामस्य (नु)
 क्षिप्रम् (प्रसवे) ऐश्वर्यं (मातरम्) मान्यप्रदाम् (महीम्)
 पृथिवीम् (अदितिम्) अखंडिताम् (नाम) प्रसिद्धी (वचसा)
 वेदोक्तन्यायोपदेशकवचनेन (करामहे) कुंठ्याम् । अत्र लोटि
 व्यत्ययेन शप् । अथवा भ्वादिर्मन्तव्यः (यस्याम्) पृथिव्याम्
 (इदम्) प्रत्ययालम्बनम् (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) जगत्
 (आविवेश) आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः)
 सर्वप्रकाशकः (सविता) सकलजगदुत्पादकः (धर्म) धारणम्
 (साविपत्) सवेत् । अत्र सिन्धुबहुलं णिदिति सिपि टद्धिः । अ-
 यमंत्रः शत • ५ । १ । ४ । ३ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्यां त्वमिन्द्रस्य वाजसा वज्रोऽसि तेन त्वया सहाऽयं वाजं सेचयेदं विश्वं भुवनमाविवेश यत्त देवः सविता नो धर्मं साविपत्तस्यां नाम वाजस्य प्रसवे मातरमादिति महीं वचसा नु करामहे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या येयं भूमिर्भूतानां सौभाग्यजननी मातृवत्पालिकाऽऽधारभूता प्रसिद्धास्ति तां विद्यान्या यधर्मयोगेन राज्याय यूयं सेवध्वम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे वीर, पुरुष (यस्याम्) जिस में (त्वम्) आप (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्ययुक्त राजा के (वाजसाः) संग्रामों का विभाग करनेवाला (वज्रः) वज्र के समान शुश्रूषों को काटनेवाले (असि) हो उस (त्वया) रक्षक आप के साथ (अयम्) यह पुरुष (यानम्) संग्राम का (सेत्) प्रवन्ध करे । जहां (इदम्) प्रत्यक्ष वर्तमान (विश्वम्) सब (भुवनम्) जगत् (आविवेश) प्रविष्ट है और जहां (देवः) सब का प्रकाशक (सविता) सब जगत् का उत्पादक परमात्मा (नः) हमारा (धर्मं) धारण (साविपत्) करे (तस्याम्) उस में (नाम) प्रसिद्ध (वाजस्य) संग्राम के (प्रसवे) ऐश्वर्य में (मातरम्) मान्य देनेहारी (आवितिम्) अलंकृत (महींम्) श्रेष्ठों को (वचसा) वेदोक्त न्याय के उपदेशरूप वचन से हम लोग (नु) शीघ्र (करामहे) ग्रहण करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यों जो यह भूमि प्राणियों के लिये सौभाग्य के उत्पन्न माता के समान रक्षा और सब को धारण करनेहारी प्रसिद्ध है उस का विद्या न्याय और धर्म के योग से राज्य के लिये तुम लोग सेवन करो ॥५॥

अप्स्वन्तरित्यस्य वृहस्पतिर्ऋषिः । अश्वो देवता । भुरिग्-जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

किं एते पुरुषों को कता होना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अप्स्वृन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्विवा
भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः
ककुम्भान्याजसास्तेनायं वाजं० सेतु ॥ ६ ॥

अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्सु
सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्र-
शस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः । देवीः । आ-
पः । यः । वः । ऊर्मिः । प्रतूर्तिरिति प्रतूर्तिः । ककुम्भा-
निति ककुत्मान् । वाजसा इति वाजसाः । तेन ।
अयम् । वामज । सेतु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) मध्ये (अमृतम्) म-
रणार्धमरहितं कारणमल्पमृत्युनिवारकं वा (अप्सु) जलेषु (भेष-
जम्) रोगनाशकमौषधम् (अपान्) उक्तानाम् (उत) अपि
(प्रशस्तिषु) गुणानां प्रशंसासु (अश्वाः) वेगवन्तः (भवत)
(वाजिनः) वाजः प्रशस्तः पराक्रमो बलं वा येषाम्ते (देवीः)
दिव्यगुणाः (आपः) अन्तरिक्षे व्याप्तिशीलाः (यः) (वः)
युष्माकम् (ऊर्मिः) आच्छदकस्तरंगः (प्रतूर्तिः) प्रकृष्टा तूर्णग-
तिर्यस्य सः (ककुम्भान्) प्रशस्ताः ककुतः लौल्या गुणा विद्य-
न्ते यस्मिन् ॥ अत्र ककधातोरौणादिक उतिः (वाजसाः) वाजान्
संग्रामान् सनन्ति संमजन्ति येन सः (तेन) (अयम्) सेनापतिः
(वाजम्) संग्राममन्त्रं च (सेतु) संबन्धीयात् । अयं मंत्रः ५ ।

१ । ४ । ६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे देवीरापो देवा विद्वांसश्च यूयं यो वः समुद्रस्य क-
कुम्भान् वाजसाः प्रतूर्तिरूर्तिरिव पराक्रमोऽस्ति यदप्स्वन्तरमृतम-
प्सु भेषज चास्ति येनायं वाजं सेत् तेनाऽप्यप्रशस्तिषु वाजिनोऽ-
श्वा इव भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—सिन्धु-सागर इव गम्भीरा जलमिव
शान्तस्वभावा वीरप्रसवा-सदौषधसेविन्यो जलादिपदार्थाभिज्ञाः स्फु-
रेव ये पुरुषा वायुजलवेष्टाभिः सह संप्रपुञ्जते तास्ते चारोगाः सन्तो-
विजयिनश्च रभुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (देवी) दिव्यगुणवाली (आप) अन्तरिक्ष में व्यापक स्त्री
पुरुष लोगो तुम (य) जो (व) तुम्हारा (समुद्रस्य) सागर के (ककुम्भान्)
प्रशस्त चचल गुणों से युक्त (वाजसा) सम्राटों के सेवने को हेतु (प्रतूर्ति) अतिशीघ्र
चलनेवाला समुद्र के (ऊर्मि) आच्छादन करनेहारे तरंगों के समान पराक्रम
और जो (अप्सु) प्राण के (अन्त) मध्य में (अमृतम्) मरण धर्मरहित कार
ण और जो (अप्सु) जलों के मध्य अल्पमृत्यु से छुड़ानेवाला (भेषजम्) रोगनिवारक औषध
के समान गुण है जिस से (अयम्) यह सेनापति (वाजम्) सम्राट और अन्न का
प्रबन्ध करे (तेन) उस से (अप्याम्) उक्त प्राणी और जलों की (प्रशस्तिषु)
गुण प्रशंसाओं में (वाजिन) प्रशंसित बल और पराक्रम वाले (अश्वा) कुलीन घोड़ों के
समान वेगवाले (भवत) हूनिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्रियों को चाहिये कि समुद्र के समान
गम्भीर जल के समान शान्तस्वभाव वीरपुत्रों की उत्पन्न करने नित्य औषधियों की
सेवने और जलादि पदार्थों को ठीक २ जाननेवाली हों इसी प्रकार जो पुरुष वायु
और जल के गुणों के वेत्ता पुरुषों से संयुक्त होते हैं वे रोगरहित होकर विजयकारी
होते हैं ॥ ६ ॥

वातोवेत्यस्य बृहस्पतिर्नापिः । सेनापतिर्देवता । भुरिगुणिक्
छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

मपुण्या कथं किं कृत्वा वेगवन्तो भवेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग किस प्रकार क्या करके वेग वाले हों इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वातो वामनो वा गन्धर्वाः सुप्तविंशतिः । ते-

अग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥ ७ ॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः सुप्तविंशति-

रितिसुप्तविंशतिः । ते । अग्रे । अश्वम् । अयुं-

जन् । ते अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(वातः) वायुः (वा) इव (मनः) स्वान्तम् (वा)

इव (गन्धर्वाः) ये वायवइन्द्रियाणि च धरन्ति ते (सप्तविंशतिः)

एतत्संख्याकाः (ते) (अग्रे) (अश्वम्) व्यापकत्ववेगादिगुण

समूहम् (अयुञ्जन्) युञ्जन्ति (ते) (अस्मिन्) जगति (जवम्)

वेगम् (आ) (अदधुः) अयं मंत्रः शत ५ । १ । ४ । ८

व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—ये विहासो वातो वा मनो वा यथा शतविंशतिर्ग-
न्धर्वा अस्मिन् जगत्प्रेऽश्वमयुञ्जस्ते खलु जवमादधुः ॥ ७ ॥

भावार्थः—यान्येकः समष्टिर्वायुः प्राणाऽपानव्यानोदानसमानं-
नागकूर्मकलदेवदत्तवनंजया दश हादशं मनस्तत्सहचारितानि
श्रोत्रादीनि दशेन्द्रियाणि पंचसूक्ष्मभूतानि च मिलित्वा सप्तविंशतिः

पूर्वमीश्वरेणास्मिन् जगति वेगवन्ति निर्मितानि यएतानि यथा-
गुणकर्मस्वभावं विज्ञाय यथायोग्यं कार्येषु संप्रजुज्य स्वस्त्रीभि-
रेव साकं रमन्ते तेऽखिलमैश्वर्यं जनायित्वा राज्यं कर्तुमर्हन्ति॥७॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (वातः) वायु के (वा) समान (मनः) मन
के (वा) समतुल्य और जैसे (सप्तविंशतिः) सत्ताईस (गन्धर्वाः) वायु इन्द्रिय
और भूतों का धारण करने हारे (आस्मिन्) इस जगत् में (अग्रे) पहिले (अरवम्)
व्यापकता और बेगादि गुणों को (अयंजन) संयुक्त करते हैं (ते) वेही (जम्)
उत्तम वेग को (आद्युः) धारण करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो एक समिष्ट वायु, प्राण, अपान, ध्यान, उदान, समान, नाग,
कूर्म, कृकल, देववृत्त, और घनंजय, (दश) बारहवां मन, तथा इस के साथ श्रोत्र
आदि दश इन्द्रिय और पांच सूक्ष्म भूत ये सब २७ सत्ताईस पदार्थ ईश्वर ने इस
जगत् में पहिले रचे हैं। जो पुरुष इन के गुण कर्म और स्वभाव को ठीक २ जान
और यथायोग्य कार्यों में संयुक्त करके अपनी २ ही स्त्री के साथ ब्रीड़ा करते हैं वे
संपूर्ण ऐश्वर्य को संचित कर राज्य के योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

वातरहेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्त्रिष्टु-
प् छन्दः । ऐवतः स्वरः ॥

तं राजानं विद्वांसः किंकिमुपदिशेयुरित्पाह ॥

उस राजा को विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह विषय
अगले मंत्र में कहा है

वातरश्चाहा भव वात्पिज्यमानं इन्द्रस्येव दक्षिणः
त्रियैधि । युञ्जन्तुं त्वा मरुतो विश्ववेदसुत्रा ते
त्वष्टा पंसु ज्वन्दधातु ॥ ८ ॥

वातरं ह्रादतिवातं ऽरं ह्राः । भव । वाजिन् । यु-
ज्यमान । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य ऽइव । दक्षिणः ।
श्रिया । एधि । यंजन्तु त्वा । मरुतः । विश्ववेद-
स इति विश्ववेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पस्वित-
पुत्सु । जवम् । दधातु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(वातरहाः) वायुवद्रंहो वेगो यस्य सः (भव-
(वाजिन्) शास्त्रोक्तक्रियाकुशलताबोधयुक्त (युज्यमानः) समा-
हितः सन् (इन्द्रस्येव) यथा परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (दक्षिणः)
दक्षः प्रशस्तं बलं गतिर्विधत्ते यस्य तस्य (श्रिया), शोभायुक्तया
राज्यलक्षणा देदीप्यमानया राज्ञ्या वा (एधि) वृद्धो भव (युज-
न्तु) प्रेरताम् (त्वा) त्वाम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (वि-
श्ववेदसः) सकलविद्यावेतारः (आ) (ते) तव (त्वष्टा) वेगा
दिगुणविद्यावित् (पस्सु) पादेषु (जवम्) वेगम् (दधातु) अयं
मंत्रः । शत० ५ । १ । ४ । १ ॥ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यं त्वा विश्ववेदसो मरुतो राज्याशील्पका-
र्येषु यंजन्तु । त्वष्टा ते तव पस्सु जवमादधातुस त्वं वातरं ह्राभव,
युज्यमानस्त्वं दक्षिणइन्द्रस्येव श्रिया सहैधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० हे राजस्त्रीपुरुषा यूयं निरभिमानिनो
निर्मत्सरा भूत्वा विद्वत्सङ्गेन राज्य धर्मं पालयित्वा विमानादियानेषु
स्थित्वाऽभीष्टदेशेषु गत्वागत्य जितेन्द्रियाः सन्तः प्रजाः सततं प्र-
साय श्रीमन्तो भवत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) शास्त्रोक्त क्रिया कुलशता के प्रशस्त बोध से युक्त समन्वित (त्वा) आप को (विश्व वेदस) समस्त विद्याओं के जानने हारे (मरुतः) विद्वान् लोग राज्य और शिल्प विद्याओं के कार्यों में (युञ्जन्तु) युक्त और (त्वष्टा) वेगादि गुण विद्या का जानने हारा मनुष्य (ते) आप के (पत्सु) पगों में (जयम्) वेग को (आदधातु) अच्छे प्रकार धारण करे । वह आप (वातरंहा) वायु के समान वेग वाले (भव) हूँजिये और (युज्यमानः) सावधान होके (दाक्षिणः) प्रशंसित धर्म से चलने के बल से युक्त होके (इन्द्रस्येव) परम ऐश्वर्य वाले राक्षसों के समान (श्रिया) शोभा युक्त राज्य संपत्ति वा राणी से सहित (एधि) वृद्धि को प्राप्त हूँजिये ॥ ८ ॥

भवार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । हे राजसम्बन्धी श्री पुरुषो आप लोग अभिमान रहित और निर्मत्सर अर्थात् दूसरों की उन्नति देखकर प्रसन्न होने वाले होकर विद्वानों के साथ मिल के राज धर्म की रक्षा किया करो तथा विमानादि यानों में बैठ के अपने अभीष्ट देशों में जा नितेन्द्रिय हो और प्रजा को निरन्तर प्रसन्न कर के श्रीमान् हुआ कीजिये ॥ ८ ॥

जव दत्पस्य वृहस्पतिर्ऋषिः ॥ वीरो देवता । धृतिश्छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स राजा की दशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा होवे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ज्वो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येनेपरीक्षो
अचरञ्च वार्ते । तेन नो वाजिन्वल्वान्वलेन वा-
जिञ्च भव समने च पारयिष्णुः । वाजिनो वा-
जितो वाजश्च सरिष्यन्तो वृहस्पतेर्भागमवाजिघ्न
त ॥ ९ ॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितइतिनिऽहितः ।
 गुहा । यः । श्येने । परीतः । अचरत् । च । वाते ।
 तेन । नः । वाजिन् बलवानितिबलंश्वान् । बलेन ।
 वाज्जिदितीवाज्जित् । च । भव । समने । च ।
 पारयिष्णुः । वाजिनः । वाज्जितइतिवाज्जितः ।
 वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अवं ।
 जिघ्रत ॥ ९ ॥

पदार्थः—(जवः) वे । (यः) (ते) तव (वाजिन्) प्रश-
 स्तशास्त्रयोगाभ्यासकृत्यसाहित (निहितः) स्थितः (गुहा) गु-
 हायां बुद्धौ (यः) वेगः (श्येने) पक्षिणीव (परीतः) सर्वतो
 वृत्तः (अचरत्) चरति (च) (वाते) वायाविव (तेन) (नः)
 अस्माकम् (वाजिन्) वेगवान् (बलवान्) बहुबलयुक्तः (बलेन)
 सैन्येन पराक्रमेण वा (वाजजित्) संग्रामं विजयमानः (च)
 (भव) (समने) संग्रामे (च) (पारयिष्णुः) दुःखात्पारायिता
 (वाजिनः) प्रशस्तवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जयन्तः (वा-
 जम्) बोधमन्त्रादिकं वा (सरिष्यन्तः) प्राप्स्यन्तः (बृहस्पतेः)
 महतां वीराणां पालयितुः सेनाध्यक्षस्य (भागम्) सेवनम् (अवं)
 अधोऽर्थे (जिघ्रत) सुगन्धान् बोधान् वा गृह्णीत । अयं मंत्रः
 शत० ५ । १ । ४ । १० व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् सेनाध्यक्ष राजन् ते तव यो जवो गुहा

निहितो यः श्येने इव परीक्षो वाते इवाचरच्च तेन नो बलेन बल-
वान् भव । हे वाजिन् तेन च समने पारयिष्णुर्वाजजिच्च भव ।
हे वाजिनो योद्धारो यूयं बृहस्पतेः सेवनं प्राप्य वाजं सरिष्यन्तः
सन्तो भवत । सुगन्धानवजिघ्नत ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । राजा पूर्ण शरीरात्मबलं संप्राप्य
श्येनवद्वायुवच्छत्रुविजये यशस्वी भूत्वा स्वमात्मान् सेनास्थान्स-
र्वान् भृत्यांश्च सुशिक्षितान् बलसुखयुक्तान् धार्मिकान् सततं रक्षेत्
सर्वे राजप्रजाजनाः शत्रून् विजित्य परस्परं प्रीणन्तु ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) श्रेष्ठ शस्त्र बोध और योगाभ्यास से युक्त सेना
वा सभा के स्वामी राजन् (ते) आपका (यः) जो (जवः) बेग (गुहा) बुद्धि
में (निहितः) स्थित है (यः) जो (श्येने) पक्षी में जैसा (परीक्षः) सब ओर
दिया हुआ (च) और जैसे (वाते) वायु में (अचरत्) विचरता है (तेन)
उस से (नः) हम लोगों के (बलेन) सेना वा पराक्रम से (बलवान्) बहुत
बल से युक्त (भव) हूँजिये हे (वाजिन्) बेगयुक्त राज पुरुष उसी बल से (समने)
समाम में (पारयिष्णुः) दुख के पार करने और (वाजजित्) सङ्ग्राम के जीतने
वाले हूँजिये हे (वाजिनः) प्रशंसित बेग से युक्त योद्धा लोगो तुम (बृहस्पतेः)
पक्षी की रक्षा करने वाले सभाध्यक्ष की (भागम्) सेवा को प्राप्त हो के (वाजम्)
बोध वा अज्ञादि पदार्थों को (सरिष्यन्तः) प्राप्त होते हुए (वाजजितः) सङ्ग्राम
के जीतने वाले हो ओ और सुगन्धि युक्त पदार्थों का (अवजिघ्नत) सेवन करो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । राजा को चाहिये कि शरीर और आ-
त्मा के पूर्ण बल को पा और शत्रुओं के जीतने में श्येन पक्षी और वायु के तुल्य
शीघ्र कारी हो के अपने सब सभासद सेना के पुरुष और सब सौक्यों को अच्छे
शिक्षित बल तथा सुख से युक्त कर धर्मात्माओं की निरन्तर रक्षा करे और सब राजा
प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि इस प्रकार के हों और शत्रुओं को जीत के परस्पर
प्रसन्न रहें ॥ ९ ॥

पि दुष्टान् बध्वा शुभगुणान् प्रकाशय । हे विद्वांसो यथाहं पृथिव्यां देव-
यजनादररुमपवध्यासं तथैव तं यूयमप्यपामत । यथाऽहं ब्रजं गच्छामि
तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथाहं गोष्ठानं वर्पामि तथैव भवानपि वर्पतु ।
यथा मम द्यौर्विद्या प्रकाशः सर्वान् प्राप्नोति तथैव ते तवापि प्राप्नोतु ।
यथाऽहं योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परमस्यां पृथिव्या शतेन
पाशैर्नित्यं बध्नामि कदाचित्तं न त्यजामि तथैव हे वीर तं त्वमिमं बधान
तं चातः कदाचिन्मा मौक् । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमर्ता
बधनात्कोपि मा मुंचतु । एवं च तं प्रति सर्व उपदिशन्तु । हे अरसो
त्वं दिवं मा पतस्तथा ते तव द्रप्सो द्या माऽस्कन् । हे सन्मार्गजि-
ज्ञासो यथाऽहं ब्रजं सन्मार्गं गच्छामि तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथं
द्यौर्गोष्ठानं वर्पति तथैवेश्वरो विद्वान् वा ते तव कामान् वर्पतु । य-
थायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्यां पृथिव्या शतेन पाशैर्वन्धनहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान्पदार्थान्-बध्नाति । तथैव त्वमपि
च पुनर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परं शत्रुमस्यां पृथिव्यां
शतेन पाशैर्वधान । यथाऽहं तं द्वेष्टारं शत्रुं शतेन पाशैर्वध्वा न क-
दाचिन्मुंचामि तथैव त्वमप्येनं सदा बधान कदाचिन्मा मौक् ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वर आज्ञापयति हे मनु-
ष्या युष्माभिर्विहृत्कार्य्यानुष्ठाने विघ्नकारिणो दुष्टाः प्राणिनः सदा-
ऽपहन्तव्याः । सत्समागमेन विद्यावृद्धिर्नित्यं कार्य्या । यथाऽनेकोप्रायैः
श्रेष्ठानां हानिर्दुष्टानां च वृद्धिर्न स्यात् तथैवानुष्ठेयम् । सदा श्रेष्ठाः स-
त्कार्य्या दुष्टस्ताडनीया बन्धनीयाश्च । परस्परं प्रीत्या विद्याशरीरबलं
संपाद्य क्रियया कलायन्त्ररत्नकानि यानानि रचयित्वा सर्वेभ्यः सुखं देयं
निरंतरमीश्वरस्याज्ञापालनं स एवोपासनीयश्चेति ॥ २६ ॥

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवतो
विराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जःस्वरः । मनुष्यैर्विदुषामेवाऽनुकरणं
कार्यं न मूढानामित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोगों को उचित है कि विद्वानों का अनुकरण करें मूढ़ों का नहीं यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याह॑संवितुः सवे सत्यसंवसो बृहस्पतेरु-
त्तमं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह॑संवितुः सवे स-
त्यसवसइन्द्रस्योत्तमं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह-
॑संवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमन्नाकं-
मरुहम् । देवस्याह॑संवितुः सवे सत्यप्रसवस-
इन्द्रस्योत्तमन्नाकंमरुहम् ॥ १० ॥

देवस्य । अहम् सवितुः । सवे । सत्यसंवसइति-
सत्यऽसंवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् ।
नाकम् । रुहेयम् । देवस्य । अहम् । सवितुः स-
वे । सत्यसवसइतिसत्यऽसंवसः । इन्द्रस्य । उत्त-
ममित्युत्तमम् । नाकम् । रुहेयम् । देवस्य ।
अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवसइतिसत्यऽ-
प्रसवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् । नाकम्

अरुहम् । देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे ।
 सत्यप्रसवसद्वातिसत्यऽप्रसवसः । इन्द्रस्य । उत्त
 ममित्युतऽत्तमम् । नाकम् । अरुहम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतःप्रकाशमानस्य (अहम्) सभा-
 ध्यक्षो राजा (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य (सवे)
 प्रसूते जगति (सत्यप्रसवसः) सत्यं सवेऽश्वर्यं जगतः कारणं कार्यं
 च यस्य तस्य(बृहस्पतेः) बृहतां प्रकृत्यादीनां पालकस्य (उत्तमम्)
 सर्वधोत्कृष्टम्. (नाकम्) अविद्यमानदुःखं सर्वसुखयुक्तं तत्स्वरूपं
 मोक्षपदम् (रुहेयम्) (देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (अहम्) परोप-
 कारी (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रसावितुः (सवे) ऐश्वर्यं (सत्य-
 प्रसवसः) सत्यन्याययुक्तस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यसहितस्य सम्राजः
 (उत्तमम्) प्रशस्तम् (नाकम्) अविद्यमानदुःखं भोगम् (रु-
 हेयम्) (देवस्य) अखिलविद्याशुभगुणकर्म्मस्वभावधोतकस्य (अहम्)
 विद्यामभीप्सुः (सवितुः) समग्रविद्याबोधप्रसवितुः (सवे) विद्या-
 प्रचारेऽश्वर्यं (सत्यप्रसवसः) सत्योऽविनाशी प्रसवः प्रकटो बो-
 धो यस्मान्नस्य (बृहस्पतेः) बृहत्पावेदवाण्या पालकस्य (उत्तमम्)
 (नाकम्) सर्वदुःखप्रणाशकमानन्दम् (अरुहम्) आरूढोऽ-
 स्मि (देवस्य) धनुर्वेदादियुद्धविद्याप्रापकस्य (अहम्) योद्धा (सि-
 वितुः) शत्रुविजयप्रसवितुः (सवे) प्रेरणे (सत्यप्रसवसः) सत्यानां
 न्यायविजयादीनां प्रसवो यस्मात् तस्य (इन्द्रस्य) दुष्टशत्रुविदारकस्य

(उत्तमम्) विजयाख्यम् (नाकम्) सर्वसुखप्रदम् (अरुहम्) आरु-
ढोऽस्मि । अयं मन्त्रः शत० ५ । १ । ५ । ४ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजना यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य बृह-
स्पतेः सवितुर्जगदीश्वरस्य सवउत्तमं नाकं रुहेयम् । हे राजामात्य-
पुरुषा यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य सम्राजः सवउ-
त्तमं नाकं रुहेयम् । हे अध्येताध्यापका विद्याप्रिया जना-यथाऽहं
सत्यप्रसवसः सवितुर्देवस्य बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहं हे विजयाभिकौ-
क्षिणो मोक्षारो वीरा यथाऽहं सत्यप्रसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य स-
वउत्तमं नाकमरुहं तथा यूयमप्यारोहत ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० राजप्रजाजनैः परस्परमविरोधेनेश्व-
रचक्रवर्तिराज्यसमग्रविद्याः सम्मज्य सर्वाण्युत्तमानि सुखानि प्रा-
प्तव्यानि प्रापयितव्यानि च ॥ १० ॥

पदार्थः — हे राजा और प्रजा के पुरुषो ! जैसे (अहम्) मैं समाप्यक्ष राजा
(सत्यसवसः) जिसका ऐश्वर्य्य और जगत् का कारण सत्य है उस (देवस्य) सत्य
और से प्रकाशमान (बृहस्पतेः) बड़े प्रकृत्यादि पदार्थों के रक्षक (सवितुः) सत्य
जगत् को उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर के (मने) उत्पन्न । किन्तु जगत् में (उत्तमम्) सत्य
से उत्तम (नाकम्) सत्य दुःखों से रहित सच्चिदानन्द स्वरूप को (रुहेयम्) आरुढ़ होऊँ
हे राजा के समासद लोगो ! जैसे (अहम्) मैं परोपकारी पुरुष (सत्यसवसः)
सत्यन्याय से युक्त (देवस्य) सत्य सुख देने (सवितुः) संपूर्ण ऐश्वर्य्य के उत्पन्न क-
रने वाले (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य्य के सहित चक्रवर्ती राजा के (मने) ऐश्वर्य्य में
(उत्तमम्) (प्रशंसा के योग्य (नाकम्) दुःख रहित भोग को प्राप्त हो के (रुहेयम्) आ-
रुढ़ होंऊँ । हे पढ़ने पढ़ाने वाले विद्या प्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं विद्या चाहनेवा-
रा जन (सत्यप्रसवसः) जिससे अविनाशी प्रकट बोध हो उस (देवस्य) संपूर्ण
विद्या और शुभ गुण कर्म और स्वभाव के प्रकाश से युक्त (सवितुः) समग्र विद्या बोध
के उत्पन्न कर्ता (बृहस्पते) उत्तम वेदवाणी की रक्षा करने वाले वेद वेदांगोंवालो

के पारदर्शी के (सवे) उत्पन्न किये विज्ञान में (उत्तमम्) सब से उत्तम (नाकम्) सब दुखों से रहित आनन्द को (अरुहम्) आरुढ़ हुआ हूँ हे विजयप्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं योद्धा मनुष्य (सत्यप्रसवस) जिस से सत्य-न्याय विजय और विजयादि उत्पन्न हों उस (देवस्य) धनुर्वेद युद्ध विद्या के प्रकाशक (सवितु) शत्रुओं के विजय में प्रेरक (इन्द्रस्य) दुष्ट शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे पुरुष की (सवे) प्रेरणा में (उत्तमम्) विजय नामक उत्तम (नाकम्) सब सुख देने हारे संग्राम को (अरुहम्) आरुढ़ हुआ हूँ वैसे आप भी सब लोग आरुढ़ हूँजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० सब राजा और प्रजा के पुरषों को चाहिये कि परस्पर विरोध को छोड़ ईश्वर चक्रवर्ती राज्य और समग्र विद्याओं का सेव न करके सब उत्तम सुखों को आप प्राप्त हों और दूसरों को प्राप्त करें ॥ १० ॥

बृहस्पत इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवते । जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथोपदेष्टृविधिमाह ॥

अब उपदेश करने और सुनने वालों का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृह-
स्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं
वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११

बृहस्पते । वाजंम् । जय । बृहस्पतये । वाचंम् ।
वदत । बृहस्पतिंम् । वाजंम् । जापयत । इन्द्रं ।

वाजंम् । जय । इन्द्राय । वाचंम् । वदत ।
इन्द्रंम् । वाजंम् । जापयत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) सकलविद्याप्रचारकोपदेशक (वाजम्) विज्ञानं संग्रामं वा (जय) (बृहस्पतये) अध्ययनाध्यापनाभ्यां विद्याप्रचाररत्नकाय (वाचम्) वेदसुशिक्षाजनितां वाणीम् (वदत) अध्यापयतोपदेशित वा (बृहस्पतिम्) सम्राजमनूचानमध्यापकं वा (वाजम्) विद्याबोधं युद्धं वा (जापयत) उत्कर्षेण बोधयत (इन्द्र) विद्येश्वर्यप्रकाशक शत्रुविदारक वा (वाजम्) परमैश्वर्य शत्रुविजयाख्यं युद्धं वा (जय) उत्कर्ष (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकाय (वाचम्) राजधर्मप्रचारिणीम् वाणीम् (वदत) (इन्द्रम्) (वाजम्) (जापयत) उत्कृष्टतां प्रापयत । अयं मंत्रः शत ० ५। ३ । ५ । ८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते सर्वविद्याध्यापकोपदेशक वा त्वं वाजं जय । हे विद्वांसो यूयमस्मै बृहस्पतये वाचं वदतेमं बृहस्पतिं वाजं जापयत । हे इन्द्र त्वं वाजं जय । हे युद्धविद्याकुशला विद्वांसो यूयमस्माइन्द्राय वाचं वदतेममिन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालंकारः । राजा तथा प्रयतेत यथा वेदविद्याप्रचारः शत्रुविजयश्च सुगमः स्यात् । उपदेशका योद्धारश्चेत्थं प्रयतेरन् यतो राज्ये वेदादिशास्त्राध्ययनाऽध्यापनप्रवृत्तिः स्वराजा विजयाऽलङ्कृतो भवेद्येन धर्मवृद्धिरधर्महानिश्च सुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) सम्पूर्ण विद्यार्थो का प्रचार और उपदेश करने हारे राजपुरुष आप (वाजम्) विज्ञान वा संग्राम को (जय) जीतो हे विद्वानो तुमलोग इस (बृहस्पतये) राजपुरुषके लिये (वाचम्) वेदोक्त मुणित्वा से प्रसिद्ध वाणी को (वदत) पदाओ और उपदेश करो इस (बृहस्पतिम्) राजा वा सर्वोत्तम अध्यापक को (वाजम्)

विद्या बोध वा युद्ध को (जापयत) बदाओ और जिताओ हे (इन्द्र) विद्या के ऐश्वर्य का प्रकार वा शत्रुओं को विदीर्ण करने होर राजपुरुष आप (वाजम्) परम ऐश्वर्य वा शत्रुओं के विजय रूपी युद्ध को (जय) जीतो हे युद्धविद्या में कुशल विद्वानो तुमलोग इस (इन्द्राय) परमऐश्वर्य को प्राप्त करने वाले राजपुरुष के लिये (वाचम्) राजधर्म का प्रचार करने हारो वाणी को (वदत) कहो इस (इन्द्रम्) राजपुरुष को (वाजम्) संग्राम को (जापयत) जिताओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लोपालं० । राजा को ऐसा प्रयत्नकरना चाहिये कि जिस से वेद विद्या का प्रचार और शत्रुओं का विजय सुगम हो और उपदेशक तथा योद्धा लोग ऐसा प्रयत्न करें कि जिससे राज्य में वेदादि शास्त्र पढ़ने पढ़ाने की प्रवृत्ति और अपना राजा विजयरूपी आभूषणों से सुशोभित होवे कि जिस से अधर्म का नाश और धर्म की वृद्धि अच्छे प्रकार से स्थिर होवे ॥ ११ ॥

एपावदृत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रावृहस्पती देवते स्वराद्धतिधृति-
प्रछन्दः । पङ्क्तयः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सर्वदा सर्वथा सत्यं वक्तव्यं श्रोतव्यं चेत्पाह ॥

मनुष्यों को अति उचित है कि सब समय में सब प्रकार से सत्य ही बोलें यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

एपावः सा सत्या संवाग्भूद्यया बृहस्पतिं वाजम्-
जीजपताजीजपतु बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् । एपा वः सा सत्या संवाग्भूद्ययेन्द्रं
वाजम्जीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

एपा । वः । सा । सत्या । संवागिति॑सम् ऽवाक् ।

अभूत् । यया । बृहस्पति॑म् । वाजम् । अजीजपत ।

अजीजपत बृहस्पति॑म् । वाज॑म् । वनस्पतयः । वि ।

मुच्यध्वम् । एपा । वः । सा । सत्या । संवागितिसम्
ऽवाक् । अभूत् । यया । इन्द्रम् । वाजम् । अजीजप
त । अजीजपत । इन्द्रम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि ।
मुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(एपा) उक्ता वक्ष्यमाणा च (वः) युष्माकम्
(सत्या) यथार्थोक्ता (संवाक्) राजनीतिनिष्ठा सम्यग्वाणी (अ-
भूत्) भवतु (यया) (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्रपालकम् (वा-
जम्) वेदशास्त्रबोधम् (अजीजपत) उत्कर्षयत (अजीज-
पत) (बृहस्पतिम्) बृहतो राज्यस्य पालकम् (वाजम्) संग्रा-
मम् (वनस्पतयः) वनस्य किरणसमूहस्येव न्यायस्य पालकाः ।
वनमिति रश्मिना० निर्घट्ट० १ । ५ (वि) (मुच्यध्वम्) मुक्ता
भवत । विकरणव्यत्ययेन इयन् (एपा) पूर्वापरप्रातिपादिता (वः)
युष्माकम् (सा) (सत्या) सत्यभाषणयुक्ता (संवाक्) विनय-
पुरुषार्थयोः सम्यक् प्रकाशिनी वाणी (अभूत्) भवेत् (यया)
(अजीजपत्) जापयत (अजीजपत) सम्यक्प्रापयत (इन्द्र-
म्) परस्मैश्वर्ध्यवते पुरुषाय (वाजम्) युद्धम् (इन्द्रम्) प-
रस्मैश्वर्ध्ययुक्तमुत्तमश्रीप्रापकमुद्योगम् (वाजम्) वेगयुक्तम् (व-
नस्पतयः) वनानां जङ्गलानां पालकाः (वि) (मुच्यध्वम्)
अयं मंत्र इति० ५ । १ । ५ । १ ॥ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वनस्पतयो यूयं यया बृहस्पतिं वाजमजीजपतबृहस्प-
तिमजीजपत सैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् । हे वनस्पतयो यूयं य-
येन्द्रं वाजमजीजपतेन्द्रमजीजपत सैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् ॥ १२ ॥

भावार्थः—नैव कदाचिदपि राजा राजाऽमात्यभृत्याः प्रजा
जनाश्च स्वकीयां प्रतिज्ञां वाचं चासत्यां कुर्व्युः । यावर्ती व्रुयुस्ता-
वर्ती तथ्यामेव कुर्व्युः । यस्य वाणी सर्वदा सत्याऽस्ति स एव सम्रा
ट् भवितुमर्हति यावदेवं न भवति तावद्वाजप्रजाजना विश्वसिताः
सुखस्योत्कर्षकाश्च भवितुं नार्हन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वनस्पतय) किरणों के समान न्याय के पालने हारे राज पु
रुषों तुम लोगो (यया) जिस से (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्र के पालने हारे विद्वान् को
(वाजम्) वेदशास्त्र के बोध को (अजीजपत) बड़ाओ (बृहस्पतिम्) बड़े राज्य के
रक्षक राज पुरुष के सङ्ग्राम को (अजीजपत) जिताओ (सा) वह (एषा) पूर्व
कही या आगे जिस को कहेंगे (वः) तुम लोगों की (समवाक्) राजनीति में स्थित
अच्छी वाणी (सत्या) सत्य स्वरूप (अभूत्) होवे हे (वनस्पतयः) सूर्य की
किरणों के समान न्याय के प्रकाश से प्रजा की रक्षा करने हारे राज पुरुषों तुम लोग
(यया) जिस से (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य प्राप्त कराने हारे सेनापति को (वाजम्)
युद्ध को (अजीजपत) जिताओ (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष को (वाजम्)
अत्युत्तम लक्ष्मी को प्राप्त कराने हारे उद्योग को (अजीजपत) अच्छे प्रकार प्राप्त
करावें (सा) वह (एषा) आगे पीछे जिसका प्रतिपादन किया है (वः) तुम लो-
गों की (समवाक्) विनय और पुरुषार्थ का अच्छे प्रकार प्रकाश करने वाली वाणी
(सत्या) सदा सत्य भाषणादि लक्षणों से युक्त (अभूत्) होवे ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजा उस के नौकर और प्रजापुरुषों को उचित है कि अपनी
प्रतिज्ञा और वाणी को असत्य होने कभी न दें जितना कहें उतना ठीक करें जिस
की वाणी सब काल में सत्य होती है वही सुख राज्याधिकार के योग्य होता है जब
तक ऐसा नहीं होता तब तक उन राजा और प्रजा के पुरुषों का विश्वास और वे सुखों
को नहीं बढ़ा सकते

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सविता देवता । जगती
छन्दः । निपादः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्धार्मिकजनानामनुकरणं कर्त्तव्यं नेतरेषामित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि धर्मात्मा राज पुरुषों का अनुकरण करें अन्य तुच्छ बुद्धियों का नहीं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याह॑सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
र्वाजजितो वाजं जेपम् । वाजिनो वाजजितो
ऽध्वनस्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठाङ्ग-
च्छत ॥ १३ ॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवस-
इतिसत्यऽप्रसवसः । बृहस्पतेः । वाजजितइति-
वाजऽजितः । वाजम् । जेपम् । वाजिनः । वाज-
जितइतिवाजऽजितः । अध्वनः । स्कभ्नुवन्तः ।
योजनाः । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥ १३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य जगदीश्वरस्य (अहम्)
शरीरात्मबलयुक्तः सेनापतिः (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रदस्य (सवे)
उत्पादितेऽस्मिन्मैश्वर्ये (सत्यप्रसवसः) सत्यानिप्रसवांसि जगत्स्थानि
कारणरूपेण तिष्ठानि यस्य तस्य (बृहस्पतेः) वेदवाण्याः पा-
लकस्य (वाजजितः) संग्रामं विजयमानस्य (वाजम्) संग्रामम्
(जेपम्) जयेयम् । लोडुत्तमैकवचने प्रयोगः (वाजिनः) विज्ञा-
नवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जेतुं शीलाः (अध्वनः) शत्रोर्मार्गान्
(स्कभ्नुवन्तः) प्रतिष्ठम्भनं (कुर्वन्तः) (योजना) योजनानि वहून्
क्रोशान् (मिमानाः) शत्रून् प्रक्षेपमाणाः (काष्ठाम्) दिशम् (गच्छत)
अयं मंत्रः शत०५ । १ । ५ । १५ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वीरा यथाऽहं सत्य प्रसवसः सवितुर्देवस्य वाज-
जितो बृहस्पतेः सवे वाजं जेपन्तथा यूयमपि जयत । हे वाजिनो
वाजजितो जना अथा यूयं योजना मिमाना अध्वनस्कम्भनुवन्तः
काष्ठां गच्छत तथा वयमपि गच्छेम ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । योद्धारः सेनाऽध्यक्षसहायपा-
लनाभ्यामेव शत्रून् जेतुं शक्नुवन्ति । शत्रूणां मार्गान् प्रतिबद्धं
च प्रभवन्ति यस्यान्दिशि शत्रवो विकुर्वते तत्र तान् वशं
नयेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुषो जैते (अहम्) मैं शरीर और आत्मा के बल से
पूर्ण सेनापति (सत्यप्रसवसः) जिस के बनावे जगत में कारण रूप से पदार्थ नित्य
है उस (सवितुः) सब ऐश्वर्य के देने (देवस्य) सब के प्रकाशक (वाजजितः)
विज्ञान आदि से उत्कृष्ट (बृहस्पतेः) उत्तम वेदवाणी के पालने हारे जगदीश्वर के
(सवे) उत्पन्न किये इस ऐश्वर्य में (वाजम्) संग्राम को (जेपम्) जीतूँ वैसे तुम
लोग भी जीते हो (वाजिनः) विज्ञान रूपी वेग से युक्त (वाजजितः) संग्राम को जीत
ने हारे (योजना) बहुत कोशों से शत्रुओं को (मिमानाः) देख और (अध्वनः) श-
त्रुओं के मार्गों को रोकते हुए तुम लोग जैसे (काष्ठां) दिशाओं में (गच्छत) च-
ले हो वैसे हम लोग भी चलें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । योद्धा लोग सेनाध्यक्ष के सहाय और रक्षा-
से ही शत्रुओं को जीत और उन के मार्गों को रोक सकते हैं । और इन अध्यक्षादि राज
पुरुषों को चाहिये कि जिस दिशा में शत्रु लोग उपाधि करते हैं वहाँ जाके उन को
वश में करें ॥ १३ ॥

एषस्येत्यस्य दधिक्रावा ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निपादः स्वरः ॥

यदा सेनासेमेशी सुशिक्षितौ परस्परं प्रीतियुक्तौ स्यातां तदैव
विजयलाभः स्यादित्याह ॥

प्रदार्थः— हे (देव) सर्वानन्दके देनेवाले त्रगदीश्वर । (सवितः) सब प्रा-
 गिर्यामे अन्तर्यामी सब प्रकाश करनेवाले आपकी कृपासे हम लोग परस्पर उपदेश
 करे कि जैसे यह सबका प्रकाश करनेवाला सूर्य लोक इस पृथिवीमें अनेक बंध-
 नके हेतु किरणोंसे खेचकर पृथिवी आदि सब पदार्थोंकी बांधता है वैसे तुम भी
 दुष्टोंको बांधकर अच्छे गुणोंका प्रकाश करो और जैसे मैं । (पृथिव्यै) पृथिवीमें
 (देवपजनात्) विद्वान् लोग जिस संग्रामसे अच्छे पदार्थ वा उत्तम २ विद्वानोंकी
 संगतीको प्राप्त होते हैं उससे । (अननं) दुष्टस्वभाववाले शत्रु जनको । (अपव-
 धासं) प्रारता हूं वैसेही तुम लोग भी उसकी प्राप्ति तथा जैसे मैं । (व्रतं) उ-
 त्तम २ गुण जतानेवाले सज्जनोके संगको प्राप्त होता हूं वैसे तुम भी उसकी । (ग-
 च्छ) प्राप्त हो जैसे मैं । (गोष्ठानं) पठन पाठन व्यवहागकी दतानेवाली प्रेयकी
 गर्जनाके समनुष्य वेदवाणीको अच्छे शब्दरूपी वृद्धोंसे वर्पाता हूं वैसे तुम भी ।
 (वर्पनु) वर्षाभी जैसे मेरी विद्याकी । (शौः) शोभा सबको दृष्टिगोचर है वैसे ।
 (ते) तुम्हारी भी विद्या सुशोभित हो जैसे मैं । (यः) जो मूर्ख । (अस्मान्) वि-
 द्याका प्रचार करनेवाले हम लोगोंसे । (द्वेष्टि) विरोध करना है । (च) और । (यं)
 जिस विद्याविरोधि जनको । (वयं) विद्वान् हम लोग । (द्विष्मः) दुष्ट समझते
 हैं । (तं) उस । (परं) विद्याके शत्रुको । (अस्या) इस सब पदार्थोंकी धारण करने
 और । (पृथिव्यां) विविध सुख देनेवाली पृथिवीमें । (शनेन) बहुतसे । (पाशेः)
 बन्धनोंसे नित्य बांधता हूं कभी उससे उसको नहीं त्यागता वैसे हे वीर लोगो, तुम
 भी उसको (वधान) बाधो कभी उसको । (अनः) उस बन्धनसे । (मा मौक्) मन
 छोड़ो और जो दुष्ट जन हम लोगोंसे विरोध करे तथा जिस दुष्टसे हम लोग विरो-
 ध करें उसकी उस बन्धनसे कोई मनुष्य न छोड़े इस प्रकार सब लोग उसको उ-
 पदेश करते हैं कि हे । (अग्रे) दुष्ट पुरुष नूं । (दिवं) प्रकाश उन्नतिको । (मा
 पप्त) मन प्राप्त हो तथा । (ने) नेग । (द्विष्मः) आनन्द देनेवाला विद्यारूपी रस ।
 (द्या) आनन्दको । (मांस्कन्) मन प्राप्त करे । हे श्रेष्ठोके मार्ग, चाहतेमार्गसे
 मनुष्यों जैसे मैं (व्रतं) विद्वानोंके प्राप्त होनेयोग्य श्रेष्ठ मार्गको प्राप्त होता हूं
 वैसे तुम भी । (गच्छ) उसको प्राप्त हो जैसे यह । (द्योः) सूर्यका प्रकाश ।
 (गोष्ठानं) पृथिवीका स्थान अन्तरिक्षको सोचना है वैसेही ईश्वर वा विद्वान्
 पुरुष तुम्हारी कामनाओंको । (वर्पनु) वर्षावे अर्थात् क्रमसे पूरी करें । जैसे यह ।
 (देवः) व्यवहागका हेतु । (सवितः) सूर्यलोक । (अस्या) इस वीजवोने बांध ।
 (पृथिव्यां) बहुत प्रजापुक्त पृथिवीमें । (शनेन) अनेक । (पाशेः) बंधनके हेतु

नव सेना प्रौर सेनापति अच्छे शिक्षित होकर परस्पर प्रीति करने वाले होंगे तभी विजय प्राप्त होवे यह विषय अगले गत्र में कहा है ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां वद्धो-
अपिकक्ष आसनिं । क्रतुं दधिका अनुसं सनि-
ष्यदत्पथामङ्कां स्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्री-
वायाम् । वद्धः । अपिकक्ष इत्यपिऽकक्षे । आसनिं ।

क्रतुम् । दधिका इति दधिऽकाः । अनुं । संस-
निस्यददिति सम्सनिंस्यदत् । पथाम् । अङ्कां ।
सि । अनुं । आपनीफणदित्याऽपनीफणत् । स्वाहा ।

॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषः) वीरः (स्यः) असी । अत्र स्यङ्गुणादे
वहुलमिति सोर्लोपः । (वाजी) वेगवान् (क्षिपणिम्) हस्त-
शस्त्रव्यया ता सेनाम् (तुरण्यति) त्वरयति (ग्रीवायां)
(वद्धः) (अपिकक्षे) निश्चितपाशविवक्षे (अनुं)
(क्रतुम्) कर्म (दधिकाः) यो दधिदत्ताः (सनि-
ष्यदत्) अतिशयेन प्रसन्नत् ।

प्रत्ययेऽभ्यासस्य निक् निपात्यते (पथाम्) मार्गाणाम् (अंकां-
सि) लक्षणाणि (अनु) (आपनीफणत्) अतिशयेन गच्छ-
न् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं मंत्रः श० ५ । १ । ५ ।
११ ॥ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—यथैष स्योऽसौ वाज्पासनि ग्रीवापां वद्धः क्रतुं संस-
निष्यददपिकक्षेपथामंकांस्यन्वापनीफणद्दधिकाः क्षिपणिगच्छाति
तथा सेनेशः स्वाहा स्वसेनां पराक्रमयेत् ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । सेनापतिरक्षिता वीरा अभवद्धा-
वन्तः सद्यः शत्रून् हन्तुं शक्नुवन्ति सेनापतिः सुकर्मकारिभिः
संशिक्षितैर्वीरैः सहैव युद्धयमानः सन् प्रशंसितो विजयते ना-
ऽन्यथा ॥ १४ ॥

पदार्थः—जैसे (स्यः) वह (एष) और यह (वानी) वेगयुक्त (आस-
नि) मुख और (ग्रीवायाम्) कण्ठ में (वद्धः) बंधा (क्रतुम्) कर्म अर्थात् गति को
(संसनिष्यदत्) अतीव फैलाता हुआ (पथाम्) मार्गों के (अंकांसि) चिन्हों को
(अनु) समीप (आपनीफणत्) अच्छे प्रकार चलता हुआ (दधिकाः) धारण
करने हारों को चलाने हारों घोड़ा (क्षिपणिम्) सेना को जाता है वैसे ही (अपि-
कक्षे) इधर उधर के ठीक २ अवयवों में सेनापति अपनी सेना को (स्वाहा) सत्य
वाणी से (तुरययति) वेग युक्त करता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । सेनापति से रक्षा को प्राप्त हुए वीरपुरुष
घोड़ों के समान दौड़ते हुए शीघ्र शत्रुओं को मार सकते हैं जो सेनापति उत्तम कर्म
करने हारे अच्छे शिक्षित वीर पुरुषों के साथ ही युद्ध करता वह प्रशंसित हुआ वि-
जय को प्राप्त होता है अन्यथा पराजय ही होता है ॥ १४ ॥

उतेत्यस्य दधिकावा ऋषिः । वृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निपादः स्वरः ।

सेनापत्यादयः कथं पराक्रमरेन्नित्युपदिश्यते ।

सेनापति आदि राजपुरुष कैसा पराक्रम करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उत स्मास्य द्रवतस्नुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति
प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतोऽङ्कुसपरिं दधिकाव-
णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् ।
न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्धिनइति प्रऽगर्धिनः ।
श्येनस्येवेति श्येनस्येऽइव । ध्रजतः । अङ्कुसम् । प-
रिं । दधिकावणइति दधिऽकावणः । सह । ऊ-
र्जा । तरित्रतः । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्म) एव (अस्य) (द्रवतः)
द्रवीभूतस्य (तुरण्यतः) शीघ्रं गच्छतः (पूर्णम्) पत्रं पक्षी
वा (न) इव (वेः) पक्षिणः (अनु) (वाति) गच्छति
(प्रगर्धिनः) प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षिणः (श्येनस्येव) (ध्रजतः)
गच्छतः (अङ्कुसम्) लक्षणाश्वितं मार्गम् (परि) (दधिकावणः)
अश्वस्य (सह) (ऊर्जा) पराक्रमेण (तरित्रतः) अतिशयेन
संभवतः (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मंत्रः । शत० ५ ।

१ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजजना य ऊर्जा स्वाहाऽस्य द्रवतस्तुरयतो वेः
पर्णं नोन प्रगर्धिनो धूजतः श्येनस्येव तरिततो दधिकाव्णदवाकसं
पर्यनुवाति स्म स एव शत्रुं जेतुं शक्नोति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अथोपमावाचकलु० । ये वीरा नीलकंठपक्षिवच्छ्य-
नवदश्ववच्च पराक्रमन्ते तेषां शत्रवः सर्वतो निर्लीयन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो जो (ऊर्जा) पराक्रम और (स्वाहा) सत्यक्रिया
के (सह) साथ (अस्य) इस (द्रवतः) रसमय वृक्ष का पत्ता और (तुरयतः)
शीघ्र उड़ने वाले (वे) पक्षी के (पर्णम्) पंखों के (न) समान (उत) और
(प्रगर्धिनः) अत्यन्त इच्छा करने (धूजतः) चाहते हुए (श्येनस्येव) बान पक्षी
के समान तथा (तरिततः) अति शीघ्र चलते हुए (दधिकाव्णः) घोड़े के सदृश
(अङ्गसम्) अच्छे लक्षण युक्त मार्ग में (परि) (अनु) (वाति) सब प्रकार
अनुकूल चलता है (स्म) वही पुरुष शत्रुओं को जीत सकता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु० । जो वीर पुरुष नीलकण्ठ
श्येनपक्षी और घोड़े के समान पराक्रमी होते हैं उन के शत्रु लोग सब ओर से विलाय
जाते हैं ॥ १५ ॥

शन्न इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । भुरिक् पं-
क्ति रछन्दः । पंचमः स्वरः ॥

के प्रजापालने शत्रुविनाशने च शक्तिमन्तो भवन्तीत्याह
कौन पुरुष प्रजा के पालने और शत्रुओं के विनाश करने में समर्थ होते हैं यह वि-
षय अगले मन्त्र में कहा है ॥

शत्रो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्व-
र्काः । जम्भयन्तोऽहिं रुक्मरक्षांसि सनैम्य-
स्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेपु । देवतातेति-
देवताता । मितद्रवइतिमितद्रवः । स्वर्काइतिसु-
अर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । एकम् । रक्षां-
सि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखम् (नः) अस्माकम् (भवन्तु) (वाजिनः)
प्रशस्तयुद्धविद्याविदः सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (हवेपु)सङ्ग्रामेषु (देव-
ताता) देवानां विदुषां कर्मसु । अत्र देवात्तातिल् । सुपां सुलुगि-
तिडादेशश्च (मितद्रवः) येषारमितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते (स्वर्काः)
शोभनोऽर्कोऽन्नं सत्कारो वा येषान्ते । अर्क इत्यन्तां० निघ० २।
७ (जम्भयन्तः) गात्राणि विनमयन्तः (अहिम्) मेधमिव चेष्ट
मानमुन्नतम् (एकम्) चोरम् (रक्षांसि) हिंसकान् दस्यून् (स-
नेमि) सनातनम् । सनेमीति पुराणना० । निघ० ३ । १७
(अस्मत्) (युयवन्) युवन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अत्र लोटि शपः
श्लुः (अमीवाः) ये रोगवहर्त्तमानाः शत्रवस्तान् । अयं मंत्र ।
शत० ५। १ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—ये मितद्रवः स्वर्काअहिं एकं रक्षांसि च जम्भयन्तो वा-
जिनो वीरा नो देवताता हवेपु सनेमि शम्भवन्तु तेऽस्मदमीवाइव
वर्त्तमानानरीन् युयवन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—ये श्रेष्ठाः प्रजापालने तत्परा व्याधिवच्छत्रूणां
विनाशका न्यायकारिणो राजजनाः सन्ति तेष्व सर्वेषां सुखं कर्तु-
शक्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो (मितद्रवः) नियम से चलने (स्वर्काः) जिन का अन्न वा सत्कार सुन्दर होवे योद्धा लोग (अहिम्) मेघ के समान चेष्टा करते और बड़े हुए (वृकम्) चोर और (रक्षासि) दूसरों को क्लेश देने हारे डाकुओं के (जम्भयन्तः) हाथ पाव तोड़ते हुए (वाजिनः) श्रेष्ठ युद्ध विद्या के जानने वाले वीर पुरुष (नः) हम (देवताता) विद्वान् लोगों के कर्मों तथा (हवेपु) संप्रार्थनों में (सनेमि) सनातन (शम्) सुखको (भवन्तु) प्राप्त होवें (अस्मत्) हमारे लिये (अमीवा) लोगों के समान वर्त्तमान शत्रुओं को (युयवन्) दृष्टक करें ॥ १६

भावार्थः—श्रेष्ठ प्रजा पुरुषों के पालने में तत्पर और रोगों के समान शत्रुओं के नाश करने हारे राज पुरुष ही सब को सुख दे सकते हैं अन्य नहीं ॥ १६ ॥

तेन इत्यस्य नाभानेदिष्ठ ऋषिः । दृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

प्रजाजनाः स्वरक्षार्थमेव करं दद्युस्तदर्थमेव राजजना दृहन्तु नान्यथेत्याह ॥

प्रजानम अपनी रक्षा के लिये कर देवें और इसी लिये राजपुरुष ग्रहण करें अन्यथा नहीं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ते नोऽश्र्वन्तो हवन्श्रुतो हवन् विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवो महो ये धनं समिथेषु जग्निरे ॥ १७ ॥

ते । नः । अश्वन्तः । हवन्श्रुत इति हवन्श्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रव इ

मितऽद्रव्यइतिमितऽद्रवः।सहस्रसाइतिसहस्रऽसाः।
मेधसातेतिमेधऽसाता । सनिप्यवः । महः । ये ।
धनम् । समिथेप्वितिसमऽइथेपु । जभिरे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ते) (नः) अस्माकम् (अर्वन्तः) जानन्तः
(हवनश्रुतः) ये हवनानि ग्राह्याणि शास्त्राणि गृण्वन्ति ते (ह-
वम्) अध्ययनाध्यापनजन्यं बोधशब्दसमूहमर्थिप्रत्यर्थिनां विषादं च
(विश्वे) सर्वे विद्वांसः (गृण्वन्तु) (वाजिनः) प्रशस्तप्रज्ञाः (मित-
द्रवः) ये मितं शास्त्रप्रमितं विषयं द्रवन्ति ते (सहस्रसाः) ये सहस्रं
विद्याविषयान् सनन्ति ते (मेधसाता) मेधानां संगमांसां सातिर्दा-
नं येषु । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य सुपां सुलुगिति ङादेशः (स-
निप्यवः) आत्मनः सनिं संविभागमिच्छवः सनिशब्दात्क्यचि लृ
लसायां सुक् तत उः (महः) महत् (ये) (धनम्) श्रियम् (स-
मिथेपु) सङ्ग्रामेषु । सामिथइति सङ्ग्रामना० । निधं० २।१७।
(जभिरे) मरेयुः । अत्राभ्यासस्य वर्णव्यत्ययेन वस्य जः अर्थमन्त्रः
शत० ५।१।५।२३ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—येऽर्वन्तो हवनश्रुतो वाजिनो मितद्रवः सहस्रसाः
सनिप्यवो राजजना मेधसाता समिथेपु नो महो धनं जभिरे ते वि
श्वेऽस्माकं हवं शृण्वन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—यइमे राजपुरुषा अस्माकं सकाशात्करं गृह्णन्ति
तेऽस्मान् सततं रक्षन्तु नोचेन्मागृह्णन्तु वयमपि तेभ्यः करं नैव
दद्याम । अतः प्रजारक्षणायैव करदानं दुष्कर्मिभिः सह योद्धुं च
नान्यदर्थमिति निश्चयः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अर्बन्तः) ज्ञानवान् (हवनश्रुतः) ग्रहण करने योग्य शास्त्रों को सुनने (वाजिनः) प्रशंसित बुद्धिमान् (भित्तव्यः) शास्त्रयुक्त विषय को प्राप्त होने (सहस्रसाः) असंख्य विद्या के विषयों को सेवने और (सनिष्यवः) अपने आत्मा की सुन्दर भक्ति करने हारे राजपुरुष (मेघसाता) समागमों के दान से युक्त (समिधेषु) संग्रामों में (नः) हमारे बड़े (धनम्) ऐश्वर्य्य को (जग्ध्रे) धारण करे वे (विश्वे) सब विद्वान् लोग हमारा (हवम्) पढ़ने-पढ़ाने से होने वाले बोध शब्दों और वादी प्रतिवादियों के विवाद को (शृण्वन्तु) सुनें ॥ १७ ॥

भा. वार्थः—जो ये राजपुरुष हम लोगों से कर लेते हैं वे हमारी निरन्तर रक्षा करे नहीं तो न लें हम भी उन को कर न दें। इस कारण प्रजा की रक्षा और दुष्टों के साथ युद्ध करने के लिये ही कर देना चाहिये अन्य किसी प्रयोजन के लिये नहीं यह निश्चित है ॥ १७ ॥

वाजेवाजं इत्यस्य वसिष्ठश्चापि । बृहस्पतिर्देवता । निचूत् ति-
पुष्यन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथैते परस्परस्मिन् कथं वर्त्तेरन्नित्युपदिश्यते ॥

अथ ये राजा और प्रजा के पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋ-
तज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वन्तस्त या
पयिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

वाजेवाजइति वाजैऽवाजे । अयत ।
वाजिनः । नः । धनपे । विप्राः । अमृताः ।
ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । अस्य । मध्वः ।

पिवत् । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पृथिभिरि-
ति पृथिऽभिः । देवयानैरिति देवऽयानैः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (वाजेवाजे) सङ्ग्रामे मङ्गग्रामे (अत्रत) पालय-
त (वाजिनः) वेगवन्तः (नः) अस्मान् (धनेषु) (विप्राः)
विद्यासुशिक्षाज्ञातप्रज्ञाः (अमृताः) स्वस्वरूपेण नाशरहिताः
प्राप्तजीवन्मुक्तिसुखाः (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति ते
(अस्य) प्रत्यक्षस्य (मध्वः) मधुनो मधुरस्य रसस्य । अत्र-
कर्मणि पठ्ठी (पिवत्) (मादयध्वम्) हृष्यत (तृप्ताः) प्री-
णिताः (यात) गच्छन्त (पृथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा
विद्वांसो यान्ति यैर्धर्म्यैः । अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे ऋतज्ञा अमृता वाजिनो विप्रा यूयं वाजेवाजे नोऽ-
यत । अस्य मध्वः पिवताऽस्माकं धनैस्तृप्ताः सन्तो मादयध्वम् ।
देवयानैः पृथिभिः सततं यात ॥ १८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषेः वेदादीनि शास्त्राण्यधीत्य सुशिक्षणा यथा
र्थं बोधं प्राप्य धार्मिकाणां विदुषां मार्गैश्च सदा मन्त्राद्यं नेतरेषा-
म् । शरीरात्मबलपालनेनैव सततगानाद्रितम् प्रजाजनाः स्वयनैरेता-
न् सतत तर्पयन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (ऋतज्ञा) सत्यविद्या के जानने हारे (अमृता) अपने
अपने स्वरूप से नाशरहित जीते ही मुक्ति सुख को प्राप्त (वाजिनः) वेगयुक्त (वि-
प्रा) विद्या और अच्छी शिक्षा से बुद्धि को प्राप्त हुए विद्वान् राजपुरुषो तुम लोग
(वाजे वाजे) संग्राम के बीच (न हमारी) (अत्रत) रहना करो (अस्य) इस
(मध्व) मधुर रस को (पिवत्) पीओ । हमारे धनो से (तृप्ताः) तृप्त होके (मा-

दधध्वम्) आनन्दित होओ । और (देवानैः) जिन में विद्वान् लोग चलते हैं उन (पथिभिः) मार्गों से सदा (यात) चलो ॥ १८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि वेदादि शास्त्रों को पढ़ और सुन्दर शिक्षा से ठीक २ बोध की प्राप्ति हाँकर धर्मात्मा विद्वानों के मार्ग से सदा चलें । अन्य मार्ग से नहीं तथा शरीर और आत्मा का चल बढ़ाने के लिये वैद्यक शास्त्र में परीक्षा । किये और अच्छे प्रकार पकाये हुए अन्न आदि से युक्त रसों का सेवन कर प्रजा को रक्षा से ही आनन्द को प्राप्त हों । और प्रजा पुरुषों को निरन्तर प्रमत्त रखें ॥ १८ ॥

आमावाजस्येत्यस्य वासिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । नि
चृद्धतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्माचरणेन किं किमेष्टव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को धर्माचरण से किस किस पदार्थ की इच्छा करनी चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथि-
वी विश्वरूपे आ मां गन्तामपितरामातरा चा मा
सोमो अमृतत्वेन गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वा-
जससृवांसो बृहस्पतेर्भागमवाजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ २९ ॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसवइति प्रसवः । जग-
म्यात् । आ । इमेइतीमे । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । विश्वरूपे इति विश्वरूपे । आ । मा ।
गन्ताम् । पितरामातरा ।

किरणोंसे आकर्षणके साथ पृथिवी आदि सब पदार्थोंको बाधता है वैसे तुम भी दुष्टोंको बांधो और । (यः) जो न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीश हम ली-
गोंमें (द्वेष्टि) कोप करता है । (च) और । (पं) अन्यायकारी जनपर । (वयं) सं-
पूर्ण हित संपादन करनेवाले हम लोग । (दिव्यः) कोप करते हैं । (तं) उस ।
(परं) शत्रुको । (अस्यां) इस । (पृथिषा) उक्त गुणवाली पृथिवीमें । (शतेन)
अनेक । (पाशैः) साम दाम दंड और भेद आदि उद्योगोंसे बाधता है और जैसे
में उसको उस दण्डसे बाधकर कभी नहीं छोड़ना वैसेही तुम भी । (यथान) वा
धी अर्थात् बंधनरूप दण्ड सदा दो । कभी उसको (मा मौक्) मत छोड़ो ॥२६॥

भावार्थ — इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर आत्मा देता है कि हे म-
नुष्यो तुम लोगोंको विद्याके सिद्ध करनेवाले कारणोंके नियमोंमें विघ्नकारी दुष्ट
जीवोंको सदा मारना चाहिये । और सज्जनोंके समागमसे विद्याकी वृद्धि नित्य
करनी चाहिये जिस प्रकार अनेक उद्योगोंसे श्रेष्ठोंकी हानि दुष्टोंकी वृद्धि न हो
सो नियम करना चाहिये और सदा श्रेष्ठ सज्जनोंका सत्कार तथा दुष्टोंको दंड दे-
नेके लिये उनका बंधन करना चाहिये परस्पर प्रीतिके साथ विद्या और शरीरका
फल संपादन करके क्रिया तथा कलापत्रोंसे अनेक यान बनाकर सबको सुख दे
ना ईश्वरकी आज्ञाका पालन तथा ईश्वरकी उपासना करनी चाहिये ॥ ॥२६॥

गायत्रेणेत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता । ब्राह्मीविष्टुप्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ केन स यज्ञो ग्राह्योऽनुष्ठातव्यश्चेत्युपदिश्यते ॥

। उक्त पदार्थोंका ग्रहण वा अनुष्ठान किससे करना चाहिये सो म-
गले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परि-
गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना
चासि सुपदा चास्यूर्जस्वती चासि पर्यस्वती
च ॥ २७ ॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । त्रैष्टुभेनेति त्रै-

च । आ । मा । सो मः । अमृतत्वेनेत्यमृतत्वेन ।
गम्यात् । वाजिनः । वाजजिज्जिति वाजजितः ।
वाजम् । समृवाऽसइति समृवाऽसः । बृहस्पतेः ।
भागम् । अथ । जिघ्रत निमृजानाइति निमृ-
जानाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आ) (मा) माम् (वाजस्य) वेदादिशास्त्रार्थ-
प्रसूतज्ञानबोधस्य (प्रसवः) प्रकृष्टैश्वर्य्यसमूहः (जगम्यात्)
भृशं प्राप्नुयात् (आ) (इमे) (चावापृथिवी) प्रकाशभूमी
राज्यार्थे (विश्वरूपे) विश्वानि सर्वाणि रूपाणि यथीस्ते (आ)
(मा) माम् (गन्ताम्) प्राप्नुतः । अथ विकरणलुक् (पित-
रामातरा) पिता च माता च ते । अथ पितरामातरा च छन्दसि ।
अ० ६ । ३ । ३३ इति पूर्वपदस्याऽ नङ् । उत्तरपदस्याऽकारादे-
शश्च निपाट्यते (च) सुसहायः (आ) (मा) माम् (सो-
मः) सोमवल्पाद्योपधिगणः (अमृतत्वेन) सर्वरोगनिवारकत्वेन
सह (गम्यात्) प्राप्नुयात् (वाजिनः) प्रशस्तबलिनः (वाज-
जितः) विजितसङ्ग्रामाः (वाजम्) सङ्ग्रामम् (समृवांसः)
प्राप्तवन्तः (बृहस्पतेः) बृहत्वाः सेनायाः स्वामिनः (भागम्)
भजनीयम् (अथ) (जिघ्रत) (निमृजानाः) नितरां शुन्यन्तः
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २६ व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे पूर्वोक्ता विद्वांसो येषां भवतां सहायेन वाजस्य
प्रसवो मा जगम्यात्समन्तात्प्राप्नुयादिमे विश्वरूपे चावापृथिवी
चामृतत्वेन सोमोगम्यात् । पितरामातराचामगन्ताम् । ते वाजिनो वा-
जजितो वाजं समृवामो निमृजानाः सन्तो युगं बृहस्पतेर्भागं
मवजिघ्रत ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्समेन विद्य सुशिक्षे प्राप्य धर्ममा-
चरन्ति तानिहामुन परमैश्वर्यसाधक राज्यं विद्वांसो मातापितरौ
रोगराहित्यं च प्रप्नोति । ये विद्वेषां सेवनं कुर्वन्ति ते शरीरात्म-
बलं प्राप्ताः सन्तः सर्गाणि सुखानि प्राप्नुवन्ति न.तो विद्वद्वाचर-
णा एतत्सर्वमाप्नुं शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे पूर्वोक्त विद्वान् लोगो जिन आप लोग के सहाय से (वाजस्य) वेदादि
शास्त्रों के अर्थों के बोधों का (प्रसव) सुन्दर ऐश्वर्य (मा) मुक्त को (जगम्यात्)
शीघ्र प्राप्त होवे (इमे) ये (निधिरूपे) सच रूप विषयों के सम्बन्धी (धावापृथिवी) प्र-
काश और भूमि का राज्य (ज्ञ) और (अमृतत्वेन) सच रोगों की निवृत्ति कारक गुण
के साथ (सोम) सोमवत् जो आदि ओषधि विज्ञान मुक्त को प्राप्त हो और (पितरा-
मातरा) विद्या युक्त पिता माता (आगन्ताम्) प्राप्त होवें वे आप (वाजिन) प्रशस्त
बलवान् (वाजजित) सङ्ग्राम के जीतने वाले (वाजम्) सग्राम को प्राप्त होते हुए (नि-
मृत्माना) निरन्तर शुद्ध हुए तुमलोग (वृहस्पते) बनी सेना के स्वामी के (भागम्) से-
वने योग्य भाग को (अवाभिघत) निरन्तर प्राप्त होओ ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वान् के साथ विद्या और उत्तम शिक्षा को प्राप्त हो
के धर्म का आचारण करते हैं उन को इस लोक और परलोक में परमैश्वर्य का सा-
धक राज्य विद्वान् मातापिता और नारोगता प्राप्त होती है । जो पुरुष विद्वानों का सेवन
करते हैं वे शरीर और आत्मा की शुद्धि को प्राप्त हुए सब सुखों को भोगते हैं । इस से
विरुद्ध बलन हारे नहीं ॥ १५ ॥

• आपयइत्यस्य वसिष्ठद्विपिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिरूक्तिद्वि-
न्दः । निपादः स्वरः ॥

विद्यासुशिक्षितया वाचा मनुष्याणां किंकिं प्राप्नोतीत्याह ॥
विद्या और श्रच्छ्री शिक्षा सेयुक्त वाणी से मनुष्यों को क्या २
प्राप्त होता है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

• आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
ऊनवे स्वाहा वमवे स्वाहा ऽहर्षतये

स्वाहाऽह्ने॒ मुग्धाय॒ स्वाहा॑ मुग्धाय॑ वै॒न॒श्रि॒नाय॑
स्वाहा॑ वि॒न॒श्रि॒न॑आ॒न्त्याय॑नाय॒ स्वाहा॑ऽऽन्त्या॑य
भो॒व॒नाय॑ स्वाहा॑ भुव॑नस्य॒ पत॑ये स्वाहा॑ऽधि॑पतये
स्वाहा॑ ॥ २० ॥

आ॒प॒ये । स्वाहा॑ । स्वा॒प॒य॒इति॑मुऽआ॒प॒ये । स्वाहा॑ ।
आ॒पि॒जा॒येत्य॑पिऽजा॒य । स्वाहा॑ । क॒र्त॒वे । स्वाहा॑ ।
व॒स॒वे । स्वाहा॑ । अ॒ह॒र्प॒त॒ये । अ॒हः॒प॒त॒य॒इत्य॑हःऽप॒त॒ये । स्वाहा॑ । अ॒ह्ने॑ । मुग्धाय॑ । स्वाहा॑ । मुग्धा॒य॑ । वै॒न॒श्रि॒नाय॑ । स्वाहा॑ । वि॒न॒श्रि॒न॒इति॑
वि॒न॒श्रि॒नै॑ । आ॒न्त्या॒य॒नायेत्या॑न्त्यऽआ॒य॒नाय॑ ।
स्वाहा॑ । आ॒न्त्या॑य । भो॒व॒नाय॑ । स्वाहा॑ । भुव॑न॒स्य॒ पत॑ये । स्वाहा॑ । अ॒धि॒प॒त॒य॒इत्य॑धि॒प॒त॒ये
स्वाहा॑ ॥ २० ॥

पदार्थः—आपये) तत्कलविद्याव्याप्तये (स्वाहा) सत्या क्रिया,
(स्वापये) सुखाना सुदृष्टातये (स्वाहा) धर्म्या क्रिया (आपि॒जा॒य) निश्चयेन जायमानाय (स्वाहा) पुरुषार्थयुक्ता क्रिया (क॒र्त॒व्यं) प्रज्ञापि (स्वाहा) अध्ययनाध्यापनप्रवर्तिका क्रिया (व॒स॒वे) विद्यानिवासाय (स्वाहा) सत्या वाणी (अ॒ह॒र्प॒त॒ये) पुरुषार्थेन गणितविद्यया दिवस्पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिका वाणी

(अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्राप्तमोहनिमित्ताय (स्वाहा) वि-
 ज्ञानयुक्ता वाक् (मुग्धाय) मुख्याय (त्रिनंशिनाय) विनाशशीले-
 पु कर्मसु भवाय (स्वाहा) चैतन्यिणी वाणी (त्रिनंशिने) विनष्टं
 शीलाय (आन्त्यायनाय) अन्त्यं नीचमयनं प्रापुषं यस्य तस्मै
 (स्वाहा) नष्टकर्मनिवारिका वाणी (आन्त्याय) अन्ते भवाय
 (भौवनाय) भुवनेषु प्रगवाय (स्वाहा) पदार्थविज्ञापिका वाक्
 (भुवनस्य) संसारस्य (पतये स्वामिन ईश्वराय (स्वाहा) योग-
 विद्याजनिता प्रज्ञा (अधिपतये) सर्वाधिष्ठातृणामुपरि वर्तमाना-
 य (स्वाहा) सर्वव्यवहारविज्ञापिका वाक् । अयं मंत्रः शत० ५
 १ । ६ । २ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विहीतो यूयं यथा मामापये स्वाहा स्वापये
 स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहाऽहर्षतये स्वाहा मुग्धापाह्ने
 स्वाहा मुग्धाय त्रिनंशिनाय स्वाहा । आन्त्यायनाय त्रिनंशिने स्वा-
 हाऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये च स्वाहा
 प्राप्नुयात् तथा प्रगतध्वम् । २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सकलविद्याप्राप्त्यादिप्रयोजनाय विद्या-
 सुशिक्षायुक्ता वाणी प्राप्तव्या । यतः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जैसे मुझ को (आपसे) संपूर्ण विद्या की
 प्राप्ति के लिये । (स्वाहा) सत्य किया (स्वापये) सुखों की अर्च्चा प्राप्ति के वास्ते
 (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया (क्रतवे) बुद्धि बढ़ने के लिये (स्वाहा) पढ़ाने की
 प्रवृत्ति कराने हारी क्रिया (यतये) विद्या निवास के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी
 (अहर्षतये) पुरुषार्थ पूर्वक गणित विद्या से दिन पालने के लिये काल गति को ज-
 नाने हारी वाणी (मुग्धाय) मोह प्राप्ति के निमित्त (अह्ने) दिन होने के लिये

(स्वाहा) विज्ञान युक्त वाणी (विनंशिनाय) नष्ट स्वभाव युक्त कर्मों में रहने हारे (मुग्धाय) मूर्ख के लिये (स्वाहा) निगने वाली वाणी (आन्त्यायनाय) नीच प्राप्ति वाले (विनंशिने) नष्ट स्वभाव युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) पदार्थों की जनाने हारी वाणी (भुवनस्पतये) संसार के स्वामी ईश्वर के लिये (स्वाहा) योग विद्या को प्रकट करने हारी बुद्धि और (अधिप तये) सब अधिष्ठाताओं के ऊपर रहने वाले पुरुष के लिये (स्वाहा) सब व्यवहारों की जनाने हारी वाणी (गम्यात्) प्राप्त होवे। वैसा प्रयत्न आलस्य छोड़ के किया करो ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब विद्याओं की प्राप्ति आदि प्रयोजनों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को प्राप्त होवे कि जिस से सब सुख सदा मिलते रहें ॥ २० ॥

आयुर्व्यज्ञेनेत्यस्य वसिष्ठऋषिः । यज्ञोदेवता । अत्यष्टि-
श्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ मनुष्यान्प्रतीश्वर आहेत्युपदिश्यते ।

पुनः मनुष्यों के प्रति ईश्वर उपदेश करता है यह विषय अगले
मंत्र में कहा है ॥

आयुर्व्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षु-
र्व्यज्ञेन कल्पताश्श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठं यज्ञेन
कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन कल्पतां प्रजापतेः प्र-
जा अभूम रवदवा अगन्मामृता अभूमा ॥ २१ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् ।

यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरिति प्रजा-
 ऽपतेः । प्रज इति प्रजाः । अभूम । स्वः । देवाः ।
 अगन्म । अमृताः । अभूम ॥ २१ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (यज्ञेन) धर्म्येणेश्वराज्ञापालनेन
 (कल्पताम्) समर्थताम् (प्राण) जीवनहेतुर्वलकारी (यज्ञेन)
 धर्म्येण विद्याभ्यासेन (कल्पताम्) (चक्षु) चक्ष्रेऽनेन तत् (य-
 ज्ञेन) शिष्टाचरितेन-प्रत्यक्षविषयेण (कल्पताम्) (श्रोत्रम्)
 शृणोति येन तत् (यज्ञेन) शब्दप्रमाणभ्यासेन (कल्पताम्)
 (पृष्ठम्) प्रच्छन्नम् (यज्ञेन) संवादाख्येन (कल्पताम्) यज-
 धातोरर्थः (यज्ञेन) ब्रह्मचर्याद्याचरणेन (कल्पताम्) (प्रजा-
 पतेः) विश्वम्भरस्य जगदीश्वरस्येव धार्मिकस्य राज्ञः (प्रजाः)
 तदधीनप्रालनाः (अभूम) भवेम (स्वः) सुखम् (देवाः) वि-
 हासः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः) प्राप्तमोक्षसुखाः
 (अभूम) भवेम । अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । ६ । ४
 व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या गुप्ताकमायुः सततं यज्ञेन कल्पताम् ।
 प्राणो यज्ञेन कल्पता चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
 पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यथा वयं प्रजापतेः प्राजाअभूम देवाः सन्तो
 ऽमृताअभूम स्वरगन्मेति यूयं निश्चिनुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वान् मनुष्यानिदमाज्ञापयति यूयं मत्सद-
शस्य सत्यगुणकर्मस्वभावस्यैव प्रजा भवतेतरस्य क्षुद्राऽऽशयस्य च
कदाचित्प्रजाभावं मास्वीकुरुत । यथा मां न्यायाधीशं मत्वा मदा-
ज्ञापांवातिंत्वा सर्वं स्वं धर्मेण सहचारितं कृत्वाऽऽभ्युदयिकनिश्च-
यसे सुखे नित्यं प्राप्नुतः । तथा यो हि धर्मेण न्यायेन युष्मान्
निरंतरं पालयेत्तं च सभेशं राजानं मन्यध्वम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम्हारी (आयुः) अवस्था (यज्ञेन) ईश्वर की आज्ञा
पालन से निरन्तर (कल्पताम्) समर्थ होवे (प्राणः) जीवने का हेतु बलकारी प्राण
(यज्ञेन) धर्म युक्त विद्याभ्यास से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) प्रत्यक्ष
के विषय शिष्टाचार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) वेदा-
भ्यास से (कल्पताम्) समर्थ हो और (घृष्टम्) पूछना (यज्ञेन) संवाद से (क-
ल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) यज्ञ धातु का अर्थ (यज्ञेन) ब्रह्मचर्यादि के आ-
चरण से (कल्पताम्) समर्थ हो जैसे हम जोग (प्रनापतेः) सब के पालन हारे
ईश्वर के समान धर्मात्मा राजा के (प्रजा) पालने योग्य सन्तानों के सद्रय (अ-
भूमः) होंगे तथा (देवाः) विद्वान् हुए (अमृताः) जीवन मरण से छूटे (स्वः)
मोक्ष सुख को (अगन्म) अच्छे प्रकार प्राप्त होंगे ॥ २१ ॥

भावार्थः—मैं ईश्वर सब मनुष्यों को आज्ञा देता हूँ कि तुम लोग मेरे तुल्य धर्म
युक्त गुण कर्म और स्वभाव वाले पुरुष ही की प्रजा होओ अन्य किसी मूल क्षुद्रा-
शय पुरुष की प्रजा होना स्वीकार कभी मत करो जैसे मुझ को न्यायाधीश मान मेरी
आज्ञा में वर्त और अपना सब कुछ धर्म के साथ संयुक्त करके इस लोक और परलोक
के सुख को नित्य प्राप्त होते रहो वैसे जो पुरुष धर्म युक्त न्याय से तुम्हारा निरन्तर
पालन करे उसी को समापति राजा मानो ॥ २१ ॥

अस्मेइत्यस्य वसिष्ठऋषिः । दिशो देवताः । निचृदत्यष्टि-
श्छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

ईश्वराज्ञातो मनुष्यैरिह कथं वर्तितव्यमित्यपदिश्यते ॥

ईश्वर की आज्ञा के अनुकूल मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृणामुत क्रतुरस्मे
वर्चां॑सि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो
मात्रे पृथिव्या इयन्ते राड्यन्तासि यमनो ध्रुवोऽ-
सि धरुणः । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पो-
पाय त्वा ॥ २२ ॥

अस्मेइत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मेइ-
त्यस्मे । नृणाम् । उत । क्रतुः । अस्मेऽत्यस्मे ।
वर्चां॑सि । सन्तु । वः । नमः । मात्रे । पृथिव्यै ।
नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् ।
यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । असि । धरुणः ।
कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा । रय्यै । त्वा ।
पोपाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्माकमस्मभ्यं वा (वः) युष्माकं
गुण्मभ्यं वा(अस्तु)भवतु(इन्द्रियम्)मनआदीनि अमेस्मे(नृणाम्)
धनम् (उत) आपि (क्रतुः) प्रज्ञा कर्म वा अस्मे मे(वर्चांसि)

प्रकाशमानाध्ययनानि । वर्चद्वयनना० निघं० । २ । ७ । (स-
न्तु) (यः) युष्माकं युष्मभ्यं वा (नमः) अनादिकम् (मा
त्रे) मान्यनिमित्तायै (पृथिव्यै) विस्तृतायै भूमये (नमः) ज-
लादिकम् (मात्रे) (पृथिव्यै) (इयम्) (ते) तव (राष्ट्र) रा-
जमाना (यन्ता) नियन्ता (आसि) (यमनः) उपयन्ता (ध्रु
वः) निश्चलः (आसि) (धरुणः) धर्त्ता (कृष्यै) कृषान्ति वि-
लित्वन्ति भूमिं यया तस्यै (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षणाय (त्वा)
(रक्ष्यै) श्रियै (त्वा) (पोषाय) पुष्टये (त्वा) अयं मंत्रः ।
शत० ५ । १ । ६ । १५ । व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याऽहमीश्वरः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रक्ष्यै त्वा
पोषाय त्वा नियुञ्जामि यस्त्वं ध्रुवो यन्तासि धरुणो यमनोऽसि
यस्य ते तवेयं राष्ट्रस्ति । अस्मै मात्रे पृथिव्यै नमोऽस्मै मात्रे
पृथिव्यै नमो विधेहि । सर्वं यूयं यदस्मे दन्त्रियं तद्दोऽस्तु । यदस्मे
नृणां तद्दोऽस्तु । उतापि योऽस्मे क्तनुः स वोऽस्तु । यान्यस्माकं
वर्चासि तानि वः सन्तु । यवेतत्सर्वं योऽस्तु तदस्माकमस्तिवत्येवं
परस्परं यूयं समाचरत ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यान् प्रतीश्वरस्येवमाज्ञाऽस्ति भवन्तः सदैव स-
त्कर्मसु प्रयतन्ताम् । आलस्यं माकुर्वताम् । पृथिव्याः सकाशादन्ना-
दीन्पुत्रपाथ संरक्ष्यैतत्सर्वं परस्परमुपकाराय यथास्यात्तथा ताद्धेतं
विदधताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य मैं ईश्वर (कृष्यै) लेती के लिये (त्वा) तुम्हें (क्षेमाय)
रक्षा के लिये (त्वा) तुम्हें (रक्ष्यै) संपत्ति के लिये (त्वा) तुम्हें और (पोषाय)

पुष्टि के लिये (त्वा) तुम्हें को नियुक्त करता हूँ। जो तू (ध्रुवः) दृढ़ (यन्ता) नियमों से चलने वाला (असि) है (धरुणः) धारण करने वाला (यमनः) उद्योगी (असि) है जिस (ते) तेरी (इयम्) यह (राट्) शोभा युक्त है इस (मात्रे) मान्य की हेतु (पृथिव्यै) विस्तारयुक्त भूमि से (नमः) अन्नादि पदार्थ प्राप्त हों इस (मात्रे) मान्य देने वाली (पृथिव्यै) पृथिवी को अर्थात् भूगर्भ विद्या को ज्ञान के इससे (नमः) अन्नजलादि पदार्थ प्राप्त कर तुम सब लोग परस्पर ऐसे कहो और बतों कि जो (अस्मे) हमारे (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय हैं वे (वः) तुम्हारे लिये हों जो (अस्मे) हमारा (नृणाम्) धन है वह (वः) तुम्हारे लिये हो (उत) और जो (अस्मे) हमारे (क्रतुः) बुद्धि वा कर्म हैं (वः) तुम्हारे हित के लिये हों जो हमारे (वर्चासि) पदा पढ़ाया और अन्न हैं वे (वः) तुम्हारे लिये (सन्तु) हों जो यह सब तुम्हारा है वह हमारा भी हो ऐसा आचरण आपस में करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि तुम लोग सदैव पुरुषार्थ में प्रवृत्त रहो और आलस्य मत करो और जो पृथिवी से अन्न आदि उत्पन्न हों उन की रक्षा करके यह सब जिस प्रकार परस्पर उपकार के लिये हो वैसा यत्न करो। कभी विरोध मत करो कोई अपना कार्य सिद्ध करे उस का तुम भी किया करो ॥ २२ ॥

वाजस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

• पुनस्तैरत्र कथं भवितव्यमित्याह ॥

किर उन को इस विषय में गैसा होना चाहिये यह विषय

अगेल मंत्र में कहा है ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुपुवेऽग्रे सोमं राजानमोप
धोष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे
जागृत्याम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

• वाजस्य । इमम् । प्रसवइतित्रऽसवः । सुपुवे ।
सुसुवइतिसुसुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् ।

स्तुभेन । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । जागतेन । त्वा ।
 छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा । च । अस्ति । शिवा । च ।
 अस्ति । स्योना । च । अस्ति । सुपदा । सुसदेति सुसदा ।
 च । अस्ति । ऊर्जस्वती । च । अस्ति । पर्यस्वती । च ॥ २७ ॥

पदार्थः— गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन । छन्दसः प्रत्ययविधा-
 ने नपुंसकात् स्वार्थ उपसंख्यानम् । अ० ४।२।५५। अनेन गायत्रश-
 व्दे अण् त्रैष्टुभादिषु अत्र च । (त्वा) परमात्मानं तमिमं यज्ञं
 वा । (छन्दसा) आल्हादकारिणा । चन्देरादेश्च छः । उ० ४।२।२६।
 अनेनासुन् प्रत्ययः । (परि) सर्वतो भावे । परीति सर्वतोभावं प्राह ।
 निरु० १।३। (गृह्णामि) संपादयामि । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं
 तेन । (त्वा) त्वा सर्वानन्दमयं तं पदार्थसमूहं वा । (छन्दसा)
 स्वातन्त्र्यानन्दप्रदेन । (परि) अभितः । (गृह्णामि) संपादयामि ।
 (जागतेन) जगत्येव जागतं तेन । (त्वा) त्वा सुखस्वरूपं तमग्निं
 वा । (छन्दसा) अत्यानन्दप्रकाशेन । (परि) समन्तात् । (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि । (सुक्ष्मा) शोभना चासौ क्षमेयं पृथिवी च सा । क्षमेति
 पृथिवीनामसु पठितम् । निध० १।१। (च) समुच्चयार्थं । (अस्ति)
 भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शिवा) मंगलप्रदा । (च)
 समुच्चये । (अस्ति) भवति । (स्योना) सुखप्रदा । स्योनमिति सुख-
 नामसु पठितम् । निध० ३।६। (च) समुच्चये । (अस्ति) भवति ।
 (सुपदा) सुष्ठु सोदन्ति यस्या सा । (च) समुच्चये । (अस्ति) भ-
 वति । (ऊर्जस्वती) अन्नवती । ऊर्गित्यन्ननामसु पठितम् । नि-
 ध० २।७। ऊर्ग्वहुविधमन्नं यस्या सेति भूम्नि मतुप् । ज्योत्स्नातमि-
 क्षा० अ० ५।२।११४। इति निपातितः । (च) समुच्चये । (अस्ति)
 भवति । (पर्यस्वती) पयः प्रशस्तो रसो विद्यतेऽस्या सा । अत्र प्र-

ओषधीषु । अपस्वित्यप्सु । ताः । अस्मभ्यम् ।
मधुमतीरिति मधुमतीः । भवन्तु । वयम् राष्ट्रे ।
जागृत्याम । पुरोहिता इति पुरःसहिताः । स्वाहा
॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) वोधस्य सकाशात् (इमम्) (प्रस-
वः) ऐश्वर्ययुक्तः (सुसुत्रे) प्रसुवउत्पादये (अग्रे) पूर्वम्
(सोमम्) सोममिव सर्वदुःखप्रणाशकं (राजानम्) विद्यान्या-
यविनयैः प्रकाशमानं स्वामिनम् (ओषधीषु) पृथिवीस्थासु यथा
दिपु (अप्स) जलेषु वर्त्तमानाः (ताः) (अस्मभ्यम्) (मधु-
मतीः) प्रशस्ता मधवो मधुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः
(भवन्तु) (वयम्) अमात्यादयो भूत्याः (राष्ट्रे) राज्ये (जागृ-
याम) सचेतना अनलसाः सन्तो वर्त्तेमहि (पुरोहिताः) सर्वेषां
हितकारिणः (स्वाहा) सत्यया क्रियया सह । अयं मन्त्रः शत०
५ । ३ । १ । ५ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमग्रे प्रसवः सन् वाजस्येर्म सोमं
राजानं सुपुत्रे यथा तद्रत्नेन या ओषधिविश्वस्वोपधयः सन्ति ताः
अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु । यथा स्वाहा पुरोहिता वयं राष्ट्रे सततं
जागृत्याम तथा यूयमपि वर्त्तध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्टा मनुष्याः सर्वविद्याचातुर्यगोप्यसहितं सौ-
म्यादिगुणाल्लकृतं राजानं संस्थाप्य तद्रत्नको वैद्य एवं प्रवर्त्तेत यथा-
ऽस्य शरीरे बुद्ध्यावात्मनि च रोगावेशो न स्यात् । इत्थमेव राजवै-
द्यो सर्वानमात्यादीन् भूत्यानरोगान् संपादयेताम् । यत एते राज्यस्य

सज्जनपालने दुष्टताडने सदा प्रयतेरन् राजा प्रजा च पिता पुत्र-
वत्सदा वर्तेयाताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे मैं (अग्रे) प्रथम (प्रसव) ऐश्वर्य्य युक्त
होकर (वानस्य) वैद्यक शास्त्र बोध सम्बन्धी (इमम्) इस (सोमम्) चन्द्रमा के
समान सब दु खों के नाश करने हारे (राजानम्) विद्या न्याय और विनयों से प्रका
शमान राजा को (सुमुवे) ऐश्वर्य्य युक्त करता हूँ । जैसे उस की रक्षा में (ओष
धीषु) पृथिवी पर उत्पन्न होने वाली यव आदि ओषधियों और (अघ्नु) जलों के
बीच में वर्त्तमान ओषधी हैं (ता) वे (अस्मभ्य) हमारे लिये (मधुमती) प्रशस्त
मधुर गुण वाली (भवन्तु) हो जैसे (स्वाहा) सत्य त्रिया के साथ (पुरोहिता)
सब के हितकारी हम लोग (राष्ट्रे) राज्य में निरन्तर (जागृयाम) आलस्य छोड़के
जागते रहें वैसे तुम भी वर्त्ता करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्ट मनुष्यों का योग्य है कि सब विचार्यों की चतुराई रोग-
रहित और सुन्दर गुणों में शोभायमान पुरुष को राज्याधिकार दे कर उस की
रक्षा करने वाला वैद्य ऐसा प्रयत्न करे कि जिससे इस के शरीर बुद्धि और आत्मा
में रोग का आवेश न हो । इसी प्रकार राजा और वैद्य दोनों सब मन्त्री आदि भू-यों
और प्रजा जनों को रोग रहित करें । जिस से ये राज्य के सज्जनों क पालने और
दुष्टों के ताडने में प्रयत्न करते रहें राजा और प्रजा के पुरुष परस्पर पिता पुत्र के स
मान सदा वर्त्ते ॥ २३ ॥

वाजस्येनामित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगज्जगतीछन्दः । निपादः स्वरः ॥

राजा किमाश्रित्य केन किं कुर्ष्यादित्युपादिश्यते ॥

राजा किसका आश्रय लेकर किस के साथ क्या करे यह विषय

अगले मंत्र में कहा है

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवामिमा च विश्वा
भुवंतानि स्रग्वाट् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्त्स

नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥
 वाजस्य । इमाम् । प्रसवडिति प्रऽसवः । शिश्रिये ।
 दिवम् । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्राडि-
 तिसमऽराट् । अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजा-
 नन्तिति प्रऽजानन् । सः । नः । रयिम् । सर्ववीर-
 मिति सर्वऽवीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) राज्यस्य (इमाम्) भूमिम् (प्रसवः)
 प्रसूतः (शिश्रिये) समाश्रये (दिवम्) वेदीप्यमानां राजनीतिम्
 (इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) गृ-
 हाणि (सम्राट्) यो राजधर्मे सम्यग्राजते सः (अदित्सन्तम्)
 राजकरं दातुमनिच्छन्तम् (दापयति) (प्रजानन्) प्रज्ञावान्
 सन् (सः) . (नः) अस्माकं प्रजास्थानाम् (रयिम्) धनम्
 (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात्तत् (नि) नितराम् (यच्छतु)
 गृह्णातु (स्वाहा) धर्म्यया वाचा ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाजस्य मध्ये प्रसवः सम्राडहानि-
 मा दिवमिमा विश्वा भुवनानि च शिश्रिये तथा यूयनप्येनमेतानि
 चाश्रयत । यः स्वाहा प्रजाननदित्सन्तं दापयति स नः सर्ववीरं
 रयिं नियच्छतु ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो मूलस्य राज्यस्य मध्ये सनातनीं राज-
नीतिं विदित्वा राज्यं संरक्षितुं शक्नुयात् । तमेव चक्रवर्तिनं राजा-
नं कुरुत । यः करस्य दातारं करं दापयेत् सो ऽ मात्यो भवितु
मर्हेत् । यः शत्रून् निग्रहीतुं शक्नुयात् तं सेनापतिं कुरुतां विद्वान्
धार्मिको भवेत् न्यायाधीशं कोशाध्यक्षं वा कुरुत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (वाजस्य) राज्य के मध्य में (प्रसव)
उत्पन्न हुए (सम्राट्) अच्छे प्रकार राजधर्म में प्रवर्तमान में (इमाम्) इस भूमि
को (दिवम्) प्रकाशित और (इमा) इन (विश्वा) सब और (भुवनानि) धरों
को (शिश्रिये) अच्छे प्रकार आश्रय करता हूँ वैसे तुम भी इस को अच्छे प्रकार
शोभित करो और जो (स्वाहा) धर्म युक्त सत्याणी से (प्रतानन्) जानता हुआ
(अविस्तन्तम्) राज्य कर देने की इच्छा न करने वाले से (दापयति) दिलाता है
(स) सो (न) हमारे (सर्वधीरम्) सब धीरों को प्राप्त कराने हारे (रयिम्)
धन को (नियच्छतु) ग्रहण करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो मूल राज्य के बीच सनातन राजनीति को जान कर
जो राज्य की रक्षा करने को समर्थ हो उसी को चक्रवर्ती बना करो और जो कर देने
वालों से कर दिलावे वह मंत्री होने को योग्य होवे जो शत्रुओं को बाधने में समर्थ हो
उसे सेनापति करो और जो विद्वान् धार्मिक हो उसे न्यायाधीश वा कोशाध्यक्ष करो ॥ २४ ॥

वाजस्यन्वित्यस्य वसिष्ठश्चपिः प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनराज्ञा कीदृशी भवेदित्याह ॥

किं राजा कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वाजस्यन्तु प्रसव आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि
सर्वतः । सनेमि राजा परिधाति विद्वान् प्रजां
पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रऽसवः । आ । बभूव ।
इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सनेमि ।
राजा । परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्रऽजाम् ।
पुष्टिम् । वर्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) वेदादिशास्त्रोत्पन्नबोधस्य (नु) शीघ्र-
म् (प्रसवः) यः प्रसूते सः (आ) समंतात् (बभूव) भवेत्
(इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) मा-
ण्डलिकराजानिवासस्थानानि (सर्वतः) (सनेमि) सनातनेन ने-
मिना धर्मेण सह वर्त्तमानराज्यमण्डलम् (राजा) वेदोक्तराजगुणैः
प्रकाशमानः (परि) (याति) प्राप्नोति (विद्वान्) सकलवि-
द्यावित् (प्रजाम्) पालनीयाम् (पुष्टिम्) पोषणम् (वर्धय-
मानः) (अस्मे) अस्माकम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो वाजस्य स्वाहा प्रसवो विद्वानावभूवेमा विश्वा
भुवनानि सनेमि च प्रजा पुष्टिं नु वर्धयमानः परिधाति सो अस्मे
राजा भवतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽगिवदति हे मनुष्या यूयं प्रशंसितगुणकर्म
स्वभावो राज्यं रक्षितुं समर्थो भवेत्तं सभाध्यन्न कृत्वाऽऽत्तनीत्या
साम्राज्यं कुरुतेति ॥ २५ ॥

पदार्थः—ओ (वाजस्य) वेदादिशास्त्रोत्पन्न बोध को (स्वाहा) सत्य-
नीति से (प्रसव) प्राप्त होकर (विद्वान्) सम्पूर्ण विद्या को जानने वाला, पुरुष

(आ) अच्छे प्रकार (बभूव) होवे (च) और (इमा) इन (विश्वा) सन
 (भुवन् नि) मांडलिक राजनिवासस्थानों और (सनेमि) मनाता नियम धर्म सहित
 वर्त्तमान् (प्रान्) पालने योग्य प्रजाओं को (पुष्टिन्) पोषण (जु) शक्ति (वर्धयमाने)
 बढ़ाता हुआ (परि) सन और से (याति) प्राप्त होता है वह (अस्मे) हम लो
 गों का राजा होवे ॥ २५ ॥

भावार्थ—ईश्वर सन से उपदेश करता है कि हे मनुष्य लोगो तुम जो प्रशंसित
 गुण कर्म स्वभाव वाला राज्य की रक्षा में समर्थ हो उस को सभा से करके प्राप्त
 नीति से चक्रवर्तिराज्य करो ॥ २५ ॥

सोममित्यस्य तापस ऋषिः । सोमाग्न्यादित्याविष्णुसूर्यः ।
 बृहस्पतयो देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गावारः स्वरः ॥

पुनः कीदृशं राजानं स्वर्कुर्युरित्युपदिश्यते ॥

किर कैसे राजा का स्वीकार करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

सोमं० राजानं० मवंसे० अग्निम० न्वारं० भामं० हे । आदित्या-
 न्विष्णु० सूर्यं० ब्रह्माणं० च । बृहस्पति० स्वाहां ॥ २६
 सोमं० । राजानं० । अवंसे । अग्निं० । अन्वारं० भामं०
 मह० इत्यनु० आरं० भामहे । आदित्यान् । विष्णुं० ।
 सूर्यं० । ब्रह्माणं० । च । बृहस्पतिं० । स्वाहां ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोमम्) (सोमगुणसम्पन्नम्) (राजानम्) धर्मा-
चरणेन प्रकाशमानम् (अक्ते) रक्षणायाय (अग्निम्) अग्निमि-
व शत्रुदाहकम् (अन्वारभामहे) (आदित्यान्) विद्याऽर्जनाय
कृताऽष्टचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यान् विदुषः (विष्णुम्) व्यापकं प-
रमेश्वरम् (सूर्यम्) सूरिषु विद्वत्सु भवम् (ब्रह्माणम्) अधी-
तसाङ्गोपाङ्गचतुर्वेदम् (च) (बृहस्पतिम्) बृहतामातानां पा-
लकम् (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं स्वाहाऽवसे सह वर्तमानं वि-
ष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिमग्निं सोमं राजानमादित्यांश्चान्वारभा-
महे तथा युयमप्यारमध्वम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वराज्ञाऽस्ति सर्वे मनुष्या रक्षणायाय ब्रह्मचर्या-
दिना विद्यापारगान् विदुषस्तन्मध्य उत्तमं सूर्यादिगुणसम्पन्नं रा-
जानं च स्वीकृत्य सत्यां नीतिं वर्धयन्तिवति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे हम लोग (स्वाहा) सत्यवापी से (अक्ते)
रक्षा आदि के अर्थ (विष्णुम्) व्यापक परमेश्वर (सूर्यम्) विद्वानों में सूर्यवद्वि-
द्वान् (ब्रह्माणम्) साङ्गोपाङ्ग चार वेदों को पढ़ने वाले (बृहस्पतिम्) बड़ों के रक्षक
(अग्निम्) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले (सोमम्) शान्त गुण सम्पन्न
(राजानम् , धर्माचरण से प्रकाशमान राजा और (आदित्यान्) विद्या के लिये जि-
न ने अद्वितात्म वर्षतक ब्रह्मचर्य रह-कर पूर्ण विद्या पढ़ सूर्यवत् प्रकाशमन विद्वानों के सङ्ग से विद्या पढ़ के गृहाभ्रम का (आरभामहे) आरम्भ करें जैसे तुम भी कि-
या करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वर की आज्ञा है कि सब मनुष्य रक्षा आदिके लिये यशस्वर्ष
प्रतादिसे विद्या के पारगन्ता विद्वानों के नीचे नित्य ने अद्वितालीप्त वर्ष ब्रह्मचर्य पूरा
किया हो ऐसे राजा को स्वीकार कर के सच्ची नीति को बढ़ाने ॥ २६ ॥

अर्थमणमित्यस्य तापस्त ऋषिः । अर्थमादिमंत्रोक्ता दे-
वताः । स्वराडनुमुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजा कान्कस्मिन्प्रेरयेदित्याह ॥

किं राजा किं को किं मे प्रेरणा करे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अर्घ्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजि

नं स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्घ्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय ।

चोदय । वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् ।

सवितारम् । च । वाजिनम् । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अर्घ्यमणम्) पक्षपातराहित्येन न्यापकर्त्तारम् (बृहस्पतिम्) सकलविद्याध्यापकम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तम् (दानाय) (चोदय) प्रेरय (वाचम्) वेदवाणी (विष्णुम्) सर्वाधिष्ठातारम् (सरस्वतीम्) बहुविधं सरो वेदादिशास्त्रविज्ञानं विधत्ते यस्यास्ता विज्ञानयुक्तामध्यापिका स्त्रियम् (सवितारम्) वेदविद्यैश्वर्योत्पादकम् (च) (वाजिनम्) प्रशस्तबलवेगादियुक्तं शूरवीरम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राजैस्त्वं स्वाहा दानायार्घ्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं वाचं विष्णुं सवितारं वाजिनं सरस्वतीं च सत्कर्मसु सदा चोदय ॥ २७ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिवदति राजा स्वयं धार्मिको विद्वान् भूत्वा सर्वानन्यायाधीशान् मनुष्यान् विद्यार्थमवधनाय सततं प्रेरयेत्यतो विद्यार्थरद्वयाऽविद्याऽधर्मा निवृत्तौ स्याताम् ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (स्वाहा) सत्य नीति से (दानाय) विद्यादि दान के लिये (अर्थमणम्) पक्षपात रहित न्याय करने (बृहस्पतिम्) सब विद्याओं को पढ़ाने (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्य युक्त (वाचम्) वेदवाणी (विष्णुम्) सब के अधिष्ठाता (सवितारम्) वेदविद्या तथा सब ऐश्वर्य उत्पन्न करने (वाजिनम्) अच्छे बल वेग से युक्त शरवीर और (सरस्वतीम्) बहुत प्रकार वेदादि शास्त्र विज्ञान युक्त पढ़ाने वाली विदुषी की को अच्छे कर्मों में (चोदय) सदा प्रेरणा किया कीजिये ॥ २३ ॥

भाषार्थः—ईश्वर सब से कहता है कि राजा आप धर्मात्मा विद्वान् हो, कर सब न्याय के करने वाले मनुष्यों को विद्या धर्म बढ़ाने के लिये निरन्तर प्रेरणा करे जिस से विद्या धर्म की बढ़ती से अविद्या और अधर्म दूर हों ॥ २३ ॥—

अग्न इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स राजा किं किं कुर्यादित्याह ॥

किर यह राजा क्या क्या करे यह विषय अगले भग्न में कहा है

अग्नेऽश्रच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वहि धनंदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः । सुमना इति सुमनाः । भव । प्र । नः । यच्छ । सहस्रजिदिति सहस्रजित् । त्वम् । हि । धनंदा इति धनंदाः । असि । स्वाहा ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (अच्छ) सम्पन्न निपातस्य चेति दीर्घः (वद) सत्यमुपदिश (इह) आस्मिन् समये (नः)

अस्मान् (प्रति) (नः) अस्मान् (सुमनाः) सुहृद्रावः (भव) (प्र) (न) अस्मभ्यम् (यच्छ) देहि (सहस्रजित्) असहायः सन् सहस्रं योद्धुन् जेतु शीलः (त्वम्) (हि) यतः (धनदाः) ऐश्वर्य्यदाता (आसि) (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वभिह स्वाहा नोऽच्छवद नोऽस्मान् प्रति सुमना भव । त्व हि सहस्रजिह्ननदा आसि तस्मान्न सुखं प्रयच्छ ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वरआह राजा प्रजासेनाजनान्प्रति सदा सत्प्रियं च दद्याद्गृह्णीयाच्च शरीरात्मवलं वर्धित्वा नित्यं शत्रून् जित्वा धर्मेण प्रजाः पालयेदिति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् आप (इह) इस समय में (स्वाहा) सत्य वाणी से (न) हम को (अच्छ) अच्छे प्रकार (वद) सत्य उपदेश कीजिये (न) हमारे ऊपर (सुमना) मित्र भाव युक्त (भव) हूनिye (हि) जिस से (सहस्रजित्) आप बिन सहाय हजार को जीतने (धनदा) ऐश्वर्य्य देने वाले (आसि) हैं इस से (व) हमारे लिये (प्रयच्छ) दीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करता है कि राजा, प्रजा और सेनाजन मनुष्यों से सर्वो सत्य प्रिय वचन कहै उन को धन दे उव से धन ले शरीर और आत्मा का बल बढ़ा और नित्य शत्रुओं को जीतकर धर्म से प्रजा को पाले ॥ २८ ॥

प्रनइत्यस्य तापस ऋषि । अर्थ्यमादिमंत्रोक्ता देवताः । भूरिगार्गी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजा मात्रादयश्च प्रजाः किंकिमुपदिशेयुरित्याह ॥

प्रजा और सत्तानों से राजा और माता आदि कपे वतें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

शंसार्थे भुतुप् । पयस्वती रसवती । श० १।२।३।११। (च) समुच्चये ।
अयं मंत्रः । श० १।२।३।१-११। व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— येन यज्ञेन चोत्तमैः पदार्थैः सह सुध्मासि भवति ।
येन च कल्याणकारिभिर्गुणैर्मनुष्यैश्चेयं शिवासि भवति । येन चानुत्त-
मैः सुखैः सहेयं स्योनासि भवति । येन चोत्तमाभिः सुखकारिका-
भिः स्थितिगतिभिः सहेयं सुपदासि भवति । येन चोत्तमैर्यवादिभि-
रन्नैः सहेयमूर्जस्वत्पसि भवति । येन चोत्तमैर्मधुरादिरसवाद्भिः फलैर्यु-
क्तैयं पृथिवी पयस्वती च जायते । अहं यज्ञविद्याविन्मनुष्यो गायत्रेण
छन्दसा त्वा तं यज्ञं परिगृह्णामि । अहं त्रैपुत्रेण छन्दसा त्वा तमिमं
पदार्थसमूहं परिगृह्णामि । अहं जागतेन छन्दसा त्वा तमिममग्निं
परिगृह्णामि । ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदप्रकाशकेश्वरोऽस्मान् प्रत्यंभिवदाति युष्माभिर्न चा-
न्तरेण वेदमंत्राणां पठनं तदर्थज्ञानं यज्ञानुष्ठानं सुखफलं प्राप्तुं सर्व-
शुभगुणाढ्याः सुखकारिणोऽन्नजलवाय्वादयः पदार्थाः शुद्धाश्च कर्तुं
शक्यन्ते । तस्मादेतस्य त्रिविधस्य यज्ञस्य सिद्धिं प्रयत्नेन निष्पाद्य
सुखे स्थातव्यम् । ये चाऽस्मा वायुजलौषधिदूपका दुर्गन्धादयो दोषा
दुष्टाश्च मनुष्याः सन्ति ते सर्वदा निवारणीयाः ॥ २७ ॥

पदार्थः— जिस यज्ञसे उत्तम पदार्थोंके साथ । (सुध्मा) यह पृथिवी द्यौ-
भाष्यमान । (असि) होती है । (च) तथा जिससे सुखकरक गुण (च) अथवा
मनुष्योंके साथ यह । (शिवा) भंगलकी देनेवाली । (असि) होती है । (स्व)
तथा जिस करके उत्तमसे उत्तम सुखोंके साथ यह पृथिवी । (स्योना) सुख उन्नत
करनेवाली (असि) होती है । (च) और जिससे उत्तम २ सुख करनेवाले और
चलनेके साथ यह (सुपदा) सुखसे स्थिति करनेयोग्य (असि) होती है । तथा
जिन उत्तम पद आदि अन्नोंके साथ यह । (ऊर्जस्वती) अन्नवाली (असि) होती
है । (च) और जिन उत्तम मधुर आदि रसवाले फलों करके यह पृथिवी ।
(पयस्वती) प्रशंसा करने योग्य रसवाली । (असि) होती है । (त्वा) उस यज्ञकी

प्र नो यच्छत्वर्धमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र
वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्धमा । प्र । पूषा । प्र । बृहस्प
तिः । प्र । वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(प्र) (नः) अस्मभ्यम् (यच्छतु) ददातु (अ-
र्धमा) न्यायाधीशः (प्र) (पूषा) पोषकः (प्र) (बृहस्पतिः)
विद्वान् (प्र) (वाक्) विद्यासुशिक्षितवाणीयुक्ता (देवी) देवी-
प्यमानाऽध्यापिका माता (ददातु) (नः) अस्मभ्यम् (स्वाहा)
सत्यविद्यायुक्तां वाणीम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यथाऽर्धमा नोऽस्मभ्यं सुशिक्षा प्रयच्छतु यथा पूषा-
पुष्टिं प्रददातु यथा बृहस्पतिः स्वाहा प्रार्थयतु तथा वाग् देवी
माताऽस्मभ्य विद्या ददातु ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्राऽऽह जगदीश्वरः । राजादयः सर्वे पुरुषा मान्ना
दिस्त्रियश्च सर्वदा प्रजाः पुत्रादीन् प्रति सत्प्रमुपदेशं कुर्याद्विद्यां
सुशिक्षा च सततं ग्राहयेयुर्यतः प्रजाः सदा नन्दिताः स्युः ॥ २९ ॥

पदार्थः—जैसे (अर्धमा) न्यायाधीश (न) हमारे लिये उत्तम शिक्षा (प्र
यच्छतु) देवे जैसे (पूषा) पोषण करने वाला शरीर और आत्मा की पुष्टि की शि-
क्षा (प्र) अच्छे प्रकार देवे जैसे (बृहस्पति) विद्वान् (प्र) (स्वाहा) अत्यु-
त्तम विद्या देवे जैसे (वाक्) उत्तम विद्या सुशिक्षा सहित वाणीयुक्त (देवी) प्रकार
मान पत्रने वाली माता हमारे लिये सत्य विद्या युक्त वाणी का (प्रददातु) उपदेश
सदा किया करे ॥ २९ ॥

भावार्थः—यहां नगदीश्वर उपदेश करता है कि राजा आदि सब पुरुष और माता आदि स्त्री सदा प्रजा और पुत्रादिकों को सत्य सत्य उपदेश कर विद्या और अच्छी शिक्षा को निरन्तर ग्रहण करावें जिस से प्रजा और पुत्र पुत्री आदि सदा आनन्द में रहें ॥ २९ ॥

देवस्येत्यस्य तापस ऋषिः । सम्राट् देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः क कर्कटशं राजानं कुर्युरित्युपादिशते ॥

फिर वहां कैसे की राजा करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्नुर्यन्त्रिये दधा-
मि बृहस्पतैश्चा साम्राज्येनामिपिंचाम्यसौ ॥ ३० ॥
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽतिप्रसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रिये ।
दधामि । बृहस्पतैः । त्वा । साम्राज्येनेतिसाम्रा-
ज्येन । अमि । सिञ्चामि । असौ ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुरीश्वरस्य (प्रसवे) जगदुत्पादे (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसौर्विलाकर्षणाम्यामिव (वायुभ्याम्) भुजाभ्यां (पूष्णः) पोषकस्य वायोर्धारणपोषणाम्यामिव (हस्ताभ्याम्) क- राभ्याम् (सरस्वत्यै) विज्ञानसुशिक्षायुक्तायाः । अत्र पष्ठये च- तुर्थी(वाचः) वेदवाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यंभिये) शिल्पवि- धासिद्धानां यंत्राणामर्हे योग्ये निष्पादने (दधामि) धरामि (बृहस्पतेः) परमविदुषः (त्वा) (साम्राज्येन) सम्राजो भावे- न (आभि) आभिमुख्ये (सिंचामि) सुगन्धेन रसेन मार्ज्मि (असौ) अदोनामा ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे अखिलशुभगुणकर्मस्वभावयुक्त ! विद्वत्सावहं सवितुर्देवस्य जगदीश्वरस्य प्रसवे सरस्वत्यै वाचोऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या त्वा दधामि यन्तु बृहस्पते यंभिये साम्राज्येन त्वा भिषिंचामि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । मनुष्यैरीश्वराप्रियं बलवीर्यपुष्टि युक्तं प्रगल्भं सत्यवादिनं जिनेन्द्रियं धार्मिकं प्रजापालनक्षमं विद्वांसं सुपरीक्ष्य सभायां अधिष्ठातृत्वेनाभिषिच्य राजधर्म उन्नेयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे सच अच्छे गुणकर्मस्वभावयुक्त विद्वत् (असौ) वह मैं (स- वितुः) सच जगत् के उत्पन्न करने वाले ईश्वर (देवस्य) प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (सरस्वत्यै) अच्छे प्रकार शिल्प विज्ञा युक्त (वाचः) वेद वाणी के मध्य (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान धारण पोषण

गुण युक्त (हस्ताभ्याम्) हाथों से (त्वा) तुम को (दधामि) धारण करता हूँ
 और (बृहस्पते) बड़े विद्वान् के (यन्त्रिये) कारीगरी विद्या से सिद्ध किये राज्य
 में (साम्राज्येन) चक्रवर्ती राजा के गुण से सहित (त्वा) तुम्हें को (अभि) सम
 और से (सिचामि) भुगन्धित रसों से मार्जन करता हूँ ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ईश्वर में प्रेमी बल पराक्रम पुष्टि युक्त
 चतुर सत्त्ववादी जितेन्द्रिय धर्मात्मा प्रजापालन में सपर्य विद्वान् को अच्छे प्रकार
 परीक्षा कर समा का स्वामी करने के लिये अभिषेक करके राज धर्म की उत्तति
 अच्छे प्रकार नित्य किया करें ॥ ३० ॥

अग्निरेकेत्यस्य तापस ऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
 अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजा प्रजाः प्रजाश्च राजानं सततं वर्द्धयेयुरित्याह ॥

राजा प्रजाओं को और प्रजा राजा को निरन्तर बढ़ाया करें इस० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदंजयत् तमुज्जैपमश्विनौ
 द्व्यक्षरेण द्विपदौ मनुष्यानुदंजयतान्तानुज्जैपं वि-
 ण्णुस्त्र्यक्षरेण त्रील्लोकानुदंजयतानुज्जैपं सो-
 मश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदंजयतानुज्जैपम्
 ॥ ३१ ॥

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकऽक्षरेण । प्राणम् । उदं
 अजयत् । तम् । उदं । जैपम् । अ-
 श्विनौ । द्व्यक्षरेणेत्ये द्विऽक्षरेण । द्विपदइति
 द्विऽपदः । मनुष्यान् । उत् । अजयताम् । तान् ।
 उत् । जैपम् । विण्णुः । त्र्यक्षरेणेत्ये त्रिऽक्षरे-
 ण । त्रीन् । लोकान् । उत् । अजयत् । तान् ।

उत् । जेपम् । सोमः । चतुरक्षरेणेति चतुःऽअक्षरे-
ण । चतुष्पदः । चतुःपदइति चतुःऽपदः । पशून् ।
उत् । अजयत् । तान् । उत् । जेपम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्निरिव वर्त्तमानो राजा (एकाक्ष-
रेण) ओमित्यनेन विज्ञापकेन दैव्या गायत्र्या छन्दसा (प्राणम्)
शरीरस्थं वायुमिव प्रजाजनम् (उत्) उत्कृष्टया नीत्या (अजय-
त्) जयेदुत्कर्षेत् (तम्) (उत्) (जेपम्) जयेयमुत्कर्षेयम्
(अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसाविव राजराजपुरुषौ (द्व्यक्षरेण) दैव्या-
उष्णिहा (द्विपदः) (मनुष्यान्) मननशीलान् (उत्)
(अजयताम्) (तान्) (उत्) (जेपम्) (विष्णुः) परमेश्वर
इव न्यायकारी (व्यक्षरेण) दैव्यानुऽष्टुमा (त्रीन्) जन्मस्था-
ननामवाच्यान् (लोकान्) दर्शनीयान् (उत्) (अजयत्)
(तान्) (उत्) (जेपम्) (सोमः) श्रेष्ठवर्षानिच्छुः (च-
तुरक्षरेण) दैव्या वृहत्या (चतुष्पदः) (पशून्) हिरण्यादी-
नारण्यान् (उत्) (अजयत्) (तान्) उत् (जेपम्)
॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजन् अग्निर्भवान्यथा एकाक्षरेण प्राणमिव यं
प्रजाजनमुदजयत्तथा तमहमप्युज्जेपम् । हे राजन् अश्विनौ भवन्तौ
यथा द्व्यक्षरेण यान् द्विपदो मनुष्यानुदजयताम् । तथा तानहम-
प्युज्जेपम् । हे सर्वप्रधानपुरुष विष्णुर्भवान् यथा व्यक्षरेण यान्
त्रीन् लोकानुदजयत् । तथा तानहमप्युज्जेपम् । न्यायाधीश सोमो
भवान्यथा चतुरक्षरेण यान् चतुष्पदः पशूनुदजयत् तथा तानहम-
प्युज्जेपम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यदि राजा सर्वान्प्रजाजनानुजयेत्तर्हि प्रजापुरुषास्तं कथं नोन्नेयुर्नोचेन ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्नि) आग्नि के समान वर्तमान आप जैसे (एकाक्षरेण) चिताने हारी एकअक्षर की देवी गायत्री छन्द से (प्राणम्) शरीर में स्थित वायु के समान प्रजाजनों को (उन्) जेपम् उत्तम नीति से (अजयत्) उत्तम करे वैसे (तम्) उस को मैं भी (उत्) (जेपम्) उत्तम करूँ । हे रामप्रजाजनो (अरिबनौ) सूर्य और चन्द्रमा के समान आप जैसे (द्व्यक्षरेण) दो अक्षर की देवी उष्णिक् छन्द से जिन (द्विपद) दो पैर वाले (मनुष्यान्) मननशील मनुष्यों को (उज्जयताम्) उत्तम करो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेपम्) उत्तम करूँ । हे सर्वप्रधान पुरुष (विष्णु) परमेश्वर के समान न्यायकारी आप जैसे (त्र्यक्षरेण) तीन अक्षर की देवी अनुष्टुप् छन्द से जिन (त्रीन्) जन्मस्थान और नामवाची (लोकान्) देखने योग्य लोकों को (उदजयत्) उत्तम करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेपम्) उत्तम करूँ । हे (सोम) ऐश्वर्य की इच्छा करने वाले न्यायाधीश आप जैसे (पशून्) हिरणादि पशुओं को (उदजयत्) उत्तम करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेपम्) उत्तम करूँ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० । जो राजा सब प्रजाओं को अच्छे प्रकार बड़ावे तो उस को भी प्रजाजन क्यों न बड़ावें और जो ऐसा न करे तो उस को प्रजा भी कभी न बड़ावे ॥ ३१ ॥

पूषेत्पस्य तापस ऋषिः । पूषादयो मन्त्रोक्ता देवताः

कृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत्किं कुर्युरेत्याह ॥

किं राजा और प्रजाजन किन के दृष्टांतों से क्या करे इस ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयता उज्जेपम् ।
विता षडक्षरेण षडङ्गुतनुदजयतानुज्जेपम् । मरुतः
सप्तक्षरेण सप्तग्राम्यान्पशूनुदजयस्तानुज्जेपम् ।
वहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयतामुज्जेपम् ॥ ३२ ॥

पूपा । पञ्चाक्षरेणेति पंचऽक्षरेण । पंच । दिशः ।
 उत् । अजयत् । ताः । उत् । जेपम् । सविता ।
 षडक्षरेणेति षट्ऽक्षरेण । षट् । ऋतून् । उत् ।
 अजयत् । तान् । उत् । जेपम् । मरुतः । सप्ता-
 क्षरेणेति । सप्तऽक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । प-
 शून् । उत् । अजयन् । तान् । उत् । जेपम् ।
 बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्टऽक्षरेण । गायत्रीम् ।
 उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेपम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पूपा) चन्द्रइव सर्वस्य पोषकः (पंचाक्षरेण)
 दैव्या पंक्त्या (पंच) चतस्रः पार्श्वस्था एकाग्रधऊर्ध्वस्था (दि-
 शः) (उत्) (जेपम्) (सविता) सूर्यइव (षडक्षरेण)
 दैव्या त्रिष्टुभा (षट्) (ऋतून्) वसन्तादीन् (उत्) (अ-
 जयत्) (तान्) (उत्) (जेपम्) (मरुतः) वायव इव (सप्ताक्षरेण)
 दैव्या जगत्या (सप्त) गोऽश्वमहिषोमृगाज्जाविगंदमान्
 (ग्राम्यान्) ग्रामे भवान् (पशून् गवादीन् (उत्) (अजय-
 न्) (तान्) (उत् (जेपम्) (बृहस्पतिः) बनूचानो विद्या-
 निव (अष्टाक्षरेण) याजुष्याऽनुष्टुभा (गायत्रीम्) यथा गायन्तं
 आपते तां नीतिम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्)
 (जेपम्) ॥ ३२ ।

अन्वयः—हे राजन् पूपा भवान् यथा पंचाक्षरेण याः पंच
 दिशोऽदजयत्तथाऽहमपि ता उज्जयम् । हे राजन् सविता भवान्
 यथा षडक्षरेण यान् षड्ऋतूनुदजयत्तथा तानहमप्युज्जयम् । हे

सम्भा जना मरुतो मवन्तो यथा सप्ताक्षरेण यान् ग्राम्यान् सप्त
पशून्नुदजयन्नया तानहमप्युज्जेयम् । हे विद्वन् सभाध्यक्ष बृहस्प-
तिर्मवान् यथाऽष्टाक्षरेण यां गायत्रीमुदजयन्तामहमप्युज्जेयम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० यो राजा सर्वस्य गोपकः समस्त
दिक्सुकीर्तितैश्वर्यवान् सुसम्भ्यः पशुपालको वेदविद्वत्वेत्तं सर्वे रा-
जप्रजासेनाजना उत्कर्षयेयुः ॥ ३२ ॥

• **पदार्थः—**हे राजन् (पूषा) चन्द्रमा के समान सब को पुष्ट करने वाले आप
जैसे (पंचाक्षरेण) पांच अक्षर की दैवी पंक्ति से (पंच) पूर्वादिचार और एक ऊ-
पर नीचे की (द्विः द्विशां) को (उदजयत्) उत्तम कीर्ति से भरते हो वैसे (ताः)
उन को मैं भी (उज्जेयम्) श्रेष्ठ कीर्ति से भरदेऊँ । हे राजन् (सविता) सूर्य के
समान आप जैसे (षडक्षरेण) छ. अक्षरों की दैवी त्रिष्टुप् से जिन (षट्) छः
(ऋतून्) वसंतादि ऋतुओं को (उदजयत्) शुद्ध करते हो वैसे (तान्) उन को
मैं भी (उज्जेयम्) शुद्ध करूँ । हे सभाजनों (मरुतः) वायु के समान आप जैसे
(सप्ताक्षरेण) सात अक्षरों की दैवी जगती से (सप्त) गाय, घोड़ा, भैस, ऊँट बक-
री, भेड़, और गधा इन सात (ग्राम्यान्) गाव के (पशून्) पशुओं को (उदजयत्)
बढ़ाते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी बढ़ाऊँ । हे समेष्ट (बृहस्पति) समस्त वि-
द्याओं के जानने वाले विद्वान् के समान आप जैसे (अष्टाक्षरेण) आठ अक्षरों की
याजुषी अनुष्टुप् से जिस (गायत्रीम्) गान करने वाले की रक्षा करने वाली विद्वान्
स्त्री की (उदजयत्) प्रतिष्ठा करते हो वैसे (ताम्) उस की मैं भी (उज्जेयम्)
प्रतिष्ठा करूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । जो राजा सब का पोषण जिस की
सब दिशाओं में कीर्ति ऐश्वर्ययुक्त सभा के कार्यों में चतुर पशुओं का रक्षक और
वेदों का ज्ञाता हो उस को राजा प्रजा और सेना के सब मनुष्य अपना अधिष्ठाता
बना कर उन्नति देवें ॥ ३२ ॥

• मित्र इत्पस्य तापस ऋषिः । मित्रादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
कृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ।

राज्ञः सत्याचाराऽनुकरणं प्रजया प्रजायाश्च राज्ञा

कार्यमित्याह ॥

रामा के सत्याचार के अनुसार प्रजा और प्रजा के अनुसार राजा करे इस० ॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत्तं स्तोममुदजयत् तमुज्जै-
पम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जै-
पमिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जैपम् ।
विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयत्तामुज्जैपम्
॥ ३३ ॥ मित्रः । नवाक्षरेणेति नवंऽश्वक्षरेण । त्रि-
वृत्तमिति त्रिवृत्तम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् ।
तम् । उता जेपम् । वरुणः । दशाक्षरेणेति दशऽश्व-
क्षरेण । विराजमिति विराजम् । उत् । अजयत् ।
ताम् । उत । जेपम् । इन्द्रः । एकादशाक्षरेणेत्ये-
कादशऽश्वक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिष्टुभमिति त्रि-
ष्टुभम् । उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेपम् ।
विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेति द्वादशऽश्वक्षरेण ।
जगतीम् । उत् । अजयन् । ताम् । उत् । जेपम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वस्य सुहृत् (नवाक्षरेण) याजुष्या

बृहत्या (विष्टत्तम्) कर्मोपासनाज्ञानयुक्तम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्) (जेपम्) (वरुणः) श्रेष्ठः (दशाक्षरेण) याजुष्या पंक्त्या (विराजम्) विराट्छन्दोवाच्यम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्) (जेपम्) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (एकादशाक्षरेण) आसुपर्षा पंक्त्या (विष्टुभम्) विष्टुष्छन्दो वाच्यम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेपम्) (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (द्वादशाक्षरेण) साम्न्या गायत्र्या (जगतीम्) सूतच्छन्दोऽभिहितां नीतिम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेपम्) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन् भित्तो भवान् यथा नवाक्षरेण छन्दसा यं विष्टत्तं स्तोममुदजयत्तथा तमहमप्युज्जेपम् । हे प्रशंसनीय स-
भेश वरुणो भवान् यथा दशाक्षरेण छन्दसा यां विराजमुदजयत्त-
थाहमप्युज्जेपम् । हे परमैश्वर्यप्रदेन्द्रो भवान् यथैकादशाक्षरेण
यां विष्टुभमुदजयत्तथा तामहमप्युज्जेपम् । हे समाजना विश्वे दे-
वा भवन्तो यथा द्वादशाक्षरेण यां जगतीमुदजयैस्तामहमप्युज्जे-
पम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राजजनाः सर्वेषु प्राणिषु मैत्र्यां विधाय सुशिक्षयो
रूपान् विदुषः संपादयेयुर्नस्ते ऐश्वर्यमागिनो भूत्वा राजमक्ता
भवेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (मित्र-) सन के हितकारी आप जैसे (नवाक्षरेण)
नव अक्षर की याजुषी गृहणी से जिस (विष्टत्तम्) कर्म उपासना और ज्ञान के

मैं पतविद्याका ज्ञाननेवाला मनुष्य । (गायत्रेण) गायत्री । (छन्दसा) जो कि चित्तको प्रफुल्लित करनेवाला है उससे । (परिगृह्यामि) सब प्रकारसे सिद्ध करता हूं ओर मैं । (त्रेष्टुमेन) त्रिष्टुप् । (छन्दसा) जो कि स्वरतंत्रारूपसे आनन्दका देनेवाला है उससे । (त्वा) पदार्थसमूहको । (परिगृह्यामि) सब प्रकारसे इकट्ठा करता हूं । तथा मैं । (जागतेन) जगती जो कि । (छन्दसा) अत्यन्त आनन्दका प्रकाश करनेवाला है उससे (त्वा) उस भौतिक अधिको । (परिगृह्यामि) अच्छी प्रकार स्वीकार करता हूं ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदका प्रकाश करनेवाला ईश्वर हम लोगोंके प्रति कहता है कि हे मनुष्यो तुम लोगोंको वेदमंत्रोंके बिना पढ़े ओर उनके अर्थोंके बिना जाने यज्ञका अनुष्ठान वा सुखरूप फलको प्राप्त होना ओर सब शुभ गुणयुक्त सुखकारी अन्न जल ओर वायु आदि पदार्थ हैं उनको शुद्ध नहीं कर सकते इससे पहले तीन प्रकारके यज्ञकी सिद्धि यत्नपूर्वक संपादन करके सदा सुखहीमे रहना चाहिये ओर जो इस पृथिवीमें वायु जल तथा ओषधियोंकी वृषित करनेवाले दुर्गंध अपगुण तथा दुष्ट मनुष्य हैं वे सर्वदा निवारण करने चाहिये ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । विराड् ब्राह्मी
पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

॥ ते दोषाः कथं निवारणीयास्तत्र मनुष्यैः पुनः किं
करणीयमित्युपदिश्यते ॥

। वे दोष कैसे निवारण करने ओर वहां मनुष्योंको फिर क्या करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुरा क्रूरस्यविसृषो विरप्सिन्नदादाय पृथिवीं जीव-
दानुम् ॥ यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धी-
रांसो अनुदिश्य यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासादयद्विप-
तो वधोसि ॥ २८ ॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृषति विसृषः । विरप्सिन्निति विरप्सि-
न् । उदादायेत्युत्सृजादाय । पृथिवीम् । जीवदानुमिति

(स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयत्) उत्तमता से जानते हो वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे प्रशंसा के योग्य समेश (वरुणः) सब प्रकार से श्रेष्ठ आप जैसे (दशाक्षरेण) दश अक्षरों की याजुपी पंक्ति से जिस (विराजम्) विराट् छन्द से प्रतिपादित अर्थ को (उदजयत्) प्राप्त हुए हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) प्राप्त होऊँ (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य्य देने वाले आप जैसे (एकादशाक्षरेण) ग्यारह अक्षरों की आमुरी पंक्तिसे जिस (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप् छन्द वाची को (उदजयत्) अच्छे प्रकार जानते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे सम्यं जनो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वानो आप जैसे (द्वादशाक्षरेण) बारह अक्षरों की साम्नी गायत्री से जिस (जगतीम्) जगती से कही हुई नीति का (उदजयत्) प्रचार करते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) प्रचार करूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि सब प्राणियों में मित्रता से अच्छे प्रकार शिक्षा कर इन प्रजानों को उत्तम गुणयुक्त विद्वान् करें जिस से ये ऐश्वर्य्य के भागी होकर राजभक्त हो ॥ ३३ ॥

वसव इत्यस्य तापस ऋषिः । वस्वादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
वसव इत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निपादः स्वरः । आदित्या
इत्यस्य निचृद्धृतिश्छन्दः ऋषभः स्वरः ॥

पुनरपि राजाप्रजाधर्मकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के धर्म कार्य का उप०

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयैस्त
मुज्जेपम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममु-
दजयैस्तमुज्जेपम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण प-
ञ्चदशं स्तोममुदजयैस्तमुज्जेपमदितिः षोडशा-

क्षरेण षोडशंस्तोममुदंजयत्तमुज्जेषम् । प्रजाप-
तिःसप्तदशाक्षरेण सप्तदशंस्तोममुदंजयत्तमुज्जेष-
म् ॥ ३ ॥

वसंवः । त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदशंऽअक्षरेण ।
त्रयोदशमिति त्रयःऽदशम् । स्तोमम् । उत् । अ-
जयन् । तम् । उत् । जेषम् । रुद्राः । चतुर्दशा-
क्षरेणेति चतुर्दशंऽअक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुःऽद-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयन् । तम् । उत्
जेष्म् । आदित्याः । पंचदशाक्षरेणेति पंचदशं-
अक्षरेण । पंचदशमिति पंचऽदशम् । स्तोमम् । उत् ।
अजयन् । तम् । उत् । जेषम् । अदितिः । षोड-
शाक्षरेणेति । षोडशंऽअक्षरेण । षोडशमिति षोड-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
षम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । सप्तदशाक्षरेणेति
सप्तदशंऽअक्षरेण । सप्तदशमिति सप्तऽदशम् ।
स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
षम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वसवः) कृतचतुर्विंशतिवर्षवृक्षचर्येण गृहीतविद्याः

(त्रयोदशाक्षरेण) आसुर्याऽनुष्टुभा (त्रयोदशम्) दशप्राणजीवमह
 चत्त्वानां संख्यापूरकमव्यक्तं कारणम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम्
 (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेपम्) (रुद्राः)
 कृतेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षवृक्षचर्येणाधीतविद्याः (चतुर्दशाक्षरेण)
 साम्न्व्युष्णिहा (चतुर्दशम्) दशेन्द्रियमनोबुद्धिचित्तानां संख्यापूरक
 महद्भकारम् (स्तोमम्) स्तवनीयम् (उत्) (अजयन्) (तम्)
 (उत्) (जेपम्) (आदित्याः) समाचरितेनाष्टचत्वारिंशद्वर्ष
 परिमितवृक्षचर्येण गृहीतसप्तविद्याः (पंचदशाक्षरेण) आसुर्या
 गायत्र्या (पंचदशम्) चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः षडङ्गानि च मि
 लित्वा चतुर्दशविद्यास्तासां संख्यापूरकं क्रिया कौशलम् (स्तोमम्)
 स्तोतुमर्हम् (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेपम्) (अ
 दितिः) अविद्यमाना दितिर्नाशो यस्याः सा राजपत्नी (षोडशाऽ-
 क्षरेण) साम्न्व्यानुष्टुभा (षोडशम्) प्रमाणादिपदार्थसमूह-
 म् (स्तोमम्) प्रशंसनीयम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्)
 (जेपम्) (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (सप्तदशाक्षरेण)
 निचृदार्च्या गायत्र्या (सप्तदशम्) चत्वारो वर्षाश्चत्वार आश्रमाः
 श्रवणमननिदिध्यासनानि च कर्माणि । अलब्धस्य लिप्ता
 लब्धस्य प्रयत्नेन रक्षणं रक्षितस्य वृद्धिः वृद्धस्य सन्मार्गे सर्वोपका-
 रकेऽसत्कर्माणि व्ययकरणमेव चतुर्विधः पुरुषार्थः । मोक्षाऽनुष्ठानं चेति
 सप्तदशम् (स्तोमम्) अतिप्रशंसनीयम् (उत्) उत्कृष्टरीत्या
 (अजयत्) उत्कर्षेत् (तम्) (उत्) (जेपम्) उत्कर्षेयम् ॥३४॥

अन्वयः—हे राजादयः सम्भा वसवो विद्वांसि जना भवन्तो यथा त्रयोदशाक्षरेण यं त्रयोदशं स्तोममुदजयंस्तथाऽहमप्युज्जेयम् । हे वल्वीर्ष्यवन्तः पुरुषार्थिनो रुद्रा भवन्तो यथा चतुर्दशाक्षरेण यं चतुर्दशं स्तोममुदजयंस्तथा तमहमप्युज्जेयम् । हे पूर्णविद्यया शरीरात्माखिलवला आदित्या भवन्तो यथा पञ्चदशाक्षरेण यं पञ्चदशं स्तोममुदजयंस्तथातमहमप्युज्जेयम् । हे समाध्यक्षस्य राज्ञः पत्न्यदिते अस्वण्डितैश्चर्या भवती यथाषोडशाक्षरेण यं षोडशं स्तोममुदजयत् तथातमहमप्युज्जेयम् । हे सर्वाऽभिरक्षक सज्जन नरेश प्रजापतिर्भवान् यथा सप्तदशाक्षरेण यं सप्तदशं स्तोममुदजयत् तथातमहमप्युज्जेयम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः एतैश्चतुर्भिर्भैर्यावान् राजप्रजाधर्मो विहितस्तमनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे राजादि सम्य जनो (वसवः) चौबीस वर्षतक ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने वाले विद्वानो आप लोग जैसे (त्रयोदशाक्षरेण) तेरह अक्षरों की आसुरी अनुष्टुप् वेदस्थ छन्द से जिस (त्रयोदशम्) दश प्राण जीव महत्त्व और अव्यक्त कारण रूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ समूह को (उदजयन्) श्रेष्ठता से जानें वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेयम्) उत्तमता से जानूँ । हे बल पराक्रम और पुरुषार्थयुक्त (रुद्राः) चकालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने हारे विद्वानों जैसे आप (चतुर्दशाक्षरेण) चौदह अक्षरों की साम्नी उष्णिक छन्द से (चतुर्दशम्) दश इन्द्रिय मन बुद्धि चित्त और अहंकाररूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ विद्या को (उदजयन्) प्रशंसित करें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेयम्) प्रशंसित करूँ हे (आदित्याः) अद्वतालीस वर्ष ब्रह्मचर्य्य से समस्तविद्याओं को ग्रहण करने हारे पूर्ण विद्या से शरीर और आत्मा के समस्त बल से युक्त सूर्य्य के समान प्रकाशमान विद्वानो आप लोग जैसे (पञ्चदशाक्षरेण) पंद्रह अक्षरों की आसुरी गायत्री से

(पंचदशम्) चार वेद चार उपवेद अर्थात् आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, (गानविद्या) तथा अर्थवेद (शिल्पशास्त्र) छःअंग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, वृन्द और ज्योतिष मिल के चौदह उन का सख्यापूरक पंद्रहवां क्रिया कुशलता रूप (स्तोमम्) सुति के योग्य को (उदजयन्) अच्छे प्रकार से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जयेम्) अच्छे प्रकार जानूं । हे (अदितिः) आत्मारूप से नाश रहित सभाध्यक्ष राजा की विदुषी स्त्री अखण्डित ऐश्वर्ययुक्त आप जैसे (षोडशऽक्षरेण) सोलह अक्षरकी साम्नी अनुष्टुप् से (षोडशम्) प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, हृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति और निग्रहस्थान इन सोलह पदार्थों की व्याख्या युक्त (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य को (उदजयन्) उत्तमता से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जयेम्) उत्तमता से जानूं । हे नरेण (प्रजापतिः) प्रजा के रक्षक आप जैसे (सप्तदशाक्षरेण) सत्रह अक्षरों की निचृदाचीं गायत्री वृन्द से (सप्तदशम्) चार वर्ण चार आश्रम सुनना, विचारना, ध्यानकरना अप्राप्त की इच्छा, प्राप्त का रक्षण, रक्षित का बढ़ाना, बढ़े हुए को अच्छे मार्ग सब के उपकार में खर्च करना यह चार प्रकार का पुरुषार्थ और मोक्ष का अनुष्ठान रूप (स्तोमम्) अच्छे प्रकार प्रशंसनीय को उत्तमता से जाने वैसे मैं भी (उज्जयेम्) उत्तमता से जानूं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो इन चार मंत्रों से जितना राजा और प्रजा का धर्म कहा उस का अनुष्ठान करतुम सुखी होवो ॥ ३४ ॥

एषतद्वत्पश्य वरुणऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । निचृद्वत्कृ-
तिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कीदृग्जनः साम्राज्यं सेवितुं योग्यो जायत इत्याह ॥

कैसा मनुष्य चक्रवर्त्ति राज्य सेवने को योग्य होता है इस० ॥

एष तं निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाऽग्निनेत्रे-
भ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो

देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा विश्वदेवनेत्रेभ्यो
 देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
 वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यो उत्तरासद्भ्यः स्वाहा
 सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः
 स्वाहा ॥ ३५ ॥

सुषः । ते । निर्ऋतइति निःऽऋते । भागः । तम् ।
 जुपस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्य इत्यग्निऽनेत्रेभ्यः
 देवेभ्यः । पुरःसद्भ्य इति पुरःसत्ऽभ्यः । स्वाहा ।
 यमनेत्रेभ्य इति यमऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । दक्षिणा
 सद्भ्य इति दक्षिणासत्ऽभ्यः । स्वाहा । विश्वदे-
 वनेत्रेभ्य इति विश्वदेवऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । पश्चा
 त्सद्भ्य इति पश्चात्सत्ऽभ्यः । स्वाहा । मित्रावरुण-
 नेत्रेभ्य इति मित्रावरुणऽनेत्रेभ्यः । वा मरुन्नेत्रेभ्य-
 इति मरुन्ऽनेत्रेभ्यः । वा । देवेभ्यः । उत्तरासद्भ्य-
 इत्युत्तरासत्ऽभ्यः । सोमनेत्रेभ्य इति सोमऽनेत्रेभ्यः ।
 देवेभ्यः । उपरिसद्भ्य इत्यु परिसत्ऽभ्यः । दुवस्व-
 त्ऽभ्यः । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(एषः) पूर्वापरप्रतिपादितः (ते) तव (निर्ऋते-
ते) नितरामृतं सत्यमाचरणं यस्मिन् तत्सम्बुद्धौ (भागः)
भजनीयः सेवितुं योग्यः (तम्) (जुषस्व) सेवस्व (स्वाहा)
सत्यां वाचम् (अग्निनेत्रेभ्यः) अग्नेः प्रकाशइव नेत्रं नयनं
येषान्तेभ्यः (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यो विद्द्भ्यः (पुरःसद्भ्यः) ये पुरः
पूर्वं सभायां राष्ट्रे वा सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) धर्म्या क्रियाम्
(यमनेत्रेभ्यः) यमस्य वायोर्नेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः)
विपश्चिद्भ्यः (दक्षिणासद्भ्यः) विश्वेषां देवानां विदुषां नेत्रं
नीतिरिवनीतिर्येषां तेभ्यः (स्वाहा) दानक्रियाम् (विश्वं देवनेत्रेभ्यः)
सर्वविद्वत्तुल्या नेत्रा नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) दिव्यसुखप्रदेभ्यः
(पश्चात्सद्भ्यः) ये पश्चात्सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) उत्साहका-
रिकां वाचम् (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राणापानतुल्येभ्यः (वा)
पद्मान्तरे (मरुतेत्रेभ्यः) मरुतामृत्विजां प्रजास्थानां सज्जनानां वा
नेत्रमिव नायकत्वं येषां तेभ्यः (वा) (देवेभ्यः) दिव्यभ्याय
प्रकाशकेभ्यः (उत्तरासद्भ्यः) य उत्तरस्यां दिशि सीदन्ति तेभ्यः
(स्वाहा) दौत्यकुशलताम् (सोमनेत्रेभ्यः) सोमस्य चन्द्रस्यैश्वर्यवती
नेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) सकलविद्याप्रचार-
केभ्यः (उपारिषद्भ्यः) सर्वोपरि विराजमानेभ्यः (दुवस्वद्भ्यः)
विद्याविनयधर्मेश्वरान् सेवमानेभ्यः (स्वाहा) आप्तवाणीम् ॥३५॥

अन्वयः—हे निर्ऋते राजैस्ते तव यएष भागो भजनीयो
न्यायोऽस्ति तमनग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा पुरःसद्भ्यो देवेभ्यः

स्वाहा । यमनेत्रेभ्यो दक्षिणासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वदेवने
त्रेभ्यः पश्चात्सद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरु
चेत्रेभ्यो वोत्तरासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यः उपरिसद्भ्यो
दुवस्वद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा च प्राप्य त्वं धर्मेण राज्यं सदा जुपस्व
॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यक्ष यदा भवान् सर्वतो विद्वद्भिरा
रेभ्यः परिहृतः प्राप्ताशिक्षः कृतसभो रक्षितसेनः सुसहायः सन्सन्नात
न्या वेदोक्त्या राजधर्मनीत्या प्रजाः पालयेत्तदैवेहामुत्र सुखमेव
प्राप्नुयात् । एतद्विरुद्धश्चेत्तर्हि ते कुतः सुखमिति नहि मूर्ख-
सहायः सुखमेधते न खलु विद्वदुपदेशानुगामी कदाचित्सुखं
जहात्यस्माद्राजा सदैव विद्याधर्मात्सहायेन राज्यं रक्षेत् । यस्य स-
भायां राज्ये वा पूर्णाविद्या धार्मिका वर्तन्ते मिथ्यावादिनो व्यभिचा
रिणोऽजितेन्द्रियाः परुषवाचोऽन्यायचाराः स्तेना दस्यवश्च न सन्ति
स्वयमप्येवं भूतोऽस्ति स एव चक्रवर्तिराज्यं कर्तुमर्हति नातो वि
रुद्धो जनइति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (निश्चये) सदैव सत्याचरण युक्त राजन् (ते) आप का
नो (एषः) यह (यागः) सेवने योग्य है उस को (अग्निनेत्रेभ्यः) 'अग्नि के
प्रकाश के समान नीति युक्त (देवेभ्यः) विद्वानों से स्वाहा सत्य वाणी (पुरःसद्-
भ्यः) जो दक्षिण दिशा में स्थित हों उन (देवेभ्यः) न्यायाधीश विद्वानों से
(स्वाहा) धर्म युक्त किया (यमनेत्रेभ्यः) जिन की वायु के समान सर्वत्र गति
(दक्षिणासद्भ्यः) जो दक्षिण दिशा में राजप्रबन्ध के लिये स्थित हों उन (देवेभ्यः)
विद्वानों से (स्वाहा) दानकिया (विश्वदेवनेत्रेभ्यः) सब विद्वानों के तुल्य नीति के ज्ञानी
(पश्चात्सद्भ्यः) जो पश्चिम दिशा में राज कर्मकारी हों उन (देवेभ्यः) दिव्य
मुख देने वाले विद्वानों से (स्वाहा) उत्साह कारक वाणी (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राण

और अपान के समान वा (मरुत्रेभ्यः) ऋत्वं यज्ञ के कर्त्ता (वा) सत्पुरुष के समान न्याय कारक वा (उत्तरासद्भ्यः) जो उत्तर दिशा में न्यायाधीश हों उन (देवेभ्यः) विद्वानों से दूत कर्म की कुशला क्रिया (सोमनेत्रेभ्यः) चन्द्रमा के समान ऐश्वर्य युक्त होकर सब को आनन्द दायक (उपारिषद्भ्यः) विद्या विनय धर्म और ईश्वर की सेवा करने वाले (देवेभ्यः) विद्वानों से (स्वाहा) आप्त पुरुषों की वाणी को प्राप्त हो केतू सदा धर्म का (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यक्ष जब आप सब ओर से उत्तम विद्वानों से युक्त हो कर सब प्रकार की शिक्षा को प्राप्त सम्भवा करने हारा सेना का रक्षक उत्तम सहाय से सहित होकर सनातन वेदोक्त राज धर्म नीति से प्रजा का पालन करे इस लोक और परलोक में सुख ही को प्राप्त होवे जो कर्म से विरुद्ध रहेगा तो तुम्ह को सुख भी न होगा कोई भी मनुष्य मूर्खों के सहाय से सुख की वृद्धि नहीं कर सकता और न सभी विद्वानों के अनुसार चलने वाला मनुष्य सुख को छोड़ देता है इस से राजा सर्वदा विद्या धर्म और आप्त विद्वानों के सहाय से राज्य की रक्षा किया करे जिस की समा वा राज्य में पूर्ण विद्यायुक्त धार्मिक मनुष्य समासद वा कर्मचारी होते हैं और जिस के समा वा राज्य में मिथ्यावादी व्यभिचारी अनितेन्द्रिय कठोर वचनों के बोलने वाले अन्यायकारी चोर और डाकू आदि नहीं होते और आप भी इसी प्रकार का धार्मिक हो तो वही पुरुष चक्रवर्त्ती राज्य करने के योग्य होता है इस से विरुद्ध नहीं ॥ ३५ ॥

ये देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । विकृति-
श्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः सर्वत्र भ्रमणं विधाय विद्यां गृहीयुरित्यु० ॥

मनुष्य लोग सर्वत्र भ्रमण कर विद्या ग्रहण करें इस०

ये देवा अग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्रादक्षिणा सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात् सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुत्रेता वोत्तरा सदस्तेभ्यः

स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुर्वस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहा ॥ ३६ ॥

ये । देवाः । अग्निनेत्रा इत्यग्निऽनेत्राः । पुरःसद-
इतिपुरःऽसदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः ।
यमनेत्रा इतियमऽनेत्राः । दक्षिणासदइतिदक्षिणाऽ-
सदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः । विश्वदेवनेत्रा
इतिविश्वदेवऽनेत्राः । पश्चात्सदइतिपश्चात्ऽस-
दः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । मित्रावरुण-
नेत्रा इतिमित्रावरुणऽनेत्रा । वा । मरुत्तनेत्रा इतिम-
रुत्तऽनेत्राः । वा । उत्तरासदइत्युत्तराऽसदः । ते-
भ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । सोमनेत्रा इतिसोम-
ऽनेत्राः । उपरिसदइत्युपरिऽसदः । दुर्वस्वन्तः ।
तेभ्यः । स्वाहा ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) विद्वांसः (अग्निनेत्राः) अग्नौ वि-
द्युतादौ नेत्रं नग्नं विज्ञानं येषान्ते (पुरःसदः) ये सभायां राष्ट्रे
वा पुरः पूर्वस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा) सत्यां वा-
चम् (ये) (देवाः) योगिनो न्यायाधीशाः (यमनेत्राः) यमेव-
हिंसादिषु योगाङ्गेषु नीतिषु वा नेत्रं प्रापणं येषां ते (दक्षिणास-
दः) ये दक्षिणस्यां दिश्यवतिष्ठन्ते (तेभ्यः) (स्वाहा) सत्यां
क्रियाम् (ये) (देवाः) सर्वविद्याविदः (विश्वदेवनेत्राः) वि-
श्वेषु देवेषु नेत्रं प्रज्ञानं येषान्ते (पश्चात्सदः) ये पश्चिमायां दि-

जीवदानुम् । याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिः ।
ताम् । ऊँइत्यु । धीरासः । अनुदिश्येत्यनुऽदिश्य । यजन्ते ।
प्रोक्षणीरिति प्रऽउर्क्षणीः । आ । सादय । द्विपतः ।
वधः । अस्ति ॥ २८ ॥

पदार्थः— (पुरा) पुरस्तात् । (कूरस्य) कृन्तन्त्यंगानि यस्मिन्
तस्य युद्धस्य । कृतेश्छः कूच । उ० २।२१। अनेन कृततेरेक् प्र-
त्ययः । कूडत्यादेशश्च । (विसृपः) योद्धृभिर्विविधं यत्सृप्यते । तस्य ।
सृपितृदोः कसुन् । अ० ३।४।१७। अनेन भावलक्षणे सृपिधातोः
कसुन् । (विरप्सिन्) महागुणविशिष्टेश्वर वा महैश्वर्यमिच्छुकम-
नुष्यं । विरप्सीति महन्नामसु पठितम् । निध० ३।३। (उदादाय)
ऊर्ध्वं समन्ताद्गृहीत्वा । (पृथिवी) विस्तृतप्रजायुक्तां (जीवदानुम्)
या जीवेभ्यो जीवनार्थं वस्तु ददाति ता । (या) पृथिवीम् । (ऐर-
यन्) राज्याय प्राप्नुवन्ति । अत्र लङर्थे लङ् । (चन्द्रमसि) चन्द्रलो-
कसमीप आल्हादे वा । (स्वधाभिः) अन्नैः सह वर्त्तमाना । स्वधे-
त्यन्ननामसु पठितम् । निध० २।७। (ता) एतल्लक्षणाम् । (उ)
वितर्के । (धीरासः) मेधाविनः । धीर इति मेधाविनामसु पठितम् ।
निध० ३।१५। (अनुदिश्य) प्राप्तुं शोधयितुमनुलक्ष्य । (यजन्ते)
पूजयन्ति संगतिं कुर्वन्ते (प्रोक्षणीः) प्रकृष्टतया सिंचन्ति याभिः
क्रियाभिः पात्रैर्वा ताः । (आ) समन्तात् । (सादय) स्थापय ।
(द्विपतः) शत्रोः । (वधः) हननम् । (अस्ति) भवेत् । अत्रापि पुरु-
षव्यत्ययो लिङर्थे लङ् च । अयं मंत्रः । श० १।२।३।१८—२६।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे विरप्शिन् जगदीश्वर भवतैव यां स्वधाभिर्युक्ता
जीवदानुं पृथिवीमुदादाय चन्द्रमसि स्थापिता तस्माद्धीरासस्तामिमा

शि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा) आन्वीक्षिकीं विद्याम् (ये)
 (देवाः) सर्वेभ्यः सुखदातारः (मित्रावरुणनेत्राः) प्राणोदानवस्त
 वान् धर्मं नयन्तः (वा) (मरुतेत्राः) मरुति ब्रह्माण्डस्थे वा-
 यौ नेत्रं नयनं येषां ते (वा) अवऊर्ध्वस्थाः (उत्तरासदः) ये
 प्रश्नोत्तराणि समादधाना उत्तरस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा)
 सर्वोपकारिणीं विद्याम् (ये) (देवाः) आयुर्वेदाविदः (सोमनेत्राः)
 सोमलतादिष्वोपधीषु नेत्रं नयनं येषान्ते (उपरिसदः) ये उपरि उ-
 त्कण्ठश्रासने व्यवहारे वा सीदन्ति ते (दुवस्वन्तः) दुवो बहुवि-
 द्याधर्मपरिचरणं विद्यते येषु (तेभ्यः) (स्वाहा) धर्मोपधिविद्याम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्षराजैस्त्वं येऽग्निनेत्राः पुरःसदो देवाः स-
 न्ति तेभ्यः स्वाहा जुपस्व । ये यमनेत्रा दक्षिणासदो देवाः सन्ति
 तेभ्यः स्वाहा जुपस्व । ये पश्चात्सदो विश्वदेवनेत्रा देवाः सन्ति ते-
 भ्यः स्वाहा जुपस्व । ये उत्तरासदो वाऽधऊर्ध्वस्था मित्रावरुणनेत्रा
 वा मरुतेत्रा देवाः सन्ति तेभ्यः स्वाहा जुपस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजादयो मनुष्या यूयं यदा धार्मिकाः सुशीला
 विद्वांसो भूत्वा सर्वत्रदिक्स्थाना सर्वविद्याविद्वान्मात्मानां विदुषां प-
 रीक्षासदकारार्थं सर्वा विद्याः प्राप्नुयात । तदैते भवत्समीपमागत्य पु-
 ष्पाभिः सह संगत्य धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धिं कुर्युः । ये देशदे-
 शान्तरं ह्योपहीपान्तरं विद्या विनयसुशिक्षाकियाकौशलाणि गृह्णन्ति
 तेष्व सर्वेषां सुसुखैरलंकर्तारः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष राजन् आप (ये) जो (अग्निनेत्रा) विमुक्तो आदि
 पदार्थों के समान जानने वाले (पुर सद) जो सभा वा देव वा पूर्व की दिशा में स्थित
 (देवाः) विद्वान् हे (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यवाणी (ये) जो (यमने-

त्राः) अहिंसादि योगाङ्ग रीतियों में निपुण (दक्षिणासदः) दक्षिण दिशा में स्थित (देवाः) योगी और न्यायाधीश हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यक्रिया (ये) जो (पश्चात्सदः) पश्चिम दिशा में (विश्वदेवनेत्राः) सब पृथिवी आदि पदार्थों के ज्ञाता (देवाः) सब विद्या जानने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) दण्डनीति (ये) जो (उत्तरासदः) प्रश्नोत्तरों का समाधान करने वाले उत्तर दिशा में (वा) नीचे ऊपर स्थित (मित्रावरुणनेत्राः) प्राण उदान के समान सब धर्मों के बताने वाले (वा) अपत्रा (मरुतेत्राः) ब्रह्माण्ड के वायु में नेत्र विज्ञान और (देवाः) सब को सुख देने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सब के उपकारक विद्या को सेवन करो और (ये) जो (उपरिःसदः) ऊँचे आसन वा व्यवहार में स्थित (दुवस्तन्तः) बहुत प्रकार से धर्म के सेवन से युक्त (सोमनेत्राः) सोम आदि ओषधियों के जानने तथा (देवाः) आयुर्वेद को जानने हारे हैं उन से (स्वाहा) अमृत रूपी ओषधीविद्या का सेवन कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि मनुष्यो तुमलोग जब धार्मिक सुशील विद्वान् होकर सब दिशाओं में स्थित सब विद्याओं के जानने वाले आस विद्वानों की परीक्षा और सत्कार के लिये सब विद्याओं को प्राप्त होगे तब यह तुम्हारे समीप आके तुम्हारे साथ सङ्ग करके धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष, की सिद्धि करावें जो देश देशान्तर तथा द्वीप द्वीपान्तर में विद्या नभ्रता अच्छी शिक्षा काम श्री चतुराई को ग्रहण करते हैं वे ही सब को अच्छे सुख कराने वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

अग्नेसहस्रवैत्यस्य देववातऋषिः । अग्निर्देवता । निचूदनपुष्प छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरपि राजादिभिः कथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

फिर भी राजा आदि किस प्रकार वर्तें इस०॥

**अग्ने सहस्व पृतना अभिमांतीरिषास्य । दुष्टर-
स्तरन्नरातीर्विचो धा यज्ञवाहासि ॥ ३७ ॥**

**अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिमांतीरित्याभिऽमां-
तीः । अर्षः । अस्य । दुष्टरः । दुस्तरइतिदुःस्तरः ।**

तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीति ।
यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सकलविद्याविद्विदन् राजन् (सहस्व)
क्षमस्व (वृतनाः) बलसुशीलान्विता वीरमनुष्यसेनाः (अभिमा
तीः) अभिमानहर्षयुक्ताः (अप) (अस्य) दूरे प्रक्षिप (दुष्टरः)
दुःस्वेन तरितुं संल्लावितुं योग्यः (तरन्) शत्रुबलं संल्लवन् (अ-
रातीः) अदानशीलान् शत्रून् (वर्चः) विद्याबलन्यायदीपनम्
(धाः) धेहि (यज्ञवाहसि) यज्ञान् संगतान् राजधर्मादीन् धहन्ति
यस्मिन् राज्ये तस्मिन् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने दुष्टरस्तरैस्त्वं यज्ञवाहस्यभिमातीरपास्य व-
र्चोधाः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादयः समासेनादयः स्वकीयेन दृढेन विद्यासुशि-
क्षायुक्तेन धृतेन सैन्येन सहिताः स्वयमजयाः सन्तः शत्रून् विजय-
मानाः पृथिव्यां कीर्तिं प्रसारयेयुः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सब विद्या जानने वाले विद्वान् राजन् (दुष्टरः) दुःख से
तरने योग्य (तरन्) शत्रु सेना को अच्छे प्रकार तरते हुए आप (यज्ञवाहसि) जि-
स में राज धर्म युक्त राज्य में (अभिमातीः) अभिमान आनन्द युक्त (वृतनाः) ब
ल और अच्छी शिक्षा युक्त वीरसेना को (सहस्व) सहो (अरातीः) दुःख देने वा
ले शत्रुओं को (अपास्य) दूर निकालिये और (वर्चः) विद्या बल और न्याय को
(धाः) धारण कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादि सभा सेना के स्वामी लोग अपने दृढ़ विद्या और अच्छी शि-
क्षा से युक्त सेना के सहित आप अजय और शत्रुओं को जीतते हुए भूमि पर उन्नम-
यश का विस्तार करें ॥ ३७ ॥

देवस्यत्वेत्यस्य देववातऋषिः । रक्षोघ्नो देवता ।
स्वराड्ब्राह्मी वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

प्रजाजना इह कीदृशं समाधोशं राजानं स्वीकुर्युरित्याह ॥

प्रजा जने राज्य मे कैसे समाधीश का स्वीकार करें इस० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्य्येण जुहोमि हतं र-
क्षः स्वाहा । रक्षसां त्वा वधायावधिष्म रक्षोऽवधि-
ष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवइति प्रऽसवे । अ-
श्विनोः । वाहुभ्यामिति वाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । उपांशोरित्युप अंशोः । वीर्य्येण ।
जुहोमि । हतम् । रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा ।
वधाय । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म । अमुम् ।
असौ । हतः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशितन्यायस्य (त्वा) त्वाम् (स-
वितुः) ऐश्वर्य्योत्पादकस्य सेनेशस्य (प्रसवे) ऐश्वर्य्ये (अश्वि-
नोः) सूर्याचन्द्रमसोरिव समासेनापत्योः (वाहुभ्याम्) (पूष्णः)
पुष्टिकर्तुर्वैद्यस्य (हस्ताभ्याम्) (उपांशोः) उप समीपे
ऽनिति तस्य । अत्रान घातोरुः दुगागमश्च (वीर्य्येण) सामर्थ्येन
(जुहोमि) गृह्णामि (हतम्) विनष्टम् (रक्षः) रक्षसम् । र-
क्षो रक्षितव्यमस्माद्रक्षति क्षणोतीति वा राज्ञी नक्षत इति वा । निरु०

४।१८ (स्वाहा) सत्यया क्रियया (रक्षताम्) दुष्टानाम् (त्वा)त्वाम्
(वधाय)विनाशाय (अवधिष्म)हन्याम (रक्षः) दुष्टाचारम् (अवधि
ष्म) ताडये (अमुम्) परोक्षम् (असौ) दूरस्थः (हितः)
विनष्टः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे राजन् हं स्वाहा सवितुर्देवस्य प्रसवउपांशोर्वीर्ये-
णाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हंस्ताभ्यां रक्षसां वधाय त्वा जुहोमि यथा
त्वया रक्षो हतं तथा वयमप्यवधिष्म । यथासौ हतः स्यात् तथा
वयमेतमवधिष्म ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजास्थजनाः स्वरक्षणाय दुष्टनिवारणाय विद्याधर्मप्र-
वृत्तये च सुशीलं राजानं स्वीकुरुः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (स्वाहा) सत्य क्रिया से (सवितुः) ऐश्वर्य के उ-
त्पन्न करने वाले (देवस्य) प्रकाशितन्याय युक्त (प्रसवे) ऐश्वर्य में (उपांशोः)
समीपस्थ सेना से (वीर्येण) सामर्थ्य से (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान से-
नापति के (बाहुभ्याम्) भुजां से (पूष्णः) पुष्टिकारक वैद्य के (हंस्ताभ्याम्) हा-
थों से (रक्षः) राक्षसों के (वधाय) नाश के अर्थ (त्वा) आप को (जुहोमि)
प्रहण करता हूँ जैसे तूने (रक्षः) दुष्ट को (हतम्) नष्ट किया वैसे हम लोग भी
(अवधिष्म) दुष्टों को मारे जैसे (असौ) वह दुष्ट (हतः) नष्ट होजाय वैसे हम
लोग इन सब को (अवधिष्म) नष्ट करें ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को चाहिये कि अपने बचाव और दुष्टों के निवारणार्थ वि-
द्या और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अच्छे स्वभाव विद्या और धर्म के प्रचार करने हारे
वीर जितेन्द्रिय सत्यवादी समा के स्वामी राजा का स्वीकार करें ॥ ३८ ॥

सवितात्वेत्यस्य देववात ऋषिः । रक्षोघ्नो देवता । अति-
जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

सभ्यैर्मनुष्यैराजा क क प्रेरयितव्य इत्याह ।

सम्यं मनुष्य राजा को कित ९ विषय में प्रेरणा करें इस० ॥

सविता त्वां सुवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचइन्द्रो ज्यै-
ष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मप-
तीनाम् ॥ ३९ ॥

सविता । त्वा । सुवानां । सुवताम् । अग्निः । गृहप-
तीनामिति गृहपतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् ।
बृहस्पतिः । वाचे इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्य-
ङिति पशुभ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्मप-
तीनामिति धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्यस्य प्रसविता (त्वा) त्वाम् (स-
वानाम्) ऐश्वर्याणाम् (सुवताम्) प्रेताम् । अत्र व्यत्ययेना-
त्मने पदम् (अग्निः) प्रकाशयुक्तः (गृहपतीनाम्) गृहाऽऽश्रम-
पालकानाम् (सोमः) सोम्यगुणसम्पन्नो वैद्यकविषयश्रोतृधीराजः
(वनस्पतीनाम्) पिप्पल्पादीनाम् (बृहस्पतिः) पूर्णविद्यश्रा-
प्तः (वाचे) वेदाऽर्धसुशिक्षायुक्तवाणीविज्ञानाय (इन्द्रः) परमै-
श्वर्ययोगारूढो वृद्धः (ज्यैष्ठ्याय) अतिशयेन वृद्धस्य भावाय
(रुद्रः) शत्रूणां रोदयिता शूरवीरः (पशुभ्यः) गवादीनाम् (मि-
त्रः) सर्वस्य सुहृत् (सत्यः) सत्पुरुषेषु भवः (वरुणः) धर्मा-
ऽऽचरणेन श्रेष्ठः (धर्मपतीनाम्) धर्मस्य रक्षितृणाम् ॥ ३९

अन्वयः—हे समेश राजन् यस्त्वं सवानां सवितेव गृहपतीना-
मग्निरिव वनस्पतीनां सोमइव धर्मपतीनां सत्यो वरुणो मित्रइ-

व वाचे बृहस्पतिरिव ज्यैष्ठ्यायेन्द्र इव पशुभ्यो रुद्र इवासि तं त्वाप्त
उपदेष्टा प्रजापालने सुवताम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजैस्त्वं ये त्वामधर्मान्निवर्त्य धर्मान्नुष्ठाने प्रेरये-
युस्तेषामेव सङ्गं सदा कुरु नेतरेषाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे समापते राजन् जो तू (सवानाम्) ऐश्वर्यों के (सविता) सूर्य
के समान प्रेक्षक (गृहपतीनाम्) गृहस्थों के उपकारक (अग्निः) पावक के सदृश
(वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वृक्षों में (सोमः) सोमवल्ली के सदृश (धर्मपती-
नाम्) धर्म के पालने हारों के मध्य में (सत्यः) सज्जनों में सज्जन (वरुणः) सु-
भगुण कर्मों से श्रेष्ठ (मित्रः) सखा के तुल्य (वाचे), वेदवाणी के लिये (बृह-
स्पतिः) महाविद्वान् के सदृश (ज्यैष्ठ्याय) श्रेष्ठता के लिये (इन्द्रः) परमैश्वर्य
से युक्त के तुल्य (पशुभ्यः) गौ आदि पशुओं के लिये (रुद्रः) शुद्ध वायु के स-
दृश है उस (त्वा) तुझ को धर्मात्मा सत्यवादी विद्वान् धर्म से प्रजा की रक्षा में
(सुवताम्) प्रेरणा करें ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजन् जो आप को अधर्म से लौटाकर धर्म के अनुष्ठान में
प्रेरणा करें उन्हीं का सङ्ग सदा करो औरों का नहीं ॥ ३९ ॥

इमं देवाइत्यस्य देववात ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिगु-
माह्नी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कस्मै कस्मै प्रयोजनाय कथंभूतो राजास्वीकार्य इत्याह :

कित कित प्रयोजन के लिये कैसे राजा का स्वीकार करें इस० ॥

इमं देवाऽसपत्नश्चसुवध्वं महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानंराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इमममुष्यं पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी
राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
 क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानरा-
 ज्यायेति जानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
 इमम् । अमुष्य पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै
 विशे । एषः । वः अमी इत्यमी । राजा । सोमः ।
 अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इमम्) समक्षे वर्त्तमानम् (देवाः) धार्मिका
 विहांसः (असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) निष्पादयत ।
 (महते) महागुणविशिष्टाय (क्षत्राय) क्षत्रियाणां पालनाय
 (महते) (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठत्वाय (महते) (जानराज्याय)
 जनानां राजसु भावाय (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य्ययुक्तस्य पुरुषस्य (इ-
 न्द्रियाय) धनाय (इमम्) (अमुष्यपुत्रम्) प्रतिष्ठितस्य धा-
 र्मिकस्य विदुषः सन्तानम् (अमुष्यै) अमुष्या धार्मिकाया वि-
 दुष्याः (पुत्रम्) पवित्रमपत्यम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः (विशे) प्रजायाः
 (एषः) सर्वैः स्वीकृतः (वः) युष्माकं क्षत्रियादीनाम् (अमी)
 परोक्षे वर्त्तमानाः (राजा) न्यायप्रकाशकः (सोमः) सोम इव प्रजासु
 वर्त्तमानः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य
 वेदचतुष्टयस्य वा सेवकानाम् (राजा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे प्रजास्था देवा यूयं त एष सोमो वोऽस्माकं च
 ब्राह्मणानां राजा येऽमी परोक्षे वर्त्तन्ते तेषाञ्च राजाऽस्ति तमिम-
 ममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश इममेव महते क्षत्राय महते ज्यै-
 ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायाऽसपत्नं सुवध्वम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यो विद्वद्भ्यां मातापितृभ्यां सु-
शिक्षितः कुलीनो महागुणकर्मस्वभावो जितेन्द्रियत्वादि गुणयुक्तः
सेविताऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षमहाचर्याविद्यासुशिक्षः पूर्णशरीरात्मबलः प्र-
जापालनप्रियो विद्वानस्ति तं सभाध्यक्षं राजानं कृत्वा साम्राज्यं
सेवध्वम् ॥ ४० ॥

अस्मिन्नाध्याये राजधर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायाधेनं
सहस्रहस्तेरस्तीति जानन्तु ॥

पदार्थः—हे प्रजास्य देवा विद्वान् लोगो तुम जो (एष) यह (सोम) चन्द्रमा
के समान प्रजा में प्रियरूप (व) तुम क्षत्रियादि और हम ब्राह्मणादि और जो (अमी)
परोक्ष में वर्तमान हैं उन सब का राजा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) उस उत्त-
म पुरुष का (पुत्रम्) पुत्र (अमुष्ये) उस विद्यादि गुणों से श्रेष्ठ प्रमात्मा विद्वान्
स्त्री के पुत्र को (अस्यै) इस (विशे) प्रजा के लिये इसी पुरुष को (महते) बड़े
(ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य (महते) बड़े (आनराज्याय) धार्मिक जनो के रा-
ज्य करने (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य युक्त (इन्द्रियाय) धन के वास्ते (असपत्नम्)
शत्रुहर्त (मुषध्वम्) कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजा और प्रजा के मनुष्यो तुम जो विद्वान् माता और पिता
से अच्छे प्रकार सुशिक्षित कुलीन बड़े उत्तम २ गुण कर्म और स्वभाव युक्त
जितेन्द्रियादि गुण युक्त ४८ अठतालीस वर्ष वर्धन्त ब्रह्मचर्य्य से पूर्ण विद्या से सुशी-
ल शरीर और आत्मा के पूर्ण बल युक्त धर्म से प्रजा का पालक प्रेमी विद्वान् हो उस
को समापति राजा मान कर चक्रवर्ति राज्य का सेवन करो ॥ ४० ॥

इस अध्याय में राज धर्म के वर्णन से इस ग्रन्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ
के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषा श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्या विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

नवमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥

अथ दशमाध्यायारम्भः ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

अपो देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । निचृदा-
पान्निष्ठुपुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ मनुष्यैर्विदुषामनुकरणेन पदार्थेषु उपयोगो ग्राह्य इत्याह ।

इस के पश्चात् इस दशवें अध्याय के प्रथम मंत्र में मनुष्य लोग विद्वानों के अ-
नुकूल चले इस विषय का उपदेश किया है ॥

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वइचि-
तानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यपिञ्चन्याभिरिन्द्र-
मनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

अपः । देवाः । मधुमतीरिति मधुमतीः । अगृभ्णन् ।
ऊर्जस्वतीः । राजस्वइति राजस्वतुः । चितानाः ।
याभिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । या-
भिः । इन्द्रम् । अनयन् । अति । अरातीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि प्राणान्वा (देवाः) विद्वांसः
(मधुमतीः) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्ताः (अगृभ्णन्) गृह्णीत-

पृथिवीं प्राप्य भवन्तमनुदिश्य सेनां शस्त्राण्युदादाय विस्तपः० क्रूरस्य
मध्ये शत्रून् जित्वा राज्यमेरयन् प्राप्नुवन्ति । यथा चैवं कृत्वा धीरासः
पुरा प्रोक्षणीश्वरासादितवन्तस्तथैव हे विरिषाम् त्वमपि उ इति वितर्के-
ता प्राप्येश्वरं यज प्रोक्षणीश्वरासादय यथा च द्विपतो वधोऽसि भवेत् ।
तथाकृत्वाऽऽनन्दे नित्यं प्रवर्त्तस्व ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः— येनेश्वरेणान्तरिक्षे पृथिव्यस्तत्समीपे चन्द्रास्तत्समीपे
पृथिव्योऽन्योन्यं समीपस्थानि नक्षत्राणि सर्वेषां मध्येऽसूर्यलोका ए-
तेषु विविधाः प्रजाश्च रचयित्वा स्थापिताः सर्वैस्तत्रस्थैर्मनुष्यैः स
एवोपासितुं योग्योऽस्ति । न यावन्मनुष्या वलक्रियाभ्यां युक्ता भूत्वा श-
त्रून् विजयन्ते नैव तावत्स्थिरं राज्यसुखं प्राप्नुवन्ति । नैव युद्धव-
लाभ्या विना शत्रूनां विभ्यति । नैव च विद्यान्यायविनयैर्विना यथा-
वत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वैर्जितेन्द्रियैर्भूत्वैतत्समासाद्य
सर्वेषां सुखं कर्तुमनुलक्ष्य नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (विरिषान्) महाशय महागुणवान् जगदीश्वर आपने । (यां)
जित । (स्वधाभि) अन्न आदि पदार्थोंसे युक्त । और (जीवदानुम्) प्राणि-
योंको जीव देनेवाले पदार्थ तथा । (पृथिवीम्) बहुतसी प्रजायुक्त पृथिवीको ।
(उदादाय) रूप उठाकर । (चन्द्रमसि) चन्द्रलोकके समीप स्थापन की है इ-
स कारण उस पृथिवीको । (धीरासः) धीर बुद्धिवाले पुरुष प्राप्त होकर आपके
अनुकूल चलकर यज्ञका अनुष्ठान नित्य करते हैं जैसे । (चन्द्रमसि) आनन्दमे
वर्त्तमान होकर । (धीरासः) बुद्धिमान् पुरुष । (यां) जित (जीवदानुं) जीवों-
की हितकारक । (पृथिवीं) पृथिवीके आश्रित होकर सेना और शस्त्रोंको (उदा-
दाय) रूपसे लेकर । (विस्तपः) जो कि युद्ध करनेवाले पुरुषोंके प्रभाव दिखाने
योग्य और । (क्रूरस्य) शत्रुओंके अंग विदीर्ण करनेवाले संग्रामके बीचमे शत्रु
ओंको जीतकर राज्यको प्राप्त होते हैं तथा जैसे इस उक्त प्रकारसे धीर पुरुष ।
(पुरा) पहिले समयमे प्राप्त हुए जिन क्रियाओंसे । (प्रोक्षणीः) अच्छी प्रकार
पदार्थोंको रींचके उनकी संपादन करने हैं वैसेही हे । (विरिषान्) महारेश्व-

(ऊर्जस्वतीः) बलपराक्रमप्रदाः (राजस्वः) राजजानिकाः (चितानाः) संज्ञाकारिण्यः । अत्र विकरणानुगुण्यत्ययेनात्मनेपदं च (याभिः) (मित्रावरुणौ) प्राणोदानौ (अभि) (असिचन्) सिचन्ति (याभिः) क्रियाभिः (इन्द्रम्) विद्युन्म (अनयन्) प्राप्नुवन्ति (आति) (अरातीः) शत्रून् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विपश्चितो देवा याभिर्मित्रावरुणा-
वभसिचन् याभिरिन्द्रमरातीञ्चानयन् ताभिर्मधुमती ऊर्जस्वती-
श्रिताना राजस्वोऽपोऽगृभ्णन् गृह्णीत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्सहायनाऽप सुपरीक्ष्योपगुण्यन्नाम् ।
शत्रून्निवर्त्य प्रजया सह प्राणवात्प्रियत्वे वर्तितव्यमाभ्य उपकारो
नेयः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (देवा) चतुर विद्वान् लोग (याभि) जि
न क्रियाओं से (मित्रावरुणौ) प्राण तथा उदान को (अभ्यसिचन्) सब प्रकार सी
चते और जिन क्रियाओं से (इन्द्रम्) विजुली को प्राप्त और (अराती) शत्रुओं को
(अनयन्) जीतते हैं उन क्रियाओं से (मधुमती) प्रशसनीय मधुरादि गुण युक्त
(ऊर्जस्वतीः) बल पराक्रम बढ़ाने (चिताना) चेतनता देने और (राजस्व) ज्ञान
प्रकार युक्त राज्य को प्राप्त कराने हारे (अप) जल वा प्राणों को (अगृभ्णन्)
ग्रहण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के सहाय हो जल वा प्राणों की
परीक्षा करके उन से उपयोग लें। शत्रुओं को निवृत्त करके प्रनाकेसाय प्राणों के सः
मान प्रीति से वर्त्तें। और इन जल तथा प्राणों से उपकार लें ॥ १ ॥

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ विद्वांसः कीदृशं राजानं प्रति किं किं याचेरन्नित्याह ॥

अत्र विद्वान् लोग कैसे राजा से क्या २ माँगें यह ० ॥

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।

वृष्णं ऊर्मिरासि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । वृषसे-
नोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । वृषसेनोऽ-
सि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

वृष्णः । ऊर्मिः । आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः ।
राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृष्णः । ऊर्मिः ।
आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमु-
ष्मै । देहि । वृषसेनइति वृषसेनः । अमि राष्ट्र-
दाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृषसे-
नइति वृषसेनः । आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः
राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(वृष्णः) सुखवर्षकस्य विज्ञानस्य (ऊर्मिः) प्रापकः
अर्सेरुक्च उ० ४। ४६ इति आतोर्मिः (आसि) (राष्ट्रदाः)
राष्ट्रं ददातीति (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) मम्यम् (देहि) (स्वाहा)
सत्तया नीत्या (वृष्णः) सुखवर्षकस्य राज्यस्य (ऊर्मिः) ज्ञाता
(आसि) (राष्ट्रदाः) राज्यप्रदाः (राष्ट्रम्) न्यायप्रकाशितम्
(अमुष्मै) राज्यपालकाय (देहि) (वृषसेनः) दया वल्लुक्ता
सेता यस्य सः (आसि) (राष्ट्रदाः) राज्ञा कर्मप्रदाः (राष्ट्रम्)
राज्यम् (मे) प्रत्यक्षाय मम्यम् (देहि) (स्वाहा) सुप्रवाचा

(वृषसेनः) वृष्टपुष्टसेन. (असि) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) परोक्षाय जनाय (देहि) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजन् यतस्त्वं वृष्ण ऊर्मीराष्ट्रदा असि तस्मान्मे स्वाहा राष्ट्रं देहि ! वृष्णऊर्मी राष्ट्रदा असि । अमुष्मै राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोसि स्वाहा राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोऽसि त्वममुष्मै राष्ट्रं देहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो दुष्टान् जित्वा प्रत्यक्षान् श्रेष्ठान् सत्कृत्य राज्याधिकारं राज्याश्रयं ददाति स चक्रवर्ती भवितुं योग्यो जायते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस कारण आप (वृष्ण) सुख के वर्षा कारक ज्ञान के प्राप्त कराने (राष्ट्रदा) राज्य के देने हारे (असि) है इस से (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये (वृष्ण) सुख की वृष्टि करने वाले राज्य के (ऊर्मि) जानने और (राष्ट्रदाः) राज्य प्रदान करने हारे (असि) हैं (अमुष्मै) उस राज्य की रक्षा करने वाले को (राष्ट्रम्) न्याय से प्रकाशित राज्य को (देहि) दीजिये राष्ट्रदा) राजाओं के कर्मों के देने हारे वृषसेन) बलवान् सेना से युक्त (असि) हैं (मे) प्रत्यक्ष वर्तमान मेरे लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । तथा (राष्ट्रदा) प्रत्यक्ष राज्य को देने वाले (वृषसेन) आनन्दित पुष्टसेना से युक्त (असि) हैं इस से आप (अमुष्मै) उस परोक्ष पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राज पुरुष दुष्ट प्राणियों को जीत प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष पुरुषों का सत्कार कर के अधिकार और शोभा को देता है उस के लिये चक्रवर्ती राज्य का अधिकार होना योग्य है ॥ २ ॥

अर्थेत इत्यस्य वरुण ऋषिः । अपां पतिर्देवनः । पूर्वस्याभिरु-
तिश्छन्दः । अपमः स्वरः । देहीत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । तिपा-
दः स्वरः ॥

पुनाराजाऽमात्यसेनाप्रजाजनाः परपरं कथं वर्तेरन्नित्यु० ॥

रमा मंत्री सेना और प्रजा के पुरुष आपस में किस प्रकार वर्ते इति० ॥

अर्थेतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहार्थेतस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे दत्तौजस्वतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त
स्वाहौजस्वतीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापः परि-
वाहिणस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहापः परि-
वाहिणीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापाम्पातिरसि
राष्ट्रदा राष्ट्रमे देहि स्वाहाऽपाम्पातिरसि राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे देह्यापां गर्भोऽसि राष्ट्रदाराष्ट्र मे
देहि स्वाहाऽपाङ्गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे
देहि ॥ ३ ॥

अर्थेत इत्यर्थेऽइतः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।
राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । अर्थेत इत्यर्थेऽइतः ।
स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे ।
दत्त । ओजस्वतीः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।

राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । ओजस्वतीः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । दत्त ।
 आपः । परिवाहिणीः । परिवाहिनीरिति परि-
 वाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । आपः । परिवाहिणीः । परि-
 वाहिनीरिति परिवाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति रा-
 ष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । दत्त । अपाम् । प-
 तिः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे ।
 देहि । स्वाहा । अपाम् । पतिः । असि । राष्ट्रदाइ-
 ति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । देहि । अपाम् ।
 गर्भः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । देहि । स्वाहा । अपाम् । गर्भः । असि । रा-
 ष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अर्थतः) येऽर्थं यन्ति (स्थ) भवत (राष्ट्र-
 दाः) राज्यप्रदाः सभासदः (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) मह्यम्
 (दत्त) (स्वाहा) सत्यया वाचा (अर्थतः) (स्थ) (राष्ट्र-
 दाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मे) (दत्त) (ओजस्वतीः) विद्या-

बलपराक्रमयुक्ता राजस्त्रियः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (मे) मह्यम् (दत्त) (स्वाहा) न्याययुक्तया नीत्या (ओज-
 स्वतीः) जितेन्द्रियाः (स्थ) राष्ट्रदाः (राष्ट्रम्) (अमुष्मै)
 (दत्त) (अपाम्) पूर्वोक्तानाम् (पतिः) पालकः (अस्ति)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि) (स्वाहा) प्रियया
 वाचा (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रत्नकः (अस्ति) (रा-
 ष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) (अपाम्) (गर्भः)
 अन्तर्हितः (अस्ति) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि)
 (स्वाहा) युक्तिमत्या वाचा (अपाम्) (गर्भः) स्तोतुं यो-
 ग्यः (अस्ति) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) ॥ ३ ॥

अन्वयः हे मनुष्या ये यूयमर्थतस्तन्तः स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ
 ते मे राष्ट्रं दत्त । ये यूयमर्थतः सन्तो राष्ट्रदाः स्थ तेऽमुष्मै राष्ट्रं
 दत्त या यूयं सगहौजस्वतीः सत्यो राष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त ।
 या ओजस्वतीराष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त या यूयं स्वाहा
 परिवाहिणीराष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त । या यूयं परिवाहिणीरा-
 पो राष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यस्त्वं राष्ट्रदा अपा प-
 तिरस्ति सोऽमुष्मै राष्ट्रं देहि । यस्त्वं स्वाहा राष्ट्रदा अपा गर्भोऽ-
 स्ति स त्वं मे राष्ट्रं देहि । यस्त्वं राष्ट्रदा अपा गर्भोऽस्ति सोऽमुष्मै
 राष्ट्रं देहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये पुरुषा राजानो या राजस्त्रियश्च स्युस्ताः स्वो-
 त्कर्षार्थं परोत्कर्षसहनं सर्वा-मनुष्यान् विद्यासुशिक्षायुक्ताश्च कृत्वा
 राज्यभागिनो राज्यसेविन्यश्च स्युः । न खल्वीर्षया परेषां हानि-
 करणात् स्वराज्यभक्षमाकारयेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो तुम लोग (अर्थात्) श्रेष्ठ पदार्थों को प्राप्त होते हुए (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य सेवने हारे सभासद (स्य) होवें आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (अर्थात्) पदार्थों को मानते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्य) होवें तुम लोग अमुष्मै) राज्य के रक्षक उस पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (अग्नेस्वतीः) विद्या बल और पराक्रम से युक्त हुई रानी लोग आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्य) हैं वे (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये। जो आप लोग (अग्नेस्वतीः) नितेन्द्रिय (राष्ट्रवा.) राज्य की देने वाली (स्य) हैं वे आप लोग (अमुष्मै) विद्या बल और पराक्रम से युक्त पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य का (दत्त) दीजिये। जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति से (परिवाहिणीः) अपने समान प्यारी (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्य) हैं वे आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये। जो तुम लोग (परिवाहिणीः) अपने अनुरूप पतियों के साथ प्रसन्न होने वाली (आप.) आत्मा के समान प्रिय (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्य) हैं वे आप (अमुष्मै) उस ब्रह्मचारी वीर पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये। हे सभाध्यक्ष जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) मलारथों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं सो (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये। हे सभापति जो आप (स्वाहा) सत्य वचनों से (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) प्राणों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं वे (अमुष्मै) उस प्राणियों के पोषक पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये। हे वीर पुरुष रामन् जो आप (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) सेनाओं के (गर्भः) गर्भ के समान रक्षित (असि) हैं सो आप (मे) विचारशालि मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये। हे रामन् जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) प्रनाभों के विषय (गर्भः) स्तुति के योग्य (असि) हैं सो आप (अमुष्मै) उस मरु-सित पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो राज्य के अधिकारी पुरुष और उनकी स्त्रियाँ हैं उन को चाहिये कि अपनी उन्नति के लिये दूसरों की उन्नति को सह के सब मनुष्यों को राज्य के योग्य करें। और आप भी चरुवर्ती राज्य का भोग किया करें ऐसा न हो कि इन्हीं से दूसरों की हानि करके अपने राज्य का भोग करें ॥ १ ॥

१. सूर्यत्वचस इत्यस्य वरुण ऋषिः । सूर्यादयो मंत्रोक्ता दे-
वताः । पूर्वस्य जगती छन्दः । निपादः स्वरः । सूर्यवर्चस इति द्वि-
तीयस्य स्वराट् पङ्क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः । व्रजक्षित इति
तृतीयस्य शविष्ठा इति चतुर्थस्य च स्वराट् विकृतिश्छन्दः । मध्य-
मः स्वरः । वृजक्षितस्येत्यस्य स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गांधारः
स्वरः । शकरीस्येत्यस्य भुरिगाकतिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । मधु-
मतीरित्यस्य भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

मनुष्याः कीदृशा भूत्वा कस्मै २ किं २ प्रदद्युरित्याह ॥

मनुष्यों को कैसा हो के किस २ के लिये क्या २ देना चाहिये यह वि०

सूर्यत्वचसस्थ राष्टृदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वच-
सस्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे दत्त सूर्यवर्चसस्थ राष्टृदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चसस्थ राष्टृदा राष्ट्रममु-
ष्मे दत्त भान्दास्थ राष्टृदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा मा-
न्दास्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे दत्त व्रजक्षितस्थ राष्टृदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षितस्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे
दत्त वाशास्थ राष्टृदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा वाशास्थ
राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे दत्त शविष्ठास्थ राष्टृदा राष्ट्रं
मे दत्त स्वाहा शविष्ठास्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे

दत्त शकरीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा शकरी-
 स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त जनभृतस्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा जनभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमु-
 ष्मै दत्त विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
 विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः स्वराजस्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्य-
 न्ताम्महिं क्षत्र क्षत्रियांश्च दन्वाना अनाधृष्टाः सी-
 दत संहो जसो महिं क्षत्रं क्षत्रियांश्च दधतीः ॥ ४ ॥
 सूर्यत्वचसइति सूर्यस्त्वचसः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । सूर्यत्व-
 चसइति सूर्यस्त्वचस । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः ।
 राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । सूर्यवर्चसइति सूर्यवर्चसः ।
 स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।
 सूर्यवर्चसइति सूर्यवर्चसः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । मान्दाः । स्थ । राष्ट्र-
 दाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।

मान्दाः । स्थः । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । ब्रजक्षितइति ब्रजक्षितः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । ब्रजक्षितइति ब्रजक्षितः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । वाशाः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । वाशाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । शविष्ठाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्र-
 दाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । शविष्ठाः ।
 स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै ।
 दत्त । शकरीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्र-
 म् । मे । दत्त । स्वाहा । शकरीः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । जनभृतइति
 जनभृतः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमामे । दत्त ।
 स्वाहा । जनभृतइति जनभृतः । स्थ । राष्ट्रदा-
 इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । विश्वभृतइति

र्षकी इच्छा करनेवाले पुरुष तू भी उसको प्राप्त होके ईश्वरका पूजन तथा पदार्थ-
सिद्धि करनेवाली उत्तम २ क्रियाओंका संपादन कर । जैसे । (द्विपतः) शत्रुघ्नो-
का । (वधः) नाश । (भसि) हो वैसे कामोंको करके नित्य आनन्दमें वर्तमान
रह ॥ २८ ॥

भावार्थः— जिस ईश्वरने क्रमसे अन्तरिक्षमें पृथिवी पृथिवीयोंके समीप च
न्द्रलोक चन्द्रलोकोंके समीप पृथिवी । एक दूसरेके समीप तारालोक और सारे
बीचमें अनेक सूर्यलोक तथा इन सभमें नानाप्रकारकी प्रजा रचकर स्थापन की
है वही परमेश्वर सब मनुष्योंको उपासना करने योग्य है । जबतक मनुष्य बल
और क्रियाओंसे युक्त होकर शत्रुघ्नोको नहीं जीतते तबतक राज्यमुखी नहीं
प्राप्त हो सकते क्योंकि विना युद्ध औ यलके शत्रु जन कभी नहीं हारते । तथा वि
द्वान् लोग विद्या न्याय और विनयके विना यथावत् प्रजाके पालन करनेको समर्थ
नहीं हो सकते इस कारण सबको जितेन्द्रिय होकर उक्त पदार्थोंका संपादन करके
सबके सुखके लिये उत्तम २ प्रयत्न करना चाहिये ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य ।

पूर्वार्द्धे भुरिगजगती छन्दः । निपादः स्वरः । उत्तरार्द्धे

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स संग्रामः किं कृत्वा जेतव्यो यज्ञश्चानुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त संग्राम कैसे जीतना और यज्ञका अनुष्ठान कैसे करना

चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टु २ रक्षो नि-

ष्टु अरातयः ॥ अनिशितोसि सपत्नक्षिद्वाजिनी

त्वा वाजेध्यायै सम्मार्जिम ॥ प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्यु-

ष्टा अरातयो निष्टु २ रक्षो निष्टु अरातयः ॥

अनिशितोसि सपत्नक्षिद्वाजिनी त्वा वाजेध्यायै

सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।

विश्वऽभृतः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । विश्वभृत इति विश्वभृतः ।
 स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमाश्रमुप्मै । दत्त ।
 आपः । स्वराज इति स्वराजः । मथा राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।
 राष्ट्रम् । अश्रमुप्मै । दत्तामधुमभीरिति मधुऽमतीः । मधु-
 मतीभिरिति मधुऽमतीऽभिः । पृच्यन्ताम् । महि ।
 जत्रम् । जत्रियाय । वन्वानाः । अनाधृष्टा । मीदत ।
 सहो जम इति सहजसः । महि । चित्रम् ।
 क्षत्रियाय । दधतीः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सूर्यत्वचसः) सूर्यस्य त्वचः संवार इव त्वचो
 येषान्ते (स्थ) भवथ (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यत्वचसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अ-
 मुप्मै) (दत्त) (सूर्यवर्चसः) सूर्यस्य प्रकाश इव वर्चो वि-
 द्याध्ययनं येषां ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यवर्चसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुप्मै)
 (दत्त) (मान्दाः) ये जनान् मन्दयन्त्यनन्दयन्ति त एवमान्दाः
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (मान्दाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुप्मै) (दत्त) (व्रजाक्षितः)
 मजान् गवादिस्थित्पथान् देशान् क्षियन्ति निवासयन्ति ते (स्थ)

अन्वयः—हे राजपुरुषा यतो यूयं सूर्य्यत्वचसः सन्तः स्वाहा
 राष्ट्रदास्यः तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतः सूर्य्यत्वचसः सन्तो यूयं
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं मूर्य्यवर्चसः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसो
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः स-
 न्तो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशाः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशा राष्ट्रदा-
 स्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठाः सन्तः स्वाहा रा-
 ष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठा राष्ट्रदास्य तस्माद-
 मुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करीः सत्यः स्वाहा राष्ट्रदास्य त-
 स्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करी राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै रा-
 ष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे
 राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यू-
 यमापः स्वराजः सन्तो राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त यतो यूय-
 मापः स्वराजस्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । हे सज्जनाः स्त्रियो सु-
 ष्माग्निः क्षत्रियाय माहि क्षत्रं वन्वानाः सहौजसः क्षत्रियाय माहि
 क्षत्रं दधतीरिनाधृष्टा मधुमतीर्मधुमतीभिः सुखानि पृच्यन्ताम् । हे स-
 ज्जनाः पुरुषा यूयमीदृशीः स्त्रियः सिदत प्राप्नुत ॥ ४ ॥

(राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (व्रजक्षितः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (वाशाः)
 यडाशन्ति कामयन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे)
 (दत्त) (स्वाहा) (वाशाः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (शविष्ठाः) अतिशयेन वलवन्तः (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (शविष्ठाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (शक्तीः)
 शक्तिमत्यः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (शक्तीः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (जनभृतः) ये जनान् विभ्रति ते (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (जनभृतः) (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (विद्वन्भृतः)
 ये विश्वं विभ्रति ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) विश्वभृतः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (आपः) सकलविद्यार्थमव्यापिनः (स्वराजः) ये
 एवं राजन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त)
 (मधुमतीः) मधुरादिगुणयुक्ता ओषधयः (मधुमतीभिः) मधुरादि-
 गुणयुक्ताभिर्वसन्तादिभिर्ऋतुभिः (पृच्यन्ताम्) परिपच्यन्ताम्
 (महि) महत्पूज्यं (क्षत्रम्) क्षत्रियाणां राज्यम् (क्षत्रियाय)
 क्षत्रस्य पुत्राय (वन्वानाः) याचमानाः (अनाधृष्टाः) शत्रुभिर-
 धर्षिताः (सीदते) (सहोजसः) भोजसा वलेन सह वर्तमानाः
 (महि) (क्षत्रम्) (क्षत्रियाय) (दधतीः) धरमाणाः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजपुरुषा यतो यूयं सूर्य्यत्वचसः सन्तः स्वाहा
 राष्ट्रदास्यः तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतः सूर्य्यत्वचसः सन्तो यूयं
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसो
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः स-
 न्तो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशाः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशा राष्ट्रदा-
 स्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठाः सन्तः स्वाहा रा-
 ष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठा राष्ट्रदास्य तस्माद-
 मुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करीः सत्यः स्वाहा राष्ट्रदास्य त-
 स्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करी राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै रा-
 ष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे
 राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यू-
 यमापः स्वराजः सन्तो राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त यतो यूय-
 मापः स्वराजस्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । हे सज्जनाः स्त्रियो सु-
 ष्माभिः क्षत्रियाय माहि क्षत्र वन्वानाः सहोजसः क्षत्रियाय माहि
 क्षत्रं दधतरिनाथृष्टा मधुमतीर्मधुमतीभिः सुखानि पृच्यन्ताम् । हे स-
 ज्जनाः पुरुषा यूपमीदृशीः स्त्रियः सीदत प्राप्नुत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे स्त्रीपुरुषा ये मनुष्याः सूर्यवन् न्यायप्रकाशकाः सूर्यइव विद्यादायकाः सर्वेषामानन्दप्रदा गवादिपशुगृक्षकाः शुभगुणैः कमनीया वलवन्तः स्वसद्व्यस्तियः विश्वम्भराः स्वाधीनाः सन्ति तेऽन्येभ्यो राज्यं दातुं सेवितुं च शक्नुवन्ति नेतर इति युयं विजानीत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो तुम लोग (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान अपने न्याय प्रकाश से सब तेज को ढाकने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य न्याय के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे मनुष्यो जिस कारण (सूर्यत्वचसः) सूर्यप्रकाश के समान विद्या पढ़ने वाले होते हुए तुम लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (अमुष्मै) उस विद्या में सूर्यवत् प्रसारमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे विद्वान् मनुष्यो (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान तेजवारी होने हुए तुम लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हो इस कारण (मे) तेजस्वी मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान प्रकारमान होते हुए आप लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (अमुष्मै) उस प्रकारमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण (गान्दा) मनुष्यों को आनन्द देने हारे होते हुए आप लोग (स्वाहा) सत्य वचनों के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) हो इस लिये (मे) आनन्द देने हारे मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस लिये आप लोग (गान्दाः) प्राणियों को सुग देने वाले होके (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हो इस लिये (अमुष्मै) उस सुग दाता जन को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (वृमक्षित) गौ आदि पशुओं के स्थानों को वसते हुए (स्वाहा) सत्य मित्राओं के सहित (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (मे) पशु रक्षक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (वृमक्षित) स्थान आदि से पशुओं के रक्षक होते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) है इस से (अमुष्मै) उस गौ आदि पशुओं के रक्षक पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (वाशा) कामना करते हुए (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (मे) इच्छायुक्त मुझे

(राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (याव) इच्छा युक्त होते हुये (राष्ट्रदा) राज्य देने वाले (स्य) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस इच्छायुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठाः) अत्यन्त बल वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य पुरोषार्थ से (राष्ट्रदा) राज्य दाता (स्य) हैं इस कारण (मे) बलवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठा) अति पराक्रमी (राष्ट्रदाः) राज्यदाता (स्य) हैं इसकारण (अमुष्मै) उस अति पराक्रमी जन के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे राणी लोगो ! जिस लिये आप (शकरी) सामर्थ्य वाली होती हुई (स्वाहा) सत्य पुरोषार्थ से (राष्ट्रदा) राज्य देने हारी (स्य) हैं इस लिये (मे) सामर्थ्यवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप (शकरी) सामर्थ्य युक्त (राष्ट्रदा) राज्य देने वाली (स्य) हैं इस कारण (अमुष्मै) उस सामर्थ्ययुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (जनभृत) श्रेष्ठ मनुष्यों का पोषण करने हारी होती हुई (स्वाहा) सत्य कर्मों के साथ (राष्ट्रदा) राज्य देने वाली (स्य) हैं इस लिये (मे) श्रेष्ठ गुण युक्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप (जनभृत) सज्जनों को धारण करने हारी (राष्ट्रदा) राज्य दाता (स्य) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस सत्य प्रिय पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे समाध्यक्षादि राजपुरुषो ! जिस लिये आप लोग (विश्वभृत) सब सत्तार का पोषण करने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य वाणी के साथ (राष्ट्रदा) राज्य देने हारे (स्य) हैं इस लिये (मे) सब के पोषक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (विश्वभृत) विश्व को धारण करने हारे (राष्ट्रदा) राज्यदाता (स्य) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धारण करने हारे मनुष्य के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण आप लोग (आप) सब विद्या और धर्म विषय में व्याप्ति वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (राष्ट्रदा) राज्य देने हारे (स्य) हैं इस कारण (मे) शुभ गुणों में व्याप्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (आप) सब विद्या और धर्म मार्ग को जानने हारे (स्वराज) आपसे आप ही प्रकारमान (राष्ट्रदा) राज्य दाता (स्य) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धर्मज्ञ पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सज्जन श्री लोगो आप को चाहिये कि

(क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े पूजा के योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के राज्य को (वन्द्याना) चाहती हुई (सहैजसः) बल पराक्रम के सहित वर्तमान (क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े (क्षत्रम्) राज्य को (धर्षतीः) धारण करती हुई (अनाघृष्टाः) शत्रुओं के वश में न आने वाली (मधुमतीः) मधुर आदि रस-वाली ओषधी (मधुमतीभिः) मधुरादिगुणयुक्त वसन्त आदि ऋतुओं से सुखा को (पृथयन्ताम्) सिद्ध किया करें। हे सज्जन पुरुषो तुम लोग इस प्रकार की स्त्रियों को (सीदत) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे श्री पुरुषो जो सूर्य के समान न्याय और विद्या का प्रकाश कर सब को आनन्द देने गो आदि पशुओं की रक्षा करने शुभ गुणों से शोभायमान बलवान् अपने तुल्य स्त्रियों से विवाह और संसार का पोषण करने वाले स्वाधीन हैं वेही औरों के लिये राज्य देने और आप सेवन करने को समर्थ होते हैं अन्य नहीं ॥ ४ ॥

सौमस्येत्पस्य वरुणऋषिः । अग्न्यादधो मन्त्रोक्ता देवताः ।

भुरिगधृतिश्चन्द्रः । ऋषमः स्वरः ॥

राजन्यैरासराज्ञामेवाऽनुकरणं कार्यं नेतरेषां क्षुद्राशय-

लुब्धान्यायजितेन्द्रियाणामित्यु • ॥

राजालोगों को चाहिये कि सत्यवादी धर्मात्मा राजाओं के समान अपने सब काम करें और क्षुद्राशय, लोभी, अन्यायी, तथा संपत्ती के तुल्य कदापि न हों इस • ॥

सोमस्य त्विषिरमि तवैव मे त्विषिर्भूयात् ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा स-

रस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्रा-

य स्वाहा घोषाय स्वाहा इलोकाय स्वाहा ॐ शा-

य स्वाहा भगाय स्वाहा ॐ स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेतितवइव । मे ।
 त्विषिः । भूयात् । अग्नये । स्वाहा । सोमाय ।
 स्वाहा । सवित्रे । स्वाहा । सरस्वत्यै । स्वाहा -
 पूष्णे स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय । स्वा-
 हा । घोषाय । स्वाहा । श्लोकाय । स्वाहा ।
 अंशाय । स्वाहा । भगाय । स्वाहा । अर्घ्ये ।
 मूले । स्वाहा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (त्विषिः) ज्योतिः (असि)
 (तवेव) यथामवतस्तथा (मे) मम (त्विषिः) विज्ञानप्रकाशः
 (भूयात्) (अग्नये) विद्युदादये (स्वाहा) सत्यवाक्प्रियांचरणयुक्ता
 विद्या (सोमाय) औपगविज्ञानाय (स्वाहा) वैद्यकपुरुषार्थवि-
 द्या (सवित्रे) सूर्यविज्ञानाय (स्वाहा) ज्योतिर्विद्या (सरस्वत्यै)
 वेदार्थसुशिक्षाविज्ञापिकायै वाचे (स्वाहा) व्याकरणाद्यङ्गविद्या
 (पूष्णे) प्राणपशुपालनाय (स्वाहा) यागव्यवहारविद्या (बृहस्पतये)
 बृहतां प्रकृतादीनां पत्युरीश्वरस्य विज्ञानाय (स्वाहा) ब्रह्मविद्या
 (इन्द्राय) इन्द्रियाधिष्ठातुर्जावस्य बोधाय (स्वाहा) विवेकविद्या
 (घोषाय) सत्प्रियभाषणादियुक्तायै वाण्यै (स्वाहा) नट्योपदेशे
 वक्तृत्वविद्या (श्लोकाय) तत्त्वसंघातसदृशगद्यपेद्यङ्गदोर्निर्मा-
 णादिविज्ञानाय (स्वाहा) तत्त्वकाव्यशास्त्रादिविद्या (अंशाय)
 परमाण्वावगमाय (स्वाहा) सूक्ष्मपदार्थविद्या (भगाय) ऐश्वर्याय
 (स्वाहा) पुरुषार्थविद्या (अर्घ्यमूले) न्यायावीशत्वाय (स्वाहा)
 राजनीतिविद्या ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजन्पथा त्वं सोमस्य त्विपिरसि तथाहमऽपि भवेयम् । यतस्तेव मे त्विपिर्भूयाद्यथा भवताऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽशा-
म स्वाहा भगाय स्वाहाऽर्घ्यम्णे च स्वाहा गृह्यते तथा मयापि गृह्यते ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरिदमाशंसितव्यं यथाऽऽप्तानां राज्ञां शुभगुण-
स्वभावाः सन्ति तथैव नो भूयासुरिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य के (त्विपि) प्रकाश कर-
ने हारे (असि) हैं वैसे मैं भी होऊँ जिससे (तवेव) आप के समान (मे) मेरा
(त्विपि) विघ्नाओं का प्रकाश होवे जैसे आप ने (अग्नये) निमुली आदि के
लिए (स्वाहा) सत्य वाणी और प्रियाचरण युक्त विद्या (सोमाय) आपधि जान-
ने के लिये (स्वाहा) वैद्यक की पुरुषार्थ युक्त विद्या (सवित्रे) सूर्य को समझने
के लिये (स्वाहा) भूगोलविद्या (सरस्वत्यै) वेदों का अर्थ और अच्छी शिक्षा जान-
ने वाली वाणी के लिये (स्वाहा) व्याकरणादि वेदों के अर्थों का ज्ञान (पूष्णे)
प्राण तथा पशुओं की रक्षा के लिये (स्वाहा) योग और व्याकरण की विद्या
(बृहस्पतये) बड़े प्रकृति आदि के पति ईश्वर को जानने के लिये (स्वाहा) ब्रह्म-
विद्या (इन्द्राय) इन्द्रियों के स्वामी जीवात्मा के लिये (स्वाहा) विचारविद्या
(घोषाय) सत्य और प्रिय भाषण से युक्त वाणी के लिये (स्वाहा) सत्य उपदे-
श और व्याख्यान देने की विद्या (श्लोकाय) तत्त्वज्ञान का साधक शास्त्र श्रेष्ठ का-
व्य गद्य और पद्य आदि छन्द रचना के लिये (स्वाहा) छन्द और शुभमूलकाव्य
शास्त्र आदि की विद्या (अशाय) परमाशुर्तों के समझने के लिये (स्वाहा) मूढ
पदार्थों का ज्ञान (भगाय) ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) पुरुषार्थज्ञान (अर्घ्यम्णे)
न्यायाधीश होने के लिये (स्वाहा) राजनीति समझ को ग्रहण करते हैं वैसे मुझे
भी करना अवश्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसी आशुता (इच्छा) करनी चाहिये कि जैसे स-
र्ववादी धर्मात्मा रामा लोगों के गुण कर्म स्वभाव होते हैं वैसे ही हम लोगों के भी
हों ॥ ५ ॥

: अरातयः । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः ।
 निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनिशित इत्यनि-
 शितः । असि । सपत्नचिदिति सपत्नश्चित् । वाजिनं ।
 त्वा । वाजेध्यायाइति वाजश्ङ्ध्यायै । सम् । मार्जिम ।
 प्रत्युष्टमिति प्रतिऽष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाइति प्रतिऽष्टाः ।
 अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः ।
 निष्टप्ताः । निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनि-
 शितेत्यनिऽशिता । असि । सपत्नचिदिति सपत्नश्चित् ।
 वाजिनीम् । त्वा । वाजेध्यायाइति वाजश्ङ्ध्यायै । सम् ।
 मार्जिम ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रत्युष्टम्) प्रतिदग्धव्यम् । (रक्षः) विघ्नकारी प्रा-
 णी । (प्रत्युष्टाः) प्रतिदग्धव्याः । (अरातयः) सत्यविरोधिनोऽरयः ।
 (निष्टप्तम्) यन्नितरां तप्यते तत् । (रक्षः) बन्धनेन रक्षयितव्यम् ।
 (निष्टप्ताः) नितरा तप्यन्ते ये ते । (अरातयः) विद्याविघ्नकारिणः ।
 (अनिशितः) न विद्यते नितरा शिता तीव्रा क्रिया यस्मिन्स संग्रामो
 यज्ञपात्रं वा । (असि) भवति । अत्र पुरुषव्यत्ययः (सपत्नश्चित्)
 सपत्नान् शत्रून् क्षयति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति वार्तिकेन
 करणकारके किप्-क्षि क्षये । इत्यस्य रूपम् । एतद्वटमहीधराभ्या
 क्षिणु हिंसायामित्यस्य आत्मा व्याख्यातम् । (वाजिन) अन्नवन्तं
 वेगवन्तं वा । वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघटौ । २।७॥ (त्वा)
 तम् । (वाजेध्यायै) वाजेनाग्नेन युद्धेन वा इध्या दीपनीया सेना य-
 ज्ञपात्रं वा यया क्रियया तस्यै । (समार्जिम) सम्यक् शोधयामि ।
 (प्रत्युष्टम्) नित्य प्रजापालनाय तापनीयः । (रक्षः) परसुखासहो
 मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षं ज्वालनीयाः । (अरातयः) परसुखासो-

पवित्रेस्थ इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । स्व-
राङ्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

यथा कुमारः ब्रह्मचर्येण विद्या गृह्णीयुस्तथैव
कुमार्योऽपि पठेयुरित्याह ॥

जेते कुमारपुरुषं ब्रह्मचर्यं ते विद्या ग्रहणं कर्ते वैसे कन्या भी कर्ते इति ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सावितुर्वः प्रसवउत्पुनाम्ब-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिभृष्टम-
सिवाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा
राजस्वः ॥ ६ ॥

पवित्रेइति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः ।
प्रसवइति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण ।
पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
अनिभृष्टमित्यनिभृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः ।
तपोजाइति तपःजाः सोमस्य । दात्रम् । असि ।
स्वाहा । राजस्वइतिराजस्वः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) शुद्धाचरणे (स्थ.) स्थाताम् (वैष्णव्यौ)
सकलविद्यासुशिक्षाशुभगुणस्वभावव्यापिनौ (सावितुः) सकलज-
गत्प्रसवितुरीश्वरस्य (वः) गुप्मान् ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारिणी-
विद्यार्थिनीः कुमारिकाः (प्रसवे) प्रसूतेऽस्मिन् जगति (उत्)
उत्कृष्टतया (पुनामि) पवित्री करोमि (अच्छिद्रेण) आविच्छिन्नेन
निरन्तरेण (पवित्रेण) विद्यासुशिक्षाजितेन्द्रियत्वब्रह्मचर्यादिभिः

पवित्रीकारकेण व्यवहारेण (सूर्यस्य) अर्कस्य (रश्मिभिः)
किरणैरिव (अनिभृष्टम्) नित्यं भृष्टं पतिरहितमाचारितवान् (अ-
सि) (वाचः) वेदवाण्याः (बन्धुः) भ्राता (तपोजाः) ब्रह्म-
चर्यादितपसा जातः (सोमस्य) ओषधिगणस्य (दात्रम्) दा-
ति रोगान् येन तद्दान् (आसि) (स्वाहा) सत्यक्रियया (राज-
स्वः) राजवीरप्रसविकाः ॥ ६ ॥

• अन्वयः—हे सभेश राजन् यतस्त्वं वाचो निभृष्टं बन्धुरसि
सोमस्य दात्रं तपोजा असि । तवाज्ञया सवितुः प्रसवे वैष्णव्यौ
पवित्रे स्थः । हे अध्यापि रुपरिचारिका अध्वेयश्च स्त्रियो यथाहं
सवितुः प्रसवे सूर्यस्य रश्मिभिरिवाच्छिद्रेण पवित्रेण व उत्पुनामि
तथा यूयं स्वाहा राजस्वो भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु । हे राजादयो राजपुरुषा यूयम-
स्मिन् जगति यथा कुमाराध्यापने सज्जना नियुज्यन्ते तथा पवि-
त्रविद्यापरीक्षाकारिकाः स्त्रियः कन्यानामध्यापने नियुग्धवम् । यत
एत इमाश्च विद्यासुशिक्षाः प्राप्य युवत्यः सत्यः स्वसद्वैः प्रियै-
र्वरैः पुरुषैः सह स्वयंवरं विवाहं कृत्वा वीरपुरुषान् जनयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजपुरुष जिज्ञासु लिये आप (वाचः) वेदवाणी के
(अनिभृष्टम्) भृष्टतरहित आचरण किये (बन्धु) भाई (असि) हैं (सोमस्य)
ओषधियों के काटने वाले (तपोजा) ब्रह्मचर्यादि तप से प्रसिद्ध (असि) हैं आप
की आज्ञा से (सवितु) सब जगत्को उत्पन्न करने होर ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न
हुए जगत्में (वैष्णव्यौ) सब शिष्या अच्छी शिक्षा शुभ गुण कर्म और स्वभाव में
व्यापन शील और (पवित्रे) शुद्ध आचरणवाली (स्थ.) गुण दोनों हो । हे पढ़ाने
परीक्षा करने और पढ़ने वाली स्त्री लोगो में (सवितु) ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न
किये इस जगत्में (सूर्यस्य) सूर्य की [रश्मिभिः] किरणों के समान [अच्छिद्रेण]

छेद रहित (पवित्रेण) विद्या अच्छी शिक्षा धर्मज्ञान जितेन्द्रियता और ब्रह्मचर्य आ-
दि करके पवित्र विद्युत्से (व) तुम लोगो को (उत्तुनामि) अच्छे प्रकार प-
वित्र करताहूँ तुम लोग (स्वाहा) सत्य क्रिया से (रानस्वः) राजाओं में वीरों को उ-
त्पन्न करने वाली हो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचस्पत्यु० । हे राजा आदि पुरुषो तुम लोग इस जगत्
में कन्याओं को नष्ट करने के लिये युद्ध विद्या की परीक्षा करने वाली हो लोगों को नियुक्त
करो । जिस से वे कन्या लोग विद्या और शिक्षा को प्राप्त हो के युवावस्था हुई प्रियवर पु-
रुषों के साथ स्वयंवर विवाह करके वीर पुरुषों को उत्पन्न करें ॥ ९ ॥

सधमाद्वित्यस्य वरुण ऋषिः । वरुणो देवता । विराडांषी
त्रिपुच्छन्दः । धैवत. स्वर. ॥

राज्ञामिदमावश्यकं यत्सर्वेणाः प्रजायाः संकुलस्य चापत्यानि
ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षान्वितानि कार्याणीत्याह ॥

राजाओं को यह अवश्य चाहिये कि सब प्रजा और अपने कुल के बालकों को
ब्रह्मचर्य के साथ विद्या और सुशिक्षा युक्त करें यह ॥

सधमादो बुम्निनी राप एता अनाधृष्टाअपस्यु
वसानाः । परत्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाशिशि-
शुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

सधमाद्वितिसधमादः । बुम्निनीः । आपः । ए-
ताः । अनाधृष्टाः । अपस्युः । वसानाः । परत्यासु ।
चक्रे । वरुणः । सधस्थमिति सधस्थम् । अपासु ।
शिशुः । मातृतमास्विति मातृतमासु । अन्तरि-
त्यन्तः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सधमादः) याः सह माचन्ति हृष्यन्ति ताः (द्युम्निनीः) प्रशस्तं द्युम्नं धनं यशो वा विद्यते यासां ताः (आपः) जलानीव शान्ताः (एताः) प्राप्तविद्यासुशिक्षाः (अनाधृष्टाः) धर्षितुमयोग्याः (अपस्यः) अपःसु कर्मसु साध्व्यः । अत्र सु पासुलुगिति शसः स्थाने सुः (वसानाः) वस्त्राभूषणैराच्छादिताः (पस्त्यासु) गृहशालासु (चके) कुट्यात् (वरुणाः) वरी राजा (सधस्थम्) सहस्थानम् (अपाम्) व्याप्तविद्याना स्त्रीणाम् (शिशुः) बालकः (मातृतमासु) अतिशयेन शास्त्रोक्तशिक्षया मानकर्त्रीषु धार्मीषु (अन्तः) समीपे ॥ ७ ॥

अन्वयः—यो वरुणो राजा भवेत्स एताः सधमादो द्युम्निनी-
रनाधृष्टा आपो वसानाः पस्त्यास्वपस्यः स्त्रियो विदुष्यो भवेयुस्ता-
सामपां यः शिशुस्तं मातृतमास्वन्तः सधस्थं समीपस्थं शिक्षार्थं
रक्षेत् ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजा प्रपत्नेन स्वराज्ये सर्वाः स्त्रियो विदुष्यः का-
र्यास्तासां सफाशाज्जाता बालका विद्यायुक्तधाड्यधीनाः कार्यार्थः ।
यतो न कस्याप्यपत्यं विद्यासुशिक्षाहीनं स्त्रीनिर्वला च स्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (वरुणः) अष्ट राजा हो वह (एताः) विद्या और अच्छी
शिक्षा को प्राप्त हुई (सधमाद) एक साथ प्रसन्न होने वाली (द्युम्निनी) प्रशंसनीय
धन कौंसि से युक्त (अनाधृष्टा) जो किसी से न दवे (आप) जल के समान शान्ति-
युक्त (वसाना) वस्त्र और आभूषणों से ढपी हुई (पस्त्यासु) घरों के (अपस्यः)
कामों में चतुर विद्वान् स्त्री होवें उन (अपाम्) विद्याओं में व्याप्त स्त्रियों का जो
(शिशुः) बालक हो उस को (मातृतमासु) अति मान्य करने वाली धारियों के

(अन्त) समीप (सधस्थम्) एक समीप दे, स्थान में शिक्षा के लिये रखे ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने राज्य में प्रयत्न के साथ सब ब्रह्मियों को विद्वान् और उन से उत्पन्न हुए बालकों को विद्यायुक्त भाइयों के आधीन करे कि जिस से किसी के बालक विद्या और अच्छी शिक्षा के बिना न रहें । और खी भी निर्बल न हों ॥ ७ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराट् कृति-
इन्द्रः । निषादः स्वर ।

सर्वाः प्रजाः सर्वथा योग्यं सभेशं राजानं सततं
सर्वतो रक्षेयुरित्याह ॥

सब प्रजा पुरुषों को योग्य है कि सन प्रकार से योग्य सभासति
राजा की निरन्तर सब ओर से रक्षा करें यह ॥

क्षत्रस्योल्बमासि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य यो-
निरसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्वध्नमासि
मित्रस्यासि वरुणस्यासि व्याय, वृत्रं वधेत् ।
हवासि रुजासि क्षुमासि । पातैनं प्राञ्चम्पातैनं
प्रत्यञ्चम्पातैनं तिर्यञ्चन्द्रिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । क्षत्रस्य । जरायुम् ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः ।
असि । इन्द्रस्य । वार्वध्नमिति वार्वध्नम् । अ-

सि । मित्रस्वाश्रमिवरुणस्वाश्रमि । त्वयाश्रयम् ।
 दृत्रम् । वधेत् । द्या । अस्ति । रुजा । अस्ति ।
 क्षुमा । अस्ति । पात । एनम् । प्राञ्चम् । पात ।
 एनम् । प्रत्यञ्चम् । पात । एनम् । निर्धञ्चमादि-
 ग्भ्यइति दिक्ऽभ्यः । पात ॥ ८ ॥

• पदार्थः—(क्षत्रस्य) राजकुलस्य (उल्गम्) वलम् (अस्ति)
 (क्षत्रस्य) क्षत्रियस्य (जरायु) वृद्धारथाप्रापकम् (अस्ति) (क्षत्रस्य)
 राजन्यस्य (योनिः) निमित्तम् (अस्ति) (क्षत्रस्य) राज्यस्य
 (नामिः) बन्धनम् (अस्ति) (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (वार्त्तघ्नम्)
 मेघविनाशकम् (अस्ति) (मित्रस्य) सुहृदः (अस्ति) (वरुणस्य)
 श्रेष्ठस्य (अस्ति) (त्वया) राज्ञा (अयम्) वीरः (दृत्रम्)
 मेघमिव न्यायावरकं शत्रुम् (वधेत्) हन्तात् (द्या) यः शत्रून्
 दृणाति । अत्र न्येषामपि दृश्यतइति कनिप् (अस्ति) (रुजा)
 शत्रूणां रोगकारकः । अतृणादिकः कनिन् (अस्ति) (क्षुमा)
 सत्त्वापदेशकः । अतृणादिको मनिन् किञ्च (अस्ति) (पात रक्षत
 (एनम्) राजानोऽप्राञ्चम्) प्राक्प्रवन्त्यस्य कर्त्तारम् (पात) (एनम्)
 सेनाध्यक्षम् (प्रत्यञ्चम्) पश्चात्स्थितम् (पात) (एनम्)
 पार्श्वस्थं वरिम् (निर्धञ्चम्) तिरश्चीनम् (दिग्भ्यः) सर्वाभ्य
 आशाभ्यः (पात) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजन् पृथक् क्षत्रगोत्रमासि क्षत्रस्य-जरायुं योसि
 क्षत्रस्य योनिगति क्षत्रस्य नाभिरसोन्द्रस्य वात्सर्घ्यमासि मित्रस्य

मित्रोऽसि वरुणस्य वरोसि दृवासि रुजासि जुमासि । यस्त्वया सह
 वधेत् । तमेनं प्राञ्चं सर्वं यूयं दिग्भ्यः पात । तमेनं प्रत्यञ्चं प्रा
 त तमेनं तिद्यञ्चं पात ॥ ८ ॥

भावार्थः—यत्पुत्रीपुत्रेषु स्त्रीनरेषु च विद्यावर्धनं कर्मास्तित-
 देव राज्यवर्धकं शत्रुविनाशकं धर्मादिप्रवर्त्तकं च भवति । अनेनैव
 सर्वेषु कालेषु सर्वासु दिग्भु रक्षणं भवति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (क्षत्रस्य) अपने राज कुल में (वरुणम्)
 बलवान् (असि) हैं (क्षत्रस्य) क्षत्रिय पुरुष को (जरायु) वृद्धावस्था देगे हारे
 (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के (योनिः) निमित्त (आसि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य
 के (नाभि) प्रबन्ध कर्त्ता (असि) हैं (इन्द्रस्य सूर्य के (वार्त्तिनम्) मेघ का ना-
 य करने हारे के समान कर्मकर्त्ता (असि) हैं (मित्रस्य) मित्र के मित्र (असि) हैं (व-
 रुणस्य) श्रेष्ठ पुरुषों के साथ श्रेष्ठ (अभि) हैं (दृवा) शत्रुओं के विदारण करने
 वाले (असि) हैं (रुजा) शत्रुओं को रोगातुर करने हारे (असि) हैं और (जु-
 मा) सत्य का उपदेश करने हारे (असि) हैं जो (अयम्) यह वीर पुरुष (स्व-
 या) आप राजा के साथ (वृत्रम्) मेघ के समान न्याय के छिपाने वाले शत्रु को
 (वधेत्) मारे (एनम्) इस (प्राञ्चम्) प्रथम प्रबंध करने वाले (एनम्) राजपुरुष
 की तुम लोग (दिग्भ्यः) सब दिशाओं से (पात) रक्षा करो इस (तिद्यञ्चम्)
 तिछें सड़े हुए (एनम्) राज पुरुष की (पात) रक्षा करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो कन्या और पुत्रों में स्त्री और पुरुषों में विद्या पढ़ाने वाला
 कर्म है वही राज्य का बढ़ाने शत्रुओं का विनाश और धर्म आदि की प्रवृत्ति करने वा-
 ला होता है । इसी कर्म से सब कालों और सब दिशाओं में रक्षा होती है ॥ ८ ॥

आविर्मर्यादित्यस्य वरुण ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिग
 पितृष्टेन्द्रः । मध्यमः स्वरः ।

मनुष्यैः सुशीलतयाऽसविहदादयो वश्यं प्राप्तव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि अपना स्वभाव अच्छा करके आप विद्वान् आदि को अ-
पश्य प्राप्त हों इस० ॥

आविर्मय्याः आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो
वृद्धश्रवा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रंतावावित्तः
पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशंभु-
वावावित्तादितिरुरुशर्मा ॥ ९ ॥

आविः । मय्याः । आवित्तइत्याऽवित्तः । अग्निः ।

गृहपतिरिति गृहऽपतिः । आवित्तइत्याऽवित्तः ।

इन्द्रः । वृद्धश्रवाइति वृद्धऽश्रवाः । आवित्तावित्याऽ-

वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रंताविति धृतऽव्रंतौ ।

आवित्तइत्याऽवित्तः । पूषा । विश्ववेदाइति वि-

श्वऽवेदाः । आवित्तेइत्याऽवित्ते । द्यावापृथिवीइति

द्यावाऽपृथिवी । विश्वशंभुवाविति विश्वऽशंभुवौ

आवित्तत्यावित्ता । अदितिः । उरुशर्मेत्युरु-

शर्मा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(आविः) प्राकट्ये (मर्ष्याः) मर्ष्याइति मनु-
ष्यना० निर्ध० ३ । ५ । (आवित्तः) प्राप्तपूर्णभोगो लब्धप्रतीतो
वा । वित्तोभोगप्रत्यययोः । अ० ८ । २ ५८ । अनेनायं निपातितः
(अग्निः) पावकइव विद्वान् (गृहपतिः) गृहाणां पालकः
(आवित्तः) (इन्द्रः) शत्रुविदारकः सेनाधीशः (वृद्धश्रवाः)
वृद्धं श्रवः सर्वशास्त्रश्रवणं यस्य सः (आवित्तो) (मित्रावरुणौ)
सुहृदौ (धृतव्रतौ) धृतानि व्रतानि सत्यादीनि यांभ्यांतौ
(आवित्तः) (पूषा) पोषको वैद्यः (विश्ववेदाः) विश्वं सर्वं
मौपयं विदितं येन सः (आवित्ते) (चावाप्राधिबी) विद्युद्भूमौ
(विश्वशम्भुवौ) विश्वस्मै शं सुखं भावुके (आवित्ता) (अ-
दितिः) विदुषी माता (उरुशर्मा) उरूणि बहूनि सुखानि
यस्याः सा ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मर्ष्या युष्माभिर्षेदि गृहपतिरग्निराविरावित्तो
वृद्धश्रवा इन्द्र आविरावित्तो धृतव्रतौ मित्रावरुणाविरावित्तौ
विश्ववेदाः पूषाऽऽविरावित्तो विश्वशम्भुवौ चावाप्राधिबी आविरावि-
रावित्ते उरुशर्माऽदितिश्चाविरावित्ता स्यात्तर्हि सर्वाणि सुखानि
प्राप्यन्ते ॥ ९ ॥

भावार्थः—पावन्मनुष्याः सहिदुषः सतीं विदुषीं मातरं सत्य
पदार्थविज्ञानं च नाप्नुवन्ति तावन्मुखवर्द्धिं दुःखनिवृत्तिं च कर्तुं न
शक्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (मर्ष्या) मनुष्यो तुम लोग जो (गृहपतिः) घरों के पालन
करने वाले (अग्नि) प्रसिद्ध अग्नि के समान विद्वान् पुरुष को (आविः) प्रकटना
से (आवित्तः) प्राप्त वा निश्चय करके नाना (वृद्धश्रवा) श्रेष्ठता से सब शास्त्रों
को सुने हुए (इन्द्र) शत्रुघो के मारने वाले सेनापति को (आविः) प्रकटना से

(आवित्तः) प्राप्त हो वा जाना (धृतव्रतौ) सत्य आदिव्रतों को धारण करने हारे (मित्रावरुणौ) मित्र और श्रेष्ठ अर्नों को (आविः) प्रकृता ॥ (आवित्ता) प्राप्त वा जाना (विश्ववेदाः) सब ओपधियों को जानने हारे [पूषा] पोषण कर्त्ता वेद्य को (आवि) प्रमिद्धि से (आवित्तः) प्राप्त हुए (विश्वशम्भुनौ) सब के लिये सुख देने हारे (चांवापृषिर्वा) विजुली और भूमि को (आवः) प्रकृता से (आवित्तः) जाने (उरुशम्भा) बहुत सुख देने वाली (अदिनिः) विद्वान् माता को प्रसिद्ध (आवित्ता) प्राप्त हुए तो तुम को सब सुख प्राप्त होनावे ॥ २ ॥

भाष्यार्थः — जबतक मनुष्य लोग श्रेष्ठ विद्वानों उत्तम विद्वान् माता और प्रसिद्ध पदार्थों के विज्ञान को प्राप्त नहीं होते तब तक सुख की प्राप्ति और दुखों की निवृत्ति करने को समर्थ नहीं होते ॥ २ ॥

अवेष्टादत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । विराडापीं पंक्तिवह्नुदः । पंचमः स्वरः ॥

पुनर्भनुष्यैः किं कृत्वा किं किं प्राप्तव्यमित्यु० ॥

किं मनुष्य क्या करके किस १ को प्राप्त हों यह वि०

अवेष्टा दन्दशूकाः प्राचीमारोह गायत्री त्वाँऽवतु रथन्तरं सामं त्रिवृत्स्तेमो वसन्तः ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

अवेष्टादत्यवेष्टाः । दन्दशूकाः । प्राचीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु । रथन्तरमिति रथम्ऽन्तरम् । सामं । त्रिवृदिति त्रिषूत् । स्तेमः । वसन्तः । ऋतुः । ब्रह्म । द्रविणम् ॥ १० ॥

पदार्थः — (अवेष्टाः) विरुद्धस्य संगन्तारः (दन्दशूकाः) परदुःखप्रदाय दंशनशीलाः (प्राचीम्) पूर्वा दिशम् (आ) (रोह) प्राप्तिदो भव (गायत्री) पाठतुं गायत्रीछन्दः (त्वा) त्वाम् (अवतु)

द्वारः । (निष्ठतम्) निःसारणीयः । (अरातयः) अन्येभ्यो दुःखप्रदाः ।
 (अनिशिता) अतिविस्तीर्णा सेना कार्य्या वेदिर्वा । (असि) अ-
 स्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (सपत्नचित्) सपत्नान् चयति यया सा ।
 (वाजिनीम्) बलवेगवतीम् । (त्वा) त्वां । (वाजेध्यायै) वाजेन
 बहुसाधनसमूहेन संप्रामेण सेनया यज्ञेन वा प्रकाशनीयायै सत्यजी-
 त्यै । (संमार्जिम) सम्यक् शिचया शोधयामि । अयं मंत्रः । श०
 १।२।४।१-११ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— अहं येनाशितेन सपत्नचिता संप्रामेण प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठतं रक्षो निष्ठता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं
 वाजेध्यायै युद्धांगानि संमार्जिम । अहं यया सपत्नचिता निशितया से-
 नया प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठतं रक्षो निष्ठता अरातयो
 भवन्ति तां वाजिनीं सेनां शिचया वाजेध्यायै संमार्जिम । अहं येना-
 शितेन सपत्नचिता यज्ञेन प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठतं रक्षो
 निष्ठता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं यज्ञं वाजेध्यायै संमार्जिम ॥ २१ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैर्विद्याशुभगुणदीप्त्या दुष्ट-
 शत्रुनिवारणाय नित्यं पुरुषार्थः कर्तव्यः । सुशिचया शस्त्रास्त्रसत्पुरु-
 षाढ्यसेनया श्रेष्ठानां रक्षणं दुष्टानां ताडनं च नित्यं कर्तव्यम् । यतो-
 ऽशुद्धिचयास्तत्र पवित्रता प्रवर्त्तत ॥ २१ ॥

पदार्थः— मैं जिस अति विस्तृत शत्रुओके नाश करनेवाले संप्राप्तसे । (प्र-
 त्युष्टं रक्षः) विघ्नकारी प्राणी और । (प्रत्युष्टा अरातयः) जिसमे सत्यविरोधी अच्छी
 प्रकार दाहदण्डको प्राप्त होते हैं वा । (निष्ठतं रक्षः) जिस बंधनसे बांधने योग्य ।
 (निष्ठता अरातयः) जिसके विघ्न करनेवाले निरंतर संवापको प्राप्त होते हैं । (त्वा)
 उस (वाजिनं) वेग आदि गुणवाले संप्राप्तको । (वाजेध्यायै) जो कि भन्न आ-
 दि पदार्थोंसे बलवान् करनेके योग्य सेना है उसके लिये युद्धके साधनोंको । (सं-
 मार्जिम) अच्छी प्रकार शुद्ध करता हूं अर्थात् उनके दोषोंका विनाश करना हूं और
 मैं जिस । (सपत्नचित्) शत्रुका नाश करनेवाले और (अशिता) अति विस्तार-

प्राप्नोतु (रथन्तरम्) रथैस्तरन्ति येनं तत् (साम) सामवेदः (त्रिवृत्)
त्रिभिर्मनोवाक्शरीरबलानां बोधकारकः (स्तोमः) स्तूयमानः
(वसन्तः) (ऋतुः) (ब्रह्म) वेदो जगदीश्वरो ब्रह्मावित्कुलं वा
(द्रविणम्) विद्याद्रव्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वं येऽवेष्टा दंदशूकाः सन्ति तान्
जित्वा प्राचीं दिशमारोहं तं त्वा गायत्री रथन्तरं साम त्रिवृत्स्तो-
मऋतुर्वसन्तो ब्रह्म द्रविणं चावतु ॥ १० ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्यासु प्रादुर्भवन्ति ते शत्रून् विजि-
त्वैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अवेष्टा) विरोधी के सङ्ग (दंदशूका)
दूसरों को दुःख देने के लिये काट खाने वाले हैं । उनको जीत के (प्राचीम्)
पूर्व दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध हों उस (त्वा) आप को (गायत्री) पढ़ा हुआ
गायत्री छन्द (रथन्तरम्) रथों से जिस के पार हों ऐसा वन (साम) सामवेद
(त्रिवृत्) तीन मन वाली और शरीर के बलों का बोध कराने वाला (स्तोम)
स्तुति के योग्य (वसन्त) वसन्त (ऋतु) ऋतु (ब्रह्म) वेद ईश्वर और ब्रह्मज्ञानी
ब्राह्मणकुलरूप (द्रविणम्) धन (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्याओं में प्रसिद्ध होते हैं वे शत्रुओं को जीत के
ऐश्वर्य को प्राप्त हो सकते हैं ॥ १० ॥

दक्षिणामित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्चा ।

पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

पुनः स समेशः किं कृत्वा किं कुर्यादित्याह ॥

किं वह समापति राजा क्या करके क्या करे यह वि० ॥

दक्षिणामारोहं त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्सामं पंचदशस्तो-
मो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । विस्तुबिति
 त्रिस्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चद-
 शइति पंचदशः । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः ।
 क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

पदार्थः—(दक्षिणाम्) दिशम् (आ) (रोह) (त्रिष्टुप्)
 एतच्छब्दोऽभिहितं विज्ञानम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) प्राप्नोतु
 (बृहत्) महत् (साम) सामवेदभागः (पंचदशः) प्राणोन्द्रियभू-
 ताना पंचदशाना पूरकः (स्तोमः) स्तोतुं योग्यः (ग्रीष्मः)
 (ऋतुः) (क्षत्रम्) क्षत्रियधर्मरक्षकं कुलम् (द्रविणम्)
 राज्योद्भवं द्रव्यम् ॥११॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यं त्वा त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम
 पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणञ्चावतु स त्वं दक्षिणां
 दिशमारोह शत्रून् विजयस्व ॥११॥

भावार्थः—यो राजा प्राप्तविद्यः क्षत्रियकुलं वर्धयेत् स एव
 शत्रुभिः कदापि न तिरस्क्रियेत ॥११॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् मित (त्वा) आप को (त्रिष्टुप्) इस नाम
 के छन्द से सिद्ध विज्ञान (बृहत्) महा (साम) सामवेद का भाग (पंचदश)
 पाच प्राण अर्थात् पाण, अपान, व्यान, उदान, समान, पाच इन्द्रिय अर्थात् श्रोत्र,
 स्पर्श, नेत्र, रसना, और घ्राण पाच भूत अर्थात्, जल, भूमि अग्नि, वायु, और आकाश
 इन पञ्चदश की पूर्ति करने द्वारा (स्तोम) स्तुति के योग्य (ग्रीष्मऋतु) ग्रीष्म
 ऋतु (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म का रक्षक क्षत्रियकुलार्थ और (द्रविणम्) राज्य से
 प्रकट हुआ धन (अवतु) प्राप्त हो । यह आप (दक्षिणाम्) दक्षिण दिशा में (आ
 रोह) प्रसिद्ध हजिये । और शत्रुओं को जीतिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो राजा विद्या को प्राप्त हुआ क्षत्रिय कुल को बढ़ावे उस का तिर-
स्कार शत्रुन कभी न कर सके ॥ ११ ॥

प्रतीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । निचृदा-
र्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्नित्यं वैश्यकुलं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि वैश्य कुल को नित्य बढ़ावे यह वि० ॥

प्रतीचीमारोह जगतीत्वाऽवतु वैरूपं सामं सप्त-
दशस्तोमो वर्षाऽऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु ।
वैरूपम् । सामं । सप्तदश इति सप्तदशः ।
स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतीचीम्) पश्चिमा दिशम् (आ) (रोह) (जगती)
एतच्छन्दोभिहितमर्थम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) (वैरूपम्)
विविधानि रूपाणि यस्मिन् तत् (साम) सामवेदांशः (सप्तदशः)
पंचकर्मैन्द्रियाणि पंचविषयाः पंच महाभूतानि कार्ग्यं कारणं चेति
सप्तदशानां पूरकः (स्तोमः) स्तुतिसमूहः (वर्षाः) (ऋतुः) (विट्)
वणिग्जनः (द्रविणम्) द्रव्यम् ॥ १२ ॥

श्रान्वयः—हे राजम् ये त्वा जगती वैरूपं साम सप्तदशस्तोम
ऋतुर्वर्षा द्रविणं विट्चावतु स त्वं प्रतीचीं दिशमारोह धनं च
लभस्व ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये राजपुरुषा राजनीत्या वैश्यानुनयेयुस्ते श्रिय-
माप्नुयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुष भिन्न (त्वा) आप को (जगती) जगती छन्द में कहा हुआ अर्थ (वैरूपम्) विविध प्रकार के रूपों वाला (साम) सामवेद का अंश (सप्तदश) पांच कर्म इन्द्रिय पाँच शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, विषय पांच महाभूत अर्थात् सूक्ष्म भूत कार्य और कारण इन सत्रह का पूरण करने वाला (स्तोमः) स्तुतियों का समूह (वर्षा) (अतु) वर्षा अतु (द्रविणम्) द्रव्य और (विट्) वैश्य जन (अवतु) प्राप्त हों । सो आप (प्रतीचीम्) पश्चिम दिशा को (आरोह) आरोह और वन को प्राप्त हजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष राज नीति के साथ वैश्यों की उन्नति करे वे ही लक्ष्मी को प्राप्त हों ॥ १२ ॥

उदीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनाराजादिनरैः किं लब्धव्यमित्याह ॥

किं राजा आदि पुरुषों को क्या प्राप्त करना चाहिये यह वि० ॥

उदीचीमारोहाऽनुष्टुप्त्वावतुवैराजश्च सामैकविंश-
शस्तोमः शरद्वतुः फलद्रविणम् ॥ १३ ॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुवित्य-
नुस्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकवि-
ंशश्चित्येकविंशः । स्तोमः । शरत् । अतुः ।
फलम् । द्रविणम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(उदीचीम्) उत्तराम् (आ) (रोह) (अनुष्टुप्) पया पाठित्वा पुनः सर्वा विद्या अन्वेष्यः स्तुवान्ति सा (त्वा) (अवतु) (वैराजम्) यहविषैरर्थं राजते तदेव (साम) (एकविंशः)

पौडिश कलाश्चत्वारः पुरुषार्थाऽवयवाः कर्त्ता चेति तेषामेकविंश-
तेः पूरणः (स्तोमः) स्तुतिविषयः (शरत्) (ऋतुः) (फलम्)
सेवाफलदं शूद्रकुलम् (द्रविणम्) ॥ १३

अन्वयः—हे समापते त्वमुदीचीं दिशमारोह । यतोऽनुष्टु-
ब्वैराजं सामैकविंशस्तोम ऋतु शरद्द्रविणं फलं च त्वाऽवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये जना आलस्यं विहाय सर्वदा पुरुषार्थमेवानु-
तिष्ठन्ते ते सच्छूद्रान् प्राप्य फलवन्तो जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे समापति रामा आप (उदीचीम्) उत्तर की दिशा में (आरोह)
प्रसिद्धि को प्राप्त हूँ। जिस से (अनुष्टुप्) जिस को 'पद' के सब विधाओं से
दूसरों की स्तुति करें वह छन्द (वैराजम्) अनेक प्रकार के अर्थों से शोभायमान
(साम) सामवेद का भाग (एकविंश) सोलह कला चार पुरुषार्थ के अवयव और
एक कर्त्ता इन इकींश को पूरण करने द्वारा (स्तोम) स्तुति का विषय (शरत्)
(ऋतु) शरद् ऋतु (द्रविणम्) ऐश्वर्य्य और (फलम्) फलरूप सेवाकारक
शूद्रकुल (त्वा) आप को (अवतु) प्राप्त होने ॥ १३ ॥

भावार्थः—ओ पुरुष आलस्य को छोड़ सब समय में पुरुषार्थ का अनुष्ठान
करते हैं वे अच्छे फलों को भोगते हैं ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वा मित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । सुरिगज-
गती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्कृष्टविधयाऽनेके पदार्था विज्ञातव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रबल विद्या से अनेक पदार्थों को जानें यह वि० ॥

ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाकरैवते सामनी
त्रिणवत्रयास्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्ताशिशिरावतु
वर्चो द्रविणम्प्रत्यस्त्रिमुवेः शिरः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु ।
 शाकररैवते इति शाकररैवते । सामनी इति सामनी
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशविति त्रि-
 नवऽन्यस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋ-
 तूदत्पूत । वर्चः । द्रविणम् । प्रत्यस्तमिति प्रतिऽ-
 अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ १४

पदार्थः—(ऊर्ध्वाम्) दिशम् (आ) (रोह) (पङ्क्तिः)
 (त्वा) (अवतु) (शाकररैवते) शाकरं च रैवतं च ते (सामनी)
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) ये त्रयश्च कालाः नवाङ्कविद्याश्च त्रयश्च
 त्रिंशश्च वत्सादयः पदार्था व्याख्याता याभ्यान्तयोः पूरणौ तौ (स्तो-
 मौ) स्तुतिविशेषौ (हेमन्तशिशिरौ) (ऋतू) (वर्चः) विद्या-
 ध्वनम् (द्रविणम्) द्रव्यम् (प्रत्यस्तम्) प्रतीक्षितम् (नमुचेः)
 न मुञ्चति परपदार्थान् दुष्टाचारान् वा यः स्तेनस्तस्य (शिरः)
 उत्तमांगम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यदूर्ध्वं दिशमारोहं तर्हि त्वा . पङ्क्तिः
 शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतु
 वर्चो द्रविणं चावतु नमुचेः शिरश्च प्रत्यस्तं स्यात् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अन्वयतु योग्याऽऽहारविहारास्तन्तो विद्या
 योगाभ्यासस्तद्गान्तमाचरेन्ति ते सर्वेऽवतुषु सुखं भुञ्जते । न
 चेभ्यो कश्चिन्नोरः पीडा दातुं शक्नोति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जो (ऊर्ध्वम्) ऊपर की दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध होवें तो (त्वा) आप को (पंक्ति) पंक्ति नाम का पदा हुआ हुन्द (शा-
करैवेते) शकरी और रेवती हुन्द से युक्त (सामनी) सामवेद के पूर्व उत्तर दो
अवयव (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) तीन काल नव अङ्गों की विद्या और तैत्तिरीय वसु आदि
पदार्थ जिन दोनों में व्याख्यान किये गये हैं उनके पूर्ण करने वाले (स्तोमी) स्तोत्रों
के दो भेद (हेमज्जगिशिरौ) (ऋतू) हेमन्त और शिशिर ऋतु (वर्ष) ब्रह्मवर्ष
के साथ विद्या का पढ़ना और (द्राविणम्) ऐश्वर्य्य (अवतु) तृप्त करे और (नमुचे)
दृष्ट चोर का (शिरः) मस्तक (प्रत्यस्तम्) नष्ट अष्ट होवे ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सवऋतुओं में समय के अनुसार आहार विहार युक्त
हो के विद्या योग्याभ्यास और सत्संगों का अच्छे प्रकार सेवन करते हैं। वे सब ऋ-
तुओं में सुख मोगते हैं और इनको कोई चोर आदि भी पीड़ा नहीं देसकता ॥ १४ ॥

सोमस्य वरुणश्चापि । परमात्मा देवता । निचृदार्पा

पंक्तिद्वन्द्वः पञ्चमः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैरीश्वरवदन्तिस्वा परस्परेषां रक्षणं विधेयमित्याह ॥
राज और प्रजा पुरुषों को उचित है कि ईश्वर के सगान न्यायाधीश हो कर आपस
में एक दूसरे की रक्षा करें यह वि० ॥

**सोमस्य त्विषिरासि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । मृत्योः
पाह्योजोऽसि सहोस्यमृतमासि ॥ १५ ॥**

**सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेति तवेव । मे ।
त्विषिः । भूयात् । मृत्योः । पाहि । ओजः ।
असि । सहः । असि । अमृतम् । असि ॥ १५ ॥**

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्य्यस्य (त्विषिः) दीप्तिः (असि)
(तवेव) (मे) (त्विषिः) (भूयात्) (मृत्योः) मरणात्
(पाहि) (ओजः) पराक्रमयुक्तः (असि) (सहः) बलवान्

(अस्ति) (अमृतम्) मरणधर्मरहितम् (अस्ति) ॥ १५ ॥

.अन्वयः—हे परमाप्त यथा त्वं सोमस्य त्विपिरस्योजोऽस्ति स-
होऽस्यमृतमस्ति तथाऽहं भवेयम् । तवेव मे त्विपिरोजः सहोऽमृतं
च भूमात् । त्वं मृत्योर्मां पाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषा यथाऽऽप्ताः स्वेषु प्रजाभ्योऽपीच्छेयुः ।
यथा प्रजा राजपुरुषान् रक्षेयुस्तथा राजपुरुषा प्रजाजनान् सततं
रक्षन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे परम आप विद्वन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य का (त्विपिः)
प्रकार करने वाले (अस्ति) हैं (ओजः) पराक्रम युक्त (अस्ति) हैं वैसे मैं भी
होऊँ (तवेव) आपके समान (मे) मेरा (त्विपिः) विद्या प्रकार से भाग्योदय
(भूमात्) ही आप मुझ को (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) बचाइये ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषो जैसे धार्मिक विद्वान् अपने को जो इष्ट है उसी को प्र-
जा के लिये भी इच्छा करें जैसे प्रजा के जन राजपुरुषों की रक्षा करें वैसे राजपुरुष
भी प्रजा जनो की निरंतर रक्षा करें ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपावित्यस्य वरुणश्चतुर्विधः । मित्रावरुणौ देवते ।
स्वराडापीर्जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्भिर्निष्कपटतयाऽज्ञाः सत्यमुपदिश्य विद्वांसो
मंधाविनः संपादनीया इत्याह ॥

अथ विद्वानों को चाहिये कि आप निष्कपट हो और अज्ञानी पुरुषों के लिये सत्य का
उपदेश करके उन को बुद्धिमान् विद्वान् बनावें यह वि०

हिरण्यरूपा उपसो विरोक उभाविन्द्रा उदितः सू-
र्यश्च । आरोहतं वरुणं मित्रं गतं ततश्चाक्षाथः-

मदितिं दितिं च । मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥
 हिरण्यरूपाविति हिरण्यरूपौ । उपसंः । विरो-
 कइति विरोके । उभौ । इन्द्रौ । उत । इयः ।
 सूर्यः । च । आ । रोहतम् । वरुण । मित्र । ग-
 र्तम् । ततः । चक्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् ।
 च । मित्रः । असि । वरुणः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(हिरण्यरूपौ) ज्योतिःस्वरूपौ (उपसंः) प्रभातान्
 (विरोके) विविधतया रुचिकरे व्यवहारे (उभौ) (इन्द्रौ) पर-
 मैदवर्षकारकौ (उत) (इयः) प्राप्नुयः (सूर्यः) (च) चन्द्र इव
 (आ) (रोहतम्) (वरुण) शत्रुच्छेदकउत्कृष्टसेनापते (मित्र) स-
 र्वस्य सुहृत् (गर्तम्) उपदेशकगृहम् । गर्तइति गृहना० । निधं०
 ३ । ४ । (ततः) तदनन्तरम् (चक्षाथाम्) उपदिशोताम् (अदि-
 तिम्) अविनाशिनं पदार्थम् (दितिम्) नाशवन्तम् (च) (मित्रः)
 सुखप्रदः (असि) (वरुणः) सर्वोत्तमः (असि) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे उपदेशक मित्र यतस्त्वं मित्रोऽसि हे वरुण य-
 तस्त्वं वरुणोऽसि ततस्तौ युवां गर्तमारोहतम् । अदितिं दितिं च चक्षा-
 थाम् । हे हिरण्यरूपावुभौ इन्द्रौ यथा विरोके सूर्यश्चन्द्रश्चोपसो
 विभातस्तथा युवामुदयो विद्याः प्रभातम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यत्र देशे सूर्यचन्द्रवदुपदेशका व्याख्यानैः सर्वा विद्याः प्रकाशयन्ति तत्र सत्याऽसत्यपदार्थबोधेन सहितत्वात्काश्चिदप्यविद्यया न विमुह्यति यत्रेदं न भवति तत्राऽन्धपरम्पराग्रस्ता जनाः प्रत्यहमवनर्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे उपदेश करने हारे (मित्र) सब के सुहृद जिस लिये आप (मित्र) सुख देने वाले (असि) हैं तथा हे (वरुण) शत्रुओं को मारने हारे बलवान् सेनापति जिस लिये आप (वरुण) सब से उत्तम (असि) हैं इसलिये आप दोनों (गर्तम्) उपदेश करने वाले के घर पर (आरोहतम्) जाओ (अदितिम्) अविनाशी (च) और (दितिम्) नाशमान पदार्थों का (चक्षुषाम्) उपदेश करो हे (हिरण्यरूपौ) प्रकाश स्वरूप (उभौ) दोनों (इन्द्रौ) परमेश्वर्य्य करने हारे जैसे (विरोके) विविध प्रकार की रुचि कराने हारे व्यवहार में (सूर्य्य) सूर्य्य (च) और चन्द्रमा (उपस) प्राप्त और निशा काल के अवयवों को प्रकाशित करते हैं । वैसे तुम दोनों जन (उदिय) विद्याओं का उपदेश करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस देश में सूर्य चन्द्रमा के समान उपदेश करने हारे व्याख्यानो से सब विद्याओं का प्रकाश करते हैं, वहा सत्याऽसत्य पदार्थों के बोध से सहित हो के कोई भी विद्याहीन होकर भ्रम में नहीं पड़ता । जहा यह बात नहीं होती वहां अन्ध परम्परा में कसे हुए मनुष्य निरर्थ ही क्लेश पाते हैं ॥ १६ ॥

सोमस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षीपंक्ति-
इत्यन्वः । पंचमः स्वरः ॥

एतत्प्रष्टव्ये कीदृशो राजाभिपेक्षनीयइत्याह ॥

पूर्वोक्त कार्यों की प्रवृत्ति के लिये कैसे पुरुष को राज्याधिकार देना चाहिये यह वि०॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिपिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्दुस्येन्द्रियेण । जत्राणां क्षत्रपतिरेध्यंति दिद्युन् पाहि ॥ १७ ॥

मुक्त सेनासे । (प्रत्युष्ट रक्ष) परसुखका न सहनेवाला मनुष्य वा । (प्रत्युष्टा अ
 रातय) उक्त अपगुणवाले अनेक मनुष्य । (निष्टर्ग रक्ष) तुम्हा खेलने ओर पर
 खीगमन करने तथा । (निष्टर्गा अरातय) ओरोको सब प्रकारसे दु ख देनेवा-
 ले मनुष्य अच्छा प्रकार निकाले जाने हैं । (त्वा) उस । (वाजिनी) 'बल ओर' वेग
 आदि गुणवाली सेनाको । (वाजेध्यायै) बहुत साधनोंसे प्रकाशित करनेके लिये ।
 (समार्थि) अच्छी प्रकार उत्तम २ शिक्षाओसे शुद्ध करता हूं ओर जो कि । (अ
 निशित) बड़ी क्रियाओसे सिद्ध होने योग्य वा । (सप्तक्षित्) दोषो वा शत्रु
 ओंके विनाशकरनेहारे पक्ष का युद्धको (वाजेध्यायै) अन्न आदि पदार्थोंके प्रकाशित
 होनेके लिये । (समार्थि) शुद्धतासे सिद्ध करता हू ॥ २९ ॥

भावार्थ — ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्योंको विद्या ओर शुभ गुणों
 के प्रकाश ओर दुष्ट शत्रुओंकी निवृत्तिके लिये नित्य पुण्यार्थ करना चाहिये तथा
 सदैव श्रेष्ठ शिक्षा शस्त्र अन्न ओर सत्पुरुषयुक्त उत्तम सेनासे श्रेष्ठोंकी रक्षा दु-
 ष्टोंका विनाश करना चाहिये जिस करके अगुद्ध आदि दोषोंके विनाश होनेसे स-
 र्वत्र शुद्ध गुण प्रवृत्त हो सकने हैं ॥ २९ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराट्त्रिष्टुप्
 छन्दः । वैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशः किफलो भवतीत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त यज्ञ किस प्रकारका और कौन फलका देनेवाला
 होता है सो अगले यत्रमे प्रकाशित किया है ।

अदित्यैरास्नासि विष्णोर्विष्णोस्यूज्जे त्वादब्धेन
 त्वा चक्षुषावपश्यामि ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुहृद्वेभ्यो
 धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

अदित्यै । रास्ना । अस्ति । विष्णोः । विष्णः । अस्ति । स्यूज्जे ।
 त्वा । अदब्धेन । त्वा । चक्षुषा । अव । पश्यामि ॥ अग्नेः ।
 जिह्वा । अस्ति । सुहृद्विति सुहृः । देवेभ्यः । धाम्ने । धाम्ने-
 इति धाम्ने । भव । यजुषे । यजुषइति यजुषे । यजुषे ॥ ३० ॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अग्नि । सिञ्चामि ।
अग्नेः । भ्राजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियेण । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्रपतिः
। एधि । अति । दिद्युन् । पाहि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) चन्द्रस्येव (त्वा) द्युम्नेन यशः प्रकाशेन
(अग्नि) आभिमुख्ये (सिञ्चामि) अधिकरोमि (अग्नेः)
अग्नितुल्येन (भ्राजसा) तेजसा (सूर्यस्य) सधितुरिव (व-
र्चसा) अध्ययनेन (इन्द्रस्य) विद्युत इव (इन्द्रियेण) मनआ-
दिना (क्षत्राणाम्) क्षत्रकुलोद्गतानाम् (क्षत्रपतिः) (एधि)
भव (अति) (दिद्युन्) विद्याधर्मप्रकाशकान् व्यवहारान् (पाहि)
सततं रक्ष ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्तगुणकर्मस्वभावयुक्त राजन्यथाऽहं यं त्वां
सोमस्येव द्युम्नेनाग्नेरिव भ्राजसा सूर्यस्येव वर्चसेन्द्रस्येवेन्द्रियेण
त्वाऽभिषिञ्चामि । तथा स त्वं क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्येधि दिद्युन्
पाहि ॥ १७ ॥

भ वार्थः—अप्र वाचकजु • मनुष्या यः सोमादिगुणयुक्तो
विद्वान् जितेन्द्रियो जनो भवेत्तं राजत्वे स्वीकुरुन्तु । स च राज्यं
प्राप्यातिप्रवृद्धः सन् विद्याधर्मप्रकाशकादीन् राजप्रजाजनान् सत-
तमतिवर्द्धयेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे प्रशस्त गुण कर्म और ध्वजान वाले राजा जिते में नित युक्त
को (सोमस्य) चन्द्रमा के समान (द्युम्नेन) यश रूप प्रकाश से (अग्नेः) अग्नि

के समान (आज्ञा) तेज से (सूर्यस्य) सूर्य के समान (वर्षसा) पड़ने से और (इन्द्रस्य) विजुली के समान (इन्द्रियेण) मन आदि इन्द्रियों के सहित (त्वा) आप को (अभिषिचामि) राज्याधिकारी करता हूँ । वैसे वे आप (क्षत्राणाम्) क्षत्रिय कुल में जो उत्तम हों उन के बीच (क्षत्रपति) राज्य के पालने हारे (अत्येधि) अति तत्पर हूँजिये और (दिधून्) विद्या तथा धर्म का प्रकाश करने हारे व्यवहारों की (पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० मनुष्यों को चाहिये कि जो शान्ति आदि गुण युक्त जितेन्द्रिय विद्वान् पुरुष हो उस को राज्य का अधिकार दें। और उस राजा को चाहिये कि राज्याधिकार को प्राप्त हो अतिश्रेष्ठ होता हुआ विद्या और धर्म आदि के प्रकाश करने हारे प्रजा पुरुषों को निरन्तर बढ़ावे ॥ १७ ॥

इमं देवा इत्पृथु देववात ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः

सत्योपदेशकैर्विद्वद्भिर्वाल्याऽवस्थामारभ्य मुशिक्षया सर्वे राजकन्याकुमाराः श्रेष्ठाचाराः सपादनीया इत्याह ॥

सत्य के उपदेशक विद्वानों को चाहिये कि वात्स्यावस्था से लेके अच्छी

शिक्षा से राजाओं की कन्या और पुत्रों को श्रेष्ठ आचार

युक्त करें यह वि० ॥

इमं देवा असपत्नं सुवर्चं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानं राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशाण्वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ १८ ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानराज्या-
येतिजानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् ।
अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीडत्यमी ।
राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ।
राजा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (देवाः) वेदशालाविदः सेनापतयः
(असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) प्रेध्वम् (महते) सत्कर्त्त-
व्याय (क्षत्राय) क्षत्रियकुलाय (महते) (ज्यैष्ठ्याय) विद्याधर्म-
वृद्धाना भावाय (महते) (जानराज्याय) जनानां राज्ञां
माण्डलिकानामुपरि प्रभवाय (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य धनि-
कस्य (इन्द्रियाय) धनवर्धनाय (इमम्) (अमुष्य) सद्गुणसम्पन्न-
स्य राजपूतस्य (पुत्रम्) तनयम् (अमुष्याः) प्रशंसनीयाया
राजपुत्र्याः । अत्र पठ्यर्थे चतुर्थी (पुत्रम्) पवित्रगुणकर्म-
स्वभावैर्मातापितृपालकम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः सुशिक्षितव्यायाः
(विशे) प्रजायाः (एषः) (वः) युष्माकं पालनाय (अमी)
धार्मिका राजपुरुषाः (राजा) सर्वत्रविद्याधर्मसुशिक्षाप्रकाशकः
(सोमः) शुभगुणैः प्रसिद्धः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्)
ब्राह्मवेदभक्तानाम् (राजा) वेदेश्वरोपासनया प्रकाशमानः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं य एष उपदेशकः सेनेशो वा वोऽस्माकं
च ब्राह्मणाना राजाऽस्ति । येऽमी राजपुरुषाः सन्ति तेषां

सोमो राजाऽस्ति तमिमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे महते
क्षत्राय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायासपत्नं
सुवध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—यद्युपदेशका राजपुरुषाश्च सर्वस्योन्नतिं चिकी-
र्षेयुस्तर्हि प्रजाराजजना राजपुरुषोन्नतिं 'कुतो न' कर्तुमिच्छेयुः ।
यदि राजप्रजाजना वेदेश्वराज्ञा विहाय स्वेच्छया प्रवर्त्तन्त तर्हि-
प्राप्तनुन्नतिः कुतो न भवेत् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (देवा) वेद शास्त्रों को जानने हारे सेनापति लोग आप जो
(एष) यह उपदेशक वा सेनापति (व) तुम्हारा और (अस्माकम्) हमारा
(ब्राह्मणानाम्) ईश्वर और वेद के सेवक ब्राह्मणों का (राजा) वेद और ईश्वर की
उपासना से प्रशशमान अधिष्ठाता है । जो (अमी) वे धर्मात्मा राजपुरुष हैं
उन का (सोम) शुभ गुणों से प्रसिद्ध (राजा) सर्वत्र विद्या धर्म और अच्छी
शिक्षा का करने हारा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) श्रेष्ठगुणों से युक्त राजपूत
के (पुत्रम्) पुत्र को (अमुष्यै) प्रशसा करने योग्य राजकन्या के (पुत्रम्)
पवित्र गुण कर्म और स्वभाव से माता पिता की रक्षा करने वाले पुत्र और (अस्यै)
अच्छी शिक्षा करने योग्य इस वर्त्तमान (विशे) प्रजा के लिये तथा (महते)
सत्कार करने योग्य (क्षत्राय, क्षत्रिय) कुल के लिये (महते बडे) ज्येष्ठाय) विद्या
और धर्म विषय में श्रेष्ठ पुरुषों के होने के लिये (महते) श्रेष्ठ (जानराज्याय)
माण्डलिक राजाओं के उपर बलवान् समर्थ होने के लिये (इन्द्रस्य) सब ऐश्वर्यों
से युक्त धनाढ्य के (इन्द्रियाय) धन बढ़ाने के लिये (असपत्नम्) जिस का
कोई शत्रु न हो ऐसे पुत्र को (सुवध्वम्) उत्पन्न करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो उपदेशक और राजपुरुष सब प्रजा की उन्नति किया चाहें
तो प्रजा के मनुष्य राजा और राजपुरुषों की उन्नति करने की इच्छा क्यों न
करें । जो राजपुरुष और प्रजापुरुष वेद और ईश्वर की आज्ञा को छोड़ के अपनी
इच्छा के अनुकूल प्रवृत्त होंगे तो इन की उन्नति का विनाश क्यों न हो ॥ १८ ॥

प्रपवेतस्येत्यस्य देववांस्त अपिः । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरथ राजप्रजाजनैः कीदृशानि यानानि रचनीयानीत्याह ॥

किं इत्थं भगवत् मे राज और प्रजाजनों को किस प्रकार के यान बनाने चाहिये यह वि० ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावंश्चरन्ति स्वसिचं
इयानाः । ताः आवंश्चरन्नधरागुदंक्ताः अहिं बुध्न्यमनु
रीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमंणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि । ११ ॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चर-
न्ति । स्वसिचइति स्वऽसिचः । इयानाः । ताः ।
आ । आवंश्चरन् । अधराकाऽउदंक्ता इत्युत्ऽश्रंक्ता ।
अहिम् । बुध्न्यम् । अनु । रीयमाणाः । विष्णोः ।
विक्रमंणमिति विऽक्रमंणम् । असि । विष्णोः ।
विक्रान्तमिति विऽक्रान्तम् । असि । विष्णोः ।
क्रान्तम् । असि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्र) (पर्वतस्य) मेघस्य । पर्वतइति मेघना •
निधं • १ । १० (वृषभस्य) वर्षकस्य (पृष्ठात्) उपरिभागात्
(नावः) सागरोपरि नावइव विमानानि (चरन्ति) (स्वसिचः)
याः स्वैर्जनैर्जलेन सिच्यन्ते ताः (इयानाः) गन्त्र्यः (ताः) (आ)
(आवंश्चरन्) अर्वाचीनो वृषइवाचरन् अत्राचोर सुवन्तात्किप्
(अधराक्) मेघादधस्तात् (उदंक्ताः) पुनरूर्ध्वं गच्छन्त्यः (अ-

हिम्) मेघम् (बुध्यम्) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवम् (अनु) पश्चात्
 (रीयमाणाः) चालनेन गच्छन्त्यः (विष्णोः) व्यापकस्वैश्वरस्य
 (विक्रमणम्) विक्रमतेऽस्मिस्तत् (आसि) (विष्णोः) व्यापकस्य
 वायोः (विक्रान्तम्) विविधतया क्रान्तम् (आसि) (विष्णोः) व्याप
 कस्य विद्युदस्तुनः (क्रान्तम्) क्रमाधिकरणम् (आसि) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे राजाशिल्पिन् यदि 'त्वं' या याः स्वसिच इयाना
 उदक्ता अहिं बुध्यमनुरीयमाणा नावो वृषभस्य प्रपर्वतस्य पृष्ठात्
 प्रचरन्ति याभिस्त्वं विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोर्विक्रमणमसि वि-
 ष्णोः क्रान्तमसि या अधरागावतृग्रंस्तास्त्वं साधुहि ॥ १९ ॥

भावार्थः—यथा मेघो वरिषत्वा भूमितलं प्राप्याकाशमाप्नोति
 तज्जलं नदीगत्वाऽन्ततः समुद्रं प्राप्नोति तत्पृष्ठे नावो गच्छन्ति ।
 या अस्वन्तरथायासामुपर्यधो जलं भवति तद्वत्सर्वैः शिल्पिभि-
 र्विमानानि नावश्च यानानि रचयित्वा भूमिजलाऽन्तरिक्षमार्गे-
 णाभीष्टे देशे गमनागमने यथेष्टे कार्ये । यावदेतानि न न्युत्सावन्ति
 तावद्द्वीपहीनान्तरं गन्तुं कश्चिदपि न शक्नोति यथा पक्षिण इदं
 शरीरमयं संचातं गमयन्ती तथैव विचक्षणैः शिल्पिभिरेतदाकाशं
 यानैर्विक्रमणीयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे राजा के कारीगर पुरुष जो तू (स्वसिचः) निन को अपने
 लोग नन से सींचने हैं (इयाना-) चलते हुए (उदक्ता-) फिर २ ऊपर को माँगे
 (अह्निबुध्यन्) अन्तरिक्ष में रहनेवाले मेघ के (अनुरीयमाणाः) पीछे २ चलाने से चल-
 ते हुए (नावः) समुद्र के ऊपर नौकाओं के समान चलने हुए विमान (वृषभस्य)
 हर्षा करने वाले (पर्वतस्य) मेघ के (पृष्ठात्) ऊपर के भाग से (प्रचरन्ति) चलते हैं
 निनसे तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के इस जगत् में (विक्रमणम्) पराक्रम

सहित (असि) है (विष्णोः) व्यापक वायु के बीच (वि क्रान्तम्) अनेक प्रकार चलने द्वारा (असि) है और (विष्णोः) व्यापक विजुली के बीच (क्रान्तम्) चलने का आधार (असि) है जो (अधराक्) मेघ से नीचे (आववृत्रन्, मेघ के समान विचरते हैं उन विमानादि यानों को तू सिद्ध कर ॥ १९ ॥

भावार्थः—जैसे मेघ वर्षके भूमि के तले को प्राप्त हो के पुनः आकाश को प्राप्त होता है । वह जल नदियों में जाके पीछे समुद्र को प्राप्त होता है । जो जल के भीतर अपर्ण जिन के ऊपर नीचे जल होता है । वैसे ही सब कारीगरलोगों को चाहिये कि विमानादि यानों और नौकाओं को बनाकर भूमि जल और आकाश मार्ग से अभीष्ट देशों में यथेष्ट जाना आना करें। जब तक ऐसे यान नहीं बनाते तब तक द्वीप द्वीपान्तरो में कोई भी नहीं जासकता । जैसे पक्षी अपने शरीर रूप संघात को आकाश में उड़ा लेचलते हैं वैसे चतुर कारीगरलोगों को चाहिये कि इस अपने शरीर आदि को यानों के द्वारा आकाश में फिरावें ॥ १९ ॥

**प्रजापत इत्यस्य देवता अयिः । प्रजापतिर्देवता । स्वरा-
डतिधृतिश्छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥**

मनुष्यैरीश्वरोपासनाऽऽज्ञापालनेन सर्वाः कामनाः प्राप्तव्या इत्याह ॥
मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उपासना और उस की आज्ञा पालने से
सब कामनाओं को प्राप्त हों यह वि० ॥

**प्रजापते न त्वदेतान्धुन्यो विश्वा रूपाणि परि
त वंभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयम-
मुष्य पिताऽसावस्य पिता वयश्चस्याम पतयो
रंयीणाश्च स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम त-
स्मिन् हुतमस्य मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥**

प्रजापतइति प्रजाऽपते । न । त्वत् । एतानि ।
 अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ।
 यत्कांमाइति यत्कांमाः । ते । जुहुमः । तत् ।
 नः । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असा ।
 अस्य । पिता । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणा-
 म् । स्वाहा । रुद्र । यत् । ते । क्रिवि । परम् ।
 नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेष्टमित्यमाऽ-
 इष्टम् । असि । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्रजापते) प्रजायां स्वामिनीश्वर (न) निषेधे
 (त्वत्) तत्र सकाशात् (एतानि) जीवप्रकृत्पादीनि वस्तूनि
 (अन्यः) भिन्नः पदार्थः (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) इच्छा-
 रूपादिगुणविशिष्टानि (परि) (ता) तानि (बभूव) अस्ति
 (यत्कांमाः) यस्य २ कामः कामना येषान्ते (ते) तत्र (जु-
 हुमः) गृह्णीमः (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) भवतु
 (अयम्) (अमुष्य) प्रत्यक्षस्य जनस्य (पिता) पालकः
 (असी) सः (अस्य) प्रत्यक्षवर्त्तमानस्य (पिता) रक्षकः (व-
 यम्) (स्याम्) भवेम (पतयः) स्वामिनः पालकाः (रयी-
 णाम्) पिशाचकर्वात्तिराज्योत्पन्नश्रियाम् (स्वाहा) सत्यया क्रि-
 यया (रुद्र) दुष्टानां रोदयितः (यत्) (ते) तत्र (क्रिवि)
 कृणोति हिनास्ति येन तत् । नकारस्थाने वण्ण्यत्ययेनेकारः (परम्)

प्रकृष्टम् (नाम) (तस्मिन्) (हुतम्) (असि) (अमेष्टम्)
अमायां गृहे इष्टम् (असि) (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ २० ॥

अन्वयः—हे प्रजापते यान्येतानि विश्वा रूपाणि सन्ति ता-
नि त्वदन्यो न परिवभूव । ते तव सकाशाद्यत्कामाः सन्तो वयं
जुहुमस्तत्तव कृपया नाऽस्तु यथा त्वममुष्य परोक्षस्य जगतः पिता
ऽसौ भवानस्य सगन्तस्य विश्वस्य पिताऽसि तथा वयं स्वाहा रयी-
णां पतयः स्याम । हे रुद्र ते तव यत् क्रिवि परं नामाऽस्ति यस्मिन्-
स्त्वं हुतमस्यमेष्टमासि तं वयं स्वाहा जुहुमः ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—हे मनुष्या यः सर्वस्मिन् ज-
गति व्याप्तः सर्वान्प्रति मातापितृवहर्त्तमानो दुष्टदण्डक उपसितुमि-
ष्टोऽस्ति तं जगदीश्वरमेवोपाध्वमेवमनुष्ठानेन पुष्पाकं सर्वे कामा
अवश्यं सेत्स्यन्ति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (प्रजापते) प्रजा के स्वामी ईश्वर जो (एतानि) जीव प्रकृ-
ति आदि वस्तु (विश्वा) सब (रूपाणि) इच्छा रूप आदि गुणों से युक्त हैं (ता)
उन के ऊपर आप से (अन्य) दूसरा कोई (न) नहीं (परिवभूव) ज्ञान स्रुता
(ते) आप के सेवन से (यत्कामा) जिस २ पदार्थ की कामना वाले होते हुए (व-
यम्) हम लोग (जुहुम) आप का सेवन करते हैं । वह २ पदार्थ आप की कृपा
से (नः) हम लोगों के लिये (अस्तु) प्राप्त होवे । जैसे आप (अमुष्य) उस प-
रोक्ष जगत्के (पिता) रक्षा करने हार हैं (असौ) सो आप इस प्रत्यक्ष जगत्के
रक्षक हैं । जैसे हम लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से (रयीणाम्) विद्या और धन-
वर्त्त राज्य आदि से उत्पन्न हुई लक्ष्मी के (पतय) रक्षा करने वाले (स्याम) हों ।
हे (रुद्र) दुष्टों को रूताने वाले परमेश्वर (ते) आप का जो (क्रिवि) दुष्टों से
जुझाने का हेतु (परम्) उत्तम (नाम) नाम है—(तस्मिन्) उस में आप (हुतम्)
स्वीकार किये (असि) हैं (अमेष्टम्) पर मे इष्ट (असि) हैं उन आप को हम
लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

भ.वार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जो सब जगत् में व्याप्त सब के लिये माता पिता के समान वर्तमान दुष्टों को दण्ड देने हारा उपासना करने को इष्ट है उसी जगदीश्वर की उपासना करो । इस प्रकार के अनुष्ठान से तुम्हारी सब कामना अवश्य सिद्ध हो जावेगी ॥ २० ॥

इन्द्रस्येत्यस्य देववात ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । भु-
रिन्द्राह्मन् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वाद्भिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

किं विद्वान् पुरुषों को क्या करना चाहिये इस०

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्तु प्रशास्त्रोः
प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वाऽ-
रिष्ठो अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा
समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । मित्रावरुणयोः । त्वा ।
प्रशास्त्रोरिति प्रशास्त्रोः । प्रशिपेति प्रशिषा ।
युनज्मि । अव्यथायै । त्वा स्वधायै त्वा । अरिष्ठः ।
अर्जुनः । मरुतां । प्रसवेनेति प्रसवेन । जय ।
अपाम । मनसा । सम । इन्द्रियेण ॥ २१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (वज्रः) विज्ञापकः (असि)
(मित्रावरुणयोः) सभासेनेशयोः (त्वा) त्वाम् (प्रशास्त्रोः)
सर्वस्य प्रकाशनकर्त्ताः (प्राशिषा प्रशासनेन (युनज्मि) समादधे

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्या अन्तरिक्षस्य वा । अत्र पष्ठयर्थे
चतुर्थी । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निघ० १।१। पदना-
मसु च । निघ० । ४।१। अनेन गमनागमनव्यवहारप्राप्तिहेतुखकाशो-
ऽन्तरिक्षं गृह्यते । (रास्ना) रसहेतुभूता क्रिया । रास्ना सास्ना स्थू-
णा वीणाः । उ० ३।१५। अनेन रसधातोर्निपातनाम्नः प्रत्ययः । (अ-
सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विष्णोः) व्यापकेश्वर-
स्य यज्ञस्य वा । यज्ञो वै विष्णुः । श० १।१।२।१३। (वेष्पः) वेवेष्टि
व्याप्नोति पृथिवीमन्तरिक्षं वा स यज्ञोत्थो वाष्पो ज्ञानसमूहो वा ।
पानीविपिभ्यः प० । उ० ३।२३। अनेन विपेः पः प्रत्ययः । (असि)
अस्ति वा । (ऊर्ज्जै) अन्नाय रसाय पराक्रमाय च । (त्वा) त्वा
त० वा । (अदब्धेन) सुखयुक्तेन । (त्वा) त्वा त० वा । (चक्षुपा)
विज्ञानेन प्रत्यक्षप्रमाणेन नेत्रेण । (अव) क्रियार्थे । अवेति विनिग्र-
हार्थायः । निरु० १।३। (पश्यामि) सप्रेक्षे । (अग्नेः) भौतिकस्य ।
(जिह्वा) जिहीते विजानानि रसमनयां सा । शेषयहजिह्वा० उ० १।
१५२ । अनेनाय निपातितः । (असि) अस्ति वा । (सुहूः) सुष्ठु
हूयते यो या वा सा कृतो बहुलमिति कर्मणि ह्वेज् इत्यस्य क्विबन्तः
प्रयोगः । (देवेभ्यः) विद्भ्यो द्विष्यगुणेष्वो वा । (धाम्नेधाम्ने) दध-
ति वस्तूनि सुखानि च यस्मिन् तस्मै प्रत्यधिकूरणप्राप्तये । धाम्नानि
त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । निरु० १।२८। अत्र
वीप्साया हित्वम् । (भव) भवति वा । (यजुपेयजुपे) यजन्ति येन
तस्मै प्रति यजुर्वेदमन्त्रम् । अय मन्त्रः । श० १।२।४।१२-१९
व्याख्यातः ॥३०॥

अन्वय — हे जगदीश्वर यस्तुमदित्या रास्नासि विष्णुरसि सर्व-
स्य वेष्पोऽस्यग्नेजिह्वासि देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुपे यजुषं सुहूरसि ।

(अव्ययायै) अविद्यमानपीडायै क्रियायै (त्वा) (स्वधायै) स्ववस्तु-
धारणलक्षणायै राजनीत्यै (त्वा) (अरिष्टः) अहिंसितः (अर्जुनः)
प्रशस्तं रूपं विद्यतेऽस्य सः । अर्शश्चादित्वादच् । अर्जुनमिति
रूपना० निधं० ३ । ७ (मरुताम्) ऋत्विजाम् (प्रसवेन) प्रेरणेन
(जय) उत्कर्ष (आपाम) आप्रुथाम (मनसा) मननशीलेन
(सम्) (इन्द्रियेण) इन्द्रेण जीवेन जुष्टेन प्रीतेन वा ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वमरिष्टोऽर्जुन इन्द्रस्य वज्रोऽसिं यं
त्वाऽव्ययायै प्रशास्त्रोमित्रावरुणयोः प्रशिपाऽहं युनज्मि । मरुतां
प्रसवेन स्वधायै यं त्वा युनज्मि । मनसेन्द्रियेण यं त्वा वयं समा-
पाम स त्वं जय दुष्टान् जित्वात्कर्ष ॥ २१ ॥

भावार्थः—विहङ्गो राजा प्रजापुरुषाश्च धर्मार्थं सदा प्रशस्त-
नीयाः । यत एते पीडा राजनीतिविरुद्धं कर्म नाचरेयुः । सर्वतः
प्राप्तवन्ताः शत्रून् जयेयुः।येन कदाप्यैश्वर्यस्य हानिर्न स्यात्॥२१॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अरिष्ट) किसी के मारने में आने वाले
(अर्जुनः) प्रशंसा के योग्य रूप से युक्त (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले का (वज्र)
शत्रुओं के लिये वज्र के समान (आप) हैं जिस (त्वा) आप का - (अव्ययायै)
पीडा न होने के लिये (प्रशास्त्रोः) सब को शिक्षा देने वाले (मित्रावरुणयोः) सभा
और सेना के स्वामी की (प्रशिपा) शिक्षा से मैं (युनज्मि) समाहित करता हूँ
(मरुताम्) ऋत्विग लोगों के (प्रसवेन) कहने से (स्वधायै) अपनी चीज को धा-
रण करना रूप राजनीति के लिये जिस (त्वा) आप का योगाभ्यास से चिन्तन क-
रता हूँ (मनसा) विचारशील मन (इन्द्रियेण) जीवने सेवे हुए इन्द्रिय से जिस (त्वा)
आप को हम लोग (समापाम) सम्यक् प्राप्त होते हैं । सो आप (जय) दुष्टों को नीत
के निश्चिन्त उत्कृष्ट हूँजिये॥२१॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि राजा और प्रजा पुरुषों को धर्म और अर्थ की सिद्धि के लिये सदा शिदा देवें । जिस से ये किसी को पीड़ा देने रूप राजनीति से विरुद्ध कर्म न करें । सब प्रकार बलवान् हो के शत्रुओं को नीतोंजिस से कभी घन सम्पत्ती की हानि न होवे ॥ २१ ॥

मातृदत्तस्य देववातः ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृदापौ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

प्रजाजनैराजप्रसंगे कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

प्रजापुरुषों को राजा के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

मा ते इन्द्र ते वयं तुरापाडयुक्तासो अब्रह्मता वि
दंसामा तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रुग्मीन्दैव
यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

मा । ते । इन्द्र । तेषाम् । तुरापाट् । अयुक्तासः
अब्रह्मता । वि । दंसाम् । तिष्ठ । रथम् । अधि ।
यम् । वज्रहस्तेति वज्रहस्त । आ । रुग्मीन् ।
देव । यमसे । स्वश्वानिति सुश्रवाम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (ते) तव (इन्द्र) समेश राजन्
(ते) तव (वयम्) राजप्रजाजनाः (तुरापाट्) तुरान् त्वारितान्
शत्रून् सहते (अयुक्तासः) अधर्मकारिणः (अब्रह्मता) वेदे-
श्वरनिष्ठारहितता (वि) (दंसाम् उपदयेम (तिष्ठ) अत्र दृग्गचो-
तस्तिष्ठदिति दीर्घः (रथम्) (अधि) (यम्) (वज्रहस्त) वज्रतुल्या-
नि शस्त्राणि हस्तयोर्ग्रहस्य तत्संबुद्धौ (आ) (रुग्मीन्) अश्वनि-
यमार्था रज्जुः (देव) (यमसे) नियच्छसि (स्वश्वान्) शोभनाश्च
तेऽश्वाश्च तान् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे देवेन्द्र राजन् वज्रहस्त वयन्ते तव सम्बन्धेऽयुक्तासो मा भवाम ते तवाब्रह्मता मास्तुविदसाम यस्तुरापाद् रथं यान् रश्मीन् स्वश्वान् यमसे यं रथगधितिष्ठ । तैस्तं च वयमप्यधितिष्ठेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजं प्रजां जना राज्ञा सहायोग्यं व्यवहारं कदाचिन्न कुर्युः । राजा चैतैः सहान्यायं न कुर्यात् । वेदेश्वराज्ञानुष्ठानाः सन्तः सर्वे समानयानास्तनव्यवहाराः स्युः । न कदाचिदालस्ये प्रमादे वेदेश्वरनिन्दामये नास्तिकत्वे वा वर्तेरन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (देव) प्रकारमान (इन्द्र) सभामति राजन् (वज्रहस्त) जिस के हाथों में वज्र के समान रास्त्र हों उस आप के साथ (वयम्) हमारा प्रना पुरुष (ते) आप के सम्बन्ध में (अयुक्तासः) अधर्मकारी (मा) न हों (ते) आप की (अब्रह्मता) वेद तथा ईश्वर में रहित निष्ठा (मा) न हो और न (विदसाम्) नष्ट करें जो (तुरापाद्) शक्तिकारी यजुषों को सहने हारे आप जिस (रश्मीन्) घोड़े के लगाम की रस्ती और (स्वश्वान्) सुन्दर घोड़ों को (यमसे) नियम से रखते हैं । और जिस (रथम्) रथ के ऊपर (अधितिष्ठ) बैठें उन घोड़ों और उस रथ के हम लोग भी अधिष्ठाता हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजा के पुरुषों को योग्य है कि राजा के साथ अयोग्य व्यवहार कभी न करें तथा राजा भी इन प्रजानों के साथ अन्याय न करे वेद और ईश्वर की आज्ञा का सेवन करते हुए सब लोग एक सवारी एक बिछोने पर बैठें और एकसा व्यवहार करने वाले हों । और कभी आलस्य प्रमाद से ईश्वर और वेदों की निन्दा या नास्तिकता में न फँसे ॥ २२ ॥

अग्नयइत्यस्य देववातऋषिः । अग्नयादयो मंत्रोक्ता देवताः जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ माताऽपत्यानि परस्परं कीदृशं संबदेयुरित्याह ॥

अब माता और पुत्र आपस में कैसे संबाद करें यह वि०

अ॒ग्नये॑ग॒हप॑तये॒ स्वाहा॑ सोमा॒य वन॑स्पतये॒ स्वाहा॑
म॒रुता॑मोज॒से स्वाहे॑न्द्र॒स्येन्द्रि॑याय॒ स्वाहा॑ । पृथि॒वि
मा॒र्त्मा मा॑हि॒ॐ सी॒र्मो अ॒हं त्वाम् ॥ २३ ॥

अ॒ग्नये॑ । गृह॑पतयइति॑ गृहऽप॑तये । स्वाहा॑ ।
सोमा॒य । वन॑स्पतये । स्वाहा॑ । म॒रुता॑म् । अ॒ज॒से ।
स्वाहा॑ । इन्द्र॑स्य । इन्द्रि॒याय॑ । स्वाहा॑ पृथि॒वि ।
मा॒तः । मा । मा॑ । हि॒ॐ सीः॑ । मो॒इति॑ मो । अ॒हम् ।
त्वाम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(अ॒ग्नये) धर्मविज्ञानाढ्याय (गृह॑पतये) गृहा-
श्रमस्वामिने (स्वाहा) सत्यां नीतिम् (सोमा॒य) सोमलताद्या-
यापौर्ध्विणाय (वन॑स्पतये) वनानां पालकायाश्चत्प्रभृतये ।
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधजनितां क्रियाम् (म॒रुता॑म्) प्राणाना-
मृत्विजां वा (अ॒ज॒से) बलाय (स्वाहा) योगशान्तिदां वाचम्
(इन्द्र॑स्य) जीवस्य (इन्द्रि॒याय) नेत्राद्याय अन्तःकरणाय वा
(स्वाहा) सुशिक्षापुक्तां वाचमुपादिष्टिम् (पृथि॒वि) भूमिवत्पृथु-
शुभलक्षणे (मा॒तः) मान्यकार्त्रे जनानि (मा) निषेधे (मा)
माम् (हिंसीः) कुशिक्षया मा हिंस्याः (मो) (अ॒हम्) (त्वाम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यथा राजजना वयं गृहपतयेऽग्नये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्येन्द्रियाय
स्वाहा चरेम तथा यूयमप्याचरत । हे पृथिवि मातस्त्वं मा माहि-
सीस्त्वामहं च मो हिंस्याम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजादिराजजनैः प्रजाहिताय प्रजाजनैरेतेषां सु-
खाय सर्वस्योन्नतये च परस्परं वर्तितव्यम् । माता कुशिक्षयाऽवि-
द्यादानेन स्वसन्तानान्पुष्टवृद्धीन् कदाचिन्नकुर्म्यात् सन्तानाश्च मा-
तुरप्रियं नाचरेयुः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के मनुष्यो जैसे राजा और राजपुरुष हम लोग (गृहपतये)
गृहाश्रम के स्वामी (अग्नये) धर्म और विज्ञान से युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) सत्य-
मीति (सोमायुः) सोम लता आदि आपषि और (वनस्पतये) वनों की रक्षा करने हारे
पीपल आदि के लिये (स्वाहा) वैद्यक शास्त्र के बोध से उत्पन्न हुई क्रिया (मरुताम्)
प्राणों वा अश्विज लोगों के (ओमसे) बल के लिये (स्वाहा) योगाम्यास और शान्ति
की देने हारी वाणी और (इन्द्रस्य) जीव के (इन्द्रियाय) मन इन्द्रिय के लिये (स्वा-
हा) अच्छी शिक्षा से युक्त उपदेश का आचरण करते हैं वैसे ही तुम लोग भी करो ।
हे (पृथिवि) भूमि के समान बहुत से शुभ लक्षणों से युक्त (मात) मज्ज्य करने हारी
जननी तू (मा) मुझ को (मा) मत (हिंसी) बुरी शिक्षा से दुःख दे और (त्वाम्)
तुझ को (अहम्) मैं भी (मो) न दुःख देऊँ ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजा आदि राज पुरुषों को प्रजा के हित प्रजा पुरुषों को राज
पुरुषों के सुख और सब की उन्नति के लिये परस्पर वर्तना चाहिये । माता को योग्य है
कि बुरी शिक्षा और मूर्खतारूप अविद्या देकर सन्तानों की पुष्टि नष्ट न करे । और सन्तानों
को उचित है कि अपनी माता के साथ कभी द्वेष न करें ॥ २३ ॥

हंस इत्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । मुनिर्गार्गी जगती
छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरोपासनेन न्यायसुशिक्षे कार्य्ये इत्याह ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की उपासना पूर्वक सब के लिये न्याय और
अच्छी शिक्षा करें यह वि०

हृ० संः शुचिमद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथि-
द्वेराणसत् । नृपद्वरसद्वेतसद्व्योमसद्वज्जा गोजा
ऋनजा आद्रिजा ऋनम्बुहत् ॥ २४ ॥

ह॒ं॒सः । शुचि॒पत् । शुचि॒सदि॒तिं शुचि॒ऽसत् । व-
 सुः । अ॒न्त॒रि॒क्षसदि॒त्यन्त॒रि॒क्ष॒ऽसत् । हो॒ता । वे॒दि-
 पत् । वे॒दि॒सदि॒तिं वे॒दि॒ऽसत् । अ॒ति॒थिः । दुरो॒ण-
 सदि॒तिं दुरो॒ण॒ऽसत् । नृ॒षत् । नृ॒सदि॒तिं नृ॒ऽसत् ।
 व॒रसदि॒तिं व॒र॒ऽसत् । ऋ॒न्सदि॒त्यृन्॒ऽसत् । व्यो॒म-
 सदि॒तिं व्यो॒म॒ऽसत् । अ॒ब्जाइत्य॒प्ऽजाः । गो॒जा इ
 ति॒गो॒ऽजाः । ऋ॒न्जाइत्य॒न्॒ऽजाः । अ॒द्विजाइत्य॒द्वि
 ॒जाः । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(ह॒ं॒सः) यः संहन्ति सर्वान् पदार्थान् स जग-
 दीश्वरः (शुचि॒पत्) यः शुचिषु पवित्रेषु पदार्थेषु सीदति सः (व-
 सुः) वस्ता वासयिता वा (अ॒न्त॒रि॒क्षसद्) योऽन्तरिक्षेऽवकाशे
 सीदति (हो॒ता) दाता ग्रहीताऽत्ता वा (वे॒दि॒पत्) वेद्यां पृथि-
 व्यां सीदति (अ॒ति॒थिः) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तद्गन्मान्यः (दुरो-
 णसत्) यो दुरोणे गृहे सीदति सः । दुरोणइति गृहना० निघं०
 १ । ५ (नृ॒षत्) यो नृषु सीदति सः (व॒रसत्) यो वरेषुत्तमेषु
 पदार्थेषु सीदति सः (ऋ॒तसत्) य ऋतेषु सत्येषु प्रकृत्यादिषु
 सीदति सः (व्यो॒मसत्) यो व्योमनि सीदति सः (अ॒ब्जाः)
 योऽपो जनपति (गो॒जाः) यो गाः पृथिव्यादीन् जनपति (ऋ॒तजाः)

यः सत्यविद्यामयं वेदं जनपति (अद्रिजाः) यो मेघपर्वतवृक्षादीन्
जनपति सः (ऋतम्) सत्यस्वरूपम् (वृहत्) महद्ब्रह्म ॥२७॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यः परमेश्वरो हंसः शुचिपद्मसु-
रन्तरिक्षसद्गोना वेदिपदातिविदुरोणसमृपहरसद्वत्सद्व्योमसद्वज्रा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहदस्ति तमेवोपासीरन् ॥२८॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वव्यापकं पवित्रकरं ब्रह्मेवोपास्यमस्ति ।
न खल्वेतस्योपासनेन विना किञ्चिदपि पूर्ण धर्मार्थकाममोक्षजं
सुखं भवितुं शक्यम् ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोगों को चाहिये कि जो परमेश्वर (हंसः) सब
पदार्थों को स्थूल करता (शुचिपद्) पवित्र पदार्थों में स्थित (वसुः) निवास करता
और कराता (अन्तरिक्षसत्) अवकाश में रहता (होता) सब पदार्थ देता ग्रहण
करता और प्रलय करता (वेदिपद्) पृथिवी में व्यापक (अतिथि) अभ्यागत के
समान सत्कार करने योग्य (दुरोणसत्) घर में स्थित (नृपद्) मनुष्यों के भीतर
रहता (वरसत्) उत्तम पदार्थों में बसता (ऋतसत्) सत्यप्रकृति आदि नाम वाले
कारण में स्थित (व्योमसत्) पोल में रहता (अज्मा) जलों को प्रसिद्ध करता (गोजाः)
पृथिवी आदि तत्वों को उत्पन्न करता (ऋतजाः) सत्यविद्याओं के पुस्तक वेदों को
प्रसिद्ध करता (अद्रिजा) मेघ पर्वत और वृक्ष आदि को रचता (ऋतम्) सत्यस्व-
रूप और (वृहत्) सब से बड़ा अनन्त है उसी की उपासना करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि सर्वत्र व्यापक और पदार्थों की शुद्धि
करने वाले ब्रह्म परमात्मा ही की उपासना करें क्योंकि उस की उपासना के बिना किसी
को धर्म अर्थ काम मोक्ष से होने वाला पूर्ण सुख कभी नहीं हो सकता ॥ २८ ॥

इयदित्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । भार्गो जगती
छन्दः । निषादेः स्वरः ॥

मनुष्यैः किमर्थं ब्रह्मोपासनीयमित्यु० ॥

मनुष्य ईश्वर की उपासना क्यों करे यह वि०

इयं दस्यायुर्स्यायुर्मयि धेहि युङ्क्षसि वर्चोऽसि
वर्चो मयि धेह्यूर्गस्यूर्जम्मयि धेहि । इन्द्रस्य
वां वीर्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

इयंत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि ।
धेहि । युङ् । असि । वर्चः । असि । वर्चः । मयि ।
धेहि । ऊर्क् । असि । ऊर्जम् । मयि । धेहि ।
इन्द्रस्य । वाम् । वीर्यकृत इति वीर्यकृतः । बाहू इ
ति बाहू । अभ्युपावहरामत्विभिः उपाव हरामि
॥ २५ ॥

पदार्थः—(इयत्) एतावत्परिमाणम् (असि) (आयुः)
जीवनम् (असि) (आयुः) (मयि) जीवात्मनि (धेहि)
(युङ्) समाधाता (असि) (वर्चः) स्वप्रकाशम् (असि)
(वर्चः) (मयि (धेहि) (ऊर्क्) बलवान् (असि) (ऊ-
र्जम्) (मयि) (धेहि) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (वाम्)
युवयोरान्नप्रजाजनयोः (वीर्यकृतः) यो वीर्यं करोति तस्य
(बाहू) बाधते याम्बां बलवीर्याभ्यां तौ (अभ्युपावहरामि)
अभितः सामीप्येऽर्चां स्यापयामि ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मंस्त्वमायुरसीयदापुर्मयि धेहि । त्वं युद्ध-
सि वर्चोऽसि योगज वर्चो मयि धेहि । त्वमूर्गस्यूर्जं मयि धेहि ।
हे राजप्रजाजनौ वीर्यकृत इन्द्रस्येश्वरस्याश्रयेण वा युवयोर्बाहू
बलवीर्यं अहमभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

भावार्थः—यं आत्मस्यं ब्रह्मोपासते ते शोभनं जीवनादिक-
मश्नुवते । तर्हि केनचिदीश्वरस्याश्रयमन्तरा पूर्णो बलपराक्रमौ
लभ्येते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर आप (इयत्) इतना (आयु) जीवन (मयि)
मुक्त में (धेहि) धरिये जिस से आप (युद्ध) सब को समाधि कराने वाले (असि)
हैं (वर्च) स्वय प्रकारा स्वरूप (असि) हैं इस कारण (ऊर्ज) अत्यन्त बलवान्
(असि) हैं इस लिये (ऊर्जम्) बल पराक्रम को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण
कीजिये । हे राज और प्रजा के पुरुषो (वीर्यकृत) बल पराक्रम को बढ़ाने हारे
(इन्द्रस्य) ऐश्वर्य्य और परमात्मा के आश्रय से (वाम्) तुम राज प्रजा पुरुषों के
(बाहू) बल और पराक्रम को (अभ्युपावहरामि) सब प्रकार तुम्हारे समीप में
स्थापन करता हू ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने हृदय में ईश्वर की उपासना करते हैं वे सु-
न्दर जीवन आदि के सुखों को भोगते हैं । और कोई भी पुरुष ईश्वर के आश्रय के
बिना पूर्ण बल और पराक्रम को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २५ ॥

स्योनासीत्यस्य वामदेव ऋषिः । आसन्दी राजपत्नी देवता ।
भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीणां न्यायो विद्यासुशिक्षे च स्त्रीभिरेव कार्यं
नराणां नरेद्वेत्त्याह ॥

स्त्रियों का न्याय विद्या और उन को शिक्षा स्त्री लोग ही करें
और पुरुषों के लिये पुरुष इस वि०

स्योनासि सुपदासि क्षत्रस्य योनिरसि । स्यो-
नामासीद सुपदामा सीद क्षत्रस्य योनिमा
सीद ॥ २६ ॥

स्योना । अस्मि । सुपदा । सुसदेतिसुऽसदा ।
अस्मि । क्षत्रस्य । योनिः । अस्मि । स्योनाम् ।
आ । सीद । सुपदाम् । सुसदामिति सुऽसदाम्
आ । सीद । क्षत्रस्य । योनिम् । आ ।
सीद ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्योना) सुखरूपा (सुपदा) या शोभने व्यवहारे
सीदति सा (अस्मि) (क्षत्रस्य) राज्यन्यायस्य (योनिः) गृहे
न्यायकर्त्री (अस्मि) (स्योनाम्) सुखकारिकाम् (आ) (सीद)
(सुपदाम्) शुभसुखदात्रीम् (आ) (सीद) (क्षत्रस्य) क्षत्रियकुलस्य
(योनिम्) (आ) (सीद) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यतस्त्वं स्योनासि सुपदासि क्षत्रस्य योनिं
राजनीतिमासीद ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपत्नी सर्वासां स्त्रीणां न्यायमुद्दिक्षे च सदैव
कुम्प्यात् । नैतासामेते पुरुषेः कारयितव्ये । कृतः पुरुषाणां समीपे
त्रिषो लज्जिता माताश्च भूत्वा यथावद्वक्तुमध्येतुं च न शक्नु-
वन्त्यतः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे राणी नितं लिये आप (स्योना) सुखरूप (अस्मि) हैं
(सुपदा) सुन्दर व्यवहार करने वाली (अस्मि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के न्याय के

एवंभूत त्वामहमदब्धेन चक्षुषा ऊर्ज्जैऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे चावपश्यामि । स च त्वमस्माभिः सर्वत्र रूपया विदितः
पूजितश्च भवेत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञोऽदित्या रास्नास्ति विष्णोर्वेषोः-
ऽस्त्यग्नेर्जिह्वास्ति देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुहूर्भवति तस्मा-
त्तमहमदब्धेन चक्षुषोर्ज्जैऽवपश्यामि तथाऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे हितायावपश्यामि ॥ ३० ॥

• भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैरयं जगदीश्वरः प्रति-
वस्तुषु स्थितः प्रतिपादितः पूज्यश्च भवतीति मन्तव्यम् । तथा चाय-
यज्ञः प्रतिमंत्रेण संन्यगनुष्ठितः सर्वप्राणिभ्यः प्रतिवस्तुषु पराक्रमबल-
प्राप्तये भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर, जो आप । (अदित्यै) पृथिवीके । (रास्ना) रस
आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेवाले । (असि) हैं । (विष्णोः) (असि) व्यापक ।
(वेषः) पृथिवी आदि सब पदार्थोंमें प्रवर्तमान भी । (असि) हैं तथा । (अग्नेः)
भौतिक अग्निके । (जिह्वा) जीभरूप । (असि) हैं वा । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लि-
ये । (धाम्ने धाम्ने) जिनमे कि वे विद्वान् सुखरूप पदार्थोंको प्राप्त होते हैं जो
मीनों धाम अर्थात् स्थान नाम और जन्म हैं उन धर्मोंकी प्राप्तिके तथा । (यजुषे
यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ का आशय प्रकाशित होनेके लिये । (सुहू) जो श्रेष्ठतासे
स्तुति करनेके योग्य है इस प्रकारके । (त्वा) आपको मैं । (अदब्धेन) प्रेमसुख-
युक्त । (चक्षुषा) गिज्ञानसे । (ऊर्ज्जैः) पराक्रम । (अदित्यै) पृथिवी तथा । (दे-
वेभ्यः) श्रेष्ठगुणों वा । (धाम्ने धाम्ने) स्थान नाम और जन्म आदि पदार्थोंकी
प्राप्ति तथा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ के आशय जनानेके लिये । (अव-
पश्यामि) ज्ञानरूपी नेत्रोंसे देखता हूं आप भी रूपा करके मुझको विदित और
मेरे पूजनको प्राप्त । (यव) हूँलिये । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । अरु दू-
सरा कहने हैं । जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) अन्तरिक्षके । (रास्ना) संय-
न्धी रसादि पदार्थोंकी क्रियाका कारण । (असि) है । (विष्णोः) पदसंन्यधी
कार्योंका । (वेषः) व्यापक । (असि) हैं । (अग्नेः) भौतिक अग्निका । (जिह्वा)
जिह्वारूप । (असि) हैं । (देवेभ्यः) तथा दिव्य गुण । (धाम्ने धाम्ने) कीर्ति स्था-

(योनिः) करने वाली (अस्ति) हैं । इस लिये आप (स्योनाम्) सखकारक
अच्छी शिक्षा में (आसीद) तत्पर हूँजिये (सुप्रशम्) अच्छे सुख देने वाली विद्या को
(आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये तथा कराइय और (क्षत्रस्य) क्षत्रिय कुल
की (योनिः) राजनीति को (आसीद) सब स्त्रियों को बनाइये ॥ २६ ॥

भावार्थः—सजाओं की स्त्रियों को चाहिये कि सब स्त्रियों के लिये न्याय
और अच्छी शिक्षा दें और स्त्रियों का न्यायादि पुरुष न कर क्योकि पुरुषों के सामने
और लज्जित और न्यून युक्त होकर यथावत् बोल पाए ही नहीं सकती ॥ २६

निर्षादेत्यस्य शुभः शोः ऋषिः । वरुणो देवता । विर्षालिका
संध्या विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजवद्राजपत्नयोऽपि राजधर्मनाचरेयुरित्याह ॥

राजा के समान राणी भी राजधर्म का अचरण करे यह वि० ॥

निर्षाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साधाय
ज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

नि । पमाद । धृतव्रत इति धृतव्रतः । वरुणः ।
पस्त्यु सु । आ । साधाय येति साम्भरं ज्याय ।
सुक्रतुरिति सुक्रतुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (सपाद) सीदतु (धृतव्रतः)
धृतानि सत्याचरणबद्ध-धर्मादीनि व्रतानि येन सः (वरुणः) पु-
रुषोत्तमः (पस्त्यासु) न्यायगृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय)
सम्राजां भवाय कर्मणे वा (सुक्रतुः) शोभना क्रतुः प्रज्ञा क्रि ॥
वा यस्य सः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यथा तव धृतव्रतः सुकृतुर्वरुणः पतिः
साम्राज्याय पत्न्याम्वा निपसाद तथा तत्र त्वमपि न्यायं कुरु॥२७॥

भावार्थः—यथा सम्राट् साम्राज्यं पालितुं न्यायासने स्थित्वा
पुरुषाणां सत्यं न्यायं कुर्यात्तथा राजपत्नी स्त्रियां नित्यं न्यायं
कुर्यात् । अतः किमागतं यादृशो नीतिविद्याधर्मयुक्तः स्वामी पुरुषा
णां न्यायं कुर्यात्तादृश्येव तत्स्त्रिया भवितव्यमिति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे राणी जैसे आप का (धृतव्रतः) सत्य का आचरण और व्र-
तचर्य आदि व्रतों का धारण करने हारा (सुकृतुः) सुन्दर बुद्धि वा क्रिया से युक्त
(वरुणः) उत्तमपति (साम्राज्याय) चक्रवर्त्ति राज्य होने और उस के काम करने
के लिये (पत्न्याम्वा) न्यायधर्मों में (आ) निरन्तर (नि) नित्य ही (ससाद) बैठ के न्याय
करे वैसे तू भी न्यायकारिणी हो ॥ २७ ॥

भावार्थः—जैसे चक्रवर्त्ती राजा चक्रवर्त्ती राज्य की रक्षा के लिये न्याय
की गद्दी पर बैठ के पुरुषों का ठीक २ न्याय करे वैसे ही नित्यप्रति राणी लोग स्त्रियों
का न्याय करें । इस से क्या आया कि जैसा नीति विद्या और धर्म से युक्त पति हो
वैसी ही स्त्री को भी होना चाहिये ॥ २७ ॥

अभिभूरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । यजमानो देवता । धृति-
द्वन्द्वः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स राजा कीदृशो भूत्वा कस्मै किं कुर्यादित्यु०

फिर वह राजा कैसा हो के किस के लिये क्या करे इस वि०

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम्रह्मस्त्वं
ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणोसि सत्यो-
जाइन्द्रासि विश्वो जा रुद्रोसि सुशेवः बहुकार-
श्रेयस्करभूयस्करेन्द्रस्य वज्रोसि तेन मे रक्ष्यामि॥२८॥

अभिभूरित्यभिऽभूः । असि । एताः । ते । पञ्च ।
 दिशः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा ॥
 असि । सविता । असि । सत्यप्रसवइति सत्यऽ-
 प्रसवः । वरुणः । असि । सत्यौजाइति सत्यऽ-
 औजाः । इन्द्रः । असि । विशौजाः । रुद्रः ।
 सुशेवइति सुशेवः । बहुकारेति । बहुऽकार । श्रेय-
 स्कर । श्रेयःकरेति श्रेयःऽकर । भूयस्कर । भूयः-
 करेति भूयःऽकर । इन्द्रस्य । वज्रः । असि । तेन ।
 मे । रुध्य ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अभिभूः) दुष्टानां तिरस्कर्त्ता (असि) (ए-
 ताः) (ते) तव (पञ्च) पूर्वादयश्चतस्रोऽथ ऊर्ध्वा चैका (दिशः)
 (कल्पन्ताम्) सुखयुक्ता भवन्तु (ब्रह्मन्) प्राप्तब्रह्मविद्य (त्व-
 म्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदाखिलराजप्रजानुखनिमित्तानां पदार्थानां
 निर्माता (असि) (सविता) ऐश्वर्गोत्पादकः (असि) (सत्य-
 प्रसवः) सत्येन कर्मणा प्रसव ऐश्वर्य यस्य सः (वरुणः) वर-
 स्वभावः (असि) (सत्यौजाः) सत्यमोजो वज्र यस्य सः
 (इन्द्रः) सुखानां धाता । (असि) (विशौजाः) विशा प्रज-
 या सहैजः पराक्रमो यस्य सः (रुद्रः) शत्रूणां दुष्टानां रोदयिता
 (असि) (सुशेवः) शोभनं शेवं सुखं यस्य सः । शेवमिति सु-
 खना० निध० १ । ६ (बहुकार) बहूनां सुखानां कर्त्तः (श्रेय-
 स्कर) कल्याणकर्त्तः (भूयस्कर) पुनः पुनरनुष्ठातः (इन्द्रस्य)

ऐश्वर्यस्य (वज्रः) प्रापकः (असि) (तेन) (मे) ममम् (रध्य)
संराध्नुहि ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ब्रह्मन् यथा यस्य ते
तवेताः पंच दिशः कल्पेन् तथा मम भवत्पत्न्याः कल्पन्ताम् । यथा
त्वमभिभूरासि सवितासि सत्य प्रसवो वरुणोऽसि सत्यैजा इन्द्रोऽसि
विश्वीजाः सुशेवो रुद्रोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि तेषांऽहमपि भवेयं यथाऽ-
हं येन तुभ्यमृद्धिसिद्धिं कुर्यां तथा त्वं तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु.—यथा पुरुषः सर्वदिक्लुकीर्ति-
र्वेदप्रवीणः सत्यकारी सर्वस्य सुखप्रदो धार्मिको जनो भवेत्तथा त-
त्पत्नी स्यात्ते राजधर्मे स्वीकृत्यास्माद्बहु सुखं बह्वश्रियं च प्राप्नु-
वन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (बहुकार) बहुत मुखों (श्रेयस्कर) कल्याण और (भूय-
स्कर) बार २ अनुष्ठान करने वाले (ब्रह्मन्) आत्माविद्या को प्राप्त हुए जैसे जिस
(ते) आपने (एताः) ये (पञ्च) पाँच आदि चार और ऊपर नीचे एक (दि-
शः) पाँच दिशा सामर्थ्य युक्त हों जैसे मेरे लिये आपकी पत्नी की कीर्ति से भी (क-
ल्पन्ताम्) मुक्त युक्त हों । जैसे आप (अभिभूः) दुष्टों का तिरस्कार करने वाले
(असि) हैं (सतिता) प्रेरण के उत्पन्न करने वाले (असि) हैं (सत्यप्रसवः)
सत्य की प्रेरणा से मुक्त मुक्त युक्त (रुद्र) शुभ और दुष्टों को दलाने वाले (असि)
हैं (इन्द्रस्य) प्रेरण के (वज्रः) प्राप्त कराने वाले (असि) हैं जैसे मैं भी होऊँ
जैसे मैं आप के जाने आदि सिद्धि करूँ वैसे (तेन) उस से (मे) मेरे लिये (र-
ध्य) कार्य करने का सामर्थ्य कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—मन मनुष्यों को चाहिये कि जैसा पुरुष सब दिशाओं में कीर्ति
युक्त वेदों को जानने पनुर्वेद और अथर्ववेद की विद्या में प्रवीण सत्य करने और सब
को मुक्त देने वाला धर्मात्मा पुरुष होने उस की स्त्री मा जैसे ही होते उन को राज
धर्म में स्थापन करके बहुत मुक्त और बहूँ सी शोभा को प्राप्त हों ॥ २८ ॥

अग्निरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडापीं
जगती छन्दः । निपादःस्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत् किंकुर्युरित्याह ॥

फिर राजा और प्रजा के जन किस के समान क्या करें यह वि० ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुपाणो अग्निः पृथुर्धर्मण-
स्पतिराज्यस्य वेतुं स्वाहा । स्वाहाकृताः सूर्यस्य
रश्मिभिर्यतध्वमसजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥२९॥

अग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । जुपाणः । अ-
ग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । राज्यस्य । वे-
तु । स्वाहा । स्वाहाकृताइति स्वाहाऽकृताः । सू-
र्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः । यतध्वम् । स-
जातानामिति सऽजातानाम् । मध्यमेष्ठ्याय । म-
ध्यमेस्थ्यायेति मध्यमेऽस्थ्याय ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यदेव (पृथुः) विस्तीर्णपुरुषार्थः
(धर्मणः) धर्मस्य (पतिः) पालयिता (जुपाणः) सेवमानः
(अग्निः) विद्युदेव (पृथुः) महान् (धर्मणः) न्यायस्य (पतिः)
रक्षकः (राज्यस्य) घृतादेर्हविषः (वेतु) व्याप्नोतु (स्वाहा) स-
त्ययां क्रियया (स्वाहाकृताः) याः स्वाहासूत्यां क्रियां कुर्वन्ति-
ताः (सूर्यस्य) (रश्मिभिः) (यतध्वम्) (सजातानाम्) जा-

तैः सह वर्त्तमानानाम् (मध्यमेष्ठयाय) मध्ये पक्षपातरहिते भवे
न्याये तिष्ठति तस्य भावाय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे राजन् राज्ञि वा यथा पृथुर्वर्मणस्पतिर्जुपाणोऽ-
ग्निः सजातानां मध्यमेष्ठयाय स्वाहाऽऽज्यस्य वेति । सूर्यस्य रश्मि-
भिः सह हविः प्रसार्य सुखयति तथा धर्मणस्पतिः पृथुर्जुपाणोऽ-
ग्निर्मवान् राष्ट्रं वेत्तु तथा च हे स्वाहाकृताः सभासस्त्रियो यूपम-
भि प्रयतध्वम् ॥ २९० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—हे राजप्रजाजना यूयं यथा सू-
र्यप्रसिद्धविद्युदग्निवद्वर्त्तित्वा पक्षपातं विहाय समानजन्मसु मध्य-
स्थाः सन्तो न्यायं कुरुत । तथाऽयमग्निः सवितृप्रकाशे वायौ च
सुगन्धं द्रव्यं प्राप्य वायुजलोपधि शुद्धिद्वारा सर्वान् प्राणिनः सुख-
यति तथा न्याययुक्तैः कर्मभिः सहचरिता भूत्वा सर्वाः प्रजाः
सुखयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे राजन् वा राजपति जेत (पृथु) महापुरुषार्थ युक्त धर्म का
(पति) रक्षक (जुपाण) सेवक (अग्नि) विजुली समान व्यापक (सजातानाम्)
उत्पन्न हुए पदार्थों के साथ वर्त्तमान पदार्थों के (मध्यमेष्ठयाय) मध्य में स्थित हो के
(स्वाहा) सत्य किया हो (आज्यस्य) पुन आदि होम के पदार्थों को प्राप्त कराता
हुआ (सूर्यस्य) सूर्य की (रश्मिभिः) किरणों के साथ होम किये पदार्थों को फैला
के सज देता है वैसे (धर्मण) न्याय के (पति) रक्षक (पृथु) बड़े (जुपाण)
भेडा, दर्जे, वाला, (अग्नि) नेत्रार्थ, ज्ञान, राज्य को (वेत्तु) प्राप्त हुआये वैसे ही
हे (स्वाहाकृता) सत्य काम करने वाले सभासद पुरुषों वा स्त्री लोगों तुम् (यत-
ध्वम्) द्रव्यन किया करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में राजरजु० हे राज और प्रजा के पुरुषों तथा सूर्य
की वा राशों के सभासदों पुन लोग सूर्य प्रसिद्ध और विद्युत अग्नि के समान पक्ष

पक्षपात छोड़ एक जन्म में मध्यस्थ हो के न्यायकरो । वैसे यह आग्नि सूर्य के प्रकाश में और वायु में सुगन्धियुक्त द्रव्यों को प्राप्त करा वायु जल और ओषधियों की शुद्धि द्वारा सब प्राणिओं को सुख देता है वैसे ही न्याय युक्त कर्मों के साथ आचरण करने वाले हो के सब प्रजाओं को सुख युक्त करो ॥ २९ ॥

सवित्रेत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । सवित्रादिर्मन्त्रोक्ता देवताः ।
स्वराद्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृग्गुणैः सह राज्ञा राज्ञ्या वा भवितव्यमित्यु० ॥

राजा वा राणी को कैसे गुणों से युक्त होना चाहिये इस० ॥

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपाः
पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरु-
णेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना
दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्रसवित्रा । सरस्वत्या ।
वाचा । त्वष्ट्रा । रूपाः । पूष्णा । पशुभिरिति
पशुभिः । इन्द्रेण । अस्मेइत्यस्मे । बृहस्पतिना ।
ब्रह्मणा । वरुणेन । औजसा । अग्निना ।
तेजसा । सोमेन । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या ।
देवतया । प्रसूतइति प्रसूतः । प्र । सर्पामि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(सवित्रा) प्रेरकेन वायुना (प्रसवित्रा)सकलचे-
ष्टोत्पादकेनेव शुभकर्मणा (सरस्वत्या) प्रज्ञास्तविज्ञानक्रियायुक्तया

(वाचा) वेदवाण्येव सत्यभाषणेन (त्वष्ट्रा) छेदकेन प्रतापिना
 सूर्येणैव न्यायेन (रूपैः) सुखस्वरूपैः (पूष्णा) पृथिव्या ।
 पूषेति पृथिव्याना० । निधं० १ । १ (पशुभिः) गवादिभिरिव
 प्रजायाः पालनेन (इन्द्रेण) विद्युदिवैश्वर्येण (अस्मे) अस्मा-
 भिः (बृहस्पतिना) बृहता पालकेन चतुर्वेदविदा विदुषेव विद्या-
 सुशिक्षाप्रचारेण (ब्रह्मणा) वेदार्थज्ञानेन ज्ञापनेनेवोपदेशकेन (वरु-
 षेन) वरेण जलसमूहेनेव शान्त्या (अोजसा) बलेन (अग्निना)
 पावकेन (तेजसा) तीक्ष्णेन ज्योतिषेव शत्रुदाहकत्वेन (सोमेन)
 चन्द्रेण प्रकाशमानेनेवाह्लादकत्वेन (राज्ञा) प्रकाशमानेन (वि-
 ष्णुना) व्यापकेन परमेश्वरेणैव शुभगुणकर्मस्वभावेन (दशम्या)
 दशाना पूर्णिकया (देवतया) देदीप्यमानया सह (प्रसूतः) प्रेरितः
 (प्र) प्रगतः (सर्पामि) चलामि ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजनायथाऽहंप्रसवित्रा सवित्रा सरस्वत्या
 वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरेन्द्रेणास्मे ब्रह्मणा बृहस्पतिनौजसा
 वरुणेन तेजसाऽग्निना राज्ञा सोमेन दशम्या देवतया विष्णुना च
 सह प्रसूतः संन् प्रसर्पामि तथा युयमापि प्रसर्पध्वम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—यो जनः सूर्यादिगुणयुक्तः पितृवत्प्रजापालकः
 स्यात् स राजा भवितुं योग्यः । यश्चैवं पुत्रवद्भर्त्तमानो भवेत्स प्रजा
 भवितुमर्हति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे प्रजा और रानपुरुषो जैसे मैं (प्रसवित्रा) प्रेरणा करने वाले
 वायु (सवित्रा) सपूर्ण चेष्य उत्पन्न कराने हारे के समान शुभ कर्म (सरस्वत्या) प्र-
 रसित विज्ञान और क्रिया से युक्त (वाचा) वेद वाणी के समान सत्य भाषण (त्व-
 ष्ट्रा) छेदक और प्रताप युक्त सूर्य के समान न्याय (रूपैः) सुखरूप (पूष्णा) पृथिवी

(पशुभिः) गौ आदि पशुओं के समान प्रजा के पालन (इन्द्रेण) विजुली (अस्मे) हम (बृहस्पतिना) बड़ों के रत्नक चार वेदों के जानने हारे विद्वान् के समान विद्या और सुन्दर शिक्षा के प्रचार (ओजसा) बल (वरुणेन) जल के समुदाय (तेजसा) तीक्ष्ण ज्योति के समान शत्रुओं के चलाने (अग्निना) अग्नि (राज्ञा) प्रकाशमान आनन्द के होने (सोमेन) चन्द्रमा (दशम्या) दशसंख्या को पूर्ण करने वाली (देवतया) प्रकाशमान और (विष्णुना) व्यापक ईश्वर के समान शुभ गुण कर्म और स्वभाव से (प्रसूतः) प्रेरणा किया हुआ मैं (प्रसर्पामि) अच्छे प्रकार चलता हूँ। वैसे-तुम लोग भी चलो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यादि के गुणों से युक्त पिता के समान रक्षा करने हारा हो वह राजा होने के योग्य है। और जो पुत्र के समान वर्तमान करे वह प्रजा होने योग्य है ॥ ३० ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्यु०॥

फिर मनुष्य कैसे हो के क्या करें यह वि० ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णै पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो
अतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३९ ॥
अश्विभ्यां मित्यश्विभ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णै ।
पच्यस्व । वायुः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः ।
अतिस्त्रुत इत्यतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्यामिवाऽध्यापकोपदे-
शंकाभ्याम् (पच्यस्व) परिपक्वो भव (सरस्वत्यै) सुशिक्षितयै
वाचे (पच्यस्व) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (मुत्राम्णे) सुष्ठु
रक्तकाय (पच्यस्व) (वायुः) वायुरिव (पूतः) (पवित्रेण)
शुद्धेन धर्माचरणेन निर्दोषः (प्रत्यङ्) प्रत्यंचतीति पूजितो भव
(सोमः) ऐश्वर्यवान् सोमगुणसंपन्नो वा (अतिश्रुतः) अत्यन्त-
ज्ञानवान् (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (युज्यः) युक्तः (सखा)
मित्रः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन त्वमश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै प-
च्यस्व मुत्राम्णे इन्द्राय पच्यस्व । पवित्रेण वायुरिव पूतः प्रत्यङ्
सोमोऽतिश्रुत इन्द्रस्य युज्यः सखा भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या आस्योर्ध्यापकोपदेशकयोः सकाशात्सु-
शिक्षा प्राप्य शुद्धैर्धर्माचरणैः स्वात्मानं पवित्रकृत्य योगाङ्गीश्वर
मुपास्त्रैश्वर्याय प्रयत्य परस्परं सखायो भवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजा तथा प्रजा पुरुषो तुम (अश्विभ्याम्) सूर्य चन्द्रमा के
समान अध्यापक और उपदेशक (पच्यस्व) शुद्धबुद्धिवाले हो (सरस्वत्यै) अच्छी
शिक्षा युक्त वाणी के लिये (पच्यस्व) उद्यत हो (मुत्राम्णे) अच्छी रक्षा करने हा-
रे (इन्द्राय) परमेश्वर्य के लिये (पच्यस्व) दृढ़ पुरुषार्थ करो (पवित्रेण) शुद्धधर्म
के आचरण से (वायु) वायु के समान (पूत) निर्दोष (प्रत्यङ्) पूजा को प्राप्त
(सोम) अच्छे गुणों से युक्त ऐश्वर्यवाले (अतिश्रुत) अत्यन्त ज्ञानवान् (इन्द्रस्य)
परमेश्वर के (युज्य) योगाभ्यास सहित (सखा) मित्र हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को चाहिये कि सत्यवादी भगोत्मा आस अध्यापक और
उपदेशक से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो शुद्ध धर्म के आचरण से अपने आत्मा को पवित्र

न ओर जन्म इनकी प्राप्ति वा । (यनुपे यनुपे) यनुवेदके मंत्र २ का आशय ज्ञानेके लिये । (मुहू) अच्छी प्रकार प्रशंसा करने योग्य । (असि) होता है इस कारण (त्वा) उस यज्ञको मैं । (अद्वयेन) सुखपूर्वक । (चक्षुषा) प्रत्यक्ष प्रमाणके साथ नेत्रोंसे । (अवपश्यामि) देखता हूँ तथा । (त्वा) उसे । (अदित्ये) पृथिवी आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) उत्तम २ गुण । (धाम्ने धाम्ने) स्थान २ तथा । (यनुपे यनुपे) यनुवेदके मंत्र २ से हित होनेके लिये । (अवपश्यामि) क्रियाकी कुशलतासे देखता हूँ ॥ ३० ॥

भावार्थ — इस मंत्रमें श्रेयालंकार है सब मनुष्योंको जैसे यह अगदीश्वर वस्तु २ में स्थित तथा वेदके मंत्र २ में प्रतिपादित ओर सेवा करने योग्य है वैसे ही यह यज्ञ वेदके प्रतिमंत्रसे अच्छी प्रकार सिद्ध प्रतिपादित विद्वानोंने सेवित किया हुआ सब प्राणियोंके लिये पदार्थ २ में पराक्रम ओर बलके पहुंचानेके योग्य होता है ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । पूर्वार्द्धे

जगती छन्दः । निषादः स्वरः । तेजोऽसीत्यस्याऽनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

॥ स यज्ञः कथं पवित्रीकरोतीत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञ कैसे पवित्र होता है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्य-

स्य रुश्मिभिः सवितुर्वैः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण

पवित्रेण सूर्य्यस्य रुश्मिभिः ॥ तेजोसि शुक्रमस्त-

मृतमसि धाम नामासि त्रियन्देवानामनाधृष्टं दे-

वयजनमसि ॥ ३१ ॥

सवितुः । त्वा । प्रसवइति प्रसवे । उत् । पुनामि । अ-

च्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्य्यस्य । रुश्मिभिरिति रुश्मिभिः ।

सवितुः । वः । प्रसवइति प्रसवे । अच्छिद्रेण । पवित्रे-

ण । सूर्य्यस्य । रुश्मिभिरिति रुश्मिभिः । तेजः । असि ।

योग के अङ्गों से ईश्वर की उपासना और सपत्ति होने के लिये प्रयत्न कर के आपस में मित्र भाव से वृत्ते ॥ ३१ ॥

कुविदङ्केत्यस्य गुणः शेष अपिः । क्षत्रपतिर्देवता । निचूद्वा-
ही त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजादिसभ्यैः प्रजायै किंवत्किं किङ्कर्त्तव्यमित्याह ॥

राजा आदि सभा के पुरुष किस के तुल्य क्या करें यह वि० ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वि-
यूयं । इहेहेपां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमं
उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तइतियवमन्तः । यवम् ।
चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुपूर्वम् ।
वियूयेति वियूयं । इहेहेतीहऽइह । उपाम् ।
कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमउक्तिमिति
नमःऽउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् ।
त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुवा-
म्णइति सुऽत्राम्णे ॥ ३२ ॥

सचा । विपिपानेति विऽपिपाना । शुभः । पती-
ति पती । इन्द्रम् । कर्मस्विते कर्मऽसु आवतम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठु रमन्ते यस्मि-
न् तुम् (अश्विना) सूर्यचन्द्रमसाविव सभासेमेशौ (नमुचौ)
न मुचति स्वकीयं कर्म यस्तस्मिन् (आसुरे) असुरस्य मेघ-
स्याऽयं व्यवहारस्तस्मिन् । असुरइति मेघना • निर्घ० १ । १० ॥
(सचा) सत्यसमवेतौ (विपिपाना) विविधं राज्यं रक्षमाणौ
(शुभः) कल्याणकरस्य व्यवहारस्य (पती) पालयितारौ (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तौ धनिकम् (कर्मसु) कृष्णादिक्रियासु प्रव-
र्त्तमानम् (आवतम्) रक्षतम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सचा विपिपाना शुभस्पती अश्विना युवं नमु-
चावासुरे कर्मसु वर्त्तमानं सुराममिन्द्रं सततमावतम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टेभ्यः श्रेष्ठानां रक्षणायैव राजभावः प्रवर्त्तते ।
नहि राजरक्षणेन विना कस्याचित्कर्मचारिणः कर्मणि निर्दिष्टेन
प्रवृत्तिर्भवितुं योग्याऽस्ति न च खलु प्रजाजनाऽनुकूल्यमन्तरा राज-
पुरुषाणां सुस्थिरता जायते तस्माद्वनसिंहवत्परस्परं सहायेन सर्वे रा-
जप्रजाजनाः सदा सुखिनः स्युः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सचा) मिले हुए (विपिपाना) विविध राज्य के रक्षक (शु-
भ) कल्याण कारक व्यवहार के (पती) पालन करने वाले (अश्विना) सूर्य
चन्द्रमा के समान सभापति और सेनापति (युवम्) तुम दोनों (नमुचौ) जो अपने
दुष्ट कर्म को न छोड़े (आसुरे) मेघ के व्यवहार में (कर्मसु) खेती आदि कर्मों में
वर्त्तमान (सुरामम्) अच्छी तरह जिस में रमण करें ऐसे (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले
पती की निरन्तर (आवतम्) रक्षा करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टों से श्रेष्ठों की रक्षा के लिये ही राजा होता है राज्य का रक्षा के बिना किसी चेष्टावान् नर की कार्य में निर्विघ्न प्रवृत्ति कभी नहीं हो सकती । और न प्रजा जनों के अनुकूल हुए बिना राजपुरुषों की स्थिरता होती है ॥ इसलिये वन के सिंहों के समान परस्पर सहायी हो के सब राज और प्रजा के मनुष्य सदा आनन्द में रहें ॥ ३३ ॥

पुत्रमिवेत्यस्य शूनःशेषं कविः । अश्विनौ देवते । मुरिक् पक्तिशब्दः । पंचमः स्वरः ॥

राजप्रजे पितापुत्रवर्त्तयतामित्याह ॥

राजा और प्रजा को पिता पुत्र के समान वर्त्तना चाहिये यह वि० ॥

पुत्रमिव पितरौ अश्विनौ भेन्द्रावयुः काव्यैर्दंसनाभिः । यत्सुगमं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

पशु १६१ पुत्रमिवेति पुत्रमइव । पितरौ । अश्विनौ । उभा । ॥ अयं द्वि । आवयुः । काव्यैः । दंसनाभिः । यत् ।

रामम् । वि । अपिवः । शचीभिः । सरस्वती ।

त्य या- नि श्रेष्ठ । मघवन्निति मघवन् अभिष्णक् ॥ ३४ ॥

वार्थः—(पुत्रमिव) यथाऽपत्यानि (पितरौ) जननीज-

न्ना (अश्विना) समासेनेशौ (उभा) द्वौ (इन्द्र) सर्वसभे-
शराजन् (आवयुः) सर्व राज्यं रक्षयाम् (काव्यैः) कविभिः
परमविद्वद्भिर्धार्मिकैर्नर्मितैः (दंसनाभिः) कर्मभिः (यत्) यः (सु-
रामम्) शोभन आरामोभ्येन रसेन तम् (व्यपिवः) विविधतया

पदार्थः—(कुवित्) वहैश्वर्यः । कुविदिति बहुना० निर्घ०
 २ । १ । (अरू) योऽङ्कति जानाति तत्सम्बुद्धौ (यवमन्तः)
 बहवो यवा विद्यन्ते येषां ते रुषीवलाः (यवम्) (चित्)
 अपि (यथा) (दान्ति) लुनन्ति (अनुपूर्वम्) क्रमशः (वि-
 यूय) बुसादिकं पृथक्कृत्य (इहेह) अस्मिन्नस्मिन्व्यवहारे
 (एषाम्) रुषीवलानाम् (कणुहि) कुरु (भोजनाति) (ये)
 (बर्हिषः) वृद्धाः (नमउक्तिम्) नमसोऽनस्योक्तिं वधनम्
 (यजन्ति) संगच्छन्ते (उपयामगृहीतः) ब्रह्मचर्यनियमैः स्वी-
 कृतः (अस्ति) (अश्विन्याम्) व्यासविद्याभ्यां शिक्षकाभ्याम्
 (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) विद्यायुक्तवाचे (स्वा) (इन्द्रया) उत्तमैश्व-
 र्याय (स्वा) (मुत्राम्णे) सुष्ठुवाणाय ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अंग राजन् यः कुवित्स्वमश्विन्यामुपयामगृ-
 हीतोऽस्ति तं सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा वयं स्वीकुर्मः । ये बर्हिषो नम-
 उक्तिं यजन्ति तेभ्यः सत्कारेण भोजनादीनि देहि । यथा यवमन्त
 इहेह यवमनुपूर्वं दान्ति बुसाद्यिद्यवं विपूय रक्षन्ति तथैषां सत्या-
 सत्ये विविच्य रक्षणं कणुहि ॥ ३२ ॥

भाचार्यः—अत्रोपमालं० यथा रुषीवलाः परिश्रमेण पृथि-
 व्याः सकाशादनेकानि फलादीन्युत्पाप्य संरक्ष्य भुजते निस्तारं त्य-
 जन्ति यथा विहितं मागं राज्ञे वदति तथैव राजादिभिर्जनैरातिश्र-
 मेणीतान् संरक्ष्य न्यायेनैश्वर्यमुत्पाद्य सुपात्रेभ्यो दत्त्वाऽऽनन्दो भो-
 क्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अक्ष) ज्ञानवान् राजन् जो (कुवित्) बहुत ऐश्वर्य्य वाले

आप (अश्विन्याम्) विधा को प्राप्त हुए शिक्षक लोगों के लिये (उपयामगृहीत) ऋषचर्य्य के नियमों से स्वीकार किये (अस्ति) हैं उन (सरस्वत्यै) विधा मुक्त वाणी के लिये (त्वा) आप को (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य्य के लिये (त्वा) आप को और (सुत्रामणे) अच्छी रक्षा के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं । उन के लिये सत्कार के साथ भोजन आदि दीजिये । जैसे (यवमन्त) बहुत जौ आदि धान्य से युक्त खेती करने वाले लोग (इहेह) इस १ व्यवहार में (यवम्) यवादि अन्न की (अनुपूर्वम्) कम से (दान्ति) लुनते (काटते) हैं । मुस से (पित) मी (यवम्) जवों को (वियूय) पृथक् कर के रक्षा करते है वैसे सरय असत्य को ठीक २ विचार के इन की रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमाल—जैसे खेती करने वाले लोग परिश्रम के साथ पृथिवी से अनेक फलों को उत्पन्न और रक्षा करके भोगते और अन्न को फै-कते हैं और जैसे ठीक २ राज्य का भाग राजा को देते हैं वैसे ही राजा आदि पुरुषों को चाहिये कि अत्यन्त परिश्रम से इन की रक्षा न्याय के आधार से ऐश्वर्य्य को उत्पन्न कर और सुपाशों के लिये देतेहुए आनन्द को भोगें ॥ १२ ॥

युवामित्यस्य शूनःशेष ऋषिः । अश्विनौ देवते । निचूदनु-
पटुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

सभासेनेशाभ्यां प्रयत्नतो वणिग्जनाः, संरक्षयादित्याह ॥

सभा और सेनापति प्रयत्न से बैर्यों की रक्षा, करें यह वि० ॥

युव० सुरामंमश्विना नमुंवावासुरे सर्वा । विपि-
पाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वाचितम् ॥ ३३ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुंचौ । आसुरे ।

पिव (शचीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वती) विद्यासुशिक्षितावागि-
व पत्नी (त्वा) त्वाम् (मधवन्) पूजितधनं वन् (अभिष्णाक्)
उपसेवताम् । भिष्णाञ्ज, उपसेवायामिति कण्ठ्वादिधातोर्लङि वि-
करणाव्यत्ययेन युको लुक् । अन्यत्कार्य स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मधवनिन्द्र यत्त्वं शचीभिः सुरामं व्यपिबस्त्वं त्वा
सरस्वत्यभिष्णाक् । हे अभिन्ना राजाज्ञापितानुभौ सेनापतिन्याया-
धीशौ युवां काव्यैर्दसनाभिः पितरौ पुत्रमिव राज्यमावधुः ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सर्वशुभगुणयुक्तो राजधर्ममाश्रितः धार्मिकोऽध्या-
पको युवा सन् हृद्यां स्वसदृशीं विदुषीं सुलक्षणां रूपलावण्यादि-
गुणैः सुशोभितां स्त्रियमुदहेत् । या सततं पत्युकूला भवेत् । स्व-
यं च तदनुकूलः स्यात् । सामान्यभृत्यस्त्रीकः प्रजास्वातरीत्या पि-
तृवद्वर्त्तते प्रजाश्च पुत्रवत् । एवं परस्परं प्रेम्णा सहाऽऽह्लादिताः
सर्वे स्फुरिति ॥ ३४ ॥

अथ राजप्रजाधर्मोक्तावादेतदधस्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह सङ्ग-
तिरस्तीति बोध्यम् ॥

सुदार्थः—हे (मधवन्) विशेष धन के होने से सत्कार के योग्य (इन्द्र)
सब समाजों के जालिक रामन् (यत्) जो आप (शचीभिः) अपनी बुद्धियों के बल
से (सुरामम्) अच्छा आराम देने हारे रस को (व्यपिबः) विविध प्रकार से पीवें
उस आप का (सरस्वती) विद्या से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई बाणी के समान स्त्री
(अभिष्णाक्) सेवन करे (अभिन्ना) राजा से आज्ञा को प्राप्त हुए (उमा) तुम
दोनों सेनापति और न्यायाधीश (काव्यैः) परम विद्वान् धर्मात्मा लोगों ने किये (द-
सनाभिः) कर्मों से (पितरौ) जैसे माता पिता (पुत्रम्) अपने सन्तान की रक्षा
करते हैं वैसे सब राज्य की (आवधुः) रक्षा करो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सब अच्छे ३ गुणों से युक्त राजधर्म का सेवने हारा धर्मात्मा
अध्यापक और पूर्ण युवा अवस्था को प्राप्त हुआ पुरुष अपने हृदय को प्यारी

अपने योग्य अच्छे लक्षणों से युक्त रूप और लावण्य आदि गुणों से शोभायमान विद्वान् स्त्री के साथ विवाह करे । जो कि निरन्तर पति के अनुकूल हो । और प्रति भी उस के समति का हो । रामा अपने मंत्री नौकर और स्त्री के सहित प्रजाओं में सत्पुरुषों की रीति पर पिता के समान और प्रजा पुरुष पुत्र के समान राजा के साथ वर्ते । इस प्रकार आपस में प्रीति के साथ मिल के आनंदित होवें ॥ ३४ ॥

इस अध्याय में राजा-प्रजा के धर्म का वर्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्ण अध्याय के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्परमविदुषां ।

विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती

स्वामिना निर्मिते संस्कृतभाषाऽऽर्यभाषायां

विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

दशमोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

शुक्रम् । अस्ति । अमृतम् । अस्ति । धाम । नाम । अस्ति ।
 प्रियम् । देवानाम् । अनाधृष्टम् । देवयजनमिति देवऽग्र-
 जनम् । अस्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (सवितुः) परमेश्वरस्य सूर्य्यलोकस्य वा । (त्वा) त्वा
 जमदीश्वरं त यज्ञ वा । (प्रसवे) प्रकृततयोत्पद्यन्ते सर्वे पदार्था य-
 स्मिँस्तस्मिन्ससारे । (उत्) उत्कृष्टार्थे । उदित्येतयोः प्रातिलोम्य
 ग्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण) न
 विद्यते छिद्र छेदन यस्मिन् तेन । (पवित्रेण) शुद्धेन । (सूर्य्यस्य)
 चराचरात्मनः परमेश्वरस्य प्रकाशमयस्य सूर्य्यलोकस्य वा । सरति
 जानाति प्रकाशयति चराचर जगदिति । राजसूय सूर्य्य० अ० ३।
 १।११४। अनेन निपातितः । (रश्मिभिः) प्रकाशकैर्गुणैः किरणैर्वा ।
 (सवितुः) उक्तार्थस्य । (वः) युष्मानेतौश्च । (प्रसवे) उक्तार्थे ।
 (अच्छिद्रेण) निरतरेण । (पवित्रेण) शुद्धिकारकेण । (सूर्य्यस्य)
 यः सुवर्त्यैश्वर्य्यं ददाति । ऐश्वर्य्यहेतून् प्रेरयति सः परमेश्वरः प्राणो वा
 तस्य । (रश्मिभिः) अन्तः प्रकाशकैर्गुणैः । (तेजः) स्वप्रकाशः प्र-
 काशहेतुर्वा । (अस्ति) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (शुक्र)
 शुद्ध शुद्धिहेतुर्वा । (अस्ति) अस्ति वा । (अमृत) अमृतात्मक
 मोक्षसुख प्रकाशनं वा । (अस्ति) अस्ति वा । (धाम) धीयन्ते सर्वे
 पदार्था यस्मिन् तत् । (नाम) नमस्करणीयो जलहेतुर्वा । नाम इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निघ० १।१२। (अस्ति) अस्ति वा । (प्रिय-
 म्) प्रीतिकारकम् । (देवानाम्) विदुषा दिव्यगुणानां वा । (अ-
 नाधृष्टम्) यन्न समन्ताद्दृष्यते इत्यनाधृष्टम् । (देवयजनम्) देवैर्य-
 दिज्यते येन वा देवानां यजन देवयजनं तत् । (अस्ति) अस्ति वा ।
 अथ मन्त्रः । श० । १।२।४।२२—२८।५।१—१८। व्याख्यातः ॥

अन्वयः—यो यज्ञोऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः सह सर्वान्-
पदार्थान् पुनाति तमहमुत्पुनामि । त्वां यजमानं वा । एवं च सवितुः
प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतौश्च पदार्थान् यज्ञे-
नोत्पुनामि । हे, ब्रह्मन् यतस्त्वं तेजोसि शुक्रमस्य मृतमसि धामासि
नामासि देवानां प्रियमस्य नाधृष्टमसि देवयजनमसि तस्मात्त्वामेवाहमा-
श्रयामीत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञस्तेजोस्ति शुक्रमस्य मृतमस्ति धामास्ति
नामास्ति देवानां प्रियमनाधृष्टं देवयजनमस्ति तेनानेन यज्ञेनाहं सवि-
तुर्जगदीश्वरस्य प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिर्वो युष्माने-
तान् सर्वान् पदार्थान् पुनामि ॥ इति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरो यज्ञविद्याफलं ज्ञापयति
युष्माभिर्यथावदनुष्ठितो यज्ञः सूर्य्यस्य रश्मिभिर्विहरति स स्वकीयेन
पवित्रेणाच्छिद्रेण गुणेन सर्वान् पदार्थान् पवित्रयति । स च तद्वारा
सूर्य्यस्य रश्मिभिस्तेजस्विनः शुद्धानमृतस्मान् सुखहेतुकान् प्रस-
न्नताजनकान् दृढान् यज्ञहेतून् पदार्थान् करोति यतस्तद्भोजनाच्छा-
दनद्वारा वयं शरीरपुष्टिवृद्धिवलादीन् शुद्धगुणान्श्च संपाद्य नित्यं सुख-
याम इति ॥ ३१ ॥ ईश्वरेणास्मिन् अध्याये मनुष्यान् प्रति शुद्ध-
कर्मानुष्ठातुं दोषान् शत्रून् निवारयितुं यज्ञक्रियाफलं ज्ञातुं सम्यक्
पुरुषार्थं कर्तुं विद्या विस्तारयितुं धर्मेण प्रजाः पालयितुं धर्मानुष्ठाने
निर्मयतया स्थातुं सर्वैः सह मित्रतामाचरितुं वेदाध्ययनाध्यापनाभ्यां
सर्वा विद्या ग्रहीतुं ग्राहयितुं शुद्धये परोपकाराय च प्रयतितुमाज्ञां द-
त्तास्ति सेयं सर्वैर्मनुष्यैर्यथावदनुष्ठातव्येति ॥

इति श्रीमत्परिव्रजकाचार्य्यश्रीयुंतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना सुविरचिते संस्कृ-
तार्य्यभाषाभिभूषिते यजुर्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

पदार्थः—तो यज्ञ (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) तथा पवित्र । (सूर्यस्य) प्रकाशमय सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरणोंके साथ मिलके सब पदार्थोंको शुद्ध करता है (त्वा) उस यज्ञ वा यज्ञकर्त्ताको । मैं (उत्पुनामि) उत्कृष्टताके साथ पवित्र करता हूँ इसी प्रकार । (सवितुः) परमेश्वरके (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) शुद्धिकारक । (सूर्यस्य) जोकी ऐश्वर्य्य हेतुओंके प्रेरक प्राणके । (रश्मिभिः) अन्तराशयके प्रकाश करनेवाले गुण हैं उनसे । (वः) तुम लोगोंको तथा प्रत्यक्ष पदार्थोंको यज्ञ करके । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूँ । हे ब्रह्मन् जिस कारण भाग (तेजोसि) स्वयंप्रकाशवान् । (शुक्रमसि) शुद्ध । (अमृतमसि) नाशरहित । (धामासि) सब पदार्थोंका आधार । (नामासि) वंदना करने योग्य । (देवानां) विद्वानोंके । (प्रियं) प्रीतिकारक । (अनाधृष्टम्) तथा किसीकी भयतामें न आनेके योग्य । वा । (देवयजनमासि) विद्वानोंके पूजा करने योग्य हैं इससे मैं (त्वा) आपकाही आश्रय करता हूँ । यह इस यज्ञका प्रथम अर्थ हुआ ॥ जिस कारण यह यज्ञ । (तेजोसि) प्रकाश और (शुक्रमसि) शुद्धिका हेतु । (अमृतमसि) मोक्ष सुखका देने तथा (धामासि) सब अन्न आदि पदार्थोंकी पुष्टि करने वा (नामासि) जलका हेतु । (देवानां) श्रेष्ठ गुणोंकी (प्रियम्) प्रीति करने तथा । (अनाधृष्टम्) किसीको खण्डन करनेके योग्य नहीं अर्थात् अत्यंत उत्कृष्ट और । (देवयजनम्) विद्वान् जनोंको परमेश्वरका पूजन करानेवाला । (असि) हे इस कारण इस यज्ञसे मैं (सवितुः) जगदीश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) अति शुद्ध यज्ञ वा । (सूर्यस्य) ऐश्वर्य्य उत्पन्न करनेवाले परमेश्वरके गुण अथवा ऐश्वर्य्यके उत्पन्न करनेवाले सूर्यकी । (रश्मिभिः) विज्ञानादि प्रकाश वा किरणोंसे । (वः) तुम लोग वा प्रत्यक्ष पदार्थोंको । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूँ । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस अर्थमें श्रेयासंकार है । परमेश्वर यज्ञ विद्याके फलको जानता है कि जो तुम लोगोंसे अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह सूर्यकी किरणोंके साथ एककर अपने निरंतर शुद्ध गुणसे सब पदार्थोंको पवित्र करना है तथा वह उसके द्वारा सब पदार्थोंको सूर्यकी किरणोंसे तेजवान् शुद्ध उत्तम रसवाले सुखकारक प्रसन्नताका हेतु दृष्ट और यज्ञ करानेवाले पदार्थोंको करके उन्हींके भोजन करने योग्यकी पुष्टि शुद्ध और सब आदि शुद्ध गुणोंको संपादन करके सब जीवोंमें सुख देता है ॥ ३१ ॥ ईश्वरने हम अज्ञातमें अनुष्ठानोंको शुद्ध करनेके अनुष्ठान दोग और अनुष्ठानोंकी निवृत्ति यज्ञक्रियाके फलको जानने अच्छी प्रकार

पुरुषार्थ करने विद्या के विस्तार करने धर्म के अनुकूल प्रजापालने धर्म के अनुष्ठान में निर्भयता से स्थित होने सब के साथ मित्रता से वर्त्तने वेदों से सब विद्याओं का ग्रहण करने और कराने को शुद्धि तथा परोपकार के लिये प्रयत्न करने को आज्ञा दी है सो यह सब मनुष्यों को अनुष्ठान करने के योग्य है ॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वा॑नि दे॒व स॒वित॒र्दु॒रितानि॒ परां॑ सु॒व ।

य॒द्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ॥ १ ॥ य० ३० । ३ ।

ईश्वरेणैतत् सर्वमाद्येऽध्याये विधायेदानीं द्वितीयेऽध्याये प्राणिनां

सुखायोक्तार्यस्य सिद्धिं कर्तुं विशिष्टा विद्याः प्रकाशयन्ते ॥

कृष्णोऽसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृत्पंक्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

॥ तत्रादौ वेद्यादिरचनमुपदिश्यते ॥

अब दूसरे अध्याय में परमेश्वर ने उन विद्याओं की सिद्धि करने के लिये विशेष विद्याओं का प्रकाश किया है कि जो २ प्रथम अध्याय में प्राणियों के सुख के लिये प्रकाशित की हैं । उनमें से वेदि आदि पदार्थों के बनाने को हस्तक्रियाओं के सहित विद्याओं के प्रकार प्रकाशित किये हैं उन में से प्रथम मन्त्र में यज्ञ सिद्ध करने के लिये साधन अर्थात् उन की सिद्धि के निमित्त कहे हैं ।

कृ॒ष्णो॑ऽस्या॒खरे॒ष्ठोऽग्नये॑ त्वा जु॒ष्टं ।

प्रो॒क्षामि॒ वेदि॑र॒सि ब॒र्हिषे॑ त्वा जु॒ष्टां प्रो-

क्षामि ब॒र्हिर॑सि सु॒ग्भ्यस्त्वा जु॒ष्टं प्रो-

क्षामि ॥ १ ॥

कृष्णः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थ इत्याखरे-
 स्थः । अग्रये । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि । वेदिः ।
 असि । वहिपे । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि । वहिः । असि
 सुगन्ध इति सुगन्धः । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥ १ ॥

पदार्थः—(कृष्णः) अग्निना छिन्नो वायुनोऽकर्षितो यज्ञः । (असि)
 भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (आखरेष्ठः) समन्तात्खनति ये तस्मिन् तिष्ठती-
 ति सः । खनोदहरेके करकाः । अ० ३ । ३ । १२५ । अनेन , धार्तिकेनाऽऽखरः
 सिध्यति । (अग्रये) हवनार्थाय । (त्वा) तद्वचिः । (जुष्टम्) मीत्या सं-
 शोधितम् । (प्रोक्षामि) शोधितेन घृतादिनाऽऽर्क्ष्वाकरोमि । (वेदिः) विन्दति
 सुखान्पनया सा । (असि) भवति । (वहिपे) अन्तरिक्षगमनाय । वहिरित्य-
 न्तरिक्षनामसु पठितम् । निघ० १ । ३ । १२ । त्वा) तां वेदिम् । (जुष्टम्) मीत्या
 संपादिताम् । (प्रोक्षामि) प्रकृतया घृतादिना सिचामि । (वहिः) शुद्धमुदकम्
 वहिरित्युदकनामसु पठितम् । निघ० १ । १२ । (असि) भवति । (सुगन्धः)
 स्नावयन्ति गमयन्ति हविषेभ्यस्तेभ्यः । अत्र सुगतावित्यस्मात् । चिकू च । उ०
 २ । ६१ । अनेन चिकू प्रत्ययः । (त्वा) तत् । (जुष्टम्) पुष्ट्यादगुणयुतं
 मीतिकरं जलं पवनं वा । (प्रोक्षामि) शोधयामि । अयं यज्ञः । श० १ । २ ।
 ६ । १-३ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—यज्ञोऽयं यज्ञ आखरेष्ठः कृष्णो भवति तस्मात्त्वा तमहमग्ने
 जुष्टं प्रोक्षामि । यत इह वेदिरन्तरिक्षस्थासि भवति तस्मादहं त्वा तामिमां वहिपे
 जुष्टं प्रोक्षामि । यत इह वाहेरुदकमन्तरिक्षस्य सञ्जुद्धिकारि भवति तस्मात्त्वं
 तच्छोधितं जुष्टं हविः सुगन्धोऽहं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति सर्वैर्मुन्यैर्वेदिं स्थापित्वा पात्रादिसामग्रीं गृ-
 हीत्वा सम्पक् शोधित्वा तद्वरिस्मनो हुत्वा कनो यज्ञः शुद्धेन घृष्टिगलेन सर्व
 ओषधीः पोषयति । तेन सर्वे प्राणिनो नित्यं सुखयितव्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः—जिम काग्यं यद यज्ञ । (आखरेष्ठः) वेदी वीरचनासेन्दुद्वि

धान में स्थिर होकर । (कृष्ण) भौतिक अग्नि से त्रिज्ज अर्थात् सूक्ष्म रूप और पवन
 ६ गुणों से आकर्षण को प्राप्त । (असि) होता है इस से मैं । (अग्नये) भौतिक अग्नि
 ६ बीच में हवन करने के लिये । (जुष्टम्) प्रीति के साथ शुद्ध किये हुए (त्वा) उस
 यज्ञ अर्थात् होमकी सामग्री को । (प्रोक्षामि) धी आदि पदार्थों से सींचकर शुद्ध करता
 हूँ और जिस कारण यह वेदी अन्तरिक्ष में स्थित होती है इस से मैं । (बर्हिषे) होम किये
 हुए पदार्थों को अन्तरिक्ष में पहुँचाने के लिये । (जुष्टम्) प्रीति से सपाठन की हुई ।
 (त्वा) उस वेदी को (प्रोक्षामि) अच्छे प्रकार धी जादि पदार्थों से सींचता हूँ तथा जिस
 कारण यह । बर्हिषे) जल अन्तरिक्ष में स्थिर होकर पदार्थों की शुद्धि कराने वाला हो
 ता है इससे । (त्वा) उसकी शुद्धि के लिये जो कि शुद्ध किया हुआ । (जुष्टम्)
 शुद्धि आदि गुणों को उत्पन्न करनेहारा हवि है उसको मैं । (सुगन्ध) सुगन्ध आदि साधनों
 ६ अग्नि में डालने के लिये । (प्रोक्षामि) शुद्ध करता हूँ ॥ १ ॥

• भावार्थः— ईश्वर, उपदेश करता है कि सब मनुष्यों को वेदी बनाकर और
 पान आदि होम की सामग्री ले के उस हवि को अच्छी प्रकार शुद्ध कर तथा अग्निमें होम
 करके किया हुआ यज्ञ वर्षा के शुद्ध जल से सब ओपधियों को पुष्ट करता है उस यज्ञ के
 अनुष्ठानसे सब प्राणियों को नित्य सुख देना मनुष्यों का परम धर्म है ॥ १ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यतो देवता । स्वराज्यगती
 छन्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ एवं कृतो यज्ञः किहेतुको भवतीत्युपदिश्यते ॥

इस प्रकार किया हुआ यज्ञ क्या सिद्ध करानेवाला होता है सो
 अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

अदित्ये व्युन्दनमसि विष्णोस्तुपो
 ऽस्यूर्णमृदसं त्वा स्तृणामि स्वासृस्थान्-
 देवेभ्यो भुवंपतये स्वाहा भुवनपतये
 स्वाहा भूतान्नाम्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

अदित्यै । व्युन्दनमिति विऽउन्दनम् । असि । वि-
ष्णोः । स्तुपः । असि । ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रदसम् ।
त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थामिति सुऽआसस्थाम् ।
देवेभ्यः । भुवपतय इति भुवऽपतये । स्वाहा । भुवनप-
तय इति भुवनऽपतये । स्वाहा । भूतानाम् । पतये ।
स्वाहा ॥ २ ॥

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्याः । अत्र चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि ।
अ० २।१।६२ इति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (व्युन्दनम्) विविधानामोपध्यादीनामु-
न्दनं बलेदनं येन तत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र मत्पयः । (विष्णोः)
यज्ञस्य । (स्तुपः) शिखा । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येयमेव शिखा स्तुपः । श० १।
२।६।५। (असि) अस्ति । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णानि धान्याच्छादनानि तुषा-
णि मृदयति येन तं पापाणमपम् । (त्वा) त्वम् । (स्तृणामि) आच्छादयामि ।
(स्वासस्थाम्) तुष्टु आसाः प्रज्जिज्ञास्तिष्ठन्ति यस्यां सा वेदिस्ताम् । अत्र
यवर्थेकविधानम् । अ० १।१।५२ इति वार्त्तिकेन कः मत्पयः । (देवेभ्यः) वि-
द्मद्यो दिव्यमुखेभ्यो वा ॥ (भुवपतये) भवन्त्युत्पद्यन्ते भूतानि यस्मिन् संसारे,
तस्य पतिस्तस्मै जगद्दीश्वराय । आहवनीयाहवाग्नये वा । अत्र बाहुलकाद्वा-
तोरीणादिकाः कः मत्पयः । (स्वाहा) सत्यभाषणयुक्ता वाक् । स्वाहेति, वाह-
नामसु पठितम् । निर्घ० १।११। स्वाहाशब्दस्यार्थं निरुक्तकार एव समाचष्टे ।
स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं
हविर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२०। यत् शोभनं वचनं सत्यकथनं स्वपदार्थान् प्रति
ममत्ववचो मञ्जोच्चारणेन हेवनं चेति स्वाहाशब्दार्था विज्ञेयाः । (भुवनपतये)
भुवनानां सर्वेषां लोकानां पतिः । पालक ईश्वरः । पालनहेतुर्भातिको वा तस्मै ।
(स्वाहा) उक्तार्थः । (भूतानां पतये) भूतान्युत्पन्नानि यावन्ति यस्तूनि सन्ति
तेषां यः पतिः स्वामीश्वर ऐश्वर्य्यहेतुर्भातिको वा तस्मै । (स्वाहा) उक्तार्थः ।
अयं मंत्रः । श० १।२।६।४—२० व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—यतोऽयं विष्णुर्यज्ञोऽदित्या व्युन्दनकार्य्यसि भवति तस्मात्त-

महमनुतिष्ठामि । अस्य विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः प्रस्तर-उलूखलारूपः साधकोस्य
ऽस्ति तस्मात्तमहमूर्णमूदसं स्तुणामि । वेदिदेवेभ्यो हितासि भवति तस्मात्तामहं
स्वासस्थां रचयामि । कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह । यतोऽयं भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां
पतिरीश्वरः प्रसन्नो भवति । भौतिको वा । सुखसाधको भवति । तस्मै भुवपतये
स्वाहा विधेया भुवनपतये स्वाहा वाच्या भूतानां च पतये स्वाहा प्रयोज्या भव-
तीत्यस्मै प्रयोजनाय ॥ २ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वमनुज्येभ्य इदमुपदिशति गुप्ताभिर्वेद्यादीनि यज्ञ
साधनानि संपाद्य सर्वप्राणिनां सुखाय परमेश्वरप्रीतये च सम्यक् क्रियायज्ञः
कार्यः । सदैव सत्यमेव वाच्यम् । यथाऽहं न्यायेन सर्वं विश्वं पालयामि ।
तथैव गुप्ताभिरपि पन्नपातं विहाय सर्वेषां पालनेन सुखं संपादनीयमिति ॥ २ ॥

पदार्थः—जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) पृथिवी के (व्युन्दनम्)
विविध प्रकार के ओषधी आदि पदार्थों का सींचनेवाला । (असि) होता है इस से मैं
उसका अनुष्ठान करता हूँ । और : विष्णोः) इस यज्ञ की सिद्धि करानेहारा । (स्तु
प) शिखारूप । (ऊर्णमूदसं) उलूखल । (असि) है इस से मैं । (स्वा) उस अ-
न्न के झिल के दूर करनेवाले पत्थर और उलूखल ओ । (स्तुणामि) पदार्थों से बाँपता हूँ
तथा वेदी । (देवेभ्यः) विद्वान् और दिव्य मुखों के हित कराने के लिये (असि) हो-
ती है इस से उस को मैं । (स्वासस्थां) ऐसी बनाता हूँ कि जिसमें होम किये हुए प-
दार्थ अच्छी प्रकार स्थिर हों और जिस से संसार का पति भुवन अर्थात् लोकलोकान्तरो
का पति संसारी पदार्थों का स्वाधी और परमेश्वर प्रसन्न होता है तथा भौतिक अग्नि
मुखों का सिद्ध करानेवाला होता है इस कारण (भुवपतये) (स्वाहा), (भुवनपतये)
(स्वाहा), (भूतानां पतये), (स्वाहा) उक्त परमेश्वर की प्रसन्नता और आज्ञा पालन
के लिये उस वेदी के गुणों से जो कि सत्य भाषण अर्थात् अपने पदार्थों को मेरे हैं यह
कहना वा श्रेष्ठ वाक्य आदि उत्तम वाणी युक्त वेद है उसके मन्त्रों के साथ स्वाहा शब्द का
अनेक प्रकार उच्चारण करके यज्ञ आदि श्रेष्ठ कर्मों का विधान किया जाता है इस प्रयो-
जन के लिये भी वेदी को रचता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—परमेश्वर सब मनुष्यों के लिये उद्देश करता है कि हे मनुष्यो
तुमको वेदी आदि यज्ञ के साधनों का संपादन करके सब प्राणियों के सुख तथा परमे-
श्वर की प्रसन्नता के लिये अच्छी प्रकार किया युक्त यज्ञ करना और सदा सत्यही बो

लना चाहिये और जैसे मैं न्याय से सब विश्व का पालन करता हूँ वैसे ही तुम लोगों को भी यज्ञपात छोड़कर सब प्राणियों के पालन से मुख संपादन करना चाहिये ॥ २ ॥

गधर्वस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता सर्वस्य । आयस्य
भुरिगार्चीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । मध्यभागस्यार्ची पक्ति
रछन्द । अन्त्यस्य पक्तिरछन्दः । उभयत्र पञ्चमः स्वरः ॥

॥ स यज्ञोऽग्न्यादिभिर्धार्यत इत्युपदिश्यते ॥

उक्त यज्ञ अग्नि आदि पदार्थों से धारण किया जाता है सो
अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु
विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य परिधिर-
स्यग्निरिड ईडितः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य परि-
धिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ मित्रावरुणौ
त्वोत्तरतः परिधत्तान्ध्रुवेण धर्मणा विश्व-
स्यारिष्ट्ये यजमानस्य परिधिरस्यग्निरि-
ड ईडितः ॥ ३ ॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्वावसुरिति विश्व-
वसुः । परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्ये । यजमान-
स्य । परिधिरिति परिऽधिः । अग्निः । इडः ।
ईडितः । इन्द्रस्य । बाहुः । अग्निः । दक्षिणः । विश्व-

स्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः ।
असि । अग्निः । इडः । ईडितः । मित्रावरुणौ । त्वा ।
उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा । विश्वस्य ।
अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः । अ-
सि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(गन्धर्वः) यो गा पृथिवीं वार्ष्णीं वा धरति धारयति वा स
गन्धर्वः सूर्यलोकः । (त्वा) त । (विश्वावसुः) विश्वं वासयति यः सः ।
(परि) सर्वतोभावे । (दधातु) दधाति वा । अत्र लङर्थे लोट् । (विश्वस्य)
सर्वस्य जगतः । (अरिष्ट्यै) दुःखनिवारणेन सुखाय । (यजमानस्य) यज्ञा
नुष्ठातुः । (परिधिः) परितः सर्वतः सर्वाणि वस्तूनि धीयन्ते येन सः । (असि)
भवति । अत्र चतुर्षु प्रयोगेषु पुरुषव्यत्ययः । (अग्निः) (इडः) स्तोतुमर्हः ।
अत्र वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वादेशः । (ईडितः) स्तुतः । (इन्द्रस्य , सूर्यस्य । (वा
हुः) बल बलकारी वा । (असि) अस्ति । (दक्षिणः) वृष्टेः प्रापकः । दत्त
धातोर्गत्यर्थत्वाद्वा द्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (विश्वस्य) सर्वमाणिसमूहस्य । (अरि-
ष्ट्यै) सुखाय । (यजमानस्य) शिन्पवित्रा चिकीर्षोः (परिधिः) विद्यापरि-
धानम् । (असि) भवति । (अग्निः) विद्युत् । (इडः) दाहप्रकाशादिगुणा
धिक्येन स्तोतुमर्हः । (ईडितः) अभ्येषितः । (त्वा) तम् । (उत्तरतः) उत्त-
रकाले । (परिधत्ताम्) सर्वतो धारयतो वा । अत्र लङर्थे लोट् । (ध्रुवेण) नि-
रचलेन । (धर्मणा) स्वाभाविकवारणशक्त्या । (विश्वस्य) चराचरस्य ।
(अरिष्ट्यै) सुखहेतवे । (यजमानस्य) सर्वमित्रस्य । (परिधिः) विद्यावधिः ।
(अग्निः) प्रत्यक्षो भौतिकः । (इडः) विद्याप्राप्तये स्तोतुमर्हः । (ईडितः)
विद्यार्मीष्णुभिः सम्यग्ध्येपितव्यः । अयं मन्त्रः । श० १ । ३ । १ । १-५ व्या
ख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विद्वद्भिर्द्योऽप्य गन्धर्वो विश्वावेमुरिडोऽग्निरीडितोऽस्यस्ति स

विश्वस्य यजमानस्य चारिष्यै यज्ञं परिदधाति तस्माच्च विद्यासिद्ध्यर्थं मनुष्यो यथावत् परिदधातु । विदुषा यो वायुरिन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः परिधिरिदं ईदितोऽग्निश्चास्यस्ति स सम्पद् प्रयोजितो यजमानस्य विश्वस्चारिष्यै भवति । यो ब्रह्माण्डस्थो गमनागमनशीलो मित्रावरुणौ प्राणापानौ स्तस्तौ । ध्रुवेण धर्मणो उत्तरतो विश्वस्य यजमानस्चारिष्यै त यज्ञं परिधत्ता सर्वतो धारयतः । यो विद्वद्विरिदः परिधिरीदितोऽग्निर्विद्युदस्ति । सोऽपीमं यज्ञं सर्वतः परिदधात्येता मनुष्यो यथागुणं सम्पदधातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यः सूर्यविद्युत्प्रत्यक्षरूपेण त्रिविधोऽग्निर्निर्मितः स मनुष्यैर्विधया सम्प्रयोजितः सन् वह्निं कार्याणि साधयतीति ॥ ३ ॥

पदार्थः—विद्वान् लोगों ने जिस । (गन्धर्व) पृथिवी वा वाणी के धारण करने वाले । (विश्वावसुः) विश्व को घसाने वाले । (इदं) स्तुति करने योग्य । (अग्नि) सूर्यरूप अग्नि की । (ईदित) स्तुति । (असि) की है, जो । (विश्वस्य) ससार के वा-विशेष करके । (यजमानस्य) यज्ञ करने वाले विद्वान् के । (अरिष्यै) दु खनिवारण से मुख के लिये इस यज्ञ को । (परिदधातु) धारण करता है इससे विद्वान् उसको विद्या की सिद्धि के लिये । (परिदधातु) धारण करे और विद्वानों से जो वायु । (इन्द्रस्य) सूर्य का । (बाहु) बल और (दक्षिण) वर्षा की प्राप्ति कराने अथवा । (परिधि) शिल्पविद्या का धारण कराने वाला तथा । (इदं) बाह प्रकाश आदि गुण होने से स्तुति के योग्य (ईदित) खोना हुआ और । (अग्नि) प्रत्यक्ष अग्नि । (असि) हैं वे वायु वा अग्नि अच्छी प्रकार शिल्प विद्या में युक्त किये हुए । (यजमानस्य) शिल्प विद्या के चाहने वाले वा । (विश्वस्य) सब प्राणियों के । (अरिष्यै) मुख के लिये । (अग्नि) होते हैं । और जो ब्रह्मांड में रहने और गमन वा आगमन सम्भव वाले । (मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु है वे (ध्रुवेण) निरवल । (धर्मणः) अपनी धारण शक्ति से । (उत्तरत) पूर्वोक्त वायु और अग्नि से उत्तर अर्थात् उपरान्त समय में । (विश्वस्य) चराचर जगत् वा (यजमानस्य) सब से मित्र भाव में बधने वाले सज्जन पुरुष के । (अरिष्यै) मुख के हेतु । (त्वा) उस पूर्वोक्त यज्ञ को । (परिधाय) सब प्रकार से धारण करते हैं तथा जो विद्वानों से । (इदं)

विद्याकी प्राप्ति के लिये मरणा करने के योग्य और । (परिधि) सब शिल्पविद्या की सिद्धि को घेरने से अर्वाधि तथा । (ईडित) विद्या की इच्छा करनेवालों से मरणा को प्राप्त । (अग्नि-) विजुनीरूप अग्नि । (असि) है वह भी इस यज्ञ को सब प्रकार से धारण करता है । इन के गुणों को मनुष्य यथावत् ज्ञान के उपयोग करे ॥ १ ॥

भावार्थः— ईश्वर ने जो सूर्य विद्युत् और प्रत्यक्ष रूप से तीन प्रकार का अग्नि रचा है वह विद्वानों ने शिल्पविद्या के द्वारा यन्त्रादिकों में अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ अनेक काम्यों को सिद्ध करनेवाला होता है ॥ १ ॥

वीतिहोत्रमित्यस्य अग्निः स एव । अग्निर्देवता । गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ अथाग्निशब्देनोभावार्थावुपदिश्येते ॥

* । अब अग्नि शब्द से अगले मन्त्र में उक्त दो अर्थों का प्रकाश किया है ।

वीतिहोत्रन्त्वा कवे द्युमन्तश्च समि-
धीमहि ॥ अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

वीतिहोत्रमिति वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युम-
न्तमिति द्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् ।
अध्वरे ॥ ४ ॥

पदार्थः— (वीतिहोत्रम्) वीतयो विहगपिता होत्रारूपा यज्ञा येने-
श्वरेण । यद्वा वीतयः प्राप्तिहेतवो होत्रारूपा यज्ञक्रिया भवन्ति यस्मात्त परमे-
श्वरं भौतिकं वा । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्य रूपम् ।
(त्वा) त्वां तं वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (कवे) सर्वज्ञ क्रातमज्ञ, कवि क्रान्त्र
दर्शनं भौतिक वा । (द्युमन्तम्) द्यौर्वहुप्रकाशो विद्यते यस्मिंस्तम् । अत्र भूम्यर्थे
मनुष्य । (सम्) सम्पत्तये । (इधीमहि) प्रकाशयेमहि अः । अन्तं छन्दसीति
अग्नौ लुह । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपेश्वर प्राप्तिहेतु भौतिकं वा । (बृहन्तं) सर्वं

भ्यो महान्तं सुखवर्धकमीश्वरं बृहतां कार्य्याणां साधकं भौतिकं वा । (अघ्वरे)
मित्रभावेऽहिंसनीये यज्ञे वा ॥ अयं मंत्रः । श० । १।१।१।६ ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे कवे अग्ने जगदीश्वर वयमघ्वरे बृहन्तं दधुमन्तं वी-
तिहोत्रं त्वां समिधीमहीत्येकः ॥ वयमघ्वरे वीतिहोत्रं दधुमन्तं बृहन्तं कवे कवि
त्वा तमेग्ने भौतिकमग्निं समिधीमहीति द्वितीयः ॥ ४ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । यावान्ति क्रियासाधनानि क्रियाया
साध्यानि च वस्तूनि सन्ति तानि । सर्वाणीश्वरेणैव रचयित्वा ध्रियन्ते मनुष्यै-
स्तेषां सकाशात् गुणज्ञानक्रियाभ्यां बहव उपकाराः संग्राह्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (कवे) सर्वज्ञ तथा हर एक पदार्थमें अनुक्रमसे विज्ञानवाले
(अग्ने) ज्ञानस्वरूप परमेश्वर हम लोग । (अघ्वरे) मित्रभाष के रहने में । (बृहन्तम्)
सब के लिये बड़े से बड़े अपार सुख के बढ़ाने और । (दधुमन्तं) अत्यन्त प्रकाशवाले वा ।
(वीतिहोत्रम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञों को विदित कराने वाले । (त्वा) आप को । (समि-
धीमहि) अच्छी प्रकार प्रकाशित करें । यह इस मंत्र का प्रथम अर्थ हुआ । हम लोग ।
(अघ्वरे) अहिंसनीय अर्थात् जो कभी परित्याग करने योग्य नहीं उस उत्तम यज्ञ में जिस में कि
(वीतिहोत्रम्) पदार्थों की प्राप्ति कराने के हेतु अग्निहोत्र आदि क्रिया सिद्ध होती हैं ।
और (दधुमन्तम्) अत्यन्त प्रचंड ज्वालायुक्त । (बृहन्तम्) बड़े २ कार्य्यों को सिद्ध
कराने तथा । (कवे) पदार्थों में अनुक्रमसे दृष्टिगोचर होने वाले । (त्वा) उस । (अग्ने)
भौतिक अग्नि को । (समिधीमहि) अच्छी प्रकार प्रज्वलित करें । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है—संसार में जितने क्रियाओं के साधन या
क्रियाओं से भिन्न होनेवाले पदार्थ हैं उन सभी को ईश्वर ही ने रचकर अच्छी प्रकार धारण
रखे हैं मनुष्यों को उचित है कि उनकी सहायता गुण ज्ञान और उत्तम २ क्रियाओं की
अनुवृत्तता से अनेक प्रकार उपकार लेने चाहिये ॥ ४ ॥

समिदसीन्यस्य अग्निः स एव । यज्ञो देवता । निवृद्धाग्नी
वृत्तीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तस्य यज्ञस्य साधकान्युपदिश्यन्ते ॥

। निरुद्ध स्वर के साधनों का उद्देश्य अग्ने मंत्र में किया है ।

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु
कस्याश्चिदभिः शस्त्यै सवितुर्बाहूस्थ
ऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थ-
न्देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आ-
दित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

समिदिति समुद्भूतः । असि । सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् ।
पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्या इत्यभिः शस्त्यै ।
सवितुः । बाहू इति बाहू । स्थः । ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रद-
सम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थमिति सुऽश्वासस्थम् । देवे-
भ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । सदन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः— (समिद) सम्पगिध्यतेऽनयाऽनेन वा सा समिदग्निप्रदीपकं
काष्ठादिकं वसंतश्चतुर्वी । (असि) भवति । अत्र व्यत्ययः । (सूर्यः) सव-
त्पैरवर्ष्यहेतुर्भवति सोऽयं सूर्यलोकः । (त्वा) तम् । (पुरस्तात्) । पूर्वस्मादि-
ति पुरस्तात् (पातु) रक्षति । अत्र लङर्थे लोटः । (कस्याः) कस्यै सर्वस्यै अत्र चतुर्भ्यर्थे
यहुलं छन्दसि अ० २ । १ । ६२ । इति चतुर्भ्यर्थे पठ्यते । (चित्) चिदित्युपमा-
र्थः । नि० १ । ४ । (अभिः शस्त्यै) आभिमुख्यायै स्तुतये । शंसु स्तुतावित्यस्य
किन् प्रत्ययान्तः प्रयोगः । (सवितुः) सूर्यलोकस्य । (बाहू) यत्नवीर्यात्पौ ।
(स्थः) स्तः । अत्र व्यत्ययः । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णानि मुरान्छादनानि म्रदयानि
येन तं यज्ञम् । (त्वा) तम् । (स्तृणामि) सामान्याऽऽच्छादयामि । (स्वा-
सस्थम्) शोभने आसे उपवेशने द्विषतीति तम् । (देवेभ्यः) दिव्यगुणैर्भ्यः ।
(आ) समन्तात् क्रियायोगे । (त्वा) तम् । (वसवः) अग्न्यादयोऽष्टौ ।

(रुद्राः) प्राणापानव्यानोदानसमान—नाग कूर्मकुकलदेवदत्तधनजयाख्या दश प्राणा एकादशो जीवश्चेत्येकादश रुद्राः । (आदिताः) द्वादशा मासाः । क तमे वसव इति । आग्निश्च, पृथिवी च वायुश्चांतरिक्ष चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमारच नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीद ५ सर्व वसु हितमेते हीद ५ सर्व वास यन्ते तथादिद ५ सर्व वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥ कतमे रुद्राः इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याञ्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सर स्येत आदित्या एतेहीद ५ सर्वपाददाना यन्ति तद्यदि ५ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति । श ० १४।६।७।४—१ । (सदन्तु) अवस्थापयन्ति । पशू इत्यस्य स्थाने । वा च्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति मीमादेशाभावो लङ्घ्ये लोद च । अयं मंत्रः । श ० १।३।१।७—१२ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—चित् यथा करिष्यन्मर्त्यैः सुखार्थं क्रियासिद्धानि द्रव्याणि रक्षित्वाऽऽनन्दयते । तथैव योऽयं यज्ञः समिदसि भवति तं सूर्यैः कस्या अभि शस्यै पुस्ततात्पातु पाति यौ सविनुर्वाद् स्यः स्तो यो याभ्यां नित्यं विस्तार्ग्यते यमूर्णं घदेत्. स्वासस्यं यज्ञ वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्त्ववस्थापयन्ति प्रापयन्ति तं यज्ञपदमपि सुखाय देवेभ्य आस्तुणामि ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालकारः । ईश्वरः सर्वेभ्य इदमुपादिशति ॥ मनुष्यै र्वैमुद्रादित्याग्नेभ्यो यद्यदुपकर्तुं शक्यं तत्तत्सर्वस्याभिरक्षणाय नित्यमनुष्ठेयम् योऽग्नौ द्रव्याणां मन्त्रैः क्रियते स सूर्यं वायुं वा प्राप्नोति तावेव तत्पृथग्भूतं द्रव्यं रक्षित्वा पुनः पृथिवीं प्रति विमुञ्चतः । येन पृथिव्यां दिव्या ओषध्यादयः मृदायां जायन्ते येन च प्राणिनां नित्यं सुखं भवति तस्मादेतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(चित्) जैम कोई मनुष्य सुख के लिये किया में सिद्ध किये पदार्थों की रक्षा करके आनन्द को प्राप्त होना है जैसे ही यह यज्ञ । (सुमिन्) यमन्त अन्तु के समय के समान अग्नी प्रकाश प्रकाशिन (अग्नि) होना है । (स्वा) उस को । (सूर्य) सूर्य का हेतु सूर्यलोक । (कस्या) मय पदार्थों की । (अभिराम्यै) प्रकटना करने के लिये । (पुष्पात्) पहिले ही से उनकी । (पातु) रक्षा करनेवाला होता

इ तथा जो कि । (सवितुः) सूर्य्य लोक के । (वाद्) बल और वीर्य्य । (स्थः) हैं जिनसें यह यज्ञ विस्तार को प्राप्त होता है । (त्वा) जिस । (ऊर्णम्रदसम्) मुख के विष्णो के नाश करने (स्वासस्थम्) और श्रेष्ठ अन्तरिक्षरूपी आसन में स्थित होनेवाले यज्ञ को (वसवः) अग्नि आदि आठ वसु आर्थात् अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, सूर्य्य, प्रकाश, चन्द्रमा और तारागण, ये वसु । (रुद्राः) प्राण अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, घनजय, और जीवात्मा, ये रुद्र । (आदित्याः) बारह महिने । (सदन्तु) प्राप्त करते हैं । (त्वा) उसी । (ऊर्णम्रदसम्) अत्यंत सुख बदाने । (स्वासस्थम्) और अन्तरिक्ष में स्थिर होनेवाले यज्ञ को मैं भी मुख की प्राप्ति या । (देवेभ्यः) दिव्य गुणों को सिद्ध करने के लिये (आस्तृणामि) अच्छी प्रकार सामग्री से आच्छादित करके सिद्ध करता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—ईश्वर सब मनुष्यों के लिये उपदेश करता है कि मनुष्यों को वसु, रुद्र, और आदित्य संज्ञक पदार्थों से, जो २ काम सिद्ध हो सकते हैं सो २ सब प्राणियों के पालन के निमित्त नित्य सेवन करने योग्य हैं । तथा अग्नि के बीच जिन २ पदार्थों का प्रक्षेप अर्थात् हवन किया जाता है सो २ सूर्य्य और वायु को प्राप्त होता है वेही उन अलग हुए पदार्थों की रक्षा करके फिर उन्हें पृथिवी में छोड़ देते हैं जिस से कि पृथिवी में दिव्य ओषधी आदि पदार्थ उत्पन्न होते हैं उनसे जीवों को नित्य सुख होता है इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान सदैव करना चाहिये ॥ ५ ॥

घृताच्यसीत्यस्य अपिः स एव । विष्णुर्देवता सर्वस्य । पदपट्टि
समाक्षरपर्य्यंतं ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । अग्रे निवृत्तिष्टुप् छन्दः ।
सर्वस्य चैवतः स्वरः ॥

॥ स किं किं प्रियं सुखं साधयतीत्युपदिश्यते ॥
- फिर उक्त यज्ञ से क्या २ प्रिय सुख सिद्ध होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदम्प्रियेण
धाम्ना प्रियश्च सद आसीद घृताच्यस्यु-

प॒भृ॒न्ना॒म्ना॒ से॒द॒म्प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒
 स॒द॒ आ॒सी॒द॒ घृ॒ता॒च्य॑सि॒ ध्रु॒वा॒ ना॒म्ना॒
 से॒दं प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒ स॒द॒ आ॒सी॒द॒
 प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒ स॒द॒ आ॒सी॒द॒ ध्रु॒वा
 अ॒स॒द॒नृ॒तस्य॒ यो॒नौ॒ ता वि॒ष्णो पा॒हि
 पा॒हि य॒ज्ञं पा॒हि य॒ज्ञ॒प॒तिं पा॒हि मां
 य॒ज्ञ॒न्य॒म् ॥ ६ ॥

घृ॒ता॒ची॑ । अ॒सि॒ । जु॒हूः॒ । ना॒म्ना॑ । सा । इ॒द॒म् ।
 प्रि॒येण॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॒ । आ॒ । सी॒द॒ । घृ॒
 ता॒ची॑ । अ॒सि॒ । उ॒प॒भृ॒दि॒त्यु॒प॒भृ॒त् । ना॒म्ना॑ । सा । इ॒
 द॒म् । प्रि॒येण॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॒ । आ॒ । सी॒द॒ ।
 घृ॒ता॒ची॑ । अ॒सि॒ । ध्रु॒वा॒ । ना॒म्ना॑ । सा । इ॒द॒म् । प्रि॒ये॒
 ण॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॒ । आ॒ । सी॒द॒ । प्रि॒येण॑ ।
 धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॒ । आ॒ । सी॒द॒ । ध्रु॒वा॒ । अ॒स॒द॒नृ॒ ।
 तस्य॑ । यो॒नौ॒ । ता॒ । वि॒ष्णो इति॑ वि॒ष्णो॒ । पा॒हि ।
 पा॒हि । य॒ज्ञ॒म् । पा॒हि । य॒ज्ञ॒प॒ति॒मि॒ति॑ य॒ज्ञ॒प॒ति॒म् । पा॒
 हि । मा॒म् । य॒ज्ञ॒न्य॒मि॒ति॑ य॒ज्ञ॒न्य॒म् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (घृताची) घृतमाज्यमंषति आभोत्स्रनयाऽऽदानक्रियया

सा । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (जुह्) जुहोति ददाति हविरा
दत्ते सुखं चानया सा । हु दानादनयोरित्यस्मात् । हुनः श्लुवच । उ० २।५६ ।
अनेन किं प्रत्ययो दीर्घादेशश्च । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्)
प्रसक्तम् । (प्रियेण) सुखैस्तर्पकेण कम्पनीयेन । (धाम्ना) स्थानेन । (प्रियम्)
प्रीणाति सुखयति यत्तत् । (सदः) सीदन्ति प्राप्नुवन्ति सुखानि यस्मिन् तद्ब्रह्म ।
(आ) समन्तात् । (सीद) सादयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोटन्तर्गतोऽप्यर्थो
व्यत्ययश्च । (घृताची) या होमक्रिया घृतमुदकमंचति प्रापयति सा । घृतमित्यु
दकनामसु पठितम् । निघ० १।१२ । (असि) अस्ति । (उंपभृत्) योपगतं वि
भर्त्यनया हस्तक्रियया सा । (नाम्ना) प्रख्यातेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्)
श्रोत्रप्यादिकम् । (प्रियेण) प्रीतिहेतुना । (धाम्ना) स्थलेन । (प्रियम्) प्रीयते
सुखपत्यारोग्येन यत्तत् । (सदः) सीदन्ति घ्नन्ति दुःखानि येन तदोपधसेवनं
पथ्याचरणं च । अत्र सदेर्विशरणार्थः । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयति ।
(घृताची) घृतमायुर्निमित्तं मंचति प्राप्नोत्यनया सुनियमाचरणं क्रियया सा ।
(असि) भवति । (ध्रुवा) ध्रुवन्ति प्राप्नुवन्ति स्थिराणि सुखान्पतयानि विद्य
या सा । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्य कप्रत्यायान्तः प्रयोगः । कृतो बहुलमिति कर-
णकारके । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) उक्तार्था । (इदम्) जीवनम् । (प्रिये-
ण) प्रीतिकरेण । (धाम्ना) स्थित्यर्थेन । (प्रियम्) आनन्दकरम् । (सदः)
वस्तु । (आ) अभितः । (सीद) सीदति गमयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोट
व्यत्ययश्च । (प्रियेण) प्रीतिसाधकेन । (धाम्ना) हृदयेन । (प्रियम्) प्रीतिक
रम् । (सदः) सीदति जानाति येन तत् ज्ञानम् । (आ) सर्वतः । (सीद)
सीदति प्राप्नोति । (ध्रुवा) ध्रुवाणि निश्चलानि वस्तूनि । अप्र शेरछन्दसि व-
हुलमिति लोपः । (असदन्) भवेयुः । अत्र लिङर्थे लङ् वा छन्दसि सपे वि-
धयो भवन्तीति सीदादेशो न । (अतस्य) शुद्धस्य सत्यस्य । (योनौ) यज्ञे ।
यज्ञो वा अतस्य योनिः श० १ । १ । १ । १६ । (ता) तानि अत्रापि शे-
ल्लोपः । (विष्णो) व्यापकेश्वर । (पाहि) रक्ष । (पादि) पालय । (यज्ञं)
पूर्वोक्तं त्रिविधं (पाहि) पालय । (यज्ञपतिम्) यज्ञस्य पालकं यज्ञमानम् ।

(पाहि) रक्ष । (मां) होतारमन्त्रार्थमुद्गातारं ब्रह्माणं वा । (यज्ञन्यम्) यज्ञं नयति प्रापयतीति यज्ञनीस्तम् अत्र अभिपूर्वः । अ० ६ । १ । १०७ । इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवर्तनात्पूर्वकृपादेशो न भवति । अयं मंत्रः । श० १ । ३ । १ । १३-१६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—या जुहूर्नाम्ना घृताच्यसि भवति सा यज्ञे प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नासह वर्त्तमानमिदं प्रियं सद आसीद् आसादयति । योपभृत्राम्ना घृताच्यस्य स्ति साऽथ यत्ने प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद् । समन्तात् प्रापयति । या ध्रुवा नाम्ना घृताच्यसि भवति सा सम्यक् स्थापिता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद् आगमयति । यया क्रियया प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद् समन्तात् प्राप्नोति । सा सर्वैर्नित्यं साध्या । हे विष्णो यथेमानि ऋतस्य योनौ ध्रुवा ध्रुवाणि वस्तुन्यसदन् भवेयुस्तथैवैतानि निरंतरं पाहि तथा कृपया यज्ञं पाहि । यज्ञन्यं यज्ञयति पाहि यज्ञन्यं मां च पाहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—यो यज्ञः पूर्वोक्ते मंत्रे वसुरुद्रादित्यैः सिध्यति स वायुजलशुद्धिद्वारा सैर्वाणि स्थानानि सर्वाणि वस्तूनि च प्रियाणि निश्चलमुखसाधकानि ज्ञानवर्धकानि च करोति तेषां वृद्धये रक्षणाय च सर्वैर्भुज्यैर्न्यापकेभ्यस्त्वर्थना सम्यक् पुरुषार्थश्च कर्तव्य इति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (जुह्) हवि अग्नि में डालने के लिये मुख की उत्पल करने वाली तुक् । (घृताची) घृतयुक्त । (असि) होती है । (सा) वह यज्ञ में युक्त की हुई सार ग्रहण की किया है सो । (प्रियेण) मुखों से वृत्त करने वाला शोभायमान । (धाम्ना) ध्यान के साथ वर्त्तमान होके (इदम्) यह । (प्रियम्) जिस में वृत्त करने वाले (सद) उत्तम ३ मुरों को प्राप्त होते हैं उन को । (आसीद्) सिद्ध करती है । जो । (नाम्ना) प्रसिद्धी से । (उपभृत्) समीप प्राप्त हुए पदार्थों को धारण करने तथा । (घृताची) जल को प्राप्त कराने वाली हस्तक्रिया । (असि) है । (सा) यह यज्ञ में युक्त की हुई । (प्रियेण) प्रीति के हेतु । (धाम्ना) स्थल से । (इदम्) यह ओषधी आदि पदार्थों का समूह । (त्रियं) जो कि आरोग्यपूर्वक मुखदायक और (सद) दुःखों का नाश करने वाला है उस को । (आसीद्) अच्छी प्रकार

प्राप्त करती है तथा जो । (ध्रुवा) स्थिर मुखों वा । (घृताची) आयु के निमित्तकी देनेवाली
विद्या । (असि) होती है । (सा) वह अच्छी प्रकार उत्तमकार्योंमें युक्त की हुई ।
(प्रियेण) प्रीति उत्पन्न करने वाले स्थिरता के निमित्त से । (इदम्) इस । ' प्रियम्)
आनन्द कराने वाले जीवन वा । (सद) वस्तुओं को । (आसीद) प्राप्त करता है ।
जिस किया करके । (प्रियेण) प्रसन्नता के करने हारे । (धाम्ना) हृदय से । (प्रि
यम्) प्रसन्नता करने वाला । (सद) ज्ञान (आसीद) अच्छी प्रकार प्राप्त होता
है । (सा) यह विज्ञानरीति सच को नित्य सिद्ध करनी चाहिये । हे (विष्णो) व्याप-
केश्वर जैसे जो २ (अतस्य योनौ) शुद्ध यज्ञमें । (ध्रुवा) स्थिर वस्तु । (असदन्)
हो सके वैसे ही उन की निरंतर । (पाहि) रक्षा कीजिये तथा रूपा करके यज्ञ की ।
(पाहि) रक्षा कीजिये । (यज्ञन्यम्) यज्ञ प्राप्त करने । (यज्ञपतिम्) यज्ञ को पालन
करने हारे यजमान की । (पाहि) रक्षा करो और यज्ञ को प्रकाशित करने वाले । (मा)
मुझे । (च) भी । (पाहि) पालिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो यज्ञ पूर्वोक्त मंत्र में वसु, रुद्र और आदित्य से सिद्ध होने के
लिये कहा है वह वायु और जल की शुद्धि के द्वारा सब स्थान और सब वस्तुओं को
प्रीति कराने हारे उत्तम मुख को बढाने वाले कर देता है सब मनुष्यों को उनकी
वृद्धि वा रक्षा के लिये व्यापक ईश्वर की प्रार्थना और सदा अच्छी प्रकार पुरुषार्थ
करना चाहिये ॥ १ ॥

अग्ने वाजजिदित्यस्य अग्निः स एव । अग्निर्देवता । धु

गिरूपकिरुण्डः । पचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिष्यते ।

फिर वह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वाजजिद्राजन्त्वा सरिष्यन्तं
वाज्जितं शुं सम्माजिर्म नमो देवेभ्यः
स्वधा पितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित् । वाजम् । त्वा ।
 सरिप्यन्तम् । वाजजितमिति वाजऽजितम् । सम् ।
 मारिम् । नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्य इति पितृऽ-
 भ्यः । सुयमे इति सुऽयमे । मे । भूयास्तम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अग्निर्भौतिकः । (वाजजित्) वाजमज्ञं जयति
 येन सः । वाज इत्यस्यनामसु पठितम् । निघ २ । ७ । अत्रोभयत्र कृतोयदुल
 मिति करणे क्विप् । (वाजम्) वेगवन्तम् । (त्वा) तम् । (सरिप्यन्तम् सर्वान्
 पदार्थानन्तरिक्तं गमयिष्यन्तम् । (वाजजितम्) वाजं युद्धं जयति येन तम् ।
 (सम्) सम्यगर्थे । (मारिम्) मारिं वा अत्र पक्षे गुरुपव्यत्ययः । (नमः) अ-
 मृतात्मकं जलम् । नमस्त्युदकनामसु पठितम् निघ० १ । १२ । (देवेभ्यः)
 दिव्यमुखकारकेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो वस्वादिभ्यः । (स्वधा) अमृतात्मकमज्ञम् ।
 (स्वधेत्यन्तनामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । स्व स्वकीयं मुखं दधात्पनया
 सा । (पितृभ्यः) पालनहेतुभ्य ऋतुभ्यः । ऋतवो वै पितरः । श० २ । ७ ।
 २ । ३० । (सु) शोभनेऽर्थे । (यमे) यच्छन्ति यत्पराक्रमौ याभ्यां ते ।
 (मे) मम । (भूयास्तम्) भूयास्ताम् । अत्र व्यत्ययः । अय यत्रः । श० १ ।
 ३ । ६ । १४-१५ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यतोऽयमग्निर्वाजमिदृत्वा सर्वान् पदार्थान् समाहृतिं तस्मा
 सम्यं वाजं सरिप्यन्तं वाजजितं समाहृतिं येन यज्ञेन प्रयुक्तेनाग्निना देवेभ्यो नमः
 पितृभ्यः स्वधा सुयमे भवतस्तेनैते मे मम सुयमे भूयास्तम् भूयास्ताम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थः—इतिवर उपदिशति । मनुष्यैर्यः पूर्वमश्रोक्तोऽग्निर्यज्ञस्य मृ-
 त्पसाधनः वक्तव्यः । कुतः । अग्नेरूर्ध्वगमनशीलेन सर्वपदार्थछेदकत्वात् । या
 नागेषु सम्पद्य प्रयुक्तेन शीघ्रगमनविजयहेतुं ममृताभिर्दिग्धान् पदार्थान् संपाद्य
 शुद्धे सुयमापने अग्निलो करोतीति विज्ञानव्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जिस से यह । (अग्ने) अग्नि । (वाजनिवृत्) अर्थात् जो उत्कृष्ट-
अन्न को प्राप्त करनेवाला होके सब पदार्थों को शुद्ध करता है इस से मैं । (त्वा) उस
(वाजम्) वेगवाले । (सरिप्यन्तम्) सब पदार्थों को अन्तरिक्ष में पहुँचाने और । (वा
जजितम्) अर्थात् शुद्ध को जितानेवाले भौतिक अग्नि को । सम्गात्रिम्) अच्छी प्रकार
शुद्ध करता हूँ यज्ञ में युक्त किये हुए जिस अग्नि से । (देवेभ्यः) सुखकारक पूर्वोक्त
वसु आदि से सुख के लिये । (नमः) अत्यन्त मधुर श्रेष्ठ जल तथा । (पितृभ्यः) पा
तन के हेतु जो वसन्त आदि ऋतु है उनसे जो आरोग्य के लिये । (स्वधा) अमृतालिक
अन्न किये जाते हैं वे (सुयमे) बल वा पराक्रम के देनेवाले उस यज्ञ से । (मे) मेरे
लिये । (भूयास्तम्) होंगे ॥ ७ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदेश करता है कि प्रथम मन्त्र में कह चुके यज्ञका मुख्य
साधन अग्नि होता है । क्योंकि जैसे प्रत्यक्ष में भी उसकी लपट देखने में आती है वैसे
अग्नि का ऊपर ही को चलने जलने का स्वभाव है तथा सब पदार्थों के द्वािकमिल करनेका
भी उसका स्वभाव है । और यान वा अस्त्ररक्षों में अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ शीघ्र
गमन वा विजय का हेतु होकर वसन्त आदि ऋतुओं से उत्तम २ पदार्थों का संपादन करके
अन्न और जल को शुद्ध वा सुख देनेवाले कर देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ७ ॥

अस्कन्नमघेत्यस्य आपिः स एव । विष्णुर्देवता । विराट् पत्तिरब्रह्मन् ।
पंचमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भूत्वा किं करोतीत्युपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त यज्ञ कैसा होकर क्या करता है सो अगले मन्त्र में प्रकाश
किया है ।

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यशुसंभि-
यासुमंघ्रिणा विष्णो मा त्वाव कृमिषं
वसुमतीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेषं विष्णो
स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यं मकृणोदूर्ध्व-
ध्वरऽ आस्थात् ॥ ८ ॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् ।
 भ्रियासम् । अग्निणा । विष्णोडिति विष्णोः । मा । त्वा ।
 अव । क्रमिपम् । वसुमतीमिति वसुमतीम् । अग्ने ।
 ते । छायाम् । उपस्थेपम् । विष्णोः । स्थानम् । अस्ति ।
 इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः ।
 आ । अस्थात् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अस्कन्नम्) अविच्छिन्नम् । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (देवेभ्यः)
 दिव्यसुखानां प्राप्तये । (आज्यम्) धृतादिकम् । (सम्) क्रियायोगे । (भ्रिया-
 सम्) धारयेयम् । (सम्) क्रियायोगे । (अग्निणा) गमनसाधनेनाग्निना ।
 (विष्णो) व्यापकेश्वर । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) तं वा । (अव) अवेति
 निग्रहार्थः । निरु० १ । ३ । (क्रमिपम्) उल्लंघयेयम् । अत्र लिङर्थे लुट् ।
 (वसुमतीम्) वसूनि वदूनि वस्तूनि भवन्ति यस्या ताम् । अत्र भून्पर्थे मनुप् ।
 (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ते) तव तस्य वा । (छायाम्) आश्रयम् ।
 (उप) क्रियार्थे । (स्थेपम्) उपपत्तीय । अत्र लिङ्चाशिष्यङित्यङि कृते छ
 न्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादिवादेश आर्द्धधातुकत्वात्साकारलोपो न भव
 ति । (विष्णोः) यज्ञस्य । (स्थानम्) स्थित्यर्थम् । (अस्ति) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (इतः) स्थानात् । (इन्द्रः) सूर्यो वायुः । (वीर्यम्) वीरस्य कर्म
 पराक्रमं वा । (अकृणोत्) करोति । अत्र लङर्थे लङ् । (ऊर्ध्वः) आकाशस्थः सन् ।
 (अध्वरः) यज्ञः । (आ) समन्तात् । (अस्थात्) तिष्ठति । अत्र लङर्थे लुट् ।
 अय मयः । शं० १ । ४ । १ । १-३ व्याख्यानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—अह देवेभ्यो यदस्कन्नमविच्छिन्नमाज्यमाग्निणा संभ्रियासमद्य
 त्वा तदह मावक्रमिषं मोल्लंघयेयम् । हे अग्ने जगदीश्वर ते तव वसुमतीं छाया मह-
 मुपस्थेपमुपपत्तीय । योयमग्निर्विष्णोर्वीरस्य स्थानमस्यास्ति तस्यापि वसुमतीं छा

गामुपस्थाय यज्ञं साधयामि । य ऊर्ध्वोऽध्वरोऽग्नौ हुतः सभन्तात् तिष्ठति तमितन्द्रो भूत्वा वीर्यमकृणोत् करोति ॥ ८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति येन पूर्वोक्तेन यज्ञेनाभजले शुद्धे पुष्कले भवतस्तदेतस्य सिद्ध्यर्थं मनुष्यैः पुष्कलाः संभाराः सदा चेतव्याः । नैव मम व्यापकस्याज्ञामुल्लंघ्य वर्तितव्यम् । किन्तु बहुमुखप्रापकं मदाश्रयं गृहीत्वाऽग्नौ यो यज्ञः क्रियते । यमिन्द्रः स्वकीयैः किरणैश्चित्त्वा वायुना सहोर्ध्वमाकृष्योर्ध्वं मेघमण्डले स्थापयति पुनस्तस्माद्भूमिं प्रति निपातयति येन भूमौ महद्वीर्यं जायते स सदाऽनुप्रातव्य इति ॥ ८ ॥

पदार्थः—मैं (देवेभ्यः) उत्तम मुखों की प्राप्तिके लिये जो (अम्कजम्) निःश्वलमुखदायक । (आज्यम्) घृतआदि उत्तम २ पदार्थ है उसको (अग्निना) पदार्थ हुंचाने वाला अग्नि से । (अद्य आज ।) सन्त्रियासम्) धारण करूं और (त्वा) उसका मैं । (मायकमियम्) कभी उल्लंघन न करूं । तथा है (अग्ने) जगदीश्वर । ते आप के । (वसुमतीम्) पदार्थ देनेवाले । (ह्यायाम्) आश्रय को । (उपस्थेपम्) प्राप्त होऊँ । जो यह । (अग्ने) आग्नि । (विष्णोः) यज्ञ के । (स्थानम्) ठहरने का स्थान । (अग्नि) है उस के भी । (वसुमतीम्) उत्तम पदार्थ देनेवाले । (ह्यायाम्) आश्रय को मैं । (उपस्थेपम्) प्राप्त होकर यज्ञ को सिद्ध करता हूँ तथा जो । (ऊर्ध्व) आकाश और जो (अध्वरः) यज्ञ आग्नि में ठहरनेवाला । (आ) सब प्रकार से । अस्यान् ठहरता है उसको । (इन्द्रः) सूर्य और वायु धारण करके । (वीर्यम्) कर्म, अथवा पराक्रम को । (अकृणोत्) करते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करता है कि जिस पूर्वोक्त यज्ञसे जल और वायु शुद्ध होकर बहुतसा अन्न उत्पन्न करनेवाले होते हैं उसको सिद्ध करनेके लिये मनुष्यों को बहुतसी समग्री जोड़नी चाहिये । जैसे मैं सर्वत्र व्यापक हूँ मेरी आज्ञा कभी उल्लंघन नहीं करनी चाहिये किन्तु जो असंख्यात मुखों का देनेवाला मेरा आश्रय है उसको सदा प्रदण करके आग्नि में जो हवन किया जाता है तथा जिस को सूर्य अपनी किरणों से स्वचक्र वायुके योगसे ऊपर मेघमंडल में स्थापन करता है और फिर वह उसको वहां से मेघद्वारा गिरा देता है और जिससे पृथिवीपर बंदा मुख उत्पन्न होता है उस यज्ञ का अनुष्ठान सब मनुष्यों को सदा करना योग्य है ॥ ८ ॥

अग्ने वेरित्यस्य अपिः स एव । अग्निर्देवता । ज
गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ पुनस्तेन किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

फिर उस यज्ञ से क्या लाभ होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वेर्हीत्रं वेर्दूत्यृमवतामृत्वाग्वा
पृथिवी अवं त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्वे
भ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत्स्वाहा संज्यो
तिषा ज्योतिः ॥ ८ ॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् ।
द्यावापृथिवी इति दद्यावाऽपृथिवी । अवं । त्वम् । दद्यावा
पृथिवी इति दद्यावाऽपृथिवी । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् ।
देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा । समू ।
ज्योतिषा । ज्योतिः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (वे) विद्धि वेदयति प्राप
यति वा । अत्रोभयत्र लक्ष्ये लब्ध । वी गतिः इत्यस्य प्रयोगाऽहर्भावश्च । (हो
त्रम्) जुहोति यस्मिन् स यज्ञकर्म । (वेः) विद्धि वेदयति प्रापयति वा । (दूत्यम्)
दूतस्य कर्म तत् । दूतस्य भागकर्मणी । अ० ४ । ४ । १०१ । अनेन यत्प्रत्यय ।
(अवताम्) रक्षतः । (त्वाम्) तत् (द्यावापृथिवी) धौश्च पृथिवी च ते ।
दिवो द्यावा । अ० ६ । ३ । २६ । अनेन इन्द्रे समासे दिवः स्थान द्यावादेशः ।
(अवं) रक्ष रक्षति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (त्वं) स त्रा । (द्यावापृथिवी)
अस्मत्प्राप्तं न्यायप्रकाशपृथिवीराज्ये । द्यावापृथिवी इति—पदनामसु पठि
तम् । निघ० ५ । ३ । इत्यत्र प्राप्त्यया शृङ्गते । (स्विष्टकृत्—) यः शो

भनमिष्ट करोति सः । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यमुखेभ्यो वा । (इन्द्रः) भौ-
तिक सूर्यो वायुर्वा । इन्द्रेण वायुना । ऋ० १ । १४ । १० । अनेनेन्द्रशब्देन
वायुंरपि गृह्यते । (आज्येन) यज्ञेऽनौ च प्रक्षेपितु योग्येन घृतादिना हविषा
संस्कृतेन होतव्येन पदार्थेन । (भूत्) भवति । अत्र लङ्ये लुङ् । अदभावश्च ।
(स्वाहा-) वेदवाणीद कर्माह । (सम्) सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) तेजस्विना
लोकसम्पूहेन सह । (ज्योतिः) प्रकाशवान् । द्युतेरिसन्नादेशश्च । उ० २ ।
१०६ । इति द्युतधातोरिसन्प्रत्यय आदेर्जकारादेशश्च । अथ मन्त्रः । श० १ ।
४ । १ । ४-९ । व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ये द्यावापृथिवी यज्ञभवता रक्षतस्ते त्व वेः रक्ष ।
यथायमग्निर्होत्र दूत्य च कर्म प्राप्तो द्यावापृथिवी रक्षति तथा हे भगवन् देवेभ्यः
स्विष्टकृत्वमस्मान् वेः सदा पालय । यथायमाज्यं हविषा ज्योतिषा सह ज्योतिः
स्विष्टकृदिन्द्रो द्यावापृथिव्यो रक्षको भूद्ववति तथा त्व विज्ञानज्योतिः प्रदानेना
स्मान्समवेति स्वाहा ॥ ६ ॥

भावार्थः—ईश्वरो मनुष्येभ्यो वेदेषूपदिष्टवानस्ति । मनुष्यैर्यगदग्निपृ-
थिवीसूर्यवाय्वादिभ्यः पदार्थेभ्यः होत्र दूत्य च वर्मनिमित्त विदित्वाऽनुष्ठीयते
तत्तदिष्टकारि भवति । अष्टमत्रेण यज्ञसाधन यदुक्तं तत्फलं नवमेन प्रका-
शितमिति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर जो । (द्यावापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक
और पृथिवीयज्ञकी ॥ (अवताम्) रक्षा करते हैं उनकी । (त्वम्) आप । (ये)
रक्षा करो तथा जैसे यह भौतिक अग्नि (होत्रम्) यज्ञ और । (दूत्यम्) दूत कर्मको
प्राप्त होकर । (द्यावापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक और पृथिवी की रक्षा करता है ।
वैसे हे (भगवन्) (देवेभ्यः) विद्वानों के लिखे । (स्विष्टकृन्) उनकी इच्छाऽनुकूल
अच्छे २ कार्यों के करनेवाले आप हम लोगों की । (अव रक्षा कीजिये जो यह । (आज्येन)
यज्ञ के निमित्त अग्निमें छोड़ने योग्य घृत आदि उत्तम २ पदार्थ । (हविषा) संस्कृत
अर्थात् अच्छी प्रकार शुद्ध किये हुए हाम के योग्य कस्तूरी केसर आदि पदार्थ वा ।
(ज्योतिषा) प्रकाशयुक्त लोकों के साथ । (ज्योतिः) प्रकाशमय किरणों से (स्विष्ट

कृत) अच्छे २ वाञ्छित कार्य सिद्ध करने वाला । (इन्द्रः) सूर्य लोक भी ।
 (द्यावापृथिवी) हमारे न्याय वा पृथिवी के राज्यकी रक्षा करने वाला । (अमृत्)
 होता है वैसे आप (ज्योति) विज्ञानरूप ज्योति के दान से हम लोगों की (अन्न)
 रक्षा कीजिये इस कर्म को (स्वाहा) वेदवाणी कहती है ॥ १ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने मनुष्यों के लिये वेदों में उपदेश किया है कि जो १
 अग्नि पृथिवी सूर्य और वायुआदि पदार्थों के निमित्तों को जान के होम और दूतसर्प
 न्धी कर्मका अनुष्ठान करना योग्य है सो २ उन के लिये वाञ्छित सुखके देनेवाले होते हैं ।
 अष्टम मंत्र से कहे हुए यह साधनका फल नवमे मंत्रसे प्रकाशित किया है ॥ १ ॥

मयीदमित्यस्य ऋषिः स एव । इन्द्रो देवता । भुरि-
 ग्नाह्नी पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

॥ अथ तज्जन्यं फलमुपदिश्यते ॥

अथ अगले मंत्र में उक्त यज्ञ से उत्पन्न होनेवाले फल का उपदेश किया है ।

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्
रायों मघवानः सचन्ताम् ॥ अस्मा-
कं सुसन्त्वाशिषः सुत्या नः सन्त्वाशिष-
उपहूता पृथिवी मातोपमां पृथिवी मा-
ता ह्ययतामग्निराग्नीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् ।
 रायः । मघवान् इति मघवानः । सचन्ताम् । अस्मा-
 कम् । सन्तु । आशिष इत्याशिषः । सुत्याः । नः ।
 सन्तु । आशिष इत्याशिषः । उपहूतेत्युपहूता । पृथि-
 वी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्ययताम् ।
 अग्निः । आग्नीधात् । स्वाहा ॥ १० ॥

पदार्थः—(मयि) आत्मानि । (इदम्) यच्छुद्ध ज्ञानयुक्त साधु

कारि मत्यक्तं तत् । (इन्द्रः) परमेश्वरः । (इन्द्रियम्) इन्द्रस्यैश्वर्यप्राप्तेर्लिङ्गः ।
 त्रिहुमिन्द्रेण परमेश्वरेण दृष्टमिन्द्रेण परमेश्वरेण सृष्टं प्रकाशितमिन्द्रेण विद्या-
 वता जीवेन जुष्टं संप्रीत्या सेवितमिन्द्रेण परमेश्वरेण यद्वत् सर्वसुखज्ञानसाधकम् ।
 इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । अ० ५ । २ । ९३ ।
 अनेनोक्तेष्वर्थेष्विन्द्रियशब्दो निपातितः । (वधातु) नित्यं धारयतु (अङ्गमान्)
 मनुष्यान् । (गयः) विद्यासुवर्णचक्रवर्तिराज्यादिधनानि राय इति धननाम
 सु पठितम् । नियं० २।१० (मघवानः) मघानि बहूनि धनानि विद्यन्ते येष्वै-
 श्वर्ययोगेषु ते । अत्र भूम्यर्थे मनुष्यं । मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणः ।
 निरु० १।७ । (सचन्ताम्) समवेताः प्राप्ता भवन्तु । (अस्माकम्) परोपकारिणां
 धार्मिकाणां मानवानाम् । (सन्तु) भवन्तु । (आशिपः) कामनाः । (सत्याः)
 सिद्धाः । (नः) अस्माकं विद्यावतां राज्यसेविनाम् । (सन्तु) भवन्तु । (आशिपः)
 न्यायेच्छ्राविशिष्टाः क्रियाः । शास इत्वे आशासः कृत्रुपसंख्यानम् । अ० ६ ।
 ४ । ३४ । अनेन वार्त्तिकेनाशीरिति सिद्धः । (उपदूता) उपभूयते जनैराज्य-
 सुखार्थं या । (पृथिवी) पृथुसुखनिमिना । (माता) मान्यकरणहेतु । (उप)
 गतार्थे । (मां) सुखार्थिनं धार्मिकम् । (पृथिवी) पृथुसुखदात्री विद्या । (मा-
 ता) धर्मार्थकाममोक्षसिद्ध्या मान्यदात्री । (हवताम्) स्पर्धतामुपदिशताम्
 (अग्निः) ईश्वरः । (आग्नीध्रात्) अग्निरिध्यते प्रदीप्यते यस्मिन् तस्येदं श-
 रणमाश्रयणं तस्मात् । अग्नीध्रः शरणेरञ् मं च । अ० ४ । ३ । १२० ।
 अनेन वार्त्तिकेनाधिकरणवाचिनः क्विन्तादग्नीध्रं प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययः ।
 (स्नाहा) सुहृतमाह यया सा ॥ अयं मंत्रः । श० १ । ६ । ३ । ३९-४४
 व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—इन्द्रो मयी दमिन्द्रियं रायश्च दधातु तत्कृपया स्वपुरुषार्थेन च यथा वय मघवानो भवेम तथाऽस्मान् रायः सचन्ताम् । एवं चास्माकमाशुषः सत्याः सन्त्वेन मातेयं पृथिवी विद्योपहृता च सती मामुपाह्वयतामुपदिशताम् । तथा मयाऽनुष्ठितोऽयमग्निराग्नीध्रादिष्टकृत्सन्नोऽस्माकं मुखान्युपह्वयति । एवं स न्यग्युनमिष्टकारि भवतीति स्वाहा वेदवाण्याह ॥ १० ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थिन ईश्वरोपासकास्त एव शोभनं मनः श्रेष्ठान्युत्तमानि धनानि सत्या इच्छाश्च प्राप्नुवन्ति नेतरे । सर्वस्य मान्यप्राप्तिहेतुत्वात् भूमिबिद्ये पृथिवीशब्देनात्र प्रकाशिते स्तः । सर्वैरते सदापकर्त्तव्ये भवत इतीदव रोऽनेन वेदमधेणाह । नवममधेणान्यादिभ्यः साधितेभ्य इष्टमुखप्राप्तिकृदिता सैवानेन दशमेन मधेण प्रकाशितेति ॥ १० ॥

पदार्थः—(इन्द्र) परमेश्वर । (मयि) मुझ में (इदम्) मत्पक्ष । (इन्द्रिय) ऐश्वर्य की प्राप्ति के निम्न तथा परमेश्वर ने जो अपने ज्ञान से देखा वा प्रकाशित किया है और सब मुखों को सिद्ध करानेवाले जो विद्वानों को दिया है जिसकी वे इन्द्र अर्थात् विद्वान् लोग प्रीति पूर्वक सेवन करते हैं व हैं तथा । (राय) विधा मुखों वा चक्रवर्ति राज्य आदि धनों को । (दधातु) नित्य स्थापन करे और उसकी कृपा से तथा हमारे पुरुषार्थ से । (मघवान) जिनमें की बंधुतु, धन विद्यमान राज्य आदि पदार्थ हैं जिनकरके हम लोग पूर्ण ऐश्वर्ययुक्त हों वैसे धन । (न) हम विद्वान् धर्मात्मा लोगों को । (सचन्ताम्) प्राप्त हों तथा इसी प्रकार । (अस्माकम्) हम परोपकार करनेवाले धर्मान्नामों की । (आशिष) कामना (सत्या) सिद्ध । (सन्तु) हों और ऐसे ही । (न) हमारी (आशिष) न्यायपूर्वक इच्छायुक्त जो किया हैं वे भी । (सत्या) सिद्ध । (सन्तु) हों तथा इसी प्रकार (माता) धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि से मान्य करनेवाली विद्या और (पृथिवी) बहुत मुख देनेवाली भूमि है । (उपहृता) जिसको राज्य आदि मुख के लिये मनुष्य क्रम से प्राप्त होते हैं वह । (मा) मुख की इच्छा करनेवाले मुझ को । (उपह्वयताम्) अच्छी प्रकार उपदेश करती है तथा मेरा अनुष्ठान किया हुआ यह । (अग्नि) जिस भौतिक अग्नि की कि ।

(आग्नीधात्) इन्धनादि से प्रज्वलित करते हैं वह वांछित मुखों का करनेवाला होकर ।
(नः) हमारे मुखों का आगमन करावे क्योंकि ऐसे ही अच्छा प्रकार होमको प्राप्त होके
चाहे हुए कार्यों को सिद्ध करनेवाला होता है । (स्वाहा) सब मनुष्यों के करने के लिये
वेदवाणी इस कर्म को कहती है ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पुरुषार्थी परोपकारी ईश्वर के उपासक है वेही श्रेष्ठज्ञान
उत्तम धन और सत्य कामनाओं को प्राप्त होते हैं और नहीं । जो सब को मान्य देने के का-
रण इस मंत्र में पृथिवी शब्द से भूमि और विद्या का प्रकाश किया है सोये सय मनुष्यों को
उपकारमें लाने के योग्य हैं । ईश्वरने इस वेदमंत्र से यही प्रकाशित किया है तथा जो न-
वम मंत्र से आग्नि आदि पदार्थों से इच्छित सुख की प्राप्ति कही है वही बात दशम मंत्र से प्र-
काशित की है ॥ १० ॥

उपहृत्यस्य ऋषिः स एव । यावापृथिवी देवते । आसी

वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवार्थं दृढयति ॥

फिर भी अगले मंत्र में उक्त अर्थ को दृढ़ किया है ॥

उपहृतो द्यौष्पितोपमां द्यौष्पिता ह्वयतामग्नि-
राग्नीध्रात्स्वाहा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णाम्यग्ने-
ष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

उपहृत इत्युपहृतः । द्यौः । पितृता । उप । माम् । द्यौः । पितृता ।
ह्वयताम् । अग्नेः । आग्नीधात् । स्वाहा । देवस्य । त्वा । सवितुः ।
प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिते । बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । प्रति । गृह्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्नो-
मि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(उपहूतः) कृतोपहूतः । (द्यौः) प्रकाशरूपः । (पिता) सर्वपालक ईश्वरः । (उप) क्रियार्थे । (मां) सुखभोक्तारं । (द्यौः) प्रकाशमयः । (पिता) पालनहेतुः सूर्यलोकः (ह्यताम्) हवयति अत्र व्यत्ययेन लङर्थे लोट् । (अग्निः) जाठरस्थः । (आग्नीध्रात्) अन्नाशयात् । साधुत्वमस्य पूर्ववज्ज्ञेयम् । (स्वाहा) सुहुतं सुखकार्यहेश्वरः । (देवस्य) हर्षकरस्य । (त्वा) त्वां तं वा । (सवितुः) सर्वस्य जगतः प्रसवितुरीश्वरस्य । (प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) प्राग्गपानयोः । (धारुभ्याम्) आकर्षणधारणाभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टिहेतोः समानस्य चायोः । (हस्ताभ्याम्) शोधनसर्वांगमापणाभ्याम् । (प्रतिगृह्णामि) नित्यं स्वीकरोमि । (अग्नेः) भौतिकस्य । (पाचकः) (त्वा) तं भक्ष्यं पदार्थम् । (आस्येन) मुखेन आग्रात्मभृति प्राक्काकलकादास्थम् । अ० १।१।९। इति महाभाष्ये । अस्यान्ति मत्तिपन्ति उदरेऽन्नादिकं येन तदास्य मुखम् । (म) गुणैर्यत्प्रकृष्टं तदर्थं । क्रियायोगे । मपरेत्येतस्य प्राति-लोभ्यं प्राह । निरु० १ । ३ (अरनामि) भुञ्जे । अयं मंत्रः । श० १।६।१। ३९-४४ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— मया-द्यौः पितेश्वर उपहूतो मामुपहवयतां स्वीकरोत्वेवं मया द्यौः पिता पालनहेतुः सूर्यलोक उपहूतः स्पर्द्धितः सन् मां विद्यायै उपहवयति । योऽग्निः स्वाहा सुहुतं भुक्तमन्नमाग्नीध्रात् पचति यो देवस्य सवितुः प्रसवे वर्त्तमानोस्ति तमहं भोगमश्विनोर्वाहुभ्यांपूष्णो हस्ताभ्या प्रतिगृह्णामि । गृहीत्वा च मदीतस्याग्नेर्मध्ये पाचयित्वाऽऽस्येन प्रारनामि ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यात्मशुद्धयर्थमनन्तविद्याप्रकाशकस्य परमेश्वरस्याह्वानं नित्यं कार्यम् । तथा च विद्यासिद्धये चतुषा संशोध्य जाठराग्निं प्रदीप्य संस्कृतं मितमन्नं नित्यं भोक्तव्यम् । ईश्वरेण जगत्पुत्पादितैः पदार्थैर्यः सर्वो भोगः सिध्यति । स च विद्याधर्मयुक्तेन व्यवहारेण भोक्तव्यो भोजयितव्यश्च । ये पूर्वमंत्रेण पृथिव्यां विद्यया प्राप्तव्यामान्यकारिणः पदार्था उक्तास्तेऽपि भोगे धर्मेण युक्त्वा च सर्वैः कार्यं इत्यनेन प्रतिपादितः ॥ ११ ॥

पदार्थः—मुझ से जो (चौ) प्रकाशमय । (पिता) सर्वपालक ईश्वर ॥ (उपहृत)

प्रार्थना किया हुआ । (मा) सुख भोगनेवाले मुझ को । (उपहृतम्) अच्छी प्रकार स्वीकार करे इसी प्रकार जो । (चौः) प्रकाशवान् । (पिता) सब उत्तम क्रियाओं का पालने का हेतु सूर्यलोक मुझ से । (उपहृत) क्रियाओं में प्रयुक्त किया हुआ । (मा) सब सुख भोगने वाले मुझ को विद्या के लिये । (उपहृतम्) युक्त करता है तथा जो । (अग्नि) जाठराग्नि । (स्वाहा) अच्छे भोजन किये हुए अन्न को । (ग्राम्नीगून्) उदर में अन्न के कोठे में पचा देता है उस से मैं । (देवम्य) हर्ष देने । (सवितु) और सब के उत्पन्न करनेवाले परमेश्वर के उत्पन्न किये हुए । (प्रसवे) समार में विद्यमान और (त्वा) उस उक्त भोग को । (अभिनो) प्राण और अपान के । (याहुभ्याम्) आकर्षण और धारणगुणों से तथा । (पूष्ण) पुष्टि के हेतु समान वायु के । (हस्ताभ्याम्) शो धन वा शरीर के अंग २ में पहुँचाने के गुण से । (प्रतिगृह्णामि) अच्छी प्रकार ग्रहण करता हूँ ग्रहण करके । (अग्ने) प्रज्वलित अग्नि के बीच में पकाकर । (त्वा) उस भोजन करने योग्य अन्न को । (आस्येन) अपने मुख से । (प्राशामि) भोजन करता हूँ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में रत्नेपालकार है मनुष्यों को अपने आत्मा की शुद्धि के लिये अनन्त विद्या के प्रकाश करनेवाले परमेश्वर पिता का आदान अर्थात् अच्छी प्रकार नित्य सेवन करना चाहिये तथा विद्या की सिद्धि के लिये उदर की अग्नि को दीप्त कर और नेत्रों से अच्छी प्रकार देख के सस्कार किये हुए प्रमाणयुक्त अन्न को नित्य भोजन करना चाहिये सब भोग इस ससार में जो नि ईश्वर के उत्पन्न किये पदार्थ हैं उन स सिद्ध होते हैं वह भोग विद्या और धर्मयुक्त व्यवहार से भोगना चाहिये और वैसे ही औरों को वर्ताना चाहिये जो पूर्वमंत्र से पृथिवी में विद्या से प्राप्त होने वा मान्य के करानेवाले पदार्थ कहे हैं उन का भोग धर्म वा युक्ति के साथ सब मनुष्यों को करना चाहिये । ऐसा इस मंत्र से प्रतिपादित किया है ॥ ११ ॥

एतन्त इत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । मरिचवृद्धती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥.

कस्मै प्रयोजनाय केनायं विद्याप्रबन्धः प्रकाशित इत्यु

पदिश्यते ॥

किस प्रयोजन के लिये और किस ने यह विद्या का प्रबंध प्रकाशित किया है' सो-अगले
पत्र में उपदेश किया है ॥

एतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणो ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिन्तेन मामव ॥ १२ ॥

एतम् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । अ । आहुः । वृहस्पतये ।
ब्रह्मणो । तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
तेन । माम् । अव ॥ १२ ॥

पदार्थः— (एतम्) पूर्वोक्तं । (ते) तव । (देव) दिव्यसुखगुणानां
दातः । (सवितः) सकलैश्वर्यविघातजगदीश्वर । (यज्ञम्) यं सुखाय यष्टुम-
हम् । (प्राहुः) प्रकृष्टं भुवन्ति । (वृहस्पतये) बृहत्या वेदवाण्याः पालकाय ।
(ब्रह्मणो) चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्मत्वाधिकारं प्राप्ताय । (तेन) बृहद्विज्ञानदानेन ।
(यज्ञम्) पूर्वोक्तं अविध (अव) नित्य रक्ष । (तेन) धर्मानुष्ठानेन । (यज्ञपतिं)
यज्ञस्यानुष्ठानेन पालकम् । (तेन) विद्याधर्मप्रकाशेन । (माम्) (अव) रक्ष ।
अयं पंखः श० १ । ६ । २ । १४-२१ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर वेदा विद्वांसश्च यपेतं यज्ञं भवत्प्रका-
शितं प्राहुर्येन वृहस्पतये ब्रह्मणे सुखाधिकाराः प्रप्नुवन्ति तेनेमे यज्ञं यज्ञपतिं मा-
माव सतत रक्ष ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण सृष्ट्यादौ गुणवद्ब्रह्मोऽग्निवायुरन्यंगिरोऽन्यश्चतुर्वे-
दापदेशेन सर्वेषां मनुष्याणां विद्याप्राप्त्या सुखाय यज्ञानुष्ठानविधिरुपदिष्टोऽने-
नैव रक्षणविधानं च नैव विद्याशुद्धिक्रियाभ्यां विना कस्यचित्सुखरक्षणे भवितु-
मर्हत्तस्तस्मात्सर्वैः परस्परं प्रीत्यै तयोर्द्विद्विरक्षणे प्रयत्नतः सदैव कार्यं । यश्चै-
कादशेन मन्येण यज्ञफलभोगं लभस्तत्प्रकारं ईश्वरेणैव कृत इति गम्यते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य मुख वा उत्तम गुण देने तथा (सवित) सब ऐश्वर्य का विधान करनेवाले जगदीश्वर वेद और विद्वान् आप के प्रकाशित किये हुए । (एतम्) इस पूर्वोक्त यज्ञ को । (प्राहु) अच्छी प्रकार कहते हैं कि जिस से । (बृहस्पतये) बड़ों में बड़ी जो वेदवाणी है उस के पालन करनेवाले । (ब्रह्मणे) चारों वेदों के पढ़ने से ब्रह्मा की पदवी को प्राप्त हुए विद्वान् के लिये मुख और श्रेष्ठ अधिकार प्राप्त होते हैं इस । (यज्ञम्) यज्ञसबधी धर्म से । (यज्ञपति) यज्ञ को करने वा सब प्राणियों को मुख देनेवाले विद्वान् और उस विद्या वा धर्म के प्रकाश से । (मा) मेरी भी (अब) रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने सृष्टि की आदि में दिव्यगुणवाले अग्नि वायु रवि और अगिरा ऋषियों के द्वारा चारों वेद के उपदेश से सब मनुष्यों के लिये विद्याप्राप्ति के साथ यज्ञ के अनुष्ठान की विधिका उपदेश किया है जिससे सब की रक्षा होती है क्योंकि विद्या और शुद्धि क्रिया के बिना किसी को मुख वा सुख की रक्षा प्राप्त नहीं हो सकती इसलिये हम सब को उचित है कि परस्पर प्रीति के साथ अपनी वृद्धि और रक्षा यज्ञ से करनी चाहिये जो ग्यारहवें मंत्र से यज्ञ का फल कहा है उसका प्रकाश परमेश्वर ही ने किया है ऐसा इस मंत्र से विधान है ॥ १२ ॥

मनोऽनुतिरित्यस्य ऋषिः स एव । बृहस्पतिर्देवता । विराट्

जगती छन्दः । निपादः स्वर ॥

येन यज्ञः कर्तुं शक्यस्तदुपदिश्यते ॥

जिससे यज्ञ किया जा सकता है सो विषय अगले

मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

मनो जुतिर्जुपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमि-
मन्तं नोत्वरिष्टं यज्ञं समिमन्दधातु ॥ विश्वे देवासं
इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

मनः । जुतिः । जुपताम् । आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । इमम् ।
मन्तोत्तु । अरिष्टम् । यज्ञम् । सम । इमम् । दधातु । विश्वे । देवासः ।
इह । मादयन्ताम् । ओ३म् । प्र । तिष्ठ ॥ १३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं ज्ञानसाधनम् । (जूतिः) वेगेन व्यातिकर्म ।
 ऊतियूतिजूति० अ० ३ । ३ । ९७ । अनेन निपातितः । (जुपताम्) प्रीजा
 सेवताम् । (आज्यस्य) यज्ञसामग्रीम् । सुषां मुल्लुगिति द्वितीयास्थाने पष्ठी ।
 (बृहस्पतिः) बृहतां प्रकृत्याकाशादीनां पतिः पालको जगदीश्वरः । तद्बृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च अ० ६ । १ । १५७ अनेन वार्तिकेन
 बृहस्पतिशब्दो निपातितः ॥ (यज्ञम्) ससाराख्यम् । (इमम्) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं
 सुखभोगहेतुम् । (तनोतु) विस्तारयतु । (अरिष्टम्) रिप्यते हिंस्यते यः स
 रिष्टो न रिष्टोऽरिष्टस्तम् । (यज्ञम्) अस्माभिरनुष्ठानमर्हम् । (सम् , एकीभावे
 क्रियायोगे । (इमम्) समक्षं विज्ञानयज्ञम् । (दधातु) धारयतु । (विश्वेदेवाः)
 सर्वे विद्वांसः । अत्र जसेरसुगागमः । (इह) अस्मिन् संसारे बृहदे वा ।
 (मादयन्ताम्) हृपन्तु । (ओम्) ईश्वरवाचके यज्ञो वेदविद्या वा । ओ३म्
 ख ब्रह्म । यजुः० ४० । १७ । अत्र । अवतेष्टिलोपश्च । उ० १ । १४१ अनेनाऽ
 वधातोर्मन् प्रत्ययोऽस्यष्टिलोपश्च । (प्रतिष्ठ) प्रतिष्ठति वा अवान्त्यपक्षे ऋ
 त्ययो लङर्थे लोट् च । अयं मंत्रः श० १ । ६ । २ । २२ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— मय जूतिर्मन आज्यस्य जुपतां बृहस्पतिर्यमिमं यज्ञमरिष्टं तनोतु
 सदधातु । हे विश्वेदेवास एतमरिष्टं यज्ञद्वय संतन्य संधाय चेह मादयन्ताम् । हे
 ओंकारवाच्य बृहस्पते त्वमिह प्रतिष्ठ कृपयेम यज्ञं विद्या च प्रतिष्ठापय ॥ १३ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति । हे मनुष्या युष्मन्मनः सत्कर्माख्येव प्राप्नोतु
 मया योऽयं संसारे यज्ञः कर्तुमाज्ञाप्यते तमेवानुष्ठाय सुखिनो भवन्तु भावयन्तु
 वा । ओमिति परमेश्वरस्यैव नाम । यथा पितापुत्रयोः प्रियः संबन्धस्तथैवेश्वरेण
 सहोंकारस्य संबन्धोऽस्ति । नैव कस्यचित् सत्क्रियया विना प्रतिष्ठा भवितुमर्हति ।

तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैः सर्वथाऽधर्मं विहाय यमकार्ग्याण्येव सेवनीयानि । यतः स्व
नृविद्यान्प्रकारनिवृत्तये विद्यार्कः प्रकाशेत । द्वादशमब्रेख यो यज्ञः प्रकाशितस्त
स्यानुष्ठानेन सर्वेषां प्रतिष्ठासुखे भवत इत्यनेन प्रकाशितम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— ' जूति) अपने वेग से सब जगह जाने वाला । (मन) वि-
चारवान् ज्ञान का साधन मेरा मन । (आन्यस्थ) यज्ञ का सामग्री का । (जुपत्ताम्) से
वन करे । (बृहस्पति,) बड़े २ जो प्रकृति और आकाश आदि पदार्थ है उन का जो
पति अर्थात् पालन करने हारा ईश्वर है वह । (इमम्) इस प्रकट और अमकट
(अरिष्टम्) अहिंसनीय । (यज्ञम्) सुखों के भोगरूपी यज्ञ को । (तनोतु) विस्तार
करे तथा । (इमम्) इस (अरिष्टम्) जो छोड़ने योग्य नहीं । (यज्ञम्) जो हमारे
अनुष्ठान करने योग्य विज्ञान की प्राप्ति रूप यज्ञ है इस को । (सदधातु) अच्छी म
कार धारण करावे । हे (विश्वेदेवास) सकल विद्वान् लोगो, तुम इन पालन करने
योग्य दो यज्ञों का धारण वा विस्तार करके । (इह) इस संसार वा अपने मन में । (मा
दयन्ताम्) आनन्दित होओ । हे । (ओ३म्) ओंकार के अर्थ जगदीश्वर आप ।
(बृहस्पति) प्रकृत्यादि के पालन करने हारे । (इह) इस संसार वा विद्वानों के हृ
दय में । (प्रतिष्ठ) कृपा करके इस यज्ञ वा वेद विद्यादि को स्थापन कीजिये ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि हे मनुष्यो तुम्हारा मन अच्छे ही कामों में
मग्न हो तथा मैं ने जो संसार में यज्ञ करने की आज्ञा दी है उस का उक्त प्रकार से
यथावत् अनुष्ठान करके सुखी हो तथा औरों को भी सुखी करो । (ओम्) यह परमे
श्वर का नाम है जैसे पिता और पुत्र का प्रिय संबध है वैसे ही परमेश्वर के साथ । (ओम्)
ओंकार का संबध है तथा अच्छे कामों के बिना किसी की प्रतिष्ठा नहीं हो सकती इस
लिये सब मनुष्यों को सर्वथा अधर्म छोड़ कर धर्मकर्मों का ही सेवन करना योग्य है
जिससे संसार में निश्चय करके अविद्यारूपी अधकार निवृत्त होकर विद्यारूपी सूर्य
प्रकाशित हो, वारहवें मंत्र से जिस यज्ञ का प्रकाश किया था उसके अनुष्ठान से सब म
नुष्यों की प्रतिष्ठा वा सुख होते है यह इम में प्रकाशित किया है ॥ १३ ॥

एषा ते इत्थस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता सर्वस्य । पूर्वोऽनु

ष्टुल्लन्दः । गान्धारः स्वरः ।

अग्ने वाजजिदित्यत्र निचृद्गायत्री छन्दः । पदजः स्वरः ।

अग्निना यज्ञे कथमुपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ।

यज्ञ में अग्नि से कैसे उपकार लेना चाहिये सो अग्ने मंत्र में प्रकाश किया है ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाचंप्यायस्व ।
वर्धिषीमहि सच वयमाचं प्यासिषीमहि । अग्ने
वाजजिद्वजं त्वा समृवाधं संवाजजित्वा संमा-
जिम ॥ १४ ॥

एषा । ते । अग्ने । समित्तिं । समृद्धत् । तया । वर्धस्व । च ।
आ । च । प्यायस्व । वर्धिषीमहि । सच । वयम् । आ । च । प्या-
सिषीमहि । अग्ने । वाजजिदिति वाजजित्वा । वाजम् । त्वा ।
समृवाधं । समित्तिं । समृवाधं । वाजजित्वा । वाजजितम् ।
सम् । मजिम ॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषा) मदीतिहेतुः । (ते) तव तस्य वा । (अग्ने) परमेश्वर
भौतिक वा । (समित्) सम्यगिष्यते दीप्यतेऽनया सा विद्या काष्ठादिर्वा । (त
या) विद्यया समिधा वा (वर्धस्व) वर्धते वा । सर्वत्रात्पने व्यत्ययो लङ्धलोद्
च (च) समुच्चये । (आ) क्रियायोगे । (च) पुनरर्थे । (प्यायस्व)
प्यायते वा (वर्धिषीमहि) स्पष्टायम् । (च) समुच्चये । (वयम्) विद्यायन्तो वा
मिमकाः । (आ) समन्तात् क्रियायोगे (च) अन्वाचये । (प्यासिषीमहि)
अत्र प्यैद्भातोः । सिचत्सर्गच्छन्दसि । अ० ३ । १ । ३४ अनेन वार्तिकन
सिध्यत्ययः । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपविजयप्रदेश्वर भौतिको वा । (वाजजित्)
वाज सर्वस्य वेग जयति स ईश्वर । वाज जयति यन वा स भौतिकः । (वा
जम्) ज्ञानवन्त वेगवन्त वा (त्वा) त्वा त वा (समृवाधम्) सर्वं ज्ञानवन्त
शिष्यविद्यागुणप्राप्तिमन्त वा । (वाजजितम्) यो येन वा वाज समाम जय
यति तम् । (सम्) सम्यगर्थे । मजिम) शुद्धो भवामि शोधयामि वा । अय
मंत्रः । १० १।१।१—७ व्याख्यात ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर ते तव यैषा समित् वेदविद्यास्ति तयास्माभिः स्तुतः सैस्त्वं वर्धस्व चास्मान् नित्यं वर्धय । हे भगवन्नेवं भवद्विदितगुणैरस्माभिः प्रकाशितः सैस्त्वं प्यायस्व चास्मान् नित्यं व्यापय हे भगवन्अग्ने वाजजिह्वाजं समृत्वांसं त्वां वयं वर्धिषीमहि । कृपया भवान् चास्मानपि वाजजितः सस्रुपो वाजान् करोतु यथा वयं भवन्तमाप्पासिषीमहि तथैव भवांश्चास्मान् सर्वैः शुभगुणैराप्यायताम् । अहं भवन्तमाश्रित्य संमार्ज्य भवदाज्ञानुष्ठानेन शुद्धो भवामीत्येकः । यैषा तेऽस्याग्नवर्धिका समिद्रस्ति तया चायं वर्धते आप्यायते च वयं तं वाजं समृत्वांसं वाजजितमग्निं विद्यावृद्धये वर्धिषीमहि । आप्यासिषीमहि च यतोऽयं शिल्पविद्यामिद्धं विमानादिभिर्योनिर्वाजान् सस्रुपो वाजजितोऽस्मान् विजयेन वर्धयति तमहं संमार्ज्मीनि द्वितीयः ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । क्रियाद्वयं चाद्वयार्थं विज्ञेयम् । ये मनुष्याः परमेश्वराज्ञापालने क्रियाकांशने च वर्धन्ते ते विद्यां सर्वानानन्दयित्वा दृष्टान् श्रून् जित्वा शुद्धा भूत्वा सुखयन्ति नेतरेऽलमाः । चकारचतुष्टयनेश्वराज्ञा धर्मासूक्ष्मस्फूर्ततयाऽनेकविधास्ति तथा क्रियाकाण्डे कर्तव्यानि कर्माण्यनेकानि सन्तीति विज्ञेयम् त्रयोदशमंत्रेण या वेदविद्या प्रतिपादितास्ति तया सुखार्थं यज्ञसंधानमुक्तमनेनैतयैवं पूरुषार्थः कार्य इति प्रकाशितम् ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) परमेश्वर । (ते) आपकी जो । (यैषा) यह । (समित्) अच्छी प्रकार पदार्थों के गुणों की प्रकाश करनेवाली वेदविद्या है । (तया) उससे हम लोगों की की हुई स्तुति को प्राप्त होकर आप नित्य । (वर्धस्व) हमारे ज्ञान में वृद्धि को प्राप्त हजिये और । (तथा) उस वेद विद्या से हम लोगों की भी नित्य वृद्धि कीजिये इसी प्रकार हे भगवन् आप के गुणों को जाननेहारे हम लोगों से । (च) भी प्रकाशित हाकर आप । (प्यायस्व) हमारे आत्माओं में वृद्धि को प्राप्त हजिये इसी प्रकार हमको भी पदाद्वये । हे भगवन् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूप विजय देने और । (वाजजित्) सब के

वेग को जीतने वाले परमेश्वर हमलोग । (वाजम्) जोकि ज्ञानमन्त्र । (समृवांसम्)
 अर्थात् सध को जाननेवाले । (त्वा) आपकी । (वर्धिषीमहि) स्तुतियों से वृद्धि तथा प्राप्ति
 करें । (च) और आप रूपा क के हम को भी सत्र के वेग के जीतने तथा ज्ञानवान् अर्थात्
 सब के मन के व्यवहारों को जाननेवाले कीजिये । और जैसे हम लोग आप की । (आप्या
 सिपीमहि) अधिकर स्तुति करें वैसेही आप भी हम लोगों को सध उत्तम २ गुण और
 सुखों से ५ आप्यायस्व) वृद्धियुक्त कीजिये । हम आप के आश्रय को प्राप्त होकर तथा
 आपकी आज्ञा के पालने से । (समाग्नि) अच्छी प्रकार शुद्ध होते हैं ॥ १ ॥
 वो । (एषा) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि है । (ते) उसकी । (समित्) बढ़ाने
 अर्थात् अच्छी प्रकार प्रदीप्त करनेवाली लकड़ियों का समूह है । (तथा) उससे यह
 अग्नि । (वर्धस्व) बढ़ाओ और । (आप्यायस्व) परिपूर्ण भी होता है । हमलोग (त्वा)
 उस । (वाजम्) वेग और । (समृवांसम्) शिल्पविद्या के गुणों को देने तथा ।
 (वाजजितम्) संग्राम के जीतने के साधन अग्नि को विद्या की वृद्धि के लिये । (व-
 धिषीमहि) बढ़ाने हैं । (च) और । (आप्यायिषीमहि) कलाओं में परिपूर्ण भी
 करते हैं जिससे यह शिल्पविद्या से सिद्ध किये हुए विमान आदि य नों तथा वेगवाले
 शिल्पविद्या के गुणों की प्राप्ति से संग्राम को जीतने वाले हम को विजय के साथ वनाता
 है इससे । (त्वा) उस अग्नि को हम । (समाग्नि) अच्छी प्रकार प्रयोग करते
 हैं ॥ २ ॥ १४ ॥

भावार्थः--- इस मंत्र में शलपालनार है । और एक २ अर्थ के दो २ कि
 यापद आदर के लिये जानने चाहियें जो मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा के पालने और क्रि-
 या की कुशलता में उत्थिति को प्राप्त होते हैं वे विद्या और मुखमें सब को आनन्दित कर
 और दुष्ट शत्रुओं को जीतकर शुद्ध होके सुखी होते हैं जो आलस्य करनेवाले हैं वे ऐसे
 कभी नहीं हो सकते । और चार चकारों स ईश्वर की धर्मयुक्त आज्ञा सूक्ष्म वा
 स्थूलता से अनेक प्रकार की और क्रियाकलाप में करने योग्य कार्य भी

वाविधां शिक्षां करोमि । अयं यंत्रः । श० ? । ७ । ? । ? — ६ व्याख्या
तः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अहमग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेपमहं वाजस्य प्रसवेन मा
मां प्रोहामि यथा सम्यक्साधितावग्नीषोमौ योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विप्मस्तमपनु
दतः । अहमेनं वाजस्य प्रसवेनापोहामि । अहमिन्द्राग्न्यां रुज्जितिमनूज्जेपमहं
वाजस्य प्रसवेन मां मां नित्यं प्रोहामि । अस्माभिः सम्यक् साधिताविन्द्राग्नी
योऽस्मान्द्वेष्टि पं च वयं द्विप्मस्तमपनुदतः । अहं वाजस्य प्रसवेनैनमपोहामि ॥

भावार्थः—इश्वर उपदिशति सर्वैर्भनूधैरिह विद्यायुक्तिभ्यामग्निमलयांमेलनेन
कलाकौशलाद्वेगादिगुणानां प्रकाशेन तथा वायुविद्युतोर्विषयातो सर्वदारिद्र्य-
नाशेन शत्रूणां विजयेन सुशिक्षयाप्रनुप्याणां मूढत्व दूरीकृत्य विद्वत्वं प्राप्य
च विविधानि सुखानि प्राप्तव्यानि प्रापयितव्यानि चैवं सम्यक् सत्त्वाः पदार्थवि-
द्या जगति प्रकाशनीयाः । पूर्वेण मन्त्रेण यत्कार्यं प्रकाशितं तदनेन पोषितम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—मैं (अग्नीषोमयोः) । प्रसिद्ध भौतिक अग्नि और चन्द्रलोक के । (उज्जि-
तिम्) दुःखसे सहने योग्य शत्रुओं को । (अनूज्जेपम्) यथा कम से जीतूं और । (वा-
जस्य) युद्ध के । (प्रसवेन) उत्पादनसे विजय करने वाले । (मा) अपने आपको । (प्रोहा
मि) अच्छी प्रकार शुद्ध तर्कों से युक्त करूं । जो मुझ ॥ अच्छी प्रकार विद्यासे
क्रिया कुशलता में युक्त किये हुए । (अग्नीषोमौ) उक्त अग्नि और चन्द्रलोक
है वे । (यः) जोकि अन्याय में वर्तनेवाला दुष्ट मनुष्य । (अस्मान्) न्याय
करने वाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) शत्रुभाव से वर्तता है । (यंच) और
जिस अन्याय करने वाले से । (वयम्) न्यायाधीश हम लोग । (द्विप्मः) विरोध
करते हैं । (तम्) उस शत्रु वा रोग को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं और मैं भी
(एनम्) इस दुष्ट शत्रु को । (वाजस्य) यानवेगादि गुणों से युक्त सेनावाले सं-
ग्राम की । (प्रसवेन) अच्छी प्रकार प्रेरणा से । (अपोहामि) दूर करता हूं । मैं ।
इन्द्राग्नयोः) वायु और विद्युरूप अग्नि की । (उज्जितम्) विद्या से अच्छी प्र-
कार उत्कर्ष को । (अनूज्जेपम्) अनुक्रम से प्राप्त होऊं । और मैं (वाजस्य) ज्ञान की
प्रेरणा के द्वारा वेगकी प्राप्ति के । (प्रसवेन) ऐश्वर्य के अर्थ उत्पादनसे वायु और विद्यु-
ली की विद्या के जाननेवाले । (मां) अपने आपको नित्य । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार

वाविधां शिक्षां करोमि । अयं मन्त्रः । श० १ । ७ । १ । १ — ६ व्याख्या
तः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अहमग्नीपोमयोरुज्जितमनूज्जेषमहं वाजस्य प्रसवेन मा
मा प्रोहामि मया सम्यक्साधिताग्नीपोमौ योऽस्मान्द्वेष्टि य च वय द्विप्पस्तमपनु
दतः । अहमेन वाजस्य प्रसवेनापोहामि । अहमिन्द्राग्न्या रुज्जितमनूज्जेषमह
वाजस्य प्रसवेन मा मा नित्य प्रोहामि । अस्माभिः सम्यक् साधिताग्निद्राग्नी
योऽस्मान्द्वेष्टि य च वय द्विप्पस्तमपनुदत । अह वाजस्य प्रसवेनैनमपोहामि ॥

भावार्थः—ईश्वर उण्दिशति सर्वैर्मनुष्यैरिह विद्यायुक्तिभ्यामग्निमलयाभिलेनेन
रुलाकौशलाद्वेगादिगुणानां प्रकाशेन तथा वायुविद्युतोर्विद्ययातो सर्वदारिद्र्य
नाशेन शत्रूणां विजयेन सुशिक्षयामनुप्याणां मूढत्व दूरीकृत्य विद्वत्त्व प्राप्य
च विविधानि सुखानि प्राप्नव्यानि प्रापयितव्यानि चैव सम्यक् सत्त्वाः पदार्थवि
द्या जगति प्रकाशनीयाः । पूर्वेण मन्त्रेण यत्कार्यं प्रकाशितं तदनेन पोषितम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—मै (अग्नीपोमयो) । मसिद्ध भौतिक अग्नि और चन्द्रलोक के । (उज्जि
तिम्) दुःखसे सद्ने योग्य शत्रुओं को । (अनूज्जेषम्) यथाक्रम से जीतूँ और । (वा
जस्य) युद्ध के । (प्रसवेन) उत्पादनसे विजय करने वाले । (मा) अपने आपको । (प्रोहा
मि) अच्छी प्रकार शुद्ध तर्कों से युक्त करूँ । जो मुझ से अच्छी प्रकार विद्यासे
क्रिया कुशलता से युक्त किये हुए । (अग्नीपोमो) उक्त अग्नि और चन्द्रलोक
है वे । (य) जोकि अन्याय में वर्तनेवाला दुष्ट मनुष्य । (अस्मान्) -न्याय
करने वाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) शत्रुभाव से वर्तता है । (यच) और
जिस अयाय करने वाले से । (वयम्) न्यायाधीश हम लोग । (द्विप्पः) विरोध
करते हैं । (तम्) उस शत्रु वा रोग को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं और मैं भी
(एनम्) इस दुष्ट शत्रु को । (वाजस्य) यानवेगादि गुणों से युक्त सेनावाले से
ग्राम की । (प्रसवेन) अच्छी प्रकार प्रेरणा से । (अपोहामि) दूर करता हूँ । मै ।
इन्द्रा यो) वायु और विद्युतरूप आग की । (उज्जितम्) विद्या से अच्छी प्र
कार उत्कर्ष को । (अनूज्जेषम्) अनुक्रम से प्राप्त होऊँ । और मैं (वाजस्य) ज्ञान की
प्रेरणा के द्वारा वेगकी प्राप्ति के । (प्रसवेन) ऐश्वर्य के अर्थ उत्पादनसे वायु और विद्यु
ली की विद्या के जाननेवाले । (मा) अपने आपको नित्य । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार

वसुभ्य इति वसुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्येभ्यः ।
 त्वा । सम् । जानाथाम् । यावापृथिवी इति यावापृथिवी ।
 मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् व्यन्तु । वयः । अक्तम् ।
 रिहाणाः । मरुता । पृषतीः । गच्छ । वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् ।
 गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । आ । वह । चक्षुष्याः । अग्ने । अस्मि ।
 चक्षुः । मे । पाहि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यांऽव्ययः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञम् ।
 (रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्य एकादशभ्यः । (त्वा) तं (आदित्येभ्यः) द्वादशभ्यो
 मासेभ्यः । (त्वा) तं क्रियासमूहम् । (सम्) सम्पत्तये । (जानाथाम्) जानीतः
 प्रादुर्भूताविद्यासाधिके भवतः अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (यावापृथिवी)
 सूर्यप्रकाशो भूमिरच । अत्र दिवो यावेति यावादेशः । (मित्रावरुणौ) यः सर्व
 भाणो बहिःस्यो वायुर्वरुणोऽन्तस्थ चदानो वायुरच तौ । (त्वा) तमिमं
 संसारम् । (वृष्ट्या) शुद्धजलवर्षणेन । (अवताम्) रक्षतः । (व्यन्तु) व्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लोट् । (वयः) पक्षिण इव गायत्र्यादीनि
 चन्दांसि । (अक्तम्) प्रकटं वस्तु मुखं वा । (रिहाणाः) अर्चकाः । रिहतीत्य
 चेति कर्मसु पठितम् । निघ० १ । १४ । (मरुताम्) वायूनाम् । (पृषतीः)
 पृषन्ति सिचन्ति याभिर्नाडीभिर्नदीभिर्यास्ताः । (गच्छ) गच्छति ।
 (वशा) कामितादिति । (पृश्निः) अन्तरिक्षस्या । पृश्निगिति साधारण
 नामसु पठितम् । निघ० १ । ४ । (भूत्वा) भावयित्वा । अत्रान्तर्गतो वयर्थः
 (दिवम्) सूर्य प्रकाशम् । (गच्छ) गच्छति । (ततः) नस्मात् (नः) अ
 स्माकम् । (वृष्टिम्) जलसमूहम् । (आ) समन्ताम् क्रियायोगे । (वह) वहति
 भाषयति । (चक्षुष्याः) चक्षुर्दर्शने रक्षन्तीति सः । (अग्ने) अग्निर्भौतिकः ।
 (अस्मि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (चक्षुः) वाङ्मयाभ्यन्तर विज्ञानं

तर्कों से मुखों को प्राप्त होता हूँ और मुझ से जो अच्छे प्रकार सिद्ध क्रिये हुए ।
 (इन्द्राग्नी) वायु और विद्युत् अग्नि है वह । (य.) जो मूर्ख मनुष्य । (अस्मान्)
 हम विद्वान् लोगों से । (वेष्टि) अप्रीतिसे वर्त्तता है । (च) और । (यं) जिस मूर्ख
 से । (वयम्) हम विद्वान् लोग । (द्विष्मः) अप्रीति से वर्त्तते हैं । (तं) उस वैर का
 ने वाले मूढ़को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं । तथा मैंमी । (ग्नम्) इसे । (वाज-
 स्य.) विज्ञान के । (प्रसवेन) प्रकाश से । (अपोहामि) अच्छी २ शिखा दे-कर शुद्ध
 करता हूँ ॥ १५ ॥

भावार्थ: ईश्वर उपदेश करता है कि सब मनुष्यों को विद्या और युक्तियों से अग्नि
 और नल के मेल से कलाओं की कुशलता करके वेगादि गुणों के प्रकाश से तथा वायु
 और विद्युत् अग्नि की विद्या से सब दरिद्र के विनाश और शत्रुओं के पराजय से श्रेष्ठ
 शिखा देकर अज्ञान को दूर कर और उन मूढ़ मनुष्यों को विद्वान् करके अनेक प्रकार के
 सुख इस संसार में सिद्ध करने योग्य और मीरों को सिद्ध कराने के योग्य हैं इस प्रकार
 अच्छे प्रयत्न से सब पदार्थ विद्या संसार में प्रकाशित करनी योग्य हैं पूर्व मंत्र में जो
 कार्य प्रकाश किया उसकी पुष्टि इस मंत्र से की है ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वेति सर्वस्य आपिः स एव । पूर्वार्द्धे द्यावापृथिवी

मित्रावरुणौ च देवताः । निचृदार्ची ह्रुपंक्तिच्छन्दः । पंचमः ।

स्वरः । व्यन्तु वयोक्तृ रिहांणा मरुतां पृषं-

देवता । विराद् त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

तस्मात् किं भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ से क्या होता है सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यं स्त्वा संजा-
 नाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याव-
 ताम् ॥ व्यन्तु वयोक्तृ रिहांणा मरुतां पृषं-
 तीर्गच्छ वशां पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो
 वृष्टिमावह । चक्षुष्पा अग्नेसिचक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

वसुभ्य इति वसुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्येभ्यः ।
त्वा । सम् । जानाथाम् । धावापृथिवी इति धावाऽपृथिवी ।
मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् व्यन्तु । वयः । अक्तम् ।
रिहाणाः । मरुता । पृथ्वी । गच्छ । वशा । पृथिः । भूत्वा । दिव ।
गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । आ । वह । चक्षुष्पाः । अग्ने । असि ।
चक्षुः । मे । प्राहि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यांऽवुभ्यः । (त्वा) न पूर्वोक्तं यज्ञम् ।
(रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्य एकादशभ्यः । (त्वा) तं (आदित्येभ्यः) द्वादशभ्यो
मासेभ्यः । (त्वा) तं क्रियासमूहम् । (सम्) सम्यगर्थे । (जानाथाम्) जानीतः
मादुर्भूतविद्यासाधिके भवतः अत्र व्यत्ययो लट्थे लोट् च । (धावापृथिवी)
सूर्यप्रकाशो भूमिरच । अत्र दिवो धावेति धावादेशः (मित्रावरुणौ) यः सर्व
प्राणो वहिःस्यो वायुर्वरुणोऽन्तस्थ उदानो वायुरच सौ । (त्वा) तमिदं
संसारम् । (वृष्ट्या) शुद्धजलवर्षणेन । (अवताम्) रक्षतः । (व्यन्तु) व्यन्ति
प्राप्नुवन्ति । अत्र सर्वत्र लट्थे लोट् । (वयः) पक्षिण इव गायत्र्यादीनि
बन्दांसि । (अक्तम्) प्रकटं वस्तु मुखं वा (रिहाणाः) अर्चकाः । रिहतीत्य
र्चति कर्मसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (परताम्) वापनाम् । (पृथ्वी)
पृथ्वी सिचन्ति वाभिर्नाडीभिर्नदीभिर्यास्ताः । (गच्छ) गच्छति ।
(वशा) कामितावृत्तिः । (पृथिः) अन्तरिक्षस्था । पृथिनरिति साधारण
नामसु पठितम् । निघं० १ । ४ । (भूत्वा) भावयित्वा । अत्रान्तर्गतो एवार्थः
(दिवम्) सूर्यप्रकाशम् । (गच्छ) गच्छति । (ततः) तस्मात् (नः) अ
स्माकम् (वृष्टिम्) जलसमूहम् । (आ) समन्ताम् क्रियायोगे । (वह) वहति
माषयति । (चक्षुष्पाः) चक्षुर्दर्शनं रक्षन्तीति सः । (अग्ने) अग्निर्धौतिकः ।
(अमि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (चक्षुः) वाक्प्राणमनश्चरित्र
विज्ञानं

तत्साधन वा । (मे) मम (पाहि) पाति रक्षति । अयं मंत्रः । श० १० । ७ ।
१ । ७—१६ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—वयं वसुभ्यस्त्वा तं रुद्रेभ्यस्त्वा तमादित्यभ्यस्त्वा तं नित्यं
प्रोहामः । यज्ञेनेमे धावापृथिवी संजानाथाम् । मिश्रावरुणौ वृष्ट्या त्वा तमिमं सं-
सारं धावापृथिवीस्थमवतामवतः । यथा वयः पक्षिणोऽक्तं व्यक्तं स्थानं वपन्तु व्यन्ति
गच्छन्ति तथा रिहाणा वयं छन्दोभिस्तं यज्ञं नित्यमनुतिष्ठामः । यज्ञे कृतादुति
र्वशा पृथिनरन्तरिक्षे भूत्वा मरुतां संगेन दिवं गच्छ गच्छति सा ततो नोऽस्मा
कं वृष्टिमावह समन्तार्क्षयति तज्जलं पृषतीर्नादीर्नदीर्वा गच्छति पतोऽयमग्निः
श्नक्षुप्ता अस्यस्त्यतो मे मम चक्षुः पाहि पाति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । प्रोहामि । अप्रोहामीति पदद्वयानु-
वृत्तिश्च । मनुष्यैरग्नौ चाऽऽहुतिः क्रियते सा वापोः संगेन मेघमंडलं गत्वा सू-
र्याकर्षितजलं शुद्धं भावयित्वा पुनस्तस्मात्पृथिवीमागस्यौषधीः पुष्ट्याति । सा
वेदमन्त्रैरेव कर्त्तव्या यतस्तस्याः फलज्ञाने नित्यं श्रद्धोत्पद्येत । अयमग्निः सूर्यरूपो
भूत्वा सर्वं प्रकाशयत्यतो वृष्टिव्यवहारस्य पालनं जायते । पृथिव्यो वस्वादिभ्यो
विशेषकारेण दुष्टानां गुणानां प्राणिनां चापोहनं निवारणं नित्यं कर्त्तव्यम् ।
इदमेव सर्वेषां पूजनं सत्करणं चेति । यत्पूर्वेण मंत्रेणोक्तं तदनेन विशिष्टतया
प्रकाशितमिति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हमलोग । (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओं से । (त्वा) उस
यज्ञ को । तथा (रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्त ऋकादय रुद्रों से । (त्वा) पूर्वोक्त यज्ञ को और ।
(आदित्यभ्यः) बारह महीनों से । (त्वा) उस क्रियासमूह को नित्य उत्तम तर्कों से
जानें और यज्ञ मे ये (धावापृथिवी) सूर्य का प्रकाश और भूमि । (संजानाथाम्)
जो उन मे शिलागिरिया उत्पन्न हो सके उन के सिद्ध करने वाले हों और ।

(मित्रावरुणौ) जो सब जीवोंका बाहिरके प्राण और जीवोंके शरीरमें रहनेवाला उदान-वायु है वे । (वृष्ट्या) शुद्ध जलकी वर्षासे । (त्वा) जो संपार सूर्यके प्रकाश और भूमिमें स्थित है उसकी । (अवताम्) रक्षा करते हैं (वयः) जैसे पक्षी अपने-२ टिका नोंको रचते और (व्यन्तु) प्राप्त हांते है वैसे उन छन्दोंसे (रिहाणाः) पूजन करने वाले हमलोग । (त्वा) उस यज्ञका अनुष्ठान करते है और जो यज्ञ में हवन की आहुति । (प्राग्निः) अन्तरिक्षमें स्थिर और (वशा) शोभित । (भूत्वा होकर) (मरुताम्) पर्वणोंके संगसे । (दिवं) सूर्यके प्रकाशको । (गच्छ) प्रस होती है वह । (ततः) वहाँ से । (नः) हमलोगों के मुख के लिये । (वृष्टिम्) वर्षाको । (आवह) अच्छे प्रकार वर्षाती है उस वर्षाका जल । (पृषतीः) नाडी और नदियोंको प्राप्त होता है । जिस कारण यह अग्नि । (चक्षुष्पाः) नेत्रों की रक्षा करनेवाला । (अग्नि) है । इससे (मे) हमारे (चक्षुः) नेत्रों के बाहिरले भीतरले विज्ञानकी । (पाहि) रक्षा करता है ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यलोग यज्ञमें जो आहुति देते हैं वह वायुके साथ मेघमंडल में जाकर सूर्य से खिंच टुट जलको शुद्ध करती है, फिर वहाँसे वह जल पृथिवीमें आकर ओषधियोंको पृष्ट करता है वह उक्त आहुति वेदमंत्रोंसेही करना चाहिये क्योंकि उसके फलको जाननेमें नित्य श्रद्धा-उत्पन्न होते जो यह अग्नि सूर्यरूप होकर सबको प्रकाशित करता है इसी से मनु दृष्टिब्यवहार की पालना होती है ये अग्नि वसुआदि देव कहते हैं इनसे विष्णुके उपकारपूर्वक दुष्ट गुरु और दुष्ट प्राणियों को नित्य निवारण करना चाहिये यही सबका पूजन अर्थात् मत्कार है जो पूर्व मंत्रमें कहाया उसका इस से विशेषता करके प्रकाश किया है ॥ १६ ॥

यं परिधिमित्यस्य अग्निर्देवताः । अग्निर्देवताः ।

जगतो छन्दः । निषादः स्वरः ॥

• सोऽग्निः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

उक्त अग्नि कैसा है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

यं परिधिं पर्यर्धत्वा अग्ने देवप्राणिभिर्गुह्य-

मानः ॥ तन्तुतमनुजोपं भराम्येष मेत्वदपचे-
तयाता अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥ . .

यम् । परिधिम् । परि । अधत्वा । अग्ने । देवऽपणिभिः । गु-
ह्यमानः । तम् । ते । एतम् । अनु । जोपम् । भरामि । एष । मा-
इत् । त्वत् । अय । चेतयातै । अग्नेः । प्रियम् । पाथः । अपीत
म् ॥ १७ ॥

पदार्थः— (यम्) एतद्वृत्तविशिष्टम् । (परिधिम्) परितः सर्वतो धी
पते यस्मिन्तम् । (पर्यधत्वाः) सर्वतो दधासि दधानि वा अत्र लक्ष्ये लक्ष्य-
क्षे व्यत्ययश्च । (अग्ने) सर्वत्र व्यापकेरवर भीतिको वा । (देवपणिभिः) दे-
वानां दिव्यगुणवतामग्निर्पृथिव्यादीनां विदुषां वा पण्यो व्यवहाराः स्तुतयश्च
ताभिः । (गुह्यमानः) सम्यक् प्रियमाणः । (तम्) परिधिम् । (ते) तव ।
(एतम्) यथोक्तम् । (अनु) पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावं प्राह । नि-
रु० १ । ३ । (जोपम्) जुष्यते प्रीत्या सेव्यते तम् । (भरामि) धारयामि ।
(एषः) परिधिरहे वा । (मा) गतिपथे । (इत्) एव । (त्वत्) अन्नयााम
नो जगदाश्वरात्तस्मादग्नेर्ना । (अय) दूरार्थे । (चेतयातै) चतयेत् । चित्ती सं-
ज्ञाने इति एषन्तस्य लेटः प्रथमदुरुपस्मैकवचने प्रयोगोऽप्यध् । (अग्ने) जगदी-
श्वरस्य भीतिकस्य वा । (प्रियम्) प्रीतिजनकम् । (पाथः) पाति शरीरमात्मा-
यं च येन तत्तदन्नम् । अग्ने च । उ० ४ । २२ । अग्नेन पातेरन्नेऽमुन्मत्यय अ-
न्नमश्च । (अपीतम्) अपि सयोगे । अपीति संसर्गे प्राह । निरु० १ । ३ ।
इत प्राप्तम् । अय मंत्रः । श० १ । ७ । १ । २७ व्याख्यतिः ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर एष देवपणिभिर्गुह्यमानस्त्वं यमेतं जो-
पं परिधिं पर्यधत्वाः सर्वतो दधासि तमित् त्वामहमनुभरामि । अहं त्वां माप-
चेतयातै । कदाचिद्विबुद्धो मा भवेयम् । यया तवाग्नेः सृष्टौ यत् प्रिय
पाथोऽपीतं तस्मादहं मा कदाचिदपचेतयातै । इत्येकः ॥ हे जगदीश्वर

ते तत्र सृष्टौ योऽयं देवपणिभिर्गुह्यमान एषोऽग्निर्यं परिधिं जोष प-
र्यधत्थाः सर्वतो दधाति तमिच्छमहमनुभूरापि तस्मात्कदाचिन्माऽपचेतयातं गया
यदस्याग्नेः प्रियं पायोऽपीतं तदहं जोषं नित्यमनुभूरापीति द्वितीयः ॥

भांवार्यः—अत्र श्लेषालंकारः। सर्वमनुष्यैर्यः। प्रतिवस्तुषु व्यापकत्वेन धा-
रको विद्वाद्भिः स्तोतव्यः संश्रित्या नित्यमनुसेवनीयः। यतस्तदाज्ञापालनेन प्रियं
सुखं प्राप्नुयुः। सोऽयमीश्वरेण प्रकाशदाहवेगगुणादिसहितो मूर्त्तद्रव्यानुगतोऽग्नी
रचितस्तस्मान्मनुष्यैः कलाकौशलदिषु प्रयोजितादभेद्यवहाराः संसाधनीयाः।
यतः सुखानि मिष्येयुः। यत्पूर्वेण भजेण वृष्ट्यादिसाधकत्वमुक्तं तस्यानेन व्या-
पकत्वं प्रकाशितमिति संगतिः ॥ १७ ॥

पदार्थः—। हे (अग्ने) सर्वत्र व्यापक ईश्वर आप । (देवपणिभिः) दिव्य-
गुणवाले विद्वानों की स्तुतियों से (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार अपने गुणोंके वर्णनको
प्राप्त होते हुए । (यम्) उन गुणोंके अनुकूल । (जोषम्) प्रातिसे सेवन के योग्य ।
(परिधिम्) प्रभुताको । (पर्यधत्थाः) निरन्तर धारण करते हैं । (तम्) आपकी
उसको । (इत्) ही । (एषः) मैं । (अनुभूरापि) अपने हृदय में धारण करता हूँ ।
तथा मैं । (त्वत्) आपसे । (मा) (अपचेतयातै) कभी प्रातिकूल न होऊँ और
(अग्ने) हे जगदीश्वर आप की सृष्टि में जो मेने । (प्रियम्) प्रीति बढ़ाने और ।
(पायः) शरीरकी रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) पाया है उससे भी कभी ।
(मां) (अपचेतयातै) प्रातिकूल न होऊँ ॥ १ ॥ हे जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि
में । (एषः) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (देवपणिभिः) दिव्य गुणवाले ऋषि
व्यादि पदार्थोंके व्यवहारोंसे (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार स्वीकार किया हुआ । (यम्)
जिस । (परिधम्) विद्यादिगुणोंसे धारण (जोषम्) और प्रीति करने योग्य कर्म को ।
(पर्यधत्थाः) सब प्रकार से धारण करता है । (तमिच्छ) उसी को, मैं । (अनुभूरापि)
उसके पांडु स्वीकार करता हूँ और उस से कभी । (मा) (अपचेतयातै) प्रातिकूल
नहीं होता हूँ तथा मैंने जो । (अग्ने) इस अग्नि के संबंध से । (प्रियम्) प्रीति
देने । और (पायः) शरीर की रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) ग्रहण किया है
उसको मैं । (जोषम्) अत्यंत प्रीतिके साथ नित्य । (अनुभूरापि) कम मे प्राप्त हूँ ॥ २ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः— । इस मंत्र में श्लेषालंकार । तथा पहिले अन्वय में अग्निशब्द से जगदीश्वर का ग्रहण और दूसरे में भौतिक अग्नि का है । जो प्रतिवस्तु में व्यापक होने से सब पदार्थों का धारण करनेवाला और विद्वानों के स्तुति करने योग्य ईश्वर है उसकी सब मनुष्यों को प्रीति के साथ नित्य सेवा करनी चाहिये जो मनुष्य उसकी आज्ञा नित्य पालते हैं वे भिय मुखको प्राप्त होते हैं । तथा जो यह ईश्वर ने प्रकाश दाह और वेग आदि गुणवाला मूर्तिमान् पदार्थों को प्राप्त होनेवाला अग्नि रचा है उस से भी मनुष्यों को क्रिया की कुरानता के द्वारा उत्तम व्यवहार सिद्ध करने चाहिये जिससे कि उत्तम उत्तम सुख सिद्ध होवें । जो पूर्व मंत्रसे वृष्टि आदि पदार्थों का साधक कहा है उसका इस मंत्र से व्यापकत्व प्रकाश किया है ॥ १७ ॥

संस्तवेत्यस्य परंप्रणी प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वरः।द्वित्रिषुप्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। स यज्ञः कथां किमर्थाञ्च कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ।

वह यज्ञ कैसे और किस प्रयोजन के लिये करना चाहिये सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

स संस्तवमागास्थेपावृहन्तःप्रस्तरेष्ठाः परि-
धेयाश्च देवाः॥ इमां वाचमभि विश्वे गृणान्त
आसद्यास्मिन्वर्हिषिमादयध्वस्वाहावाद् ॥१८॥

स संस्तवमागाः । स्थ । इपा । वृहन्तः । प्रस्तरेष्ठाः । परिधेयाः ।
ध । देवाः । इमाम् । वाचम् । अभि । विश्वे गृणन्तः । आसद्य ।
आस्मिन् । वर्हिषि । मादयध्वम् । स्वाहा । वाद् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (संस्तवमागाः) सम्पक् सृजन्ते ये ते संस्तवाः । भज्यन्ते ये ते भागाः । संस्तवा भागाः येषां ते । (स्थ) भवन । (इपा) इष्यन्ते प्रायते येन तदिद् धानम् । इषगनावित्यप्य क्रियन्तस्य रूपम् ।

कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (बृहन्तः) वर्धमाना वर्धयन्तश्च । (प्रस्तरे-
ष्ठाः) शुभे न्यायविद्यासने तिष्ठन्ति ते । तत्पुरुषं कृतिं बहुलम् । अ० ६।
३।१४। इति सप्तम्या अलुक् । (परिधेयाः) परितः सर्वतो धातुं धापयि-
तुमर्हाः । (च) समुच्चयार्थे । (देवाः) विद्वांसो दिव्याः पदार्थावा । (इमाम्)
प्रत्यक्षां । (वाचम्) वचन्ति वाचयन्ति सर्वा विद्या यया ताम् । सत्यलक्षणा
वेदचतुष्टयीम् । वागिति पदनामसु पठितम् । निघ० ५।५। (अभि) अभीत्या
भिमुख्य प्राह निरु० १।३। (विश्वे) सर्वे । (गृणन्तः) स्तुवन्त उपदिशन्तो
वा । (आसद्य) समंताद्विज्ञाय स्थित्वा वा । (अस्मिन्) प्रत्यक्षप्राप्ते । बहि-
षि) बृहन्तो वर्धन्ते येन तद्बहिर्ज्ञानं प्राप्तं कर्मकाण्डे वा तस्मिन् । (मादयध्वम्)
हर्षयध्वम् (स्वाहा) सुआदेत्यस्मिन्नर्थे । (वाद्) वहन्ति सुखानि यया
क्रियया सा वाद् निपातोऽयम् । अथ मन्त्रः शु० १।७। १। २३—२६
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेया देवा विद्वांसो यूयमिमां वाच-
मभिगृणन्त इषा संस्रवभागा स्थ भवत स्वाहावाडासाद्यास्मिन्बहिषि मादयध्व-
मन्यानेतत्क्षणांमनुष्यान् कृत्वा हर्षयत चैवमस्मिन् बहिषि । इमां वाचमभि
गृणद्भिर्युष्माभिरिषा स्वाहावाडासाद्यप्रस्तरेष्ठा विश्वेदेवाः सर्वे विद्वांसः सदा परि-
धेयाः । तान् प्राप्य चास्मिन् बहिषि मादयध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति ये मनुष्या धार्मिकाः पुरुषार्थिनो वेद-
विद्याप्रचारे उत्तमे व्यवहारे च नित्यं वर्त्तन्ते तेषामेवं बृहन्ति सुखानि भवन्ति
। यौ पूर्वस्मिन् मन्त्रेऽग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थावुक्तावनेन तयोः सकाशादीदृशा
उपकारा ग्राह्या इत्युच्यते ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे । (बृहन्तः) बृद्धिको प्राप्त होने । (प्रस्तरेष्ठाः) उत्तम न्याय
विद्यारूपी आसनमें स्थित होनेवाले । (परिधेयाः) सब प्रकार से धारणवली बुद्धियुक्त

और । (इमाम्) इस प्रत्यक्ष । (वाचम्) चार वेदोंकी वाणीका उपदेश करने वा-
ले । (देवाः) विद्वानो नुम । (इषा) अपने ज्ञानसे । (संस्रवमागाः) घृतादि
पदार्थोंके होममें छोड़नेवाले । (स्थ) हों तथा । (स्वाहा) अच्छे २ वचनों से ।
(वाद्) प्राप्त होने और मुख बढ़ानेवाली क्रियाको प्राप्त होकर । (अस्मिन्) प्रत्यक्ष ।
(बर्हिषि) ज्ञान और कर्म काण्डमें । (मादयध्वम्) आनन्दित हो बैसेही औ-
रोंकोभी आनन्दित करो । इस प्रकार उक्त ज्ञानको कर्मकाण्डमें उक्त वेदवाणीकी प्ररं-
सा करते हुए तुम लोग अपने विचारसे उत्तम ज्ञानको प्राप्त होमेवाली क्रियाको प्राप्त
होकर । (बृहन्तः) बढ़ने और । (प्रस्तरेष्ठाः) उत्तम कामोंमें स्थित होनेवाले ।
(विधे) सब (देवाः) उत्तम २ पदार्थ । (परिधेयाः) धारण करने वा 'औरोंको
धारण कराओ और उनकी सहायतासे उक्त ज्ञान वा कर्मकाण्डमें सदा । (मादयध्व-
म्) इर्षित होओ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि जो धार्मिक पुरुषार्थी वेद विद्याके प्रचा-
र वा उत्तम व्यवहारमें वर्तमान है उन्होंनेको बड़े २ सुख होते हैं । जो पूर्य मंत्रमें ईश्वर
और भौतिक अर्थ कहे हैं उनसे ऐसे २ उपकार लेना चाहिये सो इस मंत्र में
कहा है ॥ १८ ॥

घृताचीस्थ इत्यस्य अपि : स एव । अग्नीनाम् देवते । भुरिक्
पंक्तिश्चन्द्रः । पंचमः स्वरः ॥

। अथोक्तेन यज्ञेन किं भवतीत्युपदिश्यते ।

अथ उक्त यज्ञसे क्या होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

घृताचीं स्थो धुर्यीं पातः सुमे स्थः सुमे मा-
धत्तम् ॥ यज्ञं नमश्चत उप च यज्ञस्य शिवे
सन्तिष्ठस्व स्विष्टेमे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

घृताचीं । स्थः । धुर्यीं । पातम् । सुमे । स्थः । सुमे । मा । धत्तम् ।
यज्ञं । नमः । च । त् । उप । च । यज्ञस्य । शिवे । सन्ति । ति-
ष्ठस्व । स्विष्टे इति सुष्टे । स्ते । सम् । तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

पदार्थः—(घृताची) घृतमुदकमंचत इति घृताची अग्नित्राय्वोर्धारणा कर्षणक्रिये । अत्र पूर्वसवर्णादेशः । घृतमित्युदकनामसु पठितम् । नियं० १ । १२ । (स्यः) स्तः । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (घुर्यौ) घुरं यज्ञस्याग्रं मुख्याङ्गं वहतस्तौ । अत्र । घुरो यद्दकौ । अ० ४।४।७८ । इति यत्प्रत्ययः । (पातम्) रक्षतः । (सुम्ने) सुखकारिके उक्ते क्रिये । मुष्मापेति सुखनामसु पठितम् । १ । नियं० ३ । ६ । (स्थः) भवतः । (सुम्ने) अत्युत्कृष्टे सुखे । (मा) मां यज्ञानुष्ठा तारम् । (धत्तम्) धारयतः । यज्ञ इज्यते सर्वैर्जनैः स यज्ञ ईश्वरस्तत्सम्युद्धौ । क्रियासाध्यो वा । अत्रान्त्ये पक्षे सुपां सुलुगिति सोल्लुक् । (नमः) नम्री- भावार्थे । (च) समुच्चये । (ते) तुभ्य तस्य वा (उप) । सामीप्ये क्रियायोगे । उपेत्युपजनं माह । निरु० १ । ३ । (च) पश्चादर्थे । (यज्ञस्य) ज्ञानक्रिया- भूषामनुष्ठपस्य । (शिवे) कन्याणसाधिके । सर्वनिवृत्तं० उ० १ । १५ । इत्ययं सिद्धः । (संतिष्ठस्व) संतिष्ठते । अत्र लङर्थे लोट् । (स्विष्टे) शोभनमिष्टं पा- भ्यां ते (मे) मम । (संतिष्ठस्व) सुष्ठुसाधने स्थिरो भव । संतिष्ठते वा । अयं मंत्रः श० १ । ७ । १ । २७ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः । यावन्निवापु यज्ञस्य घुर्यौ सुम्ने स्थो घृताची स्यः सर्वं जग- त्पातं रक्षतस्तौ मया सम्यक् प्रयोजितौ सुम्ने सुखे मा मां धत्तं धारयतः । यज्ञो नमश्च ये यथा ते तव शिवे ऽपसंतिष्ठेते मे ममाप्पेते तथैव संतिष्ठेताम् । तस्मा- द्यथाह तस्य यज्ञस्यानुष्ठाने संतिष्ठे तथा त्वमप्यत्र संतिष्ठस्व । यथाऽह यज्ञम- नुष्ठाय सुखे संतिष्ठे तथा त्वमपि तत्र संतिष्ठस्व ॥ १९ ॥

भावार्थः । अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरो ऽभिवदति हे मनुष्या यूय- मेतयोरसच्छेदकपारकयोर्जगत्पालनहेत्वोः सुखकारिणोः क्रियाकर्तृस्य निमित्त योऽर्ध्वतिर्यग्गमनशीलयोरग्निवाय्वोः सकाशात् कार्याणि साधित्वा सुखेपु

(स्वाहा) सुष्ठु आहुते करोति यस्यां सा । (सरस्वत्यै) सरन्ति जानन्ति येन तत् सरो ज्ञानतत्प्रशस्तं त्रिद्यते यस्यां वाचि तस्य । सरस्वतीति वाहनामसुं पठि तम् । निय० १ । ११ । (यशोभगिन्यै) यशसि सत्यवचनादीनि कर्माणि भ जितुं शीलं यस्यास्तस्यै । (स्वाहा) स्वकीयं पदार्थं प्रत्याह यस्यां क्रियार्था सा अयं मंत्रः श० १ । ७ । ३ । १६-२० व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्यथः—हे अद्विधा योऽशीतमग्ने जगदीश्वर त्वं यज्ञं दुरिष्यै पाहि । मां दिषोः प्रमादाद्दुःखात्पाहि । मासेत्यै पाहि । दुरघ्न्यै पाहि नोऽस्माकमविषं पितुं कृणु नोऽस्मान् सुपदायां योनौ स्वाहा वाद् सत्क्रियायां च कृणु वयं यशो भगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा सेवेशपतयेऽग्नये नृभ्य स्वाहा नमश्च नित्यं कुर्म इत्ये कः ॥ हे जगदीश्वर योऽयं भवताऽद्वंजापुरशतमोऽग्निर्निर्मितः स यज्ञं दुरिष्यै पाति । मां दिषोः पाति प्रसित्याः पाति । दुरघ्न्याः पाति । नोऽस्माकमविषं पितुं करोति सुपदायां योनौ स्वाहा वाद् सत्क्रियायां च हेतुरस्ति वयं तस्यै सवे शपतयेऽग्नये स्वाहा यशोभगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा कुर्म इति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालकारः । मनुष्यैर्यः सर्वथा सर्वस्वाद्दुःखाद्भक्त उक्त मज्जमनिमित्तकर्माज्ञापक उत्तमभोगप्रदाता जगदीश्वरोस्ति स एव सदा सेवनीयः । तेन स्वसृष्टौ सूर्यविद्युत्प्रत्यक्षरूपेण योऽयमग्निः प्रकाशितः सोऽपि सम्यक् दि द्योपकारे सयाजितः सन्सर्वथा रक्षणात्तमभोगहेतुर्भवति । यथा कीर्तिहेतुभतया सत्यलक्षणया प्रेक्ष्यया वाचोत्तमानि जन्मानि सर्वपदार्थेभ्य उत्कृष्टा विविधा विद्यान् प्रकाशिता भवति । सा सदैव स्वीकर्तव्या स्वीकारयितव्या वेति । अथ नमो यज्ञ इति च पदद्वयं पूर्वस्मान्भगदाकर्षितम् । पूर्वमतोक्तानां मनुष्यैरनुष्ठितानां कर्मणां फलमनेनोक्तमिति न्धम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अदब्धायो) निर्विघ्न आयुदेनेवाले । (अग्ने) जगदीश्वर आप । (अशीतमम्) चराचर संसारमें व्यापक यज्ञको । (दुरिष्टयै) दुष्ट अर्थात् वेद विरुद्ध यज्ञसे । (पाहि) रक्षा कीजिये । (मा) मुझे । (दिव्योः) अति दुःखसे । (पाहि) बचाइये तथा । (प्रसित्यै) मारी २ बन्धनोंसे । (पाहि) अलग रखिये । (दुरमन्यै) जो दुष्ट भोजन करना है उस विषयसे । (पाहि) बचाइये और । (नः) हमारेलिये । (अविषम्) विषआदिदोषरहित । (पितुम्) अन्नादि पदार्थ । (कृणु) उत्पन्न कीजिये । तथा । (नः) हमलोगोंको । (मुपदा) मुझसे स्थिरताको देनेवाले घरमें । (स्वाहा) (वाद्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होने वाली उत्तम क्रियाओंमें स्थिर । (कृणु) कीजिये जिससे हम लोग । (यशोगिन्यै) सत्यवचन आदि उत्तम कर्मोंकी सेवन करनेवाली । (सरस्वत्यै) पदार्थोंके प्रकाशित करनेमें उत्तम ज्ञानयुक्त वेदवाणीके लिये । (स्वाहा) धन्यवाद वा । (संवेशपतये) अच्छी प्रकार जिन श्रुतिव्यादि लोकोंमें प्रवेश करते हैं उनके पति अर्थात् पालन करने वाले जो । (अग्नेय) आप हैं उनके लिये । (स्वाहा) धन्यवाद और । (नमः) नमस्कार करते हैं । १ । हे भगवन् जगदीश्वर आपने जो यह । (अदब्धायो) निर्विघ्न आयुका निमित्त । (अग्ने) भौतिक अग्नि बनाया है वहभी । (अशीतमम्) सर्वत्र व्यापक यज्ञको । (दुरिष्टयै) दुष्ट यज्ञसे । (पाहि) रक्षा करता है तथा । (मा) मुझे । (दिव्योः) अति दुःखोंसे । (पाहि) बचाता है । (प्रसित्यै) बड़े २ दारिद्र्यके बन्धनोंसे । (पाहि) बचाता है तथा । (दुरमन्यै) दुष्ट भोजन करनेवाली क्रियाओंसे । (पाहि) बचाता है और । (नः) हमारे (पितुम्) अन्न आदि पदार्थ । (अविषम्) विषआदि दोष रहित । (कृणु) करदेता है यह । (मुपदा) मुझसे स्थिति देनेवाले घर अथवा दूसरे जन्मोंमें । (स्वाहा) (वाद्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होनेवाली क्रियाओंका हेतु है हम लोग उस । (संवेशपतये) श्रुतिव्यादि लोकोंके पालनेवाले । (अग्नेय) भौतिक अग्निको ग्रहण करके । (स्वाहा) होम तथा उसके साथ । (यशोगिन्यै) (सरस्वत्यै) उक्त गुणवाली वेदवाणी की भाँति के लिये (स्वाहा) परमात्मका धन्यवाद करते हैं ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लोपालंकार है । मनुष्योंको जो सर्वव्यापक सब प्रकार से रक्षा करने उत्तम जन्म देने उत्तम कर्म कराने और उत्तम विद्या वा उत्तम भोग देनेवाला जगदीश्वर है उसीका सेवन सदा करना योग्य है । तथा जो यह अपने मूर्ष्टिमें परमेश्वर ने भौतिक अग्नि मत्स्य लोक और विभुती रूपसे प्रकाशित किया है वह भी अच्छी प्रकार विद्यामें उपकार लेने में सयुक्त किया हुआ सब प्रकारसे रक्षा और

उत्तम भोगका हेतु होता है । जिसकी कीर्तिके निमित्त सत्यलक्षणयुक्त वेदयाणीसे उत्तम जन्म अथवा सब पदार्थोंसे अच्छी २ विद्या प्रकाशित होती हैं वे सब विद्वानोंके स्वीकार करने योग्य तथा औरोंकोभी स्वीकार कराने योग्य हैं । इस मन्त्रमें (जम.) और (यज्ञ) ये दोनों पद पूर्व मन्त्रसे लिये हैं ॥ २० ॥

वेदोऽस्तीत्यस्य वामदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

धुरिग्राह्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ।

सो जगदीश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोभव-
स्तेनमह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं
वित्वा गातुमित मनस्पत इमं देव यज्ञस्वाहा
वातेधाः ॥ २१ ॥

वेदः । असि । येन । त्वम् । देव । देवेभ्यः । वेदः । अभवः ।
तेन । मह्यम् । वेद । भूयाः । देवाः । गातुविद्वद्वितिगातुविदः ।
गातुम् । वित्वा । गातुम् । इत । मनसः । पते । इमम् । देव । य-
ज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(वेदः) वेत्ति चराचर जगत् स जगदीश्वरः । विदन्ति येन स
अग्नेर्देवदित्यर्था (असि) अस्ति वा । (येन) विद्वान्नेन वेदेन वा । (त्वं) (देव)
शुभगुणदातः । (वेद) जानासि वेत्ति वा । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । (वेदः)
वेदयिता । (अभवः) भवसि । (तेन) विज्ञानप्रकाशनेन । (मह्यम्)
विज्ञान जिज्ञासये । (वेदः) ज्ञापकः । (भूयाः) (देवाः) विद्वान्मः ।
(गातुर्विदः) गीयते स्तुयतऽनया सा गातुः स्तुतिस्त्वस्या विदो वक्तारः ।
कामिमानिजनि० । उ० १ । ७४ । अनेन गास्तुतावित्यस्मात् तुः प्रत्ययः
(गातुम्) गीयते ज्ञायते येन स गातुर्वेदस्तम् । गातुरिति पदानामसु प

टिनम् । निधं ० ४।१। अनेन ज्ञानार्थो गृह्यते । (वित्त्वा) लब्ध्वा । (गातुम्)
गायितुं शब्दने यस्तं यज्ञम् । (इत) प्राप्नुत । (मनमः) विज्ञानस्य (पत) पालक
(इमम्) प्रत्यक्षमनुष्ठितमनुष्ठाय वा । (देव) सर्वजगत्प्रकाशक । (यज्ञम्)
क्रियाकाण्डजन्य संसारम् । (स्वाहा) सुष्ठु आहुतं हविः कर्गेत्यनया सा । (वाते)
वार्या । (धाः) धापय-धापयति वा । अत्र सर्वत्र पक्षान्तरे व्यत्ययेन प्रथमः ।
बहुलं छन्दम्याहयोगेऽपीत्यहभावः । अयं मंत्रः श ० १ । ७ । ३ । २१-२८
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे देव जगदीश्वर येन त्वं वेदोऽसि सर्वं च वेदयेन च त्वं देवे
भ्यो वेदोऽभवस्तेन त्वं पद्यमपि वेदो भूयाः । हे गातुविदो देवा भवन्तो येन वेदेन
सर्वा विद्या विदन्ति तेन यूयं गातुं वित्त्वा गातुमिह । हे मनसस्पते देव त्वमिमं यज्ञं
चातेषाः स्वाहा हे देवास्तमिमं मनसस्पतिं परमेश्वरमेव देवं नित्यमुपासीध्वम् ॥
॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो मनुष्या यूयं येन सर्वत्रेवा वेदविद्या प्रकाशिता तमे
वोपास्यं विदित्वा क्रियाकाण्डमनुष्ठाय सर्वहितं संपादयत । नैव वेदविज्ञानेन तत्रो-
क्तविधानानुकूलस्यानुष्ठानेन च विना मनुष्याणां कदाचित् सुखं संभवति वेद
विद्यया सर्वसाक्षिणमीश्वरं देवं सर्वतो व्यापकं मत्सर्वं नित्यधर्मस्थानुष्ठातारो भ-
वतेति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (देव) शुभगुणोंके देनेहारे जगदीश्वर (त्वम्) आप (वेदः)
चराचर जगत् के जाननेवाले । (असि) हैं सब जगत् को । (वेद) जानते हैं तथा ।
(येन) जिस विज्ञान या वेदसे । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लिये । (वेदः) पदार्थोंके जानने
वाले । (अमवः) होतेहैं । (तेन) उस विज्ञानके प्रकाशसे आप । (मद्यम्) मेरे लिये
जोकि मैं विशेष ज्ञानकी इच्छा कर रहा हूँ । (वेदः) विज्ञान देनेवाले । (भूया) हूजिये ।
हे (गातुविदः) स्तुतिके जाननेवाले । (देवाः) विद्वानो जिस वेदमे मनुष्य सब विद्या-
ओंको जानते हैं उससे तुम लोग । (गातुम्) विशेष ज्ञानको । (वित्त्वा) प्राप्त होकर ।
(गानुम्) प्रशंसा करने योग्य वेदको । (इत) प्राप्तहो । हे (मनसस्पते) विज्ञानसे पालन

करनेहार । (देव) सबजगत्प्रकाशक परमेश्वर आप । (इमम्) प्रत्यक्ष अनुष्ठान करने योग्य । (यजम्) क्रियाकाण्डसे सिद्ध होनेवाले यज्ञरूप ससारको । (स्वाहा) क्रियाके अनुकूल । (वाते) पवनके बीच । (धा) स्थितकीजिये हे विद्वानो उस विज्ञान से विशेष ज्ञान देनेवाले परमेश्वरही की नित्य उपासना करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो तुम लोग जिस वेद जाननेवाले परमेश्वरने वेद विद्या प्रकाशित की है उसकी उपासना करके उसीको वेदविद्याको जानकर और क्रियाकाण्ड का अनुष्ठान करके सबका हित संपादन करना चाहिये क्योंकि वेदोंके विज्ञानके बिना तथा उसमें जो २ कहेहुए काम है उनके कियेबिना मनुष्योंको कभी सुख नहीं हो सकता वेद-विद्यासे जो सबका साक्षी ईश्वर देव है उसको सब जगह व्यापक मानके नित्यधर्म में रहो ॥ २१ ॥

संवर्हिरित्यस्य नामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट्त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः । स्वरः ॥

अग्नौ हुतं द्रव्यमन्तरिक्षस्थं भूत्वा केन चरतीत्युपदिश्यते ।

यज्ञमें चगाहुआ पदार्थ अंतरिक्ष में ठहरकर किसकेसाथ रहता है सो अगले मंत्र में प्रकाश किया है ।

संवर्हिरिक्ता ह्रविषा घृतेन समोदित्यैर्वसुभिः समरुद्भिः समिन्द्रो विश्वदेवेभिरिक्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

सम् । वर्हिः । इक्ताम् । ह्रविषा । घृतेन । सम् । आदित्यैः । वसुभिरिति वसुभिः । सम् । मरुद्भिरिति मरुत्भिः । सम् । इन्द्रैः । विश्वदेवेभिरिति विश्वदेवेभिः । इक्ताम् । दिवम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे क्रियायोगे । (वर्हिः) गृह्णते सर्वे पदार्था पश्मिन् तदन्तरिक्षम् । वर्हिरित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निर्घ० १ । ३ ।

निर्ध १ । ३ । (अक्ताम्) सयोजयतु । (हविषा) होतुमहं शुद्ध संस्कृतं ह
विस्तेन । (घृतेन) सुगन्ध्यादिगुणयुक्तेनाज्येन सह । (सम्) सयोगार्थे ।
(आदित्यैः) द्वादशभिर्मार्गैः । (वसुभिः) अग्न्यादिभिरष्टाभिः । (सम्) मि
श्रीभावे । (मरुद्भिः) वायुविशेषैः सह । (सम्) मेलने । (इन्द्रः) सूर्यलो
कः । (विश्वदेवेभिः) स्वर्गीयै रश्मिभिः । रश्मयो ह्यस्य विश्वदेवाः । श०
३ । ७ । ३ । ६ । (अक्ताम्) प्रकट सयोजयति । (दिव्यम्) दिवि प्रकाशे
भवम् । घुमागपायुदक् प्रतीचोयत् । अ० ४ । २ । १०१ । इति शैपिको पठ् ।
(नभः) जलम् । नभ इत्युदकनामसु पठितम् । निर्ध० १ । १ । २ । (गच्छतु)
गच्छति । (यत्) ददा (स्वाहा) शोभन हविर्नुहोति यया क्रियया सा । अ
य मन्त्रः श० १ । ७ । ३ । २६-३१ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य भवानिन्द्र यद्यदा होतव्य-द्रव्यं हविषा घृतेन सह
संयुक्त कृत्वाऽऽदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः सह सुख समझाम् । अयमिन्द्रो यज्ञे स्वाहा
यत्सुगन्ध्यादि द्रव्ययुक्त हविः समझाम् यत्सामिधितैर्विश्वदेवेभिर्दिव्यं नभः
संगच्छतु सम्यक्प्रकटयति ॥ २२ ॥

भावार्थः—यज्ञे संशोधित यद्धविरग्नौ प्रक्षिप्यते तदन्तरेक्षे वायुजल
सूर्यकिरणैः सहवर्तमानमितस्ततो गत्वाऽऽकाशस्थान् सर्वान् पदार्थान् दिव्यान्
कृत्वा सतत प्रजाः सुखयति तस्मात्सर्वमनुष्यैरुक्तमसामम्ना श्रेष्ठैः साधनैस्त्रिविधो
यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हेमनुष्य तुम (यत् जन हवन करने योग्य द्रव्य को । (हविषा) होमकरने
योग्य । (घृतेन) घीआदि सुगन्धियुक्त पदार्थसे सुयुक्तकरके हवन करोगे तब वह ।
(आदित्यैः) बारहमहिर्नो । (वसुभिः) अग्निआदिमाठों निवासके म्यान और (मरुद्भिः)
प्रजाके जनोके साथ मिलके सुखको । (समक्ताम्) अच्छीप्रकार प्रकाश करेगा ? (इन्द्र)
सूर्यलोक । जो यज्ञ में छोड़ा हुआ । (स्वाहा) उत्तम क्रियासे सुगन्ध्यादिपदार्थयुक्त
हवि (संगच्छतु) पहुँचाता है उससे । (सम्) अच्छीप्रकार मिश्रित हुए । (विधेदे

वेभि) अपनी किरणोंसे । (दिव्यम्) जो उसके प्रकाशमें इकट्ठा होनेवाला । (नभः) जलको । (समक्ताम्) अच्छीप्रकार प्रकट करता है ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो हवि अच्छीप्रकार शुद्ध किया हुआ यज्ञके निमित्त अग्निमें छोड़ा जाता है वह अतरिक्षमें वायु जल और सूर्य की किरणोंके साथ मिलकर इधर उधर फैलकर आकाशमें ठहरनेवाले सब पदार्थोंको दिव्यकरके अच्छीप्रकार प्रकाशमें लुप्त करता है इससे मनुष्योंको उत्तम सामग्री और उत्तम २ साधनोंसे उक्त तीन प्रकारके यज्ञका नित्य अनुष्ठान करना चाहिये ॥ २२ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । मजापतिर्देवता । निष्कृष्टं ह्यती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

अग्नौ द्रव्यं किमर्थं प्रक्षिप्यत इत्युपदिश्यते ।

। अग्निमें किसलिये पदार्थ छोड़ा जाता है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

कस्त्वाविमुञ्चति सत्त्वाविमुञ्चति कस्मै त्वा-
विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति ॥ पोषाय रक्ष-
सां भागोसि ॥ २३ ॥

कः । त्वा । वि । मुञ्चति । सः । त्वा । वि । मुञ्चति । कस्मै ।
त्वा । वि । मुञ्चति । तस्मै । त्वा । वि । मुञ्चति । पोषाय । रक्ष-
सां । भाग । असि ॥ २३ ॥

पदार्थ — (कः) सुखकारी यजमानः । (त्वा) त्वम् । (वि । विवि-
धार्थे क्रियायोगे । व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं ग्राह । निरु० । १ । ३ । (मुञ्चति)
त्यजति । (सः) यज्ञः । (त्वा) त्वाम् । (वि) विशेषार्थे । (मुञ्चति) त्यज-
ति । (कस्मै) प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां । (वि) विविक्तार्थे । (मुञ्चति)
प्रक्षिपति । (तस्मै) यतः सर्वसुखप्राप्तिर्भवत्तस्मै । (त्वा) पदार्थसमूहम् । (वि,
विशिष्टार्थे । (मुञ्चति) त्यजति । (पोषाय) पुप्यन्ति प्राणिनो यस्मिन् व्यवहारे तस्मै ।

(रक्षसाम्) दुष्टानाम् । (भागः) भजनीयः । (असि) भवति । अयं मंत्रः
शु. १. ७. ३१. ३३—३५ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— को मनुष्यस्त्वा तं यज्ञं विमुञ्चति कोऽपि नेत्यर्थः । यश्च य-
ज्ञं विमुञ्चति तं स यज्ञः परमेश्वरो विमुञ्चति । यज्ञकर्त्ता कस्मै प्रयोजनाय तं पदा-
र्थसमूहयग्नौ विमुञ्चति । यतः सर्वसुखप्राप्तिर्विधेयस्मै । पोषाय त्वा तं विमुञ्चति
किन्तु यः पदार्थः सर्वोपकारे यज्ञे न प्रयुज्यते ॥ रक्षसां भागोऽसि भवति ॥ २३ ॥

भावार्थः— यो मनुष्य ईश्वरेण वेदद्वाराऽऽज्ञापितं व्यवहारं त्यजति स
सर्वैः सुखैर्हीनो भूत्वा दुष्टैः पीडितः सन् सर्वदा दुःखी भवति । केनचित्कंचि-
त्प्रति पृष्टं यो यज्ञं त्यजति तस्मै किं भवतीति स आह ईश्वरोऽपि तं त्यजतीति ।
स पुनराह ईश्वरः कस्मै प्रयोजनाय तं त्यजतीति । स ध्रुवे तस्मै दुःखमेव स्यादि-
त्यस्मै । यश्चेश्वराज्ञां पालयति स सुखः पोषितुमर्हति परचं त्यजति स एव रा-
क्षसो भवतीति ॥ २३ ॥

पदार्थः— कः) कौन मुख चाहनेवाला यज्ञका अनुष्ठाता पुरुष (त्वा) उ-
स यज्ञको (विमुञ्चति) छोड़ना है अथवा कोई नहीं । और जो कोई यज्ञको छोड़ता है।
(त्वा) उसको । (सः) यज्ञका पालन करनेवाला परमेश्वर भी । (विमुञ्चति) छोड़
देता है जो यज्ञका करनेवाला मनुष्य पदार्थ समूह को यज्ञमें छोड़ता है । (त्वा) उसको ।
(कस्मै) किस प्रयोजनके लिये अग्निके बीच में । (विमुञ्चति) छोड़ता है । (तस्मै)
जिससे सब को सुख प्राप्त हो तथा । (पोषाय) पुष्टिआदि गुणकेलिये । (त्वा) उस
पदार्थ समूहको । (विमुञ्चति) छोड़ता है । जो पदार्थ सबके उपकारकेलिये यज्ञके बीच
में नहीं युक्त किया जाता । वह । (रक्षसाम्) दुष्ट प्राणियोंका । (भागः) अंग ।
(असि) होता है ॥ २३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर के करने कराने वा आज्ञा देनेके योग्य व्यवहार
को छोड़ता है वह सब सुखोंसे हीन होकर और दुष्ट मनुष्योंसे पीड़ा पाता हुआ सब प्रकार
दुःखी रहता है । किसीने किसी से पूछा कि जो यज्ञको छोड़ता है उसके लिये क्या होता

है वह उत्तर देताहै कि ईश्वरमी उसको छोड़ देताहै । फिर वह पूछताहै कि ईश्वर उसको किमलिये छोड़देता है वह उत्तर देनेवाला कहता है कि दु स भोगनेकेलिये । जो ईश्वर की आज्ञा को पालताहै वह मुखों से युक्त होने योग्य है और जो कि छोड़ता है वह राक्षस होजाता है ॥ २३ ॥

संघर्षेऽस्यस्य ऋषिः स एव । त्वष्टा देवता । विराट् ।

विष्णु छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तेन यज्ञेन वयं किंकि प्राप्नुम इत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ से हमलोग किस२ पदार्थको प्राप्त होते हैं सो अगले

मंत्र में प्रकाशित किया है ।

संवर्चसा पर्यसा संतनूभिरगन्महि मनसास-
शिवे न ॥ त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोऽनुमार्ष्टु-
तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

सम् । वर्चसा । पर्यसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि । मन-
सा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुदत्रः । वि । दधातु ।
रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः । यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ २४ ॥

पदार्थः— सम्) सम्पत्तये । (वर्चसा) वर्चन्ते दीप्यन्ते सर्वे पदार्था य
स्मिन् वेदाध्ययने तेन । (पर्यसा) पर्यन्ते विज्ञानन्ति सर्वान् पदार्थान्
येन ज्ञानेन तेन । (सम्) संप्रानाये । (तनूभिः) तन्वते सुप्तानि कर्माणि च
यामु ताभिः । (अगन्महि) प्राप्नुमः । गमघातोर्लुङि उत्तमवहुवचने । मन्त्रेण स
स्वरण श० अ० २४।८०। अनेन चलेर्लुक् । म्वोरच । अ० ८।२।६५। अनेन म
कारस्य नकारादेशः । अत्र लट्ठर्थे लुङ् । (मनसा) मन्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वे उपव
हारा येनान्तःकरणेन तेन । (सम्) मिश्रीभावे । (शिवेन) सर्वमुखनिमित्तेन । (त्वष्टा)

त्वत्तति तनूकरोति दुःखानि प्रलये सर्गान् पदार्थान् छिनत्ति वा स जगदीश्वरः । सुदत्रः)
मुष्टु मुख ददातीति सः (विदधातु । विधानं करोतु । (रायः) विद्याचक्रवर्तिराज्य
श्रियादीनि धनानि । (अनु) परैचादर्थे । (माष्टु) शोधयतु । (तन्वः) शरीरस्य ।
(यत्) यावत् । (विलिष्टम्) परिपूर्णम् । अत्र विरुद्धार्थे विशब्दः ॥ अयं मंत्रः
श० १ । ७ । ४ । ६ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— वयं-यस्य कृपया वर्चसा पयसा मनसा शिवेन तनूभिश्च सह
रायः समगन्महि । ममुदग्रस्त्वष्टेश्वरः कृपया ऽस्मभ्यं रायः संविदधातु यदस्माकं
तन्वो विलिष्ट तत्समनुमाष्टु ॥ २४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः सर्वकामप्रदस्येश्वरस्याज्ञापालनसम्पत्पुरुषार्था-
भ्यां विद्याध्ययन विज्ञानं शरीरबल मनःशुद्धिः कल्याणसिद्धिः सर्वोत्तमश्रीप्राप्तिश्च
सदैव कार्याः । तथा सर्वे व्यवहागाः पदार्थाश्च नित्य शुद्धा भावनीयाः ॥ २४ ॥

पदार्थः— हमलोग पुरुषार्थी होकर । (वर्चसा) जिसमें सब पदार्थ प्रका-
शित होतेहैं उस वेदका पढ़ना वा । (पयसा) जिससे पदार्थोंको जानते हैं उस ज्ञान । (म-
नसा) जिससे सब व्यवहार विचारे जाते हैं उस अन्त करण (शिवेन), सब मुख और ।
(तनूभि) जिनमें विपुल मुख प्राप्त होतेहैं । उन शरीरोंके साथ । (राय) श्रेष्ठ विद्या
और चक्रवर्तिराज्य आदि धर्मोंको । (समगन्महि) अच्छीप्रकार प्राप्तहों । तो (सुदत्र)
अच्छी प्रकार मुखदेने और । (त्वष्टा) दुःखा तथा प्रलयके समय सब पदार्थोंको - सूक्ष्म
करनेवाला ईश्वर कृपाकरके हमारे लिये । (राय) उक्त विद्याआदि पदार्थोंको । (सवि-
दधातु) अच्छीप्रकार विधानकर और हमारे । (तन्व) शरीरकी । (यत्) जितनी ।
(विलिष्टम्) व्यवहारोंकी सिद्ध करनेकी परिपूर्णताहै उसे । (समनुमाष्टु) अच्छी प्रकार
निरंतर शुद्ध करे ॥ २४ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको सब कामना परिपूर्ण करनेवाले परमेश्वरकी आज्ञा पालन
करके और अच्छीप्रकार पुरुषार्थसे विद्याका अध्ययन शरीरका बल मनकी शुद्धि कल्याण
की सिद्धि तथा उत्तमसे उत्तम लक्ष्मीकी प्राप्ति सदैव करनी चाहिये इस सपूर्ण यज्ञकी भा-

रणा वा उन्नतिसे सब मुम्बोको ॥ हाके औतोंको मुख प्राप्त करना चाहिये । तथा सब व्यवहार और पदार्थोंका नित्य शुद्ध करना चाहिये ॥ २४ ॥

दिवीत्यस्य ऋषि स एव । सर्गस्य त्रिष्णुर्देवता । दिवीत्यारभ्य द्विष्म इत्यन्तस्य

निचृदाचीं तथाऽन्तरिक्षमित्यारभ्य द्विष्मः पर्यन्तस्वार्ची पक्ति

। छन्दः । पचप' स्वरः । पृथिव्यामित्यारभ्यान्तपर्यन्त ।

स्य जगतीछन्दो निपादः स्वरश्च ।

स यज्ञस्त्रिषु लोकेषु विस्तृतः सन् किं किं सुखं

साधयतीत्युपदिश्यते ।

। यह यज्ञ तीनों लोकमें विस्तृत होकर कौन २ सुखका साधन होता है सो अंगले

मंत्र में प्रकाशित किया है ।

दिवि विष्णुर्व्यक्र*स्त जागतेन छन्दसा ततो

निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे

विष्णुर्व्यक्र*स्त त्रेष्टुंभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो

योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ पृथिव्यां वि-

ष्णुर्व्यक्र*स्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो

योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्ये

प्रतिष्ठाया अगन्म स्वः सज्योतिषाभूम ॥२५॥

दिवि । विष्णुः । वि । अक्र॑स्त । जागतेन । छन्दसा । ततः ।
निर्मक्तइतिनिःऽभक्तः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः । अन्तरिक्षे । विष्णुः । वि । अक्र॑स्त । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तु
भेनेतित्रैस्तुभेन । छन्दसा । ततः । निर्भक्तइति निःऽभक्तः । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । पृथिव्याम् । विष्णुः ।
वि । अक्र॑स्त । गायत्रेण । छन्दसा । ततः । निर्भक्तइतिनिःऽभक्तः ।
यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । अस्मात् । अन्नात् ।
अस्यै । प्रतिपाद्यै । प्रतिस्थायाइतिप्रतिऽस्थायै । अगन्म । स्वरिति
स्वः । सम् । ज्योतिषा । अभूम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(दिवि) सूर्यप्रकाशे । (विष्णुः) यो वेवेष्टि व्याप्नोत्यन्त
रिक्तस्थलवाय्वादिपदार्थान् स यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुः । श० १ । १ । २ । १३ ।
(वि) विविधार्थे क्रियायोगे । (अक्र॑स्त) कपते अत्र सर्वत्र लङ्ये लङ् ।
(जागतेन) जगत्येव जागत सर्वलोकमुखकारक तेन । (छन्दसा) भान्दाद
कारकेण । (ततः) तस्मात् पुलोकात् (निर्भक्तः) विभागः प्राप्तः । (यः) विरोधी ।
(अस्मान्) यज्ञानुष्ठानृन् । (द्वेष्टि) विरुणद्धि । (यम्) शासितुं पापं दुष्टं
प्राणिनम् । (च) पुनरर्थे । (वयम्) यज्ञक्रियानुष्ठानारः । (द्विष्मः) विरुन्धमः ।
(अन्तरिक्षे) अवकाशे । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधगमने क्रियार्थे । (अक्र॑स्त)
गच्छति । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिविधमुखहेतुस्तेन । (छन्दसा) स
च्छन्दोप्रदेन । (ततः) तस्मादन्तरिक्षात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूतः । (यः) दुःख
मदः प्राणी । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् । (द्वेष्टि) दुःस्वयति । (यम्) सर्वा
हितकरम् । (च) समुच्चये । (वयम्) सर्वहितकारिणः । (द्विष्मः) पीडयाम् । पृ
थिव्याम् विस्तृतायां भूमौ । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधमुखसाधने ।

(अक्रस्त) विविधसुखप्राप्तिहेतुना क्रमते । (छन्दसा) आनन्दमदेन । (ततः) तस्मात्पृथिवीस्थानात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूत्वाऽन्तरिक्षं गतः । (यः) अस्मद्वाज्यं विरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् । (हेष्टि) वैरायते । (यम्) शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयम्) राज्याधीशाः । (द्विष्मः) वैरायापमहः । (अस्मात्) प्रत्यक्षाद्यशोभितात् (अस्मात्) अशु योग्यात् । (अस्यै) प्रत्यक्षं प्राप्तायै । (प्रतिष्ठायै) प्रति तिष्ठन्ति सत्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै । (अग्नम्) प्राप्नुयाम । (स्व) सुखम् । स्वरिति साधारणनामसु पठितम् । निघ० १ । ४ । (सम्) सम्पत्तये । (उपोतिषा) विद्याधर्मप्रकाशकारकेण सयुक्ताः । (अभूमः) सगता भवेम । अथ मंत्रः श० १ । ७ । ४ । ८ । १४ । व्या० ॥ २५ ॥

अन्वयः—अस्माभिर्जागतेन छन्दसाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो विष्णुर्दिवि व्यक्रस्त स पुनस्ततो निर्भक्तः सन् छन्दसा सर्वं जगत्प्रीणाति योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्मस्तमनेन निराकुर्मः । अस्माभिर्योऽयं यज्ञस्त्रैष्टुभेन छन्दसाऽग्नौ प्रयोजितोऽन्तरिक्षे व्यक्रस्त स पुनस्ततः स्थानान्निर्भक्तः सन् वायुह्वादिजलशुद्धिद्वारा सर्वं जगत्सुखयति योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्मस्तमनेन निवारयामः । अस्माभिर्योऽयं विष्णुर्यज्ञो गायत्रेण छन्दसा पृथिव्यामनुष्ठीयते स पृथिव्यां व्यक्रस्त स ततो निर्भक्तः सन् पृथिवीस्थान् पदार्थान् शोषयति । योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्मस्तमनेन निषिध्यामः । वयमस्मादन्नात्स्वरग्नेम् । वयमनेन यज्ञेनास्यै प्रतिष्ठायै उपोतिषा सयुक्ताः समभूम भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—भूतृर्धैर्यावन्ति सुगन्ध्यादिगुणयुक्तानि द्रव्याण्यग्नौ प्रक्षिप्यन्ते तानि पृथक् भूतानां सूर्यप्रकारे आकाशे भूमौ च विहृत्य सर्वाणि सुखानि साधयन्ति । तथा च वाय्वग्निजलपृथिव्यादीनि शिन्धुविधासिद्धैः कलापत्रैर्विमानादियानेषु प्रयोज्यन्ते तानि सूर्यप्रकाशऽन्तरिक्षे च सर्वान् माषिजः सुखेन विहारयन्ति । यद्द्रव्यं सूर्यकिरणान्निद्राद्वारा विच्छिद्यन्तरिक्षं पुनस्तदेव भुक्त्वागत्य पुनर्भूमेः सकाशादुपरि गत्वा पुनस्तत आताच्छत्येवमेव पुनः पुनर्भूतृर्धैरित्यपुरुषा येन दोषदुःसहजं सम्पत्तिं निवार्य सुखं भोक्तव्यं भोजयितव्यं च । यज्ञ

शोधितैर्वायुजलौपध्यामशुद्धैरारोग्यवृद्धिशरीरबलवर्धनान्महत्सुख माप्स्य विद्याम् ।
काशेन नित्यं प्रतिष्ठीयताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(जागतेन) सब लोकों के लिये सुख देने वाले । (छन्दसा)
आरुहादकारक जगती छन्द से हमारा अनुष्ठान किया हुआ यह । (विष्णु) अतिरि-
क्त मूँ, ठहरने वाले पदार्थों में व्यापक यज्ञ (दिवि) सूर्य के प्रकार में । (व्यक्रस्त)
जाता है वह फिर । (तत) वहा से । (निर्भक्त) विभाग अर्थात् परमाणुरूप होके
सब जगत् को घुस करता है । (य) जो विरोध शत्रु । (अस्मान्) यज्ञ के अनुष्ठान
करने वाले हम लोगों से । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) तथा । (यम्) दड ठे
कर शिला करने योग्य जिस दुष्ट प्राणी से । (वयम्) हम लोग यज्ञ के अनुष्ठान करने
वाले । (द्विष्म) अप्रीति करते हैं उसको उसी यज्ञ से दूर करते हैं ॥ हम लोगों ने
जो यह । (विष्णु) यज्ञ । (त्रैमुधेन) तीन प्रकार के सुख करने और । (छन्दसा)
स्वतंत्रता देनेवाले त्रिष्टुप् छन्दसे अनिमित्त अच्छी प्रकार संयुक्त किया है वह । (अस्मि-
रिक्ते) आकाश में । (व्यक्रस्त) पहुँचता है वह फिर । (ततः) उस अन्त-
रिक्षसे । (निर्भक्त) अलगहोके धाय और वर्षा जलकी शुद्धि से सब सत्ताओं को सुख
पहुँचाता है । (य) जो दुःख देनेवाला प्राणी । (अस्मान्) सब के उपकार
करनेवाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) दुःख देता है । (च) तथा । (यम्) सबके
अहित करनेवाले दुष्ट को । (वयम्) हमलोग सबके हित करनेवाले । (द्विष्म) शत्रु
देते हैं उसे उक्त यज्ञसे निवारण करते हैं । हम लोगों से जो । (विष्णु) यज्ञ । (गायत्री)
समाद्री की रक्षा सिद्ध करने और । (छन्दसा) अति आनन्द करनेवाले गायत्री छन्द से
निरंतर किया जाता है । (पृथिव्याम्) विस्तारयुक्त इस पृथिवी में । (व्यक्रस्त) विवि-
ध मूलों की प्राप्ति के हेतु से विभूत होता है । (तत) उस पृथिवीसे । (निर्भक्त) अलग
होकर अन्तरिक्ष में जाकर पृथिवीके पदार्थोंकी पुष्टि करता है । (य) जो पुरुष हमारे राज्य
का विरोधी । (अस्मान्) हमलोग जो कि न्याय करनेवाले हैं उनसे । (द्वेष्टि) घेर कर
ता है । (च) तथा । (यम्) जिस शत्रु जनसे । (वयम्) हमलोग न्यायाधीश । (द्विष्म)
घेर करते हैं उसका इस उक्त यज्ञ से नित्य निषेध करते हैं । हमलोग । (अस्मान्) यज्ञसे
शोधाहुआ प्रत्यक्ष । (अन्नान्) जो भोजन करने योग्य अन्न है उससे । (स्य) सुख
रूपी स्वर्ग को । (अग्नम्) प्राप्त होता तथा । (अस्त्य) हम प्रत्यक्ष प्राप्त होनेवाली (प्रति-
ष्ठाये) प्रतिष्ठा अर्थात् जिसमें सत्कार को प्राप्त होते हैं उसके लिये । (ज्योतिषा) रिचा और
धर्मके प्रकाशमें समुक्त । (समम्भ) अच्छी प्रकार हो ॥ २६ ॥

(अक्रस्त) विविधसुखप्राप्तिहेतुना क्रमते । (छन्दसा) आनन्दप्रदेन । (ततः) तस्मान्मृद्विषीस्थानात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूत्वाऽन्तरिक्षं गतः । (यः) अस्मद्राज्यं विरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् । (मेष्टि) वैरायते । (यम्) शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयम्) राज्याधीशाः । (मिष्यः) वैरायामहं । (अस्मात्) प्रत्येकाद्यशोषितात् (अन्नात्) अस्तु योग्यात् । (अस्यै) प्रत्यक्षं प्राप्तायै । (प्रति प्ठायै) प्रति तिष्ठन्ति भस्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै । (अगन्म) प्राप्नुयाम् । (स्व) सुखम् । स्वरिति साधारणनामसु पठितम् । निघ० १ । ४ । (सम्) सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) विद्याधर्मप्रकाशकारकेण संयुक्ताः । (अभूमः) संगता भवेम । अयं मंत्रः श० १ । ७ । ४ । ८ १४ । ज्या० ॥ २५ ॥

अन्वयः—अस्माभिर्जागतेन छन्दसाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो विष्णुर्विविधं जगत् स पुनस्ततो निर्भक्तः सन् छन्दसा सर्वं जगत्प्रमिष्यति । च वयं मिष्यस्तमनेन ॥

प्रयोजितः—अथ सूर्यशब्देनेश्वरविद्वदर्थोऽपदिश्यते ॥

द्वारा सर्वं जगत् प्रमिष्यति मंत्र में सूर्य शब्द से ईश्वर और विद्वान् मनुष्य का उपदेश किया है ।

स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे

देहि ॥ सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥

स्वयंभूरिति स्वयम्भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्चोदादिति वर्चोऽदाः । असि । वर्चः । मे । देहि । सूर्यस्य । आवृतमित्यावृतम् । अतुं । आ । वर्चं ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्वयंभूः) स्वयं भवत्यनादिस्वरूपः । (असि) अस्ति वा (श्रेष्ठः) अतिशयेन प्रशस्तः । (रश्मि) प्रकाशकः प्रकाशमयोवा । (वर्चोदाः) वर्चो विद्यां दीप्तिं वा ददातीति । (असि) भवसि । (वर्चः) विज्ञानं प्रकाशनं वा (मे) ममम् (देहि) ददाति वा (सूर्यस्य) चराचरस्यात्मनो जगदीश्वरस्य विदुषो जीवस्यवा

शोधितैर्वायुजलौपयश्चशुद्धैरारोग्यवृद्धिशरीरबलार्थनान्महत्सुखं प्राप्य विद्याम-
काशेन नित्यं प्रतिष्ठीयताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(जागतेन) सब लोकों के लिये सुख देने वाले । (छन्दसा)
आल्हादकारक जगती छन्द से हमारा अनुष्ठान किया हुआ यह । (विष्णु) अन्तरि-
क्ष में उड़ाने वाले पदार्थों में व्यापक यज्ञ (दिवि) सूर्य के प्रकार में । (व्यक्त)
जाता है वह फिर । (तत) वहा से । (निर्भक्त) विभाग अर्थात् परमाणुरूप होके
सब जगत् को तृप्त करता है । (य) जो विरोधी शत्रु । (अस्मान्) यज्ञ के अनुष्ठान
करने वाले हम लोगों से । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) तथा । (यम्) वड दे
करने वाले हम लोगों से । (वयम्) हम लोग यज्ञ के अनुष्ठान करने
वाले । (द्विष्म) अप्रीति करते है उसको उसी यज्ञ से दूर करते है ॥ हम लोगों ने
जो यह । (विष्णु) यज्ञ । (त्रैष्टुमेन) तीन प्रकार के सुख करने और ।
अत्यन्त देनेवाले त्रिष्टुप् छन्दसे अग्निमें अच्छी प्रकार संयुक्त किया है वह ।

पदार्थः—है जगत्सिंह) पहुंचता है वह फिर । (ततः) उसे
(रश्मि) प्रकाशमान था । (सयम्) अपने आप ही निराला । (सन ससारको)
(बर्चोदा) विद्या देनेवाले । (असि) हैं इसी से आप (मे) मुझे । (यम्)
और प्रकाश । (देहि) दीजिये मैं । (सूर्यस्य) जो आप चराचर जगत् के
उनके । (आवृतम्) निरंतर सज्जन जन जिस में वर्तमान होते हैं उस उपदेशको
न्वावर्त्ते) स्वीकारकरके वर्त्तताहू ॥ २६ ॥

पदार्थः—परमेश्वर और जीवका कोई माता या पिता नहीं है किंतु यही
सब का मातापिता है तथा जिससे बड के कोई विज्ञान प्रकाश की विद्या देनेवाला नहीं है ।
जैसे सब मनुष्यों को इस परमेश्वर ही की आज्ञा में वर्त्तमान होना चाहिये । वैसेही
जो विद्वान्मी प्रकाशवाले पदार्थों में अवधिरूप और व्यवहारविद्याका हेतु है जिसके उपदे-
शरूप प्रकाशको प्राप्त होकर प्रकाशित होते हैं वह क्यों न सेवना चाहिये ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपत इत्यस्य आपिः स एव । सर्वस्याग्निर्देवता । पूर्वा- ॥ १ ॥

निचृत्पक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥ १ ॥

उचराद्धे गायत्रीछन्दः । पदजः स्वरः ॥ १ ॥

अथ गृहाग्रमिभिरस्यानुष्ठानेन किं किं

साधनीयमित्युपदिश्यते ॥

॥ ३० ॥ गृहस्थ लोगों को इसके अनुष्ठानसे क्या २ सिद्ध करना चाहिये ।

सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाऽग्नेहं गृहपतिना

भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाऽग्ने गृहपतिना भू-

याः ॥ अस्थूरिणौ गर्हपत्यानि सन्तु शतमहि-

माः सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

अग्ने । गृहपते इति गृहपते । सुगृहपतिरिति सुगृहपतिः ।

त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेति गृहपतिना । भूयासम् । सु-

गृहपतिरिति सुगृहपतिः । त्वम् । मया । अग्ने । गृहपतिनेति गृह-

पतिना । भूयाः । अस्थूरि । नौ । गाष्ट्रपत्यानीति गाष्ट्रपत्यानि ।

सन्तु । शतमहिमाः । सूर्यस्य । आवृतमित्यावृतम् । अन्वावर्त्ते ।

वर्त्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (गृहपते) गृहपतिः ।

पण्डित पदार्थान् यस्मिन् ब्रह्माण्डे शरीरे निवासार्थं वा गृहे तस्य यः पूजितः प्र-

लपिता तत्संबुद्धौ । (सुगृहपाते) शोभनानां गृहाणां पतिः पालयिता ।

(त्वया) जगदीश्वरेणानेन विज्ञानसुगृहस्थेन वा । (अग्ने) सर्वस्वामिन् विद्या

प्राप्तिसाधक वा । (अहम्) गृहस्वामी मनुष्यो यज्ञानुष्ठानां वा । (गृहपतिना) सर्वस्वामिना गृहपालकेन वा । (भूयासम्) स्पष्टार्थः । (सुगृहपतिः) शोभनरचासौ

गृहस्य पालकश्च सः (त्वम्) जगदीश्वरोऽयं धार्मिको वा । (मया) सत्कर्मोत्तुष्टानां

सह । (अग्ने) जगदीश्वर प्रशस्तविद्य वा । (गृहपतिना) धार्मिकेण पुरुषार्थिना गृहपाल-

केन वा (भूया) भवेः । (अस्यूरि) तिष्ठन्ति यस्मिन्नालस्ये तत्स्थर तन्निन्दित विभते
 यस्मिन् तत्स्थरि न स्थरि यथा स्यात्तथा । अत्र निन्दार्थ इतिः । (नौ) आत्मे
 योगृहसंबन्धिनोः स्त्रीपुरुषयोः (गार्हपत्यानि) गृहपतिना सयुक्तानि कर्माणि ।
 गृहपतिना सयुक्तेभ्यः । अ० ४ । १ । १० । (सन्तु) भवन्तु । (शतम्)
 शतादधिकानि वा (हिमाः) हेमन्तर्तवः । भूयांसि शताब्देभ्यः पुरुषो
 जीवति । श० १ । ७ । ४ । १६ । (सूर्यस्य) स्वप्रकाशस्येश्वरस्य विद्यान्याय
 प्रकारकस्य विदुषो वा । (आहुतम्) समन्तावर्त्तन्तेऽहोरात्राणि यस्मिन् स सम
 यम् । (अनु) अनुगतार्थे । (आ) समन्तात् । (वर्त्ते) वर्त्तमानो भवेत्यम् । अय
 मन्तः श० १ । ७ । ४ । १८ — २१ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः--हे गृहपतेऽग्रे जगदीश्वर विदन्वा त्वं सुगृहपतिरसि त्वया गृह
 पतिना सहाह सुगृहपतिर्भूयासम् । मया गृहपतिनोपासितं स्तुतं यम गृहपतिर्भूयाः ।
 एव नौ स्त्रीपुरुषयोगार्हपत्यान्वस्थरि सन्त्वेव वर्त्तमानोऽह वर्त्तमाना च सूर्य
 स्यान्न शत हिमा अन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

भावार्थः--अत्र श्लेषालंकारः । आत्मा स्त्रीपुरुषौ स्त्रीपुरुषार्थिनौ भूय यो
 ऽस्य सत्त्वेपा स्थितार्थस्य जगतो गृहस्य सतत रक्षको जगदीश्वरो विद्वान् वाऽस्ति
 तमाश्रित्य भौतिकान्वादिभ्यः पदार्थेभ्यः स्थिरमुपसर्पित्वाति सर्वाणि कर्माणि
 सत्ताप्य जन वर्षाणि जीवेव तथा जितेन्द्रियत्वभावेन शतादिकमपि सुखन
 जीवन् भुज्वह इति ॥ २७ ॥

पदार्थः--हे । (गृहपते) घरके पालन करनेहारे । (अने) परमेश्वर और वि
 द्वान् । (त्वम्) आप । (सुगृहपति) ब्रह्माडशीर और निवामार्थ घरों के उच्चमतासे
 पालन करनेवाले । (अमि) हैं उस । (गृहपतिना) उक्त सुगृहपते । (त्वयो) आ
 पके साथ मैं । (सुगृहपति) अपने घरका उच्चमता से पालन करनेहारा । (भूयामम्)
 होऊँ । हे परमेश्वर विद्वान् वा । (मया) वो मैं और कर्मका अनुष्ठानकरनेवाला । (गृह
 पतिना) धर्मात्मा और पुरोषार्थी मनुष्य हूँ उस मुझसे आप उपासना को प्राप्त हुए मेरे

घर के पालन करनेहारे (भूयाः) हूजिये, इसी प्रकार । (नौ) जो हम स्त्री, पुरुष घर के प्रति हैं सो हमारे । (गार्हपत्यानि), अर्थात् जो गृहपति के संयोगसे घर के काम सिद्ध होते हैं वे । (अश्वार) जैसे निरालस्यता हो, वैसे सिद्ध (सन्तु) हो । इस प्रकार अपने वर्तमान में वर्तते हुए हम श्री वा पुरुष । (मूर्धस्य) आप जो विद्वान् के (आवृतम्) वर्तमान अर्थात् जिस में अच्छीप्रकार रात्रि वा दिन होते हैं उस में । (यतोहिमाः) सो वर्ष वा सौसे अधिक भी वर्तें ॥ २७ ॥

मावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है, हम दोनों स्त्रीपुरुष पुरुषार्थी होकर जो इस सब पदार्थों की स्थिति के योग्य ससाररूपी घरका निरतर, रक्षा करने वाला, जगदीश्वर और विद्वान् है उसका आश्रय करके भौतिक अग्नि आदि, पदार्थों से स्थिर सुख करनेवाले सब काम सिद्ध करते हुए सो वर्ष जीवें तथा जितेन्द्रियतासे सो वर्ष से अधिक भी सुखपूर्वक जीवन भोगें ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपत इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता । भुरिगुणः ।
पिण्ड छन्दः । ऋषयः स्वरः ।

अथ यत्सत्याचरणेन सुखं भवेत्तदुपदिश्यते ।

अथ जो सत्याचरणसे सुख होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

**अग्ने व्रतपते वृतमचारिषं तदशकृतन्मेराधि-
दमहं य सुवास्मि सोस्मि ॥ २८ ॥**

अग्ने व्रतपत इति व्रतपते । वृतम् । अचारिषम् । तत् । अशकम् ।
तत् । मे । अराधि । इदम् । अहम् । यः । एव । अस्मि । सः । अ-
स्मि ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सत्यस्वरूपेश्वर । (व्रतपते) व्रतं नियत यन्पापं कर्म तन्पातिस्तत्समुद्धो । (वृतम्) सत्यलक्षणम् । (अचारिषम्) चरितवान् । (तत्) पूर्वोक्तम् । (अशकम्) शकवान् । (तत्) यथा चरितुं योग्यम् । (मे) मम । (अराधि) संसाधितम् । (इदम्) प्रत्यक्षमाचरितुमर्हमनुग्रहः ।

(यः) यादृशकर्मकारी ।। (एवमेव) निश्चयार्थः ।। (अस्मि) वर्त्ते ।। (सः) तादृशकर्मभोजी ।। (अस्मिन्) भवामि । अयं यत्रः श ० १ । ७ । ४ । २२—२३ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे व्रतपतेऽग्ने भवता कृपया मदर्थं यद्व्रतमराधि तद्व्रतशक-
मचारिषम् । यन्मयाऽराधि सदेवाहं भुजे योऽहं यादृशकर्मकार्यस्मि सोऽहं
तादृशफलभोग्यस्मि भवामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्येणैव निश्चेतव्यं मयेदानीं यादृशं कर्म क्रियते तादृ-
शमेवैश्वर्यवस्थया फलं भुज्यते भोक्ष्यते च । नहि करिचदपि जीवः स्वकर्म
विबुद्धं फलमपिकं न्यूनं वा माप्नु शक्नोति । तस्मात्सुखभोगाय धर्माण्येव
कर्माणि कार्माणि यतो नैव कदाचिद्दुःखानि स्युरिति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (व्रतपते) मयायुक्त नियतकर्म के चलन करनेहारे । (अग्ने) स-
त्यस्वरूप परमेश्वर, आपने जो कृपाकरके मेरे लिये । (व्रतम्) सत्यव्रतसे प्रसिद्ध
नियमोंसे युक्त सत्याचरण, व्रतको । (अराधि) अच्छीप्रकार सिद्ध कियाहै । (तत्)
उस अपने आचरण करने योग्य सत्य नियमको । (अशकम्) जिस प्रकार मैं करने
को समर्थ होऊँ । (अचारिषम्) अर्थात् उसका आचरण अच्छीप्रकार कर सकूँ । वैसा
मुझको फीजिये जो मैंने उच्चम वा अधम कर्म कियाहै उसीको भोगताहूँ अबभी जो मैं
वैसा कर्म करनेवाला । (अस्मि) हूँ जैसे कर्मके फल भोगनेवाला । (अस्मि)
होताहूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यको यही निश्चय करना चाहिये कि मैं अब जैसा कर्म फ-
रताहूँ वैसाही परमेश्वरकी व्यवस्थासे फल भोगताहूँ और भोगूँगा, सब प्राणी अपने कर्मसे
विबुद्ध फलको कभी नहीं माप्त होते इससे सुख भोगनेके लिये धर्मयुक्त कर्मही करना
चाहिये कि जिससे कभी दुःख नही हो ॥ २८ ॥

अग्नये इत्यस्य अग्निः स एव । अग्निर्देवता । । स्वराडापीः । (१५)
 अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥ । ।
 अथ भौतिकावग्रीपोमौ कीदृशगुणौ वर्तते इत्युपदिश्यते ।

। अब संसारी अग्नि और चन्द्रमा कैसे गुणवाले है सो अगले मंत्रमें
 प्रकार किया है ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
 स्वाहा ॥ अपंहता असुरारक्षांसि वेदिपदः ॥ २६ ॥

अग्नये । कव्यवाहनायति । कव्यवाहनाय । स्वाहा । सोमाय
 पितृमते इति पितृमते । स्वाहा । अपंहता इत्यपंहताः । असुराः ।
 रक्षांसि । वेदिपदः । वेदिपदः इति वेदिपदः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अग्नये) अगति सर्वान् पदार्थान् दग्ध्वा देशान्तरे प्राप
 यति तस्मै (कव्यवाहनाय) कुर्वन्ति शब्दयन्ति सर्वा विद्या ये ते कवयः क्रान्तदर्शनाः
 क्रान्तप्रज्ञारच तेभ्यो हितानि कर्माणि कव्यानि तानि यो वदति प्रापयति तस्मै ।
 (स्वाहा) सुष्ठु आह यस्यां सा । (सोमाय) सुवर्त्यै रवेर्याणि प्राप्नुवन्ति
 यस्मिन् संसार तस्मै । (पितृमते) पितर अतवो नित्यमुक्ता विन्यते यस्मिन्
 तस्मै । अत्र नित्ययोगे मतुप । अतवः पितरः ॥ शं० २ । १ । ४ ॥ २४ ।
 ॥ स्वाहा । स्वः दद्यात्पनेया सा स्वाहा क्रिया । (अपंहताः) अपहंसिताः ॥
 अविद्वांसो दुष्टवभावाः प्राणिनः । (रक्षांसि) परपीडाकाः । स्वाधेनः ।
 (वेदिपदः) ये वेद्यां पृथिव्यां सीदन्ति ते । यावती वेदिस्तावती पृथिवी ।
 शं० १ । २ । ३ । ७ । अयं मंत्रः । शं० २ । ३ । ४ । १२-१३ । व्याख्यातुः ॥ २९ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः कव्यवाहनायाग्नये स्वाहा पितृमते सोमाय स्वाहा
 विषाय ये वेदिपदो रक्षांस्यसुरारच ते नित्यमपंहताः कार्य्याः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्युक्त्या संयोजितोऽयमग्निः शिल्पिनां कार्याणि
 वहति येन संसारस्योपकारेण सामर्थिकं सखं । पृथिवीस्थानां दुष्टानां दोषाणि
 च निवृत्तिः स्यादयं प्रयत्नो नित्यं विधेय इति ॥ २९ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को उचित है कि । (कन्यवाहनय) विद्वानोंको स्थाहित देने कर्मोंकी प्राप्ति कराने तथा । (अग्नेये) सब पदार्थोंको अपने आप एक स्थानसे दूसरे स्थानको पहुंचानेवाले भौतिक आग्निका ग्रहण करके मुन्वेक लिथे । (स्वाहा) वेदवाणी से । (पितृमते) जिस में वसंत आदि ऋतु पानन के हेतु होनेमें पितर वे संयुक्त होते ॥ । (सोमाय) जिससे ऐश्वर्योंको प्राप्त होतेहैं उस सोमलतासे लेके । (स्वाहा) अपने पदार्थों को धारण करनेवाले धर्म से युक्त विधान करके जो । (वेदिपद) इस पृथिवी में रमण करनेवाले (रक्षासि) औरोंको दुःखदायी स्वार्थीजन तथा । (अमुरा) दुष्ट स्वभाववाले मूल्य है उनसे । (अपहृता) विनष्ट करदेना चाहिये ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वानोंने युक्तिसेसाथ शिखरविधा में संयुक्त कियाहुंआ यह अग्नि उनके लिये उत्तम२ कार्योंकी प्राप्ति करनेवाला होनाहै मनुष्यों को यह यत्न नित्य करना चाहिये कि जिससे संसारके उन्कारसे सब सुख और पृथिवी के दुष्टजन वा द्वेषोंकी निवृत्ति होजाय ॥ २६ ॥

येरूपाणीत्यस्य ऋषि सप्त । अग्निर्देवता । भुरिष्पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ।

। कीदृग्लक्षणास्तेऽसुरा भवन्तीत्युपदिश्यते ।

उक्त अमुर कैसे लक्ष्योंवाले होतेहैं सो अगले मंत्रमें प्रकार किया है ।

ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना अमुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्याग्निष्टल्लोकात्पुंदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुंचमाना इति प्रतिमुंचमानाः । अमुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति । परापुर इति पराऽपुरः । निपुर इति निपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । लोकात् । प्र । पुंदाति । अस्मात् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) मनुष्याः । (रूपाणि) अन्नःस्थानि ज्ञानमध्ये यादृशानि ज्ञानानि सन्ति तानि । (प्रतिमुंचमानाः) मुंचन् आभिमुख्यं ये प्रतीतिं मुच-

न्ते त्यज्यन्ति ते । (असुराः) इर्मान्छादवाः । (मन्त्रः) वर्त्तमानाः । (स्वधया) पृथिव्या सह । स्वधेऽति त्रायापृथिव्यार्नामसु पठितम् । निघं० १ । ३० ।
 (चरन्ति) वर्त्तन्ते । (पिगापुरः) परागनानि स्वमुग्वार्यान्धर्मकार्याणि विपु-
 रन्ति ते । (निपुरः) निकृष्टान् दुष्टस्वभावान् विपुगतिं प्रायन्ति ते । अत्रोभयत्र
 किं । (ये) स्वार्थसाधनतत्पराः । (भवन्ति) अन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति ।
 (अग्निः) जगदीश्वरः । युग्मत्तत्तत्तुवन्तः पादम् । अ० ८ । ३ । १०३ । अनेन
 मूर्द्धन्यादेशः । (तान्) दुष्णन् । लोकात्) स्यानादस्मद्दर्शनद्वारा । (मणुदाति)
 दूरीकरोतु । (अस्मात्) प्रसक्तान् । अपं मघः श० २ । ३ ॥ १४ ।—१८ ।
 व्यख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—अग्निरीश्वरो ये रूपाणि प्रतिमुचमाना असुराः सन्तः स्वधया
 चरन्ति येच परापुरो निपुरः सन्तोऽन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति धरन्ति तानस्मा
 स्तोकात्मणुदाति दूरीकरोतु ॥ ३० ॥

भावार्थः—ये दुष्ण मनुष्या मनोदेहराग्निर्मिथ्याचरित्वा पृथिव्यामन्याये
 नान्यान्याणि नः पीडयित्वा स्वमुत्ताय परपदार्थान् संचिन्वन्ति । ईश्वरस्तान्दु ख
 युक्तान् मनुष्येतरनीचशरीरधारिणः कृत्वा । येषु पापफलानि भुक्त्वा पुनर्मनुष्यदे-
 हधारणे योग्यान् करोति । अतो मनुष्यैरीदृशेभ्यो मनुष्येभ्यः पापकर्मभ्यो वा पृ-
 थक् स्थित्वा सदैव धर्म एव सेवनीय इति ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) जो दुष्ट मनुष्य (रूपाणि) ज्ञानके अनुकूल अपने अन्तःकर-
 णों में विचारे हुए भावोंको । (प्रतिमुचमाना) दूसरेके सामने झिपाकर विपरीत भावों
 के प्रकाश करनेहारे । (असुरा) धर्मको दापते । (सन्तः) हैं । (स्वधया) पृथिवी
 में पड़ा तद्वा । (चरन्ति) जातेआते हैं । तथा जो । (परापुर) रसासे दलते अपने
 मुखकारी कागोंको नित्य सिद्ध करनेके लिये यत्न करने । (निपुर) और दुष्ट स्वभावों
 को परिपूर्ण करने वाले । (मन्त्र) है अर्थान् जो अन्याय तो औरों के

पदार्थों में धारण करते हैं । (तान्) उन दुष्टों को । अग्नि वेगदधर (अस्मान्)
हम प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष लोक में (प्रणुदति) दूर नरे ॥ ३० ॥

भावार्थः—जो दुष्ट मनुष्य अपने मन वचन और शरीर से भटे आचरण क-
रते हुए अन्याय से अन्य प्राणियों को पीड़ा देकर अपने सुख के लिये औरोंके पदार्थों
को ग्रहण कर लेते हैं ईश्वर उनको दुःखयुक्त करता और नीच योनियों में जन्म दता है
कि वे अपने पापों के फल को भोगके फिर भी मनुष्य देह के योग्य होते हैं हम से सब
मनुष्यों को योग्य है कि ऐसे दुष्ट मनुष्य वा पापोंसे बचकर सदैव धर्मसाही सेवन किया
करें ॥ ३० ॥

अत्रपितर इत्यस्यपिः स एव । पितरो देवताः । बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

**मनुष्यैर्धार्मिका ज्ञानिनो विद्वांसः कथं सत्कारं द्या इत्यु-
पदिश्यते ॥**

मनुष्य लोगोंके धर्मात्मा ज्ञानी विद्वान् पुरुषों का कैसा सत्कार करना योग्य है
तो अगले मंत्र में कहा है ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृत्पायध्वम् ॥

अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृत्पायिपत ॥ ३१ ॥

अत्रः पितरः । मादयध्वम् । यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ ।
वृत्पायध्वम् । वृत्पायध्वमिति वृत्पायध्वम् । अमीमदन्त । पितरः । य
थाभागमिति यथाऽभागम् । आवृत्पायिपत ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अत्र) अस्माक सत्कारसयुक्ते व्यवहारे स्थाने वा । (पि
तरः) पान्ति पालयन्ति सन्निधाशिक्षाभा ये ते तत्सबुद्धौ । (मादयध्वम्) ह
र्षयध्वम् । (यथाभागम्) भागमनतिक्रम्य कुर्वन्तीति यथाभागम् । (आ) स-
मन्तात् । (वृत्पायध्वम्) आनन्दसत्कारो वृत्पायध्वम् । कर्तुं न्यट पलोपरच ।
अ० ३ । १ । ११ । अमीमदन्त । (अमीमदन्त) आनन्दयतास्मान्मो
दयत विद्या ज्ञापयत वा । (पितरः) विद्वांसो विद्यादानेन रक्षताः । (यथाभा

गम्) भागं भागं प्रतीति यथाभागम् । अत्र यीत्वार्ये प्रतिः । (आ) आभिषु
 ख्यतया । (अट्टपापिषन) त्रिषाधर्मशिक्षया हर्षकारकाः भवन् । लोढीं लुङ् ।
 अथ मत्तः । श० २ । ३ । ४ । १६ — २३ । चारूपातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयमत्र यथाभागमाह्वयाम्यम् । मादयधमस्मान् य
 थाभागमाह्वयपिषनामीमदन्तास्मान् हर्षयत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मातापित्रादीन् विदुषोऽध्यापकान् धा-
 मिं कान् पितृन् समीपस्थानागच्छन्तश्च दृष्ट्वैवान्यं सेवन् च कार्यम् । हे अस्म-
 त्पितरो यूय स्वागतमागच्छतास्माद्विषयं यथायोग्यान् भोगानासनादींश्चेमानस्म
 वृत्तान्स्वीकृत्य सुखयन् यद्यदाऽऽश्चक्युः सुप्माकामिष्टं वस्त्वस्माभिरानेतुं योग्यं त-
 दाज्ञापयत । एवमत्राऽस्माभिः सत्कृताः सन्तो भवन्तः प्रश्नोत्तरविधानेनाऽस्मान्
 स्थूलसूक्ष्मविद्याधर्मोपदेशेन यथावद्ब्रूयन्तु । सुप्मद्वादिता वपं नित्यं सत्क्रियाः
 कृत्वाऽन्ये कारयित्वा च सर्वेषां प्राणिनां सुखावेद्योञ्जनी नित्यं कुर्या
 मेति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पितर) उत्तम विद्या वा उत्तम शिक्षाओं और विद्यादानसे पाल
 न करनेवाले विद्वानों लोगो । (अत्र) हमारे सत्कारयुक्त व्यवहार अथवा स्थान में (य
 थाभागम्) यथायोग्य पदार्थों के विभाग को (आह्वयध्वम्) अच्छी प्रकार जैसे कि
 आनंद देनेवाले वैन अपनी धास को चरते हैं वैसे पाओ और । (मादयध्वम्)
 अनन्त भी हो तथा आर हम लोगोंके जिस प्रकार । (यथाभागम्) यथायोग्य अपनी २
 बुद्धि के अनुकूल गुण विभाग को प्राप्त हों वैसे । (आह्वययित) विद्या और धर्म की
 शिक्षा करने वाले हो और । (अमीमदन्त) सब को आनंद दरो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि मनुष्यलोक माता और पिता आदि धा-
 मिर्क सज्जन विद्वानों की समीप आये हुए देख कर उनकी सेवाकरें मर्थनापूर्वक वा
 वय उन्हें कि हे पितरो आप लोगों का आनंद हमारे उत्तम माय्य से होता है सो आओ
 और जो अपने व्यवहार में यथायोग्य और भोग आसन आदि पदार्थों को हम देते हैं
 उनको स्वीकार करके सुख को प्राप्त हो तथा जो २ आपके प्रियपदार्थ हमारे लाने
 योग्य हों उस २ की आज्ञा दीजिये क्योंकि सत्कारको प्राप्त होकर आप प्रश्नोत्तर

विधानसे हम लोगों को स्थूल और सूक्ष्म विद्या वा धर्मके उपदेशसे यथावत् वृद्धियुक्त
वर्जित्ये आपसे वृद्धिको प्राप्त हुए हृपलोग अष्टे २ कामोंको करके तथा औरोंसे अच्छे-
काम कराके सब प्राणियोंका भुख और विद्याकी उन्नति नित्य करें ॥ ३१ ॥

नमो व इत्यस्यर्षिः स एव । पितरो देवताः । मन्यवे पर्यन्तस्य ब्राह्मी-
पृथ्वी । अग्रे निचृद्भूमी च छन्दः । पंचमः स्वरः ।

। अथ कथं किमर्थोऽयं पितृयज्ञः क्रियत इत्युपदिश्यते ।

अब पितृयज्ञ किस प्रकारसे और किस-उद्योग के लिये किया जाता है इसविषयका
उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय

नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै

नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे

नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहात्रः पितरो दत्त

सुतो वः पितरो देव्यै तद्वः पितरो वासः ॥ ३२ ॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । नमः । वः । पितरः । शोषाय ।

नमः । वः । पितरः । जीवाय । नमः । वः । पितरः । स्वधायै ।

नमः । वः । पितरः । घोराय । नमः । वः । पितरः । मन्यवे ।

नमः । वः । पितरः । पितरः । नमः । वः । गृहात्रः । नमः । पितरः ।

दत्त । सुतः । वः । पितरः । देव्यै । तद्वः । वः । पितरः ।

वासः ॥ ३२ ॥

पदार्थः-- (नमः) नम्रीभावे । यज्ञो नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति ।

श० २।३।४।२४। (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) विद्यानन्ददायकास्तत्संयुद्धौ ।

(रसाय) रसभूताय विज्ञानानन्दप्रापणाय । (नमः) आर्द्रभावे ।

(वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) दुःखनाशकत्वेन रक्षकास्तत्संयुद्धौ ।

(शोषाय) दुःस्वानां गृह्णां वा निवारणाय । (नमः) निगमि-
मानार्थे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) धर्मपजीविकाज्ञापकास्तत्संबुद्धौ ।
(जीवाय) जीवति प्राण धारयति प्राणधारणेन समर्थो भवति यस्मिन्नायुषि
तत्सर्वं । (नमः) शीलधारणार्थे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) अन्नभोगा-
दिविद्याशिक्षकास्तत्संबुद्धौ । (स्वधायै) अन्नाय पृथिवीराज्याय न्यायप्रकाशाय
वा । स्वधेत्यन्ननामसु पठितम् । नियं० २।७। स्वधे इति द्यावापृथिव्योर्नामसु
पठितम् । नियं० ३।१०॥ (नमः) नम्रत्वधारणे । (वः) युष्मभ्यम् । (पि-
तरः) पापापत्कालनिवारकान्तत्संबुद्धौ । (घोराय) हन्त्यन्ते सुखानि यस्मिन्
तद् घोरं तन्निर्वाण्याय । हन्तेरच् घुञ्ज । उ० । ५।६। अनेन घोर इति सि-
द्धयति । (नमः) क्रोधत्यागे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) श्रेष्ठानां पाल-
का दुष्टेषु क्रोधकारिणस्तत्संबुद्धौ । (मन्यवे) मन्यन्तेऽभिमानं कुर्वन्ति
यस्मिन् स मन्युः क्रोधो दृष्टावरणेषु दुष्टेषु तद्वाधनाय । यजिमनि०
उ० ३।२० । अनेन मन्यतेर्युच् प्रत्ययः । (नमः) सत्कारे । (वः)
युष्मभ्यम् । (पितरः) । मीत्वापालकास्तत्संबुद्धौ । (पितरः) ज्ञानिनस्तत्संबुद्धौ ।
(नमः) ज्ञानग्रहणार्थे । (वः) युष्मभ्यम् (गृहान्) गृह्णन्ति विद्यादिपदार्थान्
येषु तान् । (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा । (पितरः) विद्यादातारस्तत्संबुद्धौ ।
(दत्त) तत्तद्दानं कुरुत । (सतः) विद्यमानानुत्तमान् पदार्थान् । (वः) युष्म-
भ्यम् । (पितरः) जनकादयस्तत्संबुद्धौ । (देव्य) देवास्म । हुदाय् इत्यस्मादा-
शीलिहपुत्रमयदुवचने । लिङ्गाशिष्यदित्यद् । छन्दस्यभयर्थेति मस्यार्द्धधातुक-
संज्ञामाश्रित्य सकारलोपाभावः । सार्धधातुकसंज्ञामाश्रित्यातोयेय इतीयादेशश्च ।
(एतद्) अस्पृह्यम् । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) सेवितृपोपास्तत्संबुद्धौ ।

वसते आच्छादयन्ते शरीरं येन तद्वस्त्रादिकम् । अयं मंत्रः । शः २।३।४।२७।
न्याय्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे पितरो रसाय वो युष्मभ्यं नमोस्तु । हे पितरः शोषाय वो नमोस्तु । हे पितरो जीवाय वो नमोस्तु । हे पितरः स्वराय वो नमोस्तु । हे पितरो घोराय वो नमोस्तु । हे पितरो मन्यवे वो नमोस्तु । हे पितरो विद्याय वो नमोस्तु । हे पितरः सत्काराय वो नमोस्तु । यूयमस्याकं गृहाणि नित्यमागच्छन्त आगत्य च शिक्षाविधे नित्यं दत्ता हे पितरो वयं वो युष्मभ्यं सततं पदार्थान् नित्यं देयम् । हे पितरो यूयमस्याभिगेतवत्तं वासो वस्त्रादिकं स्वीकुरुत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्रानेके नमः शब्दा अनेकशुभगुणसत्कारघोतनार्था यथा व सन्तर्प्रीष्मवर्षाशब्देभ्यस्तशिशिराः पङ्क्तयो रसशोषजीवाग्रघनस्वमनूपपादका भवन्ति । तथैव ये पितरो अनेकविधोपदेशैर्नृप्यान् सततं प्रीणयन्ति तानुत्तमैः पदार्थैः संस्तुयन्तेभ्यः सततं विद्यापदेशा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे । (पितरः) विद्या के आनन्द को देने वाले विद्वान् लोगो । (रसाय) विज्ञानरूपी आनन्द की प्राप्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा (नमः) नमस्कार हो । हे । (पितरः) दुःख का विनाश और रक्षा करने वाले विद्वानो । (शोषाय) दुःख और गुरुओं की निवृत्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नमस्कार हो । हे । (पितरः) धर्मयुक्त जीविका के विज्ञान कराने वाले विद्वानो । (जीवाय) जिससे प्राण का स्थिर धारण होना है उस जीविका के लिये । (वः) तुम को हमारा (नमः) शील धारण विदित हो । हे (पितरः) विद्या अन्न आदि भोगोंकी शिक्षा करने वाले विद्वानों । (स्वराय) अन्न पृथिवी राज्य और न्याय के प्रकाश के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नमोभाव विदित हो । हे (पितरः) पाप और अपराधाल के निवारक विद्वान् लोगो । (घोराय) दुःसाविनाशक दुःस्वमूह की निवृत्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) क्रोध का क्षोभना विदित हो । हे (पितरः) भेषों के पालन करने वाले विद्वानो । (मन्यवे) दुष्टाचरण करने वाले दुष्ट जीवों में क्रोध करने के लिये । (वः) तुम को हमारा (नमः) सत्कार विदित

हो । हे (पितरः) ज्ञानी विद्वानो । (वः) तुमको विद्याके लिये । (नमः) हमारा विज्ञान ग्रहण करनेकी इच्छा विदितहो । हे । (पितरः) प्रीतिकेसाथ रक्षा करने वाले विद्वानो । (वः) तुम्हारे सत्कार होने के लिये हमारा (नमः) सत्कार करना तुमको विदित हो । आग्लोम । (नः) हमारे । (गृहान्) घरोंमें नित्य आओ और आके रहो । हे । (पितरः) विद्या देने वाले विद्वानो । (नः) हमारे लिये शिक्षा और विद्या नित्य । (दत्तः) देते रहो । हे पिता माता आदि विद्वान् पुरुषों हमलोग । (वः) तुम्हारे लिये जो २ (सतः) विद्यमान पदार्थ हैं वे नित्य (देव्यः) में देंगे । हे । (पितरः) सेवा करनेयोग्य पितृलोगो हमारे दिये । (वासः) इन वस्त्रादिको ग्रहण कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में अनेकवार (नमः) यह पद अनेक शुभगुण और सत्कार प्रकाश करने के लिये धरा है जैसे वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद हेमन्त और शिशिर ये छः ऋतु । रस शोष जीव अन्न कठिनता और क्रोध के उत्पन्न करनेवाले होते हैं जैसे ही पितर भी अनेक विद्याओं के उपदेश मनुष्यको निरंतर सुख देते हैं । इस से मनुष्यों को चाहिये कि उक्त पितरों को उत्तम २ पदार्थों से समुष्ट करके उनसे विद्या के उपदेश का निरंतर ग्रहण करें ॥ ३२ ॥

आधरा इत्यस्य ऋषिः स एव । पितरो देवताः । गायत्री छन्दः ।

पदजः स्वरः ।

तैः किं किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

उक्त पितरों को क्या २ करना चाहिये सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

आर्धत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्रजमिति पुष्करस्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (आ) सम्पन्तात् । (धत्त) चारयत । (पितरः) ये पाति विद्यान्नादिदानेन तत्संबुद्धौ । (गर्भम्) गर्भमिव । (कुमारम्) ब्रह्मचारिणम् (पुष्करस्रजम्) विद्याग्रहणार्था संग्धारिता येन तम् । (यथा) येन प्रकारेण (इह) अस्मिन् संसारेऽस्मत्कुले वा । (पुरुषः) विश्वपुरुषार्थयुक्तोऽयं मनुष्यः ॥

(असत्) भवेत् । लेटः प्रयोगोऽयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयं यथायं ब्रह्मचारीह शरीरात्मबलं प्राप्य पुरुषवद्भवाति तथैव गर्भमिव पुष्करम्बजं कुमारं विद्यार्थिनमाधत्त धारयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालङ्कारः—ईश्वर आवापयति । विद्वद्विधिदुषी-
भिश्च विद्यार्थिनः कुमारो विद्यार्थिन्यः कुमार्यश्च विद्यादानाय गर्भनद्धार्थः । यथा
गर्भे देहः क्रमेण वर्धते तथैव सुशिक्षितैत एताश्च सद्विद्यायां वर्धयितव्याः पालनी-
याश्च । यतो विद्यायोगेन धार्मिकाः पुरुषार्थयुक्ता भूत्वा सदैव सुखयुक्ता
भवेयुरित्येतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) विद्यादान से रक्षा करनेवालो विद्वान् पुरुषो आप ।
(यथा) जैसे यह ब्रह्मचारी (इह) इस संसार वा हमारे कुलमें अपने शरीर और आत्मा के
बल को प्राप्त होके विद्या और पुरुषार्थयुक्त मनुष्य (असत्) हो जैसे । (गर्भम्)
गर्भ के समान (पुष्करम्बजम्) विद्या ग्रहण के लिये फूलों की माला धारण किये हुए ।
(कुमारम्) ब्रह्मचारीको । (आधत्त) अच्छा प्रकार स्वीकार कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालङ्कार है । ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान्
पुरुष और स्त्रियों को चाहिये कि विद्यार्थी कुमार वा कुमारी को विद्या देनेके लिये गर्भ के
समान धारण करें । जैसे क्रम २ से गर्भ के बीच देह बढ़ता है वैसे अन्वयात् लोगों को
चाहिये कि अच्छी २ शिक्षा में ब्रह्मचारी कुमार वा कुमारी के श्रेष्ठ विद्यामें वृद्धियुक्त
करें । तथा पालन करने योग्य हैं वे विद्या के योगसे धर्मरत्ना और पुरुषार्थयुक्त होकर
मदा सुखी हों यह अनुमान सदैव करना चाहिये ॥ ३३ ॥

उत्तमिहस्मिन्निः भूय । आपो देवता । भुरिगुणिष्ठाः क्षमः ।

अपभः स्वरः ॥

पुत्रे पितरः केन १ पदार्थेन मत्कर्त्तव्या इत्यादिप्रपञ्चे ॥

उक्त पितर कौन २ पदार्थों में मत्कार करने योग्य हैं सो अगते मन्त्रों
उपदेश किया है ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृते घृतं पयः कीलालं परिश्रुतम् ॥
स्वधा स्थं तर्पयंत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

ऊर्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिश्रु-
तमिति परिऽश्रुतम् । स्वधाः । स्थ । तर्पयंत । मे । पितॄन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(ऊर्जम्) इष्टं विविधं रसम् । ऊर्जसः । श० १ । ५ । ४ । २ ।
(वहन्तीः) ग्रामयन्तीः स्वादिष्टा आपः । (अमृतम्) सर्वरोगहरं सुरस
मिष्टादिकम् । (घृतम्) आज्यम् । (पयः) दुग्धम् । (कीलालम्)
मुसंस्मृतपन्नम् । कीलालइत्यग्ननामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । (परिश्रुतं)
परितः सर्वतः । लुप्तं सुरसयोगेन परिपक्व फलादिकम् । (स्वधाः)
ये स्वमेव दधंत ते । (स्थ) सर्वे पितृसंविनो भवन् । (तर्पयन्) सुखयन् । (मे)
मम (पितॄन्) पूर्वोक्तान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पुत्रादयो यूपं मे मम पितॄन् वहन्तीरमुतं घृतं पयः की-
लालं परिश्रुतं दत्त्वा तर्पयन्तं तस्मेवमेव विद्याः प्राप्य स्वधाः स्थ परस्वत्प्रागेन
सदा स्वसंविनो भवन्त ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । अनुप्याः सर्वान् पुत्रप्रभृतीन् मत्प्रेषमादि-

शन्तु पुष्पाभिर्मम पितरो जनका विद्याप्रदाश्च मीत्या नित्यं सेवनीयाः । यथा
तैर्वाज्यावस्थाया विद्याप्रदानसमये च वयं यूपं च पालितास्तर्पयन्नास्माभिरपि ते
सर्वदा सर्वांस्तत्कर्त्तव्याः । यतो नैवाऽस्माकं मध्ये कदाचिद्विद्यानाशकृतघ्नदो-
षा भवेतामिति ॥ ३४ ॥ ईश्वरेण यद्यदस्मिन्नध्याये वेद्यादिरचनं यज्ञस्य फल-
मनसाधकानि । सामग्रीधारणमग्नेर्दत्तत्त्वप्रकाशनमान्मेन्द्रियादिशोधनं सुखभोगो
वेदप्रकाशनं पुरुषार्थमाधनं मुद्धे विजयकरणं शत्रुनिवारणं । तेषत्यागोऽग्न्या
दीनां यानेषु योजनं पृथिव्यादिभ्य उपकारग्रहणमीश्वरे भीतिर्दिव्यगुण-

विस्तरणं सर्वरक्षणं वेदशब्दार्थवर्णनं वाय्वग्न्यादीनां परस्परमेलनं पुरुषार्थग्रन्थं पुनस्तस्मादागमनं स्वयंभूशब्दार्थवर्णनं गृहस्थकृत्यं सत्याचरणमग्नौ हाम्णे दुग्धानां निवारणं पितृणां सेवने चोक्तं तत्तन्व्यनुष्ठेयैः संश्रित्या मेवनीयमिति प्रथमाध्यायार्थेन सहास्य द्वितीयाध्यायार्थस्य संगतिरस्तीति चेद्यत् ॥ इति श्रीमत्परमविद्वत्परिब्राजकाचार्येण श्रीगुण्डयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्थभाषाभ्यां सुभूषिते यजुर्वेदभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ० ॥

पदार्थः—हे । पुत्रा दैको तुम । (मे) मेरे । (पितृन्) पूर्वोक्त गुणवाले पितरों को । (ऊर्जम्) अनेक प्रकारके उत्तम २ रम । (वहन्ती) मुख प्राप्त करनेवाले स्वादिष्टजल । (अमृतम्) सब रोगों को दूर करनेवाले ओषधि मिष्टादिपदार्थ । (पयः) दूध । (मृतम्) घी । (कान्तालम्) उत्तम २ शीतिसे पकाया हुआ अन्न तथा । (परिश्रुतम्) रमसे चुने हुए पके फलोंको देके । (तर्पयत) तूम करो हम प्रकार तुम उनके सेवनसे विद्याको प्राप्त होकर । (स्वधा) पर धन का त्याग करके अपने धनके भेदन करनेवाले । (अथ) होओ ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्यों के पुत्र और नौकर आदिको आज्ञा देके कहना चाहिये कि तुमको हमारे पितर अर्थात् पिता माता आदि वा निचाके देनेवाले प्रीतिसे सेवा करने योग्य है जैसे कि उन्होंने वात्स्यायन्या वा विद्यादान के समय हम और तुम पाले हैं वेने हम लोगों को भी वे सब कालमें मत्कार करनेयोग्य है जिसमे हम लोगों के बीच में विद्याकर्मनाथ और कृतघ्नता आदि दोष कभी न प्राप्त हों ॥ २४ ॥ ईश्वर ने इस दूसरे अध्याय में जो २ वेदिआदि यज्ञके साधनों का बनाना, यज्ञ का फल गमन वा साधन, सामग्री का धारण, अग्निके दूतपन का प्रकाश, आत्मा और इन्द्रियादि पदार्थों को शुद्धि, मुखका भोग, वेद का प्रकाश, पुरुषार्थ का संधान, युद्ध में शत्रुओं का जीतना, शत्रुओंका निवारण, ह्येयका त्याग, अग्नि आदि पदार्थों को सवारियोंमें युक्त करना, पृथिवी आदि पदार्थों से उपकार लेना, ईश्वर में प्रीति, अच्छे २ गुरों का विचार और सपकी उत्पत्ति करना, वेद शब्द को अर्थवा वर्णन, वायु और अग्नि आदि का परस्पर मिलाना, पुरुषार्थ का ग्रहण, उत्तम २ पदार्थों का स्वीकार करना, यज्ञ में होम हिये हुए पदार्थों

तीनों लोकमें जाना आना, स्वयम् शब्द का वर्णन, गृहस्थों का कर्म, सत्यका आचरण, अग्नि में होम, दुष्टों का निवारण, औ. जिनर का सेवन करना वहा है उनर का सेवन मनुष्यों को प्रीति के साथ करना अवश्य है इस प्रकार से प्रथमाध्यायके अर्थके साथ द्वितीयाध्या-
के अर्थकी संगति जाननी चाहिये ॥

इति द्वितीयोऽध्याय समाप्त ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ अस्मिन् अध्याये त्रिषष्टिर्मन्त्राः सन्तीति वेदितव्यम् ॥

विधानि देव सावितर्दुरितानि परामुव ॥ यद्भद्रन्तमऽत्रामुव ॥ १ ॥

तत्र समिधेत्यस्य प्रथममन्त्रस्याग्निरस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ भौतिकोऽग्निः क्व कोपयोक्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

अथ तीसरे अध्याय के पहिले मन्त्रमें भौतिक अग्निका किसर काममें उपयोग

करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ॥

समिधाग्निन्दुवस्यत घृतैर्व्वोधयतातिथिम् ॥ आ-
स्मिन्हुव्या जुहोतन ॥ १ ॥

समिधेति सम्पुङ्गवा । अग्निम् । हुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अ-
तिथिम् । आ । अस्मिन् । हुव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

पदार्थः—(समिधा) सम्पुङ्गव्यते यदीप्यते यथा तथा । अत्र सम्पु-
वादिभ्यः कृतो बहुलमिति करणे क्प् । (अग्निम्) भौतिकम् । (हुवस्यत)
संवधम् । (घृतैः) शोधितैः सुगन्धादियुक्तैर्घृतादिभिर्षानेषु जलपाण्यादिभिर्वा
घृतामिष्टुदकनामसु पठितम् । निघं ० १।२२० अत्र बहुवचनयनेकसाधनयोनितनार्थम् ।
(बोधयत) उद्दीपयत । (अतिथिम्) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तम् । (आ)
समन्तात् । (अस्मिन्) अग्नौ । (हुव्या) दानुमधुमादानुमहाणि वस्तूनि ।
अत्र शरद्वन्दसि बहुलमिति लोपः । (जुहोतन) शस्तिरत । अत्र हुधाबोलौटिभ्यमवह-

वचने । तप्तनप् इतितनवादेशः । अयमन्त्रः । शत० ६ । ५ । ५ । ६ । व्या-
ख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो गूयं समिधाघृतैर्गन्नि बोधयत तमतिथिर्मात्रं हुनस्यत ।
अस्मिन्हव्या होतव्यानि द्रव्याण्यनुहोतनं प्रक्षिपत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकनुसोपमालंकारः ॥ यथा गृहस्था मनुष्याः आ-
सनाश्च जलस्त्रयमिव वचनादिभिरुत्तमगुणमतिथिं सेवन्ते । तथैव विद्वद्भिर्गन्निवेदी
कलापन्त्रयानेर्वाग्निं स्थापयित्वा यथायोग्यैस्त्रिधनाज्यजलादिभिः प्रदीप्य वायुष्ट
ष्टिजलशुद्धियानोपकाराश्च नित्यं कार्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो तुम । (समिधा) जिन इन्धनों से अच्छे प्रकार
प्रकाश हो सकता है उन लकड़ी की आदिशों से । (अग्निम्) भौतिक अग्नि को ।
(बोधयत) उद्दीपन अर्थात् प्रकाशित करो तथा जैसे । (अतिथिम्) अतिथि को
अर्थात् जिसके आने जाने वा निवासका कोई दिन नियत नहीं है उस संन्यासी का
सेवन करते हैं वैसे अग्नि का । (हुनस्यत) सेवन करो और । (अस्मिन्) इस अग्नि
में । (हव्या) सुगंध कस्तूरी केसर आदि, मिष्ट गुड गुकर आदि, पुष्ट की दूध आदि
रोग को नाश करने वाले सोमलता अर्थात् गुडूची आदि ओषधी । इन चार प्रकार के
साफल्य को (आनुहोतन) अच्छे प्रकार हवन करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकनुसोपमालंकार है । जैसे गृहस्थ मनुष्य आ-
सन अन्न जल वस्त्र और प्रियवचन आदि से उत्तम गुण वाले संन्यासी आदि का सेवन
करते हैं वैसे ही विद्वान् लोगों को यज्ञ, वेदी, कलापत्र और यानों में स्थापन कर य-
थायोग्य इंधन, धी, अलादि से अग्नि को प्रज्वलित करके वायु, वर्षाजल की शुद्धि वा या-
नों की रचना नित्य करनी चाहिये ॥ १ ॥

मुसमिद्धायेत्पस्य मुधुत ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः कथमुपयोजनीयश्चेत्युपदिश्यते ॥

फिर यह भौतिक अग्नि कैसा है किस प्रकार उपयोग करना चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रकाश करता है । (त्वा) उसको । (समिद्धिः) काष्ठादि वा । (घृतेन) घी आदि से (वर्द्धयामसि) बढ़ाते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब गुणों में बलवान् पूर्व कहा हुआ अग्नि है वह होम और शिल्पविद्या की सिद्धि के लिये लकड़ी घी आदि साधनों से सेवन करके निरन्तर घृदिगुप्त करना चाहिये ॥ ३ ॥

उपस्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋणिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है सो अगले मंत्र में कहा है ॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत ॥ जुषस्व समिधो मम ॥४॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्यन्तु । जुषस्व । समिधोऽहतिं सम्ऽहयः । मम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उप) सामीप्ये । (त्वा) तम् । (अग्ने) अग्निम् । (हविष्मतीः) मशस्तानि हवींष विद्यन्ते यामु ताः । अत्र मशंसार्थे मनुप् । (घृताचीः) या घृतमाज्यादिकं जलं वाऽवेति मापयेन्ति ताः । (यन्तु) मामुवन्तु । (हर्यत) मापकः कामनीयो वा । (जुषस्व) जुषते । अत्र उपत्यपो लट्ठर्थे लोट् । (समिधः) काष्ठादिसामग्रीः । (मम) कर्मानुष्ठातुः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यांहर्यताम मापकः कामनीयोऽग्निर्मम . समिधो जुषस्व जुषते सेवते । यथा तमेताः समिधो यन्तु मामुवन्तु तथाऽभिमन्युं हविष्मतीर्घृताचीः समिधः प्रतिदिनं संचिनुवा ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्पिताऽग्निमघ्नौ समिधः आहुतयश्च . मत्तिप्यंते स एताः परममूचमाः कृत्वा पापाना सह देशान्तरं प्रापयित्वा युग्म्यादिदोषाणां निवारणेन सर्वान्मुखपतीति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि । (मम) यश कर्म करने

हे मनुष्यो जो (हर्म्यत) प्राप्ति के हेतु वा कामना के योग्य । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि ।
(मम) यज्ञ करनेवाले मेरे । (समिध) लकड़ी घोंआदि पदार्थों को (जुपन्व) सेवन करता है जिस प्रकार- (तम्) उस अग्नि को घोंआदि पदार्थ । (यन्तु) प्राप्त हों वैसे तुम । (हविष्मती) अष्टहवियुक्त । (पृताची) धृत आदि पदार्थों से नयुक्त आहुति वा काष्ठ आदि सामग्री प्रतिदिन संचित करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यलोक जब इस अग्निमें काष्ठ वी आदि पदार्थों की आहुति छोड़ते हैं तब वह उनको अतिमूल्म करके वायु के साथ देशांतर को प्राप्त करके दुर्गंधादि दोषों के निवारण से सब प्राणियों को सुख देता है ऐसा सब मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ४ ॥

भूर्भुवःस्वरित्यस्य प्रजापतिर्हविः । अग्निवायुमर्या देवताः । देवी बृहती छन्दः । घोरित्वेति योऽस्वः । उभयत्र मध्यमः स्वर ॥

॥ पुनः स किमर्थं उपयोजनीय इत्युपदिश्यते ॥

किर उस अग्निका किसलिये उपयोग करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूर्भुवःस्वयोरिव भूम्ना पृथिवीव वरिष्मणा ॥
तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निर्भन्नादमन्ना-
द्यायादधे ॥ ५ ॥

भूः भुवः स्वः । घोरित्वेति योऽस्वः । भूम्ना । पृथिवीवेति पृथिवीऽस्वः । वरिष्मणा । तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीति देवयजनि । पृष्ठे । आनिम्ना । अन्नादमित्यन्नादम् । अन्नाद्यापेत्वेत्यन्नाद्या । आ । दधे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(भूः) भूमिः । भूमितिर्वा प्रजापतिरिमा मजनयत् । (भुवः) भुव रित्यन्तरिक्षम् । (स्वः) स्वरिति दिवमेतावदा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः । संपूर्णैवाधीयते । शत० २११ ॥ ११ ॥ (घोरिव) यथा सूर्यप्रकाशकभावात् । (भूम्ना) विभुना । (पृथिवीव) यथा विस्तृता भूमिः । (वरिष्मणा) श्रेष्ठगुणमयत्वेन । (तस्याः) वत्समाणायाः । (ते) अस्याः मन्यन्तायाः । अत्र प्यन्य

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतन्तीव्रजुहोतन ॥ अग्नये
जातवेदसे ॥ २ ॥

सुसमिद्धायोति सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहो-
तन । अग्नये । जातवेदस् इति जातवेदसे ॥ २ ॥

पदार्थः—(सुसमिद्धाय) सुष्ठु सम्पुर्णदो दीप्तस्तस्मिन् । अत्र सर्वत्र सुपा-
सुल्लगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (शोचिषे) शोधिते दोषनिवारके । (घृतम्)
आज्यादिकम् । (तीव्रम्) सर्वदोषाणां निवारणे तीक्ष्णस्वभावम् । (जुहोतन)
प्रक्षिपत । सिद्धिरस्य पूर्ववत् । (अग्नये) रूपदाहप्रकाशच्छेदनादिगुण-
स्वभावे । (जातवेदसे) जाते जाते । उत्पत्ते उत्पत्ते पदार्थे विद्यमानस्तस्मिन् ।
जाते जाते विद्यत इति वा । जातवित्रो वा जातग्नौ जातविद्यो वा जातमृद्धानो
यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वपिनि । नि० ७।१६॥२॥

अन्वयः—हे मनुष्य! यत् सुसमिद्धाय-सुसमिद्धे शोचिषे-शोचिषे
जातवेदसे जातवेदसि अग्नये अग्नौ तीव्र घृतजुहोतन ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यैस्मिन्पदेऽग्नौ शीघ्र दोषनिवारकाणि शोचि-
षानि द्रव्याणि शीघ्रं मुखे नि साधनीयानांति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यलोगो तुम । (सुसमिद्धाय) अच्छे प्रकार प्रकाररूप ।
(शोचिषे) शुद्ध क्रिये हुए दोषों को निवारण करने वा । (जातवेदसे) सब पदार्थों
में विद्यमान । (अग्नये) रूप, दाह, प्रकाश, छेदन, आदिगुण स्वभाववाले अग्नि
में । (तीव्रम्) सब दोषों के निवारण करने में तीक्ष्ण स्वभाव वाले । (घृतम्) घी
मिष्ट आदि पदार्थों को । (जुहोतन) अच्छे प्रकार भरो ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को इस प्रज्वलित अग्नि में जल्दी दोषों को दूर करने
वा शुद्ध किये हुए पदार्थों को भर कर इष्ट मुन्नों को सिद्ध करना चाहिये ॥ २ ॥

मन्त्रेण्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ।

पदमः सरः ॥

मनुष्यैः स नित्यं वर्द्धनीय इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को उक्त अग्नि की नित्य वृद्धि करनी चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तत्त्वां समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ॥ बृहच्छ्वे-
चायविष्टय ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । समिद्धिरिति समित् ऽभिः ॥ अङ्गिरः । घृतेन । वर्द्ध-
यामसि । बृहत् । शोच्यविष्टय ॥ ३ ॥

पदार्थः— (तम्) भौतिकमग्निम् । (त्वा) यः । अत्र व्यत्ययः ।

(सगिद्धिः) काष्ठादिभिः । अङ्गिरः) अङ्गानि प्रापयति यः सोङ्गिरः । अंगारा
ऽअंकनाऽअचनाः । निरु ०३।१७। (घृतेन) पूर्वोक्तेन । (वर्द्धयामसि) वर्द्धया-
मः । अनेदंतो मसीतीकारादेशः (बृहत्) महत् यथा स्यात्तथा । (शोच)
शोचति । प्रकाशने । अत्र व्यत्यये लङ्यं लोट् । यचोतस्तिङ् इति दीर्घश्च
(पविष्टय) योतिशयेन युवा पदार्थानामपिश्रीकरणे बलवान् सः । यविष्ठ एव यवि
ष्ठयः । अत्र युवन् शब्दादिषु प्रत्ययस्ततो नवमूर्मर्तयविष्टैभ्यं यत् । अ० ५।४।३६
इतिवातिकेन स्वार्थं यत्प्रत्ययः । अयं मंत्रः । श० १।३।३।२५—२६ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—वयं योऽङ्गिरांङ्गिरा यविष्ठय यविष्ठयेऽग्निं बृहच्छ्वेचमहयथा स्या-
त्तथा शोचति प्रकाशते त्वा तं समिद्धिर्घृतेन वर्द्धयामसि वर्द्धयामः प्रदीपयामः ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वा शुणैर्महान्पूर्वोक्तोऽग्निर्वर्तते वा होमशिल्पविद्यासिद्धये
सार्धनैर्गन्धनादिभिः सेवित्वा नित्यं वर्द्धनीय इति ॥ ३ ॥

पदार्थः— हमलोग । जो । (अङ्गिर) पदार्थों को प्राप्त कराने वा । (यविष्ठय)
पदार्थों के भेद करने में अतिबलवान् । (बृहत्) बड़े तेज से युक्त अग्नि (शोच)

यः । (पृथिवि) पृथिव्याः (देवयजनि) देवा यजन्ति यस्यां तस्याः । अथोः
 भद्रं प्रातिपदिकानिर्देशानामर्थतन्त्रत्वात्पुष्टयर्थे । अथमा विपरिणम्यते । (पृष्ठे)
 स्परि । (अग्निम्) भौतिकम् । (अन्नादम्) अन्नोन्नतव्यवादिके । सर्वमन्तितं
 मृतं (अन्नाद्याय) अन्ते योग्यमद्यप्यं च तदद्यं चान्ताद्यं अन्तस्मै । (आ) समं
 तात् । (दधे) स्थापयामि । अयं मन्त्रः । शतं २११४११—२२४। व्याख्या-
 तः ॥ ५॥

अन्वयः—अहमन्नाद्याय भूम्या धीरिव वरिष्णा पृथिवीव तदस्याः प्रत्य-
 क्षायास्तस्या अमत्यक्षाया अन्तरिक्षलोकस्थायी देवयजनि, देवयजन्याः पृथि-
 वि, पृथिव्याः पृष्ठे, पृष्ठोपरि भूर्भुवः स्वर्लोकान्तर्गतमन्नादमग्निमादधे, स्थाप-
 यामि ॥ ५॥

भाष्यः—अत्रापि मालेकारैः ॥ हे मनुष्या मयमीश्वरेण रचितं त्रैलोक्यो-
 पकारकं स्वरूपाण्या सूर्यप्रकाशसदृशं अष्टगुणैः पृथिवीसमानं स्वस्वलोकं सन्नि-
 हितमिममग्निं कार्यमिदं धर्मं प्रयज्जनेनोपयोजयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—मै । (अन्नाद्याय) भक्षणयोग्य अन्ते लिये । (भूम्या) विभु अ-
 र्थात् ऐश्वर्य्यते । (धीरिव) आकाशमे सूर्यके समान । (वरिष्णा) अष्ट २ गुणों से ।
 (पृथिवीव) भवेत्तु त भूमिके तुल्य । (त्वे) प्रत्यक्ष वा । (तस्याः) अमत्यक्षा अ-
 र्थात् आकाशयुक्त लोकमें रहनेवाली । (देवयजनि) देव अर्थात् विद्वान् लोग जहाँ
 यज्ञ करते हैं वा । (पृथिवी) भूमिके । (पृष्ठे) पृष्ठके ऊपर । (भूः) भूमि (भुवः)
 अन्तरिक्ष । (अथः) दिव अर्थात् प्रकाशस्वरूप सूर्यलोक इनके अन्तर्गते रहने तथा ।
 (अन्नादम्) यन् अग्नि सव अन्नोको भक्षण करनेवाले । (अग्निम्) ममिदम् अन्निको ।
 (आदधे) स्थापन करता हूँ ॥ ५ ॥

भाष्यः—इमं भग्नं दो उपमालेकार है । हे मनुष्यलोगो तुम ईश्वरसे जीने
 लोकोंके उपकार करने वा अपनी आगिते सूर्य प्रकाशके समान तथा उग्रमो २ गुणोंसे
 पृथिवीके समान रूपसे २ लोकोंमें निकट रहनेवाले म्मे हूँ अग्निको कार्यकी सिद्धि
 के लिये यत्नके साथ उपयोग करो ॥ ५ ॥

आयमित्यस्य सूर्परात्री कद्रुर्हपिः । अग्निर्देवता । गायत्री-

उद्गः । पद्मः स्वरः ॥

अथाग्निनिमित्तेन पृथिवीभ्रमणविषय उपदिश्यते ॥

अथ अग्निके निमित्तेन पृथिवीका भ्रमण होता है इस विषयको अ-

गले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

आयज्ञोः पृथ्विरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च
प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

आ । अपम् । गौः । पृथिनः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।
पितरम् । च । प्रयन्निति प्रयन् । स्वरिति स्वः ॥ ६ ॥

पदार्थः--(आ) अभ्यर्थे । (अपम्) प्रत्यक्षः । (गौः) यो गच्छति स
भूगोलः । गौरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निरु० १ । १ । गौरिति पृथिव्या
नामधेयम् । यद्दूरंगता भवति । यच्चास्या भूतानि गच्छति । निरु० १ । १ ।
(पृथिनः) अन्तरिक्षे । अत्र सुषां मुलुगितिसप्तम्येकवचने प्रथमैकवचनम् । पृथिन
रिति साधारणनामसु पठितम् । निरु० १ । १ । (अक्रमीत्)-क्राम्यति । अत्र
लङर्थे लृट् । (असदत्) स्वकक्षायाम् भ्रमति । अत्रापि लङर्थे लृट् । (मातरम्)
स्वपोनिमपः । जलनिमित्तेन पृथिव्युत्पत्तेः । (पुरः) पूर्वपूर्वम् । (पितरम्) पाल
कम् । (प्रयन्) प्रकृष्टतया गच्छन् । (स्वः) आदित्यम् । स्वरादित्यो भवति ।
निरु० १ । १४ ॥ अयं मन्त्रः श० १ । १ । ४ । २९ । निगदभ्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः--अयं गौः पृथिवीगोलः स्वः पितरं पुरः प्रयन्मातरमपरच
प्रयन् पृथिनरन्तरिक्षाक्रमीदक्राम्यति समेतादभ्रमति ॥ ६ ॥

भावार्थः--मनुष्यैर्यस्माज्जलाग्नौ निमित्तोत्पन्नोऽयं भूगोलोऽन्तरिक्षे स्वक-
क्षायामाकर्षणेन रक्तस्य सूर्यस्याभिः प्रतिक्षण भ्रमति तस्मादहोगमशुभल
कृष्णपञ्चत्वयनादीनि कालविभागाः क्रमशः सम्भवन्तीति वक्ष्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रत्यन्त । (गो) गोलरूपी पृथिवी । (पितरम्) पालन करनेवाले (स्व) सूर्यलोक के । (पुत्र) अग्ने २ या । (मातरम्) अपनी योनिरूप जलोंके साथ सहवर्तमान । (प्रयन्) अर्घ्यी प्रकार चलती हुई । (धृतिम्) अतिरिक्त अर्घ्यात् आकाश में । (आक्रमीत्) चागें तरफ घुमती है ॥६॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना चाहिये कि जिस से यह भूगोल पृथिवी जल आँसू-त्रनिदे निमित्तमे उत्पन्न हुई अतिरिक्त वा अपनी कक्षा अर्थात् योनिरूप जल के सहित आर्कपणरूपी गुणोंसे सथकी रक्षा करनेवाले सूर्य के चारों तरफ घूमता है इसी से दिनरात्रि शुक्ल वा कृष्ण पक्ष ऋतु और अयन आदि काल विभाग क्रम से सम्भव होते हैं ॥ ६ ॥

अन्तरित्यस्य सर्पराशी बद्धर्क्षपिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । पद्यजः स्वरः ॥

सोमिः कथंभूत इत्युपदिश्यते ॥

यह अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ॥ व्यख्य-
न्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

अन्तरित्यन्तः ॥ चरति । रोचना । अन्त्य । प्राणात् । अपानतीत्यपः अन्त-
नी । वि । व्यख्यन् । महिषः । दिवम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अन्तः) ब्रह्माण्डशरीरपर्यन्त । (चरति) गच्छति । (रो-
चना) दीप्तिः (अस्य) अग्ने । (प्राणात्) ब्रह्माण्डशरीरपर्यन्त ऊर्ध्व
गमनशीलता । (अपानती) अपानमग्नौ गमनशील वायु निष्पादयती विद्युत्
(वि) विविधा । (व्यख्यन्) व्यापयति । अत्र लट् लङ् अन्तर्गतोऽयमर्थश्च ।
(महिषः) स्वगुणैर्वैशान् । दिवम्) सूर्यलोकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—याऽऽग्ने प्राणादपानतीसती रोचना दीप्तिर्विद्युच्छरीरब्रह्मा
ण्डयोरन्तश्चरति । ॥ महिषोऽग्निर्दिवं व्यख्यन् विव्यापयति ॥ ७ ॥

भावार्थः—मानवयोग्निविषुदाग्न्या सर्वान्तःस्था कांनिर्वर्तते सा प्राणापानाभ्यां सह सयुज्य सर्वान् प्राणापानाग्निप्रकाशगन्थादीन् । चेष्टाव्यवहारान् प्रमिदीकरोतीति बोध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो । (अग्न्य) इस अग्नि की । (प्राणात्) ब्रह्माण्ड और शरीरके बीचमें ऊपर जानेवाले वायुसे । (अपानती) नीचे की जानेवाले वायुको उत्पन्न करती हुई । (रोचनां) दीप्ति अर्थात् प्रकाशगन्धी विभुली । (अन्त) ब्रह्माण्ड और शरीरके मध्यमें । (चरति) चलती है वह । (महिष) अपने गुणोंसे बड़ा अग्नि । (दिनम्) सूर्य लोकको । (व्यस्यत्) प्रगट करना है ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना चाहिये कि जो विषुत् नामसे प्रसिद्ध सय मनुष्यों के अतःकरण में रहनेवाली जो अग्नि की कानि है वह प्राण और अपान वायु के साथ युक्त होकर प्राण अपान अग्नि और प्रकाश आदि चेष्टाओं के व्यवहारों को प्रमिद करती है ॥ ७ ॥

त्रिशद्दामेत्यस्य सर्पराज्ञी वद्भृशपिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । पदनः । स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

निर यह अग्नि कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

त्रि शद्दाम् विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।
प्रतिवस्तोर्हृद्यभिः ॥ ८ ॥

त्रि शब्द । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तों ।
अर्थ । पुष्करिति एऽभिः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(त्रिशद्) पृथिव्याग्नेति प्रयश्चिरता वत्सरादीनां देवाना मध्ये पठितानि । अतरिक्षमादिभ्यमग्निं च विहाय त्रिशप्तस्यैवाकानि । (शब्द) द्रष्टव्यं निषेधेनानि धामानि । अत्र सुवा सुलुगिति शब्दो लुक् । (वि) विशेषार्थः । (रागति) प्रकाशयति । अत्रागमनो एवार्थः । (वाक्) उच्यते यथा सा । वा

मिति वाङ्नामसु पठितम् ॥ निघ्नं ० १।१२। (पतंगायां) पतति गच्छतीति पतं-
 गुस्तस्मात् आनये । (धीयते) धार्यताम् । (मृति) मृत्वीप्साशाम् । (वस्तो)
 दिने दिनम् । वस्तोरित्यहोमसु पठितम् । निघ्नं ० १।१३। (अह) विनिग्रहा-
 ये । अह इति विनिग्रहार्थीयः । निघ्नं ० १।१५। (धुभिः) मकारादिगुणविशेषैः ।
 दिवो द्योतनकर्मणामादित्यररणीनाम् । निघ्नं ० १।२५ ॥ ८ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्गोऽग्निर्धुभिः प्रतिवस्तोतिशब्दाम धामानि विरानति
 मकाराशयति । तस्मै पतंगां पतनपाननादिगुणमकाराशितायामतिवेस्तोः प्रतिदिनं
 विद्वद्भिरह धार्यताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—यौ वाणी मरणयुक्तेन शरीरस्थेन विद्युदाख्येनाग्निना नित्यं
 प्रकाशयते । सा तद्गुणप्रकाशाय विद्वद्भिरनित्यमुपदेष्टव्या श्रोतव्या चाति ॥ ८ ॥

पदार्थः—मनुष्याः को जो अग्निः (धुभिः) मकारादि गुणों से । (प्रतिवस्तो)
 प्रतिदिन । (निरात्) अतिरिक्त आदित्य और अग्नि को छोड़ के पृथिवी, आदि जो
 सीम । (धाम्) स्थान है उनको । (विरानति) प्रकाशित करता है उस । (पतंगाय)
 चलने चलाने आदि गुणों से मकारायुक्त अग्निके लिये । (प्रतिवस्तो) प्रतिदिन
 विद्वानोंको । (अह) अच्छे प्रकार । (वाक्) वाणी । (धीयते) अवश्य धारण
 करना चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्यो मनुष्यक जगिमें रहनेवाले निरन्तर अग्नि से मका-
 शित होता है उससे नित्य करना
 चाहिये ॥ ८ ॥

अभिरित्यस्य प्रजापतिरूपिः । अभिमूर्त्यो देवते । पक्षिरक्षन्दिः ।
 पञ्चमः स्वरः ॥

अग्निरित्यस्य यजुषो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥
 अयामिसूयो कीदृशावित्युपदिश्यते ॥
 अग्नि और मध्यम कहे हैं इस विषयका उपदेश अग्नि मंत्रमें किया है ॥
 अग्निज्यातिज्यातिरग्निः स्वाहा सूया ज्यातिः

॥ १ ॥ ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः ॥

॥ २ ॥ स्वाहा सूर्योर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ॥ ज्योतिः

सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ३ ॥

॥ अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः । अग्निः । स्वाहा । सूर्यः । ज्योतिः ।

ज्योतिः । सूर्यः । स्वाहा । अग्निः । वर्चः । ज्योतिः । वर्चः । स्वाहा ।

सूर्यः । वर्चः । ज्योतिः । वर्चः । स्वाहा । ज्योतिः । सूर्यः । सूर्यः ।

ज्योतिः । स्वाहा ॥ ६ ॥

॥ पदार्थः--(अग्निः) परमेश्वरः । (ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः । (ज्योतिः)

रकाशमयः । शिल्पविशेषात्प्रकाशकः । (अग्निः) मौक्तिकः । अग्निरिति

पदनामसु पठितम् । निघ० ५ । १ । अनेनाग्नेर्गर्भत्वेन ज्ञानस्वरूपतया दीश्वरः ।

प्राप्तिहेतुत्वाद्वा तैत्तिरीयो वा शृण्वे । (स्वाहा) सुष्ठु सत्परमां यस्यां योचि सा ।

स्वाहेति यादनामसु पठितम् । निघ० २१ । १ । (सूर्यः) चराचरात्मा । यः सरानि

जनाति चराचर जगत्स जगद्दीश्वरः । सूर्य आत्मानगतस्तस्युपश्च । यजु० ७ । ४२ ।

अनेन सर्वस्यातर्पामी परमेश्वरोर्धोऽशृण्वे । (ज्योतिः) सर्वान्प्रकाशको वेदवा-

रा सकलविशेषदेशकः । (ज्योतिः) पृथिव्यादिमूर्तद्रव्यप्रकाशकः । (सूर्यः)

यः सुवति स्वप्रकाशेन मेरणाहेतुर्भवति स सूर्यलोकः । सूर्य इति पदनामसु पठि-

तम् । निघ० ५ । १ । अनेन ज्ञापकेनेश्वरोऽन्यवहारसिद्धेः प्राप्तिहेतुत्वात् सूर्यलोको वा

शृण्वे । (स्वाहा) स्वा स्वर्वाया हृदयस्था वाग् यदाह तदेव सत्य वाच्य नानु-
तामिषस्मिन्नर्थे । (अग्निः) सर्वविशेषदेशकः । (वर्चः) वर्ज्यते दास्यतेऽनेन तन्-
वर्चो विद्याप्रापणम् । (ज्योतिः) सकलपदार्थप्रकाशनम् । (वर्चः) विशाख-
हारप्रापणम् । (स्वाहा) मनुष्यैः स्वकीयान्पदार्थान्प्राप्य ममेति वाच्य नान्यपदा-
र्थान्प्राप्यस्मिन्नर्थे । (सूर्यः) सत्त्वविद्यान्विष्टव्यवहारप्रापणत्वेन वर्तमाना प्राणा

दिसमूहो वायुगुणः । (वच्चः) प्रकाशकं विद्युत्सूर्यप्रसिद्धान्याख्य तेजः । (ज्योतिः) सर्वव्यवहारप्रकाशकम् । (ज्योतिः) सूर्यप्रकाशकः । (सूर्यः) सर्वव्यापक ईश्वरः । (स्वाहा) वेदवाणी यज्ञक्रियामोहत्यास्मिन्नर्थे । स्वाहाशब्दार्थं निरुक्तकार एव समाचष्टे । स्वाहा कृतय स्वाहेत्येतत्सु आहति स्वा वागाहति वा स्व प्राहेति वा स्वाहुत हावर्जुहोतीनि वा । निरु० ८।२०। अथ मन्त्रः । शत ०२।२। १।१-३६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— अग्निर्जगदीश्वरः स्वाहा ज्योतिः सर्वस्मै ददाति । एव भौति बोधिः सर्वप्रकाशक ज्योतिर्ददाति । सूर्यश्चराचरात्मा स्वाहा ज्योतिः सधात्मसु ज्ञान ददाति । अथ सूर्यलोको ज्योतिर्दानं मूर्तद्रव्यप्रकाशनं च करोति । सर्वविद्याप्रकाशकोऽग्निर्जगदीश्वरो मनुष्यार्थं सर्वविद्याधिकरणं चर्षो वेदचतुष्टयं प्रादुर्भावयति । एव ज्योतिर्विद्युदाद्योयमग्निं शरीरघ्नस्त्राण्डस्थो चर्षो विद्यादृष्टिहेतुर्भवति । सूर्यः सकलविद्याप्रकाशको जगदीश्वरः सर्वमनुष्यार्थं स्वाहा ज्योतिर्वर्षः प्रकाशक विद्युत्सूर्यप्रसिद्धान्याख्य तेजः करोति । एव ज्योतिः सूर्यलोकोपि चर्षः शरीरात्मवल प्रकाशयति । सूर्यः प्राणो ज्योतिः सकलविद्याप्रकाशक ज्ञान कारयति । तथाऽऽ ज्योतिर्मयः सूर्यो जगदीश्वरः स्वाहा । ज्योतिः स्वाहुत हाविः समष्ट्युदार्थेषु स्वशक्त्या सर्वत्र प्रसारयति ॥ ६ ॥

भावार्थः— स्वाहाशब्दार्थं निरुक्तकारग्न्यात्र गृहीतः । इत्यनेनाऽग्निना कारणेनाग्न्यादिक जगत्प्रकाशयते । तत्राग्निः स्वप्रकाशेन स्व स्वेन विज्व च प्रकाशयति । परमेश्वरो वेदवाग सर्वा विद्याः प्रकाशयन्त्येवमग्निमयावपि जिह्वा दिविद्या प्रकाशयत इति ॥ ६ ॥

पदार्थः— (अग्नि) परमेश्वर । (स्वाहा) मनुष्यकथनं कर्त्तव्यं वाणी वाणी का

(ज्योतिः) जो विज्ञान प्रकाश से युक्त करके सब मनुष्यों के लिये विद्याको देता है इसी प्रकार । (अग्निः) जो प्रसिद्ध अग्नि (ज्योतिः) शिल्पविद्यासाधनों के प्रकाशको देता है । (सूर्यः) जो चराचर सब जगत् का आत्मा परमेश्वर । (ज्योतिः) सबके आत्माओं में प्रकाश वा ज्ञान तथा सब विद्याओंका उपदेश करता है कि । (स्वाहा) मनुष्य जैसा अपने हृदय से जानता हो वैसाही बोले । तथा । जो (सूर्यः) अपने प्रकाश से प्रेरणा का हेतु सूर्यलोक । (ज्योतिः) मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है । (अग्निः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला परमेश्वर मनुष्योंके लिये (वर्चः) सब विद्याओंके अधिकरण चारों वेदोंको प्रकट करता है । तथा जो (ज्योतिः) विजु-लीरूप से शरीर वा ब्रह्माण्ड में रहनेवाला अग्नि । (वर्चः) विद्या और वृद्धि का हेतु है । (सूर्यः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला जगदीश्वर सब मनुष्यों लिये । (स्वाहा) वेदवाणी से । वर्चः) सकल विद्याओं का प्रकाश और । (ज्योतिः) विजु-ली, सूर्य, प्रसिद्ध और अग्निनामके तेजका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) सूर्यलोक भी । (वर्चः) शरीर और आत्माओंके बलका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) प्राणवायु । (वर्चः) सकल विद्याके प्रकाश करनेवाले ज्ञानको बढ़ाता है और । (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप जगदीश्वर अच्छे प्रकारमें हवन किये हुए पदार्थोंको अपने रचे हुए पदार्थोंमें अपनी शक्तिसे सर्वत्र फैलाता है वही परमात्मा सब मनुष्योंका उपास्य देव और मौक्तिक अग्नि कार्यसिद्धिका साधन है ॥ ६ ॥

भावार्थ :- स्वाहाशब्दका अर्थ निरुक्तकारकी रीतिसे हम मंत्रमें ग्रहण किया है अग्नि अर्थात् ईश्वरने सामर्थ्य करके कारणसे अग्नि आदि सब जगत्को उत्पन्न करके प्रकाशित किया है उनमें से अग्नि अपने प्रकाशसे आप वा और सब पदार्थोंका प्रकाश करता है तथा परमेश्वर वेदके द्वारा सब विद्याओंका प्रकाश करता है इसी प्रकार अग्नि और सूर्य भी शिल्पविद्यादिका प्रकाश करते हैं ॥ ६ ॥

सन्नूरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । पूर्वोद्दिश्यग्निरुत्तरार्द्धस्य सूर्यश्च देवते । पूर्वोद्दिश्य नाप्युत्तरार्द्धस्य सुरिगगायत्री च छन्दः । पदजः । स्वरः ॥

भौतिकावग्निसूर्या कस्य सत्तया वर्तते इत्युपादिश्यते ॥

भौतिक अग्नि और सूर्य ये दोनों किसकी सत्तासे वर्धमान हैं हम विषयका उपदेश अगल मंत्रमें किया है ॥

सज्जुदेवेन सवित्रा सज्जु राज्येन्दवत्या ॥ जुषाणो

अग्निर्वेतु स्वाहा । सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुपसेन्द्रव-
त्या ॥ जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

सजूरिति सजुः । देवेन । सवित्रा । सजूरिति सजुः । राज्या । इन्द्र-
वृत्तेतीन्द्रवृत्त्या । जुषाणः । अग्निः । वेतु । स्वाहा । सजूरिति सजुः । दे-
वेन । सवित्रा । सजूरिति सजुः । जुषता । इन्द्रवृत्तेतीन्द्रवृत्त्या । जुषाणः ।
सूर्यः । वेतु । स्वाहा ॥ १० ॥

पदार्थः--(सजुः) यः समानं जुपते सेवते सः । (देवेन) सर्वजगद्द्यो-
तकेन । (सवित्रा) सर्वस्य जगत उत्पादकेन श्वरेणोत्पादितया । (सजुः) यः समा-
नं जुपते मीणाति सः । (राज्या) तमोरूपया । (इन्द्रवृत्त्या) इन्द्रो ब्रह्मी
विष्णुहृषते यस्यां तथा । अत्र भूम्यर्थे मतुप् । स्तनयितुन्वेन्द्रः । शत० १४ ।
५।७।७। (जुषाणः) यो जुपते सेवते सः । (अग्निः) भौतिकः । (वेतु)
व्याप्नोति । अप्र लङर्थे लोट् । (स्वाहा) ईश्वरस्य स्वा वागाहेत्यस्मिन्नर्थे ।
(सजुः) उक्तार्थः । (देवेन) सूर्यादिप्रकाशकेन । (सवित्रा) सर्वांतर्यामिणा
जगदीश्वरेणोत्पादितया । (सजुः) उक्तार्थः । (जुषता) राज्यवसानोत्पन्न-
या दिवसंहतुना । (इन्द्रवृत्त्या) सूर्यप्रकाशमहितयोपसा । (जुषाणः) सेवमा-
नः सूर्यलोकः । (वेतु) व्याप्नोति अत्रापि लङर्थे लोट् । (स्वाहा) हुतामाहु-
तिम् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।२।३।७—३९ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः--अयमग्निर्देवेन सवित्रा जगदीश्वरेणोत्पादितया सृष्टया
सह सजुर्जुषाण इन्द्रवृत्त्या राज्या सह स्वाहा जुषाणः सन्वेतु सर्वान्
पदार्थान्व्याप्नोति । एवं सूर्यो देवेन सवित्रा सकलजगदुत्पादके-

न धारितया सृष्ट्या सह सज्जुषाण इन्द्रवर्त्योपसा सह स्वाहा जुषाणः सन् हुतं
द्रव्यं वेतु व्याप्नोति ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूथं योयपग्निरीश्वरेण निर्मितः । स तत्सत्तया स्वस्वरूपं
धारयन् सन् रात्रिस्थान्वयवहारान्प्रकाशयति । एवं च सूर्य उपःकालमेत्य सर्वाणि
पूर्वद्रव्याणि प्रकाशयितुं शक्नोतीति विजानीत ॥ १० ॥

पदार्थः— (अग्निः) जो भौतिक अग्नि । (देवेन) सब जगतको ज्ञान देने का ।
(सवित्रा) सब जगतको उत्पन्न करनेवाले ईश्वर के उत्पन्न किये हुए जगत के साथ ।
(सज्जुः) तुल्यवर्तमान । (जुषाण) सेवन करता वा । (इन्द्रवर्त्या) बहुत विजुनी से
युक्त । (रात्रा) अधकाररूप रात्रिके साथ । (स्वाहा) वाणीको सेवन करता हुआ ।
(वेतु) सप पदार्थोंमें व्याप्त होता है इसीप्रकार । (सूर्यः) जो सूर्यलोक । (देवेन)
सबको प्रकाशकरनेवाले वा । (सवित्रा) सबके अन्तर्यामी परमेश्वरके उत्पन्न वा धारण
किये हुए जगत के साथ । (सज्जुः) तुल्यवर्तमान । (जुषाण) सेवन करता वा । (इ-
न्द्रवर्त्या) सूर्यप्रकाशसे युक्त । (उपसा) दिनके प्रकाशके हेतु प्रातः कालके साथ ।
(स्वाहा) अग्निमें होम की हुई आहुतियोंको । (जुषाण) सेवन करता हुआ व्याप्त हो
कर हवन किये हुए पदार्थोंको । (वेतु) देहातरोंमें पहुंचाता है उसीसे सब व्यवहार
सिद्ध करे ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो भौतिक अग्नि ईश्वर ने रचा है वह इसी की
सहायसे अपने अपने रूपको धारण करता हुआ दीपक आदिरूपसे रात्रिके व्यवहारों को
सिद्ध करता है इसी प्रकार जो प्रातः कालको प्राप्त होकर सब मूर्तिमान् द्रव्योंके प्रकाश
करनेको समर्थ है वही काम सिद्ध करनेहारा है इसको जानो ॥ १० ॥

उपेत्यस्पगतोऽपिः । अग्निर्देवता । निचृङ्गायत्रीछन्दः । पद्मः स्वरः ॥
अयेरवरेण स्वस्वरूपमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें ईश्वरने अपने स्वरूपका प्रकाश किया है ।

**उपप्रयन्तोऽध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ आरे अ-
स्मै च शृण्वते ॥ ११ ॥**

उपप्रयन्तः । अत्युपप्रयन्तः । अग्निम् । पद्मम् । वोचेत् । आग्नये ॥ आरे ।
अस्मै । अत्यस्मै । च । शृण्वते ॥ ११ ॥

पदार्थः— मै जो । (उभा) दो । (दात रौ) मुख देने के हेतु । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि है । (वाम्) उनको । (आहुवर्धै) गुण जानने के लिये । (हुवे) ग्रहण करता हूँ । (राधस) उत्तम सुखयुक्त राज्यादिधनों के योग के (सह) साथ (सादयधै) आनन्द के लिये । (वाम्) उन । (उभा) दोनों को । (हुवे) ग्रहण करता हूँ तथा । (इषाम्) सब को इष्ट । (रयीणाम्) अत्यन्त उत्तमचक्रवर्ति राज्य आदि धन वा । (वाजस्य) अत्यन्त उत्तम अन्न के । (सानये) अच्छे प्रकार भोग करने के लिये (उमौ) उन दोनों को (हुवे) ग्रहण करता हूँ ॥ १३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर की सृष्टि में अग्नि और वायु के गुणों को जानकर कार्यों में सप्रयुक्त करके अपने-२ कार्यों को सिद्ध करते हैं वे सब भूगोल के राज्य आदि धनों को प्राप्त होकर आनन्द करते हैं इनसे भिन्न मनुष्य नहीं ॥ १३ ॥

अयन्तइत्यस्य देववातभरतावृषी । अग्निर्देवता । स्वरारुणुषुप् ।

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

फिर भी अगले मन्त्र में ईश्वर और भौतिक अग्नि का उपदेश किया है ॥

अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ॥

तज्जानन्नग्नऽआरोहाथानोव्वर्द्धया शयिम् ॥ १४ ॥

अयम् । ते योनिः । ॥ ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अथ । तः । वर्द्धय । शयिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अयम्) वायुः । (ते) तवेश्वरस्य (योनिः) निमित्त-कारणम् । (ऋत्वियः) ऋतुः प्राप्तेः सः । अत्र छन्दसि घस् । अ० ५।१।१०६ अनेन ऋतुशब्दादघस्यत्वयः (यतः) यस्मात् । (जातः) मादुर्भूतः । (अरोचथाः) दीपयति । अत्र ऋत्वयो लट्थे लुट् । (तम्) अग्निम् (जानन्) । (अग्ने) जगदीश्वरो विद्युत् । (आ) समतात् क्रियायोगे (रोह) उत्पत्ति

गमय गमयति वा (अथ) आनन्तर्ये अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अस्माकम् ।
(वर्द्धय.) सर्वोत्कृष्टतां संपादय । संपादयति वा । अत्रान्येषामपीति दीर्घः ।
(रयिम्) पूर्वोक्तं धनम् । अयं मन्त्रः । शत० २ । ३। २। १३। व्यख्यातः ॥१४॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ते तव सृष्टौ य ऋत्विग्योऽग्निर्वायोः स
काशाज्जातः सन्नारोचयाः समन्तात्प्रदीपयति । यः सूर्यादिरूपेण दिग्मारोह स
मन्ताद्रोहति यो नोस्माकं रयिं वर्द्धयति यस्याग्नेरयं वायुर्पोनिरस्ति त जानन्स्त्वं
तेन नोस्माकं रयिं सार्वभौमराज्यादिसिद्धिं धनं वर्द्धय ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वेषु कालेषु यथावद्योजनीयोऽस्ति यो वायुनिमि
त्तेनोत्पद्यते य एवानेककार्यसिद्धिकरत्वेन सर्वान् सुखयति तं यथावद् विदित्वा
संप्रयुज्य कार्याणि साधनीयानीति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि में जो (ऋत्विग्य)
ऋतु ऋतु में प्राप्ति कराने योग्य अग्नि और जो वायुसे । (नात्) प्रसिद्ध हुआ ।
(आरोचयाः) सब प्रकार प्रकार करता है ।
(आरोह) उन्नति को सब ओर से बढ़ाता ।
राज्यआदि धनको बढ़ाता है । (तम्) उस अग्नि को । (जानन्) जानते हुए आप
उस से । (न) हमारे । (रयिम्) सब भूगोल के राज्यआदि से सिद्ध हुए धनको ।
(वर्द्धय) वृद्धियुक्त कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब काल में यथावत् उपयोग करने योग्य वा
जो वायु के निमित्त हो उत्पन्न हुआ तथा जो अनेक कार्यों की सिद्धिरूप कारणसे सब को
सुख देता है उस अग्नि को यथावत् जानकर उसका उपयोग करके सब कार्यों की
सिद्धि करनी चाहिये ॥ १४ ॥

अयोमहेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निदेवता । मुरिक् निन्दुप्

उन्टः । धैवतः स्वरः ॥

पदार्थः--(उपमयन्तः) उत्कृष्टं निष्पादयतो जानन्तः । (अध्वरम्) क्रियामय यज्ञम् । (मन्त्रम्) वेदस्थं विज्ञानहेतुम् । (वोचेम) उन्वयामः । अथ माशिपि लिङ्गयुक्तमहुवचने प्रयोगः । लिङ्गयाशिष्यदित्यदि कृतं ध्वन्त्युभयं येति सार्वधातुकमाश्रित्येष्टमकारलोपो । वचउम् । अ० ७।४।२० इत्यङि पर उमागमश्च । (अग्नये) विज्ञानस्वरूपायां नर्यामिने जगदीश्वराय (आरे) दूरे । आर इति दूरनामसु पठितम् । निघ० ३।७६। (अस्मे) अस्माकम् । अत्र सुपां सुलुगित्यमः स्थाने शे आदेशः । (च) समुच्चये । (शृण्वते) या यथार्थतया शृणोति तस्मै । अय मन्त्रः । शा० २।३।२।१।१० व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः---अध्वरमुपमयमो वयमस्मे अस्माकमात्रे दूरे चात्समीपे शृण्वतेऽग्नये जगदीश्वराय मन्त्र वोचेमोचयाम ॥ ११ ॥

भाषार्थः--मनुष्यैर्वेदमन्त्रैरीश्वरस्य स्तुतियज्ञानुष्ठाने कृत्वा । य ईश्वरोंऽ-
र्चयिष्यामिष्याम्य सर्वं शृण्वन्वर्तते । तस्माद्रीत्वा न कदाचिद्धर्मं कर्तुमिच्छा-
पि कांयां यदा मनुष्य एत जानाति तदा समीपस्थो यदेन न जानाति तदा दूरस्थ
इति वेषम् ॥ ११ ॥

पदार्थः--(अध्वरम्) क्रियामययज्ञको । (उपमयन्तः) अचेष्टमकार जानते
हुम् हम लोग । (अस्मे) जो हम लोगोके । (आरे) दूर वा । (च) निकटमें ।
(शृण्वते) यवार्थ सत्यासत्यको सुननेवाले । (अग्नये) विज्ञानस्वरूप अतर्यामी जगदीश्वर
है इसी के लिये । (मन्त्रम्) ज्ञानको प्राप्त करनेवाले मन्त्रोंको । (वोचेम) नित्य उच्चा-
रण वा विचार करें ॥ ११ ॥

भाषार्थः-- मनुष्यों को वेदमन्त्रों के साथ ईश्वर की स्तुति वा यज्ञके अनुष्ठान को
करके । जो ईश्वर भीतर बाहर सब जगह व्याप्त होकर सब व्यवहारों को सुनता वा जानता
हुअ वर्तमान है इसकारण उससे भय मानकर अर्पण करने का इच्छाभी न करनी चाहिये
अथ मनुष्य परमात्मा को जानता है तब समीपस्थ और जब नहीं जानता तब दूरस्थ
है ऐसा निश्चय जनना चाहिये ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्ध्वत्यस्यविरूपश्चपिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री-

छन्दः । पङ्कजःस्वरः ॥

अथाग्निशब्देनेश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

अथ अगले मंत्रमें अग्निशब्दसे ईश्वर और भौतिक अग्नि प्रकाश किया है ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽश्रयम् ॥
अपाश्रेताशसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अश्रयम् ॥ अपाम् ।
रेताशसि । जिन्वति ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सर्वस्वामीश्वरः । प्रकाशादिगुणवान्भौतिको वा ।
(मूर्धा) सर्वोपरि विराजमानः । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादेर्जगतः । (ककुत्)
महान् । ककुद् इति महन्नामसु पठितम् । नियं० ३ । १ । ककुद्शब्दस्य स्थाने
ककुत् । पृषोदराद्याकृतिगणांतर्गतत्वात्सिद्धः । (पतिः) पालयिता । पालनहेतुर्वा ।
(पृथिव्याः) प्रकाशरहितस्य पृथिव्यादेर्जगतः । (अश्रयम्) निरूपितपूर्वः ।
(अपाम्) माणानां जलानां वा । आप इति पदनामसु पठितम् । नियं० ५ । ३ ।
अनेन चेषादिव्यवहारप्रापकाः प्राणा गृह्यन्ते । आप इत्युदकनामसु पठितम् । नि
यं० १ । १२ । (रेतांसि) वीर्याणि । (जिन्वति) रञ्जयितुं जानाति । प्रापयति ।
वा । जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् । नियं० २ । १४ । अयं मंत्रः । शत० २ ।
३ । २ । ११ । व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मयं योऽयं ककुन्मूर्ध्निर्जगदीश्वरो दिवः पृथिव्या-
श्च पतिः पालकः सप्रपां रेतांसि जिन्वति सद्य जानाति तमेव पूज्यं मन्यध्वमि
त्येकः । योऽयमग्निः ककुदिवो मूर्धा पृथिव्याश्च पतिः पालनहेतुः सप्रपां रेतांसि
जिन्वति स मुख प्रापयतीति द्वितीयः ॥ १२ ॥

पदार्थः— मै जो । (उमा) दो । (दात रौ) मुख देने के हेतु । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि है । (वाम्) उनको । (आहुवर्धै) गुण जानने के लिये । (हुवे) ग्रहण करता हू । (राघस) उत्तम सुखयुक्त राज्यादिधनों के भोग के (सह) साथ (मादयधै) आनन्द के लिये । (वाम्) उन । (उमा) दोनों को । (हुवे) ग्रहण करता हू तथा । (इषाम्) सब को इष्ट । (रयीषाम्) अत्यन्त उत्तमवक्रवर्ति राज्यआदि धन वा । (वाजम्य) अत्यन्त उत्तम अन्न के । (सातये) अच्छे प्रकार भोग करने के लिये (उमो) उन दोनों को (हुवे) ग्रहण करता हू ॥ १२ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर की सृष्टि में अग्नि और वायु के गुणों को जानकर कार्यों में समयुक्त करके अपने कार्यों को सिद्ध करते हैं वे सब भूगोल के राज्यआदि धनों को प्राप्त होकर आनन्द करते हैं इनसे भिन्न मनुष्य नहीं ॥ १२ ॥

अयन्तइत्यस्य देववातभरतावृषी । अग्निर्देवता । खराडनुष्टुप् ।

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

फिर भी अगले मन्त्र में ईश्वर और भौतिक अग्नि का उपदेश किया है ॥

अपन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ॥

तज्जानन्नग्नुऽआरोहाथानोव्वर्द्धया रयिम् ॥ १४ ॥

अपम् । ते योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थ । ज्ञः । वर्द्धय । रयिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अपम्) वायुः । (ते) तवेश्वरस्य (योनिः) निमित्त-कारणम् । (ऋत्वियः) ऋतुः मासेष्य सः । अत्र छन्दसि घस् । अ० ५।१।१०६ अनेन अतुशब्दाव्ययस्यत्ययः (यतः) यस्मात् । (जातः) मादुर्भूतः । (अरोचथाः) दीपयति । अत्र व्यत्ययो लट्ठे लुट् । (तम्) अग्निम् (जानन्) । (अग्ने) जगदीश्वरो विद्युत् । (आ) समतात् क्रियायोगे (रोह) उन्नति

गमय गमयति वा (अथ) आनर्घ्ये अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अस्माकम् ।
(वर्द्धय) सर्वोत्कृष्टता सपादय । सपादयति वा । अनान्येषामपीति दीर्घ ।
(रयिम्) पूर्वोक्तं धनम् । अथ मन्त्रः । शत० २ । ३। २। १३। व्यख्यातः ॥१४॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ते तव सृष्टौ य ऋत्विग्योग्निर्वायोः स
काशाज्जातः सधारोचयाः समतात्प्रदीपयति । यः सूर्यादिरूपेण दिग्मारोह स
मताद्रोहति यो नोस्माक रयिं वर्द्धयति यस्याग्नेरय वायुर्योनिरस्ति त जानस्त्व
तेन नोस्माक रयिं सार्वभौमराज्यादिसिद्धिं धन वर्द्धय ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यः सर्वेषु कालेषु यथावद्योजनीयोस्ति यो वायुनिमि
त्तनोत्पद्यते य एवानेककार्यसिद्धिकरत्वेन सर्वान् सुखयति च यथावद् विदित्वा
समष्ट्युक्त्य कार्याणि साधनीयानीति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि में जो (ऋत्विग्य)
ऋतु ऋतु में प्राप्ति कराने योग्य अग्नि और जो वायुसे । (जात) प्रसिद्ध हुआ ।
(आरोचयाः) सब प्रकार प्रकाश करता है वा जो सूर्यआदिरूप से प्रकाशवाले लोकोंकी ।
(आरोह) उन्नति को सब ओर से बढ़ाता है और जो । (नः) हमारे । (रयिम्)
राज्यआदि धनको बढ़ाता है । (तम्) उस अग्नि को । (जानन्) जानते हुए आप
उस से । (न) हमारे । (रयिम्) सब भूगोल के राज्यआदि से सिद्ध हुए धनको ।
(वर्द्धय) वृद्धियुक्त कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब काल में यथावत् उपयोग करने योग्य वा
जो वायु के निमित्त से उत्पन्न हुआ तथा जो अनेक कार्यों कीसिद्धिरूप कारणसे सब को
सुख देता है उस अग्नि को यथावत् जानकर उसका उपयोग करके सब कार्यों की
सिद्धि करनी चाहिये ॥ १४ ॥

अयमिहोत्सवस्य वाग्देव ऋषिः । अग्निर्देवता । सुरिक् निष्टुप्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनः सोमिः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अयमिह प्रथमोधायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽध्वरोऽधीत्यः । यमपन्नवानो भृगवोऽविरुरुचुर्वनेषु चित्रं विश्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरोऽधीत्यः । ईड्यः । यम् । अपन्नवानः । भृगवः । विरुरुचुरिति विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विश्वमिति विश्वम् । विशेविशेति विशेऽविशे ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) ईश्वरो भौतिको वा । (इह) अस्यां सृष्टौ । (प्रथमः) यज्ञक्रियायामुपास्य-आदिमं साधनं वा । (धायि) ध्रियते । अत्र वर्तमाने लुङ् । बहुलं छन्दस्यमाह्वयगोपित्यदभावः । (धातृभिः) यज्ञक्रिया-मारकैर्विद्वद्भिः । (होता) ग्राहकः । (यजिष्ठः) अतिशयेनानन्दशिल्पविद्ययोः संगतिरेतुः । (अध्वरोऽधीत्यः) उपासनाग्निहोत्राद्यश्रमेषांतेषु शिल्पविद्यातर्गतेषु वा यज्ञेषु । (ईड्यः) उपासितुमध्वेपितुं वार्हः । (यम्) उक्तार्थम् । (अपन्नवानः) यऽपन्नान्विषयासेतानान्कुरुन्ति ते अपन्न इत्यस्माच्चत्करोति तदाचष्टे । अ० ३ । १ । २६ । अनेन करोत्यर्थे णिच् । ततोन्वेभ्योपि ह्रस्यन्तइति वनिप् । अपन्न-इत्यपत्यनामसु पठितम् । नियं ० २ । २ । (भृगवः) यज्ञविद्यावेत्तारः । भृगव इति पदनामसु पठितम् नियं ० ५ । ५ । अनेन ज्ञानवत्त्वं गृह्यते । (विरुरुचुः) विद्यापयंति । अत्र लट्थे लिट् । (वनेषु) संभजनीयेषु । (चित्रम्) अद्भुतगुणम् ॥ (विश्वम्) व्यापनशीलम् । अत्र वा छन्दसोऽत्यनेन पूर्वरूपादेशो न । (विशेविशे) प्रतिप्रनाम् । अयं मन्त्रः । शत० २ । ३ । २ । १४ । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अपन्नवानो भृगवो विद्वांस इह वनेष्वध्वरोऽधीत्ये विशे विशे

विभ्रं चित्रं यमग्निं विरुचुर्विदीपयन्ति सोऽयं धातुभिः प्रथम ईड्यो होता यजि-
ष्ठोऽग्निरिह धायि धियते ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । विद्वांसो यज्ञक्रियासिद्धयर्थमुपास्यसा-
धनत्वाभ्यामेतपग्निं स्तुत्वा गृहीत्वा वाऽस्यां सृष्टौ प्रजासुखानि नर्तयिषु-
मिति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अग्रवान्) विद्या सत्तान् अर्थात् विद्या पढ़ाकर विद्वान् कर देने-
वाले । (भृगवः) यज्ञविद्या के जाननेवाले विद्वान् लोग (इहः) इस संसार में (वनेषु)
अच्छे प्रकार सेवन करने योग्य । (अचरेषु) उपासना अग्निहोत्र से लेकर अश्वमेधप-
र्यन्त और शिल्पविद्यामय यज्ञों में । (विरोविरो) प्रजा २ के प्रति । (विम्बम्) व्या-
प्तसमाव वा । (चित्रम्) आश्चर्यगुणवाले । (यम्) जिस ईश्वर और अग्निको (वि-
रुचुः) विशेष करके प्रकाशित करते है । (अयम्) वही । (धातुभिः) यज्ञक्रिया के
धारण करनेवाले विद्वान् लोगोंके (ईड्य) खोज करने योग्य । (प्रथम) यज्ञ-
क्रिया का आदिसाधन । (होता) यज्ञका ग्रहण करनेवाला । (यजिष्ठः) उपासना
और शिल्पविद्या का हेतु है । उसको । (इह) इस संसार में । (धायि) धारण करते
हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है—विद्वान् लोग यज्ञकी सिद्धि के लिये मुख्य
करके उपास्यदेव और साधन भौतिक अग्नि को ग्रहण करके इस संसार में प्रजाके सुखों
को नित्य सिद्ध करें ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामित्यस्याऽवत्सारः अग्निः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । पङ्क्तयः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किं वह कैमा है इम विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अस्य प्रत्नामनुयतः शुक्रन्दुदुहेऽअहंयः ॥ पर्यः

सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । यतः । शुक्रम् । दुदुहे । अहंयः । पर्यः ।

सहस्रसामिति सहस्रसाम् । अर्षिम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अस्य) अग्नेः । (प्रत्नाम्) अनादिर्वर्तमानां पुराणीयनादि-
स्वरूपेण निरूपाम् । प्रत्नमिति पुराणनामसु श्रुतम् । नियं० ३।२७ । (अ-
नु) परचादर्थे । (द्युतम्) कारणस्थां दीप्तिम् । अत्र द्युतदीप्तावित्यस्मात् किं
प्रत्ययः । (शुक्रम्) शुद्धं कार्यकरं साधनम् (बुद्धे) प्रपूरयन्ति । अत्र
वर्तमाने लिट् । इरयोरे । अ० ६।४।७६ । अनेनेरजित्यस्य स्थाने रे आदेशः ।
(अद्भ्यः) अद्भ्यन्ति व्याप्नुवन्ति सर्वा विद्या ये ते विद्वांसः । अत्राऽद्भ्याप्ता-
वित्यस्माद्वाहुलकेनौणादिकः क्रिः प्रत्ययः । महीधरेणां च्छी लज्जायामित्य-
स्य प्रयोगोऽशुद्ध एव व्याख्यात इति । (पयः) जलम् । पय इत्युदकनामसु प-
ठितम् । नियं० १।१२ । (सहस्रसाम्) या सहस्राण्यसंख्यातानि कार्याणि स-
नोति ताम् । (आपिम्) कार्यसिद्धिमाप्तिहेतुम् । अत्रेगुपधात्किन् । उ० ४।-
१२७ । अनेन अपोमतावित्यस्मादातोरेन्प्रत्ययः । अयं पंक्तः । शत० २।३।२।
१७ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—अद्भ्यो विद्वांसोऽस्याग्नेः सहस्रसामृषिं प्रत्नां पुतं ज्ञात्वा
शुक्रं प्रपूरयानुबुद्धे प्रपूरयन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—प्रनुर्प्यर्थयामैस्सगुणसहितस्य कारणरूपेणानादित्वेन नि-
रूप्यं विज्ञेयमग्नि । तथैवाप्येषामपि जगत्स्थानां कार्यद्रव्याणां कारणरूपेणा-
नादित्वं हेतुत्वमेतद्विदित्वेनानग्यादीन्पदार्थान्कार्येषूपकृत्य सर्वे व्यवहाराः
समाधनीया इति ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अद्भ्यः) अत्र विद्यार्थांको व्यति करिनेयान् विद्वान् लोग ।
(अद्भ्यः) इत मतिरु अग्निके । (सहस्रसाम्) असंख्यात कार्येको देने या । (अ-
पिम्) कार्यसिद्धिके मासिका हेतु (प्रत्नाम्) प्राचीन अनादिवत्त्व से नित्य वर्तमान ।
(द्युतम्) कारण में गटनेयानी दीप्ति को जानकर । (शुक्रम्) शुद्धियों को सिद्ध करने
याने । (पयः) जलको । (अनु, बुद्धे) बुद्धि प्रकाश पूरण करते हैं अर्थात् अग्निमें
हस्तगोद करके श्रुतिमें संसारको पूरण करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—ननुओं को जेमे गुणमयि अग्नि का कारणरूप या अनादिपन में

नित्यपन जानना योग्य है वैसेही जगत के अन्य पदार्थों का भी कारणरूप से अनादिपन जानना चाहिये इनको जानकर कुर्यों में उपयुक्त करके सब व्यवहारों की सिद्धि करनी चाहिये ॥ १६ ॥

तनूपाइत्यस्पाऽवत्सारश्चपिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरभौतिकौ किं कुरुत इत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर और भौतिक अग्नि क्या करते हैं इस विषय का उपदेष्टा अगले मंत्र में किया है ।

तनूपाऽअग्नेऽसि तन्वृन्मे पाह्यायुर्धाऽअग्नेस्यायु-
र्मे देहि वर्धोदाऽअग्ने असि वर्धो मे देहि । अग्ने
यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽआपृणा ॥ १७ ॥

तनूपाऽइति तनूपाः । अग्ने । असि । तन्वृम् । मे । पाहि । आयुर्धाऽइत्यायुः
ऽदाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्धोदाऽइति वर्धः ऽदाः ।
अग्ने । असि । वर्धः । मे । देहि । अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् ।
मे । आ । पृण ॥ १७ ॥

पदार्थः— (तनूपाः) यस्तनूः सर्वपदार्थदेहान्पाति रक्षति स जगदीश्वरः ।

पालनहेतुभौतिको वा । (अग्ने) सर्वाभिरक्षकेश्वर । रक्षाहेतुभौतिको वा ।
(असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (तन्वृम्) शरीरम् । अत्र
वाच्छन्दसीत्यामिपूर्वइत्यत्रानुवर्तनात्पूर्वरूपादेशो न भवति (मे) मम (पाहि)
पाति वा । (आयुर्धाः) आयुःप्रदः । (आमे) भवति वा (आयुः) जीवनम् ।
(मे) ममम् । (देहि) ददाति वा । (वर्धोदाः) यो वर्धो विज्ञान
ददातीति तत्प्रामिहेतुर्वा । (अग्ने) सर्वविद्यामयेश्वर विद्याहेतुर्वा । (असि)
भवति वा (वर्धः) विद्याप्राप्तिं दीति वा । (मे) ममम् । (देहि) ददाति
वा । (अग्ने) कामाना प्रपूरकेश्वर । कामपूर्तिहेतुर्वा । (यत्) यावत्प्रमादा ।

(मे) मम । (तन्वाः) अंतःकरणरूपस्य वाह्यस्य शरीरस्य वा । (ऊनम्)
अपर्याप्तम् । (तत्) तावत्तस्माद्वा । (मे) मम । (आ) समंतात् । (पूण)
पूरयति वा । अयं मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । १६ । २० व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यद्यस्मात्त्वं तनूपा अस्ति तत्तस्मान्मे मम
तन्वं पाहि । हे अग्ने यद्यस्मात्त्वमायुर्दा अस्ति तत्तस्मान्मे मम पूर्णमायुर्देहि ।
हे अग्ने यद्यस्मात्त्वं वचोदा अस्ति तत्तस्मान्मे मम वचः पूर्णविद्यां देहि । हे
अग्ने मे मम तन्वा यथावदून बुद्धिबलशौर्यादिकमपर्याप्तमस्ति तत्तावदापूण
समन्तात्प्रपूरयेत्येकः । अयमग्निर्यद्यस्मात्तनूपा अस्ति तत्तस्मान्मे मम जाठररूपेण
तन्वं पाति । यद्यस्मादयमग्निरायुर्दा आयुर्निमित्तमस्ति तत्तस्मान्मे मम मायुर्देदाति ।
यद्यस्मादयमग्निर्वचोदा अस्ति तत्तस्माद्वचो दीति ददाति । अयमग्निर्यद्यस्माद्वचो
मम तन्वा ऊनमपर्याप्तं तत्तावत् समंतात्प्रपूरयतीति द्वितीयः ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । परमेश्वरेणास्मिञ्जगति यतः सर्वेभ्यः
माणिभ्यः शरीरायुर्निमित्तविद्याप्रकाशसर्वाङ्गपूर्तिर्निर्मिता तस्मात् सर्वे पदार्थाः
स्वस्वरूपं धारयन्ति तथैवास्य सृष्टौ प्रकाशादिगुणवत्त्वादयमग्निरेतेषां मुख्यः साध-
कोस्तीति सर्वेवेदितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) जगदीश्वर । (यत्) जितकारण आप । (तनूपा)
सम मूर्तिमान् पदार्थों के शरीरों की रक्षा करनेवाले । (अस्ति) है इससे आप ।
(मे) मेरे । (तन्वम्) शरीर की । (पाहि) रक्षा कीजिये । हे । (अग्ने) परमेश्वर
जैसे आप । (आयुर्दाः) सब को आयु के देनेवाले । (अस्ति) है वैसे । (मे)
मेरे लिये । (आयु) पूर्ण आयु अर्थात् सौ वर्ष तक जीवन । (देहि) दीजिये । हे
(अग्ने) सर्व विषयमय ईश्वर जैसे आप । (वचोदा) सब मनुष्यों को विज्ञान देनेवाले ।
(अस्ति) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी टीकर मुख्य ज्ञानपूर्वक । (वच) पूर्ण विद्या को ।

(देहि) दीजिये । हे । (अग्ने) सन कामोंको पूरण करनेवाले परमेश्वर । (मे) मेरे । (तन्वा) शरीरमें । (यत्) जितना । (ऊनम्) बुद्धिवल और शौर्य आदि गुण कम है । (तत्) उतना अग । (मे) मेरा । (आपृण) अच्छेप्रकार पूरण कीजिये ॥ १ ॥ (अग्ने) यह भौतिक अग्नि । (यत्) जैसे । (तनूपाः) पदार्थोंकी रक्षा का हेतु । (असि) है वैसे जाठरान्निरूपसे । (मे) मेरे । (तन्वम्) शरीरकी । (पाहि) रक्षा करता है । (अग्ने) जैसे ज्ञानका निमित्त यह अग्नि । (आयुर्दा) सन के जीवनका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी (आयु) जीवनके हेतु धुआ आदि गुणोंको । (देहि) देता है । (अग्ने) यह अग्नि जैसे । (वच्चादाः) विज्ञानप्राप्तिका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी । (वर्ध) विद्याप्राप्तिके निमित्त बुद्धिवन्तादि को । (देहि) देता है तथा । (अग्ने) जो कामनाके पूरण करनेमें हेतु भौतिक अग्नि है वह । (यत्) जितना । (मे) मेरे । (तन्वा) शरीरमें बुद्धिआदि सामर्थ्य । (ऊनम्) कम है । (तत्) उतना गुण (आपृण) पूरण करता है ॥ ७ ॥ १७ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेयालकार है । जिसकारण परमेश्वर ने इस सत्तामें सब माणियों के लिये शरीर के आयुनिमित्त विद्या का प्रकाश और सन अगोंकी पूरणता रची है इसीसे सन पदार्थ अपने २ स्वरूप को धारण करते हैं इसीप्रकार परमेश्वरकी दृष्टिमें प्रकाश आदि गुणवान् होनेसे यह अग्नि भी सब पदार्थों के पालन का मुख्य साधन है ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वेत्यस्याऽवत्सारः अग्निर्देवता । निचृद्वासी

पक्तिरद्वन्दः । पचमः स्वरः ॥

पुनस्तावेवोपदिश्येते ॥

किरभी अगले मंत्रमें परमेश्वर और भौतिक अग्निका प्रकाश किया है ॥

इन्धानास्त्वा अतः हिमा धुमन्तः समिधोमहि
व्ययस्वन्तो व्ययस्कृतः सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने
सपत्नदम्भनमदव्यामोऽअदावभ्यम् ॥ चित्रावसो स्व-
स्ति ते परमशीय ॥ १८ ॥

इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः । धुमन्तमिति धुमन्तम् । सप्त । इधीमहि ।
 वयस्वन्तः । वयस्कृतमिति वयःस्कृतम् । सहस्वन्तः । सहस्कृतमिति सहःस्कृतम् ।
 अग्ने । सपत्नदम्भन्तमिति सपत्नदम्भन्तम् । अदन्वासः । अदाभ्यम् । चित्रा-
 वसोचित्रवसोऽइति चित्रवसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥ १८ ॥

पदार्थः—

(इन्धानाः) प्रकाशयन्तः । (त्वा) त्वामनेतुगुणं जगदीश्वर ।
 प्रकाशादिगुणवंतं भौतिकं वा । (शतम्) शतसंख्याकान्संवत्सरानधिकं वा ।
 (हिमाः) हेमन्तर्तुपुष्कानि वर्षाणि । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जगिषास्म । शतं
 २ । ३ । २ । २ । १ ॥ (धुमन्तम्) घोरन्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्परमेष्ठे वा
 प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्भौतिके तम् । अत्र भूम्यर्थे प्रशंसार्थे च मतुप् (सप्त)
 सम्पत्तिर्गर्भे । (इधीमहि) जीवेम वा । (वयस्वन्तः) यशस्तं पूर्णमासुर्विद्यते येषां ते ।
 अत्र प्रशंसार्थे मतुप् । (वयस्कृतम्) यो वयः करोति तम् । (सहस्वन्तः) सहनं
 सहो विद्यते येषां ते । अत्र भूम्यर्थे मतुप् । (सहस्कृतम्) यः सहः सहनं करोति
 कारयति वा तम् । (अग्ने) विज्ञातरीश्वर । कार्यभाषकोऽग्निर्वा । (सपत्नद-
 म्भन्तम्) यः सपत्नान् दम्भयतीति तम् । (अदन्वासः) दम्भाहंकाररहिताः ।
 अनुपाहंसिताः । दिनस्ति दम्भोतीति यषर्कर्मसु एदितम् । नियं० २ । १० ।
 अत्राजसेरमुनित्यमुगागमः । (अदाभ्यम्) अहिसनीयम् । (चित्रावसो)
 चित्रमद्भुतं यमु धनं विद्यते यस्मिन्तत्संशुद्धावीश्वर । चित्राणि वसुनि धनानि
 यस्माद्वा स भौतिकः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । (स्वस्ति) प्राप्त्यं सुखम् ।
 स्वस्तीति पदनामसु पठितम् । नियं० ५ । ५ । अनेन प्राप्त्यं सुखं श्रूयते
 (ते) तव तस्य वा । (पारम्) सर्वदुःखेभ्यः पृथग्भूतम् । (अशीय)
 माशुयाम् ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे चित्रावसो अग्ने जगदीश्वरादव्यासो वयस्वन्तःसहस्रन्तोऽदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतं धुमन्तं त्वामिन्धाना सन्तो वयं शनं हिमाः समिधीमहि प्रकाशयेम जीवेमैवं कुर्वन्नहमपि यत्ते तव कृपा सर्वदुःखेभ्यः पारं गत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामित्येकः । अदव्यासो वयस्वन्तः सहस्वतस्त्वा तमदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतमग्ने अग्निं नित्यमिन्धानाः प्रदोषयतो वयं शनं हिमाः शतं वर्षाणि जीवेमैवं कुर्वन्नहमपि योयं चित्रावसो चित्रावसुरग्निस्ते तस्य सकाशाद्वारिष्ठादिदुःखेभ्यः पारं गत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैः पुरुषार्थेनैश्वरोपासनयाऽऽभ्यादिपदार्थेभ्य उपकारकरणेन च सर्वदुःखांतं गत्वा परं सुखं प्राप्य शतवर्षपर्यन्तं जीवितव्यं न च केनाप्येकक्षणमप्यालस्ये म्यातव्यम् । किंतु यथा पुरुषार्थो बद्धेत तथैवानुष्ठानमिति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे । (चित्रावसो) आश्चर्यरूप धनवाले । (अग्ने) परमेश्वर (अदव्यास) दम अहंकार और हिंसादि दोषरहित । (वयस्वन्तः) मनुष्यनीय पूर्ण अवस्थायुक्त । (सहस्वतः) अत्यंत सहन स्वभावसहित (अदाम्यम्) मानने योग्य । (सपत्नदंभनम्) शत्रुओं के नाश करने (वयस्कृतम्) अवस्था की पूर्ति करने (सहस्कृतम्) सहन करने कराने तथा । (धुमन्तम्) अनन्त प्रकाशवाले । (त्वा) अपका । (इन्धाना) उपदेश और श्रवण करतेहुए हमलोग । (शत) सौ वर्षतक या सौसे अधिक । (हिमाः) हेमन्तऋतुयुक्त । (समिधीमहि) अच्छे प्रकार प्रकाश करें वा जैसे इस प्रकार करता हुआ मैं भी जो । (ते) आपकी कृपासे । सन दुःखों से । (पारम्) पर होकर । (स्वस्ति) सुख को । (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ (अदव्यास) दम अहंकार हिंसादि दोषरहित । (वयस्वनः) पूर्ण अवस्थायुक्त । (सहस्वन्तः) अत्यंत सहन करनेवाले । (त्वा) उस (अदाम्यम्) उपयोग करने योग्य । (सपत्नदंभनम्) आग्नेयोंदि शत्रुअसुविद्या में हेतु होने से शत्रुओं को जिताने । (वयस्कृतम्) तस्या को बढ़ाने । (सहस्कृतम्) सहनका हेतु । (धुमन्तम्) अच्छे प्रकार प्रकाश करे । (अग्ने) कायों को प्राप्त करानेवाले भौतिक अग्नि को । (इन्धाना) मनुष्यद्वित

करते हुए हम लोग । (शतम्) सौ वर्षपर्यंत । (हिमा०) हेमंतऋतुयुक्त । (समिधी-
महि) जीवें इसप्रकार करता हुआ मैं भी जो यह । (चिन्नावसो) आश्चर्यरूप धनके
प्राप्तिका हेतु अग्नि है । (ते) उसके प्रकाश से दारिद्र आदि दुःखों से । (पारम्) पा
होकर । (स्वस्ति) अत्यंत सुख को । (अरीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ १८ ॥

भाष्यार्थः— इस मन्त्रमें श्लेषालंकार है । मनुष्यों को अपने पुरुषार्थ ईश्वर की
उपासना तथा अग्नि आदि पदार्थों से उपकार लेके दुःखों से पृथक् होकर उत्तम २
सुखों को प्राप्त होकर सौ वर्ष जीना चाहिये अर्थात् सणभर भी आलस्य में नहीं रहना
किंतु जैसे पुरुषार्थ की वृद्धि हो वैसा अनुष्ठान निरंतर करना चाहिये ॥ १८ ॥

सम्बन्धित्वावस्तार अग्निः । अग्निदेवता । जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

किर भी परमेश्वर और अग्नि कैसे है सो अगले मन्त्रमें प्रकाशित किया है ॥

**मन्त्रमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथाः समृषीणां
स्तुतेन ॥ सम्पृषेणा धाम्ना समृहमायुषा संव-
र्चसा सम्पूजया सश्रायसप्पोषेणामिषीय ॥ १९ ॥**

सम् । स्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अतथाः । सम् । अर्षीणाम् ।
स्तुतेन । सम् । श्रियेण । धाम्ना । सम् । अहम् । आयुषा । सम् ।
वर्चसा । सम् । प्रमोषेति मृदया । सम् । श्रायः । पोषेण ।
मिषीय ॥ १९ ॥

पदार्थः— (सम्) समागमे । (स्वम्) परमेश्वरोप्य मौक्तिको वा
(अग्ने) विज्ञानस्वरूपव्यवहारप्राप्तिहेतुर्वा । (सूर्यस्य) सर्वात्मगतस्य प्राणस्य
सूर्यलोकस्य वा । (वर्चसा) दीप्त्या । (अगयाः) गच्छसि प्राप्नोति वा ।
यत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । वर्तमाने लुट् मने घसहणश्च० य० २ । ४ । ८० । इति
प्लेलृक् च । (सम्) संगतार्थे । (अर्षीणाम्) वेदविदां मन्त्रद्रष्टृणां विदुषाम् । (स्तुतेन)

प्रशंसितेन । (सम्) एकीभावे । (प्रियेण) प्रसन्नताकारवेण । (धाम्ना) स्थानेना । (सम्) समीचीनार्थे । (अहम्) जीवः । (आयुषा) जीवनेन । (सम्) संगत्यर्थे । (वर्चसा) विद्याध्ययनप्रकाशनेन । (सम्) श्रेष्ठ्यर्थे । (प्रजया) संतानेन राजेयन वा । (सम्) प्रशस्तार्थे । (रायस्पोषेण) रायो धनानां भोगपुष्ट्या । (गिमीय) मनुष्याम् । अत्राशिपि लिङि वा छन्दसि सर्वे विधये भवतीढागमः । गमहनजन० अ० ६।४।९८। इत्युपधानोपञ्च । अथ मंत्रः । श्रुत० २।३। २।२।४। व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं सूर्यस्य प्राणस्यर्षीणां येन संस्तुतेन सप्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा संप्रजया संरायस्पोषेण सह समगथास्तेनैवाहमापि सर्वाणि सुखानि संगिमीय सम्यक् प्राप्तुयामित्येकः । योगिनः सूर्यस्य प्रत्यक्षस्य सवितृमण्डलस्यर्षीणां संस्तुतेन सप्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा संप्रजया संरायस्पोषेण समगथाः संगतोभूत्वा राजते तेन संसाधितेनाहं सर्वाणि व्यवहारसुखानि संगिमीय सम्यक् प्राप्तुयामिति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्या ईश्वरस्याज्ञापालनेन सम्यक् पुरुषार्थेनाग्न्यादिपदार्थानां संप्रयोगेणैतत्सर्वं सुखं प्राप्तुवन्तीति ॥ १९ ॥

पदार्थः—६ । (अग्ने) जगदीश्वर जो आप । (सूर्यस्य) सच के अतर्गत प्राण वा (अपीणाम्) वेदमंत्रों के अर्थों को देखनेवाले विद्वानों की जिस । (संस्तुतेन) स्तुति करने । (सप्रियेण) प्रसन्नतासे मानने । (संवर्चसा) विद्याध्ययन और प्रकाश करने । (धाम्ना) स्थान । (समायुषा) उत्तम जीवन । (संप्रजया) संतान वा राज्य और (रायस्पोषेण) उत्तम धनों के भोगपुष्टिके साथ । (समगथा) प्राप्त होते हो । उसी के साथ (अहम्) मैं भी सब सुखोंको । (संगिमीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ जो । (अग्ने) भौतिक अग्नि पूर्व बड़े हुए सर्वोंके । (समगथा) संगत होकर प्रकाशके ।

अथ विदुषां सत्कारायोपदिश्यते ॥

अथ विद्वानोंके सत्कारके लिये उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

रेवती रमध्वमस्मिन् योनावस्मिन् गोष्ठेस्मिन् लोके
स्मिन् क्षये । इहैव स्तु मापगात ॥ २१ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । अस्मिन् । योनों । गोस्थऽइति गोस्थे । अस्मिन् ।
लोके । अस्मिन् । क्षये । इह । एव । स्तु । मा । अप । गातु ॥ २१ ॥

पदार्थः—(रेवतीः) विषाधनसहिताः प्रशस्ता नीतयो गाव इन्द्रियाणि
पशवः पृथिवीराज्यादियुक्ता यासु ताः । अत्र सुषां सुलुगिति पूर्वसवर्णदेशः ।
प्रशसार्ये मतुप् च । (रमध्वम्) रमणं कुर्वतु । अत्र व्यत्ययः (अस्मिन्) पृ-
स्थे । (योनों) जन्मानि स्थले वा । (अस्मिन्) समक्षे । (गोष्ठे) गावः
पशव इन्द्रियाणि यस्मिंस्तिष्ठन्ति तस्मिन् । (अस्मिन्) सेव्यमाने । (लोके)
संसारे । (अस्मिन्) अस्माभिः संपादिते । (क्षये) निवसनीये गृहे । (इह)
एतेषु । (एव) अवधारणार्थं । (स्तु) संति । अत्र व्यत्ययो लोट्यं लोट् च ।
(मा) निषेधे । (अप) दूरार्थे । (गातु) गच्छतु । अत्र लोट्यं लट् पुरुष-
व्यसपरच ॥ अथ मंत्रः । शत० २।१।२।२६। व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या प्रशस्ता नीत्यादयो रेवती रेवत्यस्ता अस्मिन् यो-
नावास्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् लोकेऽस्मिन् क्षये रमध्व रमंतामिति च्युतो भवत इहेतेष्वेव
नित्यं प्रवर्तताम् । किन्तु रेतेभ्यो मापगात कदाचिद्दूरं ना गच्छतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—यत्र विद्वांसो निवसन्ति तत्र विषादीनां गुणानां निवासात्प्रा-
विषामुशिशानवत्यो भूत्वा नित्यं मुखेन सद युञ्जते तस्मात्सर्वरेचमिच्छा

कार्याऽस्माकं संगसमीपाद्विद्वांसो विदुषां समीपाच्च यय कदाचिद्रे मा भवेमेति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो (रेवती) विद्यावन इन्द्रिय परु और पृथिवी के राज्य आदि से युक्त श्रेष्ठ नीति । (स्त) हैं ये । (अस्मिन्) इस । (योनौ) जन्मस्थल । (अस्मिन्नोष्ठे) इन्द्रिय वा परु आदि के रहने के स्थान । (अस्मिँल्लोके) संसार वा । (अस्मिन् क्षये) अपने रचे हुए घरोंमें । (रमध्वम्) रमण करें ऐसी इच्छा करते हुए तुम लोग । (इहैव) इन्हीं में प्रवृत्त होओ । अर्थात् । (मापगात्) इनसे दूर कमी मत जाओ ॥ २१ ॥

भावार्थः— जहां विद्वान् लोग निवास करते हैं वहां प्रजा विद्या उत्तम शिक्षा और धनवाली होकर निरन्तर सुखों से युक्त होती है । इससे मनुष्यों को ऐसी इच्छा करनी चाहिये कि हमारा और विद्वानों का नित्य समागम बनारहे अर्थात् कमी हमलोग विरोध से दृक् न होवें ॥ २१ ॥

संश्रितेत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा आभिः । अग्निर्देवता । पूर्वार्द्धस्य भुरिगाभुरी गायत्री । उपस्वेत्यंतस्य गायत्री च छन्दः । पद्मज स्वरः ॥

अयाग्निशब्देन विष्णुत्कर्माण्युपदिश्यन्ते ॥

अथ अग्ने मंत्र में अग्निशब्द से विजुली के कर्मों को उपदेश किया है ॥

संश्रितासि विश्वरूप्यूर्जामाविशगौपत्येन । उप त्वाग्ने

दिवेर्दिवे दोषावस्ताद्विया व्ययम् । नमोभरन्त

एमासि ॥ २२ ॥

संश्रितेति सम्श्रिता । अस्मि । विश्वरूपीति विश्वरूपी । ऊर्जा । प्रा । आ ।

विश । गौपत्येन । उप । त्वा । अग्ने । दिवेर्दिवेऽइति दिवेर्दिवे । दोषावस्तारिति दोषाऽस्तः । श्रिया । व्ययम् । नमः । भरन्तः । आ । इमासि ॥ २२ ॥

पदार्थः— (संश्रिता) सर्वपदार्थः सह वर्तमाना विष्टु । सर्वव्यापक ईश्वरो वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पद्ये व्यत्ययः । (विश्वरूपी) विश्वं सर्वं रूपं यस्याः सा । अत्र जातेरस्त्रीविषयोदयोपपान् । अ० ४।१।६३।

प्राप्त होता है उस सिद्ध किये हुए अग्निके साथ (अहम्) में व्यवहार के सब सुखोंको (सन्निधीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें स्तोत्रालंकार है। मनुष्य लोग ईश्वर की आज्ञा का पालन अपना पुरुषार्थ और अग्नि आदि पदार्थों के संयोग से इन सब सुखोंको प्राप्त होते हैं ॥ १२ ॥

अपस्थेत्पम्य पाञ्चवन्वय ऋषिः । आयो देवताः । भुरिग

बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ यज्ञेन कृतशुद्ध्य ओषध्यादयः पदार्था उपदेरयन्ते ॥

जब अगले मंत्र में यज्ञसे शुद्ध किये ओषधी आदि पदार्थों का उपदेश किया है ॥

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्य महोवो भक्षी-
योज्जस्थोज्ज्वो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोष वो
भक्षीय ॥ २० ॥

अन्धः । स्थ । अंधः । वः । भक्षीय । महः । स्थ । महः । वः । भक्षीय ।
ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् । वः । भक्षीय । रायः । पोषः । स्थ । रायः ।
पोषम् । वः । भक्षीय ॥ २० ॥

पदार्थः—(अंधः) अन्धम् । अथ इत्यभनामसु पठितम् । निघ० २।७।
अदेर्नुम् षौच । उ० ४ । १११ अमेनाऽदेरमुन्मत्पयोनुमागमो प्रकारादेशश्च ।
'वा शर्मकरेण स्वर्परे लोपो वक्तव्य इति विसर्जनीयलोपः । (स्थ) संति । अ
त्र सर्वत्र व्यत्ययः । (अंधः) प्राप्तुं योग्यो रसः । अथ इति पदनामसु पठितम् ।
निघ० ४।२। अनेन प्राप्तव्यो रसो गृह्यते । (वः) सर्वेषामोषध्यादिपदार्थाना-
म् । (भक्षीय) सेवय । (महः) महसि । (स्थ) सति । (महः) महागुण-
सम्पूरम् । (यः) महतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) स्वीकृत्यम् । (ऊ-
र्जः) पराक्रमः । (स्थ) संति । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (वः)
यत्नयतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) सेवय । (रायस्पोषः) या यद्गु-

एभोगेन पुष्टयः । भूमा वै रायस्पोषः । शत० ३।१।१।२। (स्थ) संति ।
(रायस्पोषम्) उत्तमानां धनानां भोगम् । (वः) चक्रवर्तिराज्यश्रियादिपदार्थानाम् । (भक्ष्य) अद्याम् । अयं मंत्रः । शत० ३।१।२।२५। व्याख्या-
तः ॥ २० ॥

अन्वयः—वैष्णवैः स्याद्योर्विषयो हस्तौपध्यादयः पदार्थाः संति वस्ते-
षां सकाशादहमन्धोर्विषयकारणानि भक्ष्य स्वीकुर्याम् । ये महः स्थ म-
होमहांतो वाय्वग्न्यादयो विद्यादयो वा संति वस्तेषां सकाशान्महांसि क्रियासि-
द्धिकराण्यहं भक्ष्य । य ऊर्जःस्थोर्जं रसवतो जलदुग्धघृतमधुकलादयः संति
वस्तेषां सकाशाद्ूर्जं रसमहं भक्ष्य भुञ्जीय । ये रायस्पोषः स्थ रायस्पोषो बहु-
णसमूहयुक्ताः पदार्थाः संति वस्तेषां सकाशादहं रायस्पोषं बहुशुभशुभैः पोषं
भक्ष्य सेवेय ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्जगत्स्थानां पदार्थानां गुणज्ञानपुरःसरं क्रियाकौशलेनो-
पकारं संगृह्य सर्वं सुखं भोक्तव्यमिति ॥ २० ॥

पदार्थः—जो । (अंशः) बलवान् वृक्ष वा ओषधी आदि पदार्थ ।
(स्थ) हैं । (वः) उनके प्रकारसे मैं । (अंशः) धीरे धीरे को पुष्ट करनेवाले अंशों को ।
(भक्ष्य) ग्रहण करूं । जो (महः) बड़े २ वायु अग्निआदि वा विद्या आदि प-
दार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (महः) बड़ी २ क्रियाओं को सिद्धि करने-
वाले कर्मोंका । (भक्ष्य) सेवन करूं जो । (ऊर्जः) जल, दूध, घी, निष्ठ वा फल
आदि रसवाले पदार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (ऊर्जम्) पराक्रमयुक्त रस
का । (भक्ष्य) भोग करूं । और जो । (रायस्पोषः) अनेक गुणयुक्त पदार्थ ।
(स्थ) हैं । (वः) उन चक्रवर्ति राज्य और श्रीआदिपदार्थों के मैं । (रायस्पोषम्)
उत्तम २ धनोके भोगका । (भक्ष्य) सेवन करूं ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जगत्के पदार्थोंके गुणज्ञानपूर्वक क्रियाकी कुशलता-
से उपकारको ग्रहण करके सब सुखोंका भोग करना चाहिये ॥ २० ॥

रेवतीरित्यस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः । विश्वदेवा देवताः । जपिष्य-

द्वन्द्वः । अपमः स्वरः ॥

इति ङीप् प्रत्ययः । (ऊर्जा) वेगपराक्रमादिगुणयुक्ता । (मा) मां । (आ)
 समंतात् । (विश) विशति । (गौपत्येन) गवामिन्द्रियाणां पशूनां वा पतिः
 पालकस्तस्य भावः कर्म वा तेन । अत्र पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् भ्रं ५१।१२८।
 इति यक् प्रत्ययः । (उप) उपगमर्थे । (त्वा) त्वाम् । (अग्ने) अग्निः ।
 (दिवेदिवे) ज्ञानस्य प्रकाशाय । दिवेदिवदस्यदर्शनामसु पठितम् । निधं० १।९।
 (दोषावस्तः) दोषां रात्रिं वस्ते स्वतेजसाऽऽद्याय निवारयति सोमिः । दोषेति
 रात्रिनामसु पठितम् । निधं० २।७। (धिया) कर्मणा मग्नया वा । धीरिति कर्म-
 नामसु पठितम् । निधं० २।१। महानामसु वा । निधं० ३।१। (वयम्) क्रिया-
 कांडानुष्ठातारः । (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निधं० २।७।
 (मरंतः) धारयंतः । (आ) समंतात् । (इमांसि) प्राप्नुयः । अज्जेदंतो मसीती-
 कारादेशः । अयं मंत्रः श्रुत० २।१।२।२७ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— नमोऽयं मरंतः सन्तो वयं धिया योगिर्विदुर्मूषेण सर्वेषु पदार्थेषु
 संहितोर्जा विश्वरूपी गौपत्येन मा मां विश भविशति त्वाग्ने तं दोषावस्तारमग्निः
 दिवेदिवे प्रतिदिनमुपैमसि ॥ २२ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरित्यं वेदितव्यं येनेश्वरेण सर्वत्र सूक्ष्मद्रव्येषु विदुर्मूषो
 व्याप्तः सर्वरूपप्रकाशश्चेष्टादिव्यवहारहेतुर्विचित्रगुणोऽग्निर्निर्मितस्तस्यैवोपासानं नि-
 त्यं कार्यमिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— (नम) अन्न को । (मरंत) धारण करते हुए हमलोग । (धिया)
 अपनी बुद्धि या कर्म से जो । (अग्ने) अग्नि विभुस्तीरूपसे । सब पदार्थों के । (महिता)
 साय (ऊर्जा) वेग वा पराक्रम आदिगुणयुक्त । (विश्वरूपी) सब पदार्थों में रूपगुण-
 युक्त । (गौपत्येन) इन्द्रिय वा पशुओं के पालन करनेवाले जीव के
 साम पर्यन्त से । (मा) मुझसे । (आविश) प्रवेश करता है । (त्वा) उस ।

(दोषावस्त) । रात्रिको, अपने तेजसे दूर करने वाले । (अग्ने) विद्युद्रूप अग्निको (दिवेदिवे) ज्ञान के प्रकाश होने के लिये प्रतिदिन । (उपमसि) समीप प्राप्त करते हैं ॥ २२ ॥

भाष्यार्थः—मनुष्यों को ऐसा ज्ञानना चाहिये कि जिस ईश्वर ने सब जगह मूर्तिमान् द्रव्योंमें विजुलीरूप से परिपूर्ण सब रूपों का प्रकाश करने चेष्टा आदि व्यवहारोंका हेतु विचित्र गुणवाला अग्नि रचा है उसीकी उपासना नित्य करनी चाहिये ॥ २२ ॥

राजंतमित्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः । पद्मः स्वरः ॥

पुनरीश्वराग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

किं ईश्वर और अग्नि के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानं ५ स्वे दमे ॥ २३ ॥

राजन्तम् । अध्वराणां । गोपाम् । मृतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ २३ ॥

पदार्थः—(राजन्तम्) प्रकाशमानम् । (अध्वराणां) अग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तानां शिन्धुविद्यासाध्यानां वा सर्वथा रक्ष्याणां यज्ञानाम् । (गोपाम्) इन्द्रियपञ्चादीनां रक्षकम् । (मृतस्य) अनादिस्वरूपस्य सत्यस्य कारणस्य जलस्य वा । मृतमिति सत्यनामसु पठितम् । नियं ० ३ । १० । उदकनामसु च । नियं ० १ । १० । (दीदिविम्) व्यवहार्यतम् । अत्र दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य उ० ४ । ८७ । इति दिवः किन्मलयो द्वित्वाभ्यासदीर्घौ च । (वर्धमानम्) हानिरहितम् । (स्वे) स्वकीये । (दमे) दाम्यन्त्युपशाम्यन्ति यस्मिन्नास्मिन्स्वस्थाने परमोत्कृष्टे प्राप्तुमर्हं पदे । अथ मन्त्रः शत० २१ । २१ । २६ ध्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—नमोभरतो वयं पिपाऽध्वराणां गोपां राजन्तमृतस्य दीदिविं

स्वे दमे वर्धमानं जगदीश्वरमुपैमसि नित्यमुपाप्नुम इत्येकः । येन परमात्मनाऽध्वराणां गोपा राजन्तमृतस्य दीदिविः स्वे दमे वर्धमानोऽग्निः प्रकाशितोऽस्ति तं नमोभरन्तो वयं पिपाऽपैमसि नित्यमुपाप्नुम इति द्वितीयः ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । नमः । भगन्तः । धिया । उप । आ । इमसि । इत्येतेषां षण्णा पदानां पूर्वस्मान्मन्त्रादनुवृत्तिर्विज्ञेया । परमेश्वरोऽनादिस्वरूपस्य कारणस्य सकाशात्सर्वाणि कार्याणि रचयति भौतिकोग्निश्च जलस्य प्रापणेन सर्वान्व्यवहारान्साधयतीति चेद्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(नमः) अलसे सत्कारपूर्वक । (भगन्तः) धारण करते हुए हम लोग । (धिया) बुद्धि वा कर्म से । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्रसे लेकर अश्वमेधपर्यंत यज्ञ वा । (गोपाम्) इन्द्रिय पृथिव्यादि की रक्षा करने । (राजतम्) प्रकाशमान । (ऋतस्य) अनादि सत्य स्वरूप कारण के । (दीदिविम्) व्यवहारको करने वा । (स्वे) अपने । (दमे) मोक्षरूप स्थानमें । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होनेवाले परमात्मा को । (उवैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥ जिस परमात्मा ने । (अध्वराणाम्) शिल्पविद्यासाध्य यज्ञ वा । (गोपाम्) पशवादिकी रक्षा करने । (ऋतस्य) जलके । (दीदिविम्) व्यवहारको प्रकाश करना वा । (स्वे) अपने । (दमे) शांतस्वरूप में । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होता हुआ अग्नि प्रकाशित किया है उसको । (नमः) सत्क्रियासे । (भगन्तः) धारण करते हुए हमलोग । (धिया) बुद्धि और कर्मसे । (उवैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्रमें श्लेषालंकार है और । नमः । भगन्तः । धिया । उप । आ । इमसि । इन छः पदोंकी अनुवृत्ति पूर्वमन्त्रसे जाननी चाहिये । परमेश्वर आदिरहित सत्यकारणरूपसे संपूर्णकार्योंको रचता और भौतिक अग्नि जलकी प्राप्ति के द्वारा सब व्यवहारों को सिद्ध करता है ऐसा मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

सन इत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्गायत्री

छन्दः । पहजः स्वरः ॥

अथाग्निमेण मन्त्रेणेश्वर एवोपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्र से ईश्वरही का उपदेश किया है ॥

स नः पितेवं सुनवेगेन सूपायनो भव ॥

सचंस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

सः । नः । पितेवेति-पिताऽईव । सूनवे । अग्ने । सूपायनऽइति सुऽउपा-
यनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ २४ ॥

पदार्थः—(सः) जगदीश्वरः । (नः) अस्मभ्यम् । (पितेव) जन्मक इव ।
(सूनवे) औरसाय संतानाय । सूनुस्त्वित्यपत्येनामसु पठितम् । निघ्नं २।२।
(अग्ने) कुरुणामय विज्ञानस्वरूप सर्वपितः । (सूपायनः) सुष्ठूपगतमयनं ज्ञा-
नं मापणं यस्मात्सः । (भव) यवसि । अत्र लङर्थे लोट् (सचस्व) संयोजय ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । (नः) अस्मान् । (स्वस्तये) सुखाय ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं कृपया सूनवे पितेव-नोस्मभ्यं सूपा-
यनो भवसि स त्वं नोस्मान् स्वस्तये सततं सचस्व संयोजय ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । हे सर्वपितरीश्वर यथा कृपायमाणो विद्वान्
पिता स्वसंतानान् संरक्ष्य मुश्चिद्य च विद्यार्थमुशीलतादिषु संयोजयति तथै-
व भवानस्मान् निरंतरं राक्षित्वा श्रेष्ठेषु व्यवहारेषु संयोजयत्विति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर जो आप कृपा करके जैसे । (सूनवे) अपने
पुत्रके लिये (पितेव) पिता अच्छे २ गुणोंको । सिखलाता है वैसे । (नः) हमारे लिये ।
(सूपायनः) श्रेष्ठ ज्ञानके देनेवाले । (भव) हैं वैसे । (सः) तो आप (नः)
हमलोगोंको । (स्वस्तये) सुखके लिये । (निरंतर (सचस्व) संयुक्त कीजिये ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें उपमालंकार है । हे सबके पालन करनेवाले परमेश्वर जैसे
कृपा करनेवाला कोई विद्वान् मनुष्य अपने पुत्रोंकी रक्षा करे श्रेष्ठ २ विदा देकर विद्या
धर्म अष्ट २ स्वभाव और सत्य विद्याआदि गुणोंमें संयुक्त करता है वैसेही आप हमलो-
गोंकी निरंतर रक्षा करके श्रेष्ठ २ व्यवहारोंमें संयुक्त कीजिये ॥ २४ ॥

अग्ने स्वमित्यस्य सुवंधुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । सरिगृह्णी चन्द्रः ।
मध्यमः स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर यह कैसा है इस विषयका उपदेश जगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने त्वन्नोऽग्रन्तमऽउत त्राता शिवो मे-
वावरुत्थ्यः ॥ वसुरग्निर्वसुश्रवाऽअच्छानक्षि यु-
मत्तम रयिन्दाः ॥ २५ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरुत्थ्यः ।
वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइति वसुश्रवाः । अच्छ । नक्षि । यमत्तममिति
यमत्तमम् । रयिम् । दाः । २५ ।

पदार्थः—(अग्ने) सर्वाभिरक्षकेभ्यः । (त्वम्) कक्षणापयः । (नः) अ-
स्माकमस्मभ्यं वा । (अन्तमः) य आत्मान्तःस्थोऽनिति जीवयति सोतिसृयति ।
स उ प्राणस्य प्राणः । केनोपनिषत् । खे० १ मे० २ अनेनात्मातःस्थोऽन्तर्या-
मी गृह्यते (उत) अपि । (त्राता) रक्षकः । (शिवः) मंगलमयो मंगलका-
री । (भव) अत्र यच्चोतस्तिष्ठ इति दीर्यः । (वरुत्थ्यः) योवरुत्थेषु श्रेष्ठेषु
गुणकर्मस्वभावेषु भवः । (वसुः) वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् यो वा स
वेषु भूतेषु वसति सः । (अग्निः) विज्ञानप्रकाशप्रदः । (वसुश्रवा) वसूनि
सर्वाणि श्रवांसि श्रवणानि यस्य स । (अच्छ) श्रेष्ठार्थे । निपातस्य चेति दी-
र्यः । (नक्षि) सर्वत्र व्याप्नोति । अत्र एतद्गततावित्यस्मान्तदि मध्यमैकवचने
बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (यमत्तमम्) यौः प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्
स्तदनिशयितस्तम् । (रयिम्) विद्यायकवर्त्यादिघनसमूहम् । (दाः) देहि ।
अत्र लोट्ये लुक् बहुलं छन्दस्पमाद् ० । अनेनादभावश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं वसुश्रवा वसुरग्निर्नक्षि सर्वत्र व्याप्नोति स त्व-
नोस्माकर्मप्रदाता वरुत्थः शिवो भव उतापि नोस्मभ्यं यमत्तमं रयिमच्छदाः
सम्पदेहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरित्यं वेदितव्य परमेश्वरं विहाय, नोस्माक काश्चिदन्यो रक्तको नास्तीति कुतस्तस्य सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वत्राभिष्ठापकत्वादिति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) सबको रक्षा करनेवाले जगन्निश्वर जो । (त्वम्) आप । (वसुधावाः) सबको सुनने के लिये श्रेष्ठ कानोंको देने । (वसुः) सब प्राणी जिसमें वास करते हैं वा सब प्राणियोंके बीच में बसनेहारे । और । (अग्नि) विज्ञानप्रकाश युक्त । (नक्षि) सब जगह व्याप्त अर्थात् रहनेवाले हैं सो आप । (न) हमलोगोंके । (अन्तम) अन्तर्यामी वा जीवन के हेतु । (ज्ञाता) रक्षा करनेवाले । (यत्कथ्य) श्रेष्ठ गुण कर्म और स्वभाव में होने । (शिव) तथा मंगलमय मंगल करनेवाले । (भव) हुआये और । (उत) भी । (न) हमलोगों के लिये । (शुभचर्मम्) उत्तम प्रकारोंसे युक्त । (रयिम्) विद्याचक्रवर्ति आदि धनों को । (अच्छ दा) अच्छे प्रकार दीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि परमेश्वर को छोड़कर और हमारी रक्षा करने वा सब सुखों के साधनों का देनेवाला कोई नहीं है क्योंकि वही अपने सामर्थ्यसे सब जगह परिपूर्ण होरहा है ॥ २५ ॥

तन्वेत्यस्य सुवधुर्ध्वपिः । अग्निर्देवता । स्वरादब्रूहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**तन्त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे
सखिभ्य ॥ स नोव्वोधि श्रुधी हवमुरुण्या-
णोऽग्रघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥**

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवः । दीदिवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे ।

सखिभ्यः । सखिभ्यः । सः । नः । शोधि । श्रुधि । हवम् । उरुण्य ।

नः । अग्रघायतः । समस्मात् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (तम्) जगदीश्वरम् । (त्वां) त्वाम् । (शोचिष्ठ) पवित्र-
तम । (दीदिषो) प्रकाशमयोनन्दमद । अत्र दिवेषातोश्छन्दसि लिङिति लिङ् ।
कसुरचेति, लिङः स्थाने कसुः । छन्दस्युभययेति लिङोदशस्य, कसोः सार्वधातु-
कत्वादिविभावः । तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः । मनुवसोरुः संतुद्धौ
छन्दसीति रुदादेशश्च । (मुन्नाय) मुन्नाय । मुन्नमिति सुखनामसु पठितम्
निघं० ३।६। (नूनम्) निरचयार्थे । (ईमहे) याचामहे । ईमहे इति पाञ्चा-
कर्मसु पठितम् । निघं० ३।१९। (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः । (सः) जगदीश्वरः
(नः) अस्मानस्माक वा । (बोधि) बोधयति । अत्र, लङ्ये, लुङ्, बहुल
छन्दसीत्यदभाषोन्तर्गतो ण्यर्थश्च । (धुधि) शृणु । अत्र द्वयचोतस्तिङ् इति
दीर्घः । बहुल छन्दसीति श्रोत्रिङ् । शृणु० इति हेर्ध्यादेशश्च । (हवम्)
श्रोतु श्रावयितुमर्हं स्तुतिसमूहं वहम् । (उरुप्य) रक्त । अत्र कण्ठवाद्याकृतिग-
णत्वाद्गुरुपशब्दाद्यक् ततोऽन्येषामपीति दीर्घः । (नः) अस्मान् । अन्ननश्च धातु-
स्थोरुपुभ्यः । अ० ८।४।२७। इति णकारादेशः । (अघायतः) यः परस्यायामि
च्छत्यघायति ततः । आचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यघशब्दाच्छन्दसि परेच्छा
यां वयजिति । यद्यमरवाघस्यादिति, क्यचि प्रकृतईत्ववाचनार्थमाकारं शास्ति
अ० ३।१।८। अस्मिन्मूत्रे भाष्यकारस्य व्याख्यानाशयेनेदं सिद्धयतीति बोध्यम्
(समस्मात्) सर्वस्मात् । समशब्दोऽत्र सर्वपर्यायः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे शोचिष्ठ दीदिषो जगदीश्वर वयं नोस्माकं सखिभ्यश्च नूनं
मुन्नाय ते त्वामीमहे यो भवान् नोस्मान्बोधि सम्पन्नित्वान् बोधयति सः त्वं
नोऽस्माक इवं धुधि कृपया शृणु नोस्मान्समस्मात्सर्वस्मादघायतः परपीडाकरणरू-
पात्पापादुरुप्य सततं पृथक् रक्त ॥ २६ ॥

भावार्थः— सर्वैर्मनुजैः स्वार्थं स्वमित्रार्थं सर्वप्राण्यर्थं च सुखमा

स्तये परमेश्वरः प्रार्थनीयस्तथैवाचरणं च कार्यम् । प्रार्थितः सन् जगदीश्वरोऽध-
र्माभिरुत्तिमिच्छुकान्मनुष्यान् स्वसत्तया सर्वेभ्यः पापेभ्यो निवर्त्तयति तथैव स्व-
विचारपरमपुरुषार्थाभ्यां सर्वेभ्यः पापेभ्यो निवर्त्तय । धर्माचरणे सर्वमनुष्यैर्नित्यं प्र-
वर्तितव्यमिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे । (शोचिष्ठ) अत्यन्त शुद्धस्वरूप । (दीदिवः) स्वयंभकारमान
आनन्दके देनेवाले जगदीश्वर हमलोग या । (नः) अपने । (सखिभ्यः) मित्रोंके ।
(मुन्नाय) मुखके लिये । (तं त्वा) आपसे । (ईमहे) याचना करते हैं तथा जो आ-
प । (नः) हमको । (बोधि) अच्छे प्रकार विज्ञानको देते हैं । (सः) सो आप ।
(नः) हमारे । (हवम्) मुने मुनाने योग्य स्तुतिसमूह यज्ञको । (भुधि) कृपा क-
रके अवश्य कृपित्वे और (नः) हमको । (संगत्मान्) सब मंत्रकार । (अर्थात्)
पापाचरणोंसे अर्थात् दूसरेको पीडा करनेरूप पापोंसे । (उरुष्य) अलग रखिये ॥ २६ ॥

भावार्थः— सब मनुष्योंको अपने मित्र और सब प्राणियोंके मुखके लिये प-
रमेश्वरकी प्रार्थना करना और वैसाही आचरणभी करना कि जिससे प्रार्थित किया हुआ
परमेश्वर अथर्वसे अलग होनेकी इच्छा करनेवाले मनुष्योंको अपनी सत्तासे पापोंसे पृथक्
कर देता है वैसाही उन मनुष्योंकोभी पापोंसे बचकर धर्मके करनेमें निरंतर मग्न होना
चाहिये ॥ २६ ॥

इड एह्यदित इत्यस्य श्रुतवंधुर्ऋषिः । अग्निदेवता । विराड् गायत्री छन्दः ।

पङ्कजः श्वरः ॥

पुनः सकिमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

किर उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

इड एह्यदित इति काम्याऽएत ॥ मयि वः
कामधरं गाम्भूयात् ॥ २७ ॥

इदं । आ । इति । अदिते । आ । इति । काम्याः । आ । इत ॥ मयि ।
वः । कामधरं गामिति कामधरं गम् । गम्भूयात् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (इदं) इडा ऋषिणी । इदिति पृथिवीनामसु पठितम् । निप०

१।१। (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (अदिते) नाशरहिता राजनीतिः । अदितिरीति, पदनामसु, पठितम् । निघं० ४।१। अनेनात्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । (काम्याः) काम्येत इत्यन्ते ये पदार्थास्ते । (आ) समंतात् । (इत) यंतु प्राप्नुवंतु । (मयि) मनुष्ये । (वः) तेषां काम्यानां पदार्थानाम् । (कामधरणम्) कामानां धरणं स्थानम् । (भूयात्) ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर भवत्कृपयेडेयं पृथिवी मम राज्यकरणापेहि समंतात्प्राप्नुयात् । एवमदितिः सर्वसुखभाषिका नाशरहिता राज्यनीतिरेहि प्राप्नुयात् । एवं हे भगवन् पृथिवीराज्यनीतिभ्यां मह्यं काम्याः पदार्था एतु समंतात्प्राप्नुवंतु तथा मयि वस्तेषां काम्यानां पदार्थानां कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः काम्यानां पदार्थानां कामना सततं कार्य, तत्प्राप्तये जगदीश्वरस्य मार्थनापुरुषार्थरच । नहि कश्चिदप्येकक्षणमपि कामान् विहाय स्थातुमर्हति । तस्मादधर्म्यव्यवहारात्कामनां निवर्त्य धर्म्य व्यवहारे यावती वर्धयितुं शक्या तावती नित्यं वर्द्धनीयेति ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे प्रमेश्वर आपकी कृपासे । (इहे) यह पृथिवी मुझको राज्य करने के लिये । (एहि) अवश्य प्राप्त हो । तथा अदिते सब सुखों को प्राप्त करानेवाली नाशरहित राजनीति । (एहि) प्राप्त हो इसी प्रकार हे भगवन् अपनी, पृथिवी और राजनीतिके द्वारा । (काम्या) ईष्ट-२ पदार्थ । (एत) प्राप्त हों तथा । (मयि) मेरे बीच में । (वः) उन पदार्थों की । (कामधरणम्) स्थिरता यथावत् हो ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको उत्तम २ पदार्थों की कामना निरंतर करनी तथा उनकी प्राप्ति के लिये परमेश्वर की प्रार्थना और सदा पुरुषार्थ करना आदिये कोई मनुष्य अच्छी या बुरी कामनाके बिना क्षणभरभी स्थित होनेको समर्थ नहीं होसकता इससे सब मनुष्योंको अधर्मयुक्त व्यवहारोंकी कामनाको छोड़कर धर्मयुक्त व्यवहारोंकी जितनी इच्छा मनुष्यको उतनी बढ़ानी चाहिये ॥ २७ ॥

सोमानमित्यम्भयन्धुर्धृषिः । बृहस्पतिर्देवता । विराट् गायत्री छन्दः ।

पदजः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥
फिर उक्त जगदीश्वरकी किसलिये प्रार्थना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश-
जगले मंत्रमें किया है ॥

सोमानं स्वरं गङ्गाह्वि ब्रह्मणस्पते ॥ क-
क्षीवंतं य औशिजः ॥ २८ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । गङ्गाह्वि । ब्रह्मणः । स्पते । कक्षीवंतम् । यः ।
औशिजः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(सोमानम्) सुनोति निष्पादयत्योपधिसारान् विद्यासिद्धी-
श्च येन तम् । (स्वरणम्) सर्वविद्याप्रवक्तारम् । (गङ्गाह्वि) संपादय । (ब्रह्म-
णस्पते) सनातनस्य वेदशास्त्रस्य पालकेश्वर । (कक्षीवंतम्) कक्षेषु विद्याध्य-
यनकर्मसु । साध्वी नीतिः कक्षा सा बन्धी विद्यते यस्य विद्यां जिगृक्षोस्तम् ।
अत्र भूम्यर्थे मतुप् । कक्षयायाः सज्ञायां यती संप्रसारणं कर्तव्यम् । अ० ६।
१।१७ इति वार्तिकेन संप्रसारणादेशः । आसंदविदष्टीविच० अ० ८।२।१२।
इति निपातनान्मकारस्थाने वकारादेशश्च (यः) विद्वान् । (औशिजः) यः
सर्वो विद्या वष्टि स उशिक् तस्य विद्यापुत्र इव । यास्कमुनिरिमं मंत्रमेवं स-
माचष्ट । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः
कक्षीवान् कक्षयावान् औशिज उशिज पुत्र उशिजवष्टेः कातिकर्मणोपि त्वयं मनुष्य
कस एवाभिमतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ नि-
रु० ६।१०। अयं मंत्रः । श्रु० २।१।२।३६ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते त्वं योऽर्माशिजोऽस्मि तं कक्षीवंतं स्वयं सो-
मानं मां गङ्गाह्वि संपादय ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । पुत्रो द्विविध एक औरसो द्वितियो विद्याजः । सर्वैर्मनुष्यैरीश्वर एतदर्थं प्रार्थनीयः । यस्माद्वयं विद्याप्रकाशितैः सर्वं क्रियाकुशलैः प्रीत्या विद्याध्यापकैः पुत्रैर्युक्ता भवेमेति । २८ ।

पदार्थः—हे । (ब्रह्मणस्ते) सनातन वेदशास्त्रके पालन करनेवाले जग-
दीश्वर आप । (य) जो मैं । (औरिजः) सब विद्याओंके प्रकाश करनेवाले विद्वान्
के पुत्रके तुल्य हूं उस मुक्तको । (कक्षीवैतम्) विद्या पढ़नेमें उत्तम नीतियोंसे युक्त।
(स्वरणम्) सब विद्याओंका कहने और । (सोमानम्) अग्निधियोंके रसोंका निका-
लने तथा विद्याकी सिद्धि करनेवाला । (कृणुहि) कीजिये ॥ ऐसाही व्याख्यान इस
मंत्रका निरुक्तकार यास्क मुनि जी नेभी किया है सो पूर्व लिखे हुए संस्कृतमें देख
लेना ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है पुत्र दोप्रकारके होते हैं एकतो
औरस अर्थात् जो अपने धर्मसे उत्पन्न होता और दूसरा जो विद्या पढ़ानेके लिये विद्वान्
क्रिया जाता है । हम सब मनुष्योंको इसलिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये कि जिस
से हमलोग विद्यासे प्रकाशित सब क्रियाओंमें कुशल और प्रीतिसे विद्याके पढ़ानेवाले
पुत्रोंसे युक्त हों ॥ २८ ॥

यो रेवानित्यस्य मेघातिथिर्धृषिः । बृहस्तपविदेवता । गायत्री छन्दः ।

यज्ञः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किं वह ईश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

यो रेवान्योऽग्रमीविहा व्वंसुवित्पुष्टिवर्द्धनः ॥

स नः सिपक्तुं यस्तुरः ॥ २९ ॥

यः । रेवान । यः । अग्रमीवित्यमीऽवहा । व्वंसुविदिति व्वंसुवित् । पुष्टिव
वर्द्धनऽइति पुष्टिवर्द्धनः । सः । नः । सिपक्तिवति सिपक्तु । यः । तुरः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यः) ब्रह्मणस्पतिर्जगदीश्वरः । (रेवान) विद्याधनवान् ।
अत्र रयिशब्दान्मन्त्र । छन्दोगः । अ० ८ । २ । १५ । इति मकारस्थाने

वकारादेशः । स्येर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । अ० ६ । १० । ३७ ।
इति धर्तिकेन यकारस्थाने संप्रसारणादेशश्च । (यः) महान् । (अमीवहा)
योऽमीवानविद्यादिरोमान्हन्ति सः । (वसुवित्) यो वसूनि सर्वाणि वस्तूनि
यथाबद्धेति वेदयति वा सः (पुष्टिर्वर्द्धनः) पुष्टिं शरीरात्मबलं धातुसाम्यं च
वर्द्धयतीति । (सः) परमात्मा । (नः) अस्मान् । (सिपकु) संयोजयतु ।
पचसमवय इत्यस्माच्छपः स्थाने बहुलं ब्रन्दसीति श्लुर्वहुनं ब्रन्दसीत्यभ्यास-
स्येकारादेशश्च । (यः) उक्तो वक्ष्यमाणश्च । (तुरः) शीघ्रकारी । अर्थः मंत्रः
शुन० २।३।२।३५ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— यो रेवानमीवहा वसुवित्पुष्टिर्वर्द्धनस्तुरो ब्रह्मणस्पतिर्जगदीश्वरो-
स्ति स नोऽस्मान् शुभैर्गुणैः कर्मभिरच सह सिपकु संयोजयतु ॥ २६ ॥

भावार्थः— यदिदं विश्वस्मिन्व्यनमस्ति तदिदं सर्वं जगदीश्वरस्यैव वर्तते ।
मनुष्यैर्यादृशी प्रार्थनेश्वरस्य क्रियते स्वैरपि तादृश एव पुरुषार्थः कर्तव्यः । यथा
नैव रेवानितीदृशस्य विशेषणमुक्त्वा श्रुत्वा च कश्चित्कृतकृत्यो भवति किं तर्हि
स्वेनापि परमपुरुषार्थेन धनशुद्धिरक्षणे सततं कार्यं । यथा सोमीवहास्ति तथैव
मनुष्यैरपि रोगा नित्यं हन्तव्याः । यथा स वसुविदस्ति तथैव यथाशक्ति पदार्थ-
विद्या कार्या । यथा स संगेषां पुष्टिर्वर्द्धनस्तथैव सर्वेषां नित्यं पुष्टिर्वर्द्धनीया ।
यथा स शीघ्रकारी तथैवेष्टानि कार्याणि शीघ्रं कर्तव्यानि । यथा तस्य शुभगु-
णकर्मप्राप्त्यर्था प्रार्थना क्रियते तथैव सर्वान्यनुध्यापरमप्रयत्नेन शुभगुणकर्मचर-
णेन सह वर्त्तमानान् नित्यं संयोजयतीति ॥ २६ ॥

पदार्थः— (य) जो वेदशास्त्र का पानन करने । (रेवान्) विद्याआदि अनन्त
धनवान् । (अमीवहा) अविद्या आदि रोगोंको दूर करने वा कराने । (वसुवित्)
सब वस्तुओंको यथावत् जानने । (पुष्टिर्वर्द्धन) पुष्टि अर्थात् शरीर वा आत्माके बलको-

बढ़ाने और । (तुरः) अच्छे कामों में जल्दी प्रवेश करने वा करनेवाला जगदीश्वर है । (सः) वह । (नः) हमलोगों को उत्तम २ कर्म वा गुणोंके साथ । (सिषक्तु) संयुक्त करे ॥ २८ ॥

भावार्थः— जो इस संसार में धन है सो सब जगदीश्वर काही है मनुष्य लोग जैसी परमेश्वरकी प्रार्थना करे वैसाही उनको पुरुषार्थभी करना जैसे विद्या आदि धनवाला परमेश्वर है ऐसा विशेषण ईश्वर का कह वा सुनकर कोई मनुष्य कृतकृत्य अर्थात् विद्या आदि धनवाला नहीं होसका किन्तु अपने पुरुषार्थसे विद्या आदि रोगों को धनकी वृद्धि वा रक्षा निरंतर करनी चाहिये जैसे परमेश्वर अविद्या आदि रोगोंको दूर करनेवाला है वैसे मनुष्योंको भी उचित है कि आप भी अविद्या आदि रोगों को निरंतर दूर करें जैसे वह वस्तुओं को यथावत् जानता है वैसे मनुष्यों को भी उचित है कि अपने सामर्थ्यके अनुसार सब पदार्थ विद्याओं को यथावत् जाने जैसे वह सबकी पुष्टि को बढ़ाता है वैसे मनुष्यभी सबके पुष्टि आदि गुणोंको निरंतर बढ़ावे जैसे वह अच्छे २ फार्थोंको बनाने में शीघ्रता करता है वैसे मनुष्यभी उत्तम २ कार्योंको त्वरासे करें और जैसे हम लोग उस परमेश्वर की उत्तम कर्मोंके लिये प्रार्थना निरंतर करते हैं वैसे परमेश्वर भी हमसब मनुष्यों को उत्तम पुरुषार्थसे उत्तम २ गुण वा कामोंके आचरण के साथ निरंतर संयुक्त करे ॥ २८ ॥

मानस्त्यस्य सप्तवृत्तिर्वारुणिर्धृतिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । निचृद्गायत्री-
छन्दः । पद्मजः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय उत्पुपदिश्यते ॥

फिरभी उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

**मानः शश्वोऽअरंरूपो धूर्तिः प्रण इत्यस्य ॥ रक्षा-
णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥**

मान । शश्वः । अरंरूपः । धूर्तिः । प्रणम् । इत्यस्य । रक्षः । नः । ब्रह्मणः ।
पते ॥ ३० ॥

पदार्थः— (मा) निषेधार्थ । (नः) अस्माकम् । (शंसः) शंसन्ति

स्तुवंति यस्मिन्तः । (अरूपः) राति ददाति स ररिवान् । न ररिवानररिवान-
तस्य । (धूर्तिः) हिंसा । (मणक्) मणश्यतु । अत्र लोट्थे लुङ् । मंत्रेयंसवह-
रणं इति च्लेलुक् च । (मर्त्यस्य) मनुष्यस्य । मर्त्य इति मनुष्यनामसु पठितम्
निघं० २ । ३ । (रक्ष) पालय । अत्र द्वय चोतस्तिङ् इति दीर्घः । (नः)
अस्मान् । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर । पष्ठ्याः पतिपुत्र० अ० ८ । ३ । ५३ ।
इति विसर्जनीयस्य सकारादेशः ॥ अयं मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । ३ । ५ ।
व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मणस्पते भवत्कृपया नोस्माकं शंसो मा मणक् कदाचि-
न्मा मणश्यतु । याऽरूपः परस्वादायिनो मर्त्यस्य धूर्तिर्हिंसास्ति तस्याः सकाशा-
भोस्मान् सततं रक्ष ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्यैः सदा प्रशंसनीयानि कर्माणि कर्तव्यानि नेतराणि
कस्यचिद्द्रोहो दुष्टानां सगम्य नैव कर्तव्यः । धर्मस्य रक्षेश्वरोपासनं च सदैव कर्त-
व्यमिति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आपकी कृपासे । (नः) हमारी
येदविद्य । (मा) (मणक्) कभी नष्ट मतहो और जो । (अरूपः) दान आदि
धर्मरहित परधन ग्रहण करनेवाले । (मर्त्यस्य) मनुष्यकी । (धूर्तिः) हिंसा अर्थात्
द्रोह है उससे । (नः) हमलोगोंकी निरंतर । (रक्ष) रक्षा कीजिये ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्योंको सदा उत्तम २ काम करना और बुरे २ काम छोड़ना
तथा किसी के साथ द्रोह वा दुष्टोंका संगभी न करना और धर्मकी रक्षा वा परमेश्वरकी
उपासना स्तुति और प्रार्थना निरंतर करना चाहिये ॥ ३० ॥

महिषीणामित्यस्य सप्तधृतिर्वारुणार्घ्यापि । आदित्यो देवता । विराट्पापत्री-
छन्दः । पङ्क्त्यः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिरभी उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगलेमें हमें
किया है ॥

महि त्रीणामवोस्तु द्युत्तमित्रस्यार्यम्णा.
दुराधर्षवरुणस्य ॥ ३१ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युत्तम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुराध
र्षमिति दुःस्वार्थम् । वरुणस्य ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (महि) महत् । (त्रीणाम्) त्रयाणां सकाशात् । अत्र
वा छेदासि सर्वे विधयो भवतीति त्रैलोक्य इति त्रयादेशो न । (अवः) रक्षणादि
कम् । (अस्तु) भवतु । (द्युत्तम्) द्यौर्नीतिः प्रकाशः क्षिपति निवसति यस्मि
स्तत् । (मित्रस्य) बाह्याभ्यन्तरस्थस्य प्राणस्य । (अर्यम्णः) य ऋच्छति
निपच्छत्याकर्षणेन पृथिव्यादीन्सि सूर्यलोकस्तस्य । स्वन्नुत्तन्पूषन् । उ०
१ । १५७ । अनेनाय निपातितः । (दुराधर्षम्) दुःस्वनाधर्षितु योग्य इदम् ।
(वरुणस्य) वायोर्जलस्य वा । वरुणे इति पदनामसु पठितम् । निध० ५।४।
अनेन प्राप्तिसाधनो गृह्यते । अय मन्त्रः शत० २।३।२ । ३७ व्याख्यातः
॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते तव कृपया मित्रस्यार्यम्णो । वरुणस्य च त्रीणां
सकाशाभोस्मार्कं द्युत्तं दुराधर्षं महद्वास्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्राद्ब्रह्मणस्पते । नः । इति पदद्वयानुवृत्ति
विशेषा । मनुष्यस्मर्त्तव्यं पदार्थेभ्यः स्वस्यान्येषा च न्यायेन रक्षणे कृत्वा
राज्यपालनं कार्षमिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) जगतीश्वर आप की कृपासे । (मित्रस्य) बाहिर
वा भीतर रहनेवाला जो प्राणवायु तथा । (अर्यम्ण) जो आकर्षण से पृथिवी आदि पदा
र्थोंको धारण करनेवाला सूर्यनोके और । (वरुणस्य) जल । (त्रीणाम्) इन तीनोंके
प्रकाशसे । (न) हमलोगोंके । (द्युत्तम्) जिसमें नीतिका श्वाश निदाम करता है
वा । (दुराधर्षम्) अतिमृष्टसे ग्रहण करने योग्य इदम् । (महि) बड़े वेदविद्यावी ।
(अवः) रक्षा । (अस्तु) हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में पूर्व मन्त्रसे । (ब्रह्मणस्पते) (न) इन दो पदों की

अनुवृत्ति जाननी चाहिये । मनुष्यों को सब पदार्थों से अपनी वा औरों की न्यायपूर्वक रक्षा करके यथावत् राज्य का पालन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

नहि तेषामित्यस्य सप्तधृतिर्वाक्येऽर्चिः । आदित्यो देवता । निचृद्गायत्री-
छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नहि तेषाममा च न नाध्वसु वारणेषु ॥ ईशे
रिपुर्घशंसः ॥ ३२ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । च न । न । अध्वस्वित्यध्वसु । वारणेषु । ई-
शे । रिपुः । अघशंसः इत्यघशंसः सः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधार्थे । (तेषाम्) परमेश्वरोपासकानां सूर्यप्र-
काशस्थितानां वा । (अमा) गृहेषु । अमेति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३ । ४ ।
(चन) अपि । (न) निषेधार्थे । (अध्वसु) मार्गेषु । (वारणेषु) वारयंति
यैर्युदैस्तेषु वा वारयंति ये चोरदस्युव्याघ्रादयो येषु तेषु (ईशे) समर्थो भवामि
। (रिपुः) शत्रुः । (अघशंसः) योऽप्यानि पापानि कर्माणि शंसति सः । अ-
यं मंत्रः । शत० २ । १ । २ । ३७ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—य ईश्वरो पासकास्तेषाममा गृहेष्वध्वसु वारणेषु च नाप्यघशंसो
रिपुर्नैव्युत्तिष्ठते न खलु तान् बलेशयितुं शक्नोति तं तारचाहमीशे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये धर्मात्मानाः सर्वोपाकारकाः संति नैव क्वापि तेषां भयं
भवति येऽज्ञातशत्रवो नैव तेषां कश्चिदपि शत्रुर्नायने ॥ ३२ ॥

पदार्थः—जो ईश्वरकी उपासना करनेवाले मनुष्य हैं । (तेषाम्) उनके ।
(अमा) गृह । (अध्वसु) मार्ग । और । (वारणेषु) चोर शत्रु डाकू व्याधू आदिके
निवारण करनेवाले संग्रामोंमें । (चन) भी । (अघशंस) पापरूप कर्मोंका कथन
करनेवाला । (रिपुः) शत्रु । (नहि) नहीं म्थित होता और । (न) न उनको बलेश
देनेको समर्थ हो सकता उस ईश्वर और उन धार्मिक विद्वानोंके प्राप्त होनेको मैं । (ई
शे) मर्मर्थ होता हूं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— जो धर्मात्मा वा सबके उपकार करनेवाले मनुष्य हैं, उनको भय नहीं होता और शत्रुओंसे रहित मनुष्यका कोई शत्रुभी नहीं होता ॥ २२ ॥

ते हीत्यस्य वारुणिः सप्तपृतिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । विराट् गोयत्री ।
छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

आदित्यानां किं कर्मास्तीत्युपदिश्यते ॥

आदित्योंका क्या २ कर्म है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ॥
ज्योतिर्यच्छन्त्यजसम् ॥ ३३ ॥**

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति ।
अजसम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(ते) पूर्वोक्ताः । (हि) निश्चये । (पुत्रासः) मित्रार्थम
वरुणाः । (अदितेः) अखण्डितायाः कारणशक्तेः । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (जीवसे)
जीवितुम् । (मर्त्याय) मनुष्याय । (ज्योतिः) तेजः । (यच्छन्ति) ददति ।
(अजसम्) निरंतरम् ॥ अथ मंत्र । शत० २।३।२।३७ व्याख्यात ॥ ३३ ॥

अन्वयः—पुत्रादितेः पुत्रासः पुत्रास्ते हि मर्त्याय जीवसेऽजसं ज्योतिः
प्रच्छन्ति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—एते कारणादुत्पन्नाः प्राणवाय्वादयो नित्यं ज्योतिः प्रय-
च्छन्तः सर्वेषां जीवनाय मरणाय वा निमित्तानि भवन्तीति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—जो (अदितेः) नाशरहित कारणरूपी शक्तिके । (पुत्रासः)
बाहिर भीतर रहनेवाले प्राण सूर्यलोक पवन और जलआदि पुत्र हैं । (ते) वे (हि)
ही । (मर्त्याय) मनुष्योंके मरणे वा । (जीवसे) जीनेके लिये । (अजसम्) निर-
तर । (ज्योतिः) तेज या प्रकाशके । (यच्छन्ति) देते हैं ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो ये कारण रूपी समर्थ पदार्थोंमें उत्पन्न हुए प्राण सूर्यलोक वायु-

वा, जल आदिपदार्थ हैं वे ज्योति अर्थात् तेजको देते हुए सब प्राणियोंके जीवन वा मरनेके लिये निमित्त होते हैं ॥ ३३ ॥

कदाचनेत्यस्य, मधुच्छन्दा अपिः । इन्द्रो देवता । पथ्या बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह इन्द्र, कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सश्वासि दाशुषे ।
उपोपेन्तु मघवन्भूयऽइन्नुते दानं देवस्य पृ-
च्यते ॥ ३४ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वासि । दाशुषे । उपोपे-
त्युप उपऽङ्गुत् । नु । मघवन्मिति । मघवन् । भूय । इत् । नु । ते । दानम् ।
देवस्य । पृच्यते ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले । (चन) आकांक्षायां । (स्तरीः)
यः सुखैः स्तृणात्याच्छादयति सः । अत्र अनेन ७०. ३।१२०। इति ईः प्र-
त्ययः । (असि) भवति । (न) निषेधार्थे । (इन्द्र) सुखमदेश्वरः । (सश्वा-
सि) जानासि प्रापयसि वा । सश्चतीति गतिकर्मसु पठितम् । नियं० २।१४।
(दाशुषे) विद्यादिदानकर्त्रे । (उपोप) साधोप्ये । (इत्) एति जानात्यनेन
तदिज्ञानम् । (नु) क्षिप्रम् । न्विति क्षिप्रनामसु पठितम् । नियं० २।१५।
(मघवन्) परमधनवन् । (भूयः) पुनः । (इत्) एव । (नु) क्षिमे । (ते)
तव । (दानम्) दीयमानम् । (देवस्य) कर्मफलप्रदातुः । (पृच्यते), सपृच्य-
ते ॥ अयं मंत्रः । शतं० २।३।२।३८। व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यदा त्वं स्तरीरसि तदा दाशुषे कदाचनेन्तु न सश्वासि
तदा हे मघवन् देवस्य ते तव दानं तस्मै दाशुषे भूयः कदा चनेन्तु नोप-
पृच्यते ॥ ३४ ॥

प्रवृत्त करे इस लिये । और प्रार्थनाका मुख्य सिद्धांत यही है कि जैसी प्रार्थना करनी वैसाही पुरुषार्थसे कर्मका आचरण भी करना चाहिये ॥ ३५ ॥

परितइत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निदेवता । निचृद्वायत्री छन्दः ।

पद्मः स्वरः ॥

स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

परिं ते दूढभो रथोऽस्मामँरऽअश्नोतु विश्वतः ॥
येन रक्षसि दाशुपः ॥ ३६ ॥

परिं । ते । दूढभः । दुर्दभऽइति दुःऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्नोतु ।
विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुपः ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (परि-) सर्वतः । (ते) तव व्यापकेश्वरस्य । (दूढभः)

दुःखेन दमिंतुं हिसितुं योग्य । अत्र दंभुपातोः खलु प्रत्ययः । दुरोदाशनाशदभभ्येषु
ऊत्यं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्य द्रुत्वम् । अ० ६ । ३ । १०० । एतत्सूत्रभाष्योक्तवा-
र्तिकेन नकारलोपेन चास्य सिद्धिः । (रथः) रथे जानाति येन स रथः ।
रथो रथतर्गेतिवर्मणः स्थिरतर्वा स्माद्विपरीतस्य रथमाणोस्मिंस्तिष्ठतीति वा
रथेर्वा रसतेर्वा । नि० २ । १३ । (अस्मान्) भवदाशासेवकान् । (अश्नोतु)
अश्नुताम् । व्याप्नोतु । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । (विश्वतः) सर्वतः । (येन)
मानेन । (रक्षसि) पालयामि । (दाशुपः) विद्यादिदानकर्तृन् । अयं मंत्रः ।
तान० २ । ३ । १४०—४२ व्याख्यानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर, त्वं येन रथेन दाशुपो विश्वतो रक्षसि स ते तव-
दूढभो रथो विद्वानं विश्वतो रक्षितुमस्मान्पर्यश्नोतु सर्वतः मामोतु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वाभिरक्षकस्य परमेश्वरस्य विज्ञानस्य च प्राप्तये प्रार्थनापुरुषार्थौ नित्यं कर्तव्यौ । यतो रक्षिताः संतो वयमसन्निधाऽधर्मादिदोषा मृत्युवत् सद्दिघाघर्षादिशुभगुणान्प्राप्य सदा सुखिनः स्यामिति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । (येन) जिस ज्ञान से । (दाशुषः) विद्यादि दान करनेवाले विद्वानों को । विश्वतः) सब ओरसे । (रक्षसि) रक्षा करते और जो । (ते) आपका । (दृढमः) दुःखसेभी नहीं नष्ट होने योग्य । (रथः) सब को जानने योग्य विज्ञान सब ओरसे रक्षा करने के लिये है वह । (अस्मान्) आपकी आज्ञाके सेवन करनेवाले हम लोगों को । (परि) सब प्रकार । (अभोतु) प्राप्त हो ॥

भावार्थः—मनुष्यों को सबकी रक्षा करनेवाले परमेश्वर वा विज्ञानकी प्राप्ति के लिये प्रार्थना और अपना पुरुषार्थ नित्य करना चाहिये जिससे हम लोग अविद्या-अधर्म आदि दोषों को त्याग करके उत्तम २ विद्या धर्म आदि शुभगुणों को प्राप्त होके सदा सुखी हों ॥ ३६ ॥

भूर्भुवःस्वः । प्रजापतिर्देवता । ब्राह्मण्युष्णिक् छन्दः ।

अपभः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

किर उस जगदीश्वरकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात्सुवीरौ
वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजाम् पाहि शश्व-
स्यं पशून्मे पाह्यर्थयपितुमर्मे पाहि ॥ ३७ ॥

भूः । भुवः । स्वः । स्वरिति स्वः । सुप्रजाऽश्वौ सुप्रजाः । प्रजाभिरिति प्र-
जाभिः । स्याम् । सुवीरुऽश्वौ सुवीरैः । वीरैः । सुपोषऽश्वौ सुपोषः । पोषैः ।
नर्यं । प्रजामिति प्रजाम् । मे । पाहि । शश्वस्यं । पशून् । मे । पाहि । अर्थय ।
पितुम् । मे । पाहि ॥ ३७ ॥

वेदयति प्रापयति स भौतिकोग्निर्वा । अत्र विदिमुजिभ्यां विश्व । ३०४।२४३
 अनेनासिः प्रत्ययः । (अस्मभ्यम्) उपासकेभ्यो यज्ञानुष्ठानेभ्यो वा । (वसु-
 विचर्मम्) वसुन्पृथिव्यादिलोकान्वेति । सोतिशयितस्तम् । पृथिव्यादिलोकान्
 वेदयति सूर्यरूपस्याग्निरेतान्प्रकारय प्रापयति स वसुवित् । अतिशयेन वसुविदि-
 ति वसुविचर्मो वा । तम् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूपेश्वर विज्ञापको भौतिको वा ।
 (संप्रादः) यः सम्प्राजते प्रकाशते सः । (अभि) आभिमुख्ये । (पुष्पम्)
 प्रकाशकारकमुत्तमं यशः । पुष्पं द्योततेत्यशो नाशं वा । नि० ५।५। (अभि)
 आभिमुख्ये । (सहः) उत्तमं बलम् । सह इति बलनामसु पठितम् । निध०
 २।६। (आ) समतात् । (यच्छस्व) विस्तारय विस्तारयति वा । अत्र पक्षे
 लब्धे लौट् । अलो यमहनः । अ० १।३।२८। अनेनात्मनेपदम् । आहूयैर्वकोप
 मपानुविस्तारार्थे । अग्रं मंत्रः शत० २।३।३।७८ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सम्राट् अग्ने जगदीश्वर त्वम् अस्मभ्यं पुष्पं सहरचाभ्यापच्छस्व
 विस्तारये । एतदर्थं वयं वसुवित्तमं विश्ववेदसं त्वामभ्यागन्म प्राप्नुयामेत्येकः ।
 यः सम्राट् अग्ने यमग्निरस्मभ्यं सहरचाभ्यापच्छति सर्वतो विस्तारयति तं वसुवि-
 त्तमं विश्ववेदसमग्निं वयमभ्यागन्म प्राप्नुयामेति द्वितीयः ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थः—अत्र लोपालंकारः । मनुष्यैः परमेश्वरभौतिकान्भ्योर्गुणविज्ञा-
 नेन तदनुसारानुष्ठानेन संबन्धः कीर्तिबले नित्यं विस्तारणीयेति ॥

पदार्थः—हे । (सम्राट्) प्रकाशस्वरूप । (अग्ने) जगदीश्वर आग । (अ-
 स्मभ्यम्) उपासना करने वाले हमलोगोंके लिये । (पुष्पम्) प्रकाशस्वरूप उत्तम यश वा ।
 (सह) उत्तम बलको । (अम्यापच्छस्व) सब ओर से विस्तारयुक्त कृतेहो इस लिये हम
 लोग । (वसुविचर्मम्) पृथिवी आदिलोकोंके जानने वा । (विश्ववेदसम्) सब मुलोंके
 जाननेवाले आपको । (अभ्यागन्म) सब प्रकार प्राप्त होवे ॥ १ ॥ जो यह । (स-
 म्राट्) प्रकाश होनेवाला । (अग्ने) भौतिक अग्नि ॥ (अस्मभ्यम्)
 यज्ञके अनुष्ठान करनेवाले हम लोगोंके लिये । (पुष्पम्) उत्तम

‘यं धौ’ । (‘सह’-‘उत्तमं २ वलं’ को । (अभ्यायच्छुल) सब प्रकार विस्तारयु-
क्त करता है उस । (चमुवित्तमम्) पृथिवी आदि लोकों को सूर्यरूप से प्रकाश करके
प्राप्त करने वा । (निबवेदसम्) सब मुखों को बनानेवाले अग्निको हम लोग (अभ्या-
गम्) सब प्रकार प्राप्त होने ॥ २ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है ॥ मनुष्यों को परमेश्वर वा भौतिक अ-
ग्निके गुणोंको जानने वा उसके अनुसार अनुष्ठान करने से कर्त्ति यश और बलका वि-
स्तार करना चाहिये ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गर्हपतिर्गार्हपत्यः । अग्निर्देवता । अग्निर्गृहपति उन्दः ।

॥ ३९ ॥

मध्यमः स्वरः ।

॥ अथेश्वर भौतिकावग्नी उपदिश्येते ॥

अब अगले मंत्र में ईश्वर और भौतिक अग्निका उपदेश किया है ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायां वसुवि-
त्तमः ॥ अग्नें गृहपतेभिद्युम्नसुभि सह आर्य-
च्छस्व ॥ ३९ ॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरिति गृहपतिः । गार्हपत्यइति गार्हपत्यः ।
प्रजायां इति प्रजायाः । वसुविच्छस्वइति वसुविच्छस्वः । अग्नें । गृहपत
इति गृहपते । अग्ने । वसुम्नसुभि । सहः । आ । अच्छस्व ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(अयम्) प्रत्यक्षो वक्ष्यमाणः । (अग्निः) ईश्वरो विद्युत्सु
यों ज्वालापयो भौतिको वा । (गृहपतिः) गृहाणा स्थानविशेषाणां पतिः पा
लनहेतुः । (गार्हपत्यः) गृहपतिना सयुक्त । अथ गृहपतिना सयुक्ते ऋषयः । अ०
४।१।११। अनेन ऋषयः प्रत्ययः । इदं पद मर्दिपरादिभिर्विपरिवर्तितानि विरहत्वात्
गृहस्य पतिः पालन इत्यशुद्ध व्याख्यातम् । (प्रजायाः) विद्यमानायाः ।
(वसुवित्तमः) यो वसुनि द्रव्याणि वेदयति प्रापयति सोनिशयितः । (अग्ने)
अयमग्निः । (गृहपते) गृहाभिरुत्तमेश्वर गृहाणा पालयिता वा । (अग्ने)

पदार्थः—हे (पुरीष्य) कमोंके पूरण करनेमें अतिकुशल । (अग्ने) उत्तमसे उत्तम पदार्थोंके प्राप्त करानवाले विद्वान् आप जो । (अयम्) यह । (पुरीष्य) सब सुखोंके पूर्ण करनेमें अत्युत्तम । (रयिमान्) उत्तम २ धनयुक्त । (पुष्टिर्वर्द्धन) पुष्टि को बढ़ानेवाला । (अग्नि) भौतिक अग्नि है उससे हम लोगों के लिये । (अग्निधुन्यम्) उत्तम २ ज्ञानको सिद्ध करनेवाले धन वा । (अग्निसह) उत्तम २ शरीर और अत्मा के बलोंने ॥ (आयच्छस्व) सब प्रकारसे विस्तारयुक्त कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों के परमेश्वर की कृपा वा अपने पुरुषार्थमें अग्निविद्या को ॥ पावन करके अनेक प्रकारके धन और बलों को विस्तारयुक्त करना चाहिये ॥ ४० ॥

गृहा गेत्पस्यासुरिर्धृषिः । वास्तुरग्निर्देवता । आर्षी पंक्तिश्छन्दः ।

पचमः स्वरः ॥ ४१ ॥

॥ अथ गृहाश्रमानुष्ठानमुपादिश्यते ॥

अथ अगले मंत्रमें गृहाश्रम के अनुष्ठान का उपदेश किया है ।

—गृहा मा विभीत मा वैपध्वमूर्ज्जं विभ्रत ए-
मसि ॥ ऊर्जं विभ्रह सुमनाः सुमेधा गृहानमि-
मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

गृहा । मा । विभीत । मा । वैपध्वम् । ऊर्जम् । विभ्रतः । आ । इमसि ॥
ऊर्जम् । विभ्रह् । सु । सुमना इति सुसमनाः । सुमेधा इति सुमेधाः । गृहान् ।
आ । इमि । मनसा । मोदमान ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(गृहा) गृहानि ब्रह्मचर्याश्रमानतरं गृहाश्रमं ये मनुष्यास्त-
त्संग्रहो । (मा) निषेधार्थे । (विभीत) भयं कुरु । (मा) मातिषेधे (वैप-
ध्वम्) कपध्वम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (विभ्रत) धारयतः । (आ) समता-
त् । (इमसि) माप्नुमः । अग्नेदतो मसीतीदादेशः । (ऊर्जम्) अनेकाविध य-
त्नम् । (विभ्रत्) धारयन् । (च) युष्मान् । (सुमना) शोभने मनो विज्ञा-
न यस्य सः । (सुमेधाः) सुष्ठु मेधा धारणावती-सगमिका धीर्यस्य
सः । (गृहान्) गृहाश्रमस्थान् बिभुष । (आ) समतात् । (इमि)

प्राप्तुं । अत्र लिख्ये लट् । (मनसा) विज्ञानेन । (मोदमानः) हर्षोत्साह-
युक्तः । एतदादिमन्त्रत्रयम् । शत ० २।२।३। १४ । व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचर्येण कृतविद्या गृहश्रमिण ऊर्जं विभ्रतो गृहा मनु-
ष्या यूपं गृहाश्रमं प्राप्नुत । तदनुष्ठानान्मा विभीत मा वेपथ्वं च । ऊर्जं विभ्रतो
वपं युष्मान्गृहानेमसि समन्तात्प्राप्नुमः । ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वो युष्माकं मध्ये स्थित्वैव गृहाश्रमे वर्त-
मानः सुमनाः सुमेधा मनसा मोदमानः ऊर्जं विभ्रत्सहस्रं सुखान्येभि नित्यं प्राप्नु-
याम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पूर्णब्रह्मचर्याश्रमं संसेव्य युवावस्थायां स्वयंवराविधा-
नेन स्वतुल्यस्वभावविद्यारूपफलवतीं सुपरीक्षितां स्त्रीपुद्गाह शरीरात्मवलं संपाद्य
संतानोत्पत्तिं विधाय सर्वैः साधनैः संप्रचर्चहारैश्च स्थातव्यम् । नैव केनापि
गृहाश्रमानुष्ठानात्कदाचिद्वैतव्यं कर्पनीयं च कुतः । सर्वेषां सद्यश्चहाराणामाश्रमाणां
च गृहाश्रमो मूलमस्त्यत एव सम्यगनुष्ठानं । नैतन्न विना मनुष्यवृद्धीराज्य-
सिद्धिश्च जायते ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचर्याश्रम से सब विद्याओं को ग्रहण किये गृहाश्रमी तथा । (ऊर्जम्)
शौर्यादिपराक्रमों को । (विभ्रतः) धारण किये और (गृहाः) ब्रह्मचर्याश्रम के अनंतर
अर्थात् गृहस्थाश्रम को प्राप्त होने की इच्छा करते हुए मनुष्यो तुम गृहस्थाश्रम को यथा-
वत् प्राप्त होओ इस गृहस्थाश्रमके अनुष्ठानसे । (मा विभीत) मत डरो तथा । (मा
वेपथ्वम्) मत कंपो तथा पराक्रमों को धारण किये हुए हम लोग । (गृहान्) गृहस्था-
श्रमको प्राप्त हुए तुम लोगोंको । (एमसि) नित्य प्राप्त होते रहें और । (वः) तुम
लोगों में स्थित होकर इस प्रकार गृहस्थाश्रममें वर्तमान । (सुमनाः) उत्तम ज्ञान । (सु-
मेधाः) उत्तमबुद्धियुक्त । (मनसा) विज्ञानसे । (मोदमानः) हर्षोत्साहयुक्त । (ऊ-
र्जम्) अनेक प्रकारके बलों को (विभ्रत्) धारण करता हुआ मैं अत्यंत सुलौकी । (ए-
भि) निरंतर प्राप्त होऊं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को पूर्ण ब्रह्मचर्याश्रम को सेवन करके युवावस्था में स्वयं-
वरके विधानकी रीतसे दोनोंके तुल्य स्वभाव विद्यारूप बुद्धि और बल आदि गुणों को
देखकर विवाह कर तथा शरीर आत्मा के बलको सिद्ध कर और पुत्रोंको उत्पन्न करके
सब साधनों से सम्पन्न-व्यवहारोंमें स्थित रहना चाहिये तथा किसी मनुष्यको गृहस्थाश्र-

क्षेमाय । वः शान्त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शम्भम् । शयोरिति शम्भयोः ।
शयोरिति शम्भयोः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उपहृताः) समीप्य प्रापिताः । (ईह) अस्मिन्गृहाश्रमे संसारे
वा । (गावः) दुग्धप्रदा धेनवः । (उपहृताः) समीप्य प्रापिताः (अजावयः)
अजाश्चावयश्च ते । (अथो) अनन्तर्ये । (अन्नस्य) प्राणधारणस्य निरन्तरमुख
स्य च हेतु । कटु ० उ० ३।१० इत्यनघातोर्नः प्रत्ययः । धापृवस्यज्य ० उ० ३।
६। इत्यनघातोर्नः प्रत्ययः । (कीलालः) उच्चमात्रादिपदार्थसमूहः । कीलाल
इत्यन्ननामसु पठितम् । निघ० २।७। (उपहृतः) सम्पक् प्रापितः । (गृहेषु)
निवसनीयेषु मासोदेषु । (नः) अस्माकम् । (क्षेमाय) रक्षाय (वः)
युष्माकम् । (शान्त्यै) सुखाय । (प्रपद्ये) प्राप्नोमि । (शिवम्) कल्याणम् ।
(शम्भम्) सुखम् । (शयोः) कल्याणवतः साधनात्कर्मणः सुरवती ज्ञा ।
(शयोः) सुखात् । अत्रोभयत्र कशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः । अ० ५।२। १३८।
इति शम्भोऽयस्प्रत्ययः । शिव शम्भं चेति सुखनामसु पठितम् । निघ० ३।६। ४३॥

अन्वयः—इदास्मिन्संसारे वा युष्माक शान्त्यै नोस्माक क्षेमाय गृहेषु
गाव उपहृता अजावय उपहृता अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतोस्त्वेव कुर्वन्मह
गृहस्यः शयोः शिवः शम्भं च प्रपद्ये ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थैरीश्वरोपासनाज्ञापालनाभ्यां गोहस्त्यश्वादीन् पशून्
भक्ष्यभोज्यलेह्यचूष्यान् पदार्थाद्योपसंचित्य स्वेषामन्येषां च रक्षणं कृत्वा विश्वा
नयर्मपुरुषार्थै रैहिकप्रार्थार्थिके सुखे संसेधनीये नैव केनाचिदालस्यं स्यात्तद्व्ययम् ।
किंतु । ये मनुष्याः पुरुषार्थवन्तो भूत्वा धर्मेण चक्रवर्तिराज्यादीनुपाज्यं सरच्चो
जीव सुखानि प्राप्नुयति ते श्रेष्ठः गण्यन्ते नेतरे ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(ईह) इस गृहस्थाश्रमे वा संसार में । (वः) तुम लोगों के (शान्त्यै)
सुख (नः) हमलोगों की । (क्षेमाय) रक्षा के । (गृहेषु) निवास करने योग्य स्थानों में
जो । (गाव) दूध देनेवाली गौ आदि पशु । (उपहृताः) समीप प्राप्त किये वा ।
(अजावय) भेड बकरी आदि पशु । (उपहृताः) समीप प्राप्त हुए । (अथो) इसके
अनन्तर । (अन्नस्य) प्राण धारण करनेवाले । (कीलाल) अन्न आदि प

दार्यों का समूह । (उपहृता) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआ हो इन सब की रक्षा करता हुआ जो मैं गृहस्थ हूँ सो (श्रयो) सब सुखोंके साधनों से । (शिवम्) कल्याण वा । (शम्भम्) उत्तम सुखों को । (प्रपद्ये) प्राप्त होऊँ ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को योग्य है कि ईश्वर की उपासना वा उसकी आज्ञा के पालने से गौ हाथी घोड़े आदि पशु तथा भोजन पीनेयोग्य खादु पदार्थों का समूह कर अपनी वा औरोंकी रक्षा करके ज्ञान धर्म विद्या और पुरुष से इस लोक वा परलोक के सुखों को सिद्ध करना चाहिये किन्तु किसी पुरुषार्थ को आलस्य में नहीं रहना चाहिये किन्तु सब मनुष्य पुरुषार्थ वाले होकर धर्म से चक्रवर्ति राज्य आदि धनों को समूह कर उनकी अच्छे प्रकार रक्षा करके उत्तम सुखों को प्राप्त हों इससे अन्यथा मनुष्यों को वर्तना न चाहिये क्योंकि अन्यथा वर्तनेवालों को सुख कभी नहीं होता ॥४३॥

प्रधासिन इत्यस्य प्रजापतिर्ह्यपिः । परुतो देवता । गायत्री छन्दः ॥

पदजः स्वरः ॥

॥ पुनर्गृहस्थैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

गृहस्थ मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रधासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ॥ केरं-

भेरां सजोषसः ॥ ४४ ॥

प्रधासिन इति प्रधासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ॥ मर-
भेरा । सजोषम इति सजोषसः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (प्रधासिनः) प्रयस्तुपत्तु शीलमेवा तान् । (हवामहे) आ हवामहे । (मरुत) विदुषोऽतिथीन् । (च) समुच्चये । (रिशादसः) रिशान्द्रो पान् शत्रून् आदति हिंसति तान् (करभेरा) अविद्याहिंसनेन । अत्र क हिंसाया वित्यस्माद्धातोर्गोडुलकादौणादिकोऽभच् प्रत्ययः । (सजोषसः) समानमीनि सेविनः । अय मंत्रः शत ७२१३१३११ व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः— वय करभेरा सजोषसो रिशादसः प्रधासिनोऽतिथीन्मस्त अ त्विजश्च हवामहे ॥ ४४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वैद्यशूरोरान्यद्वसपादकान् मनुष्यानाह्य सेरित्वा ते भ्यो विद्याशिक्षा नित्य सग्राधाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— हमलोग । (करमेण) अविद्यारूपी दुःख होने से अलग होके । (सजोप्तः) बराबर प्राप्ति के सेवन करमे । (रिषादसः) दोष वा शत्रुओं को नष्ट करने और । (प्रपासिनः) पके हुए पदार्थों के भोजन करनेवाले अतिथि लोग और (मरुतः) यज्ञ करनेवाले विद्वान् लोगों को । (इवामहे) सत्कारपूर्वक नित्यमति मुताते रहें ॥ ४४ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को उचित है कि वैषक शूरीरता और यज्ञ को सिद्ध करने वाले मनुष्यों को बुलाकर उनकी यथावत् सत्कारपूर्वक सेवा करके उनसे उत्तम विद्या वा शिक्षाओं को निरंतर ग्रहण करें ॥ ४४ ॥

यद्ग्राम इत्यस्य मजापातिर्ऋषिः । मरुतोदेवता । स्वरादनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थकृत्यमुपदिश्यते ॥

फिर अगले मंत्र में गृहस्थों के कर्मों का उपदेश किया है ॥

येद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्रिये । यदेन-
श्चकृमा वयमिदन्तद्वं यजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इन्द्रिये । यत् ।
एनः । चकृम । वयम् । इदम् । तत् । अने । यजामहे । स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः— (यत्) यस्मिन् वक्ष्यमाणे । (ग्रामे) शालासमुदाये । गृह-
स्थः सेविते । ग्राम इत्युपलक्षणं नगरादीनाम् । (यत्) यस्मिन्वक्ष्यमाणे
(अरण्ये) वानप्रस्थैः सेविते एकांतदेशे वने । (यत्) यस्यां वक्ष्यमाणायाम् ।
(सभायाम्) विद्वत्समूहशोभितायाम् । (यत्) यस्मिन्श्चेष्टे । (इन्द्रिये)
मनसि श्रोत्रादी वा । (यत्) वक्ष्यमाणम् । (एनः) वामम् । (चकृम)
कर्महे करिष्यामः वा । अत्र लङ्लुटोरर्थे लिट् । अन्येषामपीति
दीर्घश्च । (वयम्) कर्मनुष्ठतारो गृहस्थाः । (इदम्) प्रत्य-

क्षमनुष्ठीयमानं करिष्यमाणं वा । (तत्) कर्म । (अथ) दूरीकरणे । (यजामहे) संगच्छामहे । (स्वाहा) सत्यवाचा । स्वाहेति वाङ्मात्रमु पठितम् । निघञ् १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४।३।२५। व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयं यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये यद्यत्रैतच्छक्रम्-स्तद्व यजामहे दूरीकृत्यः । यद्यत्र तत्र स्वाहा सत्यवाचा पुण्यकर्म चक्रम् तत्तत्सर्वं संगच्छामहे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—चतुराश्रमस्थैर्मनुष्यैर्मनसा वाचा कर्मणा सदासत्त्वं कर्माचर्य पापं त्यक्त्वा सभाविद्याशिक्षाप्रचारेण प्रजायाः सुखोन्नतिः कारयेति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ययम्) कर्मके अनुष्ठान करनेवाले हमलोग । (यत्) (ग्रामे) जो गृहस्थोंसे सेवित ग्राम । (यत्) (अरण्ये) वानप्रस्थोंने जिस वन की सेवा की हो (यत्सभायाम्) विद्वान् लोग जिस समाजों सेवा करतेहों और (यत्) (इन्द्रिये) योगीलोग जिस मन वा श्रोत्रादिकों की सेवा करतेहों उसमें स्थित होके जो (एनः) पाप वा अधर्म । (चक्रम्) करा वा करेंगे सो सब (अथयजामहे) दूर करते रहें तथा जो २ उज २ उक्त स्थानोंमें । (स्वाहा) सत्यवाणीमें पुण्य वा धर्माचरण (चक्रम्) करना योग्य है । (तत्) उस २ को । (यजामहे) प्राप्त होते रहें ॥ ४५ ॥

भावार्थः—चारों आश्रमोंमें रहनेवाले मनुष्योंको मन वाणी और कर्मोंसे सत्य कर्मोंका आचरण कर पाप वा अधर्मों का त्याग करके विद्वानोंकी समा विद्या तथा उत्तम २ शिक्षाके प्रचार करके प्रजाके सुखोंकी उन्नति करनी चाहिये ॥ ४५ ॥

मोक्षं इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । इन्द्रमाकृतौ देवते । भुरिक्पांक्ति-

इच्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

ईश्वरशूरवीरसहायेन युद्धे विजयी भवतीत्युपदिश्यते ॥
ईश्वर और शूरवीरके सहाय से युद्धमें विजय होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मो पूर्णाऽइन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हिष्माति शु-

मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हवि-
ष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

मोऽइति मो । सू । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्स्विति पृत्तेऽसु । देवैः । अस्ति ।
हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यवयाः । महः । चित् । यस्य ।
मीढुष । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(मो) निषेधार्थे । (सू) शोभनार्थे । निपातस्य चेति दी-
र्घः । (नः) अस्मान् । (इन्द्र) जगदीश्वर सुवीर वा । (अत्र) अस्मिन् स
सारे (पृत्सु) संग्रामेषु । पृत्स्विति संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। (दे-
वैः) विद्वाजिः शूरैः ॥ (अस्ति) । (हि) खलु । (स्म) वर्तमाने । निपातस्य
चेति दीर्घः । (ते) तव (शुष्मिन्) अनंतबलवन् पूर्णबलवन् वा । शुष्मि-
ति बलनामसु पठितम् । निघं० २।१। (अवयाः) अवयजते विनिगृह्णाति ।
(महः) महत्तरम् । (चित्) उपमार्थे । (यस्य) वक्ष्यमाणस्य । (मीढुषः)
विद्यादिसङ्गुणसेचकान् । (यव्या) येषु साधूनि हवींषि यव्यानि । अत्र शे-
खन्दसीति शेलोपः (हविष्मतः) प्रशस्तानि हवींषि विन्द्यते येषु तान् । (म-
रुतः) अतिवजः । (वन्दते) स्तौति तद्गुणान्प्रकाशयति । (गीः) वाणी ।
गीरिति वाहनामसु पठितम् । निघं० १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४। ३।
२।६—२८ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र शूरवीरेश्वर कृपया त्वमत्र पृत्सु देवैर्विद्वाजिः सहितान्
नोस्मान् सु रत्न मो हिंषि । हे शुष्मिन् स्म ते तव महो गीर्ह्येतान् मीढुषो ह-
विष्मतो मरुतो वन्दते चिदेते त्वां सततं वन्दन्तेऽभिवाद्यानन्दयन्तीव योऽवया य
जमानोऽस्ति स त्वदाशया पानि यव्या यव्यानि हवींष्यग्नी जुहोति तानि सर्वा-
न् प्राणिनः सुखयतीति ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । यद्वा मनुष्याः परमेश्वरमाराध्य

सम्पत् सामग्रीः कृत्वा युद्धेषु शत्रून् विजित्य चक्रवर्तिराज्यं प्राप्य सम्पान्य
महान्तमानसं सेवते तदा सुराज्यं जायत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे । (इन्द्र) शूरवीर आप । (अत्र) इस लोकमें । (पृथु)
युद्धों में । (देवै) विद्वानों के साथ । (न) हमलोगों की । (सु) अच्छे प्रकार
रक्षा कीजिये । तथा । (मो) मत हनन कीजिये । हे । (शुष्मिन्) पूर्णबलयुक्त
शूरवीर । (हि) निश्चय करके । (चित्) जैसे । (ते) आपकी । (मह) बड़ी ।
(गी) वेदप्रमाणयुक्तवाणी । (मीदुष) विद्या आदि उत्तम गुणोंके सँचने वा ।
(हविष्मत) उत्तम २ हवि अर्थात् पदार्थयुक्त । (भरतः) ऋतु २ में यज्ञ करनेवाले
विद्वानोंके । (वन्दते) गुणों का प्रकाश करती है जैसे विद्वान्लोक आपके गुणोंका
हमलोगों के अर्थ निरंतर प्रकाश करके आनंदित होते हैं वैसे जो । (अबया) यज्ञ
करनेवाला यत्नमान है वह आपकी आज्ञा से जिन । (यव्या) उत्तम २ यव आदि
अन्नको अग्निमें होम करता है वे पदार्थ सब प्राणियोंको सुख देनेवाले होते हैं
॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें उपमालकार है । जब मनुष्यलोक परमेश्वरकी आराधना
कर अच्छे प्रकार सब सामग्री को संग्रह करके युद्ध में शत्रुओं को जीतकर चक्रवर्ति राज्यको
प्राप्त कर प्रजाका अच्छेप्रकार पालन करके बड़े आनंद को सेवन करते हैं तब उत्तम राज्य
होता है ॥ ४६ ॥

अक्रान्त्यस्यागस्त्य अपिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।
गाधार स्वरः ॥

॥ के यज्ञयुद्धादिकर्माणि कर्तुं योग्या भवन्तीत्युपदिश्यन्ते ॥
कौन २ मनुष्य यज्ञ युद्ध आदि कर्मोंके करने को योग्य होते हैं इस विषयका उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

अक्रान् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ।
देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तुं प्रेतं सचाभुवः ॥ ४७ ॥

अक्रान् । कर्म । कर्मकृतः इति कर्मकृतः । सह । वाचा । मयोभुवेति मय-
भुवा । देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तुम् । प्रेतं । सचाभुवः इति
सचाभुवः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अक्रन्) कुर्वन्ति । अत्र लिङ्ग्ये लुङ् । मंत्रे घमह्वर० इति ज्ञेतेर्लु । (कर्म) कर्तुरीप्सिततमं कर्म । अ० १ । ४।४ ६ । कर्तुर्यदीप्सितमभीष्टयोग्यं चेष्टामयमुत्तेषणादिकमस्ति तत्कर्म । (कर्मकृतः) ये कर्माणि कुर्वन्ति ते । (सह) संगे । (वाचा) वेदवाण्या । स्वकीयया वा (मयोभुवा) या मयः सुखं भावयति तथा सत्यभियमंगलकारिण्या । मय इति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । अत्रांतर्गतोऽययः किप्चेति धिप् । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणसुखेभ्यो वा । (कर्म) क्रियमाणम् । (कृत्वा) अनुष्ठाय । (अस्तम्) सुखमयं गृहम् । अस्तमिति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३ । ४ । (म) प्रकृतार्थे । (इत) प्राप्नुवन्ति । अत्र व्यत्ययो लुङ्ग्ये लोङ् च । (सचाभुवः) ये सचा परस्परं संग्यनुपक्षिणो भवन्ति ते । अयं मंत्रः । शत० २ । ४ । १३ । २९ । व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—ये मयोभुवा वाचा सह सचाभुवः कर्मकृतः कर्म कर्माकृतं एतत्कृत्वा देवेभ्योस्तं सुखमयं गृहं मेत प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्नित्यं पुरुषार्थे वर्तितव्यम् । न कदाचिदालस्ये स्यात्तद्व्यम् । तथा वेदविद्यासंस्कृतया वाण्या सह भवितव्यम् । नच मूर्खत्वेन सदा परस्परं मीत्या सहायः कर्तव्यः ये चैवंभूतास्ते दिव्यसुखयुक्तं मोक्षार्ण्यं व्यापहारिकं चानन्दमाप्स्य मोदते न चैवमलसा इति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—जो मनुष्यलोग । (मयोभुवा) सत्यप्रिय मंगलके करानेवाली (वाचा) वेदवाणी वा अपनी वाणीके । (सह) साथ । (सचाभुवः) परस्पर संगी होकर । (कर्मकृतः) कर्मोंको करते हुए । (कर्म) अपने अभीष्ट कर्मको । (अक्रन्) करते हैं वे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा उत्तम २ गुण सुखोंके लिये । (कर्म) करने योग्य कर्मका । (कृत्वा) अनुष्ठान करके । (अस्तम्) पूर्णसुखयुक्त घरको । (मेत) प्राप्त होते हैं ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको योग्य है कि सर्वथा आलस्यको छोड़कर पुरुषार्थहीमें निरंतर रहके मूर्खपन को छोड़कर वेदविद्यासे शुद्ध किई हुई वाणीके साथ सदा पठें और परस्पर मीति करके एक दूसरेका सहाय करें जो इस प्रकारके मनुष्य

हैं वेही अच्छे २ मुखयुक्त मोक्ष वा इस लोकके सुखोंको प्राप्त होकर आनंदित होते हैं
अन्य अर्थान् आलसी पुरुष आनंदको कभी नहीं प्राप्त होते ॥ ४७ ॥

अवभृथेत्यस्यौर्ध्वाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मचर्यमुद्गुच्छन्द ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ यज्ञानुष्ठातृकृत्यमुपदिश्यते ॥

अथ अगले मंत्रमें यज्ञके अनुष्ठानकरनेवाले यजमानके कर्मोंका उपदेश किया है ॥

अवभृथ निचुम्पुणं निचेरुरसि निचुम्पुणः ।
अव देवैर्देवकृतमेनोयासिपमव मर्त्यैर्मर्त्यकृत-
म्पुरुराद्याँ देव रिपस्पाहि ॥ ४८ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण । निचेरुरिति निचेरुः ।
आसि । निचुम्पुणइति निचुम्पुणः ॥ अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृत-
तम् । एनः । आसिपम । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतम् ।
पुरुराद्याँ इति पुरुःराव्याँ । देव । रिपः । पाहि ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) विद्याधर्मानुष्ठानेन शुद्ध । अत्र अवे भृथः ।
उ० २ । ३ । इति वयन् प्रत्ययः । (निचुम्पुण) धैर्येण शब्दविद्याध्यापक ।
नितरां चोपति मर्त्यदं चलति तत्समुद्भौ । अत्र बुद्ध्यातोर्बाहुलगादुणः प्रत्ययो
मुभागप्रच । नीचैरस्मिन् फलन्ति नीचैर्देवताति च । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि
निगमो भवति । निचुम्पुणनिचुम्पुणेति च निरु० ५ । १८ । निचुम्पुण इति
पदानामसु पाठितम् । निध० ४ । २ । अनेन प्राप्तज्ञानो मनुष्यो मृयते । (निचे-
रुः) यो नितरां चिनेति सः । अत्र निपूर्वकाविश्यातोर्बाहुलकादाँणादिको
रुः प्रत्ययः । (आसि) भव । अत्र लोट्ये लट् । (निचुम्पुणः) उक्तार्थः ।
(अव) विनिग्रहार्थे । (देवैः) द्योतनात्मकैर्मनआदीन्द्रियैः । (देवकृतम्)

यद्देवैरिन्द्रियैः कृतं तत् । (एनः) पापम् । (अवायासिपम्) करोमि । अत्र लङ्ये
लुङ् । (अव) नीचगत्यर्थे । (मर्त्यैः) मरणधर्मैः शरीरैः । (मर्त्यकृतम्)
अनित्यदेहेन निष्पादितम् । (पुरुराणः) यः पुरुषि बहूनि दुःखानि राति
ददाति । स पुरुरावा तस्मात् । अत्र । आतो मनिन्कनिन्वानिपश्चेति । वनिप्
प्रत्ययः । (देव) जगदीश्वर । (रिपः) हिंसकाच्छत्रोः पापाच्च (पाहि)
रक्ष ॥ ४८ ॥

अन्वयः— हे अवभृथ निचुंषुण यथाहं निचुंषुणो निचेरुः सन्देवैरिन्द्रियैर्दे
वकृतं मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेनोऽवायासिप दूरतस्तपजामि तथः त्वमप्यसि भवाव पाहि
दूरतस्तपज । हे देव जगदीश्वरास्मान्पुरुराणो रिपो हिंसालक्षणात्पापात्पाहि
दूरे रक्ष ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैः पापनिवृत्तये
धर्मप्रवृत्तये परमेश्वरो नित्यं प्रार्थ्य यानि मनोवचःकर्मभिः पापानि संति तेभ्यो
दूरे स्थातव्यं । यत्किंचिदज्ञानात्पापमनुष्ठितं तद्दुःखफलं विनाश द्वितीयवारं
न समाचरणीयम् । किंतु सर्वदा पावित्रकर्मानुष्ठानमेव वर्धनीयम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे । (अवभृथ) विद्या वा धर्मके अनुष्ठान से शुद्ध । (निचुंषुण)
धैर्य से शब्दविद्याको पढ़नेवाला विद्वान्मनुष्य जैसे मैं । (निचुंषुण) ज्ञानसे प्राप्त करे
वा । (निचेरु) निरंतर विद्याका संग्रह करनेवाला । (देवै) प्रकारस्वरूप मन आदि
इंद्रियोंसे । (देवकृतम्) किया वा (मर्त्यै) मरणधर्मवाले । (मर्त्यकृतम्) शरीरोंसे
किये हुये । (एनः) पापोंको (अवायासिपम्) दूर कर शुद्ध होताहूँ वैसे तूभी । (अ-
सि) हो । हे (देव) जगदीश्वर आप हम लोगोंकी । (पुरुराण) बहुत दुःख देने
वा । (रिप) मारनेयोग्य शत्रु वा पापसे । (पाहि) रक्षा कीजिये अर्थात् दूर कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि पा
पकी निवृत्ति धर्मकी वृद्धिके लिये परमेश्वरकी प्रार्थना निरंतर करके जो मन वाणी वा
शरीरसे पाप होते हैं उनसे दूर रहके जो कुछ अज्ञानसे पाप हुआ हो उसके दुःखरूप
फलको जानकर फिर दूसरीवार उसको कभी न करें किंतु सतः काल में शुद्ध कर्मों के अ
नुष्ठान ही की श्रद्धा करें ॥ ४८ ॥

पूर्णादर्वित्पितृस्यार्णवाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

॥ ज्ञेयं हुतं द्रव्यं कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

यज्ञ में हवन किया हुआ पदार्थ कैसा होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ॥ वस्नेव
विक्रीणावहाऽइषमूर्जश्शतक्रतो ॥ ४६ ॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेति सुऽपूर्णा । पुनः । आ । पत । वस्ने-
वेति वस्नाऽइव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइति शतऽक्रतो ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(पूर्णा) होतव्यद्रव्येण परिपूर्णा । (दर्वि) पाकसाधिका हो-
तव्यद्रव्यग्रहणार्थ । अत्र सुर्पा सुलुगिति सुलोपः । (परा) ऊर्ध्वार्थे । परेत्ये-
तस्य भातिलोभ्यं भाह । निरु० १ । ३ । (पत) पतति गच्छति । अत्रोभयत्र
व्यस्ययो लक्ष्ये लोड् च । (सुपूर्णा) या सुष्ठु पूर्णते सा । (पुनः) परचार्थे ।
(आ) समंतात् । (पत) पतति गच्छति । (वस्नेव) पश्यक्रियेव । (वि)
विशेषार्थे क्रियायोगे । (क्रीणावहै) व्यवहारयोग्यानि वस्तूनि दद्याव गृह्णी-
याव वा । (इषम्) अर्घ्याष्टमशम् । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (शतक्रतो) शतम-
संख्याताः क्रतवः कर्माणि प्रज्ञा यस्येश्वरस्य तत्संबुद्धौ । अयं मंत्रः । शत०
२ । ४ । ४ । १५ । १७ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—या दर्विर्होतव्यद्रव्येण पूर्णा होमसाधिका भूत्वा परापतपत-
त्यूर्ध्वं द्रव्यं गमयति याऽऽहाराकाशं गत्वा वृष्ट्या पूर्णा भूत्वा पुनरापतति समं-
तात् पृथिवीं शोभनं जलरसं गमयति तथा हे शतक्रतो तव कृपया आवाप्तवि-
ग्रहपतो वस्ने वेपमूर्जं च विक्रीणावहै ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अभोपमालंकारः । युग्मनुप्यैः सुगव्यादिद्रव्यमर्गो इत्येते :

तदूर्ध्वं गत्वा वायुवृष्टिजलादिकं शोधयत् पुनः पृथिवीमागच्छति येन यवादय ओ-
पथ्य शुद्धाः सुखपराक्रमप्रदा जायन्ते । यथा वणिग्जनोरूप्यादिकं दत्त्वा गृहीत्वा
द्रव्यान्तराणि क्रीणीते विक्रीणीते च । तथैवाग्नौ द्रव्याणि दत्त्वा प्रक्षिप्य वृष्टि-
सुखादिकं क्रीणीते वृष्ट्योपध्यादिकं गृहीत्वा पुनर्वृष्टये विक्रीणीतेऽग्नौ होम-
क्रियत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जो । (दाँवि) पके हुए होम करनेयोग्य पदार्थोंको ग्रहण करनेवाली ।
(पूर्णा) द्रव्योंसे पूर्ण हुई आहुती । (परापत) होम हुए पदार्थोंके अंशोंको ऊपर प्राप्त
करती वा जो आहुति आकाश में जाकर वृष्टि से । (सुपूर्णा) पूर्ण हुई । (पुनरापत)
फिर अच्छे प्रकार पृथिवी में उत्तम जलरसको प्राप्त करती है उस से हे (सुतकृतो) अ-
संख्यात कर्म वा प्रज्ञा वाले जगदीश्वर आप की कृपा से हम यज्ञ कराने और करनेवाले
विद्वान् होता और यजमान दोनों । (इपम्) उत्तम २ अन्नादि पदार्थ । (ऊर्जम्)
पराक्रमयुक्त वस्तुओंको । (अग्नेव) वैश्यों के व्यवहारों के समान । (विक्रीणावैह) देना
ग्रहण करें ॥ ४६ ॥

भावावर्थः—इस अंग में उपमालंकार है । जब मनुष्यलोग सुगंध्यादि पदार्थ
अग्नि में हवन करते हैं तब वे ऊपर जाकर वायु वृष्टि जलको शुद्ध करते हुए पृथिवी को
आते हैं जिससे यव आदि ओषधी शुद्ध होकर सुख और पराक्रम के देने वाली होती हैं
जैसे कोई वैश्यलोग रुपया आदिको दे लेकर अनेक प्रकार के अन्नादि पदार्थों को खरी-
दते या मँचते हैं वैसे सब हम लोग भी अग्नि में शुद्धद्रव्यों को छोड़कर बर्षा वा अनेक सुखों-
को खरीदते हैं खरीदकर फिर वृष्टि और सुखों के लिये अग्नि में हवन करते हैं ॥ ४६ ॥

देहि म इत्यस्यौर्णवाभ अग्निः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुभुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ सर्वाश्रमव्यवहार उपदिश्यते ॥

अथ अग्ने मत्र में सब आश्रमों में रहने वाले मनुष्यों के व्यवहारों का उपदेश किया है ॥

देहि मे ददामि ते नि मंधेहि नि ते दधे ॥ निहा-
रं च हरामि मे निहारनिहराणि तेस्वाहा ॥ ५० ॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधे । निहारमिति

निऽहारम् । च । हरासि । मे । निहारमिति निऽहारम् । नि । हराणि । ते ।
स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः--(देहि) (मे) ममम् । (ददामि) (ते) तुभ्यम् (नि)
नितराम् । (मे) मम । (धेहि) धारय । (नि) नितराम् । (ते) तव । (द
धे) धारये । (निहारम्) पूज्येन कृतव्यं वस्तु नितरां द्दिष्यते तत् । (च)
समुच्चये । (हरासि) हर प्रयच्छ । अयं लेट्प्रयोगः । (मे) ममम् । (नि
हारम्) पदार्थपूज्यम् । (नि) नितराम् । (हराणि) प्रयच्छानि । (ते)
तुभ्यम् । (स्वाहा) सत्यवागाह । अयं मन्त्रः । श्रु० २। ४ । ४। १ । ५। २० ।
व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः--हे मित्र त्व यथा स्वाहासत्यावागाहेत्येव मे मममिदं देहाह च
ते तुभ्यमिदं ददामि त्व मे ममेदं वस्तु निधेष्टव्यं ते तवेदं निदधे त्व मे मम च नि
हारं हरास्यहं ते तुभ्यं निहारं निहराणि नितरा ददानि । ५० ।

भावार्थः--सर्वैर्भक्त्युपैर्दानग्रहणनिःक्षेपोपनिध्यादिष्ववहाराः सत्यत्वेनैव
कार्याः । तद्यथा केनचिदुक्तमिदं वस्तु त्वया देयं न वा । यदि वदेददामि दास्या-
मि वेति साहं तत्तथैव कर्तव्यम् । केनचिदुक्तं ममेदं वस्तु त्वं स्वसमीपे रक्ष य
दाहमिच्छेय तदा देयमेवमहं तवेदं वस्तु रक्षयामि यदा त्वमेप्ससि तदा दास्या
मि । तस्मिन्समये दास्यामि त्वस्समीपमागमिष्यामि वा त्वया ग्राह्य मम स
मीपमागतं व्यमित्यादयो व्यवहाराः सत्यवाचा कार्याः । नैतैर्विना कस्यचित्माति
ष्ठाकार्यसिद्धी स्यातां नैताभ्यां विना कश्चित्सततं सुखं प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५० ॥

पदार्थः--हे मित्र तुम (स्वाहा) जैसे सत्यवाणी हृदय में बहे वैसे । (मे)
मुझको यह वस्तु (देहि) दे वा मे । (ते) तुझको यह वस्तु । (ददामि) देऊ वा
देऊंगा तथा तू (मे) मेरा यह वस्तु (निधेहि) धारण कर मे । (ते) तुम्हारा यह
वस्तु (निदधे) धारण करता हूँ और तू । (मे) -मुझको । (निहारम्) मोन से
सरदिने योग्य वस्तुको । (हरासि) ले मे । (ते) तुझको । (नितराम्) पदार्थोंका

मोल । (निहराणि) निश्चय करके देऊँ । (स्वाहा) ये सब व्यवहार सत्यवाणी से करें अन्यथा ये व्यवहार सिद्ध नहीं होते हैं ॥ ५० ॥

भावार्थः—सब मनुष्योंको देनालेना पदार्थोंको रखना रखवाना वा धारण करना आदि व्यवहार सत्यप्रतिज्ञा से ही करने चाहियें जैसे किसी मनुष्यने कहा कि यह वस्तु तुम हमको देना मैं यह नहीं देता तथा देऊँगा ऐसा कहे तो वहां वैसाही करना तथा किसीने कहा कि मेरा यह वस्तु तुम अपनेपास रखलेओ जब मैं इच्छा करूँ तब तुम दे देना इसी प्रकार मैं तुम्हारा यह वस्तु रख लेता हूँ जब तुम इच्छा करोगे तब देऊँगा वा उसी समय मैं तुम्हारे पास आऊँगा वा तुम आकर लेलेना इत्यादि ये सब व्यवहार सत्यवाणी ही से करने चाहियें और ऐसे व्यवहारोंके बिना किसी मनुष्यकी प्रतिष्ठा वा कार्योंकी सिद्धि नहीं होती और इन दोनों के बिना कोई मनुष्य सुखोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं हो सकता ॥ ५० ॥

अक्षन्नित्यस्य गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिश्चन्द्रः ।
पंचमः स्वरः ॥

॥ तेन यज्ञादिव्यवहारेण किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञादि व्यवहारसे क्या ९ होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अक्षन्नमी मदंतुह्यव प्रियाऽअधूपत ॥ अस्तो-
पत स्वभानयो विप्रा नविष्ठया मती योजा-
न्विन्द्र ते हरीं ॥ ५१ ॥

अक्षन् । अमिमदंत । हि । अवं । प्रियाः । अधूपत ॥ अस्तोपत । स्व-
भानवऽइति स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मीत । योज । नु । इन्द्र ।
ते । हरीऽइति हरीं ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अक्षन्) अक्षति । अत्र लट्थे लुट् । मंत्रे घसश्च० इति च्छोर्लुट् । गमहनजन० इत्युपधालोपः । शासिबसिध० इति पत्वम् खरिचेति चत्वंम् । (अमिमदंत) आनंदपति । अत्र लट्थे लुट् (हि) खलु । (अवं) विरुद्धार्थः । (प्रियाः) प्रमत्तनाकारकाः । (अधूपत) दुष्टान् दोषान् च कंपयति । अत्र लट्थे लुट् । (अस्तोपत) स्तुयति ।

अत्र लढ्ये लुङ् । (स्वभानवः) स्वकीया भानुदीप्तिः प्रकाशो येषां ते ।
 (विमाः) मेधाविनः । (नविष्ठया) अतिशेपन नवा नविष्ठा तथा । (मती)
 मत्या । अत्र सुपां सुन्तुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (योज) योजयति । अत्र विक-
 रणव्यत्ययेन शप् । लढ्ये लोडन्तर्गतो एयर्थो द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घश्च ।
 (जु) क्षिप्रार्थे । (इन्द्र) सभापते । (ते) अस्य । (हरी) बलपराक्रमौ ।
 अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३८ ॥ ५१ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र ते तव ये स्वभानवोऽवभिया विमा नविष्ठया मती
 मत्या हि खलु परमेश्वरमस्तोपत स्तुवंत्यक्षन् श्रेष्ठान्नादिकमदंत्यमीमदंतानंदयन्ति
 तस्मात्ते शत्रून् दुःखानि च न्यधूपत सिमं धुन्वंति त्वमप्येतेषु स्वकीयो हरी बलप-
 राक्रमौ योज संयोजय ॥ ५१ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः प्रतिदिनं नवीनविज्ञानक्रियावर्द्धनेन भवितव्यम् । यथा
 विद्वत्संगशास्त्राध्ययनेन नवीनाभवीनां मतिं क्रियां च जनयन्ति तथैव सर्वैर्मनुष्यै-
 रनुष्ठेयमिति ॥ ५१ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सभाके स्वामी जो (ते) आपके संबन्धी मनुष्य । (स्व-
 भानवः) अपनी ही दीप्ति से प्रकाश होने वा । (अवभियाः) औरों को प्रसन्न कराने-
 वाले । (विमाः) विद्वान् लोग । (नविष्ठया) अत्यंत नवीन । (मती) बुद्धिसे ।
 (हि) निश्चय करके परात्मा की (अस्तोपत) स्तुति और (अक्षन्) उत्तमर अस्मा-
 दि पदार्थों को भक्षण करते हुए । (अमीमदंत) आनन्द को प्राप्त होते और उसीसे ये
 शत्रु वा दु सों को (न्यधूपत) शीघ्र कंपित करते हैं वैसेही इस यज्ञ में । (इन्द्र) हे
 सभापते (ते) आपके सहायसे इस यज्ञ में निपुण हों और तू (हरी) अपने बल
 और पराक्रम को हमलोगों के साथ । (योज) संयुक्त कर ॥ ५१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमाज्ञकार है । मनुष्यों को उचित है कि प्रतिदिन नवीन
 ज्ञान वा क्रिया की वृद्धि करते रहें जैसे मनुष्य विद्वानों के सत्संग वा शास्त्रों के पढ़ने से
 नवीनर बुद्धि नवीनर क्रिया को उत्पन्न करते हैं वैसेही सब मनुष्यों को अनुष्ठान करें ॥ ५१ ॥

सुमंद्दशमित्यस्य गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिरब्जन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

यह इन्द्र कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुसंद्दशं त्वा वयं मघवन्वन्दिपीमहि ॥ प्र नूनं
पूर्णवंधुर स्तुतो यासि वंशो अनु योजा-
न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

सुसंद्दशमिति सुसंद्दशम् । त्वा । वयम् । मघवन्मिति मघवन् । वन्दिपीमहि ॥
प्र । नूनम् । पूर्णवंधुरऽस्ति पूर्णवंधुरः । स्तुतः । यासि । वंशान् । अनु ।
योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽस्ति हरी ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सुसंद्दशम्) यः सुष्ठु परयति दर्शयति वा तम् । (त्वा)
त्वा तं वा (वयम्) मनुज्याः । (मघवन्) परमोत्कृष्टधनयुक्तेश्वर । धनप्राप्तिहेतुर्वा ।
(वन्दिपीमहि) नमो स्तुवीमहि । (प्र) मकुशार्थे । (नूनम्) निश्चयार्थे ।
(पूर्णवंधुरः) यः पूर्णश्चासौ वंधुरश्च सः । पूर्णस्य जगतो यपुरो वंधनहेतुर्वा ।
(स्तुतः) स्तुता लक्षितः । (यासि) प्राप्नोसि प्रापयति वा । अत्र पक्षे व्य-
त्ययः । (वंशान्) कामयमानान् पदार्थान् । (अनु) पश्चात् । (योज)
योजय युंक्ते वा । अप्रापि पूर्ववद्व्यत्ययदीर्घत्वे । (नु) उपमार्थे । (इन्द्र)
जगदीश्वर सूर्यस्य वा । (ते) तवास्य वा । (हरी) बलपराक्रमी धारणाक-
र्षणे वा । अयं मंत्रः । श्रुतः २।५।२।१८ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः— हे मघवन्निन्द्र वयं सुसंद्दशं त्वा त्वा वन्दिपीमहि अस्माभिः स्तुतः
पूर्णवंधुरः संस्त्वं वंशान्कामान्यासि प्रापयसि ते त्वं हरी त्वमनुमयोजेत्येकः । वयं
सुसंद्दशं मघवन्मघवन्तं पूर्णवंधुरं त्वा तमिमं सूर्यलोकं नूनं वन्दिपीमहि । स्तुतः प्रका-
शितगुणः सन्मघवशानुत्कृष्टव्यवहासापक्रान् कामान्यासि प्रापयति हे विद्वंस्त्वं यथा

तेऽस्येन्द्रस्य हरी अस्मिन्जगति युक्तः । तथैव, विद्यासिद्धिकराण्यनुप्रयोजेति
द्वितीयः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषोपमालंकारौ । मनुष्यैः सर्वजगदितकारी जगदी-
श्वरो वंदितव्यो नैवेतरः । यथा सूर्यो मूर्तद्रव्याणि प्रकाशयति तथोपासितः
सोऽपि भक्तजनात्मसु विज्ञानोत्पादनेन सर्वान्सत्यव्यवहारान् प्रकाशयति तस्मात्
वेदवर् विहाय कस्याचिदव्यस्योपासनं कर्तव्यमिति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे । (मघवन्) उत्तम २ विद्यादि धनयुक्त । (इन्द्र) विद्वान्
तू । (वयम्) हमलोग । (सुसंहरम्) अच्छे प्रकार व्यवहारों के देखनेवाले । (ते)
आपकी । (नूनम्) निश्चय करके । (वदिपीमहि) स्तुतिकर तथा हमलोगोंसे । (स्तु-
त) स्तुति किये हुए आप । (वशान्) इच्छा किये हुए पदार्थोंको । (यासि)
प्राप्त करतेहो और । (ते) अपने । (हरी) बलपराक्रमोंको आप (अनुप्रयोज)
हमलोगोंके सहायके अर्थ युक्त कीजिये ॥ १ ॥ (वयम्) हमलोग (सुसंहरम्)
अच्छे प्रकार पदार्थोंको दिखाने वा । (मघवन्) धनको प्राप्त कराने तथा । (पूर्णम-
धुरः) सन जगत् के बंधनके हेतु । (त्वा) उस सूर्यलोक की । (नूनम्) निश्चय
कर के । (वदिपीमहि) स्तुति अर्थात् इसके गुण प्रकाश करके । (स्तुत) स्तुति
किया हुआ यह हमलोगों को । (वशान्) उत्तम २ व्यवहारोंकी सिद्धि करनेवाली कामना
ओंको । (यासि) प्राप्त करता है । (तु) जैसे । (ते) इस सूर्यके । (हरी)
धारण आकर्षण गुण जगत् में युक्त होते हैं वैसे आप हमलोगों को विद्या की सिद्धि
करनेवाले गुणोंको । (अनुप्रयोज) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेष और उपमालंकार है । मनुष्योंको सब जगत् के
हित करनेवाले जगदीश्वर ही की स्तुति करनी और किसी की न करनी चाहिये । क्योंकि
जैसे सूर्यलोक सब मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है वैसे उपासना किया हुआ ईश्वर भी
भक्तजनोंके आत्माओंमें विज्ञानको उत्पन्न करनेमें सब सत्यव्यवहारों को प्रकाशित करता
है इससे ईश्वरको छोड़कर और किसीकी उपासना कभी नहीं करनी चाहिये ॥ ५२ ॥

मनोऽनित्यस्य बंधुर्नरिः । मनो देवता । प्रतिपादनिचूड़ापनी इन्द्रः ।

पद्मः स्वरः ॥

॥ अथ मनसोलक्षणमुपदिश्यते ॥

इसके आगे मन के लक्षणका उपदेश आगेले मंत्रमें किया है ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसे स्तोमेन पितृणां च
मन्मभिः ॥ ५३ ॥

मनः । तु । आ । हामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभिः-
रिति मन्मभिः ॥ ५३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं संकल्पविकल्पात्मकम् । (तु) ति
प्रार्थे (आ) समंतात् क्रियायोगे । (हामहे) स्पर्धामहे । (नाराशंसेन)
नराणां समंताच्छंसः मशंसनं नाराशंसः । नाराशंसेन निर्हृतस्तेन । (स्तोमेन)
स्तुतिपुक्तेन व्यवहारेण । (पितृणाम्) पालकानामृत्नां ज्ञानवतां मनुष्याणां
वा । (च) समुच्चये । (मन्मभिः) मन्यन्ते जानन्ति यैस्तैः । अत्र सर्वधातुभ्यो
मनिन् । उ० ४ । १५८ । इति मनिन्प्रत्ययः । अयं मंत्रः शत० २ । ५ । २ । १६-
व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—वयं नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिर्मनोऽन्वाहामहे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्यमैतुष्यजन्मसाफल्यार्थं विद्यादिगुणपुक्तं मनः कर्तव्यम् । ययर्तवः स्वान्स्वानुष्ठानं क्रमेण प्रकाशयति । यथा च विद्वांसः क्रमशोऽप्यामन्यां च विद्यां साक्षात्कुर्वन्ति तथैव सततमनुष्ठाय विद्याप्रकाशोपमाप्तव्यौ ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हमलोम । (नाराशंसेन) पुरुषों के अत्यंत प्रशंसनीय । (स्तोमेन)
स्तुतिपुक्त व्यवहार और (पितृणाम्) पालना करनेवाले शत्रु वा, ज्ञानवान् मनुष्यों के
(मन्मभिः) जिसे सब गुण जाने जाते हैं उन गुणों के से । (मनः) संकल्पविकल्पा-
त्मक चित्त को । (अन्वाहामहे) सब ओर से हटाके दृढ़ करते हैं ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को मनुष्यजन्मकी सफलता के लिये विद्या आदि गुणों से

युक्त मनको करना चाहिये जैसे अनु अपने २ गुणोंको क्रम २ से प्रकाशित करते हैं तथा जैसे विद्वान् लोग क्रम २ से अनेक प्रकारकी अन्य २ विद्याओंको साक्षात्कार करते हैं वैसाही पुरुषार्थ करके सब मनुष्योंको निरतर विद्या प्राप्ति करनी चाहिये ॥ ५३ ॥

आनपत्विस्सस्य बंधुर्धर्मि । मनो देवता । विराड् गायत्री छन्दः ।
पहजः स्वरः ॥

॥ पुनस्तन्मनः कीदृशमित्युपदिश्यते ॥

किर वह मन कैसा है इस विषयका उपदेश अगले सत्रमें किया है ॥

आ नऽएतु मन पुनः क्रत्वे दत्ताय जीवसे ॥
ज्योक् च सूर्य दृशे ॥ ५४ ॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरिति पुनः । क्रत्वे । दत्ताय । जीवसे । ज्यो
रु । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(आ) समतात् । (नः) अस्मान् । (एतु) प्राप्नोतु । (मनः)
स्मरणात्मकं चित्तम् । (पुनः) बारम्बार जन्मनि जन्मनि वा । (क्रत्वे) सदि
याशुभकर्मानुभूतसंस्कारस्मृतये । क्रतुरिति कर्मनामसु पठितम् । निय० २।१।
(दत्ताय) बलप्राप्तये । दत्त इति बलनामसु पठितम् । निय० २।६। (जीवसे)
जीवितुम् । अत्र तुमर्थे से० इत्यसे मत्स्ययः । (ज्योक्) निरतरम् । (च)
समुच्चये । (सूर्यम्) परमेश्वर सवितृबल भाण्य वा । (दृशे) द्रष्टुम् । अत्र
दृशे च । अ० ३।५। १। इत्ययं निपातितः । अयं मन्त्रः । शत० २।५।
२।३६ । ख्यातः ॥ ५४ ॥

अर्थः—यन्मनाश्चित्तं ज्योक् निरतरं सूर्यं दृशे क्रत्वे दत्ताय जीवसे या-
न्येषां शुभकर्मणामनुष्ठानायास्ति तन्नोस्मान्पुनः पुनरासमेतादेतु प्राप्नोतु ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यः श्रेष्ठकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं कृत्वा पुनः पुनर्जन्मानि

चित्तप्राप्तिरेवापेक्ष्याभ्येन मनुष्यजन्म प्राप्तेऽश्वरोपासनं संराध्य निरन्तरं सद्धर्मो-
नुसेव्य इति ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(मनः) जो स्मरण करनेवाला चित्त । (उपोक्) निरन्तर ।
(सूर्यम्) परमेश्वर सूर्यलोक वा प्राण को । (दृशे) देखने वा । (कस्मै) उत्तम वि-
द्या वा उत्तम कर्मोंकी स्मृति वा । (जीवमे) सौ वर्ष से अधिक जीने । (च) और अ-
न्य शुभ कर्मोंके अनुष्ठानके लिये है वह । (न) हमलोगों को । (पुनः) बारबार जन्म-
में । (आ) सब प्रकारसे । (एतु) प्राप्त हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उत्तम कर्मों के अनुष्ठान के लिये चित्त की शुद्धि वा जन्म २
में उत्तम चित्त की प्राप्ति ही की इच्छा करें जिससे मनुष्यजन्मको प्राप्त होकर ईश्वर की
उपासना का साधन करके उत्तम २ धर्मों का सेवन करसके ॥ ५४ ॥

पुनर्न इत्येस्ये वंपुनर्वापिः । मनो देवता । निचुद्रायत्री इन्द्रः ।

पहनः स्वरः ॥

॥ पुनर्मनःशब्देन बुद्धिरुपदिश्यते ॥

किर मन शब्द से बुद्धि का उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ।

पुनर्नः पितरो मनो ददातु देव्यो जनः ॥

जीविं व्रातः सचेमहि ॥ ५५ ॥

पुनः नः । पितरः मनः । ददातु । देव्यः । जनः ॥ जीविम् । व्रातम् ।
सचेमहि ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(पुनः) अस्मिन् जन्मानि पुनर्जन्मानि वा । (नः) अस्मभ्यम् ।
(पितरः) पात्यमनुशिञ्जाविद्यादानेन तत्संबुद्धौ । (मनः) धारणावर्ती बु-
द्धिम् । (ददातु) प्रयच्छतु । (देव्यः) यो देवेषु विद्यन्ते जातो विद्वान् । अ-
त्र देवायजमर्षा । अ० ८।१।८५। इति, चार्त्तिकेन प्राग्दीन्यनीत्यांतर्गते जातेयं यत्
प्रत्ययः । (जनः) यो विद्यायजमर्ष्यां प्रापरोपनागन् जनयति प्रकटयति ।
(जीविम्) ज्ञानसा मनुजम् । (व्रातम्) व्रतानां सत्यभाषणादीनां समूहस्तत् ।
(सचेमहि) गमयेयाम । अयं मन्त्रः । शत० २।२।२।३६ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः— हे पितरो जनका विद्याप्रदाश्च भवाच्छिज्ञया दैव्यो जनो विद्वान् नोस्मभ्यं पुनः पुनर्मनोधारणावर्ता बुद्धिं ददातु । येन वयं जीवन् व्रतं सचेमहि समवेयांमि ॥ ५५ ॥

भावार्थः— नहि मनुष्याणां विदुषा मातापिताचार्याणां च सुशिक्षया विना मनुष्यजन्मसाफल्यं सम्भवति न च मनुष्यास्तथा विना पूर्णं जीवनं कर्म च सम्बतु शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वदा मातापिताचार्यः स्वसतानानि सम्पुष्टपदेशेन शरीरात्मबलवन्ति कर्तव्यानीति ॥ ५५ ॥

पदार्थः— हे । (पितरः) उत्पादक वा अन्न शिक्षा वा विद्या को देकर रक्षा करनेवाले पिता आदि लोग आपकी शिक्षासे यह । (देय) विद्वानों के बीच में उत्पन्न हुआ । (जन) विद्या या धर्म से दूसरे के लिये उपकारों को प्रकट करनेवाला विद्वान्गुरु । (न) हमनेगोंके लिये । (पुनः) इस जन्म वा दूसरे जन्ममें । (मन) धारणा करनेवाली बुद्धिको । (ददातु) देवे जिससे । (जीवन्) जानसाधन युक्त जीवन वा । (व्रतम्) सत्य बोलने आदि गुण समुदाय को । (सचेमहि) अच्छे प्रकार प्राप्त करें ॥ ५५ ॥

भावार्थः— विद्वान्मातापिता आचार्यों की शिक्षा के बिना मनुष्यों का जन्मसफल नहीं होता और मनुष्य भी उन शिक्षा के बिना पूर्ण जीवन वा कर्म के सम्युक्त करने को समर्थ नहीं हो सकते इस से सनकाल में विद्वान् मातापिता और आचार्यों को उचित है कि अपने पुत्र आदिको । अच्छे प्रकार उपदेश से शरीर और आत्मा के बनवाले करें ॥ ५५ ॥

वयमित्यस्म वन्धुर्धृषिः । सोमो देवता । गायत्री छन्दः । पहजः स्वरः ।

॥ अथ सोमशब्देनेश्वरौपधिरसा उपदिश्यन्ते ॥

अब सोमशब्द से ईश्वर और ओषधियों के रसों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वयं सोमं व्रते तव मनस्तनूपु विभ्रतः ॥ प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूपु । विभ्रतः ॥ प्रजावन्तः । प्रजावन्तः ॥ सचेमहि ॥ ५६ ॥

पदार्थः— (वयम्) मनुष्याः । (सोम) सुवति चराचरं जगत्तत्सुबुद्धौ जगदीश्वर अथवा । सुयन्ते रसा यस्मात्स सोम ओपाधिराजः । (प्रते) सत्य भाषणादिधर्माणिष्ठाने । (तव) अस्म्य वा । (मनः) अन्तःकरणस्याहंकारादि-वृत्तिम् । (तनूपु) विस्तृतमुखशरीरेषु । (विभ्रतः) धारयन्तः । पोषयन्तश्च । (प्रजावन्तः) बह्व्यः सुसताराग्राख्याः प्रजा विद्यन्ते येषान्ते । अत्र भूम्न्यप्ये मनुष्य । (सचेमहि) समवेयाम ॥ ५६ ॥

अन्वयः— हे सोम जगदीश्वर तव सत्याचरणरूपे व्रते वर्तमानास्तनूपु मनो विभ्रतः प्रजावन्तः सन्तो वय सर्वैः सुखैः सचेमहि समवेयामेत्येकः ॥ तवास्म्य सोमस्य व्रते सत्याचरणनिमित्तं तनूपु मनो विभ्रत सन्तः प्रजावन्तो भूत्वा वय सर्वैः सुखैः सचेमहि नित्य समवेयामेति द्वितीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लोपालङ्कारः । ईश्वरस्याज्ञायां वर्तमाना मनुष्याः शरीरात्मसुखं नित्यं प्राप्नुयन्ति । एव सोमाद्योपधिसेरिनोपि तत्सुखं समवयन्ति । नेतर इति ॥ ५६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) सब जगत् का उत्पन्न करनेवाले भगदीश्वर । (तव) आपको (प्रते) सत्यभाषण आदि धर्मोंको अनुष्ठान में वर्तमान होके । (तनूपु) बड़े-सुखयुक्त शरीरोंमें । (मनः) अन्तःकरण की महत्कारादिवृत्तिको । (विभ्रत) धारण करते हुए और । (प्रजावन्त) बहुत पुत्र आदि राष्ट्र आदि बनवाले होके हमलोग (सचेमहि) सब सुखों को प्राप्त होवें ॥ १ ॥ (तव) इस । (सोम) सोमलता आदि ओपाधियोंके । (प्रते) सत्य २ गुण ज्ञान से सेवनमें । (तनूपु) सुखयुक्त शरीरों में । (मनः) विषय की वृत्ति को । (विभ्रत) धारण करते हुए । (प्रजावन्त) पुत्रराम्य आदि बनवाले होकर । (वयम्) हमलोग । (सचेमहि) सब सुखों को प्राप्त होवें ॥ १ ॥ ५६ ॥

माध्यायः— इस मंत्र में श्लोपालङ्कार है । ईश्वर की आज्ञा में वर्तमान हुए मनुष्य लोग शरीर आत्मा के सुखोंको भितर प्राप्त होते हैं । इसी प्रकार वृत्ति से सोम आदि ओपाधियों के सेवनसे उन सुखों को प्राप्त होने हैं परन्तु आनन्त्या मनुष्य नहीं ॥ १ ॥

एष तदित्यस्य बन्धुर्वापिः । रुद्रो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः-

स्वरः ॥

॥ अथ मनोलक्षणकथनानन्तरं प्राणलक्षणमुपदिश्यते ॥

मन के लक्षण कहने के अनन्तर प्राण के लक्षण का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

एष ते रुद्र भाग सह स्वस्त्राम्बिकया तं जुष-
स्व स्वाहा ॥ एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशु ॥ ५७ ॥

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्त्रा । अम्बिकया । तम् । जुषस्व ।
स्वाहा ॥ एषः । ते । रुद्र । भागः । आखुः । ते । पशुः ॥ ५७ ॥

पदार्थः (एषः) अत्यस्तः । (ते) तवास्य वा । (रुद्र) रोदत्यन्या
यकारिणो जनान् स रुद्रः स्तोता तत्सबुद्धौ । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् ।
निय० ३। १६। रुद्र इत्येतस्य अर्थांश्चैव व्याख्याने प्राणसंज्ञेऽप्युक्तम् ॥ रुद्र
रैक्षीति सतो रोरूपमाणो द्रवतीति वा रोदयेतेर्वा यद्रुद्रत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति
काठक यद्रोदीक्षद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । निरु० १०। ५। रोद्रेणिलुक्
च । उ० २। २२। अनेन रुद्रशब्दः सिद्धः (भाग) सेवनीयः । (सह) संगे ।
(स्वस्त्रा) समुत्स्यति मत्तिपति यया विद्यया क्रियया वा तया । सावेसर्ध्वन ॥
उ० २। १८२। अनेन स्वसृशब्दः सिध्यति (अम्बिकया) अम्बते शब्दयति यया
तया । (तम्) भागम् । (जुषस्व) सेवस्य सेवते वा । अत्र पक्षे व्यत्ययो लङर्थे
लोद् च । (स्वाहा) शोभने देयमादेयमाह यया सा । (एषः) पक्ष्यमाणः ।
(ते) तवास्य वा । (रुद्र) उक्तार्थः । (भाग) भजनीयः । (आखुः)
समन्तात्स्वनत्यवहणाति येन भोजनसाधनेन सः । अत्र आहपरयोः सनिशृभ्यां
दिष ॥ उ० १०। ३३। इति कुमत्यो दितस्ता च । (पशुः) यो नृरपतेभोग्यपदार्थ

समूहः समन्ते स्थापितः सः । अत्र । अजिदृशिकामि ॥ १२७ ॥ इत्योणादिकामृज्जालस्य
सिद्धिः । अयं मंत्रः ॥ श० २ । ५ । ३ । ६ । १० । व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे रुद्र स्तोतस्ते तवैषो भागोस्ति तं त्वमम्बिकया स्वस्तासह
जुपस्व । हे रुद्र ते तवैषोऽयं भागः स्वाहास्ति तं सेवस्व । हे रुद्र ते तवैष आलुः
पशुश्चास्ति ते जुपस्व सेवस्वेत्येकः ॥ योऽयं रुद्रः प्राणस्तेऽस्य रुद्रस्योऽयं
भागोऽयमम्बिकया स्वस्ता सह जुपस्व सेवते तेऽस्य रुद्रस्यैषोऽयं स्वाहाभागस्तथा
यस्तेऽस्पातुः पशुश्चास्ति यमये सततं सेवते तं सर्वे मनुष्याः सेवन्ताम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालङ्कारः । 'यया आता' मियया विदुष्या भगिन्या
सह वेदादिशब्दविद्यां पठित्वाऽऽनन्दं भुङ्क्ते, यया चाऽयं प्राणः श्रोत्रेणा शब्दवि-
द्यां मियो जायते । तथैव विद्वान् शब्दविद्यां प्राप्य सुखी जायते । नैताभ्यां
विना कश्चिदपि सत्यं ज्ञानं सुखभागं च प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे । (रुद्र) अन्यायकारी मनुष्यों को रुद्रनिवाले विद्वान् । जो
(ते) तेरा । (एष) यह । (भाग) सेवन करने योग्य पदार्थसमूह है उसको तू ।
(अम्बिकया) वेदवाणी वा । (स्वस्ता) उलम विद्या वा क्रिया के । (सह) साथ ।
(जुपस्व) सेवन कर । तथा है । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एष)
यह । (भाग) धर्म से सिद्ध अंग वा । (स्वाहा) वेदवाणी है उसका सेवन कर
और है । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एष) यह । (आलुः) सोदने
योग्य शस्त्र वा । (पशुः) भाग्यपदार्थ है । (तम्) उसको । (जुपस्व) सेवन कर
॥ १ ॥ जो (एष) यह । (रुद्र) प्राण है । (ते) जिसका । (एष) यह ।
(भागः) भाग है जिसको । (अम्बिकया) वाणी वा । (स्वस्ता) विद्याक्रियाके ।
(सह) साथ । (जुपस्व) सेवन करता वा जो । (ते) जिसका । (स्वाहा) सत्यवा-
णीरूप । (भाग) भाग है और जो इसका । (आलुः) सोदनेवाले पदार्थ का
(पशुः) दृश्यनीय मनुष्यपदार्थ है । जिसका यह (जुपस्व) सेवन करता है इसका
सेवन सब मनुष्य सदा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लोपालङ्कार है । जैसे माह पूण विद्यायुक्त अपनी
वहिन के साथ वेदादि शब्द विद्या को पढ़कर आनन्द को भागता है वैसे विद्वान् भी

विद्याको प्राप्तः होकर सुखी होता है । जैसे यह प्राण श्रेष्ठशब्द विधासे भिन्न आनन्द दायक होता है वैसे सुशिक्षित विद्वान् भी सबको सुख करनेवाला होता है इन दोनोंके बिना कोई भी मनुष्य सत्यज्ञान वा सुखभोगोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं होसकता ॥ ८॥

अथ रुद्रमित्यस्य बन्धुर्ह्यपि रुद्रो देवता विराट् पंक्तिरुच्छन्दः पञ्च
स्वः ॥

अथ रुद्रशब्देनेश्वर उपदिश्यते ॥

अथ अगले मन्त्रमे रुद्रशब्द से ईश्वरका उपदेश किया है ॥

अथ रुद्रमदीमह्येवं देवन्त्र्यम्बकम् यथा नो व-
स्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्य-
वसायेयात् ॥ ५८ ॥

अथ । रुद्रम् । अदीमहि । अथ । देवम् । त्र्यम्बकमिति त्रिऽत्र्यम्बकम् ।
यथा । नः । वस्यसः । करतु । यथा । नः । श्रेयसः । करतु यथा नो नः ।
व्यवसायेयादिति त्रिऽअवसायेयात् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(अथ) विनिग्रहार्थे । (रुद्रम्) दुष्टानां रोदयितारं परमेश्वरम् । (अदीमहि) सर्वाणि दुःस्थानि क्षायेयम नाशयेम । अथ दीम् क्षय इत्यस्मान्निर्द्धयेत् लब्धं बहुलं छन्दसीति श्यनो लुक् । (अथ) अवगमार्थे । (देवम्) दातारम् । (त्र्यम्बकम्) अमति येन ज्ञानेन तदम्ब त्रिषु कालेष्वेकरस ज्ञानं यस्य तम् । अथ । अवगत्यादिष्वस्माबाहुल्येन करणकारके वः प्रत्ययस्ततः । शेषादिभाषा ॥ अ० ५।४।१५।४ इति समासान्तः कप्प्रत्यय । (यथा) येन प्रकारेण । (नः) अस्मान् । (वस्यसः) येऽतिशयेन वसन्ति ते वसीयसिस्तान् । अथ छान्दसो वर्णलोपो वनकारलोपः । (करतु) कुर्यात् । अथ लेट्प्रयोगः । दुष्टहरण इत्यस्य भ्रादिगणान्तर्गतपठितत्वाच्छब्दिवरणोऽप्रः गृह्यते । तत्र

दिभिः सह पाठादधिकरणोपि । कः कर्त्तृकरति कृषिकृतेष्वनादिते । अ० ८।३।
 ५०। नित्य करोते । अ० ६।४।१०८। एताभ्यां जाभ्यां ज्ञापकाभ्यामप्युभयग
 णप्रयोगः कृष् गृह्यते । (यथा) (नः) अस्मान् । (अयसः) आतिशयेन प्र
 शस्तान् । (कर्त्तु) कुर्यात् । अत्रापि लेट् । (यथा) (नः) अस्मान् । (व्य
 वसाययात्) निश्चयवतः कुर्यात् । अयं व्यवपूर्वात् पोऽन्तकर्मणीति एयन्ताद्वा
 तोः प्रथमपुरुषैकवचने तिपि लेट्प्रयोगः । अयं मन्त्रः । शत०।२।५।३।११॥
 व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—वयं अम्बक देवं रुद्र जगदीश्वरमुपास्य तु स्वान्यवादीमश्व-
 साययेम । स यथा नोऽस्मान् वस्यसोऽव करयथा नोऽस्मान् अयसोऽव करयथा
 नोऽस्मान् व्यवसाययान् । तथा त वसयिषस अर्पासं व्यवसायप्रदं परमेश्वरमेव
 प्रार्थयामः ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थः—नहीश्वरस्पोपासनेन विना कश्चिन्मनुष्यः सर्वदुःखान्ते गच्छ
 ति यः सर्वान् सुखनिवासान्प्रशस्तान्सत्यनिश्चयान्करोति तस्यैवाज्ञां सर्व
 पालनीयेति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हमलोऽयम् । (अम्बकम्) तीनों कालमें एकरस ज्ञानयुक्त । (देवम्)
 देने वा । (रुद्रम्) दुष्टोंको रूतानेवाले जगदीश्वरकी उपासना करके, सब दुःखोंको
 (अश्वदीमहि) अच्छेप्रकार नष्ट करे । (यथा) जैसे परमेश्वर । (नः) हमलोगों-
 को । (वस्यस) उत्तम २ वास करनेवाले । (अवाकरत्) अच्छेप्रकार करे । (य
 था) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (अयस) अत्यन्तश्रेष्ठ । (कर्त्तु) करे । (व्य-
 था) जैसे । (न) हमलोगोंको । (व्यवसाययात्) निश्चयवाले करे जैसे सुखपूर्वक
 निवास कराने वा उत्तम गुणयुक्त तथा सत्यपनसे निश्चय देने वाले परमेश्वरकी प्रार्थना
 करे ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थः—बोई भी मनुष्य ईश्वरकी उपासना वा प्रार्थनाके बिना सब दुःखों
 के अन्तको नहीं प्राप्त हो सकता । क्योंकि वही परमेश्वर सब सुखपूर्वक निवास वा उ-
 त्तम २ सत्य निश्चयोंको करता है । हमसे जैसी उसकी आज्ञा है : उसका पाल-

न यैसाही सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ ५८ ॥

भेषजमसीयस्य बन्धुर्धृषिः । रदो देवताः । स्वराद् गायत्री वन्दः ।

पइजः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर, यह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

भेषजमसि भेषज्वेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ॥

सुखम्मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

भेषजम् । असि । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरुषाय । भेषजम् ॥ सुखमिति-
सुखम् । मेषाय । मेष्यै ॥ ५९ ॥

पदार्थः— (भेषजम्) शरीरान्तःकरणेन्द्रियात्मनां सर्वरोगाऽपहारकमौष-
धम् । (असि) (भेषजम्) अविद्यादिक्लेशनिवारकम् । (गवे) इन्द्रियधेनु-
समूहाय । (अश्वाय) तुरङ्गायाय । (पुरुषाय) पुरुषमभूतये । (भेषजम्)
रोगनिवारकम् । (सुखम्) । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्यः खं पुनः खवते ।
निरु० । ३।१३। (मेषाय) अवये । (मेष्यै) तत्स्त्रियै । अयं मन्त्रः । शत०
। २।५। ३।१३। व्याख्यातः ॥ ५९

अन्वयः— हे रुद्र जगदीश्वर यः शरीररोगनाशकत्वाद् भेषजमस्या-
त्मरोगहरीकरणाद् भेषजमस्येवं सर्वेषां दुःखानिवारकत्वाद्भेषजमसि स त्वं नोऽ-
स्मभ्यमस्माकं वा गवेऽश्वाय पुरुषाय मेष्यै सुखं देहि ॥ ५९ ॥

भाषार्थः— नहि परमेश्वरोपासनेन विना शरीरात्ममजानां दुःखाप-
नयो भूत्वा सुखं जायते । तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरीश्वरीपधसेवनेन शरीरात्ममजापशानां
प्रयत्नेन दुःखानि निवार्य सुखं जननीयमिति ॥ ५९ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर ओ आप । (भेषजम्) शरीर अन्त करण इन्द्रिय
और गाय आदि पशुओंके रोगनाश करनेवाले । (असि) है । (भेषजम्) अविद्यादि-
क्लेशोंको करनेवाले । (असि) है । सो आप । (गे) हमलोगोंके । (गवे) गौ
आदि । (अश्वाय) घोड़ा आदि । (पुरुषाय) सब मनुष्य (मेषाय) भेड़ा और ।

(मेप्यै) भेद आदिकी स्त्रियोंके लिये । (मुखम्) उत्तम २ मुखोंको । अच्छीप्रकार दीजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः— किसी मनुष्यका परमेश्वरकी उपासनाके विना शरीर आत्मा और प्रजाका दुःख दूर होकर सुख नहीं हो सकता इससे उसकी स्तुति प्रार्थना और उपासना आदिके करने और ओपधियोंके सेवनसे शरीर आत्मा पुत्र मित्र और पशु आदिके दुःखोंको यत्नसे निवृत्त करके सुखोंको सिद्ध करना उचित है ॥ ५६ ॥

अपम्बकमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । रुद्रो देवता । विशाद् वाक्सी त्रिष्टुप्-
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अपम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षी माऽमृतात् ॥
अपम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ॥ उर्वारु-
कमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

अपम्बकमिति त्रिऽअपम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सुऽगन्धिम् । पुष्टि-
वर्धनमिति पुष्टिऽवर्धनम् ॥ उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकमुऽव । बन्धनात् । मृत्योः ।
मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ अपम्बकमिति त्रिऽअपम्बकम् । यजामहे । सुगन्धि-
मिति सुऽगन्धिम् । पतिवेदनमिति पतिऽवेदनम् ॥ उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकमुऽव
बन्धनात् । इतः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ ६० ॥

पदार्थः (अपम्बकम्) उक्तार्थ जगदीश्वरम् । (यजामहे) नित्यं पूजयेमहि । (सुगन्धिम्) शोभनः शुद्धो गन्धो यस्मात्तम् । अथ । गन्धपूजये-
दुन्वृत्तिसुसुगभिर्भ्यः ॥ अ० ८ । ४ । १ । ३५ । इति सूत्रेण समाप्तान्तः इका-
रादेशः । (पुष्टिवर्धनम्) पुष्टेः शरीरात्मबलस्य वर्धनस्तम् अथ न-

न्यादित्वाल्लघुः प्रत्ययः । (उर्वारुकामिव) यथोर्वारुकफलं पक्वं भूत्वाऽमृतात्मकं-
भवति । (बन्धनात्) । लतासम्बन्धात् । (मृत्योः) प्राणशरीरात्मवियोगात् ।
(मुक्षीय) मुक्तो भूयासम् । (मा) निषेधे । (अमृतात्) मोक्षमुखात् । (त्र्य-
म्बकम्) सर्वाध्यक्षम् । (यजामहे) सत्कुर्वामिहि । (सुगन्धिम्) सुष्ठु गन्धो य-
स्मिंस्तम् । (पतिवेदनम्) पाति रक्षति स पतिः पतिवेदनं प्रापणं ज्ञानं वा यस्मा-
त्तम् । (उर्वारुकामिव) उक्तोर्थः । (बन्धनात्) उक्तोर्थः । (इतः) अस्माच्छ-
रीरान्मर्त्यलोकाद्वा । (मुक्षीय) पृथग्भूयासम् । (मा) निषेधार्थं । (अमृतः)
मोक्षाख्यात्परलोकात्पञ्चजन्ममुखफलाद्धर्माद्वा ॥ अत्राह यास्को निरुक्ते । त्र्य-
म्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि सुष्ठु गन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वा-
रुकामिव फलं बन्धनादारोपनान्मृत्योः सकाशान्मुंचस्व माम् । निरु० १३ । ४८ ।
अयं मंत्रः । शत०, २।५।६। १२.—१४ । व्याख्यातः ॥ ६० ॥

अन्वयः—वयं सुगन्धि पुष्टिवर्धन त्र्यम्बकं देवं यजामहे नित्यं पूजयेमिहि ।
एतस्य कृपयाऽहं बन्धनादुर्वारुकामिव मृत्योर्मुक्षीय मुक्तोभूयासम् । अमृतान्मा मु-
क्षीमिहि मा भज्जाराहिताभूयासम् । वयं सुगन्धि पतिवेदनं त्र्यम्बकं सर्वस्वामिनं ज-
गदीश्वरं यजामहे सततं सत्कुर्वामिहि एतदनुग्रहेणाहं बन्धनादुर्वारुकामिवेतो मुक्षीय
पृथग्भूयासम् । वयममुनो मोक्षमुखात्सत्यमुग्धफलाद्धर्माद्विरक्ता मा भूयासम्
॥ ६० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । नैव मनुष्या ईश्वरं विदाय कस्याप्यन्यस्य पू-
जनं कुर्युः । तस्य वेदाविहितत्वेन दुःखफलत्वात् । यथोर्वारुकफलं यदा लतायां
लग्नं सत्त्वयं पक्वं भूत्वा समयं प्राप्य लताबन्धनान्मुक्ता मुखाद्भवति । तथैव
वयं पूर्णमायुर्भुक्ता शरीर त्यक्त्वा मुक्तिं प्राप्नुयाम । मा कदाचिन्मोक्षप्राप्त्यनुष्ठा-
नात्परलोकात्परजन्मनो वा विरक्ता भवेम । नैव नास्तिकत्वमाश्रित्य कदाचिदीश्वर
स्थानादरं कुर्याम । यथा व्यावहारिकमुखायात्रजलादिकमोप्सन्ति । तथैवश्वरे
देवेषुतदुक्तधर्मं मुक्तौच नित्यं श्रद्धामिहि ॥ ६० ॥

पदार्थः—हम लोग जो । (सुगन्धिम्) शुद्ध गन्धयुक्त । (पुष्टिवर्धनम्) शरीर आत्मा और समाज के बलको बढ़ानेवाला । (ध्यम्बकम्) रुद्ररूप जगदीश्वर है उसकी । (यजामहे) निरन्तर स्तुती करें । इसकी कृपा से । (उर्वारुकमिव) जैसे खर्बूजा फल पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्धसे छूटकर अमृत के तुल्य होता है वैसे हमलोग भी । (मृत्योः) प्राण वा शरीर के वियोग से । मुर्त्तीय छूट जावें । (अमृतांश्च) और मोक्षरूप मुख से । (मा) अद्वारहित कभी न होवें ॥ तथा हम लोग । (सुगन्धिम्) उत्तम गन्धयुक्त । पतिवेदनम्) रक्षा करनेवाले स्वामी को देनेवाले । (ध्यम्बकम्) सभके अध्यक्ष जगदीश्वर । (यजामहे) निरन्तर सत्कार पूर्वक ध्यान करें । और इस के अनुग्रह से । (उर्वारुकमिव) जैसे खर्बूजा पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्ध से छूटकर अमृतके समान मिष्ट होता है । वैसे हमलोग भी । (इत्) इस शरीरसे । मुर्त्तीय छूट जावें । (अमृतः) मोक्ष और अन्य जन्म के मुख और सत्यधर्म फलसे । (मा) पृथक् न होवें ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है । मनुष्यलोग ईश्वर को छोड़ कर किसी का पूजन न करें । क्योंकि वेदसे अविविहित और वृत्तरूप फल होने से परमात्मासे भिन्न दूसरे किसी की उपासना न करनी चाहिये । जैसे खर्बूजा फल लता में लगा हुआ अपने आप पकर समय के अनुसार लतसे छूट कर सुन्दर स्वादिष्ट हो जाता है वैसेही हम लोग पूर्ण आयु को भोग कर शरीरको छोड़ के मुक्तिको प्राप्त होवें कभी मोक्षकी प्राप्ति के लिये अनुष्ठान वा परलोक की इच्छासे अलग न होवें । और ज कभी नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वर का अनादर भी करें । जैसे व्यवहारके मुखों के लिये अन्नजल आदि की इच्छा करते हैं वैसेही हमलोग ईश्वर, वेद, वेदोक्तधर्म, और मुक्ति होनेके लिये निरन्तर श्रद्धा करें ॥ ६० ॥

एतच्च इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । गुरिगास्तारपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देन शूरवीरकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्रमें रुद्रशब्द से शूरवीर के कर्मों का उपदेश किया है ॥

‘एतत् रुद्रावसं तेन पुरो मूर्जवतोतीहि ॥ अवंत-

तधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः
शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूर्जवत् इति मूर्जवतः । अ
ति । इति ॥ अवततधन्वेत्यवतत धन्वा । पिनाकावस इति पिनाकऽवसः ।
कृत्तिवासा इति कृत्तिवासाः । अहिंसन्नः । नः । शिवः । अति, इति, ६१ ?

पदार्थः--(एतत्) उक्तं वक्ष्यमाणं च । (ते) तव । (रुद्र) यो रंदि
यति शत्रून्तस्संबुद्धौ शूरवीर । (अवसम्) रक्षणं स्वाम्यर्थं वा (तेन) रक्ष
णादिना । (परः) प्रकृष्टः समर्थः । (मूर्जवतः) बहवो मूना घासादपो वि
घ्नन्ते यस्मिन् तस्मात् पर्वतात् । मूर्जवान् पर्वतः । निरु० ९।८। (अति) अ-
तिक्रमेण । (इति) उल्लङ्घय । अत्रान्तर्गतो यस्यर्थः (अवततधन्वा) अवेति
निष्पृष्टं तत् विस्तृतं धनुर्धेन सः (पिनाकावसः) पिनाधि गवन् येन तत् । पि
नाकं तेनावसो वा पिनाकस्यावसो रक्षणं यस्मात्सः । पिनाकं प्रतिपिनष्टधने
न । निरु० ३।२१। (कृत्तिवासाः) कृत्तिर्धर्म तद्वद्द्वानि वासांसि धृतानि येन
सः । (अहिंसन्) अनाशयन् रक्षन्सन् । (नः) अस्मान् । (शिवः) सुखम-
दः । (अति) अभिपूजितार्थे । (निरु० १।१३।) (इति) प्राप्नुहि । अपूर्व-
तः । शत० १।२।३।१६।१७। व्याख्यात ॥ ६१ ॥

अन्वयः--हे रुद्र शूरवीर विद्वन् युद्धविद्याविचक्षण सेनाध्यक्षावततधन्व
पिनाकावसः कृत्तिवासाः शिवः परः प्रकृष्टसामर्थ्यः संस्त्वं मूर्जवतः पर्वतात् परं
शत्रून्तद्विपुल्लङ्घय तस्मात् पारंगमय । यदेतत्ते तवावसंपालनमस्ति तेनास्मा-
नहिंसन्तीहि ॥ ६१ ॥

भावार्थः--हे मनुष्या अज्ञातशत्रुभिर्युष्माभिर्भूत्वा निरश्रुक राज्यं कृत्वा
सर्वाण्यस्त्रशस्त्राणि संपाद्य दुष्टानां दण्डदिसाभ्यां श्रेष्ठानां पालनेन भवितव्य-
म् । यतो न कदाचिदुष्टाः सुखिनः श्रेष्ठा दुःखिताश्च भवेयुरिति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे । (रुद्र) शत्रुओंको हलानेवाले युद्धविद्यामें कुशल सेनाध्यक्ष विद्वान् । (अवततधन्वा) युद्धके लिये विस्तारपूर्वक धनुको धारण करने । (पिनाकावसः) पिनाक अर्थात् जिस राक्षसे शत्रुओंके वशको पीसके अपनी रक्षा करने (कृत्तिवासाः) चमड़े और कवचोंके समान दृढ़ वस्त्रोंके धारण करने । (शिवः) सब सुखोंके देने । और । (परः) उत्तम सामर्थ्यवाले शूर वीर पुरुष । (मूजवतः) मूजपास आदियुक्त पर्वतसे दूसरे देशमें शत्रुओंको । (अतीहि) प्राप्त कीजिये । (एतत्) जो यह । (ते) आपका । (अवसम्) रक्षण करना है । (तेन) उससे । (नः) हमलोगोंकी । (अहिंसन्) हिंसाको छोड़कर रक्षा करते हुए आप । (अतीहि) सब प्रकारसे हम-लोगोंका सत्कार कीजिये ॥ ६१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो, तुमको शत्रुओंसे रहित होकर राज्यको निष्कण्टक करके सब अस्त्रशस्त्रोंका संपादनकरके दुष्टोंका नाश और श्रेष्ठोंकी रक्षा करो । कि जिससे दुष्ट शत्रु सुखी और सज्जनलोग दुःखी कदापि न हों ॥ ६१ ॥

आयुषमित्यत्यस्य नारायण ऋषिः । रुद्रोदेवता । उष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥
मनुष्येण कीकृश आयुभोक्तुमीश्वरः प्रार्थनीय इह । युपदिश्यते ।
मनुष्यको कैसा आयुभोगनेके लिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**आयुषं जमदग्नेः कुर्यपस्य आयुषम् ॥ य-
देवेपुं आयुषं तन्नो अस्तु आयुषम् :**

आयुषमिति त्रिऽआयुषम् । जमदग्नेरिति जमदग्नेः । कुर्यपस्य ।
आयुषमिति त्रिऽआयुषम् ॥ यत् । देवेपुं । आयुषमिति त्रिऽआयुषम् । तत् ।
नः । अस्तु । आयुषमिति त्रिऽआयुषम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आयुषम्) शीघ्रि च तान्यायुषि च आयुषम् । बाह्यया वनवृद्धावस्थामुत्तरम् । इदं पदं । अचतुरविचतुर० । अ० ५ । ४ । ७७ ।

इति सूत्रे समासान्तत्वेन निपातितम् । (जमदग्नेः) चतुषः । चतुर्वै जमदाग्नि-
ऋषिर्यदनेन जगत्पश्यत्ययो मनुते तस्माच्चतुर्जमदाग्निर्ऋषिः । शत० ८।१।२।३।
जमदग्नेयः प्रजविताग्नयो वा प्रज्वलितग्नयो वा तैरभिहितो भवति । निरू०
७।२४। अनेनापि प्रमाणेन रूपगुणग्राहकं चतुर्गुण्यते । (कश्यपस्य) आदित्य-
स्येश्वरस्य । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्मः ।
कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः कश्यप्य इति । श० ७।४।१।५। अनेन
प्रमाणेनेश्वरस्य कश्यपसंज्ञा । एतन्निर्मितं त्रिगुणमायुर्लभे महित्यभिप्रायः ।
(ज्यायुषम्) ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थाश्रममुखसंपादकं त्रिगुणमायुः । (यत्)
यादृश यीवत् । (देवेषु :) विद्वत्सु । विद्वांसो हि देवाः । श० ३।५।६।१०।
(ज्यायुषम्) विद्याशिक्षणपरोपकारसहितं त्रिगुणमायुः । (तत्) तादृश तावत् ।
(नः) अस्माकम् । अस्तु भवतु । (ज्यायुषम्) पूर्वोक्तं त्रिगुणमायुः । अत्र
एतेषिणः ॥ ७० २।११४। अनेनेणू धातोः सः प्रत्ययो लिङ्गत्वाद्बुद्धिः । ईयते
प्राप्यते यत्तदायुः । अयं मंत्रः । शत० २।५।४।१-७। व्याख्यातः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे रुद्र जगदीश्वर तव कृपया यदेवेषु ज्यायुषं यज्जमदग्नेर्यायुषं
कश्यपस्य तव व्यवस्थासिद्ध ज्यायुषमस्ति तस्योऽस्माकमस्तु ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्र चतुरिन्द्रियाणां कश्यप ईश्वरः स्रष्टृणां प्रवृत्तमोऽस्तीति
विज्ञेयम् । ज्यायुषमित्यस्य चतुरादृत्या त्रिगुणादधिकं चतुर्गुणमप्यायुः स्रष्टृणां तत्मा-
सूयर्थं जगदीश्वरं प्रार्थ्य स्वेन पुरुषार्थश्च कर्त्तव्यः । तद्यथा हे जगदीश्वर भव
कृपया यथा विद्वांसो विद्यापरोपकारधर्मानुष्ठानेनानन्दतया त्रीणि शतानि वर्षा-
णि यावत्तावदायुर्भुजते । तथैव यत्रिविधताव्यातिरिक्तं शरीरेन्द्रियान्तःकरणमाणा
सुखादयः विद्याविज्ञानसहितमायुरस्ति तदयं प्राप्य त्रिगतवर्षं चतुःशतवर्षं वाऽऽ-
युः सुखेन भुजामहीति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । (यत्) जो । (देवेषु) विद्वानां कै वैर्त्तमानमै
(ज्यायुषम्) ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास आश्रमों का परोपकार से युक्त
आयु वर्त्तता जो । (जमदग्नेः) चतु आवि इन्द्रियों का । (ज्यायुषम्) शुद्धि, बल
और पराक्रमयुक्त तीन गुण आयु और जो (कश्यपस्य) ईश्वरमेव । (ज्यायुषम्)

तिगुणी अर्थात् तीनसौ वर्ष से अधिकभी आयु । विद्यमान है । (तत्) उस इस शरीर आत्मा और समाज को आनन्द देने वाले ॥ (त्र्यायुषम्) तीनसौ वर्ष से अधिक आयु को । (नः) हमलोगों को प्राप्ति किये ॥ १३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में चतुः सब इन्द्रियों का और परमेश्वर सब रचना करनेहारों में उत्तम है ऐसा सब मनुष्यों को समझना चाहिये । और । (त्र्यायुषम्) इस पदवीकी चारवार आवृत्ति होने से तीनसौ वर्ष से अधिक चारसौ वर्षपर्यन्त भी आयु का ग्रहण किया है । इसकी प्राप्ति के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करके और अपना पुरुषार्थ करना उचित है । प्रार्थना इसप्रकार करनी चाहिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपा से जैसे त्रिद्वानलोग विद्या धर्मा और परोपकार के अनुष्ठान से आनन्द पूर्वक तीनसौ वर्षपर्यन्त आयुको भोगते हैं । वैसे ही तीन मंकार के ताप से शरीर, सत्त, बुद्धि, चित्त, अहंकाररूप अन्तःकरण इन्द्रिय और प्राण आदि को रुहित मुक्त करनेवाले विद्या विज्ञान सहित आयुको हमलोग प्राप्त होकर तीनसौ वा चारसौ वर्षपर्यन्त सुखपूर्वक भोगें ॥ १२ ॥

शिवो नामासि त्वय नारायण श्यापि ॥ रुद्रो देवता । भूरिगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनोपदेशकगुणा उपदिश्यन्ते ॥

। अब अगले मंत्रमें रुद्रशब्दसे उपदेश करनेहारों के गुणों का उपदेश किया है ॥

शिवो नामासि स्वर्धितिस्ते पिता नमस्ते
अस्तु मामा हिंसी ॥ निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्या
य प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवी-
र्याय ॥ १३ ॥

शिवः । नाम । असि । स्वर्धितिस्ते । स्वर्धितिः । ते । पिता । नमः ।
ते । अस्तु । मा । मा । हिंसी । नि ।

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यंशः आद्याय । प्रजननायेति प्रजनन-
रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः स्त्वाय । सुवीर्यायेति सु-
र्याय ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(शिवः) महगलस्वरूपो ज्ञानमयो विज्ञानप्रदः । (नाम-
ख्या । (असि) भयासि । (स्वधितिः) अविनाशित्ववज्रमयः । स्वधि-
वज्रनामसु पठितम् । निर्यं० २।२०। (ते) तव । (पिता) पालकः । (
सत्कारार्थे । (ते) तुभ्यम् । (अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे ।
माम् । (हिंसीः) हिन्धि । अत्र लोट्थे भुङ् । (नि) निश्चयार्थे नि-
र्थे वा । (वर्त्तयामि) (आयुषे) आयुर्भोगाय । (अन्नाद्याय) अन्तुं यो-
मन्नं च तस्मै । यद्वाऽन्नमोदनादिकं भोज्यं यस्मिंस्तस्मै । (प्रजननाय) सन्ताना-
त्पादनाय । (रायस्पोषाय) रायो विद्यासुवर्णादिधनस्य पोषाय । पुष्पन्ति य-
स्मिंस्तस्मै । (सुप्रजास्त्वाय) शोभना सन्तानादयश्चक्रवर्तिराज्यं च प्रजा य-
स्मात्तस्य भावस्तस्मै । (सुवीर्याय) शोभनं वीर्यं शरीरात्मनो बलं पराक्रमो
यस्मात्तस्मै । अयं मंत्रः । श० २।५।४।८—११ ॥ व्याख्यातः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे रुद्र यस्त्वं स्वधितिरसि यस्य ते तव शिवो नामास्ति । त-
त्वं मम पितासि ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं मां मामाहिंसीर्माहिन्ध्यहं त्वामायुषेऽन्ना-
द्याय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय वर्त्तयामि त्वदाभयेण सर्वाणि दुःखा-
नि निवर्त्तयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—नहि कार्श्चिन्मनुष्यो महगलमयस्य सर्वपितुः परमेश्वरस्याज्ञापा-
ठनेनोपशकसंगेन विनैहिकपारमार्थिकमुखे प्राप्तुं शक्नोति । नैव केनापि नास्ति
कत्वेन तन्वीश्वरस्य विरुपां चानादरः कर्त्तव्यः । यो नास्तिको भूतैतस्यैतेपां
चानादरं करोति तस्य सर्वत्रानादरो जायते । तस्मान्मनुष्यैरास्तिकैः सदा भवि-
तव्यमिति ॥ ६३ ॥ अत्र तृतीयाध्यायेऽग्निहोत्रादियज्ञवर्णनमग्निस्वभावार्थप्रतिपा-

दन पृथिवीभूमणलक्षणमग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थप्रतिपादनमग्निहोत्रमंत्रप्रकाशन
मीश्वरोपस्थानमग्निस्वरूपमीश्वरप्रार्थनं तदुपासन तत्फलवर्णनमीश्वरस्वभावप्रति
पादनं सूर्यकिरणकृत्यवर्णनं नित्योपासन सावित्रीमंत्रप्रतिपादनं यज्ञफल प्रका
शनं भौतिकान्तर्यवर्णनं गृहाश्रमकण्ठावरयकानुष्ठानलक्षणे इन्द्रमस्तुत्यं पुरु
षार्थकरणावश्यक पापान्निवर्त्तनं यज्ञपूर्त्यावश्यकं सत्यत्वेन ग्रहणदानव्यवहारक
रणं विद्वत्पुरुषर्तुस्वभाववर्णनं चतुष्टयमन्तःकरणस्य लक्षणं रुद्रशब्दार्थप्रतिपा
दनं त्रिगुणायुष्करणावश्यक धर्मेणायुरादिपदार्थसंग्रहणं च वर्णितमेतेनास्य तृ
तीयाध्यायार्थस्य द्वितीयाध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति बोद्धव्यम् ॥ इति श्रीम
द्विद्वत्यपरिव्राजकाचार्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्य्य-
भाषाभ्या विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥६१॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर और उपदेश करनेहारे विद्वान् जो आप । (स्वधिति)
अविनाशी होनेसे अजमय । (असि) है जिस । (ते) आपका । (सिध) सुखस्व-
रूप विज्ञानका देनेवाला । (नाम) नाम । (असि) है सो आप मेरे । (पिता)
पालन करनेवाले । (असि) हैं (ते) आपके लिये मेरा । (नम) सरकारपूर्वक
दण्डकार । (अस्तु) विदित हो तथा आप । (मा) मुझे । (मा) मत । (हिं-
सो) अत्यमृत्युसे युक्त कीजिये । और मैं आपको । (आपुषे) आयुके भोगने । (अ-
त्राघाय) अन्न आदिके भोगने । (सुप्रजास्त्वाय) उत्तम २ पुत्र आदि वा चक्रवर्ति
राज्य आदिकी प्राप्ति होने । (सुवीर्याय) उत्तम शरीर आत्माको बल पराक्रम होने
और । (रायस्पोषाय) विद्या वा सुवर्ण आदि धनकी पुष्टिके लिये । (वर्त्तयामि)
वर्त्ताता और वर्त्ताता हू इस प्रकार वर्त्तनेसे सब दु खोंको छुड़के अपने आत्मामें उपा
स्यरूपसे निश्चय करके अन्तर्यामिरूप आपका आश्रय करके सर्गोंमें वर्त्तना हू ॥

भावार्थ—कोई भी मनुष्य, गंगलमय सबकी पालना करनेवाले परमेश्वरकी आ
जा पालनके बिना ससार वा परलोक के सुखोंके प्राप्त होनेको समर्थ नहीं होता । न कदा
पि किसी मनुष्यको नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वरका अनादर करना चाहिये । जो ना
स्तिक हो कर ईश्वरका अनादर करता है उसका सर्वत्र अनादर होता है इस से

सब मनुष्यों को आस्तिक बुद्धि से ईश्वर की उपासना करनी योग्य है ॥ ६३ ॥

इस तीसरे अध्याय में अग्निहोत्र आदि यज्ञों का वर्णन, अग्नि के स्वभाव-वा अर्थ का प्रतिपादन, पृथिवी के भ्रमण का लक्षण, अग्निशब्द से ईश्वर वा भौतिक अर्थ का प्रतिपादन, अग्निहोत्र के मंत्रों का प्रकाश, ईश्वर का उपस्थान, अग्नि का स्वरूपकथन, ईश्वर की मार्यता, उपासना वा इन दोनों का फल, ईश्वर के स्वभाव का प्रतिपादन, सूर्य के किरणों के कार्य का वर्णन, निरन्तर उपासना, गायत्री मंत्र के अर्थ का प्रतिपादन, यज्ञ के फल का प्रकाश, भौतिक अग्नि के अर्थ का प्रतिपादन, गृहस्थाश्रम के आवश्यक कार्यों के अनुष्ठान और लक्षण, इन्द्र और पशुओं के कार्य का वर्णन, पुरुषार्थ का आवश्यक करना, पापों से निवृत्त होना, यज्ञ की समाप्ति आवश्यक करनी । सत्य से लेने देने आदि व्यवहार करना, विद्वान् वा आतुओं के स्वभाव का वर्णन चार प्रकार के अन्तःकरण का लक्षण, रुद्रशब्द के अर्थ का प्रतिपादन, तीनसौ वर्ष अवश्य आयु का संपादन करना और धर्म से आयु आदि पदार्थों का ग्रहण का वर्णन किया है इस से दूसरे अध्याय के अर्थ के साथ इस तीसरे अध्याय के अर्थ की संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमद्विद्वत्परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते
संस्कृतभाषार्यभाषाभ्यां सुभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः
समाप्तिमगमत् ॥ इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारभ्यते । अस्मिन्नध्याये सप्तत्रिंशन्मन्त्राः सन्तीति-
वेदितव्यम् ॥

विश्वानि देव सवितर्कुरितासि परासुव ॥ यद्द्रन्तव आसुव ॥ १ ॥

तत्रैदमगन्धेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अषोषर्ध्या देवते । विराट् ब्राह्मी-
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ जलगुणस्वभावकृत्यमुपदिश्यते

अब चौथे अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है इसके प्रथम मंत्र में जल के गुण,
स्वभाव और कृत्य का उपदेश किया है ।

सुदमंगन्म देवयजनमृथिव्या यत् देवासो अजुं

पन्त विश्वे ॥ ऋक्सामाम्यां * सन्तरन्तो यजुर्मी-
 रायस्पोषेण समिपा मदेम ॥ इमा आपः श-
 मुमे सन्तु देवी ॥ ओषधे तार्यस्व स्वर्धिते मेन-
 हि*सीः ॥ १ ॥

आ । इदम् । अग्नम् । देवयजनमिति देवऽयजनम् । पृथिव्याः । यत्र देवासः
 अनुपन्त । विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । सन्तरन्त इति समुत्तरन्तः
 यजुर्भिरिति यजुः ऽभिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदेम ॥ इमाः । आपः
 । शम् । ऊँ इत्युं । मे । सन्तु । देवीः । ओषधे तार्यस्व । स्वर्धित इति स्वर्धिते ।
 मा । एनम् । हि * सी ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (इदम्) वक्ष्यमाणम् । (अग्नम्) प्राप्नु-
 याम । अत्र लिङ्गं लुङ् । (देवयजनम्) देवानां विदुषां यजनं पूजन्तेभ्यो
 दानं च । (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (यत्र) देशे । देवासः विद्वांसः । (अनु-
 पन्त) ग्रीतवन्तः सेवितवन्तः (विश्वे) सर्वे (ऋक्सामाभ्याम्) ऋचन्ति स्तुवन्ति
 पदार्थान्येन स ऋग्वेदः । सामयन्ति सान्त्वयन्ति कर्मन्तं फलं प्राप्नुवन्ति येन
 स सामवेदः ऋक् च साम च ताभ्याम् । अत्र । अचतुर विचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस-
 धेन्वनहुहवर्षाम् ० अ० ५।४।७७ इति सूत्रेणार्थं समासान्तऽच् प्रत्ययेन
 निपातितः । (सन्तरन्तः) दुःखम्यान्तं प्राप्नुवन्तः । (यजुर्भिः) यजुर्वेदस्य मन्त्रोक्तैः
 कर्मभिः (रायः) धनस्य । (पोषेण) पुष्ट्या । (सम्) सम्पत्तये । (इषा)
 इष्टविधयाऽज्ञानादि वा । (मदेम) मुल्लयेम । (अत्र) विकरणव्यत्ययः । (इमाः)
 प्रत्यक्षाः । (आपः) जलानि । (शम्) सुखकारिणः (च) वितर्कः । (मे)

मम । (सन्तु) भवन्तु । (देवीः) शुद्धा रोगनाशिकाः । अत्र वा च्छन्दसीति
जसः पूर्वसवर्णत्वम् (आपधे) सोमाद्योपधिगणः । (त्रायस्व) त्रायताम् ।
(स्वाधिते) रोगनाशने स्वाधितिर्वज्रवत्प्रवर्तमानः । स्वाधितिरिति वज्रनामसु
पठितम् । नियं० २।२० । (मा) निषेधार्थे । (एनम्) यजमानं प्राणिसमूहं
वा । (हिंसीः) हिंस्यात् । अत्र लिख्यं लुट् ॥ १ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथा पृथिव्या मध्ये मनुष्यजन्मदेवयजने प्राप्य
यत्र श्रद्धासाध्यां यजुर्भां रायस्पोषेण दुःखानि सन्तरन्तो विश्वेदेवासो वयं
सुखान्यगन्मानुपन्त मदेम सुखेयम् । उ इति वितर्के मे मम विद्यासुंक्षित्ताभ्यां
सेविता इमा देव्य आपः सुखकारिकाः सन्ति तथैव तत्र त्वं तानि जुपस्व
मदेमस्तवैताः शंसन्तु सुखकारिका भवन्तु । ययौपधे सोमलताद्योपधिगणो
रोगेभ्यस्त्रायते तथा त्वं नत्त्रायस्व स्वाधितिर्वज्रस्त्वमेनं जीवं मा हिंसीर्हिनं मा
कुर्याः ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र लुसोपमालङ्कारः । यथा मनुष्याः साङ्गान्तरहस्यां
अतुरो वेदानधीत्यान्धानध्याप्य विद्यां प्रदीप्य विद्यांसो भूत्वा सुकर्मानुष्ठानेन
सर्वान् प्राणिनः सुखेयुस्तयैवैतान् सत्कृत्यैतेभ्यो वैदिकविद्यां प्राप्य श्रेष्ठाचारौ-
पाधिसेवनाभ्यां दुःखान्तं गत्वा शरीरात्मपुष्ट्या धनं समुपचित्य सर्वैर्मनुष्यैरान-
न्दितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् जैसे । (पृथिव्याः) भूमिपर मनुष्य जन्मको प्राप्त होके
जो (इदम्) यह । (देवयजनम्) विद्वानोंका यजन पूजन वा उनके लिये दान
हैं उसको प्राप्त होके । (यत्र) जिस देशमें । (श्रद्धामाभ्याम्) श्रद्धेय, सामवेद,
तथा । (यजुर्भाः) यजुर्वेदके मंत्रोंमें कहे कर्म । (रायस्पोषेण) धनकी पुष्टि । समिपा)
उत्तम २ विद्या आदिक्री इच्छा वा अन्न आदिसे दुःखोंके । (सन्तरन्तः) अन्तको
प्राप्त होते हुए । (विश्वे) सब । (देवासः) विद्वान् हमलोग सुखोंको । (अगन्म)
प्राप्त हों । (अनुपन्त) सब प्रकारसे सेवन करें । (मदेम) सुखी रहें । (उ) और
भी (मे) मेरे सुनियम विद्या उत्तम शिक्षासे सेवन किये हुए । (इमाः) ये । (देवी)
शुद्ध । (आपः) जल । मुख देनेवाले होते हैं वैसे वहां त भी उनको प्राप्त हो (जुप-

स्व) सेवन और आनन्दकर वे जल आदि पदार्थ भी तुम्हको (शम्) मुक्त करानेवाले । (सन्तु) होंगे । जैसे । (ओषधे) सोमलता आदि ओषधिगण सब रोगोंसे रक्षा करता है वैसे तू भी हमलोगोंकी । (त्रायस्व) रक्षा कर । (स्वधिते) रोग नाश करने में वज्रके समान होकर । (एनम्) इस यजमान वा प्राणीमानको । (मा हिंसी) कभी मत मार ॥ १ ॥

भावार्थ:—इस मंत्रमें लूतोपमालङ्कार है । जैसे मनुष्यलोग ब्रह्मचर्यपूर्वक अंग और उपनिषद्सहित चारों वेदोंको पढ़कर औरोंको पढ़ाकर विद्याको प्रकाशित कर और विद्वान् होके उत्तम कर्मोंके अनुष्ठानसे सब प्राणियोंको मुक्ती करें वैसेही इन विद्वानोंका सत्कारकर इनसे वैदिक विद्याको प्राप्त होकर शरीर वा आत्माकी पुष्टिसे धनका अत्यन्त संचय करके सब मनुष्योंको आनन्दिन होना चाहिये ॥ १ ॥

आपो अस्मानित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः स्वराद्भ्रातृषी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्ताभिरद्भिः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

किर उन जलोंसे क्या रकरना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन
नो घृतप्वः पुनन्तु ॥ विश्वं हि रिप्रमप्रवहन्ति
देवीः ॥ उदिदाम्यः शुचिरापूत एमि ॥ दीक्षात-
पसोस्तनूरांसि तान्त्वां शिवां शम्माप्परिं दधे
भद्रं वर्णां पुष्यन् ॥ २ ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतप्व इति घृतप्वः । पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्तीति प्रवहन्ति । देवीः । चतुः । इत् । अम्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्षातपमोः । तनूः । श्रुति । ताम् । त्वा । शिवाम् । शम्माप् । परिं । दधे । भद्रम् । वर्णम् । पुष्यन् ॥ २ ॥

पदार्थः— (आपः) जलानि । (अस्मान्) मनुष्यादीन्प्राणिनः । (मातरः) मातृवत्पालिकाः । (शुन्ध्यन्तु) बाह्यदेशं पवित्रं कुर्वन्तु । (घृतेन) आज्येन । (नः) अस्मान् । (घृतप्वः) घृतं पुनन्ति यास्ताः । (पुनन्तु) प-पवित्रयन्तु । (विरचय्) सर्वं जगत् । (हि) खलु । (रिमम्) व्यक्तवाणीमा-सव्यं वेदितव्यम् । अत्र । लीरीढो ह्रस्वः । उ० ५।५५। अनेनायं सिद्धः । (प्र-वहन्ति) प्रकर्षेण मामुवन्ति । (देवीः) देव्यः । (उत्) उत्कृष्टे । (इत्) अ-पि । (आभ्यः) अभ्यः । (शुचिः) पवित्रः । (आ) समन्तात् । (पूतः) शुद्धः । (एमि) माम्प्रोमि । (दीक्षातपसोः) दीक्षाग्रहणव्यादिनियमसेवनं च तपोधर्मानुष्ठानं च तपोः । (तनूः) सुखविस्तारनिमित्तं शरीरम् । (अस्ति) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (ताम्) (त्वा) एताम् । (शिवाम्) कन्याणकारि-काम् । (शग्माम्) सुखस्वरूपाम् । (परि) सर्वतः । (दधे) धरामि । (भ-द्रम्) भजनीयम् (वर्णम्) स्वीकर्तुमर्हति सुन्दरम् ॥ (पुष्यन्) पुष्टं कुर्वन् । अयं मंत्रः ! श० ३।१।२।१-११ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा भद्रं वर्णं पुष्यन्नहं या घृतप्वो देव्य आपो विश्वं रिभं प्रवहन्ति विद्वांसो या मातरः या घृतप्वो घृतेन सन्ति याभिर्नोऽस्मान् सुखयन्ति ताभिर्नोऽस्मान् भवन्तः शुन्ध्यन्तु पुनन्तु च यथाहमुदिदाभ्यः शुचिः पवित्रो भूत्वा या दीक्षातपसोस्तनूरस्यस्ति तां त्वामेतां शिवां शग्मां परिदधे स-र्वतो धरामि तथा तास्तां च यूयमपि धरत ॥ २ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । याः सर्वसुखमापिकाः मा-णधारिका मातृवत्पालनहेतव आपः सन्ति ताम्यः सर्वतः पवित्रतां संपाद्यताः शोधित्वा मनुष्यैर्नित्यं सेसन्त्या यतः सुन्दरं वर्णं रोगरहितं शरीरं च संपाद्य-नित्यं प्रयत्नेन धर्ममनुष्ठाय पुरुषार्थेनानन्दः कर्तव्य इति ॥ २ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे (यद्रं) अति सुन्दर । (वर्णम्) मांस होने योग्य रूपको । (पुष्यन्) पुष्ट कर्ता हुआ मैं जो । (घृतप्वः) घृतकी पवित्र करने । (देवीः) दिव्यगुणयुक्त । (मातरः) माताके समान पालन करनेवाले । (आपः) जन । (रिमम्) व्यक्तवाणीको मांस करने वा. जानने योग्य । (विश्वम्) सबको ।

(पवहन्ति) प्राप्त करते हैं जिनसे विद्वान् लोग । (अस्मान्) हम मनुष्यलोगोंको । (गुन्धुयन्तु) बाह्य देशको पवित्र करें और जो । (घृतेन) घृतसे । पुष्ट करने योग्य जल हैं जिनसे (न) हमलोगोंको । करसकें उनसे (पुबन्तु) पवित्र करें । जैसे मैं । (उत्) अच्छेप्रकार । (इत्) भी । (आम्यः) इन जलोंसे । (शुचि) पवित्र तथा । (आपूतः) शुद्ध होकर । (दीक्षातपसो) ब्रह्मचर्य आदि उत्तम २ नियमसेवन से जो धर्मानुष्ठानके लिये । (तन्) शरीर । (असि) है जिस । (शिबाम्) कल्पणकारी । (शमाम्) सुखस्वरूप । शरीरको । (एमि) प्राप्त होता और । (परिदधे) सब प्रकार धारण करताहूं वैसे तुमलोग भी उन जल और (ताम्) उस । (त्वाम्) अत्युत्तम शरीरको धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालकार है ॥ मनुष्योंको उचित है कि जो सब सुखोंको प्राप्त करने, प्राणोंको धारण कराने तथा माताके समान पालनके हेतु जल है उनसे सबप्रकार पवित्र होके इनको शोधकर मनुष्योंको नित्य सेवन करने चाहिये जिससे सुन्दरवर्ण रोगरहित शरीर को संपादन कर निरन्तर प्रयत्नके साथ धर्मका अनुष्ठानकर पुरुषार्थसे आनन्द भोगना चाहिये ॥ २ ॥

महीनामित्यस्य मजापतिर्ऋषिः । मेघो देवता । भुरिक् बिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरस्य जलसमूहजन्यस्य मेघस्य किं निमित्तमस्तीत्युपादिश्यते ।
किं इस जलसमूहसे उत्पन्न हुए मेघका क्या निमित्त है इस विषय का उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ।

महीनाम्पयोऽसि वच्चोदा असि वचोमे देहि ॥
वृत्तस्यासि कर्नानिकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥३॥

महीम् । पयोः । असि । वच्चोदा इति वचःऽदाः । असि । वचोमे । मे । देहि ॥
वृषस्य । असि । कर्नानिकः । चक्षुर्दा इति चक्षुःऽदाः । असि । चक्षुर्मे । मे । देहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(महीनाम्) पृथिवीनाम् । महीति पृथिवीनामसु पठितम् । निषं० १ । १ । (पयः) रसनिमित्तम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्य-
त्ययः । (वचोदाः) दीप्तिं ददातीति । (असि) अस्ति । (वर्चः) प्रकाशम् ।
(मे) मयम् (देहि) ददाति । (वृत्रस्य) मेघस्य । (असि) अस्ति । (क-
नीनकः) यः कनति दीपयतीति स एव कनीनकः । अत्र कनीपातोर्वाहुलकादौ
यादिक ईनप्रत्ययस्ततः स्वार्थे कन् । (चक्षुर्दाः) चक्षुःशब्देन तद्ददातीति । (अ-
सि) अस्ति । (चक्षुः) नेत्रव्यवहारम् । (मे) मयम् । (देहि) ददाति ।
अयं मंत्रः शं० ३ । १ । ३ । ९-१५ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो महीनां पयोऽस्यस्ति वचोदा अस्ति यो मे मयं व-
चोदा ददाति वृत्रस्य कनीनकोऽस्ति चक्षुर्दा अस्ति स सूर्यो मे मेघं चक्षुर्द-
दाति ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्नहि सूर्यस्य प्रकाशेन विना वृष्ट्युत्पत्तिरचक्षुर्व्यवहार-
श्च सिध्यति । येनायं सूर्यो निर्मितस्तस्मा ईश्वराय कोटिशो धन्यवादा देया
इति वेषम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो यह । (महीनाम्) पृथिवी आदि के । (पयः) जल रस का
निमित्त । (असि) है । (वचोदाः) दीप्ति का देनेवाला । (असि) है जो । (मे)
मेरे लिये । (वर्चः) प्रकार को । (देहि) देता है । जो । (वृत्रस्य) मेघ का (क-
नीनकः) प्रकाश करनेवाला । (असि) है वा । (चक्षुर्दा) नेत्र के व्यवहार का
सिद्ध करने वाला । (असि) है वह सूर्य । (मे) मेरे लिये । (चक्षुः) नेत्रों के
व्यवहार को । (देहि) देता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना उचित है जिस सूर्य प्रकार के बिना वर्षाकी
उत्पत्ति वा नेत्रों का व्यवहार सिद्ध कर्मी नहीं होता । जिसने इस सूर्यलोक को रचा
है उस परमेश्वर को कोटि असंख्यात धन्यवाद देते रहें ॥ ३ ॥

चित्पतिर्भस्वस्य पञ्चापतिर्ऋषिः । परमात्मा देवता । निचृद्वाही पंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

येन सूर्यादिकं जगद्रचितं सोऽस्मदर्थं किं किं कुर्यादित्युपदिश्यते ।
जिस ने सूर्य आदि सब जगत् को बनाया है वह परमात्मा हमारे लिये क्या २ करे
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य र-
श्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य य-
त्कामः पुनेतच्छकेयम् ॥ ४ ॥

चित्पतिरिति चित्पतिः । मा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्पतिः । मा ।
पुनातु । देवः । मा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मि-
भिरितिरश्मिभिः ॥ तस्य । ते । पवित्रपते इति पवित्रपते । पवित्रपूतस्येति
पवित्रपूतस्य । यत्काम इति यत्कामः । पुने । तत् । शकेयम् ॥ ४ ॥

पदार्थः--(चित्पतिः) चेतयति येन विज्ञानेन तस्य पतिः पालयि-
ताऽपिष्ठातेश्वरो भवान् । (मा) माम् । (पुनातु) पवित्रं करोतु । (वाक्-
पतिः) यो वाचो वेदविद्यायाः पतिः स्वामी पालयिता । (मा) माम् । (पु-
नातु) विनाशं कृत्वा पवित्रयतु (देवः) यः स्वप्रकारेण सर्वस्य प्रकाशकः ।
(मा) माम् । (सविता) सर्वस्य जगतो दिव्यस्य प्रसवितोत्पादकः । (पुनातु)
शोधयतु शुद्धं करोतु । (अच्छिद्रेण) अविनाशिना विज्ञानेन (पवित्रेण)
शुद्धिकारकेण । (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्य ग्राणस्य वा (रश्मिभिः) प्रका-
शमयनागमनैः । (तस्य) जगदीश्वरस्य । (ते) तव । (पवित्रपते) पवित्रस्य
पालयितः । पवित्रपूतस्य यः पवित्रैः शुद्धैः स्वाभाविकैर्विज्ञानादिभिर्गुणैः पूतः
पवित्रपूतस्य (यत्कामः) यः कामो यस्य सः । (पुने) पवित्रो भवामि ।
(तत्) पवित्रं कर्षे । (शकेयम्) शक्नुयाम् अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ३ ।
००—२३ । व्याख्यानः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पवित्रपते परात्मन् चित्पतिर्वाक्पतिः सविता देवो भवान् पवित्रेणाच्छिद्रेण विज्ञानेन सूर्यस्य रश्मिभिरच मा मा मम चित्तं च पुनातु । मा मा मम वाचं च पुनातु । मा मा मम चक्षुरच पुनातु । यस्य पवित्रपूतस्य कृपया यत्कामोऽहं पुने पवित्रो भवामि । यस्य ते तत्रोपासनया पवित्रं कर्म कर्तुं शक्नुयां तस्य सेवा कर्तुं योग्या मे कथं न भवेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेव वेदविज्ञात्रो पत्या परमेश्वरेण विद्याभूजलवायु सूर्यादयः शुद्धिकारकाः पदार्थाः प्रकाशितास्तत्सोपासनापवित्रकर्मानुष्ठानाभ्यां मनुष्यैः पूर्णकामः पवित्रता च कार्या ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे । (पवित्रपते) पवित्रता के पालन करनेहारे परमेश्वर । (चित्पतिः) विज्ञान के स्वामी । (वाक्पतिः) वाणीको निर्मल के और । (सविता) सब जगत्को उत्पन्न करनेवाले । (देवः) दिव्यस्वरूप आप । (पवित्रेण) शुद्ध करनेवाले । (अच्छिद्रेण) अविनाशिविज्ञान वा । (सूर्यस्य) सूर्य और प्रमाणके । (रश्मिभिः) प्रकाश और गज नागनौसे । (मा) मुझ और मेरे चित्तको । (पुनातु) पवित्र, कीजिये । (मा) मुझ और मेरी वाणी को । (पुनातु) पवित्र कीजिये । (मा) मुझ तथा मेरी प्रजाको । (पुनातु) पवित्र कीजिये । जिस । (पवित्रपूतस्य) शुद्ध स्वाभाविक विज्ञान आदिगुणोंसे पवित्र । (ते) आपकी कृपासे । (यत्कामः) जिस उत्तम कामनायुक्त मैं (पुने) पवित्र होता हूँ । जिस (ते) आपकी उपासनासे । (तत्) उस अस्युत्तम कर्मके करनेको । (शक्नुयाम्) समर्थ होऊँ उस आपकी सेवा मुझको क्यों न करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको उचित है कि जिस वेदके जानने से पालन करनेवाले परमेश्वरने वेदविद्या, पृथिवी, जल, वायु और सूर्य आदि शुद्ध करनेवाले पदार्थ प्रकाशित किये हैं उसकी उपासना तथा पवित्र कर्मों के अनुष्ठानसे मनुष्योंको पूर्ण कामना और पवित्रताको संपादन अवश्य करना चाहिये ॥ ४ ॥

आ वो देवास इत्यस्य प्रजापतिर्वापिः । निवृत्तार्थ्यनुष्ठुय चन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं पुरुषार्थः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको किस २ प्रकारका पुरुषार्थ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले

मंत्र में किया है ।

**आ वो देवास ईमहे वामम्प्रयत्यध्वरे ॥ आ
वो देवास आशिषो यज्ञियांसो हवामहे ॥ ५ ॥**

आ । वः । देवासः । ईमहे । वामम् । प्रयतीति प्रयति । अध्वरे । आ ।
वः । देवास । आशिष इत्याशिषः । यज्ञियांसः । हवामहे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (वः) युष्मान् । (देवासः) ये दीव्य
न्ति विद्यादिगुणैः प्रकाशन्ते तत्समुद्भौ । (ईमहे) याचामहे । ईमह इति पाञ्चा
कर्मसु पठितम् । निघ० ३ । १६ । (वामम्) प्रशस्त गुणकर्मसमूहम् । वाममि
ति प्रशस्यनामसु पठितम् निघ० ३ । ८ । (प्रयति) प्रकृष्ट सुखमेति येन त
स्मिन् । अत्र कृतो बहुलमिति करणकारके कृत् । (अध्वरे) अहिंसनीये यज्ञे
(आ) अमितः । (वः) युष्माक सकाशात् । (देवासः) विद्वांसः । (आ
शिषः) इच्छाः । (यज्ञियांसः) या यज्ञमर्हन्ति ताः । (हवामहे) स्वीकुर्वामहि ।
तेदप्रयोगोऽयम् । अय मन्त्र । श० ३ । १ । ३ । २४ । न्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देवासो यथा वयं वो युष्मान् मत्स्यध्वरे वो युष्माक वाममे-
महे समन्तायाचामहे । हे यज्ञियांसो देवासो यथाऽस्मिन् ससारे वो युष्माकं स
काशात् यज्ञिया आशिष आहवामहेऽमितः स्वीकुर्वामहि तथेवास्मर्थं भवन्ति-
सततमनुष्ठेयम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमविद्वद्भ्यः प्रशस्ता विद्याः सपाद्य स्वेच्छाः
पूर्णाः कृत्वैतेषां सगसेन सदैव कर्तव्ये ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे । (देवासः) विद्यादिगुणो से प्रकाशित होनेवाले विद्वान् लोगों
जैसे हमलोग । (वः) तुमको । (प्रयति) सुखयुक्त । (अध्वरे) हिंसा करने अयोग्य

यज्ञ के अनुष्ठान में । (वः) तुम्हारे । (वामम्) प्रयत्नशील गुणसमूह की । (एमहे) अष्टोपकार याचना करते हैं । हे (देवासः) विद्वान् लोगो जैसे हम लोग इस संसार में आप लोगों से । (यज्ञिया-) यज्ञ को सिद्ध करने योग्य । (आशिष-) इच्छाओं को । (आवहामहे) अष्टोपकार स्वीकार कर सकें वैसे ही हम लोगों के लिये आप लोग सदा प्रयत्न किया कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम विद्वानों के प्रसङ्ग से उत्तम २ विद्याओं का संपादन कर अपनी इच्छाओं को पूर्ण करके इन विद्वानों का संग और सेवा सदा करना चाहिये ॥ ५ ॥

स्वाहायज्ञमित्यस्य प्रजापतिर्ह्यपिः । यज्ञो देवता । निचृदार्प्यन्नुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

किंकिमर्थः स यज्ञोऽनुष्ठातव्यइत्युपदिश्यते ॥

किस २ प्रयोजन के लिये इस यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

स्वाहा यज्ञम्मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् ॥ स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहावातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । मनसः । स्वाहा । उरोः । अन्तरिक्षात् । स्वाहा । द्यावा-
पृथिवीभ्याम् । स्वाहा । वातात् । आरभे । स्वाहा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) प्रत्यक्षलक्षणया वेदस्य वाचा । (यज्ञम्) क्रियाजन्यम् । (मनसः) विमानात् । (स्वाहा) मुशित्तया वाचा । (उरोः) वहुनः । अत्र लिंगव्यत्ययने पुंस्त्वम् । (अन्तरिक्षात्) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानादाकाशात् । (स्वाहा) विद्याप्रकाशिकया वाराया । (द्यावापृथिवीभ्याम्) प्रकाशभूमयोः शुद्धये । (स्वाहा) सत्त्वप्रित्वादिगुणविशिष्टया वाचा । (वातात्) वायोः । (आ) समन्तात् । (रभे) कुर्वे । (स्वाहा) गृह्णति गृह्णाति ददाति यथा क्रियया तथा । अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ३ । २५—२८ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहं स्वाहा वेदोक्तया स्वाहा सुशिक्षितया स्वाहा विद्याप्रकाशिकया स्वाहा सत्यप्रियत्वादिगुणयुक्तया वाचा स्वाहा सुपुत्रियया चोरोर्मनसोऽन्तरिक्षाद्वाताद्वावायुधिवीभ्या यज्ञमारभे नित्यं कुर्वे तथा भवन्तोऽप्यारभन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः ॥ मनुष्यैर्वेदरीतया यो मनोवचनकर्मभिरनुष्ठितो यज्ञो भवति सोऽन्तरिक्षादिभ्यो वायुशुद्धिद्वारा प्रकाशपृथिव्योः पवित्रतां सपाथ सर्वाभ्युत्थयतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यलोगो जैसे मैं । (स्वाहा) वेदोक्त (स्वाहा) उत्तम शिक्षासहित । (स्वाहा) विद्याओं का प्रकाश । (स्वाहा) सत्य और सब जीवों के कल्याण करने वाली वाणी और (स्वाहा) अच्छे प्रकार प्रयोग की हुई उत्तम क्रिया से । (उरो) बहुत । (अन्तरिक्षात्) आकाश और (वातान्) वायु की शुद्धि कर के । (वावायुधिवीभ्याम्) शुद्ध प्रकाश और भूमिस्थ पदार्थ । (मनसः) विज्ञान और ठीक २ क्रियासे । (यज्ञम्) यज्ञको पूर्ण करने के लिये पुरुषार्थ का । (आरभे) नित्य आरम्भ करता हूँ वैसे तुमलोग भी करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों ने जो वेद की रीति और मन वचन कर्म से अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह आकाश में रहने वाले वायु आदि पदार्थों को शुद्ध करके सब को मुक्ती करता है ॥ ६ ॥

आरुत्यै प्रयुज्येऽग्नये प्रजापतिर्ऋषिः । अग्न्यन्वहस्पतयो देवताः । पूर्वार्धस्य पवित्रश्छन्दः । पचमः स्वरः । आपो देवारिस्तुत्तरस्पर्धा वृहती छन्दः । सध्यमः स्वरः ॥

किमर्थः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते

॥ किस लिये उस यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये । इस विषय का उपदेश अगने मंत्र में किया है ।

ग्राकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये

स्वाहा दीक्षाये तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै
पूष्णोऽग्नये स्वाहा ॥ आपो देवी बृहतीविश्वशं-
भुवो द्यावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षबृहस्पतये ह-
विषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

आकृत्या इत्याऽकृत्यै । प्रयुज इति प्रयुजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे ।
अग्नये । स्वाहा । दीक्षायै । तपसे । अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे ।
अग्नये । स्वाहा । आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशंभु इति विश्वशंभुवः ।
द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । उरोऽन्तरिक्षे । बृहस्पतये । हविषा ।
विधेम । स्वाहा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आकृत्यै) उत्साहाय । (प्रयुजे) या धर्मक्रिया प्रकृष्टैर्गुणै-
र्युनक्ति योजयति वा तस्यै । (अग्नये) अग्निप्रदीपनाय (स्वाहा) वेदवाणी-
प्रचाराय । (मेधायै) प्रज्ञोन्नतये । (मनसे) विज्ञानवृद्धये । (अग्नये) विद्यु-
द्विप्राग्रहणाय । (स्वाहा) परोपकारकारिकायै (दीक्षायै) धर्मेनिगमाचरणरी-
तये । (तपसे) प्रतापाय । (अग्नये) कारणरूपाय । (स्वाहा) अभ्ययना-
ध्यापनविधायै (सरस्वत्यै) विद्यामुशिक्षासाहित्यायै वाचे । (पूष्णे) पुष्टिकरणाय ।
(अग्नये) जाठराग्निशोधनाय । (स्वाहा) सत्यवाक्प्रवृत्तये । (आप) माणा
जलानि वा । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः । अथ वा छन्दसीति जसः पूर्वसव-
र्णत्वम् । (बृहतीः) महानुणविशिष्टाः । (विश्वशंभुवः) या विश्वस्मै शं सुखं भावयन्ति ताः ।
(द्यावापृथिवी) भूमिप्रकाशौ । (उरो) बहुमुखप्रतिपादकः । (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्षस्थो
यज्ञः । (बृहस्पतये) बृहत्या वाचो बृहतामाकाशादीनां च पतिः स्वामी तस्मै
जगदीश्वराय । (हविषा) सापम्यासत्यमेमभावेन वा । (विधेम) विधानं कुर्याम ।

(स्वाहा) संगताम् प्रियां शोभनां स्तुतिप्रयुक्तां वाचम् । अयं मन्त्रः । श० ३ ।
१ । ४ । ६—१५ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयमाकुत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूणे
बृहस्पतयेऽग्नये स्वाहा मेघायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा या
बृहत्यो विश्वशंभुवो देव्य आपः स्वाहा वाक्चावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षस्ये च
स्तस्ता अपि स्वाहा क्रियया हविषा च शुद्धा विधेम तथा यूयमपि विदधत ॥७॥

भावार्थः—नहि यज्ञानुष्ठानेन विनोत्साहो मेधा सत्यवाक् दीक्षा
तपो धर्मानुष्ठानं विद्या पुष्टिचरच सम्भवति । न किलैतैर्विना करिचदपि परमे
श्वरमाराधुं शक्नोतीति । तस्मात्सर्वधनुष्यैरेतत्सर्वधनुष्ठाय सर्वानन्दः प्राप्तव्यः ॥७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (आकुत्यै) उत्साह । (प्रयुजे) उत्तम
धर्मयुक्त क्रियाओं । (अग्नये) अग्नि के प्रदीपन (स्वाहा) वेदवाणी के प्रचार ।
(सरस्वत्यै) विज्ञानयुक्त वाणी । (पूणे) पुष्टि करने । (बृहस्पतये) बड़े २ अधि
पतियों के होने । (अग्नये) बिजली की विद्या के ग्रहण । (स्वाहा) पढ़ने पढ़ानेसे
विद्या । (मेघायै) वृद्धि की उल्लेख । (मनसे) विज्ञानकी वृद्धि । (दीक्षायै) ।
धर्मनिबन्ध और आचरणकी रीति । (तपसे) प्रताप । (अग्नये) जाठराग्निके शोधन
(स्वाहा) उत्तम स्तुतिप्रयुक्त वाणी । (बृहतीः) महामुण्य सहित । (विश्वरमुवः) सब
के लिये मुख उत्पन्न कराने वाले । (देवीः) दिव्यगुणसम्पन्न (आपः) प्राण वा जलसे
। (स्वाहा) सत्य भाषण । (वावापृथिवी) भूमि और प्रकार की शुद्धि के अर्थ ।
(उरो) बहुत मुखसंपादक । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षमें रहने वाले पदार्थों को शुद्ध
और जिस । (स्वाहा) उत्तम मिया वा वेदवाणीसे । यज्ञ सिद्ध होता है उन सबोंको ;
(हविषा) सत्य और प्रेमभावसे । (विधेम) सिद्ध करें जैसे तुम भी किया करो ॥७॥

भावार्थः—यज्ञ के अनुष्ठान से बिना उत्साह वृद्धि सत्यवाणी धर्माचरण की
रीति तप धर्मका अनुष्ठान और विद्या की पुष्टि का समर्थ नहीं होता और इनके
बिना कोई भी मनुष्य परमेश्वर की आराधना करने को समर्थ नहीं हो सकता ।

इस से सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान करके सब के लिये सब आनन्द करने चाहिये ॥ ७ ॥

विश्वोदेवस्येत्यस्यात्रेय ऋषिः । ईश्वरो देवता । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः परमेश्वराश्रयेण किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥
मनुष्यों को परमेश्वर के आश्रय से क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् ॥ विश्वो
राय इपुध्यति घुम्नं वृणीति पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः । वुरीत । सख्यम् । विश्वः । राये ।
इपुध्यति । घुम्नम् । वृणीति । पुष्यसे । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(विश्वः) सर्वो जनः । (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य । (नेतुः)
सर्वनयनकर्तुः परमेश्वरस्य । (मर्त्तः) मनुष्यः । मर्त्त इति मनुष्यनामसु पठितम् ।
नियं० २।३। (वुरीत) वृणीयात् । अत्र बहुलं छन्दसीति विकरणात् लुक् ।
(सख्यम्) सम्बन्धुर्भावः कर्म वा । (विश्वः) अखिलः । (राये) धनप्राप्तये ।
(इपुध्यति) शरान्धारयेत् लेदप्रयोगोऽयम् । (घुम्नम्) धनम् । (वृणीति)
स्वीकुर्यात् । (पुष्यसे) पुष्टो भवेः । अत्र व्यत्ययेनात्पनेपदम् । लेदप्रयोगो
ऽयम् ॥ (स्वाहा) सत्क्रियया । अयं मन्त्रः । श० ३ १।४।७।८। व्याख्यातः

अन्वयः—यथा विश्वो मर्त्तो नेतुर्देवस्य जगदीश्वरस्य सख्यं वुरीत राय
इपुध्यति । स घुम्नं वृणीत तथा हे मनुष्य एतत्सर्वमनुष्ठाय स्वाहा सत्क्रियया
त्वमपि पुष्यसे पुष्टो भवेः ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपपत्तिकारः सर्वमनुष्ठेः परमेश्वरपुत्रास्य
परस्परं मित्रतां कृत्वा युद्धे दुष्टान् विजित्य राजश्रियं प्राप्य सुखायितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—जैसे (दिश्वः) सत्र । (मर्तः) मनुष्य । (नेतुः) सबको प्राप्त वा । (देवस्य) सबका प्रकाश करने वाले परमेश्वर के साथ । (सस्यम्) मित्रता और गुणकर्मसमूह को (वुरीत) स्वीकार । और । (राये) धन की प्राप्ति के लिये । (इ-पुष्यति) बाणों को धारण करे यह । (धुम्नम्) धन को । (वृणीत) स्वीकार करे जैसे । हे मनुष्य इस सब का अनुष्ठान करके । (स्वाहा) सत् कियासेतूमी (पुष्यसे) पुष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सब मनुष्यों को परमेश्वर की उपासना करके परस्पर मित्रपन को संपादन कर युद्धमें दुष्टों को जीत के राज्य लक्ष्मी को प्राप्त होकर सुखी रहना चाहिये ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोरित्यस्यांगिरस ऋषिः । विद्वान् देवता । आर्षी पंक्तिरङ्गन्दः ।
पचमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं शिल्पसिद्धिः कर्त्तव्येत्युपदिश्यते ॥
मनुष्यों को शिल्पविद्या की सिद्धि कैसे करनी चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

**ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातु
मास्य यज्ञस्योद्वचः शर्मोसि शर्म मे यच्छ न-
मस्तेऽस्तु मा हिंसीः ॥ ९ ॥**

ऋक्सामयोरित्यङ्गः सामयोः । शिल्पे इति शिल्पे । स्थः । ते इति ते ।
वाम् । आ । अभे । ते इति ते । मा । पातुम् । आ । अस्य । यज्ञस्य ।
उद्वच इत्युत्तमः । शर्म । अस्मि । शर्म मे । यच्छ । नमः । ते ।
अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऋक्सामयोः) ऋक् च साम च तयोर्वेदयोः । अध्यय-
नानन्तरम् । (शिल्पे) मानसप्रसिद्धक्रियया सिद्धे । (स्यः) भवतः । (ते)
हे । (वाम्) ये । (आ) समन्तात् । (अभे) आरम्भं कुर्वे । (ते) हे । (मा)

माम् । (पातम्) रक्षतः । अत्र व्यत्ययः । (आ) अभिनः । (आस्य) वक्ष्य-
माणस्य । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यामिदस्य यज्ञस्य । (उदचः) उत्कृष्टा अर्थात्ताः
मत्स्यजीकृता अथो यस्मिँस्तस्य । (शर्म) सुखम् । (आसि) अस्ति । (शर्म)
सुखम् । (मे) मह्यम् । (यच्छ) ददाति । अत्र व्यत्ययो लोट् लोड् च ।
(नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । (ते) तुभ्यम् ।
(अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे । (मा) माम् । (हिंसी) हिंस्य । अत्र
लोड् लोट् लुङ् । अयं मेघः । श० ३ । १ । ५ — ८ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे विद्वद्भ्रमृषसामयोरभ्ययनानन्तरमुदचोऽस्य यज्ञस्य सं-
वन्धिनी वां ये शिल्पे आरभे । ये मा मां पातं रक्षते ये यस्य तव सकाशान्मया
गृह्येते ते तुभ्यं मम नमोऽस्तु त्वं मा मां शिल्पविद्यां शिक्षस्व मा हिंसीर्विचालनं
मा कुर्याः । यच्छर्मं सुखमस्ति तच्छर्मं मे मह्यं यच्छ-देहि ॥ ९ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्निदुषां सकाशादेतान् गीत्य शिल्पविद्यां प्राप्य ह
स्तक्रियाः साक्षात्कृत्य विमानयानाद्रीणि कार्याणि निष्पाद्य सुखोन्नतिः
कार्या ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप जो मैं (अहसामयोः) अहवेद और सामवेदके प-
ढ़नेके पछे । (उदच) जिसमें अष्टप्रकार अन्ना प्रत्यक्ष की जाती है । (आस्य)
इम । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यारो सिद्ध हुए यज्ञके सवन्धी । (माम्) ये । (शिल्पे)
मन वा प्रसिद्ध क्रियासे सिद्ध की हुई कारागरी विद्याओंके । (आरभे) आरम्भ करता-
हूँ तथा जो । (मा) मेरी । (पातम्) रक्षा करने हैं । (ते) वे । (स्थ) हैं ।
उनके विद्वानोंके सकाशसे ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् मनुष्य । (ते) उस तेरे लिये ।
(मे) मेरा । (नमः) अन्नादि सन्कारपूर्वक नमस्कार । (अस्तु) विद्वि हो तथा
तुम । (मा) मुझको चनायमान मतकरो और । (यत्) जो । (शर्म) सुख । (अ-
सि) है उस । (शर्म) सुखको । (मे) मेरे लिये । (यच्छ) देओ ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको चाहिये कि विद्वानोंके सकाशसे वेदोंको पढ़कर शिल्पविद्या वा हस्तक्रियाको साक्षात्कारकर विमानआदि यानोंकी सिद्धिरूप कार्योंको सिद्ध करके सुखोंकी उन्नति करें ॥ ९ ॥

ऊर्गसीत्यस्यांगिरस ऋषिः । यज्ञो देवता कृषीत्यन्तस्य निचृदापी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उच्छ्रयस्वेत्यस्य साम्नी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स शिल्पविद्यो यज्ञः कीदृशोस्तीत्युपदिश्यते ॥

यह शिल्पविद्या यज्ञ कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूगाम्भ्रदा ऊर्जं मयि धेहि ॥

सोमस्य नीविरसि विष्णोः शम्मांसे शम य-

जमानस्येन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृ-

धि ॥ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वं मां प्राह्य * हंस

आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

ऊर्ग । अग्नि । आङ्गिरसि । ऊर्णम्भ्रदा इत्यूर्णम्भ्रदाः । ऊर्जम् । मयि ।

धेहि । सोमस्य । नीविः । अग्नि । विष्णोः । शम् । अग्नि । शम् । यजमान-

स्य । इन्द्रस्य । योनिः । अग्नि । सुसस्या इति सुसस्याः । कृषी । कृषि ।

वत । अश्वस्व । वनस्पत । ऊर्ध्व । मा । प्राह्य । अश्वहंसः । आ । अस्य ।

यज्ञस्य । उदृच इत्युदृच ॥ १० ॥

पदार्थः—(ऊर्ग) पगाकमाद्यादिषदा शिल्पविद्या । (अग्नि)

अग्नि । अथ सर्वत्र व्यत्ययः । (आङ्गिरसि) यां गिरेरीभरग्न्यादीभिर्निवृत्ता

सिद्धा सा । ऊर्ध्वमहीधराभ्यामिदं निघातत्वात्मघोषनान्तं पदमवृज्वा व्याख्या-

तमत एतयोः स्वरज्ञानमपि नास्त्यर्थज्ञानस्य तु का कथा । (ऊर्णम्भ्रदाः) ऊर्ण

माच्छादनं मृदन्ति संत्वेपन्ति यथा सा । (ऊर्ध्वम्) परावर्तमानादिष-

दा । (मयि) शिल्पिनि । (धेहि) दद्यामि । (सोमस्य)

उत्पन्नस्य पदार्थसमूहस्य । (नीविः) या नितरां व्ययति संवृणांति । नौव्योय-
लोपः ॥ ७० ४।१ ४ १। इत्याद्यादिकसूत्रेण व्येञ्सनरण इत्यस्मादिष् प्रत्ययः
सच डित् डित्वादाकारलोपः । यलोपस्तु सूत्रेणैव पूर्वपदस्य च दीर्घत्वम् ।
(आसि) अस्ति । (विष्णो) शिल्पविद्याव्यापकस्य विष्णुः सकाशात् प्राप्य-
म् । (शर्ष) सुखम् । (आसि) अस्ति । (शर्म) सुखम् । (यजमानस्य)
शिल्पक्रियाविदः । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्येण युक्तस्य योजकस्य वा । (योनिः)
निमित्तम् । (आसि) भवति । (सुसस्याः) शांभनानि सस्यानि धान्यादीनि
याभ्यस्ताः । (कृषी) कर्षन्ति विलिखन्ति याभिः क्रियाभिस्ताः । अत्र ।
कः करत् करति० अ० ८।३।५०। इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । (कृधि) कुरु
कारय वा । (उत) उत्कृष्टार्थे । (अयस्व) सेवस्व, सेवते वा । (वनस्पते)
वनानां विद्याप्रकाशकानां पतिः पालयिता तत्सबुद्धौ । वृक्षावयवो वा ।
(ऊर्ध्वः) ऊर्ध्वं स्थित ऊर्ध्वं स्थापितो वा । (मा) माम् । (पाहि) रक्ष
रक्षति वा । (अंसः) पापात्तत्फलाद्दुःखाद्वा । (आ) समन्तात् । (अस्य)
प्रत्यक्षमनुष्ठेयमानस्य । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यासाध्यस्य । (उदयः) उक्तार्थ-
स्य । अयं मंत्रः । शत०।३।१।५।४—३५। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— हे वनस्पते विद्वंस्त्वं यांगिरस्योन्मदो ऊर्क् शिल्पविद्या
स्ति योजं दधाति या सोमस्य नीविरस्ति या विष्णोर्यजमानस्येन्द्रस्य योनिर-
स्ति । याऽस्योदयो विष्णोर्यज्ञस्य शर्म सुखकारिकास्ति तामाधेहि । सुसस्याः
कृषीस्तुविकुरुकारयवोर्ध्वं मामुच्छ्रयस्व सुसस्याः कृषीश्चांसो मां पाहि विमाना
दिषु यानेषु यो वनस्पतिरूर्ध्वं स्थाप्यते तमप्युच्छ्रयस्व ॥ १० ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्वद्भ्यः शिल्पविद्या साक्षात्कृत्येतां प्रचार्यं
सर्वे मनुष्याः समृद्धाः कार्याः ॥ १० ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) प्रकृशनीय विद्यामोका प्रचार करनेवाले विद्वान्
मनुष्य तू जो । (यांगिरसि) आग्नि आदि पदार्थोंसे सिद्ध की हुई । (ऊर्णम्रदा)
आज्जावनका प्रकार वा । (ऊर्क्) पराक्रम तथा अलादिको करनेवाली शिल्पविद्या ।
(अस्ति) है अथवा जो । (ऊर्जम्) पराक्रम वा अन्न आदिको धारण करती (अग्नि)

हे जो । (सोमस्य) उत्पन्न पदार्थसमूहका । (नांवि) सपरत्न करनेवाली । (अक्षि)
 हे जो । (प्रिण्णो) शिल्पविद्यामें व्यापक बुद्धि । (यजमानस्य) शिल्पक्रियाको जनने-
 वाली । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्त मनुष्यका । (योनि) निमित्त । (आसे) है ।
 जो । (अस्य) इस । (उद्वचः) आचार्योंके प्रत्यक्ष करने वाले (यजस्य) शिल्प
 क्रियासाथ यजका । (शर्म) मुख करानेवाली । (अग्नि) है उसको । (मग्नि)
 शिल्पविद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मुझमें । (आग्नेहि) अच्छेप्रकार धारणकर ।
 (मुसस्या) उत्तम २ धान्य उत्पन्न करने वा । (कृषीः) खेती वा खेचनेवाली
 क्रियाओंको । (कृषि) सिद्धकर । (ऊर्जः) ऊर्जास्थित होनेवाला । (मा) मुझको
 (उच्छ्रयस्व) उत्तम धान्यवाली खेतीका सेवन करावो और । (अंहस) पाप वा
 दु खोंसे । (पाहि) रक्षाकर जो निमानआदि यानों और यजमें । (वनस्पते) वृक्षकी
 शाखा ऊची स्थापन की जाती है उसको भी । (उच्छ्रयस्व (उपयोगमें लावो ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को विद्वानोंके सकारणसे साक्षात्कार और प्रचार करके
 सब मनुष्योंको समृद्धियुक्त करना चाहिये ॥ १० ॥

व्रतं कृणुतेत्यस्याद्विरसः श्रुपयः । अग्निर्देवता । पूर्वस्य स्वराद् ब्राह्मणमुप
 छन्दः । गान्धारः स्वरः । ये देवा इत्युत्तरस्यार्धुष्णिगू छन्दः ।

श्रुपयः स्वरः ॥

अधानेकार्थं मग्निं विज्ञाय किं किमुपकारी ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

अब अनेक अर्थवाले अग्निको जानकर उससे क्या २ उपकार लेना चाहिये इस
 विषयका उपदेश अगने मन्त्रमें किया है ।

व्रतं कृणुताग्निर्व्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्व्य-
 ज्ञियः ॥ देवीन्धियंमनामहे सुमृडिकामाभिष्टये
 वर्ध्वां यज्ञवाहस सुतीर्थानां असद्वशं ये देवामना-

जाता मनोयुजो दत्तक्रतवस्तेनोऽवन्तु ते नः
पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

यतम् । कृणुत । अग्नि । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । वनस्पतिः । यज्ञियः ।
दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृहीकामिति सुऽमृहीकाम् । अभिष्टये । यचोर्धामिति वचः
ऽधाम् । यज्ञवाहसमिति यज्ञऽवाहसम् । सूतीर्थेति सूतीर्था । नः । असत् ।
वशे । ये । देवाः । मनोजाता इति मनःऽजाताः । मनोयुज इति मनःऽयुजः ।
दत्तक्रतव इति दत्तऽक्रतवः । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः ।
स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यतम्) नियमपूर्वक धर्म्यानुचरणम् । (कृणुत) स्वीकु
रुत । (अग्निः) वाचकः । (ब्रह्म) सच्चिदानन्दलक्षण चेतनं वाच्यम् । (अ
ग्निः) अभिधायकः । (यज्ञः) अभिष्टेयः । (वनस्पतिः) वनानां पालयिता
ग्निसंज्ञकः । (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति । (दैवीम्) दिव्यगुणसपत्न्याम् । (धियम्)
प्रज्ञां क्रियां वा । (मनामहे) विजानीयाम् । याचेमहि । मनामह इति याञ्चा
कर्मसु पठितम् । निघ० ३।१६। (सुमृहीकाम्) सुप् पृढान्ति मुखयन्ति यया ता-
म् । अत्र । मृडः कीकचकहकणौ । उ० । ४।२५ । अनेन मृडोकोति सिद्धम् ।
अभिष्टये) इष्टसिद्धये । अत्र । एमन्नादिषु छन्दासि परकृपं गन्धम् । अ० ६ ।
१।१।४। अनेन वार्तिकेन परकृपादस्य सिद्धिः । (वचोर्धाम्) या वचोर्विद्या
दीप्तिं दधाति ताम् । (यज्ञवाहम्) या यज्ञ परमेश्वरोपासनं शिष्यविद्यासिद्ध
वा वहति प्रापयति ताम् । (सूतीर्था) शोभनानि तीथानि वेदाध्ययनधर्माचरणा
दीन्याचरितानि ययां सा (नः) अस्मदर्थम् । (असत्) भवेत् । लट् मयोगोऽ
यम् । (वशे) प्रकाशन्ते यस्मिंस्तास्मिन् । अत्र बाहुलवादीणादिकोऽन् मत्वयः ।
(ये) वक्ष्यमाणाः । (देवा) विद्वांसः । (मनोजाताः) ये मनसा विज्ञानेन
जायन्ते ते । (मनोयुजः) ये मनसः सदसदविज्ञानेन गुजन्ति योजयन्ति वा ते ।

(दत्तक्रतवः दत्ताः शरीरात्मगलानि क्रतवः प्रज्ञाः कर्माणि वा येषां ते । दत्त इति बलनामसु पठितम् । निघ० २।६। (ते) उक्ताः । (नः) अस्मान् । (अबन्तु) श्रियासत्क्रियासुशिक्षादिषु प्रवेशयन्तु । (ते) आत्माः । (नः) अस्मान् । (पान्तु) सतत रक्षन्तु । (वेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्यः । (स्वाहा) येभ्यो श्रियावाक् प्राप्ता भवति । अयं मंत्रः । श० ३।०।१।७-१८। व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—वयं यद्ब्रह्माग्निनामा सद्यो यज्ञोऽग्निसज्ञो सद्योऽवनस्पतिर्यथा यज्ञोऽग्निरनामकस्तपुषास्योपकृत्याभिष्टये या सुतीर्यास्ति तां सुमृडीकां वचोधां देवीं धिय मनामहे विजानीयाम ये दत्तक्रतवो मनोजाता मनोयुजो देवा विद्वांसो वशे वर्तमानाः सन्ति येभ्यः स्वाहा प्राप्ता भवति । ये नोऽस्मदर्थं धिय प्रकाशयन्ति तेभ्यः पूर्वोक्तामेता धिय मनामहे याचामहे ते नोऽस्मानवन्तु । ते नोऽस्मान्सतत पान्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यस्याग्निसज्ञा तद्रक्षविज्ञाघोषास्य सुप्रज्ञा प्राप्तव्या । विद्वांसो यया शिल्पयज्ञान् संसाध्नुवन्ति तेषां सगमेन विद्यां प्राप्य स्वतन्त्रे व्यवहारे सदा स्थातव्यम् । नहि प्रज्ञया विना कश्चित्सुखमेधते तस्मात्सर्वविद्वद्भिः सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो ब्रह्मविद्याग्निं वृद्धिं च दत्त्वैते सतत रक्ष्या रक्षिताश्चैते परमेश्वरस्य धार्मिकाणां विदुषां च श्रियाणि कर्माणि नित्यमाचरेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हमलोगं जो । (ब्रह्म) ब्रह्मपदवाच्यम् । (अग्नि) अग्निनाम संप्रसिद्ध । (अस्मन्) है जो । (यजः) अग्निसंज्ञक और जो । (वनस्पति) वनोंका पालन करनेवाला यज । (अग्नि) अग्निनामक है उसकी उपासनाकर वा उससे उपकार लेकर । (अभिष्टये) इष्टसिद्धि के लिये जो (सुतीर्या) जिससे अत्युत्तम दुःखोंसे तारनेवाले वेदाध्ययनादि तीर्थ प्राप्त होते हैं उस (सुमृडीकाम्) उत्तम मुखयुक्त । (वचोधाम्) श्रिया वा शीतिज्ञो धारण करने तथा । (देवीम्) दिव्यगुण-

संपन्न । (धियम्) बुद्धि वा क्रिया को । (मनामहे) जानें । (ये) जो । (दत्तकनवः) शरीर आत्मा के बल प्रजा वा कर्म से युक्त । (मनोजाता) विज्ञान से उत्पन्नहुए । (मनोयुजः) सन् असन्के ज्ञानमे युक्त । (देवा) विद्वान् लोग । (वशे) प्रकाश-युक्त कर्ममें वर्तमान है वा जिनसे । (स्वाहा) विद्यायुक्त वाणी प्राप्त होती है । (ते भ्यः) उनसे पूर्वोक्त प्रजाकी । (मनामहे) याचना करते हैं । (ते) वे । (न) हमलोगोंको । (अबन्तु) विद्या उत्तम क्रिया तथा शिन्ता आदिकोंमें प्रवेश और । (न) हमलोगोंकी निरन्तर । (पान्तु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जिसरी अग्निसजा है उस ब्रह्मको ज्ञान और उस की उपासना करके उत्तम बुद्धिको प्राप्त करना चाहिये । विद्वान् लोग जिस बुद्धिसे यज्ञ को सिद्ध करते हैं उससे शिल्पविद्याकारक यज्ञोंको सिद्ध करके विद्वानोंके संगसे विद्या को प्राप्त होके स्वतंत्र व्यवहारमें सदा रहना चाहिये । क्योंकि बुद्धिके बिना कोई भी मनुष्य सुखको नहीं बढ़ा सकता । इस से विद्वान् मनुष्योंको उचित है कि, सय मनुष्यों के लिये ब्रह्मविद्या और पदार्थविद्याकी बुद्धिकी शिक्षा करके निरन्तर रक्षा करें । और वे रक्षा को प्राप्त हुए मनुष्य परमेश्वर वा विद्वानोंके उत्तम २ प्रिय कर्मोंका आचरण किया करें ॥ ११ ॥

श्वात्रा इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । आस्त्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

एतदनुष्ठायाग्रे मनुष्यैः किंकिं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

इसका अनुष्ठान करके आगे मनुष्योंको क्या २ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरु-
दरे सुशेवाः ॥ ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा
अनागमः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावधः ॥ १२ ॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । तदरे ।
सुशेवा इति सूशेवाः । ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीनाः । अनागमः ।
स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । अतृपयत्यनुष्टुप् छन्दः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं प्रशस्तं विज्ञानं धनं वा विद्यते यासां ताः । अत्र । अशं आदिभ्योऽच् ॥ अ० १ । २ । १२७ । इति प्रशंसार्थेऽच् । श्वात्रमिति पदनामसु पठितम् । निघं० ४ । २ । घमनामसु च निघं० २ । १० । (पीताः) कृतपानाः । (भवत) नित्यं संपद्येरन् । (यूयम्) एताः । (आयः) प्राणा जलादयो वा । (अस्माकम्) मनुष्याणाम् । (अन्तः) मध्ये । (उदरे) शरीराभ्यन्तरे । (सुशेवाः) सुष्ठु शैवं सुखं याभ्यस्ताः शैवमिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (अस्मभ्यम्) मनुष्यादिभ्यः । (अयक्ष्माः) अविद्यमानो यक्ष्मा क्षयरोगो याभ्यस्ताः । (अनमीवाः) अविद्यमानोऽमीवा ज्वरादिरोगसमूहो याभ्यस्ताः (अनागसः) न विद्यतेऽगः पापं दोषो यासु ता निर्दोषाः । (स्वदन्तु) सुष्ठु सेवन्ताम् । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः । अत्र वा च्छन्दसीति असः पूर्वसवर्णत्वम् । (असृताः) नाशरहिता अमृतरसाः । (ऋतावृधः) या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । १ । १९ । व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या या अस्माभिः पीता अस्माकमुदरे स्थिता अस्मभ्य श्वात्राः सुशेवा अयक्ष्मा अनमीवा अनागस ऋतावृधोऽमृता देव्य आपो भवन्ति ता भवन्तः स्वदन्तु सुसेवन्ताम् । तदेतदनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ १२ ॥

भाषार्थः— मनुष्यैर्विद्वत्समेन सुशिक्षया विद्यां प्राप्य सर्वेषां सुपरीक्षिताः शोधिताः सस्कृताः शरीरात्मजलवर्धका रोगविच्छेदकाजलादयः पदार्थाः शैवनीयाः । नहि विद्याऽऽरोग्याभ्यां विना कश्चिदपि निरन्तरं कर्म कर्तुं शक्नोति । तस्मादेतत्सर्वं दागनुष्ठेयम् ॥ १२ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो हमने । (पीता) पिये । (अस्माकम्) मनुष्योंके । (अन्तः) मध्य वा । (उदरे) शरीरके भीतर स्थित हुए । (अस्मभ्यम्) मनुष्यों-दिक्के लिये । (सुशेवा) उत्तम सुगुणक । (अनमीवा) ज्वरादिरोगसमूहसे रहित नाग । (अयक्ष्मा) क्षयी आदि रोगकारक दोषोंसे रहित । (अनागसः)

पाप दोष निमित्तोंसे पृथक् । (ऋतावृषः) सत्यको बढ़ाने वा । (अमृता) नाशरहित
अमृतरसयुक्त । (देवीः) दिव्यगुणसम्पन्न । (आपः) प्राण वा जल हैं । (ताः) उन
को आपलोग । (स्वदन्तुः) अच्छे प्रकार सेवन किया करो । इस का अनुष्ठान करके ।
(यूयम्) तुम सब मनुष्य मुखों को भोगनेवाले । भवत) नित्य हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को विद्वानोंके संग वा उत्तम शिक्षा से विद्याको प्राप्त हो-
कर अच्छे प्रकार परीक्षित शुद्ध किये हुए शरीर आत्मा के बालको बढ़ाने और रोगोंको
दूर करनेवाले जल आदि पदार्थों का सेवन करना चाहिये क्योंकि विद्या वा आरोग्यता
के बिना कोई भी मनुष्य निरन्तर कर्म करने को समर्थ नहीं होसकता । इससे इस का-
र्यका सर्वदा अनुष्ठान करना चाहिये ॥ १२ ॥

इयन्त इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । भुरिगार्यो पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

पुनस्ता आपः कीदृशः सन्तोऽयुपदिश्यते ॥

किर ये जल कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

इयं ते यज्ञियां तनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम ॥

अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या
सम्भव ॥ १३ ॥

इयम् । ते । यज्ञियां । तनूः । अपः । मुञ्चायि । न । प्रजामिति प्रजाम् ।
अहोमुच इत्यहोमुचः । स्वाहाकृता इति स्वाहाकृताः । पृथिवीम् । आ ।
विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(इयम्) यक्ष्यमाणा । (ते) तव । (यज्ञिया) या यज्ञ
महंति सा । (तनूः) शरीरम् । (अपः) सुसंस्कृतानि जलानि । (मुञ्चामि)
प्रक्षिपामि । (न) निषेधार्थे । (प्रजाम्) या प्रजायते ताम् । (अहोमुचः)
दुःखमोचयिष्यः । (स्वाहाकृताः) याः क्रियया सुसंस्कृताः क्रियन्ते ताः ।
(पृथिवीम्) भूमिम् । (आ) समन्तात् । (विशत) प्रवेष्टुं कुरुत । (पृ-
थिव्या) भूम्या सह । (सम्) सम्मगर्णे । (भव) संपद्यस्व । अयं मंत्रः ।
शं० ३।२।१।२०।२१॥ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा ते तव येयं यज्ञिया तनुरपः प्राणान् प्रजां पालनीयां न त्यजति त्वं न मुंचसि यद्यैवाहमेतां देदृशं स्वशरीरं च न मुंचामि न परित्यजामि यथा यूयं पृथिव्या सह संभवतांहोमुच स्वाहा-कृता अप पृथिवीं आविशत विज्ञानेन समन्तात् प्रवेशं कुरुताहं च सम्भ-वात्प्राविशामि तथा त्वनपि सम्भव चाविश ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैर्विद्यया परस्परं पदार्थाभ्येलयित्वा सेवित्वा रोगरहितं शरीरमात्मानं च पालयित्वा दुःखं पितव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य जैसे । (ते) तेरा जो । (इयम्) यह । (य ज्ञिया) यज्ञके योग्य । (तनू) शरीर । (अपः) जल प्राण वा । (प्रजाम्) प्रजाकी रक्षा करता है जिस को तू नहीं छोड़ता मैं भी अपने उस शरीर को बिना पूर्ण आयु भोगे प्रमादसे बीचमें । (न मुंचामि) नहीं छोड़ता हूँ । हे मनुष्या जैसे तुम । (पृथिव्या) भूमिके साथ विभययुक्त होते । (यश्चोमुचः) दुःखोंको छुड़ाने वा । (स्वाहा-कृताः) वाणीमें सिद्ध किये हुए । (अप) जल और । (पृथिवीम्) भूमिको । (आविशत) अच्छे प्रकार विज्ञानसे प्रवेश करते हैं इनसे पृथ्वीसहित और इनमें प्रविष्ट हो ता हूँ वैसे तू भी (सम्भव) हो और प्रवेश कर ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्यार्थे परस्पर पदार्थों का मेल और से वन कर रोगरहित शरीर तथा आत्माकी रक्षा करके सुखी रहना चाहिये ॥ १३ ॥

अग्निं त्वमित्मस्याङ्गिरस ऋषयः । अग्निर्वैवता । स्वराडापुंष्णिकं छन्दः ।
ऋषयः स्वरः ॥

पुनरग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

किं अग्निके गुणोंका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

**अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिपीमहि ।
रक्षांशो अप्रयुच्छन्प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥**

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिपीमहि । रक्ष । नः । अ-
प्रयुच्छन्नित्यप्रयुच्छन् । प्रबुधेति प्रबुधे । नः । पुनरिति पुनः । कृधि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अयमग्निः । (त्वम्) यः । (सू) श्रैष्ठ्ये ।

(जागृहि) जागर्ति । अत्र व्यत्ययो लङ्घ्ये लोट् च । (वयम्) कर्मानुष्ठातारो
नित्यं जागरिताः । (मन्दिपीमहि) शयीमहि । (रक्ष) रक्षति । अत्र
ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । (नः) अस्मान् । (अप्रयुच्छन्) प्रमादमकुर्वन् ।
(प्रबुधे) जागरिते । (नः) अस्मान् । (पुनः) (कृधि) करोति ।
अत्र व्यत्ययो लङ्घ्ये लोट् च । अयं भंनः । श० ३।२।१।२२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—अग्ने योऽग्निः प्रबुधे नोऽस्मान् सु जागृहि सुष्ठु जागरयति ।
येन वयं सुमन्दिपीमहि योऽप्रयुच्छन्नोऽस्मान् रक्षति प्रयुच्छंश्च हिनस्ति यो
नोऽस्मान् पुनः पुनरेवं कृधि करोति सोऽस्माभिर्युक्त्वा सम्यक्सेवमीयः ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्योऽग्निः शयनजागरणजीवनमरणहेतुरस्ति समुक्त्या
संप्रयोज्यः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) जो अग्नि । (प्रबुधे) जगनेके समय । (मुजागृहि) अ-
च्छेदप्रकार जगाता या जिससे । (वयम्) जगके कर्मानुष्ठान करनेवाले हमलोग । (सु-
मन्दिपीमहि) आनन्दपूर्वक सोते हैं । जो । (अप्रयुच्छन्) प्रमादराहित होके । (नः)
प्रमादराहित हमलोगोंकी । (रक्ष) रक्षा तथा प्रमादसाहितोंको नष्ट करता और जो ।
(नः) हमलोगोंके साथ । (पुनः) बार २ इसी प्रकार । (कृधि) व्यवहार करता
है उसको युक्तिके साथ सन मनुष्योंको सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जो अग्नि सोने, जागने, जीने, तथा मरनेका हेतु है
उसका युक्तिमे सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

पुनर्नम इत्यस्याङ्गिरस श्रवणः । अग्निर्देवता । भुरिग्राह्यी सहती-

छन्दः । मध्यम स्वरः ॥

जीवा अग्निवात्वादिनिमित्तेन जागरणे पुनर्जन्मनि वा ।

प्रसिद्धानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्राप्नुवन्तीत्युपदिश्यते ॥

जीव अग्नि वायु आदि पदार्थोक्तं निमित्तसे जग्नेने समय वा दूसरे जन्ममें प्रसिद्ध मनआ-
दि इन्द्रियोंको प्राप्त होते हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुनर्मनः पुनरायुर्मग्नान्पुनः प्राणः पुनरा-
त्मा मग्नान्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मग्नान् ॥
वैश्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्निनः पातु दुरिताद-
वधात् ॥ १५ ॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अग्नान् पुनरिति पुनः । प्राणः ।
पुनः । आत्मा । मे । आ । अग्नान् पुनः । चक्षुः । पुनरिति पुनः । श्रोत्रम् ।
मे । आ । अग्नान् । वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपा इति तनूपाः । अग्निः । नः ।
पातु । दुरितादिति दुःश्रितात् । अवधात् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(जागरणे) धयमानन्तरं द्वितीये जन्मनि या । (मनः)
विज्ञानसाधकम् । (पुनः) (पश्चाज्जन्मानन्तरम्) येन । (आयुः) जी-
वनम् । (मे) मत्स्यम् । (आ) समन्तात् । (अग्नान्) प्राप्नोति । अत्र स-
र्वत्र सहर्षं लुब्धं । मंत्रे पशु इति क्लेशकम् । मोनोधातीरिति सकारस्य नका
रः । (पुनः) धारयारम् । (प्राणः) शरीरधारकः । (पुनः) पद्यात् न
नुपदेहधारणानन्तरम् । (आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोतीति सर्वान्त-
र्यामी परमात्मा स्वस्वमाधो या । (मे) मत्स्यम् । (आं) अभितः । (अ-
ग्नान्) प्राप्नोति । (पुनः) पद्यात् । (चक्षुः) चक्षुः येन तद्रूपमाहकमि-
न्द्रियम् । (पुनः) अपि । (श्रोत्रम्) शृणोति शब्दान्येन तच्चक्षुमाहकमि-
न्द्रियम् । (मे) मत्स्यम् । (आ) आभिमुख्ये । (अग्नान्) प्राप्नोति । (वैश्वानरः)
शरीरनेता जाठराग्निः । सर्वस्य नेता परमेश्वरो वा । (अदब्धः) हिंसितुम-

नहं । (तनूपाः) यः शरीरमात्मानं च रक्षति । (अग्निः) अन्तस्थो विज्ञानस्वरूपो वा । (नः) अस्मान् । (पातु) पालयति पालयतु वा । (दुरितात् पापजन्यात्प्राप्तव्यादुःखादुद्वेगकर्मणो वा । (अवद्यात्) पापाधरणात् । अयं मंत्रः । श० ३।२।१।२३। व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—यस्य संबन्धेन कृपया वा मे सख्यं जागरणे पुनर्जन्मनि वा मम आयुः पुनरागन् । मे मम प्राणः पुनरागन् । आत्मा पुनरागन् । मे सख्यं चक्षुः पुनरागन् । श्रोत्रं पुनरागन् । सोऽदब्धस्तनूपा वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्मान्वद्यदुरितात्पातुपालयति पालयतु वा ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । यदा जीवाः शयनं मरणं च प्राप्नुवन्ति तदा यानि कार्यानि हिंसाधनानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्रलीना नीव भूत्वा पुनः पुनर्जागरणे जन्मान्तरे वा प्राप्नुवन्ति तानि परमं विद्युद्दान्यादेः संबन्धेन परमेश्वरस्य सत्ताव्यवस्थाभ्यां वा सगोलकानि भूत्वा कार्य-करणसमर्थानि भवन्ति स सम्यक् सेवितो जाठराग्निः सर्वं रक्षत्युपासितो जगदीश्वर पोषकेनैः सकाशाग्निवर्त्य धर्मं प्रवर्त्य पुनः पुनर्भुज्यजन्मानि प्राप्य दुष्टाचारादुःखेभ्यश्च पृथक्त्वाऽऽभ्युदयिकं नैः त्रेयसिकं च सुखं प्रापयति ॥ १५ ॥

पदार्थः—जिसके संबन्ध वा कृपासे । (मे) मुझको जो । (मनः) विज्ञानसाधक मन । (आयुः) उमर । (पुनः) फिर २। (आगन्) प्राप्त होता (मे) मुझको । (प्राणः) शरीरका आधार प्राण । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होता । (आत्मा) सर्वमें व्यापक सबके भीतरकी सब बातोंको जाननेवाले परमात्मा विज्ञान । (आगन्) प्राप्त होता । (मे) मुझको । (चक्षुः) देखनेके लिये नेत्र । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होते । और (श्रोत्रम्) शब्दको ग्रहण करनेवाले कान । (आगन्) प्राप्त होते है वह । (अदब्धः) हिंसा करने अयोग्य । (तनूपाः) शरीर वा आत्माकी रक्षा करने और । (वैश्वानरः) शरीरको प्राप्त होनेवाला । (अग्निः) अग्नि वा । विश्वको प्राप्त होने वाला परमेश्वर । (नः) हमलोगोंकी । (अवद्यात्) निन्दित । (दुरितात्) पाप से उत्पन्न दुष्ट दुःख वा दुष्टकर्मोंसे । (पातु) पालन करना है ॥ १५ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रेष्ठपालङ्कार है । जबजीव सोने वा मरण आदि न्यवहारको प्राप्त होते हैं तब जो २ मन आदि इन्द्रिय नाश हुएके समान होकर फिर जगने वा जन्मान्तरमें जिन कार्य करनेके साधनोंको प्राप्त होते हैं वे इन्द्रिय जिम विद्युत् अग्नि आदिके संबन्ध परमेश्वरकी सत्ता वा व्यवस्थासे शरीरवाले होकर कार्य करनेको समर्थ होते हैं । मनुष्योंको योग्य है कि जो अच्छेप्रकार सेवन किया हुआ जाठराग्नि सबकी रक्षा करता और जो उपासना किया हुआ जगदीश्वर पापरूप कर्मोंसे अलग कर धर्ममें प्रवृत्तकर बारंबार मनुष्य जन्मको प्राप्त कराकर दुष्टाचार वा दुःखोंसे पृथक् करके इस लोक वा परलोकके सुखोंको प्राप्त कराता है वह क्यों न उपयुक्त और उपास्य होना चाहिये ॥ १५ ॥

त्यगन्ने ब्रतपा इत्यस्य घत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्वी पंक्तिश्छन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर ये कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**त्वमग्ने ब्रतपा असि देव आमर्त्येष्वा । त्वं
यज्ञेष्वीड्यो रास्वेयसोमाभूयो भर देवो नः
सविता वसोर्द्विता वस्वदात् ॥ १६ ॥**

त्वम् । अग्ने । ब्रतपा इति ब्रतः पाः । असि । देव । आ । मर्त्येषु ।
आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईदृशः । रास्व । इयत् । सोम । आ । भूयः । भर । दे-
वः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । श्रदान् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (त्यम्) स या । (अग्ने) जगदीश्वरोऽग्निर्वा । (ब्रतपाः)
यो ब्रतं सत्यं धर्मांश्चरणनियमं पाति रक्षतीति । (असि) अस्ति या । अत्र
पक्षे षष्ठ्ययम् । (देवः) दाता प्रकाशको या । (आ) समस्तात् । (म-
र्त्येषु) मरणधर्मेषु मनुष्येषु वार्य्येषु या । (आ) अभितः । (त्यम्) स
या । (यज्ञेषु) मत्कारेणुपासनादिदिव्यग्नि होत्रादिषु गित्येषु या । (ईदृशः) स्तोतु

मध्येपितुं वाऽहः । (रास्व) देहि ददाति वा । (इयत्) प्राप्नुवन् । (सो
न) ऐश्वर्य्यप्रदैश्वर्य्यहेतुर्वा । (आ) अभितः । (भूयः) अतिशयेन य-
हुः । (भर) भरति वा । (देवः) द्योतकः । (नः) अस्मभ्यम् । सर्वस्य
जगत उत्पादकः प्रेरको वा । (वसोः) धनस्य । (दाता) प्रापकः । (व-
हु) धनम् । (अदात्) ददाति । अयं मंत्रः । श ३ २ । १ । २ । ४ । २५ व्या-
ख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः---- हे सोमाग्ने यस्त्वं । मर्त्येषु व्रतपा सविता यज्ञेऽग्नीहो-
देवोऽस्ति स भवान्नोऽस्मभ्यं वसोर्दाता सन् यस्वदाद्विज्ञानधनं ददाति सभूयो
वसवारास्वो यत्संस्तवमेतान्यस्मदर्थमाभरेत्येकः । योऽग्नेऽयं सग्निर्मर्त्येषु व्र-
तपाः सविता यज्ञेऽग्नीहोयोऽध्येयितव्यः सोमो देवोऽस्ति सनोऽस्मभ्यं वसोर्दा-
दियत्तन् भूयः सठाकायैवारास्थारासते । आभराभितः सुसैभरति पुष्पा-
तीति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः-- अत्र श्लेषालङ्कारः । मर्त्यमनुष्यैः सत्यस्वल्पस्य पूजा-
हंस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलनुत्प्रेदातुः परमेश्वरायैवोपासनां कृत्वा सुख-
यितव्यमेवं च काव्यं सिद्धये भीतिकमनिं सप्रयोज्य सूर्याणि सुखानि प्राप्त-
व्यापीति ॥ १६ ॥

पदार्थः-- हे (सोम) ऐश्वर्य्य के देने वाले । (अग्ने) जगदीश्वर ।
जो । (त्वम्) आप । (मर्त्येषु) मनुष्यों में । (व्रतपाः) सत्य धर्माचरण की रक्षा ।
(सविता) सब जगत् को उत्पन्न करने । (यज्ञेषु) रक्ताकार वा उपामना आदि में ।
(ईदृयः) स्तुति के योग्य । (न) हम लोगों के लिये । (वसोः) धन के । (दाता)
दान करने वाले । (वंमु) धनको (अदात्) देते है । सो । (इयत्) प्राप्त करते
हुए अप । (भूयः) बारं बार अत्यन्त धन । (आरास्व) दीजिये । (आभर) स-
ब मुखों से पोषण कीजिये ॥ १ ॥ (त्वम्) जो । (अग्ने) अग्नि । (मर्त्येषु) म-
रण धर्म वाले मनुष्यों के काव्योंमें । (व्रतपाः) नियमानुरण का पालन । (देव) प्र-

काश करने । (यजेत्) अग्निहोत्रादि यज्ञों में । (ईड्य) खोजने योग्य । (सोम) ऐश्वर्य्य को देने । (सविता) जगत् को प्रेरणा करने । (देव) प्रकाशमान अग्नि है वह । (तः) हम लोगों के लिये । (वसो) धन को । (दाता) प्राप्त । (इयन्) कराता हुआ । (भूय) अत्यन्त । (वसु) धन को । (अदात्) देना और । (आराम्ब) धन को देने का निमित्त हो के । (आभर) सब प्रकार के सुखों को धारण करता है ॥ २ ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में रतेपालङ्कार है । सब मनुष्यों को उचित है कि जै से मत्स्यस्वरूप सब जगत् को उत्पन्न करने और सकल सुखों के देने वाले जगदीश्वर ही की उपासना को करके सुखी रहें इसीप्रकार कार्यसिद्धि के लिये अग्नि को सप्रयुक्त करके सब सुखों को प्राप्त करें ॥ १६ ॥

अथा त इत्यस्य धन्म अग्निः अग्निर्देवता । आर्वींजिष्टुप् छन्द । धैवतः

स्वरः । एतान्तेविरथा मनुष्येण

कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

इन को सेवन करके मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

एषा ते शुक्र तनूरे तद्वर्चस्तया सम्भव भाजङ्गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णावे ॥ १७ ॥

एषा । ते । शुक्र । तनू । एतत् । वर्चः । तया । सम् । भव । भाजम् । गच्छ । जुः । अस्ति । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(एषा) वक्ष्यमाणा । (ते) तव । (शुक्र) वीर्यवन् वि-
द्वन् । (तनूः) शरीरम् । (एतत्) प्रत्यक्षम् । (वर्चः) विज्ञानं, तेजो वा ।
(तथा) तन्वा । (सम्) सम्बन्धम् । (भव) निष्पद्यस्व । (आजम्) प्र-
काशम् । (गच्छ) प्राप्नुहि । (जूः) जानी वेगवान् वा । (असि) भव-
सि । (धृता) धियते यथा तथा । अत्र कृतोद्यद्गुलमिति क्षिप् । (मनसा)
विज्ञानेन । (जुष्टा) प्रीता सेविता वा । (विष्णवे) परमेश्वराय यक्षाय
वा । अयं मंत्रः । शः ३।२।३।८—११ व्याख्यानः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शुक्र विद्वन्ते तव या विष्णवे तनूरस्ति या त्वयाधृता
जुष्टा च तथा जू संस्तवमेतद्बन् सम्भव सम्बन्धाय आजं गच्छ मनसैतेन
पुरुषायं गच्छ प्राप्नुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्ये परमेश्वराज्ञा पालनेन विज्ञानयुक्तेन मनसा श-
रीरात्मारोग्य वर्धित्वा यक्षमनुष्ठाय विज्ञानयुक्तेन मनसा सुखयितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (शुक्र) वीर्यराक्रम वाले विद्वान् मनुष्य । (ते) तेरा जो
(विष्णवे) परमेश्वर या यज्ञ के लिये तैने जिसको (धृता) धारण किया है (तथा)
उस से तू । (जू) जानी या वेग वाला होके (एतत्) इस । (वर्चः) विज्ञा-
न और तेज युक्त (सम्भव) सम्बन्ध हो अच्छे प्रकार विज्ञान करने के लिये (तनूः)
शरीर (अस्मि) है उस से तू (आजम्) प्रकाश को (गच्छ) प्राप्त और । (धृता)
धारण किये । (मनसा) विज्ञान से पुरुषार्थ को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की आज्ञा का पालन करके वि-
ज्ञान युक्त मन से शरीर वा आत्मा के आरोग्यपन को बढ़ा कर यज्ञ वा अनुष्ठान क-
रके सुखी रहें ॥ १७ ॥

तस्यास्त इत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्विदुर्देवते । स्व-
राडापीं ब्रह्मती छन्दः । मध्यमः स्वरः । ते वाग्विदुर्देवते
की दृशावित्यु पदिष्यते ॥

वह वाणी और विनुनी कैसी है हम विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो
यन्त्रमशीय स्वाहा ॥ शुक्रमसि च-
न्द्रमस्य मृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

तस्याः । ते । सत्यसवमइतिसत्यऽ सवसः । प्रसवइति प्र-
सवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा । शुक्रम् । असि ।
चन्द्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वदे-
वम् । असि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(तस्याः) वाणी विद्युनी वा । (ते) तव । (सत्यस-
वसः) सत्य सव्य ऐश्वर्य्य जगत्कारण वा यस्य तस्य परमात्मनः । (प्रसवे)
उत्पत्तादिते संसारे । (तन्वः) शरीरस्य । अत्र जमादिषु छन्दसि वा वचन-
मिति याति केनाहभावः । (यन्त्रम्) यन्त्रमिति संकुचति चालयति निबन्धा-
ति वा येन तत् । (अशीय) प्राप्नुयाम् । (स्वाहा) वाचं विष्णुतं वा ।
(शुक्रम्) शुद्धम् । (असि) अग्नि । अत्र सर्वत्र द्यत्ययः । (चन्द्रम्)
आह्लादकारकम् । (असि) अस्ति । (वैश्वदेवम्) यद्विशेषां देवानां वि-
दुषामिदंतत् । (अग्नि) अग्नि । अयं मंत्रः । १० । ३ । २ । ३ । १२—१५ ।
द्वारात्तः ॥ १८ ॥

(असि) अस्ति । (अदिति) अविनाशिनी । (असि) अस्ति ।
 (उभयत शीर्ष्णी) उभयत शिरोवदुत्तमा गुणा यस्या सा । अत्र पञ्चम्या
 अलुक् । (सा) । (न-) अलम्भम् । (सुप्राची) शोभन प्राक्पूर्वं कालो
 यस्या सा । (सुप्रतीची) सुष्ठु प्रत्यक् पश्चिम कालो यस्या सा । (एधि) भवतु ।
 (मित्र-) सखा । (त्वा) ताम् । (पदि) पद्यते जानाति प्राप्नोति
 येन उपव हारेण तस्मिन् । (अत्र कृतोद्युल्लमिति करणे क्तिप् । (वप्रीताम्
 वद्धा कुरुताम् । (पूषा) पुष्टिकर्ता । (अध्यन) मार्गस्य मध्ये । (पातु)
 रक्षतु । (इन्द्राय) परमेश्वर्य्यवते परमेश्वराय स्वामिने उपवहाराय वा
 (अध्यक्षाय, अधिरुपरिभावेऽठोक्षेक्षाण्य क्षिणी वा यस्य यस्माद्वा तस्मै ।
 अयमत्र । श० ३/२। ३। १६—१८ । व्याख्यात ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर 'सत्यसवसस्ते' तव 'प्रसवे' या वाग
 विद्युद्वा विदस्ति नना अस्ति धीरस्ति दक्षिणास्ति क्षत्रियास्ति यज्ञियास्तु-
 भयत शीर्ष्ण्यदिग्भिरस्ति सा नोऽभ्य सुप्राची सुप्रतीच्येधिभवतु । य
 पूषा मित्र सर्वसुखो भूत्वा मनुष्यत्वाय त्वा पद्यध्यक्षायेन्द्रायवप्रीताम् ।
 स भवानध्यनी उपवहारपरमार्थसिद्धिकरस्य मार्गस्य मध्ये नोऽभ्यान् रतत
 पातु रक्षतु ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । (ते) 'सत्यसवसः' (प्रसवे)
 इति पदत्रयमत्रानुवर्तते । या वाक्स्याभ्यन्तररक्षणाभ्या सर्वोत्तमा वाग् विद्यु
 च वर्तते सैषा भूतभयिष्यद्वर्तमानकालेषु दुःखकारिण्यसीति विद्यम् । य
 कश्चित्परमेश्वरसभाध्यक्षोत्तमउपवहारसिद्धिप्रीत्यान्नापालनाय सत्या वाच
 विद्युद्विद्या च वध्नाति स एव मनुष्यः सर्वरक्षको भवतीति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर । (सत्यसवस) सत्य ऐश्वर्य्य युक्त । (ते)
 आप के । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए ससार में जो । (चिन्) विद्या व्यवहार को
 चितानेवाली । (अस्ति) है जो । (नना) ज्ञान साधन कराने वाली । (अस्ति) है
 जो । (धी) प्रज्ञा और कर्म को प्राप्त करने वाली । (अस्ति) है । (दक्षिणा)
 विज्ञान विनय को प्राप्त करने । (क्षत्रिया) राज्य के पुत्र के समान पतने वाली ।

(आसि) है । जो । (यज्ञिया) यज्ञ को कराने योग्य । (आसि) है । जो । (उभयत शीर्ष्णी) दोनों प्रकार से शिर के समान उत्तम गुण युक्त । और (अदिति) नाश रहित वाणी वा विजली । (आसि) है वह । (नः) हम लोगों के लिये (सुप्रतीची) पूर्व काल और । (सुप्रतीची) पश्चिम काल में मुख देने वाली । (एधि) हो । जो । (पूषा) पुष्टि करनेवाला । (मित्रः) सन का मित्र हो कर मनुष्यपन के लिये उस वाणी और विजली को । (पदि) प्राप्ति योग्य उत्तम व्यवहार में । (अध्यक्षाय) अच्छे प्रकार व्यवहार को देखने । (इन्द्राय) परमेश्वर्य वाले परमात्मा अध्यक्ष और श्रेष्ठव्यवहार के लिये । (वर्धनीताम्) वर्धन युक्त करे सो आप । (अध्या) व्यवहार और परमार्थ की सिद्धि करनेवाले मार्ग के मध्य में (न) हमलोगों की निरन्तर । (पातु) रक्षा कीजिये ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । और पुर्व मन्त्र से । (ते) (सत्यसवस) (प्रसवे) इन तीन पदों की अनुश्रुति भी आती है । मनुष्यों की जो वाणी अभ्यन्तर की रक्षा करके सनसे उत्तम वाणी वा विजली वर्तती है वही भूत भविष्यत् और वर्तमानकाल में सुखों की कराने वाली है ऐसा जानना चाहिये । जो कोई मनुष्य प्राप्ति से परमेश्वर सभाध्यक्ष और उत्तम कामों में आज्ञा के पालन के लिये । सत्य वाणी और उत्तम विद्या को ग्रहण करता है वही सन की रक्षा कर सकता है ॥ १९ ॥

अनुत्वेत्यस्य वत्स अपिः । वागविद्युतौ देवते । पूर्वार्द्धस्य माम्नी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उत्तरार्द्धस्य भुरिगाद्युष्णिक् छन्दः
अपभः स्वरः । पुनरस्ते की दृश्यावित्युपदिश्यते ॥
फिर वे वाणी और विजली कैसी हैं इस विषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

अनु त्वा माता मन्यतामनु पिता-
ऽनुभाता सगृभ्योऽनु सखा सयूथ्यः ॥
सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं शु-
रुद्रस्त्वा वर्त्तयतु स्वस्ति सोम सखा
पुनरेहि ॥ २० ॥

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । अनु । पिता । अनु । भ्राता ।
 • सगर्भ्यइतिसङ्गर्भ्यः । अनु । सखा । सयूध्यइतिसङ्गूध्यः । सा । देवि । दे-
 वम् । अच्य । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्व
 स्ति ॥ सोमसखेति सोमसखा । पुनः । आ । इहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(अनु) अन्यभावे । (माता) जननी । (मन्यताम्)

विज्ञापयतु स्वीकृतताम् । (अनु) पुनरर्थे । (पिता) जनकः । (अनु)
 पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावम् । नि० १ । ३ । (भ्राता) बन्धुः
 (सगर्भ्यः) समानश्रवासी गर्भः सगर्भस्तस्मिन्भवः । अत्र । सगर्भसयूधसनु-
 ताद्यत् । अ० ४ । ४ । ११५ । इति सूत्रेण भवार्थे यत्प्रत्ययः । (अनु) आ-
 नुकूल्ये । (सखा) मित्रः । (सयूध्यः) समानश्रवासी यूयःसमूहस्तस्मिन्-
 भवः । पूर्वसूत्रेणस्य सिद्धिः । (सा) पूर्वोक्ता । (देवि) देदीप्यमाना ।
 (देवम्) परमेश्वरं विद्यायुक्तं शुद्धव्यवहारं वा । (अच्य) सम्यधी-
 त्या । (इहि) जानीहि प्राप्नुहि वा । (इन्द्राय) परमेश्वर्यप्राप्तये ।
 (सोमम्) उत्तमपदार्थसमूहम् । (रुद्रः) परमेश्वरश्चतुश्चत्वारिंशद्वर्षकृत-
 ब्रह्मचर्यो विद्वान् वा । (त्वा) ताम् । (आ) समन्तात् । (वर्त्तयतु)
 प्रवृत्तं कारयतु । (स्वस्ति) शोभनमस्ति यस्मिन् प्राप्तव्ये तत्सुखम् ।
 स्वस्तीति पदनामसु पठितम् । नि० ५ । ५ । (सोमसखा) सोमः परमे-
 श्वरः सोमयिद्याविन्मनुष्यो वा सखा शुद्धस्य सः । (पुनः) पश्चात् । (आ)
 समन्तात् । (इहि) प्राप्नुहि प्राप्नोत वा । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । ३ ।
 २०—२१ । व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा रुद्रः परमेश्वरो विद्वान् या वर्त्तयतु यां वाणीं विद्युतं सोमं देवं स्वस्ति सुखं यस्मा इन्द्राय वर्त्तयतु या सोमसखा देवि वाग्निद्युद्वादेवं विद्वांसमेति तथैव त्वं तस्मै पुनरुत्तेहि पुनः पुनः समन्तात्सम्यग्रीत्या प्राप्नुहि । एतद्विद्यां ग्रहीतुंत्वां मातानुमन्यतां पितानुमन्यतां सगर्भ्यां भ्रातानुमन्यतां सयूथः सखाऽनुमन्यतां त्वंचैतां पुनः पुनः पुरुषार्थेनैहि प्राप्नुहि ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालकार । मनुष्यैः परस्परमेवंवर्त्तितं त्वं यथा धर्मात्माविदुषी माता धर्मात्मा विद्वान् पिता भ्राता मित्राद यद्य सखे व्यवहारे प्रवर्त्तैरस्तथैव पुत्रादिभिरप्यनुवर्त्तितव्यम् । यथा च विद्वांसो धार्मिकाः पुत्रादयो धर्मे व्यवहारे प्रवर्त्तैरस्तथैव मात्रादिभिरप्यनुवर्त्तितव्यमित्येव सर्वैः परस्परं वर्त्तित्वाऽनन्दितव्यम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे । (रुद्र) परमेश्वर वा १० चवालीस वर्ष पर्यन्त अखंड ब्रह्मचर्याश्रम सेवन से पूर्ण विद्या युक्त विद्वान् (त्वा) तुम्हको जिस वाणी वा विजुली तथा । (सोमम्) उत्तम पदार्थ समूह और । (म्वान्ति) मुख को (इन्द्राय) परमेश्वर्य की प्राप्ति के लिये । (आवर्त्तयतु) प्रवृत्त करे और जो । (नेवि) विद्या प्रकाश युक्त वाणी और दिव्यगुणयुक्त विजुली । (देवम्) उत्तमधर्मात्मा विद्वान् को प्राप्त होती है वैसे उस को तू । (पुनः) बार२ । (अच्छ) अच्छे प्रकार । (इहि) प्राप्त हो । और उमको ग्रहण करने के लिये । (त्वा) तुम्हको । (माता) उत्पन्न करने वाली जननी । (अनुमन्यताम्) अनुमतिअर्धान् आज्ञा देवे । इसी प्रकार । (पिता) उत्पन्न करनेवाला जनक । (सगर्भ्य) तुल्य गर्भ में होने वाला (भ्राता) भाई और (सयूथ) समूह में रहनेवाला (सखा) मित्र

ये सव प्रसन्नता पूर्वक आज्ञा देंगे । उसको । तू (पुनरोहि) अत्यन्त पुण्यार्थ करके बारवार प्राप्त हो ॥ २० ॥

भावार्थ :— इस मंत्र में वाचक नुसोपमालकार है । प्रश्न । मनुष्यों को परस्पर किस प्रकार वर्तना चाहिये । उत्तर । जैसे धर्मान्ना विद्वान् माता पिता भाई मित्र आदि सत्यव्यवहार में प्रवृत्त हों । वैसे पुत्रादि और जैसे विद्वान् धार्मिक पुत्रादि धर्म युक्तव्यवहार में वस्तु वैसे माता पिता आदिको भी वर्तना चाहिये ॥ २० ॥

यस्वीत्यस्य वत्स ऋषि । घान्विद्युनौ देवते । विराहायर्षे ।

बृहती छन्दः । नभस स्वराः ।

पुनस्ते कीदृश्यावित्युपदिश्यते ॥

फिर वह बाणी या निजुली किस प्रकार की है इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वस्वस्यदितिरम्यादित्यासिं रुद्रासिं चन्द्रा-
सिं । बृहस्पतिंष्टवा सुम्नेरम्यात्तु रुद्रोवसुभि
राचके ॥ २१ ॥

वस्वी । अग्नि । अदित्याः । अग्नि । अग्नि । अग्नि । रुद्र । अग्नि ।
चन्द्रा । अग्नि । बृहस्पतिः । स्वा । सुम्न । अम्यात्तु । रुद्रः । वसुभिरति
वसुभिः । आ । चक्र ॥ २१ ॥

पदार्थ :— (वस्वी) यागन्यादियदार्थान्यथमुविद्यासयन्धिनी वसु
भियतुयिंशति यपंकुतप्रश्नचर्य्यं प्राप्ता सा (अग्नि) अस्ति । अत्र मयं
उपस्य । (अदितिः) प्रकाशवन्निधर । अदितिर्द्यौरिति प्रकाश कारकोऽ

यो गृह्णाते । (असि) अस्ति । (आदित्या) याऽऽदित्यवदर्थं विद्याप्रकाशि-
का ऽऽदित्यारिंशत्संवत्सर पर्यन्तानुष्ठितब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (अ-
सि) अस्ति । (रुद्रा) सा प्राणवायुसंघन्धिनी चतुश्चत्वारिंशद्वायनां वधिसे-
वित ब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (असि) अस्ति । (चन्द्रा) आह्लादयित्री ।
(असि) अस्ति । (बृहस्पतिः) परमेश्वरो विद्वान् वा । (त्वाम्) ताम् ।
(सुम्ने) सुखे । (रम्णातु) रमयतु । अत्रान्तर्गतो ययर्थो विकरणव्यत्ययश्च ।
(रुद्रः) दुष्टानां रोदयिता विद्वान् । (वसुभिः) उपितसर्वविद्यैर्विद्वद्भिः सह ।
(आ) समन्तात् । (चक्रे) कान्तिवान् कामयतां या । अत्र पक्षे लोहर्ष-
लिट् । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् । निघं० २ । ६ । अयं मंत्रः ३०
३ । २ । ४ । १ । २ ॥ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य यथा या वस्थस्यदितिरस्यस्ति रुद्रा
स्यस्त्यादित्यास्पस्ति चन्द्रास्यस्ति यां बृहस्पतिः सुम्ने रमयति प्रेरयति या
रुद्रो वसुभि सह वर्तमानामाचके यामहं कामये तथा त्वा तां भवान् रम्णा-
तु रमयतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचलुप्तोपमासंकारौ । यथा ये वाग्विद्यती
प्राणपृषिष्ठादिभिः सहवर्तमाने अनेकव्यवहारहेतू स्तो ये जितेन्द्रियादिषु
मंपुरस्सरं यथायेभ्यं कृतब्रह्मचर्यमनुष्यैर्विज्ञानेन क्रियासु संप्रयोजिते स-
त्यौ वाग्विद्यती बहुसुकारिके जायेते । एतां त्वामपि नित्यं सेवस्व ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य जैसे जो (वसी) अग्नि आदि विद्या
संवन्धी । जिसकी सेवा २४ चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य करने वालों ने कीहुई
(असि) है जो । (आदिति .) प्रकाश कारक । (असि) है जो । (रुद्रा) प्राण
वायु संघन्धवाली । और जिसको ४४ चर्वालीस वर्ष ब्रह्मचर्य करने हारे प्राप्त हुए
हों वैसी (असि) है जो । (आदित्या) सूर्यवत् सत्र विद्याओं की प्रकाश करने

वाली जिसका ग्रहण ४८ अड़तालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवानुप्राप्तिने किया हो वैसी (असि) है । जो (चन्द्रा) आद्वाद करने वाली (असि) है । जिसको । (बृहस्पतिः) सर्वोत्तम (रुद्रः) दुष्टों को रूताने वाला परमेश्वर वा विद्वान् (मुने) मुसर्मे (रम्णातु) रमण युक्त करता और जिस (वसुभिः) पूर्ण विद्या युक्त मनुष्यों के साथ वर्तमान हुई बाणी वा विजली की । (आचके) निर्माण वा इच्छा करता अथवा जिसकीमै इच्छा करता हूं वैसै तू भी । (त्वा) उसको । (रम्णातु) रमणयुक्त वा इसको सिद्ध करने की इच्छा कर ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार है । जैसे बाणी विजली और प्राण पृथिवी आदि और विद्वानों के साथ वर्तमान हुए अनेक व्यवहार की सिद्धि के हेतु है और जिनकी सेवा जितेन्द्रियादि धर्म सेवन पूर्वक होके विद्वानों ने की हो वैसी बाणी और विजली मनुष्यों को विज्ञान पूर्वक क्रियाओं से संप्रयोग की हुई बहुत मुखोके करनेवाली होती है ॥ २१ ॥

अदियास्त्येत्यस्य घत्स अपिः । वाग्बिद्युतो, देवते ब्राह्मी
पंक्तिश्छन्दः । पंचम. स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृश्याविद्युपदिश्यते ॥

फिर वे बाणी और विजली कैसी हैं इस विषय का उपदेश मगले
मंत्र में किया है ॥

अदित्यास्त्वा मद्धेन्नाजिंघार्मिदेययजने पृ-
थिव्या इडांयास्पदमांसि घृतवत्स्वाहा । अस्मे-

रमस्वास्मे ते वन्धुस्त्वरायो मे रायो मा वयम्
 रायस्पोषेण वि यौष्म तोतो रायः ॥ २२ ॥

अदित्याः । त्वा । मूर्द्धन । आ जिघर्षिः । देवयजने । देवः । अजने । पृथिव्याः ।
 इहायाः । पदम् । अस्मि । घृतवदिति । घृतं । स्वाहा । अस्मे । अस्मे । रम-
 स्व । अस्मे । अस्मे । ते । वन्धुः । त्वेति । त्वे । रायः । मे इति । मे । रायः । मा ।
 वयम् । रायः । पोषेण । वि । यौष्म । तोतः । रायः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । अदितिरंतस्तमीत्यस्मादयमर्थो
 दृष्टान्ते (त्वा) ताम् । (मूर्द्धन) मूर्द्धनि वर्तमानाम् । (आ) समन्तात् ।
 (जिघर्षि) प्रदीप्ये संचालयामि वा । (देवयजने) देवानां विदुषां षण-
 तिकरणएतेभ्यो दाने वा । (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (इहायाः) एतानुम-
 न्वेष्टुमर्ह्यां विदवाणाम् । इहेति वाङ्मानसु पठितम् । निघं०१ । ११ ।
 (पदम्) वेदितव्यं प्राप्तव्यं वा । (अस्मि) अस्ति । (घृतवत्) घृतेन
 पुष्टिदीप्तिकारकेन तुल्यम् । (स्वाहा) यया क्रियया जुहुतं यजति तस्याः
 (अस्मे) अस्मान् । (रमस्व) रमतां रमयतु वा । (अस्मे) अस्माकम् ।
 अत्र सर्वत्र कृपां कुलुगिति शे आदेशः । (ते) तम् । (वन्धुः) भ्राता ।
 (त्वयि) रायः । उक्तधनस्य । (पोषेण) पुष्टयजित येन तेन । (वि)
 विगतायै । (यौष्म) युक्ता भवेत् । (तोतः) तुवन्ति जानन्ति प्राप्नुव-
 ति हिंसन्ति वा येन सः । अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्त्विति धातोर्धातुलकादी-
 णादिकस्तन् प्रत्ययः । (रायः) विद्याराज्यसंसृद्धयः । अयं मंत्रः । ३० ३
 २४११ । ठपाख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य त्वं यथा या देवयजनेऽदित्याः पृथिव्या इ-
न्द्रायाः स्वाहापृतवत्पदमस्यस्ति यामहं जिघर्षित्वा तां त्वमपि जिघृहि या-
स्मे अस्मासु रमते सा युस्मास्वपि रमस्व रमतां यामहं रमयामि तां भवान्-
पि स्वस्मिन् रमयतु । योस्मे अस्माकं बन्धुरस्ति स ते तवाप्यस्तु यो रायो
धनसमूहस्त्वव्यस्ति स मे मय्यप्यस्तु । तोतो भवान् या रायो विद्याधन
समृद्धीः प्राप्नोति ता मे मय्यपि सन्तु या मयि वर्तन्ते तास्वे त्वय्यपि सन्वे-
ता रायः समृद्धयः सन्ति ताः सर्वेषां सुखायापि संप्रयुक्ताः सन्तु यथैवं ज्ञान-
न्तो निश्चिन्वन्तोऽनुतिष्ठन्तो यूयं वयंच रायस्पोषेण कदाचिन्मा धि यौस्म
कदाचिद्वियुक्ता मा भवेम तथैव सर्वे भवन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमाङ्कारः । मनुष्यै र्या सत्य विद्याधनं
संस्कृता वाग् विद्याक्रियाभ्यां संप्रयुक्ता विद्युदादिविद्यास्ति सा सर्वेभ्य उप-
दिश्य संप्राप्य सुखदुःखव्ययस्थां समानां विदित्वा सर्वमैश्वर्यं परोपकारे
संयोज्य सदा सुखयितव्यम् । नैयं कदाचिद्व्यवहारः कर्तव्यो येन श्वस्यान्य-
स्यवैश्वर्यं ह्रासः कदाचिद्व्येदिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान्मनुष्य तू जैसे (देवयजने) विद्वानों के यजन वा दान
में इस । (आदित्या) अन्तरिक्ष । (पृथिव्या) भूमि । और । (इन्द्राया) वाणी
को । (स्वाहा) अच्छे प्रकार यज्ञ करने वाली क्रिया के मध्य जो । (मूर्द्धन्) सपके
ऊपर वर्तमान । (घृतवत्) पुष्टि करनेवाले घृतके तुल्य । (पदम्) जानने वा प्राप्त
होने योग्य पदवा । (आसि) है वा जिसको मे । (जिघर्षि) प्रदीप्त करता हूं वैसे ।
(त्वा) उसको प्रदीप्त कर और जो । (अस्मे) हम लोगों में विभूति रमण करती है
वह तुम लोगों में भी । (रमन्व) रमण करे जिस को मैं रमण कराता हूं उस को तू
भी । (रमस्व) रमण करा जो । (अस्मे) हम लोगों का । (बन्धुः) भाई है वह ।
(ते) तेरा भी हो जो । (रायः) विद्यादि धन समूह । (त्वे) तुझमें है वह । (मे)
मुझमें भी हो जो । (तोत) जानने प्राप्त करने योग्य । (रायः) विद्या धन मुझमें है गो तुझ में भी हो ।

(रायः) तुहारी और हमारी समृद्धि है वे सब के मुख के लिये हों इसप्रकार जानते निश्चय करते वा अनुष्ठान करते हुए तुम हम और सबलोग । (रायस्पोषेण) धन की पुष्टि से कभी । (माविर्यौष्य) अलग न होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को सत्य विद्या धर्म से संस्कार की हुई वाणी वा शिल्प विद्या से संप्रयोग की हुई विनुली आदि विद्या को सब मनुष्यों के लिये उपदेश वा ग्रहण और मुख दुःख की व्यवस्था को भी तुल्य ही जान के सब ऐश्वर्य को परोपकार में संयुक्त करना चाहिये और किसी मनुष्य को इस प्रकार का व्यवहार कभी न करना चाहिये कि जिससे किसी की विद्या धन आदि ऐश्वर्य की हानि होवे ॥ २२ ॥

समस्त्य इत्यन्य वत्स ऋषिः । वाग्विद्युतौ देवते । आस्तारपंक्ति-

रछन्दः । पंचमः स्वरः ॥

एतयोः कथमुपयोगः कार्म्यइत्युपदिश्यते ॥

इन दोनों का किस प्रकार उपयोग करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**समंख्ये देव्या धिया सन्दर्शिण्योरुचंक्षसा
मा म आयुः प्रमोषीमो अहन्तव वीरं विदेय
तव देवि संहर्शि ॥ २३ ॥**

सम् । अख्ये । देव्या । धिया । सम् । दर्शिण्य । उरुचंक्षसेत्युरुचंक्षसा ।
मा । मे । आयुः । म । मोषीः । मोक्षितो । अहम् । तव । वीरम् । विदेय ।
तव । देवि । संहर्शीति सम्संहर्शि ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यगर्थे । (अख्ये) प्रकथयामि । अत्र व्यत्ययेना-
त्मनेपदं लङर्थे लुङ् च । (देव्या) देदीप्यमानया । (धिया) प्रज्ञायां कर्मणा
वा । (सम्) एकीभावे । (दक्षिण्या) ज्ञानसाधिकायाऽज्ञाननाशिकाया च । (उ-
रुचक्षमा) उरु बहु चक्षो व्यक्त वचनं दर्शनं वा यस्यास्तथा । (मा) निषेधे-
(मे) मम । (आयुः) जीवनम् । (प्र) क्रियायोगे । (मोषीः) गुप्णीयात्स्व-
एवमेव । अत्र लिङर्थे लुङ् । (मो) निवारणे । (ग्रहम्) सर्वविधं प्रेप्सुः । (तव)
सर्वसुहृदः । (वीरम्) विक्रान्तं जनम् । (विन्देय) अन्यायेन विन्देय । अत्र
विन्देयसि सर्वे विधयो भवन्तीति नुमभावः । अत्रावैयाकरणेन यदीधरेण भ्रान्त्या
विद्वत्लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः शप्त्ययेन लिङ्गिरूपमित्यशुद्धव्याख्या-
तम् । कुतः । विद्वत्पातोः स्वत एव तुदादित्वं वर्त्तते । (तव) तस्याः । (देवि)
दिव्य गुणैर्विराजमानायाः । अत्रार्थाद्विभक्तोर्विपरिणामइति विभक्तोर्विपरिणामः ।
(सदृशि) समीचीनं दृग्दर्शनं यस्मिन् व्यवहारे तस्मिन् । अय मत्र । श० । ३ ।
२ । ४ । १२ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्मनुष्य यथाहं दक्षिणयोरुचक्षसा देव्याधिया तव
देवि तस्या दिव्यगुणैर्विराजमानाया वाचो विद्युतो वा सदृशि जीवनं समख्ये-
सा मे ममायुर्मा प्रमोषीः खण्डन न कुर्यादहमेतां समख्ये प्रख्यातां कुर्यामन्या-
येन तव वीरं मा सविदेय तयैव त्वमेतत्सर्वमाचर्यान्वायेनापि मम वीरं च मा
संविन्दस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः—अववाचकानु प्लोपमालङ्कारः न मनुष्यैः शुद्धाभ्यां कर्म-
प्रज्ञाभ्यां वाग्विद्याद्विद्या सद्यः जीवनं वर्द्धित्वा विद्यादिसमुल्लेखे वीरान्संवाद्य
सदा सुखयितव्यम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य जैसे । (अहम्) मैं । (दक्षिण्या) ज्ञान सा धरु अज्ञाननाशक । (उरुचक्षसा) बहुत प्रकट वचन वा दर्शन युक्त । (देव्या) दे. दीप्यमान । (धिया) प्रज्ञा वा कर्म से । (तव) उस । (देवि) सर्वोत्कृष्ट गुणों से युक्त वाणी वा बिजली के । (सदाशि) अच्छे प्रकार देखने योग्य व्यवहार में जीवन को । (समहये) कथन से प्रकट करता हू वह (मे) मेरे । (आयुः जीवन) हो । (माप्रमोषी) नाश न करे उस को मैं अविद्या से (मो) नष्ट न करूं । (तव) हे सब के मित्र अन्याय से आप के । (वीरम्) शूरवीर को । (मासंविदेय) प्राप्त न होऊँ वैसे ही तू भी पूर्वोक्त सब करके अन्याय से मेरे शूरवीरों को प्राप्त मत हो ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वानकलसोपमालंकार है । मनुष्यों को योग्य है कि शुद्ध कर्म वा प्रज्ञा से वाणी वा बिजली की विद्या को ग्रहण उमर को बढ़ा और विद्यादि उत्तम २ गुणों में अपने सतान और बरों को संपादन करके सदा सुखी रहें ॥ २१ ॥

एतत् इत्यस्य वत्स ऋषि । यज्ञो देवता । पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादःस्वरः । अन्त्यस्य दशाक्षरस्य याजुषी पंक्ति-
शृङ्गद । पचन स्वरः ॥

किं प्रतिपादनाय जिज्ञासुर्विदुषः पृच्छेदिर्युपदिश्यते ॥
किस के प्रतिपादन, के लिये ज्ञान की इच्छा करने हारा विद्वानों को पूछे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**ए॒पते॑ गा॒य॒त्रो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ।
ब्रू॒तादे॒ष ते॒ त्रैष्टु॑भो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ।
ब्रू॒तादे॒ष ते॒ जा॒र्गतो॑ भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ।
ब्रू॒ताच्छ॒न्दोना॒माना॑थु॒सामा॑ज्यङ्गुच्छेति॑**

मे सोमाय ब्रूतात् ॥ आस्माकोऽसि
शुक्रस्ते गृह्यो विचिस्त्वा वि चिन्व-
न्तु ॥ २४ ॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।
एषः । ते । त्रैष्टुभः । त्रैस्तुभ इति त्रैऽस्तुभः । भागः । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । एषः । ते । जागतः । भागः । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । छन्दो नामानामिनिछन्दःऽनामानाम् । सामा-
ज्यमिति साम्ऽराज्यम् । गच्छ । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।
आस्माकः । असि । शुक्रः । ते । गृह्यः । विचित इति विऽचितः ।
त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः— (एषः) प्रत्यक्षः । (ते) तव । (गायत्रः) गायत्रीप्रगाथो-
ऽस्य सः । सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ अ० ४ । २ । १५ । अनेन
प्रगाथविषये प्रत्ययः । (भागः) भवनीय । (इति) प्रकारार्थः । (मे)
मत्तम् । (सोमाय) पदार्थविद्या सपादकाय (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः)
यो विज्ञातुं योग्यः सः । (ते) तव । (त्रैष्टुभः) त्रिष्टुप्प्रगाथोऽस्य सः ।

(भागः) अशः । (इति) प्रकारे । (ने) मस्यम् । (सोमाय) उत्तमर
 संपादकाय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः) योक्तुमर्हः । (ते) तत्र ।
 (जागतः) जागतीप्रगाथोऽस्य स । (भागः) स्वीकृतुमर्हः । (इति)
 प्रकारार्थे (ने) मस्यम् । (सोमाय) पदार्थविद्यास्वीकारकाय । (ब्रूताम्)
 उपदिशतु । (छन्दोनामानाम्) यानि छन्दसामुष्णिगादीनां नामानि
 तेषाम् । अत्र । अनसन्तानम् ० अ० ५ । ३ । १०३ । इति सूत्रेण समासान्त-
 ष्ट्व् प्रत्ययः । (साम्राज्यम्) सम्यगाजन्ते प्रकाशन्ते ते सखाजो राजान
 स्तेषां भाग्यं कर्तं वा तत् । (गच्छ) प्राप्नुहि प्रापय वा (इति) प्रकारे
 (ने) मस्यम् । (सोमाय) ऐश्वर्ययुक्ताय राज्याय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु ।
 (आस्माक) योऽस्माकमयमुपदेष्टाऽपिपतिः सः । (अग्निं) यत्तं से ।
 (शुक्रः) पवित्रः पवित्रकारको वा । (ते) तव । (गच्छः) ग्रहीतुं योग्य ।
 (विक्षितः) विप्रियविद्याशुभगुणधनादिभिक्षितः संयुक्तः । (स्वा) स्वां तं
 वा । वि विविधार्थे । (भिन्वन्तु) वर्धयन्तु । अत्रान्तर्गतो वयस्यः । अय
 मंत्रः । श० ३ । २ । ५ । ४-२ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— हे विद्वत्स्य विद्वांस प्रति कोऽस्य यज्ञस्य गापयो भागोऽस्ती-
 ति पृच्छ स विद्वान् ते तस्यैषोयमस्तीति ने मस्यं सोमायैतं ब्रूताद्ब्रवीतु
 पदिशतु । कोऽस्य यज्ञस्य त्रैष्टुभो भागोऽस्तीति त्वं पृच्छ सते तस्यैषोऽय-
 मस्तीति समक्षे खत्वेतं ने रुह्य सोमाय ब्रूतात् । कोऽस्य यज्ञस्य जागती
 भागोऽस्तीति त्वं पृच्छ स ते तस्यैषोऽयमस्तीति प्रसिद्धयेतं सोमाय ने मस्यं
 ब्रूतात् । यथा अवांश्च दोनानामामुष्णिगादीनां छन्दसां मध्ये प्रतिपा-
 दितस्य यज्ञास्त्रोपदेशे साम्राज्यं गच्छतु तथैवैतेषामेनं सोमाय ने मस्यं ब्रू-
 तात् । मूलवचनस्मात् शुक्रोऽसि तस्मात्ते तवाह विचितीगृह्योस्मि-

त्व मां संप्रैरेतैर्विचिनुहि । अह त्वं विचिनोम्येव सोऽपि सर्वे त्वामेत यज्ञ मां च
विचिन्वन्तु वर्धयन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः । मनुष्या विद्वद्भ्यः पृष्ट्वा सर्वा
विद्याः समृद्धणीरन । विद्वासः खन्वेनाः सग्राहयन्तु । परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकमा
वेन वसित्वा सर्वे वृद्धिं प्राप्य चक्रवर्त्ति राज्यं सेवेरन्निति ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य तू कौन इस यज्ञ का । (गायत्र) वेदस्थ गा
यत्री छन्द युक्त मंत्रों के समूहों से प्रतिपादित । (भाग) सेवने योग्य भाग है । (इति)
इस प्रकार विद्वान् से पूछ । जैसे वह विद्वान् । (ते) तुम्हें उस यज्ञ का
यह प्रत्यक्ष भाग है । (इति) इसी प्रकार से (सोमाय) पदार्थ विद्या संपादन
करने वाले (मे) मेरे लिये । (ब्रूतात्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का । (त्रैष्टुभ)
त्रिष्टुप्छन्द से प्रतिपादित । (भागः) भाग है । (इति) इसी प्रकार विद्वान् से पू-
छ जैसे वह (ते) तुम्हें उस यज्ञ का । (एषः) यह भाग है । (इति) इसी प्र-
कार प्रत्यक्षता से समाधान । (सोमाय) उत्तम रस के संपादन करने वाले । (मे) मे-
रे लिये । (ब्रूतात्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का । (जागता) जगती छन्द से कथित
(भागः) अंश है । (इति) इस प्रकार आप से पूछ जैसे वह । (ते) तुम्हें उस
यज्ञ का । (एष) यह प्रासिद्ध भग है (इति) इसी प्रकार । (सोमाय) पदार्थ
विद्या को संपादन करने वाले । (मे) मेरे लिये उत्तर । (ब्रूतात्) कहे । जैसे आप
(छन्दोनामानाम्) उच्छिक् आदि छन्दों के मध्य में रुहेहुए यज्ञ के उपदेश में (सा-
म्राज्यम्) भले प्रकार राज्य को । (गच्छ) प्राप्त हों । (इति) इसी प्रकार । (सो-
माय) ऐश्वर्य युक्त । (मे) मेरे लिये सर्व भोग राज्य की प्राप्ति होने का उपाय (ब्रू-
तात्) कहिये और जिस कारण आप (आत्माक) हम लोगों को । (शुक्रः) प-
वित्र करने वाले उपदेशक । (असि) हे वैसे मैं । (ते) आपके । (गृह्यः) ग्रहण
करने योग्य । (विचित) उत्तम २ धनादि द्रव्य और गुणों से संयुक्त शिष्य हूँ ।
आप मुझ को सब गुणों से बढ़ाइये इस कारण मैं । (त्वा) आप को वृद्धि युक्त क-
रता हूँ । और सब मनुष्य । (त्वा) आप वा इस यज्ञ तथा मुझसे । (विचिन्वन्तु)
वृद्धियुक्त करें ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचरुलुप्तोपमालकार है मनुष्य लोग विद्वानों से पूछकर सत्य विद्याओं का ग्रहण करें तथा विद्वान् लोग इन विद्याओं का यथावत् ग्रहण करावें । परस्पर अनुग्रह करने वा कराने से सब वृद्धियों को प्राप्त होकर विद्या और चक्रवार्त्त आदि राज्य का सेवन करें ॥ २४ ॥

अभित्यमित्यस्य क्तम् ऋषिः । सविता देवता । पूर्वस्य विराट्
ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । सुक्रतुरित्युत्तरस्य
निचृदार्पी गायत्री छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनरीश्वरराजसभा प्रजागुणा उपदिश्यन्ते

फिर अगले मंत्र में ईश्वर राजसभा और प्रजा के गुणों
का उपदेश किया है ।

अभि त्यं देवः सवितारमोण्योः
कवि क्रतुमर्चामि सत्यसंवथुरत्नधा-
मभिप्रिय स्मृतिङ्कविम् । ऊर्द्ध्वा
यस्यामतिर्भाअदित्युतत्सर्वीमनि हि-
रण्यपाणिरमिमीत । सुक्रतुः कृपा
स्वः प्रजाभ्यस्तवा प्रजास्त्वाऽनुप्राणन्तु
प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

अभि । त्यम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः । क-
विक्रतुमिति कविऽनुक्रमः । अर्चामि सत्यसंवमिति सत्य-
ऽसंवम् । रत्नऽधामिति रत्नवाम् । अभि । प्रियम् । मृतिम् ।

कविम् । ऊर्द्धम् । दस्यम् । अमतिः । भाः । आर्दयुतम् ।
 सवीमनि । हिरण्यपाणिर्हितहिरण्यपाणिः । अमिमीत ।
 सुकृतुरितिसुकृतुः । कृपा । स्वरितिस्वः । प्रजाभ्यइतिप्रजा-
 भ्यः । त्वा । प्रजाइतिप्रजाः । त्वा । अनुप्राणंत्वित्यनुप्राण-
 न्तु । प्रजाइतिप्रजाः । त्वम् । अनुप्राणिहीत्यनुप्राणिहि-

॥ २५ ॥

पदार्थः— (अभि) आभिमुख्ये । (त्वम्) जगदीश्वर राजसभा-
 स्थजनसमूहं वा । (देवम्) सुखदातारम् । (सवितारम्) । देवानामनृपादी-
 नां रसानां वा सवितारम् । (ओणपोः) धावापृथिव्योः ओणपोरिति
 धावापृथिवीनामसु पठितम् । निघं० ३।३० । (कविकृतुम्) कविः सर्वज्ञा
 सकलविद्यायुक्ता क्रतुः प्रज्ञा कर्म क्रमदर्शनं वा यस्येतम् । कविः क्रान्तदर्शने
 भवति कवेतेर्वा निरु० १२।१३ । (अचामि) पूजयामि । (सत्यसवम्) सत्यं
 सच ये स्ववयं जगद्वा यस्मिन्मयस्य वा तम् । (रत्नवाम्) यो रत्नानि रमणीयानि
 विज्ञानानि हीरकादीनि भुवनानि वा दधातीति तम् । (अभि) आभिमुख्ये ।
 (पियम्) यः प्रीत्याति तम् । (मतिम्) यो वेदादिशास्त्रविद्वद्देश्च मन्यते
 तम् । (कविम्) वेदविद्याया उपदेशरं निमित्तं वा । (ऊर्द्धम्) उत्कृष्टम् ।
 (दस्यम्) साधिदमन्दम्वरूपस्य शुभगुणयुक्तस्य वा । (अमतिः) रूपम् ।

अमतिरिति रूपनामसु पठितम् । निघ० ३।७ । (भाः) यो भाति प्रकाशते
 सः । (अदिद्युतत्) प्रकाशितवान् । प्रकाशयति वा । (सवीमनि) य-
 मूयते संसारस्तास्मिन् । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यानि ज्योतींश्च मूर्यादीनि
 सुवर्णादीनि वा पाणौ व्यवहारे यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । श० । ४ ।
 ३ । १ । २१ । इति प्रमाणेन हिरण्यशब्देन ज्योतिषो ग्रहणम् । (अमिमीत)
 निर्मितवान् निर्मिमीते वा । (मुक्तुः) शोभनः क्रतुः प्रज्ञा कर्म वा यस्य सः
 (कृपा) कर्षणा । (स्वः) सुखमादित्य वा । स्वरादित्यो भवति स एतानि
 स्वस्यति । निरु० ५ । ४ । (प्रजाभ्यः) उत्पन्नाभ्यः सृष्टिभ्यः । (त्वा)
 त्वाम् । (प्रजाः) मनुष्यादिसृष्टयः । (त्वा) त्वाम् । (अनुप्राणन्तु) आयुर्धु-
 म्नुताम् । (प्रजाः) जगत्स्थाः (त्वम्) अयं वा । (अनुप्राणिहि) जीवतोऽनु-
 जीवनं धर धरेति वा । अयं ममः । श० ३ । २ । ५ । १२—१९ । व्याख्यातः
 ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे परात्मसभाध्यक्षप्रजापुरुष वाऽहं यस्य सर्वा मन्य-
 ज्ञमितिर्भा अदिद्युतकृपा स्वः सुखं करोति । यो हिरण्यपाणिः मुक्तुः
 स्वमिमीतादित्यं वा निर्मिनवान् । यमोण्योः सवितारं कविक्रतुं रजधां प्रियं
 मति कविं देवं त्वा त्वां प्रजाभ्योऽभ्यर्चामि तं त्वां प्रजाअनुप्राणन्तु कृपा त्वं
 प्रजाअनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

भावार्थः— अत्र शेषालङ्कारः । मनुष्यैः सर्वेनगस्तप्तु निन्दकारस्य
 व्यापिनः सर्वशक्तिमतः साक्षिदानन्दाविलक्षणस्य परमेश्वरस्य प्रजापालन-
 तत्परस्य सभापतेर्धार्मिकस्यैवार्चां नित्यं कर्त्तव्या नातोभिन्नस्यै कस्यचिद् ।
 विद्वन्मि-प्रजासृजो मुखाग्रतेषां स्तुतिमार्थिनोपदेशां जित्य काव्याः । यतः
 सर्वाः प्रजास्तदाज्ञानरूपाः सदा वर्त्तन् । यथा प्राण्ये सर्वेदां जीवानां प्रीतिरस्ति
 तथापरमात्मादिष्वपि कार्यति ॥ २५ ॥

पदार्थः—

मं । (यस्य) जिस सच्चिदानन्ददिलचक्षुः परमेश्वर धार्मिक सभापति और प्रजाजन के । (सवीमनि) उत्पन्न हुए संसार में । (जर्ता) उत्तम । (अमतिः) स्वरूप । (रूपाः) प्रकाशमान । (अदिद्युतत्) प्रकाशित हुआ है । जिसको । (कृपा) करुणा । (स्वः) सुखको करता है । (हिरण्यपाणिः) जिसने सूर्यादिव्योति व्यवहार में उत्तम गुण कर्मों को युक्त किया है । (सुकृतः) जिस उत्तम प्रज्ञा वा कर्म युक्त ईश्वर सभासामी और प्रजाजन ने । (स्वः) सूर्य और सुख को । (अग्निमीत) स्थापित किया है । (त्वम्) उस । (भोष्योः) दावा प्रविष्टी वा । (सवितारम्) अग्नि आदिको उत्पन्न और संप्रयोग करने तथा । (कविकृतम्) सर्वज्ञ वा ज्ञात दर्शन । (रत्नधान्) रत्नोंय रत्नों को धारण करने । (सत्यसवम्) सत्यऐश्वर्य युक्त । (प्रियम्) प्रीति कारक । (मतिम्) वेदादि शास्त्र वा विद्वानों के मानने योग्य । (कविम्) वेद विद्या का उपदेश करने वाला । (देवम्) सुख देनेवाले परमेश्वर सभाध्यक्ष और प्रजाजन का । (पर्धामि) पूजन करता हूँ । वा जिस । (त्वा) आपको । (प्रजाभ्यः) उत्पन्न हुई सृष्टि से पूजित करता हूँ । उस आप की सृष्टि में । (प्रजाः) मनुष्य आदि । (अनुप्राणन्तु) आधुका भोग करें । (त्वम्) और आप कृपाकर के । (प्रजाः) प्रजाके ऊपर जीवों के अनुकूल । (अनुप्राणयिषि) अनुप्राण कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—

इस मन्त्र में श्रीपालहार है । मनुष्यों को सब जगत् के उत्पन्न करने वाले निराकार सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान्, सच्चिदानन्दादि लक्षण युक्त परमेश्वर, धार्मिक सभापति और प्रजाजन समूह ही का स्तुति करना चाहिये उन से भिन्न और किसी का नहीं । विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि प्रजा पुरुषों के सुख के लिये इस परमेश्वर की स्तुति धार्यनीपासना और येठ सभापति, तन्ना धार्मिक प्रजाजन के स्तुति का उपदेश मिला करें जिससे सब मनुष्य उन की आज्ञा के अनुकूल सदा वर्तते रहें । और जैसे प्राण में सब जोशों की प्रीति होती है वैसे पूर्वोक्त परमेश्वर आदि में भी अत्यन्त प्रेम करें ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वेक्ष्य यमकृपिः यज्ञो देवता । भुवि वां ह्यी पंक्तिरक्षन्ः
पंचमः स्वरः ॥ मनुष्यैः किं कृत्वा यज्ञः साधनौ यद्व्युपदिशते ॥

मनुष्यों को क्या २ साधनो करके यज्ञ को सिद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रे-
णामृतममृतेन । सग्मे ते गोरस्मेते चन्द्रा-
णि तपस्तनूरसि । प्रजापतेर्वर्णः परमेण
पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् ।
चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन । सग्मे । ते ।
गोः । अस्मे इत्यस्मे । ते । चन्द्राणि ।
तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति-
प्रजापतेः । वर्णः । परमेण । पशुना ।
क्रीयसे । सहस्रपोषमिति सहस्रऽपोषम् ।
पुषेयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (शुक्रम्) शुद्धिकारकम् । (शुक्रेण) शुद्धभावेन ।
(क्रीणामि) गृह्णामि । (चन्द्रम्) सुवर्णम् । चन्द्रमिति हि
र्यनामसु पठितम् । निर्वं १ । २ । (चन्द्रेण) सुवर्णेन । (अमृ-
तम्) मोक्षमुच्यते । (अमृतेन) नाशरहितेन विज्ञानेन । (सग्मे)
गच्छतीति गमादृषिवी तथा सह वर्तते तस्मिन् वज्रे । गमेति श्रु-
यौनामसु पठितम् । निर्वं १ । १ । (ते) तव । (गोः) श्रु-
त्याः सदायात् । (अस्मे) अस्माभ्यम् । (ते) तव सदायात् ।
(चन्द्राणि) वाचनादीन्वाहन् । (तपसः) धर्मानुष्ठानस्याग्ने-

स्तापसस्यवा । (तनूः) शरीरम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (प्रजापतेः) प्रजानां पतिः पालनहेतुः सूर्यस्य ।
(वर्णः) वरोतुयोग्यः । (परमेण) प्रकृष्टेन । (पशुना) व्यवहृ-
तेन विक्रीतेन गवादिना । (क्रीयसे) क्रीयते । (सहस्रपोषम्)
असंख्यातपुष्टिम् । (पुष्यम्) पुष्टोभवेयम् । अयं मंत्रः । शत०
३ । २ । ६ । ६-६ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— अहं समेया तपसस्तनूरस्यस्ति यः पशुनाप्रजा-
पतेर्वर्णः क्रीयसे क्रीयते तं सहस्रपोष पुष्यम् । हे विद्वन् यानि-
तेतव यस्याः गाः सकाशाच्चन्द्राण्युपनानिसन्ति तान्यस्ते अस्मेभ्य-
मपि सन्तु । अहं परमेणशुक्रेण यं शुक्रं यज्ञं चन्द्रेण चन्द्रममृते-
नामृतं च क्रीयामि त्वा तं त्वमपि क्रीयीहि ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः शरीरमनेवाग्धनेन परमेश्वरोपासना-
दिलक्षणं यज्ञं सततमनुष्ठायसंख्याताऽतुला पुष्टिः प्राप्तव्या ॥ २६ ॥

पदार्थः— जैसे । (समे) पृथिवी के साथ वर्तमान यज्ञ में । (तपसः)
प्रताप युक्त अग्नि वा तपस्वी अर्थात् धर्मात्मा विद्वान् का । (तनूः) शरीर । (असि)
है । उसको प्रिय विद्या वा सत्योपदेश कौ सिद्धि के अर्थ । (पशुना) विक्रय
किये हुए गौ आदि पशुओं करके धन आदि सामग्री से ग्रहण करके । (प्रजा
पतेः) प्रजा के पालन हेतु सूर्य का । (वर्णः) स्वीकार करने योग्य तेज । (क्री-
यसे) क्रय होता है । उस । (सहस्रपोषम्) असंख्यात पुष्टि का प्राप्त होने में ।
(पुष्यम्) पुष्ट होकर । हे विद्वान् मनुष्य जो । (तं) आपकी (गाः) पृथिवी
के राज्य के सकाश से । (चन्द्राणि) सुवर्ण आदि धातु प्राप्त है वे । (अस्मे) हम
लोगों के लिये भी हैं । जैसे । मैं । (परमेण) उत्तम । (शुक्रेण) शुद्ध भाव से
(शुक्रम्) शुद्धि कारक यज्ञ (चन्द्रेण) सुवर्ण से । (चन्द्रम्) सुवर्ण और । (अ-
मृतेन) नाश रहित विज्ञान से । (अमृतम्) मोक्ष सुख को । (क्रीयामि)
ग्रहण करता हूँ वैसे तू भी (त्वा) उसका ग्रहण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि शरीर मन वाणी और धन से
परमेश्वर की उपासना आदि लक्षण युक्तयज्ञ का निरन्तर अनुष्ठान करके असं-
ख्यात अतुल पुष्टिको प्राप्त करें ॥ २६ ॥

मित्रो न इत्यस्य वत्स ऋषिः । विद्वान् देवता । भुविवाह्यौ
पक्षिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । मनुष्यैर्विदुषा सह विदु-
षैतैश्च कथं वर्त्तितव्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को विद्वान् मनुष्य के साथ और विद्वान् को सथ मनुष्यों के संग
कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मित्रो न इहि सुमित्रध इन्द्रस्योरुमाविश
दक्षिणामुशन्नुशन्तं १० स्योनः स्योनम् ॥
स्वान् भ्राजाङ्घारे वम्भारे हस्त सुहस्त
कृशान्वेते वः सोमक्रयणास्तान्क्षध्व-
मावो दभन् ॥ २७ ॥

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रध इति
सुमित्रधः । इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश ।
दक्षिणम् । उशन् । उशन्तम् । स्योनः ।
स्योनम् । स्वान् । भ्राज । अङ्घारे । वम्भा-
रे । हस्त । सुहस्तेति सुहस्त । कृशानो
इति कृशानो । एते । वः । सोमक्रयणा
इति सोमक्रयणाः । तान् । रुक्षध्वम् ।
मा । वः । दभन् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (मित्रः) सुहृत् सन् । (नः) अस्मान् । (आ) आगमने । (इहि) प्राप्तुहि । (सुमित्रधः) यः शोभनानि मित्राणि दधाति सः । (इन्द्रस्य) सभाद्यध्यक्षस्य विदुषः । (उरुम्) बद्धाच्छादनं स्वीकरणं वा । (आ) समन्तात् । (विश) दक्षिणम्) उत्तमाङ्गं दक्षिणभागम् । (उशन्) कामयन् । (उशन्तम्) कामयन्तम् । (स्योनः) सुखकारकः । (स्योनम्) सुखम् । स्योनमिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (स्वान) स्वनत्युपदिशति यस्तत्संबुद्धौ । (भ्राज) योभ्राजते प्रकाशते तत्संबुद्धौ । (अङ्गारे) अंधस्यलुप्तसारिः शत्रुस्तत्संबुद्धौ । (वम्भारे) वन्धानां सुविचार निरोधकानां शत्रुस्तत्संबुद्धौ । अत्र वर्णव्यत्ययेन धस्यभः । (हस्त) हसन्ति प्रसन्ना भवन्ति यस्मात्तत्संबुद्धौ । (सुहस्त) शोभनाहस्तक्रिया यस्य तत्संबुद्धौ । (कृशानो) दुष्टान् कृशति तत्संबुद्धौ । (एते) सर्वधार्मिकाः प्रजास्याभ्युत्था वा (वः) युष्मान् । (सोमक्रयणाः) ये सोमानुत्तमान् पदार्थान् क्रौणन्ति ते । (तान्) सर्वान् । (रक्षधम्) सततं पालयत । अथ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । (मा) निषेधे । (वः) युष्मान् । (दम्भन्) हिंसियुः । अत्र व्यत्ययो लिङ्ग्ये लङ् । अयं मंत्रः । शत० ३ । २ । ६ । १०-१२ । व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे स्नान भ्राजाङ्गारे हस्त सुहस्त कृशानो सभाद्यध्यक्ष सुमित्रधो मित्रः स्योन उशंस्त्वं नोऽस्मानेहि दक्षिणमुख-सुशन्तं स्योनमाविश । हे मनुष्याएत इन्द्रस्य विदुषः सोमक्रयणा मनुष्या वा युष्मान् रक्षन्तु यूवमेतान् रक्षधम् । यथा सर्वान् वा युष्मान् शत्रवा मा दम्भन् हिंसितारो न भवेयुस्तथैव परस्परं संग्रहीत्या मिलित्वाऽनुष्ठेयम् ॥ २७ ॥

भावार्थः— राजप्रजापुरुषैः परस्परं प्रीत्योपकारे धर्म्ये व्यवहारे च वर्त्तित्वा शत्रून्निवार्याविद्यान्भकारं विनाशश्च चक्रवर्त्ति

राज्यं प्रशास्थानन्दे सदा स्वातव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे । (स्नान) उपदेश करने । (भ्राज) प्रकाश को प्राप्त होने (अंधारे) छल के शत्रु । (बभ्रारे) विचार विरोधियों के शत्रु । (हस्त) प्रसन्न । (सुहस्त) अच्छे प्रकार हस्त क्रिया को जानने और । (कथानी) दुष्टों को क्षय करने । (सुमित्रधः) उत्तम मित्रों को धारण करने । (मित्रः) सब के मित्र । (स्योनः) सुखकी । (उग्रन्) कामना करने वाले सभाध्यक्ष आप । (नः) हम लोगों को । (रहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हजिये तथा । (दक्षिणम्) उत्तम अंगयुक्त । (उग्रम्) बहुत उत्तम पदार्थों से युक्त वा स्वीकार करने योग्य । (उग्रन्तम्) कामना करने योग्य । (स्योनम्) सुखकी । (आविश) प्रवेश कीजिये हे सभाध्यक्षी जी । इन्द्रस्य परमेश्वर्य युक्त प्रजा और भृत्य आदि मनुष्य । (वः) तुम लोगों की रक्षा करें और आप लोग भी उनकी । (रक्षध्वम्) रक्षा सदा किया करो । जैसे वे शत्रु लोग । (तान्) उन । (वः) तुम लोगों की हिंसा करने में समर्थ । (मादभन्) न हों । वैसेही सम्यक् प्रीति से परस्पर मिलके बसो ॥ २७ ॥

भावार्थः—राज्य और प्रजा पुंश्यों को उचित है कि परस्पर प्रीति उपकार और धर्म युक्त व्यवहार में यथावत् वर्त्त शत्रुओं का निवारण अविद्या वा अन्याय रूप अन्धकार का नाश और चक्रवर्त्ति राज्य आदि का पालन करके सदा आनन्द में रहें ॥ २७ ॥

परिमाणं इत्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । पूर्वाह्नस्य साम्नीवृ-
हतौ छन्दः । मध्यमः स्वरः । उत्तराह्नस्य साम्ग्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः । सर्वैर्मनुष्यैः सर्वेषु कर्त्तव्येषु शुभकर्मास्तुषा-
नेषु परमेश्वरः सदा प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

सब मनुष्यों को उचित है कि सब करने योग्य उत्तम कर्मों के आरम्भ मध्य और हिट्ट होने पर परमेश्वर को प्रार्थना सदा किया करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

परिमाणे दुश्चरिताद्वाध्रस्वा मा सुचरिते
भज ॥ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ २ ॥
अनु ॥ २८ ॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः
चरितात् । बाधस्व । आ । मा । सुच-
रितइति सुचरिते । भज । उत् । आयुषा ।
स्वायुषेति सुआयुषा । उत् । अस्थाम् ।
अमृतान् । अनु ॥ २८ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः । (मा) माम् । (अग्ने) विज्ञान
स्वरूप दयालो जगदीश्वर (दुश्चरितात्) दुष्टाचरणात् । (बाधस्व)
निवर्त्तय । (आ) समन्तात् । (मा) माम् । (सुचरिते) यस्मिन्
शोभनानि चरितानि धर्म्ये व्यवहारे तस्मिन् । (भज) स्थापय ।
(उत्) अपि । (आयुषा) जीवनेन । (स्वायुषा) शोभनमा-
युजीवनं प्राणधारणं यस्मिन्नेन सह (उत्) उत्कृष्टे । (अस्थाम्)
तिष्ठेयम् । (अमृतान्) प्राप्तमोक्षान् सदेहान् विगतदेहान् वा
विदुषा सुत्थानन्दानुत्तमान् भोगान् वा (अनु) आनुकूल्ये ।
अयमन्वः । शत० ३ । २ । ६ । १३-१४ । व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हं अग्ने जगदीश्वर त्वं कृपया स्वायुषा ऽमृतान्
प्राप्तमोक्षान् सदेहान् विगतदेहान् वा विदुषा ऽमृतात्मभोगान्
वोदस्वामुत्कृष्टतया प्राप्नुयाम् तेन मा मां संयोज्य दुश्चरितादुद्धा-
धस्व पृथक् कुरु पृथक् कृत्वा मामां येन कर्मणा हं सुचरिते ऽनु-
भज ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरधर्मत्यागाय धर्मग्रहणाय सत्यभावेन
प्राधितोऽयं परमात्मा यद्येतानधर्माद्विद्योज्य धर्मे सदाः प्रवर्त्तयति
तथैव स्वैरपि यावज्जीवनं तावत्सर्वधर्माचरणे नीत्वा संसारमुक्ति-
मुखांनि सेवनीयानि ॥ २८ ॥

पदार्थः हे । (अग्ने) जगदीश्वर आपा कृपाकर के जिसकर्मसे मैं ।

(सायुषा) उत्तमता पूर्वक प्राण धारण करने वाले (आयुषा) जीवन से ।
(अमृतान्) जीवन मुक्त और मोक्ष को प्राप्त हुए विहान्वा मोक्ष रूपी आनन्दों
को । (उदस्याम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होऊँ उससे (मा) मुझको संयुक्त करके
(दुश्चरितात्) दुष्टाचरण से । (उदाधस्य) पृथक् करके (मा) मुझको । (सुचरिते)
उत्तम २ धर्माचरण युक्त व्यवहार में । (अनुभज्य) अच्छे प्रकार स्थापन कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि अधर्म के छोड़ने और धर्म के पट्टण
करने के लिये सत्य प्रेम से प्रार्थना करें कि प्रार्थना किया हुआ परमात्मा शीघ्र
अधर्मों से छुड़ा कर धर्मही में प्रवृत्त करदेता है परन्तु सब मनुष्यों को यह क-
रना अवश्य है कि जब तक जीवन है तब तक धर्माचरणही में रहकर संसार
वा मोक्षरूपी सुखों को सब प्रकार से खोजें ॥ २८ ॥

प्रतिपन्था मित्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदाय्यं नुष्टं पृ-
च्छः । गान्धारः । पुनः सक्रिमर्थं प्रार्थनय इत्पुपदिश्यते

फिर उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रति पन्था मपद्गृहि स्वस्तिगामनेह-
सम् ॥ येन विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति
विन्दते वसु ॥ २९ ॥

प्रति । पन्थाम् । अपद्गृहि । स्वस्तिगा-
मिति स्वस्तिगाम् । अनेहसम् । येन ।
विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्द-
ते । वसु ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रति) प्रत्यक्षे वीक्षायां च । (पन्थाम्) मार्गं मार्गम् । (अपद्महि) प्राप्नुयाम । (स्वस्तिगाम्) स्वस्ति सुखं गच्छति येन तम् । अत्र जनसनखन० अ० ३ । २ । ६७ । अनेन विट्प्रत्ययः । (अनेहसम्) अविद्यमानानि-एहांसि जनानि यस्मिंस्तम् । अत्र नञिह्रनएहच । उ० ४ । २३१ । अनेनार्यसिद्धः । (येन) मार्गेण । (विश्वाः) सर्वाः । (परि) सर्वतः । (द्विपः) द्विपन्ति प्रीणयन्ति याम्यः शत्रुसेनाभ्यो दुःखक्रियाभ्यो वा ताः । अत्र कपोवहुजमिति हेतौक्किप् । (वृणक्ति) वर्जयति । अत्रान्तर्गतो-प्यर्थः । (विन्दते) लभते । (वसु) सुखकारकं धनम् । अर्थं मन्त्रः । शत० ३ । २ । ६ । १५-१६ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वराम्ने त्वदनुगृहीताः पुरुषार्थिनो भूत्वा वयं येन विद्वान् विश्वा द्विपः परिवृणक्ति वसु विन्दते तमनेह सं स्वस्तिगां पन्थां मार्गं प्रत्यपद्महि प्रत्यक्षतया व्याप्त्या प्राप्नुयाम ॥ २६ ॥

भावार्थः— अनुष्यै द्वैपादित्यागाय विद्याधनप्राप्तये धर्ममार्गप्रकाशायै च प्रार्थना धर्मविद्वत्सेवा च नित्यं कार्या ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर आपके अनुग्रह से युक्त पुरुषार्थी होकर हम लोग । (येन) जिस मार्ग से विद्वान् मनुष्य । (विश्वाः) सब । (द्विपः) शत्रु सेना वा दुःख देनेवाली भीम क्रियाओं की । (परिवृणक्ति) सब प्रकार से दूर करता घोर । (वसु) सुख करने वाले धन की (विन्दते) प्राप्त होता है उस । (अनेहसम्) जिसका रहित । (स्वस्तिगाम्) सुख पूर्वक जाने योग्य । (पन्थाम्) मार्गको । (प्रत्यपद्महि) प्रत्यक्ष प्राप्त होवें ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को उचित है कि द्वैपादित्याग विद्यादि धनकी प्राप्ति और धर्ममार्ग के प्रकाश के लिये ईश्वर की प्रार्थना धर्म और धार्मिक विद्वानों की सेवा निरन्तर करें ॥ २६ ॥

अदित्यास्त्वगसौत्यस्य वत्सऋषिः । वरुणो देयता पूर्वस्य स्वराज्ञाजु-

प्रौ विष्टुप् । अस्तम्नादित्यन्तस्य विराडापीं विष्टुप्कृन्तः । धैवतः
स्वरः । अथैश्वर सूर्य्यं वायु गुणा उपदिश्यन्ते ॥

अगले मंत्र में ईश्वर सूर्य्य और वायु के गुणों का उपदेश किया है ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यै सद आसीद ॥

अस्तम्नाद्यां वृषभोऽन्तरिक्षममिमीत
वरिमाणं पृथिव्याः ॥ आसीद्विश्वा भुव-
नानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य वृता-
नि ॥ ३० ॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः ।

आ । सीद । अस्तम्नात् । द्याम् । वृषभः ।

अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् ।

पृथिव्याः । आ । आसीदत् । विश्वा । भुवना-

नि । सम्राडिति समुत्पद्यत् । विश्वा । इत् ।

तानि । वरुणस्य । वृतानि ॥ ३० ॥

पटार्थः—(अदित्याः) पृथिव्यादेः । (त्वक्) यस्त्वचति
संष्टोति सः । (असि) अस्तिवा । अच पक्षे सर्वत्र व्यत्ययः । (अ-
दित्यै) पृथिव्यादि ऋष्टये । (सदः) स्वापनम् । (आ) समन्ता-
त् । (सीद) सादयति वा । अत्र व्यत्ययोऽन्तर्गतोऽर्थश्च । (अस्त-

भूत्) स्तभ्नासि स्तभ्नाति धरति वा । अत्र लङ्घेलङ् । (याम्)
सूर्यादिकं प्रकाशं वा । (वृषभः) येष्टः । (अन्तरिक्षम्) अव-
काशम् । (अभिमीत) निर्मिमीते । अत्रापि लङ्घेलङ् । (व-
रिमाणम्) वरस्य भावम् । (प्रथिव्याः) अन्तरिक्षस्यावकाशस्य
मध्ये । प्रथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निर्घ० १ । ३ । (आ)
सर्वतः (आसीदत्) सादयसि सादयत्यवस्थापयति वा (विश्वा)
सर्वाणि । (भुवनानि) लोकान् । (सम्नाट्) दः सम्यग् राजते
सः । (विश्वा) अखिलानि (इत्) एव । (तानि) एतानि ।
(वरुणस्य) परमेश्वरस्य सूर्यस्य वायोर्वा । (व्रतानि) शौला-
नि । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । १-५ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यतो वृषभस्त्वमदित्यास्त्वगस्यदित्यै
सद आसीदासादयसि द्यामस्तभूत् स्तभ्नासि वरिमाणमन्तरि-
क्षमभिमीत निर्मिमीषे सम्नाट् सन् प्रथिव्या अन्तरिक्षस्य मध्ये
विश्वा भुवनान्यासीददासादयस्यन्तात्तान्येतानि विश्वा सर्वाणि
वरुणस्य ते तवेदेव व्रतानि सन्तीति वयमपद्मद्वि विजानीयाने-
त्येकः ॥ यो वृषभः सम्नाट् सूर्यो वायुद्यादित्यास्त्वगस्यस्ति संवृ-
णोत्यदित्यै सद आसीदासादयतिद्यामस्तभूत् स्तभ्नाति वरिमा-
णमन्तरिक्षमवकाशमभिमीत निर्मिमीते प्रथिव्या अन्तरिक्षस्य
मध्ये विश्वा भुवनान्यासीददासादयति तस्यतान्येतानि विश्वा स-
र्वाणि वरुणस्य सूर्यस्य वायोर्वायेदेव व्रतानि शौलानि सन्तीति
वयमपद्मद्वीति द्वितीयः ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । पूर्वस्मान्मन्त्रादपद्मद्वीति-
पदमनुवर्तते । परमेश्वरस्यैवैष सभावो यदिदं सर्वमभिव्याप्य र-
चयित्वा परत्येषं सूर्यवायोरपि प्रकाशधारण्य सभावोस्ति । ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जिससे आप । (अदित्याः) पृथिवी के । (त्वक्) आच्छादन करने वाले । (असि) है (वृषभः) श्रेष्ठ गुणयुक्त आप । (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) स्थापन करने योग्य । (आसीद्) व्यवस्था को स्थापन करते वा (याम्) सूर्य आदि को । (अस्तभ्रात्) धारण करते । (वरिमाणम्) अत्यन्त उत्तम । (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को । (अग्निमीत) रचते और (सम्नाद्) अच्छे प्रकार प्रकाश को प्राप्त हुए सबके अधिपति आप । (पृथिव्याः) अन्तरिक्ष के बीच में । (विश्वः) सब । (भुवनानि) लोकों को । (आसीद्) स्थापन करते हो इससे । (तानि) ये । (विश्वः) सब । (वरुणस्य) श्रेष्ठ रूप । (ते) आपके । (इत्) हो । (व्रतानि) सत्य स्वभाव और कर्म है ऐसा हम लोग । (अपग्रहि) जानते हैं ॥ १ ॥ जो । (वृषभः) अत्युत्तम । (सम्नाद्) अपने आप प्रकाश ज्ञान सूर्य और वायु । (अदित्याः) पृथिवी आदि के । (त्वक्) आच्छादन करने वाले । (असि) है वा । (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) लोकों को । (आसीद्) स्थापन । (याम्) प्रकाश को (अस्तभ्रात्) धारण । (वरिमाणम्) श्रेष्ठ । (अन्तरिक्षम्) अकाश को । (अग्निमीत) रचना और । (पृथिव्याः) आकाश के मध्य में । (विश्वः) सब । (भुवनानि) लोकों को । (आसीद्) स्थापन करते हैं । (तानि) वे । (विश्वः) सब (ते) उस । (वरुणस्य) सूर्य और वायु के । (इत्) हो । (व्रतानि) स्वभाव और कर्म है ऐसा हम लोग । (अपग्रहि) जानते हैं ॥ २ ॥ ३० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रीपालंकार और पूर्व मंत्रसे । (अपग्रहि) इस पद की अनुवृत्ति जाननी चाहिये । जैसा परमेश्वरका स्वभाव है कि सूर्य और वायु आदि को सब प्रकार व्याप्त हो कर रचकर धारण करता है इसी प्रकार सूर्य और वायुका भी प्रकाश और स्थूल लोकों के धारण का स्वभाव है ॥ ३० ॥

वनेष्वित्यस्य वत्स षट्पिः । वरुणो देवता । विराडापीं विष्टुप् छन्दः ।

चैवतः स्वरः । पुनस्ते कौहशा इत्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

वनेषु व्यन्तरिक्षन्ततान् वाज्मर्वत्सु पयं
उस्त्रियांसु ॥ हृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वग्नि-

न्दि वि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥ ३१ ॥
 वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् ।
 अर्वत्स्वित्यर्वत्सु । पयः । उत्सियासु ।
 हृत्स्वतिहृत्सु । क्रतुम् । वरुणः ।
 विक्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् । अद-
 धात् । सोमम् । अद्रौ ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (वनेषु) रश्मिषु वृक्षसमूहेषु वा । वनमिति र-
 श्मिनामसु पठितम् । निर्घ० । (वि) विशेषार्थे । (अन्तरिक्षम्)
 आकाशम् । (ततान्) विस्तारितवाम् विस्तारयत वा । (वाजम्)
 वेगम् । (अर्वत्सु) अश्वेषु प्राप्त वेग गुणेषु विद्युदादिषु वा । अर्व-
 त्यश्च नामसु पठितम् । निर्घ० १ । १४ । (पयः) दुग्धम् । (उत्सियासु)
 गीषु । उत्सियेति गीनामसु पठितम् । निर्घ० २ । ११ । (हृत्सु)
 हृदयेषु । (क्रतुम्) प्रज्ञां कर्म वा । (वरुणः) परमेश्वरः सूर्यो
 वायुर्वा । (विक्षु) प्रजासु । (अग्निम्) विद्युतं प्रसिद्धमग्निं वा
 (दिवि) प्रकाशे । (सूर्यम्) सवितारम् । (अदधात्) धत्तवान्
 दधाति वा । (सोमम्) अमृतात्मकं रसं सोमबल्याद्योपधोगणं वा ।
 (अद्रौ) मेघे शैले वा । अद्रिरिति मेघनामसु पठितम् । निर्घ०
 १ । १० । अर्थं मन्त्रः । श० ३ । ३ । १ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः— या वरुणः परमेश्वरः सूर्यो वायुर्वा वनेषु
 किरणेष्वरण्येषु वान्तरिक्षं विततानार्वत्सु वाजसुत्सियासु पयोह-
 त्सु क्रतुर्विचक्षिन् दिवि सूर्यमद्रौ सोमं चादधात् एव सर्वैरुपास्यः
 सम्यगुपयोजनीया वास्ति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अथ श्लेषालंकारः । परमेश्वरः स्वविद्या प्रकाश
जगद्रचनाभ्यां सर्वेषु पदार्थेषु तत्तत्स्वभाव युक्तान् संस्थाप्य विज्ञा-
नादिकं वायुसूर्यादिकं च विस्तृणोति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— जी । (वरुणः) अत्युत्तम परमेश्वर सूर्य वा प्राण वायु हे वे ।
(बनेपु) किरण वा बनें मे । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (विततान) विस्तार
युक्त क्रिया वा करता । (अर्बुत्सु) अत्युत्तम वेगादि गुणयुक्त विद्युत् आदि
पदार्थ और छोड़े आदि पशुओं में । (वाजम्) वेग । (उस्त्रियासु) गोश्रे में । (पयः)
दूध । (हृत्सु) हृदयों में । (क्रतुम्) प्रज्ञा वा कर्म । (विष्णु) प्रजा में । (अग्निम्)
अग्नि । (दिवि) प्रकाश में । (सूर्ये) आदित्य । (अद्रौ) पर्वत वा मेघ में ।
(सोमम्) सोमवल्ली आदि ओषधी और थोड़ा रसकी । (अदधान्) धारण किया
करते हैं उसी ईश्वर की उपासना और उन्हीं देवों का उपयोग करें ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है । जैसे परमेश्वर अपनी विद्या
का प्रकाश और जगत् को रचना से सब पदार्थों में उनके स्वभाव युक्त गुणों को
स्थापन और विज्ञान आदि गुणों को नियत करके पवन सूर्य आदि को वि-
स्तार युक्त करता है वैसे सूर्य और वायु भी सब के लिये सुखों का विस्तार क-
रते हैं ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरित्यस्य वत्सवृष्टपिः । अग्निर्देवता । निचृदार्थं नुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः । पुनस्तेकौदशा इत्युपदिश्यते ।

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरुदणः कनीन-
कम् ॥ यत्रैतं श्रेभिरीयसे भ्राजमानो विप्र-
श्चिता ॥ ३२ ॥

सूर्यस्य । चक्षुः । आ । रोह । अग्नेः ।

अ॒दणः कु॒नीन॑कम् । यच्च । एत॑शेभिः ।
ईय॑से । भा॒ज॑मानः । वि॒प॒श्चितेति॑ वि॒पः
ऽचि॑ता ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्य विद्युतो वा । (चक्षुः)
दर्शकम् । (आ) समन्तात् । (रोह) दर्शयसि दर्शयति वा ।
(अग्नेः) भौतिकस्य । (अच्छाः) दर्शन साधकस्य । (कनीन-
कम्) कनति प्रकाशते येन तत् । अत्र कनीधातोर्वाहुलकादौष्णा-
दिक ईनञ् प्रत्ययः । (यच्च) यस्मिन् । (एतशेभिः) विज्ञान
वेगादिभिरागमकैर्गुणैरश्वैः । एतशद्व्यञ्च नामसु पठितम् । निघं०
१ । १४ । (ईदसे) विज्ञायसे विज्ञायते वा । (भाजमानः)
प्रकाशमानः । (विपश्चिता) मेधाविना विदुषा । विपश्चिदिति
मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ । १५ । अयं मंत्रः । शत० ३ ।
३ । १ । व्याख्यतः ॥ ३२ ॥

अ॒व्ययः— हे परमेश्वर यच्च त्वमेतशेभिर्भाजमानो विपश्चि-
तेयसे यच्च प्राणोविद्युच्चैतशेभिर्विपश्चिता भाजमानो विज्ञा-
यते । यच्च त्वं स साच सूर्यस्याग्नेरच्छाः कनीनकं चक्षुरारोह
समन्ताद्दर्शयति वा तच्च वयं त्वां तं तां चोपासीमहि युञ्ज्याम
वा ॥ ३२ ॥

भा॒वार्थः— अत्र श्लोपालंकारः । मनुष्यैर्यथा विद्वद्भिरोश्व-
रः प्राणो विद्युच्च विज्ञायोपास्यते संप्रयुज्यते च तथैव विज्ञा-
योपास्य उपयोक्तव्यः संप्रयोजितव्या च ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर । (यच्च) जहां आप । (एतशेभिः) विज्ञान
आदि गुणों से । (भाजमानः) प्रकाशमान । (विपश्चिता) मेधावी विद्वान् से

(ईशसे) विघ्नात होता है वा जहां प्राण वायु वा बिजली । (एतशेभिः) वेगादि गुण वा । (विपथिता) विद्वान् से । (आजमानः) प्रकाशित होकर । (ईयसे) विघ्नात होता है । और जहां आप प्राण तथा बिजली । (सूर्यस्य) सूर्य वा बिजली और । (अग्नेः) भौतिक अग्नि के । (अक्षः) देखने के साधन । (कनोनकम्) प्रकाश करने वाले । (चक्षुः) नेत्रों के । (आरोह) देखने के लिये । कराते वा कराती है वहीं हम लोग आप की उपासना और उन देवों का उपयोग करें ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में जेपालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि जैसे विद्वान् लोग ईश्वर प्राण और बिजली के गुणों को जान उपासना वा कार्य सिद्धि करते हैं वैसेही उनको जानकर उपासना और अपने प्रयोजनों को सदा सिद्ध करते हैं ॥ ३२ ॥

उस्रावेतमित्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यविद्वांसौ देवते । पूर्वस्य भुरिगार्पो पंक्तिरक्षन्धः । पंचमः स्वरः । स्वस्तीत्यंतस्य यानुषी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

अथ सूर्यविद्वांसौ कथं भूतावेताभ्यां शिल्पविदौ किं कुर्यातामित्युपदिश्यते ॥

अथ सूर्य और विद्वान् कैसे हैं और उन से शिल्पविद्या को जानने वाले क्या करें सो अगले मंत्र में कहा है ।

उस्रावेत धूर्पाहौ युज्येथामनुश्च्यू अ-
वीरहणौ ब्रह्मचोदनौ ॥ स्वस्तिग्रजं

मानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

उस्रौ । आ । इत्तम् । धूर्पाहौ । धःसह्रा
वितिधूः ऽसहौ । युज्येथाम् । अनुश्च्यू-

इत्यनुश्चू । अवौरहणौ । अवौरहणावित्यवी
रहणौ । ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ ।
स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छत-
म् ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (उखौ) रश्मिमान्तौ निवासहेतु सूर्यं वायु । उ-
खादिति रश्मिनामसु पठितम् । निघं० १ । ५ । गीनामसु च । निघं०
२ । ११ । (आ) समन्तात् । (इतम्) प्राप्नुतः । (धूर्पाहौ)
यौ धुरं श्रथिव्याः शरीरस्य ज्ञानानां वा धारणं सहिते तौ । (यु-
ज्येधाम्) युज्येते युक्तौ कुरुतः । (अनश्चू) अग्न्याग्निनौ । (अवौ-
रहणौ) वौरहणन रहितौ । (ब्रह्मचोदनौ) आत्मानप्राप्ति
प्रेरकौ । (स्वस्ति) सुखं सुखेन वा । (यजमानस्य) धार्मिकस्य
जीवस्य । (गृहान्) गृहाणि । (गच्छतम्) गमयतः । अयं मंत्रः ।
यत० ३ । ३ । १ । १२ । व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा विद्याशिक्षे चिकीर्षू वौ ब्रह्म-
चोदनावनुश्चू अवीरणावखौ धूर्पाहौ सूर्यविद्वांसौ गावौ वृषव-
द्यान चालनायैतं प्राप्नुतो युज्येया युक्तौ कुरुतो यजमानस्य गृहा-
न् स्वस्ति गच्छतं सुखेन गमयतस्तौ सूर्यं युक्त्या सेवयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अथ श्लेषवाचक सुप्तोपसालंकारौ । यथा सूर्यं
विपश्चितौ क्रमेण सर्वं प्रकाश्य धृत्वा सहित्वा युक्ताप्राप्य सुखं
प्रापयतस्तथैव येन शिल्पविद्यासगादकेन यानेषु युक्त्या सेविते
अग्निजले सुखेन सर्ववाभिगमनं कारयतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जेसे विद्या और शिल्प क्रिया को प्राप्त होने की
इच्छा करने वाले । (ब्रह्मचोदनौ) अन्न और दिज्ञान प्राप्ति के हेतु । (अनश्चू

अव्यापी । (अवीरहस्यो) वीरों का रक्षण करने । (उस्त्रौ) ज्योति युक्त और निपास के हेतु । (धूर्षाक्षौ) पृथिवी और धर्म के भार को धारण करने वाले विद्वान् । (एतम्) सूर्य और वायु को प्राप्त होते वा । (युज्येषाम्) युक्त करने और । (यजमानस्य) धार्मिक यजमानके । (गृहान्) घरों को । (सन्ति) सुख से । (गच्छतम्) गमन करवे है वैसे तुम भी उनको युक्ति से संयुक्त करके कार्यों को सिद्ध किया करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार हैं । जैसे सूर्य और विद्वान् सब पदार्थों को धारण करने वाले सहन युक्त और प्राप्त हो कर सुखों को प्राप्त कराते हैं वैसेही शिष्य विद्या के जानने वाले विद्वान् से यानों में युक्ति से सेवन किये हुए अग्नि और जल सवारियों को चलाके सर्वत्र सुख पूर्वक गमन कराते हैं ॥ ३३ ॥

भद्रो मेऽसौत्यस्य वत्स ऋषिः । यजमानो देवता । पूर्वस्य भुरिगार्पो गायत्रो छन्दः । षड्जः स्वरः । मात्वेत्यस्य भुरिगार्पो बृहत्तौ छन्दः । मध्यमः स्वरः । श्येनो भूत्वेत्यस्य विराडार्चस्तुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

तेन यानेन विदुषा किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ।

उस यान से विद्वान् को क्या २ करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्य-
भिधामानि । मा त्वा परिपरिणो विद्वन्
मा त्वा परिपंथिनो विद्वन् मा त्वा वृका
अघायवो विद्वन् ॥ श्येनो भूत्वा परापत
यजमानस्य गृहान् गच्छतन्नौ सशंस्कृ-
तम् ॥ ३४ ॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः ।
 पुते । विश्वानि । अभि । धामानि । मा ।
 त्वा । परिपरिणइति परिऽपरिणः । वि-
 दन् । मा । त्वा । परिपुन्थिनइति परि-
 ऽपुन्थिनः । विदन् । मा । त्वा । वृकाः ।
 अघ्रायवः । अघ्रयवइत्यंघ्रऽयवः । विदन् ।
 श्येनः । भूत्वा । परा । पुतु । यजमानस्य ।
 गृहान् । गच्छु । तत् । नौ । सँस्कृ-
 तम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (भद्रः) सुखकारी । (मे) मम । (असि) भ-
 वसि । (प्र) प्रकर्षे । (च्यवस्व) गच्छ । (भुवः) पृथिव्याः । (पुते)
 स्नामिन् । (विश्वानि) सर्वाणि । (अभि) आभिसुख्ये । (धा-
 मानि) स्नानानि । (मा) निषेधे । (त्वा) त्वां गृहादिषूपस्ति-
 तम् । (परिपरिणः) परितः सर्वतश्चलेन दावौ वा परस्वादा-
 यिनश्चोराः । छन्दसि परिपुन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्तातरि ॥ अ० ५ ।
 २ । ८६ । अनेनैतौ शब्दौ स्तेनविषये निपात्येते । (विदन्) वि-
 दन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र सर्वत्र वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति
 नुमटोरभावोलोडघञुङ् च । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) प्रवा-
 ससेविनं त्वाम् । (परिपुन्थिनः) उत्कोचका दस्यवः । (विदन्)

लभन्ताम् । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) त्वामैश्वर्य्यवन्तम् । (वृकाः) स्तेनाः । वृकइति स्तेननामसु पठितम् । निषे० ३ । २४ । (अथायवः) आत्मनोऽध्वं पापमुच्छ्वः । (विदन्) लभन्ताम् । (श्येनः) श्येनइव (भूत्वा) (परा) दूरार्थे । (पत) गच्छ । (यजमानस्य) संगसंकर्तुं योग्यस्य पूज्यस्य मनुष्यस्य । (गृहान्) द्वीपखण्डदेशान्तरस्थानानि । (गच्छ) गमनं कुरु । (तत्) (नो) आवयोः । (संस्कृतम्) शिल्पविद्या संस्कारयुक्तं सर्वर्तु कम् । अयं संवः । शत० ३ । ३ । १ । १४-१६ ॥ व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे भुवसते विद्वंस्त्वं मे मम भद्रोऽसि । यन्नौ तव मम च संस्कृतं यानमस्ति तेन विश्वानि धामान्यभिप्रच्यवस्वाभितः प्रक्षेपतथा गच्छ यथा सर्ववाभिगच्छन्तं त्वां परिपरिणो वृका मा विदन् मा लभन्तां तथा प्रयतस्व । परदेशसेविनं त्वां यथा परिपन्थिनो वृका मा विदन् तथाऽनुतिष्ठ । यथा परदेशसेविनं त्वामथायवः प्रापिनो मनुष्या मा विदन् तथाऽनुजानीहि । त्वं श्येनो भूत्वा तेभ्यः परापत गच्छैतान्वा परापत दूरे गमयैवं कृत्वा यजमानस्य गृहान् गच्छ यतो मार्गे किञ्चिदपि दुःखं न स्यात् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलुप्तोपमालंकाराः । मनुष्यैस्तमा-
नि विमानादीनि यानानि रक्षयित्वा तत्र स्थित्वा तानि यथा-
योग्यं प्रचाल्य श्येनइव द्वीपाद्यन्तरं देशंगत्वा धनं प्राप्य तस्मा-
दागत्यदुष्टेभ्यः प्राणिभ्यो दूरेस्थित्वा सर्वदा सुखं भोक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (भुवसते) पृथिवी के पालन करने वाले विद्वान् मनुष्य
तु । (मे) मेरे । (भद्रः) कल्याण करने वाला वंधु (असि) है सो तू । (नो)
मेरा घोर तेरा (संस्कृतम्) संस्कार किया हुआ वान हैं । (तत्) उससे ।
(विश्वानि) सब । (धामानि) स्थानों को । (अभिप्रच्यवस्व) अच्छे प्रकार
जा जिस से सब जगह जाते हुए । (त्वा) तुझ को जैसे । (परिपरिणः) कल
से रात्रि में दूसरे के पदार्थों के ग्रहण करने वाले । (वृकाः) चोर । (मायि-

दन्) प्राप्त न और परदेय को जाने वाले । (त्वा) तुम्ह को जैसे । (परिपन्थिनः) मार्ग में लूटने वाले डाकू । (माविदन्) प्राप्त न होंगे जैसे परमैश्वर्य युक्त । (त्वा) तुम्ह को । (अघाववः) पापकी इच्छा करने वाले दुष्ट मनुष्य । (माविदन्) प्राप्त न हों वैसा कर्म सदा किया कर । (श्वेनः) श्वेन पक्षी के समान बेग बल युक्त । (भूत्वा) होकर उन दुष्टों से । (परापत) दूररह और इन दुष्टों को भी दूरकर ऐसी क्रिया करके (यजमानस्य) धार्मिक यजमान के । (गृहान्) घर वा देश देशान्तरों को । (गच्छ) जा कि जिस से मार्ग में कुछ भी दुःख न हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक सुतोपमालंकार है । मनुष्यों की योग्य है कि उत्तम २ विमान आदि यानों को रच उन में बैठ उनको यन्त्रायोग्य चला श्वेन पक्षी के समान द्रौप वा देश देशान्तर को जा धनों को प्राप्त करके वहाँ से आ और दुष्ट प्राणियों से अलग रहकर सब काल में स्वयं सुखों का भोग करें और दूसरों को करावें ॥ ३३ ॥

नमो मित्रस्यैत्यस्य वत्स ऋयिः । सूर्यो देवता । निघृदापी
जगती हृद्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ पुनरीश्वर सवितारौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

फिर ईश्वर और सूर्य कैसे हैं इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय
तद्वत्तत्संपर्य्यत ॥ दूरेदृशे देव जाताय
कोतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शशं स
त ॥ ३५ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः ।

देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्य्यत । दूरेदृ-

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वरुणस्योत्तम्भेनमसि वरुणस्य स्कम्भ
सर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतुसदन्यसि व-
रुणस्य ऋतु सदनेमसि वरुणस्य ऋतु
सदनुमासीद ॥ ३६ ॥

वरुणस्य । उत्तम्भेनम् । असि । वरुणस्य ।
स्कम्भ सर्जनी इति स्कम्भऽसर्जनी । स्थः ।
वरुणस्य । ऋतुसदनीत्यृतुऽसदनी । वरु-
णस्य । ऋतु सदनुमिस्यृतुऽसदनेम् ॥ अ-
सि । वरुणस्य । ऋतु सदनुमित्यृतुऽसदनेम् ।
आ । सीद ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (वरुणस्य) वरितुं प्राप्तुं योग्यस्य यो वरुण जगतः
वरुण इति पद नामसु पठितम् । निघं० ५ । ४ । (उत्तम्भेनम्)
उत्कृष्टं प्रतिबन्धनम् । अथ । उदःस्वास्तम्भोःपूर्वस्य ॥ अ० ८ । ४ ।
६१ । अनेन पूर्वस्य सस्य पूर्वसवर्णादेशः (असि) अस्तिवा । (व-
रुणस्य) वायोः । अनेन ज्ञान प्राप्ति गमघातोऽर्थस्य चक्षुषम् । (स्क-
म्भसर्जनी) या क्रिया स्कम्भानामाधारकाणां सर्वान्युत्पादिका सा
(स्तः) स्तः । (वरुणस्य) मूर्त्यस्य । (ऋतुसदनी) या क्रिया पृथ्वा
नां जलानां सदनी गमनागमनकारिणी । (असि) अस्तिवा

(वरुणस्य) वरपदार्थसमूहस्य । (ऋतसदनम्) ऋतानां यथार्थानां पदार्थानां सदन स्थानम् । (असि) अस्ति वा । (वरुणस्य) उत्कृष्ट गुण समूहस्य । (ऋतसदनम्) यदृतानां सप्तानां बोधानां स्थानं तत् । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयसि प्रापयति वा । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ३ । १ । २८-२९ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यत्स्व वरुणस्योत्तम्भनमसि या वरुणस्य स्कम्भसर्जनी या च वरुणस्यर्त्तसदनी क्रियस्यस्तस्ते धारितवानसि । यद्वरुणस्यर्त्तसदनमस्ति तत्कृपया वरुणस्यर्त्तमदनमासीद समन्तान्प्रापयन्त्यतस्त्वा वयं माश्रयामइत्येकः ॥ १ ॥ यो वरुणस्योत्तम्भनं धरति । या वरुणस्य स्कम्भसर्जनी या च वरुणस्यर्त्तसदनी किं स्थः स्तां परनयार्थरकोऽस्ति यैर्वरुणस्यर्त्तसदनमस्ति तद्यो वरुणस्यर्त्तसदनमासीद समन्तान्प्रापयति स कुतो नोपयोक्तव्यः ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नपालकारः । नहि कश्चित्पद्मध्वजं विना सर्वं जगद्रचितं धत्तुं पालयितुं विज्ञातुं वा शक्नोति । न किल कश्चित् सूर्यं विना सर्वं भूम्यादि जगत् प्रकाशितुं धत्तुं वा शक्नोति तस्मात् सर्वमेतुं पृथिव्यम्भोपासतं सूर्यस्योपयोगो यथावत् कार्म्यं इति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जिस स आप । (वरुणस्य) उत्तम जगत् क । (उत्तम्भनम्) अच्छे प्रकार प्रतिबन्ध करने वाले । (असि) है । जो (वरुणस्य) राशु के । (स्कम्भसर्जनी) आधाररूपी पदार्थों के उत्पन्न करने (वरुणस्य) मूर्ति के । (ऋतसदनी) जलों का गमनागमन कराने वाली क्रिया । (म्भ) है उनको धारण किये हुए है । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों का स्थान । (अयि) है । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्यरूपी बोधों के स्थान को । (आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त कराते हैं इससे आप का आश्रय हम लोग करते हैं ॥ १ ॥ जो । (वरुणस्य) जगत् का । (उत्तम्भनम्) धारण करने वाला । (अयि) है । जो ।

शुद्धिं दूरेदृशे । देवजातायेति । देवऽजा-
ताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय ।
शं० सत ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणमन्त्रं वा । नमइत्यन्त्र नामसु
पठितम् । निघं० २ । ७ । (मित्रस्य) सर्वजगत्सृष्टदः । प्रकाशस्य
वा । (वरुणस्य) येष्ठस्य । (चक्षसे) सर्वद्रष्टुर्दर्शयितुर्वा । अत्र
पण्ड्यर्थे चतुर्थीति वार्त्तिकेन चतुर्थी । चष्ट इति पश्यति कर्मसु
पठितम् । निघं० १ । ३ । ११ । (महः) महसे । अत्र सुपांसुलुगि-
तिङेलुक् । (देवाय) दिव्यगुणाय । (तत्) चेतन स्वरूपं प्रका-
शस्वरूपं वा । (ऋतम्) सत्यम् । (सपथ्यत) परिचरत । सप-
थ्यतीति परिचरणकर्मसु पठितम् । निघं० ३ । ५ । (दूरेदृशे)
यो दूरेस्वितान् दर्शयति तस्मै (देवजाताय) देवैर्दिव्यैर्गुणैः
प्रसिद्धाय (केतवे) विज्ञानस्वरूपाय ज्ञापकाय वा (दिवः) प्रका-
शस्वरूपस्य । (पुत्राय) पवित्रकारकायाग्निपुत्राय वा (सूर्याय)
चराचरात्मने । परमैश्वर्यं हेतवे वा (शं० सत) प्रशंसत । अयं
मंत्रः । शत० ३ । १ । २४ । व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिवः ऋ-
त सत्यं ऋहपमस्ति तदयूयमपि सपथ्यत । यस्य महो महसे दूरे-
दृशे चक्षसे देवजाताय केतवे देवाय पुत्राय पवित्रं कर्त्तुं सूर्याय-
परमात्मने वयं नमस्कृत्यैतच्छ्रौतयूयमपि कुरुते । त्येकः ॥ १ ॥
हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिवः प्रकाशस्वरूपस्य सूर्य
लोकस्यैतं यथार्थं स्वरूपं सेवेमहि तदयूयमपि विद्याया सपथ्यत ।
यथा वयं यस्मै चक्षसे देवजाताय केतवे दिवोऽग्नेः पुत्राय दूरेदृशे

महोदेवाय सूर्याय लोकाय प्राप्तार्थं प्रवर्तमहि तथा यूयमपि
प्रवर्तध्वम् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेष वाचक लुप्तोपमालंकारौ । यस्य कृपया
प्रकाशेन वा चोर दस्वादयो निवर्तन्ते । अतः परमेश्वरेण समः
समर्थः सूर्येण समो लोकश्च न विद्यते तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैः स एव
प्रशंसनीय इति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे हम लोग । (यत्) जा । (मित्रस्य) सब के
सङ्गत । (वरुणस्य) थोड़ा । (दिवः) प्रकाश स्वरूप परमेश्वर का । (ऋतम्)
सत्य स्वरूप है (तत्) उस चेतन की सेवा करते हैं । जैसे तुम भी उस का सेव-
न सदा । (सपर्ययत) किया करी और जैसे उस । (महः) बड़े । (दूरेदृशे)
दूर स्थित पदार्थों को दिखाने (चक्षुः) सब को देखने । (देवजाताय) दिव्य
गुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) विज्ञान स्वरूप । (देवाय) दिव्यगुण युक्त । (पुत्राय)
पवित्र करने वाली । (सूर्याय) चराचरात्मा परमेश्वर को । (नमः) नमस्कार
करते हैं जैसे तुम भी (प्रशंसत) उसकी स्तुति किया करो ॥ १ ॥ हे मनुष्यो जा ।
(मित्रस्य) प्रकाश । (वरुणस्य) थोड़ा । (दिवः) प्रकाश स्वरूप सूर्य लोक का
(ऋतम्) यथार्थ स्वरूप है । (तत्) उस प्रकाश स्वरूप को तुम भी बिद्या से
(सपर्ययत) सेवन किया करी । जैसे हम लोग जिस । (चक्षुः) सब के दिखाने-
ने । (देवजाताय) दिव्यगुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) ज्ञान कराने अग्नि के ।
(पुत्राय) पुत्र (दूरेदृशे) दूर स्थित हुए पदार्थों को दिखाने । (महः) बड़े ।
(देवाय) दिव्यगुण वाले (सूर्याय) सूर्य के लिये प्रवृत्त हो जैसे तुम भी प्रवृत्त
होवो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस अंश में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों-
को जिसकी कृपा वा प्रकाश से चोर डाँकू आदि अपने कार्यों से निवृत्त हो जा-
ते हैं उसी की प्रशंसा और गुणों की प्रसिद्धि करनी और परमेश्वर के समान स-
मर्थ वा सूर्य के समान कोई लोक नहीं है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

वरुणस्येत्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । विराड्वाङ्मौ

बृहती कृन्दः । मध्यमः खरः ॥

॥ पुनस्तौ कौडशावित्युपदिश्रुते ॥

(वरुणस्य) वायु के । (स्कम्भसर्जनी) आधारों को उत्पन्न करने वा जो । (वरुणस्य) सूर्य के । (ऋतसदनी) जलों का गमनागमन कराने वाली किया । (स्यः) है । उनका धारण करने तथा जो । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्य पदार्थों का स्थान रूप । (असि) है वह (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों के स्थान को । (आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त और धारण करता है उसका उपयोग क्यों न करना चाहिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालंकार है । कोई परमेश्वर के बिना सब जगत् के रचने वा धारण पालन और जानने को समर्थ नहीं हो सकता और कोई सूर्य के बिना भूमि आदि जगत् के प्रकाश और धारण करने को भी समर्थ नहीं हो सकता इस से सब मनुष्यों को ईश्वर की उपासना और सूर्य का उपयोग करना चाहिये ॥ ३६ ॥

याते धामानीत्यस्य गोतम ऋषिः । यज्ञो देवता । निचूदापी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरेतौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

किं ये कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

याते धामानि हविषा यजन्ति ता
ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गय-
स्फानः प्रतरणः सुवीरौऽवीरहा प्रच-
रा सोमदुर्यान् ॥ ३७ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते ।
विश्वा । परिभूरिति परिभूः । अस्तु । यज्ञम् । गय-
स्फान इति गयस्स्फानः । प्रतरणा इति प्रतरणाः । सु-
वीर इति सुवीरः । अवीरहेत्यवीरहा । प्र । चर ।
सोम । दुर्यान् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (या) यानि । अत्र सर्वत्र शेरच्छन्दसीति शैलौषः ।
 (ते) तव तस्य वा । (धामानि) अधिकरणानि द्रव्याणि । (हविषा)
 ग्राह्येण दातव्येन पदार्थेन साधकेन वा । (यजन्ति) पूजयन्ति संगमयन्ति
 वा । (तां) तानि । (ते) तव तस्य वा । (विश्वा) सर्वाणि । (परिभूः)
 परितःसर्वतो भवतीति । (अस्तु) भवतु । (यज्ञम्) यष्टुमर्हम् । (गयस्कानः)
 गयानामपेक्षधनगृहाणां फानो वर्धयिता । गय इत्यपत्यनामसु पठितम् । निघं० २ । २ ।
 धन नामसु । निघं० २ । १० । गृह नामसु च । निघं० ३ । ४ । (प्रतरणः)
 प्रतरति दुःखानि येन सः । (सुवीरः) शोभना वीरा यस्मिन्सः । (अवीरहा)
 अवीरान् कातरान् मनुष्याम् हन्ति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति करणेऽपि ।
 (प्रचर) विजानीत्यनुतिष्ठ । (सोम) सोम विद्या संपादक विद्वन् । (दुर्या-
 न्) गृहाणि । दुर्या इति गृहनामसु पठितम् । निघं० २ । ४ । अयं मंत्रः ।
 शत० ३ । ३ । १ । ३० । व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यथा विद्वांसो या यानि ते तव धामानि
 हविषा यजन्ति तथा ता तानि विश्वा सर्वाणि वयमपि यजेमैतेषां यथा यस्ते
 तव गयस्कानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा परिभूर्यज्ञः प्रदोऽस्ति तथा स भवत्कृपया-
 ऽस्मभ्यमपि सुखकार्यस्य । हे सोम विद्वन् यथा वयमेतं यज्ञमनुष्ठाय गृहेषु
 प्रचरेम विजानीयामानुतिष्ठेम तथा त्वमप्येत दुर्यान् गृह्णाति प्रचर विजानी-
 त्वानुतिष्ठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेष वाचकजुष्टोपमालंकारौ । यथा विद्वांस
 ईश्वरे प्रीतिं संसारे यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्ति तथैव सर्वभूतानुप्यैरनुष्ठेयम् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्न-प्राये शिल्पविद्या वृष्टि पवित्रता संपादन विदुषा संगो यज्ञानुष्ठानमुत्ताहादि प्रापण युद्धकरण शिल्पविद्या स्तुतिर्यज्ञगुणवर्णनं सत्य-
व्रतधारणं जलाम्न्योर्गुण वर्णनं पुनर्जन्मकथनमीश्वरप्रार्थनं यज्ञानुष्ठानं माता-
पितादेः पुत्रादिनाऽनुकरणं यज्ञ व्याख्या दिव्यधीप्रापण परमेश्वरार्चनं सूर्य-
गुण वर्णन पदार्थक्रय विक्रयोपदेशो मित्रत्व सम्पादन धर्ममार्गं प्रचार करणं
परमेश्वर सूर्यगुण प्रकाशन चोगादिनिवारणमीश्वर सूर्यादि गुण वर्णनं
यज्ञ फल चेत्युक्तमत एतदुक्तार्थानां तृतीयाध्यायार्थेन सहसगतिरस्तीति वेश्मन् ॥
अथमप्यध्याय ऊवट महीधरादिभिरन्यथैव व्याख्यातः ॥

इति श्रीमन्पवित्राजकाचार्येण श्रीयुत महाविदुषा विरजानन्दसरस्वती स्वामि-
ना शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते सस्कृतार्यभाषाभ्यां विभू-
षिते सृष्टमणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः पूर्णिमगमत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जैसे विद्वान् लोग । (या) जिन । (ते) आप
के । (धामानि) स्थानों को हविषा देने लेने योग्य द्रव्यों से । (यजन्ति) सत्कार पूर्वक
ग्रहण करते हैं जैसे हमलोग भा । (ता) उन । (विश्वा) सभी को ग्रहण करें
जैसे वह यज्ञ विद्वानों को । (ते) आप का । (गयस्फानः) अपत्य धन और घरों
के बढ़ाने । (प्रतरग*) दुःखों से पार करने । (सुवीर) उत्तम वीरों का योग
करान । (अवीरहा) कायर दरिद्रतायुक्त अवीर अर्थात् पुरुषार्थ रहित मनुष्य और
मनुष्यों का नष्ट करने तथा । (परिमूः) सब प्रकार से सुख कराने वाला है जैसे वह
आपकी कृपा में हम लोगों के लिये । (अस्तु) हो या जिसको विद्वान् लोग ।
(यजन्ति) यजन करते हैं उस । (यज्ञम्) यज्ञको हम लोग भी करें । हे । (सोम)
सोम विद्या को संपादन करने वाले विद्वान् जैसे हम लोग इस यज्ञ को करके घरों में
आनन्द करें जाने इस में कर्म करें जैसे तू भी इस को करके । (दुय्यान्) घरों में ।
(प्रचर) सुख का प्रचार कर जान और अनुष्ठान कर ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपमालकार है । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर में प्रीति ससार में यज्ञ के अनुष्ठान को करते हैं वैसाही सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में शिल्पविद्या, वृष्टिकी पवित्रता का सपादन, विद्वानों का सग यज्ञ का अनुष्ठान, उत्साह आदि की प्राप्ति, शिल्प विद्या की स्तुति, यज्ञ के गुणों का वर्णन सत्य व्रत का धारण अग्नि जल के गुणों का वर्णन, पुनर्जन्म का कथन, ईश्वर की प्रार्थना, यज्ञानुष्ठान, माता पिता और पुत्रादिकों का आपस में अनुकरण, यज्ञ की व्याख्या, दिव्य बुद्धि की प्राप्ति, परमेश्वर का अर्चन, सूर्यगुण वर्णन, पदार्थों के क्रय वि क्रय का उपदेश, मित्रता करना धर्म मार्ग में प्रचार करना, परमेश्वर वां सूर्य के गुणों का प्रकाश चोर आदि का निवारण ईश्वर सूर्यादि गुण वर्णन और यज्ञ का फल कहा है इस से इस अध्यायार्थ की तीसरे अध्याय के अर्थ के साथ मगति जाननी चाहिये ॥ ऊबट और महीधर आदि ने इस अध्याय का भी शब्दार्थ विरुद्ध ही वर्णन किया है ॥

इति श्रीमत्परिब्राजकाचार्येण श्रीयुतमहाविदुषा विरभानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते सस्कृतार्थभाषायां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये चतुर्थोऽध्याय पूर्वमगात् ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमाध्यायारम्भः ॥

अब चौथे अध्याय की पूर्ति के पश्चात् पाचवें अध्याय के भाष्य का आरम्भ किया जाता है ।

**विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव
यद्गद्रं तन्न आसुव ॥**

अग्नेस्तनूरित्यस्य गोतम ऋषि । विष्णुर्देवता । स्व ॥ राद्वाप्सी
वृद्धतीळन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थो यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस २ प्रयोजन के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करना योग्य है
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णावे त्वा सोमस्य
तनूरसि विष्णावे त्वाऽतिथेराति ध्यम-
सि विष्णावे त्वा इये नाय त्वा सोम भृते
विष्णावे त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषदे
विष्णावे त्वा ॥ १ ॥

अग्नेः । तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा । सोमस्य ।
तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा । अतिथेः । आतिथ्यम् ।
असिः । विष्णावे । त्वा । इयेनाय । त्वा । सोमऽभृतइति सोमऽभृ-
ते । विष्णावे । त्वा । अग्नये । त्वा । रायस्पोषदेइति राय-
स्पोषदे । विष्णावे । त्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) विद्युत्प्रसिद्धरूपस्य । (तनूः) शरीरवत् (असिः)
भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (विष्णावे) यज्ञानुष्ठानाय । (त्वा)
तद्विधिः । (सोमस्य) जगत्पुरुषस्य पदार्थसमूहस्य रसस्य वा ।
(तनूः) विस्तारकम् । (असिः) भवति । (विष्णावे) व्या-

पनशीलस्य वायोश्च शुद्धये । (त्वा) तां सामग्रीम् । (अतिथेः) अविद्यमान-
तिथेर्विदुषः । (आतिथ्यम्) यदातिथेर्भावः सत्काराख्यं कर्म वा । (असि) व-
र्त्तते तत् । (विष्णवे) व्याप्तिशीलाय विज्ञान भासिलक्षणाया वा यज्ञाय । (त्वा)
तद्यज्ञसाधनम् । (श्येनाय) श्येनवदितस्ततःसद्योगमनाय । (त्वा) तद्वचनं क-
र्म । (सोमभृते) यः सोमान् विभर्त्ति तस्मै यजमानाय । (विष्णवे) सर्वविद्या
कर्म व्यापनं स्वभावाय । (त्वा) तदुत्तमं सुखम् । (अग्नये) पायक वर्द्धनाय
(त्वा) तदिन्धनादिकं वस्तु (रायस्पोपदे यो रायो विद्याधनसमूहस्य पोषं पुष्टिं
ददाति तस्मै । (विष्णवे) सर्वसद्गुणविद्याकर्मव्याप्तये । (त्वा) तामेतां
क्रियाम् । अयं मंत्रः । शत० ३। ३। २। ८—१४ । व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं यद्विरग्नेस्तनूरासि भवति त्वा तद्विष्णवे
स्वीकरोमि । या सोमस्य सामग्र्यसि भवति त्वा तां विष्णवे उपपुंजामि यदाति-
थेरातिथ्यमसि वर्त्तते त्वा तद्विष्णवे परिगृह्णामि यद्येनवेन्धीग्रगमनाय प्रवर्त्तते
त्वा तदग्न्यादिषु प्रक्षिपामि । यत्कर्म विष्णवे सोमभृते वर्त्तते त्वा तदाददे यदग्नये
वरीहृत्यते त्वा तत्स्वीकरोमि । यद्रायस्पोपदे विष्णवे समर्पकमस्ति त्वा त-
त्संगृह्णामि तथैतत्सर्वं यूयमपि सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैरेतत्फलमाप्तये त्रिविधो
यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुम लोग जैसे मैं जो हूँ । (अग्नेः) विजली प्रसिद्ध रूप
अग्नि के । (तन्) शरीर के समान । (असि) है । (त्वा) उसको (विष्णवे)
यज्ञ की सिद्धि के लिये स्वीकार करता हूँ जो । (सोमस्य) जगत् में उत्पन्न हुए प-
दार्थ समूह की । (तन्) विस्तार पूर्वक सामग्री । (असि) है । (त्वा) उसको ।
(विष्णवे) वायु की शुद्धि के लिये उपयोग करता हूँ जो । (अतिथे) अन्यामी
आदिका । (आतिथ्यम्) अतिथिपन वा अनुर्का सेवा रूप कर्म । (असि) है । (त्वा)

उसको । (विष्णवे) विज्ञान यज्ञ की प्राप्ति के लिये ग्रहण करता हूँ जो । (श्येनाय) श्येनपक्षी के समान शीघ्र जाने के लिये । (असि) है । (त्वा) उस द्रव्य को अग्नि आदि में छोड़ता हूँ जो । (विष्णवे) सब विद्या कर्म युक्त । (सोमभृते) सोमों को धारण करने वाले यजमान के लिये सुख । (असि) है । (त्वा) उसको ग्रहण करता हूँ । (जो) (अग्नये) अग्नि बढ़ाने लिये के काष्ठ आदि हैं । (त्वा) उसको स्वीकार करता हूँ जो । (रायसोपदे) धन की पुष्टि देने वा । (विष्णवे) उत्तम गुण कर्म विद्या की प्राप्ति के लिये समर्थ पदार्थ है । (त्वा) उसको ग्रहण करता हूँ वैसे इस सबका सेवन तुम भी किया करो ॥ १ ॥

भावार्थ :— इस मन्त्र में वाचक लुप्तोपमालकार है । मनुष्यों को उचित है कि पूर्वोक्त फल की प्राप्ति के लिये तीन प्रकार के यज्ञ का अनुष्ठान नित्य करे १. १ ॥

अग्नेर्जनित्रमित्यस्य गोतमश्विः । विष्णुर्धियो देवता । पूर्वस्याशीगायत्री छन्दः पद्मः स्वरः । गायत्रेच्युत्तरस्याचीन्द्रिष्टु छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

किर यह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्नेर्जनित्रमसि वृषणो रथ उर्वः ।
 श्यस्यायुरसि पुरु रवाअसि गाह
 त्वा छन्दसा मन्यामि त्रैष्टुभेन
 छन्दसा मन्यामि जागते (वनः) शरीरवत्
 सा मन्यामि ॥ २ ॥ (णवे) यज्ञानुष्ठानाय

अग्नेः । जनित्रम् । अस्ति यस्य पदार्थस्य त्वत्वात्
 अस्ति । अस्ति । अस्ति ।

॥ असि । गायत्रेणा । त्वा । छन्दसा । मन्थामि । त्रै-
ष्टुभेन । त्वा । छन्दसा । मन्थामि । जागतेन । त्वा ।
छन्दसा । मन्थामि ॥ २ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) आग्नेयास्त्रादेः सिद्धिकरस्य पाचकस्य । (जनित्रम्)

जनकं हविः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (दृषणौ) वर्पयितारौ ।
(स्थः) भवतः । (उर्वशी) ययोरुणि वहूनि सुखान्पशुवधे सा पद्मक्रिया ।
उर्वशीति पदनामसु पठितम् । निघ० । ५ । ५ उर्थिति बहुनामसु पठितम् ।
निघ० ३ । १ तस्मिन्नुपपदे । अशूद्रधातोः संपदादिभ्यः क्तिन् ततः शार्ङ्गश्चाद्य-
न्तर्गतस्वान्डीन । (असि) भवति । (आयुः) एति जीवनं येन तत् । (असि)
वर्त्तते (पुरुरवाः) पुरुणि वहूनि शास्त्राण्यपदिशति येनाध्ययनाध्यापनेन योऽन-
सः । पुरुरवा इति पदनामसु पठितम् । निघ० ५ । ४ । पुरुरवाः । उ० ४ ।
२३६ अयमनेन पुरुषपदाद्रधातोरासिप्रत्ययान्तेन निपातितः । (असि) भवति ।
(गायत्रेण) गायत्रीप्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तमग्निम् । (छन्दसा) चन्द-
न्त्यानन्दन्ति येन तेन । (मन्थामि) विलोडनादिक्रियया निष्पादयामि । (त्रै-
ष्टुभेन) त्रिष्टुप् प्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तसोमाथोपधीसमूहम् । (छन्दसा)
सुखकारकेण । (मन्थामि) । (जागतेन) जगतीप्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा)
तं सामग्री समूहं शत्रुदुःखसमूहं वा । (छन्दसा) मुरमं पादकेन । (मन्थामि)
विलोड्य निवारयामि । अथ मंत्रः शन० ३१३।२ २०—२३ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः:- हे मनुष्या यथाऽहं यदग्नेर्जनित्रमासि भवति यौ वृषणौ स्थो भवतो या उर्वरयसि भवति यः पुरुरवाः असि भवति त्वा तं गायत्रेण छन्दसा मन्थामि त्वा तं त्रैष्टुभेन छन्दसा मन्थामि त्वा तं जागतेन छन्दसा मन्थामि तथैव यूपमप्येतस्सर्वमनुष्ठापयैतानि निष्पादयत ॥ २ ॥

भाषार्थः:- अथ वाचक लुप्तोपमालंकारः । सर्वैर्यनुष्यैरेवं रीत्योक्तेन यज्ञेन परोपकारकरणं संपादनीयम् ॥ २ ॥

पदार्थः:- हे मनुष्य लोगो जैसे मैं जो । (अग्ने) आग्नेय अस्त्रादि की सिद्धि करनेहारे अग्नि के । (जनित्रम्) उत्पन्न करने वाला हवि । (असि) है । (वृषणौ) जो बघो कराने वाले सूर्य्य और वायु । (स्थः) हैं जो । (उर्वशी) बहुत मुखों के प्राप्त कराने वाली किया । (असि) है भो । (मायुः) जीवन । (असि) है जो । (पुरुरवाः) बहुत राशत्रों के उपदेश करनेका निमिष (असि) है । (त्वा) उस अग्नि । (गायत्रेण) गायत्री । (छन्दसा) आनन्द कारक स्वच्छन्द किया से । (मन्थामि) विलोडन करता हूँ । (त्वा) उससोम आदि ओषधी समूह । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप् । (छन्दसा) छन्दसे । (मन्थामि) विलोडन करता हूँ । (त्वा) और उस रात्रु दुःख समूह को । (जागतेन) जगती । (छन्दसा) छन्दसे । (मन्थामि) ताड़नकरके निवारण करता हूँ वैसेही तुम भी किया करो ॥ २ ॥

भाषार्थः:- इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों को योग्य है कि इस प्रकार की रीति से प्रतिपादन वा सेवन किये हुए यज्ञ से दूसरे मनुष्यों के लिये परोपकार करें ॥ २ ॥

भवतन्न इत्यस्य गीतमष्टापिः । यज्ञोदेवता ।

आर्षोपंक्तिरछन्दः । पंचमः स्वरः ।

यजमान यज्ञ सम्पादकौ कीदृशौ भवेतामित्युपदिश्यन्त ।

यजमान और यज्ञ की सिद्धि करनेवाले विद्वान् कैसे होने चाहिये

भव'तन्नः सम'नसौ सचै'तसावरे'पसौ'
माय'ज्ञश्चि'हिश्चि'सिष्टं मा य'ज्ञपतिं जा-
तवेदसौ शिवौ भ'वतम'द्यनः ॥ ३ ॥

भवतम् । नः । समनसुवित्समनसौ । सचेतसुवि-
ति सचेतसौ । अरेपसावित्परेपसौ । मा । यज्ञम् ।
हिंस्रसिष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । जातवेद-
साविति जातवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (भवतम्) स्यातम् । (नः) अस्मभ्यम् । (समनसौ)
समानं मनो विज्ञानं ययोस्तौ । (सचेतसौ) समानं चेतसं ज्ञानं संज्ञापनं ययो-
स्तौ । (अरेपसौ) अविद्यमानं रेपो व्यक्तं माकृतं वचनं ययोमध्येऽध्यापकयोः
स्तौ । (मा) निषेधार्थे । (यज्ञम्) अध्ययनाध्यापनारूपं कर्म । (हिंस्रसिष्टम्)
हिंस्याताम् । (मा) निषेधार्थे । (यज्ञपतिम्) पृथग्यज्ञपालयितारम् । (जात-
वेदसौ) जातं वेदोविद्या ययोस्तौ । (शिवौ) मंगलकारिणौ । (भवतम्)
भवेतम् । (अद्य) अस्मिन् दिने । (नः) अस्मभ्यम् । अयं यज्ञः । शत० ३ ।
३ । २ । ३४ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यावरेपसौ समनसौ सचेतसौ जातवेदसाध्येऽध्यापकौ
नोऽस्मभ्यमुपदेष्टारौ भवतं स्यातां तौ यज्ञं यज्ञपतिं च मा हिंस्रं मा हिंस्याताम् ।

एतावन्नोस्मभ्य शिवौ मगलकारिणौ भवत स्याताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्नैव उदाचित् विद्याप्रचाराया अध्ययनमध्यापनवत्यक्तव्यं
मगलाचरण चास्य सचात्कृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

पदार्थः— जा । (अरेपसौ) प्राकृत मनुष्यों के भाषा रूपी वचन से
रहित । समनसौ) तुल्य विज्ञान युक्त । (सचेतसौ) तुल्य ज्ञान ज्ञापन युक्त ।
(जातवेदसौ) वेद और उन विद्याओंको सिद्ध किये हुए पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वान् । (न)
हम लोगों के लिये उपदेश करने वाले । (भवतम्) होवें जो । (यज्ञम्) पढ़ने
पढ़ाने रूप यज्ञ वा । यज्ञपतिम्) विद्या प्रद यज्ञ के पालन करने वाले यजमान को।
(माहिंसिष्टम्) न पीड़ित करें वे । (अद्य) आज । (न) हम लोगों के लिये ।
(शिवौ) मगल करने वाले । (भवतम्) होवें । ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को उचित है कि विद्या प्रचार के लिये पढ़ना पढ़ाना
वा मगलाचरण को न छोड़ें क्योंकि यही सर्वोत्तम कर्म है ॥ ३ ॥

अग्नाग्निरिधम गोतमश्चापि । अग्निर्देवता । आपीषिष्टुप्
छन्दः । धैवत स्वरः । अत्र महीधरेण विराडित्यशुद्ध
व्याख्यातम् ॥

विदुद्विद्वदग्नी कीदृशाविर्युपदिश्यते ॥

विद्युत् और विद्वान् अग्नि कैसे हैं इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नावग्निश्च रति प्रविष्टऽऽक्षर्यीणा-
स्पुत्रोऽभि शस्ति पावा ॥ स नः स्योनः
सु यजा यजे ह दे वेभ्यो हव्यर्था सद-
संप्रयुच्छन् स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्टऽइति प्रविष्टः ।
 ऋषीणाम् । पुत्रः । अभिशस्तिपावेत्यभिश्स्तिऽपा-
 वा । सः । नः । स्योनः । सुयजेति सुयजा । यज ।
 इह । देवेभ्यः । हव्यम् । सदम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र-
 युच्छन् । स्वाहा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्नौ) विद्युति । (अग्निः) विद्वान्मनुष्यः । (चरति) ग-
 च्छति । (प्रविष्टः) प्रवेश कुर्वाणः । सन् । (ऋषीणाम्) वेदार्थविदाम् । (पु-
 त्रः) सुशिक्षितोऽध्यापितः । (अभिशस्तिपात्रा योऽभिश्स्तेराभिमुखपादि स-
 मानात्पाति रक्षति । (सः) विद्वान् । नः) अस्मभ्यम् । (स्योनः) सुख-
 कारी । (सुयजा) सुष्ठु यजन्ति यस्मिन् यज्ञे तेन । (यज) संगमयतु । (इह)
 जगति । (देवेभ्यः) विद्भ्यो दिव्यगुणेश्वर्यो वा । (हव्यम्) दातुं प्रदीतुं यो-
 ग्य पदार्थम् । (सदम्) सगते विज्ञायते प्राप्यते यस्तम् (अप्रयुच्छन्) अप्र-
 विवासयन् (स्वाहा) सुष्ठु हविरन्म । अय मन्त्रः शब० ३ । ३ । २ । २५ ।
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—योऽभिश्स्तिपात्राऽग्नौ प्रविष्टऽऋषीणां पुत्रः स्योनः सुय-
 जा अग्निर्विद्वानप्रयुच्छश्चरति योऽस्मभ्यमिह देवेभ्यो हव्यं सद स्वाहा सुष्ठु
 हविरन्मादिकं प्रयच्छति प्रापयति त वयं मगच्छेमहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—मानुष्यैरिह योऽग्निः क्लृप्तं कार्यकारणभेदेन विधास्ति तत्र
 कार्यं रूपेण मूर्त्यादावग्नौ कारणरूपा विद्युत् सर्वभूतद्रव्येषु प्रविष्टा सती वर्त-
 तस्या च विज्ञानेन प्रविरपते सम्यक् समयोग्यं कार्योपयोगः कर्तव्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो । (अभिगृह्णीतावा) सब प्रकार हिंसा करने वालों से रहित । (अग्नी) विद्युत् आग्नि की विद्या में । (प्रविष्टः) प्रवेश करने कराने (ऋषीणाम्) वेदादि शास्त्रोंके शब्द अर्थ और सबन्धों को यथावत् जनाने वालों का । (पुत्रः) पढ़ा हुआ । (स्योनः) सर्वथा सुखकारी (सुयजा) विद्याओं को अच्छड़ी प्रकार प्रत्यक्ष सग कराने हारा (अग्निः) प्रकाशात्मा (अप्रयुच्छत्) प्रमाद रहित अध्यापक विद्वान् (चरति) जो । (नः) हम लोगोंके लिये । (इह) इस संसार में । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणों से । (हव्यम्) लेने देने योग्य पदार्थ वा (सदम्) ज्ञान और । (स्वाहा) हवन करने योग्य उत्तम अन्नादि को प्राप्त करता है । (सः) सो आप (यज) सब विद्याओं को प्राप्त कराइये ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो अभि कार्य कारण के भेद से दो प्रकार का निश्चित अर्थात् जो कर्मरूप में मूर्त्यादि और कारण रूप से विद्युत् अग्नि सब मूर्तिमान् द्रव्यों में प्रवेश कर रहा है उसका इस संसार में विद्या से संयोग कर कार्यों में उपयोग करना चाहिये ॥ ४ ॥

आपतयेत्वेत्यस्य गीतमश्रुपिः । विपुषेवता । पूर्वस्याध्वर्युणिक् छन्दः ।
 श्रुपथः स्वरः । अनाध्वर्युणित्यग्रस्य भुरिगर्पी
 पक्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

**मनुष्यैः किमर्थः परमात्मा प्रार्थनीयः सा विदुश्च
 स्वीकार्येत्युपदिश्यते ॥**

मनुष्यों को किस २ प्रयोजन के लिये परमात्मा की प्रार्थना बिलखी
 का स्वीकार करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले
 मंत्र में किया है ।

**आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि-
 तन्नपत्रैशाक्कराय शक्नुऽओर्जिष्ठाय**

अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो
नमिशस्त्यमिशस्तिपाऽअनमिशस्ते-
न्यमंजसा सत्यमुपगेषठं स्वि तेमा धाः॥५॥

आपतयंऽइत्यापतये । त्वा । परिपतयऽइति परिऽ
पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइति तनूनप्त्रे । शाकुराय ।
शक्ने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । अस्मि । अनाधृ-
ष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनमिशस्तीत्यनामिश-
स्ति । अमिशस्तिपाऽइत्यामिशस्तिपाः । अनमिशस्तेन्य
मित्यनमिशस्तेन्यम् । अंजसा । सत्यम् । उप । गेष-
ठम् । स्विऽइति सुऽइते । मा । धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आपतयं) समन्तात्पतिः पालको यस्मिंस्तस्मै । (त्वा)
परमेश्वरं विद्युतवान् परिपतये) परितः सर्वतः पतयो यस्मिंस्तस्मै । (गृह्णामि)
स्वीकरोमि । (तनूनप्त्रे) तनू देहान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति येन तस्मै । (शाक-
ुराय) शक्तिजननाय । (शक्ने) शक्तिमदीरसैन्यमाप्तये । (ओजिष्ठाय)
अतिशयेनौजो विद्यते यस्मिन्विद्यान्यवहारे तस्मै । (अनाधृष्टम्) यन्नाधृष्यते

तेजस्तुम् । (आसि) अस्ति । (अनाधृष्यम् न केनाऽपि धर्षितुं योग्यम् । (दे-
वानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां मध्ये वा । (ओजः) पराक्रमकारि (अनभि-
शस्ति) यन्नाभिशस्यतेऽभिर्हिस्यते तत् । (अभिशस्तिपाः) योऽभिशस्तेर्हिसनात्पाति
रक्षति (अनभिशस्तेन्यम्) यदनभिशस्तेऽविद्यमानर्हिसनेनयाति तत् (अंजसा)
व्यक्तेन शम्भूनां म्लेच्छनेन कांत्या ज्ञापनेन वा (सत्यम्) यथार्थम् । (उप)
सामीप्ये (गोपम्) प्राप्नुयाम् । (स्थिते , सुष्ठु, इयते प्राप्यते येन व्यवहारेण त-
स्मिन्) इदं पदमवैयाकरणेन महीधरेण लेट लकारस्य रूपमित्यशुद्धं व्याख्या-
तम् । (मा) माम् । (धेहि) दधाति वा । अत्र लङर्थे लुङ्ङभावश्च । अयं
मंत्रः । शत० ३ । ३ । ३ । १०—१४ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अहं हे जगदीश्वर यतस्त्वमभिशस्तिपा असि तस्मात्त्वा
त्वामापतये परिपतये शाकराय शकने ओर्जिष्ठाय तनूनर्जे गृह्णामि त्वं कृपया
मा मां यद्वदानां विदुषां वा अनाधृष्टमनाधृष्यमन भिशस्त्यनभिशस्तेन्यमोजः स-
त्यमास्ति तत् परिग्राहय स्थिते धा यतोऽंजसा सत्यमुपगोप प्राप्नुयामित्येकः । अ-
हं यदनाधृष्टमाधृष्यमनाभिशस्त्यभिशस्त्येन्यं देवानां सत्यमोजो वैद्युतं तेजो रूपा
भिशस्तिपा विद्युद् या मा मां स्थिते धा दधाति त्वा यामोर्जिष्ठायापतये परिप-
तये तनूनर्जे शाकराय शकने गृह्णामि यतस्तत्सत्यरूपं कारणमुपगोपं विजानी-
यामिति द्वितीयः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेपालंकारः ॥ नहिमनुप्याणां परमात्माविज्ञा-
नेन विना सत्यं सुखं न विद्यदादिविद्याक्रियाकौशलैर्विना सर्वं सांसारिकं सुखं
प्रापयितुमर्हति तस्मादेतत्सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—मैं हे परमात्मन्, जिस से आप हिंसा रूप कर्मों से अलग रहने

और रखने वाले हैं हमने (त्वा) आपने (आपतये) सब प्रकार से स्वामी होने (पारपतये) ॥ १ ॥ तब से रक्षा (शाकराय) या सन्तुष्टि का प्राप्ति (शक्ने) शूरवार युक्त सेना (ओजिष्ठाया) जिसमें सर्वोत्कृष्ट पदक्रम होता है उ० वि० के होने और (तनूनप्त्रे) जिसमें उ० वि० शरीर होता है उ० के ॥ २ ॥ (गृह्यामि) ग्रहण करता हूँ । आप मनी कृत से उ० (देवानाम्) विद्वान् वा । अनाधृष्टम् । जिसका अपमान कोई नहीं कर सकता (अनाधृष्टम्) किन्ता के अपमान करना योग्य नहीं है । (अनाभिगच्छति) किसी के हिंसा करने योग्य नहीं है । (अभिशस्ते न्यम्) अहिंसारूप धर्म की प्राप्ति कराने हाग (सत्यम्) अविनाशी ओज । तेज है उसका ग्रहण कराके (त्विने) अच्छे प्रकार जिस व्यवहार में सब सुख प्राप्त होते हैं उसमें (मा) मुझे (धा) धारण करें कि जिससे (सत्यम्) सत्य व्यवहार को (उपगेषम्) जान कर करूँ ॥ १ ॥

मैं जो (अनाधृष्टम्) न हटाने (अनाधृष्टम्) न किसी से नष्ट करने (अभिशस्ते) न हिंसा करने (अभिशस्तेन्यम्) और हिंसारहित धर्म प्राप्त कराने योग्य (देवानाम्) विद्वान् वा पृथ्वी आदिकों के मध्य में (सत्यम्) कारणरूप नित्य (ओज) पराक्रम स्वरूप वाली (अभिशस्तिपा) हिंसा से रक्षा का निमित्त रूप बिजली (असि) है, जो (मा) मुझे (त्विने) उत्तम प्राप्त होने योग्य व्यवहार में (धाः) धारण करती है (अन्जसा) सज्जतासे (ओजिष्ठाय) अत्यन्त तेजस्वी (आपतये) अच्छे प्रकार पालन करने योग्य व्यवहार (पारपतये) जिस में सब प्रकार पालन करने वाले होते हैं (तनूनप्त्रे) जिस से उत्तम शरीरों को प्राप्त होते हैं (शाकराय) शक्ति के उत्पन्न करने और (शक्ने) शक्ति वाली वीरसेना की प्राप्ति के लिये है (त्वा) उसको (गृह्यामि) ग्रहण करता हूँ कि जिससे उन सत्य कारण रूप पदार्थों को (उपगेषम्) जान सकूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को परमेश्वर के विज्ञान के बिना सत्य सुख और निजली आदि विद्या और क्रियाशुलता के बिना ससार के सब मुक्त नहीं हो सकते, इसलिए यह कार्य पुरुषार्थ से सिद्ध करना चाहिये ॥ ५ ॥

अग्ने व्रतपाइत्यस्य गौतमश्चापिः । अग्निर्देवता । विराद् ब्राह्मी
पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशाविश्रुपदिश्यते

फिरवह परनात्मा और बिजली कैसी है इस विषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तनूरिय-
श्रुसा मयि यो मम तनूरे षा सा त्वयि ॥
सुह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्
दीक्षार्पति मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः
॥ ६ ॥

अग्ने । व्रतपाऽइति व्रतः पाः । त्वेऽइति त्वे । व्रतपाऽ
इति व्रतऽपाः । या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।
योऽइति यो । मम । तनूः । षा । त्वयि । सुह । नौ ।
व्रतपतऽइति व्रतऽपते । व्रतानि । अनु । मे । दीक्षाम् ।
दीक्षार्पतिरिति दीक्षाऽर्पतिः । मन्यताम् । अनु । तपः ।
तपस्पतिरिति तपऽपतिः ॥ ६ ॥

पदार्थः- (अग्ने) विज्ञानस्वरूप परब्रह्मन् विद्युष्ठा (व्रतपाः) व्रतानि
सत्यभाषणादीनि पाति यस्माद्यथा वा (त्वे) त्वयि तस्यां वा (व्रतपाः) यताति सु-
शीलादीनि पाति येन यथा वा (या) वक्ष्यमाणा (तव) भवतस्त्वस्या वा (तनूः) विस्तृता

व्याप्तिः (इयम्) प्रत्यक्षा (सा) प्रतिपादितपूर्वा (मयि) मम मध्ये (यो) या अत्र महीधरेण या इत्यशुद्ध व्याख्यातम् । (मम) (तनूः) वि-
स्तृतं शरीरं (एषा) प्रत्यक्षा (सा) उक्तपूर्वा (त्वयि) जगदीश्वरे त-
स्यां वा (सह) परस्परम् (नौ) आवाभावयोर्वा (व्रतपते) व्रतानां वेदा-
दियिथानां पालयितः पालननिमित्ता वा (व्रतानि) ब्रह्मचर्यादीनि (अनु)
प्रश्नादर्थे (मे) मम (दीक्षां) व्रतादेशम् (दीक्षापतिः) व्रतादेशाना-
मुपदेशपालकः रक्षणनिमित्ता वा (मन्यताम्) स्वीकरोतु स्वीकारयति वा
(अनु) आनुकूल्ये (तपः) भित्तेन्द्रियस्वादिपुरःसर धर्मानुष्ठानम् । (तपस्पतिः)
तपसः पालयिता । अयं मन्त्रः शत० ३ । ३ । ४ । ६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे (अग्ने) परमात्मन् ! (व्रतपते) सत्यधर्माचरणादिनियम
पालनकारयितर्याविद्युन्निमित्तं वा यो भवान् सा त्वाऽस्ति स्वे त्वयि तस्यां वाऽहं
व्रतपा अस्मि येयं तव तस्या वा तनूरस्ति सा मयि वर्चते, यो येषा मम तनूरस्ति
सा त्वयि तस्यां वा वर्चते, यानि तवास्या वास्या वा व्रतानि तानि मयि सन्तु, या-
नि च ममोत्तमानिव्रतानि सन्ति तानि त्वयि तस्यां वा वर्चन्ताम्, यो भवानियं
वा तपस्पतिरस्ति स सा वा मे मम तपोऽनुमन्यतामनु ज्ञापयतु ज्ञापयति वा, यो
भवानियं वा दीक्षापतिः स सा मे मम दीक्षामनुमन्यतामनु ज्ञापयत्वनुज्ञापयति, वैवं
हे अध्यापक त्वमहं वैतौ विदित्वा परस्परं धार्मिकौ विद्वांसौ भवेद्वयतो नावावयो-
र्विद्यावृद्धिः सततं भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेपालङ्कारः । मनुष्यैः परस्परं प्रेम्णोपकारानुध्या
परमेश्वरे विद्युति वा त्वस्यान्येषां च पुरुषार्थेन व्याप्यव्यापकसम्बन्धविधां ज्ञावा
धर्मानुष्ठाने सततं प्रवर्तितव्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—जिस लिये हे (अग्ने) (व्रतपते) जगदीश्वर ! आपं वा बिजली
सत्यधर्मादिनियमों के (व्रतपाः) पालन करने वाले हैं हम लिये (स्वे) उस आप
वा बिजली में मैं (व्रतपाः) पूर्वोक्त अर्थों के पालन करने वाली क्रिया वाला

होताः हू । (या) जो (इयम्) यह (तव) आप और उस की। (तनूः)
विस्तृत व्याप्ति है (सा) वह (मयि) मुझ में (यो) जो (एषा) यह
(मम) मेरा (तनू) शरीर है (सा) सो (त्वयि) आप वा उस में है (ब्र-
तानि) जो ब्रह्मचर्यादि व्रत है वे मुझ में हों और जो (मे) मुझ में है वे (त्व-
यि), तुझमें में हैं जो आप वा वह (तपस्पतिः) जितेन्द्रियत्वादिपूर्वक धर्मानुष्ठान
के, मालुक निमित्त हैं सो (मे) मेरे लिये (तपः) पूर्वव्रत तपको (अनुमन्यताम्,
विज्ञापित्, कीजिये वा करती है और जो आप वा वह (दीक्षापतिः) व्रतोपदेशों के
रक्षा करने वाले है सो (मे) मेरे लिये (दीक्षा) व्रतोपदेश को (अनुमन्यताम्)
आज्ञा कीजिये वा करती है इस लिये भी (नौ) मैं और आप पढ़ने पढ़ाने द्वारे
दोनों प्रीति के साथ वर्त कर विद्वान् धार्मिक हों कि जिससे दोनों की विद्यावृद्धि
सदा होवे ॥ १ ॥

२११. **भावार्थः**—इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। मनुष्यों को परस्पर प्रेम वा उपकार
बुद्धिसे परमात्मा वा विजली आदिका विज्ञान कर वा कराके धर्मानुष्ठान से पुरुषार्थ
में निरन्तर प्रवृत्त होना चाहिये ॥ ६ ॥

१. अथुरित्यस्य गानमश्रयिः । तोमो देवता । आश्रयार्थी बृहती छन्दः ।
२. मयम. स्वरः । अ. एषा पदन्तस्य, र्थी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशी विद्वान्श्चेत्युपदिश्यन्ते

निर वः ईश्वर विजली । विद्वान् किं हैं इस श्रिय
६। उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अथुरित्यस्य गानमश्रयिः देव सोमाप्याय-
तामिन्द्रायैकधनुर्विदे' ॥ आतुभ्युनिन्दु
प्यायतामात्वमिन्द्रायप्यायस्व । आ-
प्याययास्मान्तसखी' न्तस नया मे धया

स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥
 एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऽकृतमृत-
 वादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

अ०शु०रं०शुरित्य०शुः०अ०शुः० । ते । देव । सोम ।
 आ । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद०इत्येकधन०-
 विदे । आ । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् ।
 इन्द्राय । प्यायस्व । आ । प्यायय । अस्मान् । सखिन् ।
 सन्त्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम ।
 सुत्याम् । अ०शेय । एष्टा०इत्या०इष्टा । रायः । प्र ।
 प्रेषे । भगाय । कृतम् । कृतवादिभ्य०इत्यृतवादिभ्यः ।
 नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अ०शुःशुः) अग्रागोऽयवः । अग्रागृह्याणां सघातेभो-
 जनेष्वेत्यस्माद्वाहुलकादौणादिक उग्रत्वात् नुमागमश्च (ते) तव तस्या वा
 (देव) दिव्यगुणैः संपन्नैश्चतुर्विधैर्दत्त । वा (सोम) सकलपदार्थानां जनक ।
 प्रकाशके । वा (आ) समंतात् । (प्यायताम्) वर्धयताम् । अग्रान्तर्गतो एष्यः ।

(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (एकधनविदे) य एकेन धर्मेण विज्ञानेन
 वा धनं विन्दति तस्मै (आ) अभितः (तुभ्यम्) अभ्यापकाय महामध्येत्रे वा
 (इन्द्रः) परमात्मा विष्टुद् वा (प्यायताम्) (आ) सर्वतः (इन्द्राय)
 दुःखविदारणाय (प्यायस्व) वर्धस्व वर्धयेद्वा । (आ) अभितः (प्याय
 य) वर्धय वर्धयति वा । (अस्मान्) (सखीन्) सुहृदः (सन्न्या) समा-
 नान्पदार्थान्नयति यथा तथा (मेधया) प्रज्ञया (स्वस्ति) सुखम् (ते)
 तव तस्याः सकाशाद्वा (देव) दिव्यगुणप्रद प्रदानहेतुर्वा (सोम) मेर
 केमेरिका वा (सुत्याम्) सुन्यान्ति यथा क्रियया तस्याम् (अशीय) व्या-
 प्नुयां प्राप्नुयाम् । (एष्टाः) सर्वत इष्टकारिणः (रायः) यनसम्पदाः
 (म) प्रकृष्टार्थं (इषे) अन्नायेच्छार्थै वा (भगाय) ऐश्वर्याय । (श्रुतम्)
 यथार्थम् (श्रुतवादिभ्यः) श्रुतं वादिषु शीलं येषां तेभ्यः सत्यवादिभ्यो
 विद्वद्भ्यः (नमः) सत्कारमन्त्रम् । (धावापृथिवीभ्याम्) प्रज्ञाशुभूमिभ्याम् ॥
 अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ३ । ४ । १८—२१ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे सोम देवेश्वर विद्वन् ! विष्टुद्वा यतस्ते तव तस्या वा सा-
 मर्ष्यमंशुरंशुरन्नमन्त्रं सोमेनाप्यायतामाप्यायति वेन्द्रः सोमो भवानिधं वैकधनविद
 इन्द्राय तुभ्यमह वा प्यायतामाप्यायति वा त्वमिन्द्राय प्यायस्व वर्धयस्व वर्धये-
 येद्वाऽतः सखीन्स्मान्सन्न्याः मेधया प्यायस्वाप्यायथाप्याययेद्वा यतोऽहं सुत्यां
 दिव्यगुणसंपन्नो भूत्वेष्टारायोऽशीय कैरिषे भगार्थवादिभ्यो विद्वद्भ्य एतद्धनं
 दत्त्वा सत्पां विद्यां धावापृथिवीभ्यामन्न च प्राप्य सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयाम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपांतङ्कारः । मनुष्यैः परमेश्वरपुत्रास्य विद्वांसः

विद्वांसमुपाचार्यं विद्युद्विद्यां पचार्यं शरीरात्मपुष्टिकरानोपाधिसमूहान् धनस-
मुदायांश्च संगृह्य वैद्यकविद्यानुसारेण सर्वानन्दा भोक्तव्याः ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे (-सोम) पदार्थ विद्या को जानने वा (देव) दिव्यगुणसंपन्न
जगदीश्वर ! विद्वन् ! विद्युद्वा जिससे (ते) आप वा इस विद्युत् का सामर्थ्य (अंशु-
रंशुः) अवयव २ मंजूर को (आप्यायताम्) रत्ना से बढ़ा अथवा बढ़ाती है । (इन्द्रः)
जो आप वा विजली (एकधनविदे) अर्थात् धर्मविज्ञान से धनको प्राप्त होने वाले
(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त नेरे लिये (आप्यायताम्) बढ़ावे वा बढ़ाती है । (आ-
प्यायस्व) वृद्धियुक्त कीजिये वा करती है । वह आप विजली आदि पदार्थ के ठीकर
अर्थों की प्राप्ति को (सन्न्या) प्राप्ति कराने वाली (मेधया) प्रज्ञा से (अस्मान्)
हम (सखीन्) सब के मित्रों को (आप्यायस्व) बढ़ाये वा बढ़ावें जिससे
(स्तस्ति) मुख सदा बढ़ता रहे (सोम) हे पदार्थविद्या को जानने वाले ईश्वर वा
विद्वन् ! आप की शिक्षा वा विजली की विद्या से युक्त होकर मैं (सुत्याम्) उत्तम २
उत्पन्न करने वाली क्रिया में कुशल होके (इमे) सिद्धि की इच्छा वा अन्न आदि
(भंगाय) ऐश्वर्य के लिये (एष्टा) अभीष्ट सुखों को प्राप्त कराने वाले
(रायः) धनसमूहों को (अशीय) प्राप्त होऊं । और (ऋतवादिभ्यः) सत्यवादी
विद्वानों को यह धन देके सत्य विद्या और (धावापृथिवीभ्याम्) प्रकाश वा भूमि
॥ (ऋतम्) अन्न को प्राप्त होऊं ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेपालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की
उपासना, विद्वान् की सेवा और विद्युत् विद्या का प्रचार करके शरीर और आत्मा को
पुष्ट करने वाली ओपधियों और अनेक प्रकार के धनों का ग्रहण करके चिकित्सा शास्त्र
के अनुसार सब आनन्दों को भोगें ॥ ७ ॥

यात इत्यस्य गोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । पूर्वस्थ विराडर्षी
वृद्धती उन्दः । यात इति द्वितीयस्य निचृदार्पा वृद्धती उन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सा विद्युत् कीदृशीत्युपदिश्यते ॥

फिर यह विजली कैसी है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

या तेऽअग्नेऽयः श्रया तनूर्वर्षि'ष्ठा ग-
 ह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्वेषं
 वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ या तेऽअग्ने
 रजःश्रया तनूर्वर्षि'ष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं-
 वचोऽअपावधीत्वेषं वचोऽअपावधी
 त् स्वाहा ॥ या तेऽअग्ने हरिश्रया
 तनूर्वर्षि'ष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअ-
 पावधीत्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ वा-

या । अग्ने । ते । अयः । शयेत्ययः श्रया । तनूः ।
 वर्षि'ष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेत्येति गह्वरेऽस्था । उग्रम् ।
 वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अव-
 धीत् । स्वाहा । या । ते । अग्ने । रजः शयेति रजः श्रया ।
 तनूः । वर्षि'ष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेत्येति गह्वरेऽस्था ।
 उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप ।
 अवधीत् । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(या) वक्ष्यमाणा (ते) अस्याः (अग्ने) विद्युतः
 (अयःशया) याऽयस्सु सुवर्णादिषु शेते सा । अयइति द्विरयनामसु पठितम्
 निघ० १ । २ । (तनूः) व्याप्त विस्तृत शरीरम् । (वार्षिष्ठा) अतिशम् ।
 येन वृद्धा (गह्वरेष्ठा) गह्वरे गह्वरे गभीर आभ्यन्तरे तिष्ठतीति (उग्रम्)
 कूर भयङ्करम् (वचः) वचनम् (अप) व्यपेत्येतस्य प्रातिलोभ्यम् निरु०
 १ । ३ । (अवधीत्) हन्ति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लुङ् । (त्वेषम्) प्रदीप्तम्
 (वचः) परिभाषणम् (अप) पृथक् करणे (अवधीत्) हन्ति । (स्वाहा)
 मुहुत हविरश्चम् (या) (ते) (अग्ने) (रजःशया) या रजःसु सू
 र्यादिलोकेषु शेते सा (तनूः) व्याप्तिः (वार्षिष्ठा) (गह्वरेष्ठा) (उग्रम्)
 दुःसहम् (वचः) परिभाषणम् (अप) पृथक् करणे (अवधीत्)
 (त्वेषम्) प्रकाशितम् (वचः) वचनम् । (अप) पृथक् करणे । (अवधी
 त्) हन्ति । (स्वाहा) मुहुता वाचम् । अय मन्त्रः । शत० । ३।३।५।७३—२५
 व्याख्यात ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या श्य या तेऽग्नेऽस्या विद्युवो वार्षिष्ठा गह्वरेष्ठा तनू
 कग्र वचोऽपावधीदपहन्ति त्वेष वचः स्वाहा मुहुत हविरश्च चापावधीत् । या ते
 ऽग्नेऽस्याविद्युतो वार्षिष्ठा गह्वरेष्ठा रजःशया तनूग्र वचोऽपावधीत्त्वेष वचः स्वाहा
 मुहुता वाच चापावधीद्वान्ति ता सम्यग् विदित्वोपकुरुत ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्याविद्युतो या व्याप्तिर्भूर्भूर्तद्रव्यस्था वचते तां युक्तया
 सम्यग् विदित्वोपसम्प्राप्य सर्वाणि दुःखान्यपहन्तव्यानि ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो तुम को (या) जो (ते) इस (अग्ने) रि
 जली रूप अग्नि को (अय शया) सुवर्णादि में सोने (वार्षिष्ठा) अत्यन्त

बड़ा (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में रहने वाला (तनूः) शरीर (उग्रम्) क्रूर भय-
 र (वचः) वचन को (अपावधीत्) नष्ट करता और (त्वेपम्) प्रदीप्त
 (वचः) शब्द वा (स्वाहा) उत्तमता से हवन किये हुए अन्न को (अपावधीत्)
 दूर करता और जो (ते) इम (अग्ने) विजलीरूप अग्नि का (वर्षिष्ठा) अ-
 त्यन्त विन्तीर्ण (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में स्थित होने (रजःशया) लोकों में सीने
 वाला (तनूः) शरीर (उग्रम्) क्रूर (वचः) कथन को (अपावधीत्) नष्ट करता है
 (त्वेपम्) प्रदीप्त (वचः) कथन वा (स्वाहा) उत्तम वाणी को (अपावधीत्) नष्ट
 करता है उसको जान के उससे कार्य लेना चाहिये ॥ = ॥

भाष्यार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सब स्थूल और सूक्ष्म पदार्थों में रह-
 ने वाली जो विजली की व्याप्ति है उसको अच्छे प्रकार जानकर उपयुक्त करके सब दुःखों
 का नाश करें ॥ = ॥

तप्तायनीत्यस्य गोतममपिः । अग्निर्देवता । प्रथमस्य भुरिगार्थी गायत्री छन्दः ।

पङ्क्तः स्वरः । विदेदग्निर्नित्यस्य भुरिगवाक्षी बृहती छन्दः । मध्यमः

स्वरः । नाम्नेहीत्यस्य निचृद्वाक्षी जगती छन्दः । निपादः

स्वरः । अनुत्वेत्यस्य याजुष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ किमर्थोऽग्न्यादिना यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

और किस लिये अग्नि आदि से यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये इस
 विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

तप्तायनी मेऽसि धित्तार्यनी
 मेऽस्यव'तान्मा नायितादव'तान्मा
 व्वयथि'तात् । विदेदग्निर्नभो'ना-
 मार'नेऽअङ्गिर आयु'ना नाम्ने
 ह्रियोऽस्यां पृथि'व्यामसि यत्तेनाधृष्ट-
 नास' यजिय' तेन त्वा दधे विदेद-

गिन्नर्नभोनामाग्ने अङ्गिर आयु-
 ना नाम्नेहि योद्वितीयं स्यास्पृथिव्या-
 मसि यत्तेऽनाधृष्टनामं यज्ञियन्तेन त्वा
 दधे विदेदङ्गिन्नर्नभो नामाग्नेऽङ्गि-
 र आयुना नाम्नेहि यस्तृतीयं स्या-
 स्पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टनामं यज्ञिय
 न्तेन त्वा दधे ॥ अनु त्वादेवर्वीतये ॥ ४॥

तृप्तायनीति तप्तऽअयनी । मे । अ.सि । वित्तायनीति
 वित्तऽअयनी । मे । अ.सि । अर्वतात् । मा । नायितात् ।
 अर्वतात् । मा । व्ययितात् । विदेत् । अग्निः । नभः ।
 नाम् । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ ।
 इहि । यः । अस्याम् । पुथिष्याम् । असि । यत् । तेन ।
 अनाधृष्टम् । नामं । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ ।
 दधे । विदेत् । अग्निः । नभः । नाम् । अग्ने । अङ्गिरः ।

आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः । द्वितीयस्याम् ।
 पृथिव्याम् । असिं । यत् । ते । अनाधृष्टम् । नाम्
 यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । विदेत् । अग्निः ॥
 नभः । नाम् । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ ।
 इहि । यः । तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । असिं । यत् ।
 ते । अनाधृष्टम् । नाम् । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ ।
 दधे । अनु । त्वा । देववीतयऽइतिदेववीतये ॥६॥

पदार्थः— (तप्तायनी) तप्तानि स्थापनीयानि वस्तून्धयन यस्या
 विद्युतः सा (मे) मम (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः (वित्तायनी)
 या वित्तानां भोगानां प्रतीतानां पदार्थानामयनी प्रापिका सा । विज्ञोभोगमत्य-
 ययोः अ० ८ । २ । ५८ अनेन वित्तशब्दः प्रतीतार्थे भोगार्थे च निपातितः ।
 (मे) मम (असि) अस्ति (अवतात्) रक्षति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लोट् ।
 (मा) माम् (नायितात्) ऐश्वर्यात् (अवतात्) रक्षति । (मा) माम्
 (व्यथितात्) मयात्सचलनात् (विदेत्) विजानीयात् (नभः) जल
 प्रकाश वा । नभ इतिजलनामसु पाठितम् नियं० १ । १२ सागराणामसु च ।
 नियं० १ । ८ (नाम)भसिद्धम् (अग्ने)जठरस्थः (अङ्गिरः)अङ्गानांरसः । (आयुना)

जीवनेन प्रापकत्वेन वा (नाम्ना) प्रसिद्ध्या (आ) समतात् (इहि)
 एति (यः) अग्निः (अस्याम्) प्रत्यक्षाद्याम् (पृथिव्याम्) भूमौ
 (असि) वर्त्तते (यत्) यादृशम् (ते) (अस्य) (अनाधृष्टम्) यत्तम-
 न्नात्र धृष्यते तत्तेजः (नाम) प्रसिद्धम् । (यज्ञियम्) यज्ञाद्गसमूहानिष्यादकम्
 (तेन) पूर्वोक्तेन (त्वा) तम् (आ) अभितः (दधे) धरामि (वि-
 देत्) प्राप्नुयात् (अग्निः) भौतिकः (नभः) अन्तरिक्षस्थं जलम् (नाम)
 प्रसिद्धम् (अग्ने) प्रसिद्धोऽग्निः (अङ्गिरः) अद्गारस्थः (आयुना)
 प्रापकत्वेन (नाम्ना) प्रसिद्ध्या (आ) अभितः (इहि) प्राप्नुहि
 (यः) (द्वितीयस्याम्) अस्यां भिन्नायाम् (पृथिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ
 (असि) अस्ति (यत्) येन (ते) (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुणसहितम्
 (नाम) प्रसिद्धम् (यज्ञियम्) यज्ञसंबन्धि (तेन) (त्वा) तम्
 (आ) अभितः (दधे) धरामि (विदेत्) प्राप्नुयात् (अग्निः) सूर्य-
 स्थः (नभः) अवकाशम् (नाम) प्रसिद्धम् (अग्ने) सूर्यरूपः (अ-
 ङ्गिरः) अश्विना (आयुना) (नाम्ना) (आ) (इहि) उक्तार्थेषु (यः)
 अग्निः (तृतीयस्याम्) तृतीयकक्षायां वर्त्तमानायाम् (पृथिव्याम्) भूमौ
 (असि) वर्त्तते (यत्) येन (ते) (अनाधृष्टम्) प्रौढम् (नाम)
 प्रसिद्धम् (यज्ञियम्) शिन्धुविधाययज्ञसंबन्धि (तेन) (त्वा) तम् (आ)
 अभितः (दधे) स्वीकरोमि (अनु) आनुकूल्ये (त्वा) तम् (देव
 वांतेय) देवानां दिव्यानां गुणानां भोगानां वा प्राप्तये ॥ अयं मन्त्रः शत० ३ ।
 ४ । १ । २७—३२ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे विद्याजिघृक्षो ! यथाऽहं तेन यद्या तस्मान्यन्यस्यस्ति विज्ञायनी
 विद्युदस्यस्ति त्वा तां वेदिं तथा त्वामेतेनैतद्विद्यां मे मम सकाशादेहि प्राप्नुहि
 यथाऽयं मुसेवितः सविता नभो जलं प्रकाशं वा प्रयच्छन् मा मां व्याधितादवता-

आयिताद्यावतात्तथा त्वया सेवितः संस्त्वामपिरक्षेत् तथाऽह तेन । योऽग्नेऽङ्गि
रोऽग्निरायुना नाम्नाऽस्या पृथिव्यां नाम प्रसिद्धोऽस्ति त्वा तं देवरीतये निजा
नामि तथैतेनैव त्वमपि मे मम सकाशादेहि सजानीहि यथाऽह तेन नाम्ना यद
नाभृष्ट यद्विय नाम तेज आदधे तथा तेन त्वा तं त्वमेतेनैवमस्मानन्वेहि सर्वो
जनश्चानुविदेत् । यथाऽहं तेन योऽग्निर्वितीयस्यां पृथिव्यामग्नेऽङ्गिर आयुना
नाम्ना नामासि वर्चते यो नभः सुखं प्रयच्छति त्वा तं समयोजयामि तथैतेन त्वैन
त्वमेहि सर्वो जनश्चानुविदेत् । यथाऽह तेन यद्येनाभृष्ट यद्वियं नाम तेजोऽस्मै त्वा-
ऽऽदधे तथा त्वमेतेन नाम्ना त्वामेहि सर्वो जनश्चानुविदेत् । यथाऽह तेन योऽग्नि-
रायुना नाम्ना तृतीयस्यां पृथिव्यामग्नेऽङ्गिरः सूर्यरूपेण नामासि वर्चते यो नभो-
ज्वकाश द्योतयति त्वा तं जानामि तथैनमेतस्मै त्वमेहि सर्वो जनोऽपि विदेत् ॥ ९ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्काराः । यः प्रसिद्धसूर्यविद्युद्रूपेण
त्रिविधोऽग्निः सर्वेषु लोकेषु वाच्याभ्यन्तरतो वर्चते तं विदित्वा विज्ञाप्य च
सर्वैर्गन्तुष्यैः सर्वकार्प्यसिद्धिं सम्पादनीया ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे विद्या के ग्रहण करनेवाले विद्वान् ! जैसे मैं (यत्) जो
(तत्तायनी) स्थापनीय वस्तुओं के स्थान वाली विद्युत् ज्वाला (असि) है । वा जो
(विद्यायनी) भोग्य ॥ प्रतीत पदार्थों को प्राप्त करने वाली बिजली (असि) है
(त्वा) उसही विद्या को जानना हूँ वैसे तूभी इसको (मे) मुझसे (एहि) प्राप्त
हो । जैसे यह (यत्) जो (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि (नभः) जन वा प्रकाश को
प्राप्त कराता हुआ (मा) मुझको (न्यायितात्) भय से (अवतात्) रक्षा करता
वा (नाधितान) पेर्य से (अवतात्) रक्षा करता है वैसे तू भी मेरे भय से भयान किया हुआ
यह तेरी भी रक्षा करेगा । जैसे मैं (तेन) उस साधन से जो (अग्ने) जाटल रूप
(अङ्गिरः) अद्वैत में रहने वाला अग्नि (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से
(अस्यान्) इस (पृथिव्यान्) पृथिवी में (नाम) प्रसिद्ध है (त्वा) उसको जानता

हूँ वैसे तूभी इसको (मे) मुझसे (ऐहि) अच्छे प्रकार जान ।
जैसे मैं (तेन) उस ज्ञान से (यत्) जो (अनाधृष्टम्) नहीं
नष्ट होने योग्य (यज्ञियम्) यज्ञाङ्ग समूह (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा)
उसको (देववीतये) दिव्यगुणों की प्राप्ति के लिये (त्वा) उस यज्ञ को (आदधे)
धारण करता हूँ वैसे तू उससे इसको उत्तम गुणों की प्राप्ति के लिये धारण कर और
वैसे सब मनुष्य भी उससे इसको (विदेत्) प्राप्त हों । जैसे मैं (तेन) जो (द्विती-
यस्याम्) दूसरी (पृथिव्याम्) भूमि में (अग्ने) (अद्भिरः) अगारों में रहने
वाला अग्नि (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से (नाम) प्रसिद्ध है वा
(यः) जो (नभः) सुख को देता है (तेन) (त्वा) उससे उसको प्राप्त हुआ
हूँ वैसे तू उससे इसको (ऐहि) जान और सब मनुष्य भी उससे इस को (विदेत्)
प्राप्त हों । जैसे मैं (तेन) पुरुषार्थ से जो (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुण सहित (य-
ज्ञियम्) यज्ञ सम्बन्धि (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा) उसे भोगों की प्राप्ति के लिये
(आदधे) धारण करता हूँ तथा तू उस के लिये धारण कर और सब मनुष्य भी (वि-
देत्) धारण करें । जैसे मैं (तेन) उस क्रियाकौशल से जो (अग्निः) अग्नि (आ-
युना) जीवन वा प्रसिद्धि से (अद्भिरः) अगों का सूर्यरूप से पोषण करता हुआ
(नाम) प्रसिद्ध है वा जो (नभः) आकाश को प्रकाशित करता है (त्वा) उस
को धारण करता हूँ वैसे तू उसको धारण कर वा सब लोग भी (अनुविदेत्) उस को
ठाक २ जान के कार्य सिद्ध करें । जैसे मैं (तेन) इन्धनादि सामग्री से जो (अ-
नाधृष्टम्) प्रगल्भ सहित (यज्ञियम्) शिल्पविद्यासम्बन्धि (नाम) प्रसिद्ध तेज है
(त्वा) उसको विद्वानों की प्राप्ति के लिये (आदधे) धारण करता हूँ वैसे तू उस से
उस की प्राप्ति के लिये (अन्वोह) खोज कर और सब मनुष्य भी विद्या से सप्रयोग करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वानरुलोपमालङ्कार है । जो प्रसिद्ध सूर्य भिजलों
रूप से तीन प्रकार का अग्नि सब लोगों में बाहर भीतर रहने वाला है उसको जान
और जनाकर सब मनुष्यों को कार्यसिद्धि का सम्पादन करना कराना चादिये ॥ ६ ॥

सिध्दसत्यस्य गोतमश्चापि । वाग्देवता । ब्राह्म्युष्णिक्छन्दः ।

अपमः स्वरः ॥

अथ सर्वासां विद्वानां मुख्यसाधिकाया वाचो

गुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में सबविद्याओं की मुख्य सिद्धि करने वाली वाणी के गुणों का उपदेश किया है ॥

सि॒ध्द॒स्य॒सि सप॒त्नस॒।ही दे॒वेभ्यः॑
कल्प॒स्व सि॒ध्द॒स्य॒सि सप॒त्नस॒।ही दे॒-
वेभ्यः॑ । शु॒न्धस्व॒ सि॒ध्द॒स्य॒सि सप॒त्न-
स॒।ही दे॒वेभ्यः॑ शु॒भस्व ॥ १० ॥

सि॒ध्द॒ही । अ॒सि । स॒प॒त्नस॒ही इति॑ सप॒त्नस॒ही । दे॒-
वेभ्यः॑ । कल्प॒स्व । सि॒ध्द॒ही । अ॒सि । स॒प॒त्नस॒ही इति॑ स॒-
प॒त्नस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒न्धस्व॒ । सि॒ध्द॒ही । अ॒सि । स॒-
प॒त्नस॒ही इति॑ सप॒त्नस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒भस्व ॥ १० ॥

पदार्थः—(सि॒ध्द॒ही) हिनस्तिदोषान्यथा यदा सिद्धचस्युच्चारयति
यथा वाचा सा । हिंसते सिंहे इति हयवराहोति ग्यारूपान्ने महाभाष्यकारोक्तिः ।
सिच्येःसंज्ञायां हनुमीकरच उ० ५।६२ अनेन कपत्ययो हकारादेशो नुमागमश्च ।
अत्र सर्वत्र गौराधाकृतिगणान्तर्गतत्वान्जीप् (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (सप॒त्नस॒ही) यथा सपत्नान् शत्रून् सहन्ते सा (दे॒वेभ्यः)
दिव्यगुणैर्म्यो विद्यां चिकीर्षुभ्यः गूरीरेभ्यः (कल्प॒स्व)
अध्यापनोपदेशाभ्यां समर्पय । (सि॒ध्द॒ही) अविद्या विनाशिका

(असि) अस्ति (सपत्नसाही) यया सपत्नान् टापान् सहन्ते मृष्यन्ति दूरीकुर्वन्ति सा (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्य (शुन्धस्व) शोधय (सिंही) दुष्ट-शीलविनाशिनी (असि) अस्ति । (सहत्नसाही) यया सपत्नान् दुष्टानि शीलानि सहन्ते सा (देवेभ्यः) सुशीलेभ्यो विद्वद्भ्य (शुम्भस्व) शोभायुक्तान् कुरु । अयं मन्त्रः शत० ३ । ४ । १ । ३३ । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वत्स्व या सपत्नसाही सिंही प्रागस्ति ता देवेभ्यः कल्पस्व या सपत्नसाही सिंही वागस्ति ता देवेभ्यः शुन्धस्व या सपत्नसाही सिंही वागस्ति ता देवेभ्यः शुम्भस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—त्रिविधा खलु वाग् भवति शिष्याविद्यासंस्कृता सत्यभाषणा मधुरा चैषा मनुष्यैः सर्वदा स्वीकार्या ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य तू जो (सपत्नसाही) जिस से शत्रुओं को सहन करते हैं वह (देवेभ्यः) उत्तम गुण शूर वीरों के लिये (कल्पस्व) पढ़ा और उपदेश करके प्रसन्न कर (सिंही) जो दोषों को नष्ट करने वा शत्रुओं का उच्चारण करने वाली बाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) विद्वान् दिव्यगुण वा विद्या की इच्छा वाले मनुष्यों के लिये (शुन्धस्व) शुद्धता से प्रकाशित कर । जो (सपत्नसाही) दोषों को हनन वा (सिंही) अविद्या के नाश करने वाली बाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) धार्मिकों के लिये (शुम्भस्व) शुद्ध कर और जो (सपत्नसाही) दुष्ट स्वभाव और (सिंही) दुष्ट दोषों को नाश करने वाली बाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) सुशील विद्वानों के लिये (शुम्भस्व) शोभा युक्त कर ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को अति उचित है कि जो इस ससार में तीन प्रकार की बाणी होती है अर्थात् एक शिक्षा विद्या से सस्कार की हुई, दूसरी सत्यभाषण युक्त और तीसरी मधुरगुणसहित, उन का स्वीकार करें ॥ १० ॥

इन्द्रयोपस्तेत्यस्य गोतमश्रुणिः । वाग्देवना । निवृद्धाक्षीत्रिप्रपन्नन्दः ।
धेनुतः स्वरः ॥

पुनः स सा कीदृपीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा और कैसी है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रघोषंस्त्वा वसुभिः पुरस्ता-
त्पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु
मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणातः पातु
विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पात्व-
दमहन्तप्तं वावहिर्द्धा यज्ञानिः सृ-
जामि ॥ ११ ॥

इन्द्रघोषंस्त्वा इन्द्रघोषः । त्वा । वसुभिरिति वसुभिः ।
पुरस्तात् । पातु । प्रचेता इति प्रचेताः । रुद्रैः । पश्चा-
त् । मनोजवा इति मनःजवाः । पितृभिरिति पितृभिः ।
दक्षिणातः । पातु । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । आदि-
त्यैः । उत्तरतः । पातु । इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः ।
वहिर्द्धेति वहिःस्था । यज्ञानि । निः । सृजामि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(इन्द्रघोषः) इन्द्रस्य परमेश्वरस्य वेदाभ्याया विपुतो

वा घोषो विविशशब्दार्थसंबन्धो यस्य यस्या वा स सा वा, वाक्
घोषइति बाह्नामसु पठितम् निघं० १ । ११ । (त्वा) त्वाम् तां वाचं वा
(वमुभिः) अग्न्यादिभिः कृतचतुर्विंशतिवर्षमक्षचर्यैः सह वर्त्तमाना (पु-
रस्तात्) पूर्वस्मात् (पातु) रक्षतु । (प्रचेताः) या प्रकृष्टनिष्ठाना यया प्रकृ-
ष्टतया चेतन्ति संजानन्ति सा (त्वा) त्वां तां वा (रुद्रैः) या प्राणैः
कृतचतुश्चत्वारिंशद्वर्षमक्षचर्यैः सह वा वर्त्तते स सा वा (पश्चात्) पश्चिमदेशात्
(पातु) पालयतु । (मनोजवाः) मनोजवज्जो वेगो यस्य यस्याः स सा
वा (त्वा) त्वां तां वा (पितृभिः) ज्ञानिभिर्भृतुभिर्वा । ते वा एत ऋतवः ।
शत० २ । १ । ३ । २ अनेन पितृशब्दादृतवोऽपि गृह्यन्ते । पितर इति पदनामसु
पठितम् निघं० ५ । ५ अनेन ज्ञानवन्तो मनुष्या गृह्यन्ते (दक्षिणतः) दक्षि-
णदेशान् (पातु) रक्षतु । (विश्वकर्मा) विरवानि सर्वाणि कर्माणि यस्या यस्य
वा सा वारुस विद्वान् वा (त्वा) त्वां तां वा (आदित्यैः) संवत्सरस्य मासैः कृता-
ष्टाचत्वारिंशद्वर्षमक्षचर्यैः सह वा वर्त्तमाना (उत्तरतः)-उत्तरस्माद्देशात् ।
(इदम्) अन्तःस्थमुदकम् । इदमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ ।
(अहम्) तप्तम् धर्मणाध्ययनाध्यापनश्रेयेण वा संतप्तम् (वाः) व. ह्यमुदकम्
वा, इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ । (बहिर्धा) या बहिर्बाह्ये देशे
धरति शब्दान् सा (यज्ञात्) अध्ययनाध्यापनाद्योमलक्षणाद्वा (निः) नि-
तराम् (सृजामि) संपद्ये प्रसिपामि वा । अय मन्त्रः । शत० ३ । ४ । २ ।
४—८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा प्रचेता इन्द्रोपो विश्वकर्माहं पश्चादिदमन्त-
स्थमुदकं तप्तं बहिर्धा वर्त्तमानं शीतलं या उदकं च निःसृजामि, तथा यां वमुभिः
सह वर्त्तमानेन्द्रोपो वागस्ति तां पुरस्ताद्वसामि-तथा भक्षानपि पातु । या रुद्रैः

सह वर्त्तमाना प्रचेता वागस्ति तां पश्चात्पालयामि तथा भवानपि पातु । या पितृभिः सह वर्त्तमाना मनोजवा वागस्ति तां दक्षिणतोऽवामि तथा भवानपि पातु । या आदित्यैः सह वर्त्तमाना वागस्ति तामुत्तरतो रक्षामि तथा भवानपि पातु ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकल्लोपमालङ्काराः । मनुष्यैर्वसुरुद्रादिसापितृभिः सेवितां यज्ञाधिकृता वाचपदकं च विद्यमा सत्क्रियया सह सेवित्वा शुद्धां निर्मलं च सततं भावनीयम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्यो ! जैसे (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान युक्त (इन्द्रघोषः) परमात्मा वेदविद्या और मिजली का घोष अर्थात् शब्द अर्थ और सम्बन्धों के बोधवाला (विश्वकर्मा) सब कर्मवाला मैं (यज्ञात्) पढ़ना पढ़ाना वा होम रूप यज्ञ से (इदम्) आभ्यन्तर में रहनेवाले (तसम्) तस जल (वहिर्धा) बाहर धारण होने वाले शीतल (वाः) जल को (नि मृजामि) संपादन करता वा निक्षेप करता हूँ वैसे आप भी क्रीजिये । जो (वसुभिः) अग्नि आदि पदार्थ वा चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए मनुष्यों के साथ वर्त्तमान (इन्द्रघोषः) परमेश्वर जीव मिजली के अनेक शब्द सम्बन्धी बाणी है उसकी (पुरस्तात्) पूर्वदेश से जैसे मैं रक्षा करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करो जो (रुद्रैः) प्राण वा चवालीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान करानेवाली बाणी है उसकी (पश्चात्) पश्चिम देश से रक्षा करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें । जो (पितृभिः) ज्ञानी वा ऋतुओं के साथ वर्त्तमान (मनोजवाः) मन के समान वेगवाली बाणी है उसका (दक्षिणतः) दक्षिण देश से पालन करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें । जो (आदित्यैः) बारह महीनों वा अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान (विश्वकर्मा) सब कर्मयुक्तबाणी है उसकी (उत्तरतः) उत्तर देश से पालन करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाच० है । मनुष्यों को योग्य है कि जो वसुरुद्र आदित्य और पितरों से सेवन किई हुई वा यज्ञ को मित्र करने वाली बाणी वा जल

वनिः । रायस्पोषवन्निरिति रायस्पोषवनिः । स्वाहा ।
 सिंही । असि । आ । वह । देवान् । यजमानाय ।
 स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥ १२ ॥

पदार्थः— (सिंही) अविद्याहन्त्री (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
 व्यत्ययः । (स्वाहा) वाक् (सिंही) कूरत्वादिदोषनाशिका (असि)
 अस्ति । (आदित्यवनिः) या आदित्यान्मासान्वनति संभजति सा (स्वाहा)
 ज्योतिःशास्त्रसंस्कारयुक्ता वाणी (सिंही) बलेन जाह्न्यत्वचिनाशिनी
 (असि) अस्ति । (ब्रह्मवनिः) यया ब्रह्मविदो मनुष्या ब्रह्म परमात्मानं वेदं
 वा वनन्ति संभजन्ति सा । (क्षत्रवनिः) यया क्षत्रं राज्यं धनुर्विद्यां शूरवीरान्पु
 रुषान्वा वनन्ति संभजन्ति सा । (स्वाहा) अध्ययनोन्ध्यापनराजव्यवहारकुशला
 वाक् । (सिंही) चोरदस्त्वन्ध्यापनप्रलपकारिणी (असि) अस्ति । (सुप्रजाव-
 निः) यया शोभनाः प्रजा वनति संभजति सा । (रायस्पोषवनिः) यया रायो
 विद्याधनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनति संभजति सा (स्वाहा) व्यवहारेण धनप्रा-
 पिका (सिंही) सर्वदुःखप्रणाशिका (असि) अस्ति । (आ) समन्तात् ।
 (वह) वहति प्रापयति (देवान्) विदुषो दिव्यगुणानृतृन्भोगान्वा । (यजमा-
 नाय) यजति विदुषः पूजति सङ्गुणान् संगच्छते ददाति वा तस्मै (स्वाहा)
 दिव्याविद्यासंपन्ना (भूतेभ्यः) मनुष्यादिप्राणिभ्यः । अर्थं यन्त्रः । १३८ १
 ४ । २ १११-१३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्ययः— अहं याऽऽदित्यवनिः सिंही स्वाहांस्पस्ति या ब्रह्मवनिः

सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या क्षत्रवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या रायस्पोषवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या मुप्रजावनिः सिंही स्वाहा या यजमानाय देवानां बह्वं प्रापयति तां भूतेभ्यो यज्ञाग्निः सृजामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् (यज्ञात्) (निः) (सृजामि) इति पदत्रयमनुवर्तते मनुष्यैरभ्ययनादिनेहस्तक्षणां वेदादिवार्षीं प्राप्यैतां सर्वेभ्यो मनुष्येभ्योऽध्याप्यानन्दयितव्या ॥ १२ ॥

पदार्थः—मैं जो (आदित्यवनिः) मासों का सेवन और (सिंही) क्रूरत्व आदि दोषों को नाश करनेवाली (स्वाहा) ज्योतिः शास्त्र से संस्कार युक्त वाणी (असि) है, जो (ब्रह्मवनिः) परमात्मा वेद और वेद के जानने वाले मनुष्यों के सेवन और (सिंही) बल से जाड्यपन को दूर करनेवाली (स्वाहा) पढ़ने पढ़ाने व्यवहार युक्तवाणी (असि) है, जो (क्षत्रवनिः) राज्य धनुर्बिद्या और गुरवीरों का सेवन और (सिंही) चोर डाकू अन्याय को नाश करनेवाली (स्वाहा) राज्य व्यवहार में कुशल वाणी (असि) है, जो (रायस्पोषवनिः) विद्या धन की पुष्टि का सेवन और (सिंही) अविद्या को दूर करने वाली (स्वाहा) वाणी (असि) है, जो (मुप्रजावनिः) उत्तम प्रजा का सेवन और (सिंही) सब दुष्टों का नाश और (स्वाहा) व्यवहार से धन को प्राप्त कराने वाली वाणी (अमि) है और जो (यजमानाय) विद्वानों के पूजन करने वाले यजमान के लिये (स्वाहा) दिव्य विद्या संपन्न वाणी (देवान्) विद्वान् दिव्यगुण वा भोगों को (आवह) प्राप्त करती है (त्वा) उसको (भूतेभ्यः) सब प्राणियों के लिये (यज्ञान्) यज्ञ से (निःसृजामि) संपादन करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (यज्ञात्) (निः) (सृजामि) इन तीन पदों की अनुवृत्ति है । मनुष्यों को उचित है कि पढ़ना पढ़ाना आदि से इसप्रकार सत्संग युक्त वाणी प्राप्त कर इमे सब मनुष्यों को परांकर सदा आनन्द में रहें ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसीत्यस्य गोतमश्चापिः । यज्ञोदेवता ।

धुरिगार्प्यनुष्टुप्छन्दः । गांवारः स्वरः ॥

पुनरयं यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीन्द्रं ह ध्रुवक्षिद-
स्य अन्तरिक्षन्दं हाच्युतक्षिदसि दि-
वन्दं हाग्नोः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । दृं ह । ध्रुवक्षिदिति
ध्रुवक्षित् । असि । अन्तरिक्षम् । दृं ह । अच्युत-
क्षिदित्यच्युतक्षित् । असि । दिवम् । दृं ह ।
अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ध्रुवः) निश्चलः (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(पृथिवीम्) भूमिं तत्स्यं पदार्थसमूहं वा (दृं ह) वर्धय । (ध्रुवक्षिन्) यो
ध्रुवाणि सुरानि शास्त्राणि वा क्षिपति निवासयति सः (असि) अस्ति ।
(अन्तरिक्षम्) आकाशस्यं पदार्थसमूहं (दृं ह) वर्धय । (अच्युतक्षिन्)
योऽन्युताप्राशरहितान्पदार्थान् क्षिपति निवासयति सः (असि) अस्ति । (दिवम्)

विद्यादिप्रकाशम् (दृष्टेः) वर्धय । (अग्नेः) विद्युदादेः (पुरीषम्) पशू-
नां प्रपूर्तिकरं साधनम् पुरीष्योऽसि पशव्योऽसि । शत० । ६ । ३ । ३ । १८ ।
(असि) अस्ति । अथ मन्त्रः । शत० ३ । ४ । २ । १४ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यो यज्ञो ध्रुवोऽस्यस्ति पृथिवीं वर्धयति तत्त्वं दृढं
यो ध्रुवोऽस्यस्ति अन्तरिक्षमाकाशस्थान्यदार्थान्योपयति तत्त्वं दृढं योऽच्युतक्षि-
प्तस्ति दिवं प्रकाशयति तत्त्वं दृढं योऽग्नेः पुरीषमस्यस्ति तत्त्वं मनुतिष्ठ ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्याक्रियासिद्धं त्रैलोक्यस्य पदार्थोपपन्नं विद्याक्रियाम
यं पश्यन्नुपेक्षाय सुखीयतव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो ! जो ब्रह्म (ध्रुवः) निधल (पृथिवीम्) भू-
मि को बढ़ाता (असि) है उसको तुम (दृढ) बढ़ाओ जो (ध्रुवक्षिप्त) निधल
मुख और शालों का निवास कराने वाला (असि) है वा (अन्तरिक्षम्) आ-
काश में रहने वाले पदार्थों को पुष्ट करता है उसको तुम (दृढ) बढ़ाओ जो (अ-
च्युतक्षिप्त) नाश रहित पदार्थों को निवास कराने वाला (असि) है वा (दिवम्)
विद्यादि प्रकार को प्रकाशित करता है उसको तुम (दृढ) बढ़ाओ जो (अग्नेः)
विजली आदि आग्नि वा (पुरीषम्) पशुओं की पूर्ति करने वाला ब्रह्म (अभि) है
उसका अनुष्ठान तुम किया करो ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्या क्रिया से सिद्ध वा त्रिलोकी के
पदार्थों को पुष्ट करने वाले विद्याक्रियामय यज्ञ का अनुष्ठान करके सुखी रहें और सब
को रक्षें ॥ १३ ॥

गुञ्जते मनश्चैतस्य गीतमश्रुपि । सविता देवता ।

स्वरादार्षी जगतीउन्दः । निपादिः स्वरः ॥

अथ योगीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अथ अगले मन्त्र में योगी और ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो वि-
 श्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्म ही
 देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥१४॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः ।
 विप्रस्य । बृहत्तः । विपश्चित इति विपःश्चितः । वि।
 होत्राः । दधे । वयुनाविदिति वयुनऽवित् । एकः । इत् ।
 मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिस्तुतिरिति-
 परिऽस्तुतिः । स्वाहा ॥ १४ ॥

पदार्थः—(युञ्जते) समादधते (मनः) चित्तम् (उत) अपि
 (युञ्जते) स्थिराः कुर्वते । (धियः) बुद्धीः कर्माणि वा (विप्राः) मेधावि-
 नः । विप्रस्य मेधाविनामसु पठितम् । नियं० ३ । १५ । (विप्रस्य) अनन्तप्र-
 क्षारूपेणो नमदाश्वरस्य (बृहत्तः) व्यापकस्य वा (विपश्चितः) अनन्तवि-
 पस्य परमाविष्टो वा (वि) विविचारे (होत्राः) ये जुह्व्याददति वा ते (द-
 धे) धरे टणोमि रूपयामि वा । (वयुनावित्) यो वयुनानि प्रशस्तानि कर्मा-
 णि वेति सः । वयुनमिति प्रशस्तानामसु पठितम् । नियं० ३ । ८ । अथान्ये-
 यामपि ददति इति दीर्घः । (एकः) असहायः (इत्) एत (मही) मही

(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सकललोत्पादकस्य (परिप्लुतिः) परितः सर्वतस्तुयते यथा सा (स्वाहा) सत्यां वाचम् । अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ४ । ३ । ११ । १२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— यथा विहोत्रा विप्राः सन्ति ते या बृहन्नो विप्रस्य विप्रश्चिनः सवितुर्देवस्य यस्य महेश्वरस्य मही परिप्लुतिस्वरूपा स्वाहास्ति तां विज्ञायैः स्मिन्निदेव मनो युञ्जत उतापि विप्रो युञ्जते तथैवैतां विदित्वा स्मिन्वयुना विदेकोऽहं मनो युञ्जे धियं च ॥ १४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । परमेश्वर एव मनो धियश्च समाधाय विदुषां संगेन विद्यां प्राप्यान्वयं एवमेवोपदेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— जैसे जो (विहोत्रा) देने लेने वाले (विप्राः) बुद्धिमान् नुम-
प्य हैं वे जिस (बृहत) सब से बड़े (विप्रस्य) अनन्त ज्ञान कर्म युक्त (विपश्चितः)
सब विद्या सहित (सवितुः) सकल जगत् के उत्पादक (देवस्य) सत्य के प्रकाश करने
वाले महेश्वर की (मही) पड़ी (परिप्लुतिः) सत्य प्रकाश की स्तुति रूप (स्वाहा)
सत्यवाणी को जान उस में (मन) मन को (युञ्जते) युक्त करते हैं (उत) और
(धियः) बुद्धियों को भी (युञ्जते) स्थिर करते हैं जैसे (वयुनवित्) उत्तम कर्मों
को जाननेवाला (एक) सहाय रहित मैं उसको जान उसमें अपना मन और बुद्धि को
(विदधे) सदा निश्चल विधान कर रखता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थ— इस मन्त्र में वाचक लुप्तोपमालङ्कार है। मनुष्यों को उचित है कि परमेश्वर में ही मन बुद्धि को युक्त कर विद्वानों के संग से विद्या को पा सुखी हो अन्य मनुष्यों को भी इसी प्रकार आनन्दित करें ॥ १४ ॥

इदं विष्णुर्देवता ।

भुरिगार्पो गायत्रीद्वन्द्वः । पद्मः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ॥

इदम्विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥

समूढमस्य पाशुरसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे ।

पदम् । समूढमिति समूढम् । अस्य । पाशुरसुरे ।

स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः— (इदम्) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं जगत् (विष्णुः) यो वेवेष्टि
व्याप्नोति चराचरं जगत्स जगदीश्वरः (वि) विविधार्थे (चक्रमे) क्रान्तवान्
निक्षिप्तान् क्राम्यति क्रमिष्यति वा अत्र सामान्येऽर्थे लिट् (त्रेधा) त्रिप्रकारम्
(नि) नितराम् (दधे) । हितवान् दधाति वास्यति वा (पदम्) पद्यते
गम्यते यत्तत् अत्र पद्वर्षे कवियानविति इः प्रत्ययः (समूढम्) सम्पगृह्यते भुमीयते
शरण्यते यत्तत् (अस्य) त्रिविधस्य जगतः (पाशुरे) पशवो रेणवो रज्जांसि
रमन्ते यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्मिन् (स्वाहा) मुहुतं मुहोतीत्यर्थे इयं मन्त्र यास्कयुनि
रेवं व्याख्यातवान् ॥ यद्विद किंच विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निरुते पद त्रेधाभावाय
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोदये विष्णुपदे गयोशंसोर्त्योर्त्येवा-
य समूढमस्य पाशुरेष्वापनेऽन्तरिक्षे पद न दृश्यतेऽपि रोपयार्थेऽस्यात्समूढमस्य
पाशुर इव पद न दृश्यत इति पशवः पार्दः गृह्यत इति या पश्याः शरत इति

वः पार्दः सूर्यन्त इति वा पञ्चाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । निरु०
१२ । १६ । अयं मन्त्रः ३ । ४ । ३ । १३ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—यो विष्णुर्जगदीश्वरो यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष जगद्वर्त्तते त-
त्सर्वं विचक्रमे रचितवान् । त्रेधा निद्रे निद्रात्यस्य त्रिविधस्य जगतः परमा
एवादिरूप स्वाहा सुहुत समूढमदृश्यं पदं पामुरेऽन्तरिक्षे निहितवानस्ति स सर्वः
सुसेवनीयः ॥ १५ ॥

भावार्थः—परमेश्वरेण यत्प्रथमं प्रकाशवत्सूर्यादिद्वितीयमप्रकाशवत्पृथि-
व्यादि प्रसिद्धं जगद्वर्त्तमानं यच्च तृतीयं परमाण्वाद्यदृश्यं सर्वमेतत्कारणावय-
वैरवयित्वाऽन्तरिक्षे स्थापितं तत्रौषध्यादि पृथिव्यामग्न्यादिकं सूर्ये परमाण्वा-
दिकमाकाशे निहितं सर्वमेतत्प्राणानां शिरसि स्थापितवानस्ति । सादृश्या गत्या-
स्तत्र प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्र तद्यद्गायत्रे तद्गायत्रीनाम ॥ शत० १४ ।
७ । १ । ६—७ । अनेन गयशब्देन प्राणानां ग्रहणम् ॥ अत्र महीधरः मनुकति
त्रिविक्रमावतारं कृत्वेत्यादि तद्विशुद्धं सज्जनैर्बोध्यम् ॥ १५ ॥

पदार्थः— (विष्णुः) जो सब जगत् में व्यापक जगदीश्वर जो कुछ यह
जगत् है उसको (विचक्रमे) रचता हुआ । (इदम्) इस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष जगत्
त्रे (त्रेधा) तीन प्रकार का धारण करता है । (अस्य) इस प्रकाशवान् प्रकाश-
रहित और अदृश्य तीन प्रकारके परमाणु आदि रूप (स्वाहा) अच्छे प्रकार देखने
और दिखलाने योग्य जगत् का ग्रहण करता हुआ । (इदम्) इस (समूढम्) अच्छे
प्रकार विचार करके कथन करने योग्य अदृश्य जगत् को (पामुरे) अन्तरिक्ष में स्था-
पित करता है वही सब मनुष्यों को उत्तम रीति से सेवने योग्य है ॥ १५ ॥

भावार्थः— परमेश्वर ने जिस प्रथम प्रकार वाले सूर्यादि, दूसरा प्रकाररहित
पृथिवी आदि और जो तीसरा परमाणु आदि अदृश्य जगत् है उस सबको कारण से
बिना अन्तरिक्ष में स्थापन किया है उनमें से ओषधि आदि पृथिवी में प्रकाश आदि

सूर्य लोक में और परमाणु आदि आकाश और इस सब जगत् को प्राणों के शिर में स्थापित किया है इस लिये हुए रतपथ के प्रमाण से गय शब्द से प्राणों का ग्रहण किया है इस में महीधर जो कहता है त्रिविक्रम अर्थात् वामनावतार को धारण करके जगत् को रचा है यह उसका कहना सर्वथा मिय्या है ॥ १५ ॥

इरावतीत्यस्य वसिष्ठश्चापिः । विष्णुर्देवता स्वराडापी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरसूर्यगुणा उपदिश्यन्ते ।

अगले मात्र में इश्वर और सूर्य के गुणों का उपदेश किया है ॥

इरावती धेनुमती हि भूतसूय
वसिनी मनवे दशस्या । वयस्कन्ना ।
रोदसी विष्णवे ते दाधर्त्य पृथिवीम्-
भितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

इरावतीऽइतिराश्वती । धेनुमतीऽइति धेनुऽमती
हि । भूतम् । सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइति सूयवसिनी
मनवे । दशस्या । वि । अस्कन्नाः । रोदसीऽइति रोद-
सी । विष्णोऽइति विष्णो । एतेऽइत्येते । दाधर्त्य
पृथिवीम् । अभितोः । मयूखैः । स्वाहा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इरावती) इराः प्रशस्तान्यन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा । अत्र

प्रशंसार्थं मतुप् । इरेत्यन्ननामसु पठितम् । निघ० १२ । ७ । (धेनुमती) प्रशस्ता वहवो
धेनवो वाचः पशवो वा सन्त्यस्यां सा । अत्र प्रशंसार्थं भूम्यर्थे च मतुप् (हि)
किल (भूतम्) उत्पन्न सर्वं जगत् (सूर्यवासिनी) ऋद्भि शोभनानि मिश्रितान्य
मिश्रितानि वस्तूनि विद्यन्ते यस्यां सा (मनवे) मन्यते येन ज्ञानेन तस्मै बोधाय
(दशस्या) दशाश्वाचराति तस्मै । अत्र बाहुलकादसुन् स च कित् तत् आचारे
व्यञ्ज । (वि) विशेषार्थे (व्यस्कभ्नाः) प्रतिवन्नासि प्रतिवन्नाति वा (रोदसी)
प्रकाशपृथिवीलोकसमूहौ (विष्णो) सर्वव्यापिन् जगदीश्वर व्यापनशीलः
प्राणो वा (एते) विद्वांसः (दाधर्थ) धरासि धरति वा । दाधार्त्ति० अ० ७ ।
४ । ६५ अनेनाय यद्बलुगन्तो निपातितः (पृथिवीम्) भूमिमन्तारिक्त वा पृथि
वीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् निघ० १ । ३ । (आभितः) सर्वतः (मयूखैः) ज्ञान-
प्रकाशादिगुणै रश्मिभिर्वा । मयूखाश्च रश्मिनामसु पठितम् । निघ० १ । ५ ।
(स्वाहा) वेदवार्णा चक्षुरिन्द्रिय वा । अय मनः । शत० ३ । ४ । ३ । १४
व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विष्णो जगदीश्वर यस्त्व येरावती धेनुमती सूर्यवासिनी

भूमि स्वाहा हि किल वाणी भूतमुत्पन्न सकल जगच्च मयूखैरभितो दाधर्थ धरासि
रोदसी व्यस्कभ्नाः प्रतिवन्नाति तस्मै दशस्याय मनवे वयमेते च सर्वं जगन्नि
वेदयामो निवेदयन्तीत्येक । यो विष्णु प्राणो येरावती धेनुमती सूर्यवासिनी भूमि
र्वाग्वास्ति तां पृथिवीं स्वाहा वागिन्द्रिय च मयूखैरभितो दाधर्थ धरति रोदसी
व्यस्कभ्नाः प्रतिवन्नाति तस्मै दशस्याय मनवे प्राणाय भूत हि किलोत्पन्न सर्व
कार्यं जगत्प्रकाशितु समर्थ प्राण सर्वे विजानीतेति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेपालकारः । यथा सूर्यः स्वकिरणैः स्वकान्तिभिः सर्वं भूम्यादिकं जगत्सस्तभ्याकृष्य धरति तथैव परमेश्वरः प्राणो वा स्वसामर्थ्येन सर्वं प्राणादिकं जगद्राचिन्वा संधार्य व्यवस्थापयति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (विष्णो) सर्वन्यापी जगद्देश्वर जो आप जिस (हरावती) उत्तम अन्न युक्त (धेनुमती) प्रशंसनीय बहुत वाणी युक्त प्रजा वा पशुयुक्त (सूयवसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित वस्तुओं से सहित भूमि वा वाणी (पृथिवीम्) भूमि (हि) निश्चय करके (स्वाहा) वेद वाणी वा (भूतम्) उत्पन्न हुए सब जगत् को (मयूखैः) ज्ञानप्रकाशकादि गुणों से (अभितः) सब ओर से (दार्ध) धारण और (रोदसी) प्रकाश वा पृथिवी लोक का (व्यस्कृन्नाः) सम्यक् तन्मन् करते हो उन (मनवे) विज्ञान युक्त (दरास्या) दशन अर्थात् दातों के बीच में स्थित जिह्वा के समान आचरण करने वाले आप के लिये (एते) ये हम लोग सब जगत् को निवेदन करते हैं ॥ १ ॥ जो (विष्णो) व्यापनशील प्राण जो (हरावती) उत्तम अन्नयुक्त (धेनुमती) पशु सहित (सूयवसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित पदार्थ वाली भूमि वा वाणी है उस (पृथिवीम्) भूमि (स्वाहा) वा इन्द्रिय की (मयूखैः) किरणों अपने बल आदि (अभितः) सब प्रकार (दार्ध) धारण करता वा (रोदसी) प्रकाश भूमि को (व्यस्कृन्नाः) तन्मन् करता है उस (दरास्या) दशन और दान्त के समान आचरण करने वा (मनवे) विज्ञापन युक्त, सूर्य के लिये (भूत हि) निश्चय करके सब जगत् को करने के लिये ईश्वर ने दिया है ऐसा (एते) ये सब हम लोग जानते हैं ॥ २ ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाच० । जैसे सूर्य अपनी किरणों से सब भूमि आदि जगत् को प्रकाश आकर्षण और विभाग करके धारण करता है वैसे ॥ परमेश्वर और प्राण ने अपने सामर्थ्य से सब सूर्य आदि जगत् को धारण करके अच्छे प्रकार स्थापन किया है ॥ १६ ॥

देवश्रुतावित्यस्य वशिष्ठश्रुतिः । विष्णुर्देवता ।
स्वराद् मायो त्रिष्टुब्धन्दः । धरतः स्वरः ॥
पुनस्तौ कोदृशावित्युपदिश्यते ॥

(देवश्रुतौ) विद्वानों से श्रवण किये हुए प्राण अपान वायु (घोषतम्) व्यकरन्द करें और जो (प्राची) प्राप्त करने वा (कल्पयन्तां) सामर्थ्य वाली प्रकाश भूमि (ऊर्ध्वम्) उत्तम गुण युक्त (यज्ञम्) विज्ञान वा शिल्पमय यज्ञ को (मेतम्) जनने रहें (न्यतम्) प्राप्त करें (मा जिह्वरतम्) कुटिल गतिवाले न हों जो (देवी) दिव्यगुण-सम्पन्न (दुर्गे) गृहरूप (स्वम्) अपने (गोष्ठम्) किरण और अवयवों के स्थान के (आवन्दतम्) उपदेश निमित्तकं हों (आयु) आयु को (मा निर्वादिष्टम्) नष्ट न करें (प्रजाम्) उत्पन्न हुई सृष्टि को (मा निर्वादिष्टम्) न नष्ट करें और वे (पृथिव्या) आकाश के मध्य (अत्र) इस (वर्त्मन्) भूगर्भ से सेवन युक्त भगत् में (रमेभाम्) रमण करें तथा किया करो ॥ १७ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को जितना जगत् अन्तरिक्ष में वर्धता है उतने से बहुत २ उत्तम सुखों का संपादन करना चाहिये ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकमित्यस्यौतथोदीर्घेनमा श्रुपिः । विष्णुर्देवता ।

स्वरादापींविष्टुप् छन्दः । धैवतःस्वरः ॥

अथ व्यापकेश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में व्यापक ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवीक्ष्य यः पा-
तिर्यवानि विमुक्ते रजाश्शुसि ॥ योऽन्न-
स्क'भाष्टुत्तरश्शुसधस्थ' विचक्रम'ण-
स्त्रे धोरु'गायो विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

विष्णोः । नु । क्रम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः ।
 पार्थिवानि । विममऽइतिविष्ममे । रजाश्चसि । यः ।
 अस्कभायत् । उत्तरम्विषुत्स्नरम् । सधस्थमिति सध
 स्थम् । विचक्रमाणऽइतिविचक्रमाणः । त्रेधा । उरु-
 गायऽइत्युरुगाय । विष्णवे । त्वा ॥ १८ ॥

पदार्थः- (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य (नु) शीघ्रम् (क्रम्)
 सुखस्वरूपम् (वीर्याणि) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि (प्र) प्रकृतार्थे (वोचम्)
 रुधिरयम् (यः) अनन्तपराक्रमः (पार्थिवानि) पृथिव्या विकारा अन्तर्गते
 निहितानि वा । अप्र तत्र विदितइति च । अ० ५ । १ । ४३ अनेनाश्वत्थयः (वि-
 ममे) विविधतया विमीते (रजाणि) लोकान् लोका रजास्तुन्यन्ते । निर० ४ ।
 १६ । (यः) सर्वा गतः (अस्कभायत्) प्रतिबन्धानि (उत्तरम्) अन्तावयाम्
 (सधस्थम्) यस्तद्व तिष्ठति तन्कारण तत्तत्पृष्ट (विचक्रमाण) यथायोग्य ज
 गद्रचनाय कारणपादान् प्रतिपन्न नियोजयत् (त्रेधा) त्रिप्रकाराणि (उरुगाय)
 यो यद्वर्णान्त्रेदद्वारा गायत्युपदिशति सः (विष्णवे) व्यापारशीलाय यज्ञाय
 (त्वा) त्वाम् । अथ मन्त्रः श्रुत० ३ । ४ । ३ । २१ । व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः- हे मनुष्या य्य यो विचक्रमाणउरुगायो विष्णुर्जगदीश्वरः
 पार्थिवानि रजाणि त्रेधा विममे य उत्तरमधस्थमस्कभायप्रतिबन्धाति यो विष्णवे
 उपासनादिगताधीयने यस्य विष्णोर्वीर्याणि विद्वान्नि य सर्वे संश्रयन्ते
 न सुमरुः देवग मयो नु शीघ्रमाश्रये ॥ १८ ॥

ज्ञाचार्य — सर्वमनुप्ययं परमेश्वरेण पृथिवीमर्षप्रमरेणमे-

देन त्रिविधं जगद्रचित्वा ध्रियते सर्वोपासनीयः ॥ १८ ॥

पदार्थः :- हे मनुष्यो तুম (य.) जो (विचक्रमाण) जगत् रचने के लिये कारण के अंशों को युक्त करता हुआ (उरुगाय) बहुत अंशों को वेद-द्वारा उपदेश करने वाला जगदीश्वर (पार्थिवानि) पृथिवी के विकार अर्थात् पृथिवी के गुणों से उत्पन्न होने वाले वा अन्तरिक्ष में विदिन (त्रेधा) तीन प्रकार के (रजासि) लोकों को (विममे) अनेक प्रकार से रचता है जो (उत्तरम्) पिछले अवयवों के (सधस्थम्) साथ रहने वाले कारण को (अम्भभायन्) रोक रक्वता है (य) जो (विष्णवे) उपासनादि यज्ञ के लिये आश्रय किया जाता है उस (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के (वीर्याणि) पराक्रम युक्त कर्मों का (प्रबोचम्) कथन करूँ और हे परमेश्वर (नु) शीघ्र ही (कम्) मुखस्वरूप (त्वा) आप का आश्रय करता हूँ ॥ १८ ॥

भावार्थः - सब मनुष्यों को जिस परमेश्वर ने पृथिवी सूर्य और वसरेणु आदि भेद से तीन प्रकार के जगत् को रचकर धारण किया है उसी की उपासना करनी चाहिये ॥ १८ ॥

दिवोवेत्यस्यांतथ्योदीर्यतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

निष्प्रदार्शी जगतील्लन्दः निपादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या
महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् ॥ उभा
हि हस्ता वसुनापूणस्वाग्रयच्छ दक्षिणां-
दीत सुव्याद्विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

दिव । वा । विष्णोऽतिविष्णो । उत । वा । प-
 थिव्याः । महः । वा । विष्णोऽतिविष्णो । उरोः ।
 अन्तरिक्षात् । उभा । हि । हस्ता । वसुना । पूणस्व ।
 आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सुव्यात् ।
 विष्णवे । स्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः— (दिवः) मतिद्धातु विद्युतोवा (वा) पक्षान्तरे (विष्णवे)
 वेवेष्टि व्याप्नोति चराचर जगत् तत्समुद्धौ (उत) अपि (वा) पक्षान्तरे
 (पृथिव्याः) भूमेःसकाशात् (महः) महत्त्वात् (वा) पक्षान्तरे (वि-
 ष्णो) सर्वान्तःप्रविष्ट (उरोः) बहोरन्तात् (अन्तरिक्षात्) आकाशात्
 (उभा) द्वौ (हि) खलु (हस्ता) बलवीर्या वा वा अत्रोभयप्र मुपावि
 त्यनारादेशः (वसुना) द्रव्येण सह (पूणस्व मीलीहि मीलय वा (आ)
 समन्तात् (प्र) प्रकृष्टार्थे (यच्छ) देहि (दक्षिणात्) दक्षिणपार्श्वात्
 (आ) अभितः (उत) च (सम्प्रात्) वापपार्श्वात् (विष्णवे) यज्ञाय
 (स्वा) स्वाम् अथ मन्त्रः । श्रु० १।४।३।२० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे विष्णो त्व कृपयाऽम्पान् दिवः मतिद्धाग्नेविद्युतो वा
 वसुना पूणस्व मुग्यानि प्रयच्छ उतापि पृथिव्या प्रवागादुत्पद्येभ्यः पदार्थेभ्यो
 महत्वावाप्यन्तादुत्तरोरन्तरिक्षाद्वा वसुना यां पूणस्व हे विष्णो त्व दक्षिणा
 उत च सम्प्रात् मुग्यानि प्रयच्छ न या न्वां विष्णवे यज्ञाय यवमर्चयेम ॥ १० ॥

भावार्थः—येन व्यापकेनेश्वरेण महत्तत्त्वसूर्यभूम्यन्तरिक्षवाय्वग्निजलादीन् पदार्थान् तत्रस्थानन्यांश्चौपध्यादीन् मनुष्यादींश्च रचित्वा धृत्वा सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः सुखानि धीयन्ते तस्यैवोपासना सर्वैः कार्प्येति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (विष्णो) सर्वव्यापी परमेश्वर ! आप कृपा करके हम लोगों को (दिवः) प्रसिद्ध वा बिजली रूप अग्नि से (वसुना) द्रव्य के साथ (आपृणस्व) सुखों से पूर्ण कीजिये और (पृथिव्याः) भूमि से उत्पन्न हुए पदार्थ (उत) भी (वा) अथवा (महः) महत्तत्त्व अव्यक्त और (उत) भी (उरोः) बहुत (अन्तरिक्षात्) अन्तरिक्ष से द्रव्य के साथ सुखों को (हि) निरचय करके पूर्ण कीजिये (विष्णो) सब में प्रविष्ट ईश्वर आप (दक्षिणात्) दक्षिण (उत) और (सम्यात्) वाम पार्श्व से सुखों को दीजिये (त्वा) उस आप को (विष्णवे) योग विज्ञान यज्ञ के लिये पूजन करते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि जिस व्यापक परमेश्वर ने महत्तत्त्व सूर्य भूमि अन्तरिक्ष वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा उन में रहने वाले ओपधी आदि वा मनुष्यादिकों को रच धारण कर सब प्राणियों के लिये सुखों को धारण करता है उसी की उपासना करें ॥ १६ ॥

प्रतद्विष्णुरित्यस्यौतथ्योदीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

विराडार्षी । त्रिष्टुप्छन्दः । पंचतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न
भीमः कुक्षरो गिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु त्रि-
षु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवन्नानि
विश्रवा ॥ २० ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भी-
मः । कुचरः । गिरिष्ठा । गिरिस्थाऽऽतिगिरिस्थाः । य-
स्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमशोष्विति विक्रमशेषु । अ-
धिक्षियन्तीत्याधिक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकृष्टार्थे (तत्) तस्मात् (विष्णुः) व्यापकेवरः (स्त-
वते) स्तौत्युपादिशति । अत्र बहुल छन्दसांति शपो ह्यल्लुक् (वीर्येण) पराक्र-
मेण (मृग) योमात्स्यन्विच्छति वधाय जीवानिति ईश्वरपक्षे तु मार्ष्टि व्यवस्था-
पनाय जीवानिति (न) इव (भीम) विभ्यति जीवाश्चस्मादिति व्याघ्रः भी-
मादयोपादानइति निपातनात् (कुचरः) यः कुत्सित प्राणिनश्च चरति (गिरिष्ठाः)
गिरौ तिष्ठतीति । क्विन्तोऽयं प्रयोग (यस्य) (उरुषु) बहुषु (त्रिषु) त्रि-
विधेषु जगत्सु (विक्रमशेषु) विविधक्रमेषु (अधिक्षियन्ति) निवसन्ति (भुव-
नानि) लोकजातानि (विश्वा) सर्वाणि । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ ।
२३ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—यस्योरुषु त्रिषु विक्रमशेषु विश्वानि भुवनान्यधिक्षियन्ति
परचामौ विष्णुर्वीरेण भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो न सिंहश्च विचरन्नुपादिशति
(तत्) तस्मात् स नैव कदापि विस्मरणीयः ॥ २० ॥

भावार्थः—अप्रोपमालङ्कारः । यथा सिंह स्वपरक्रमेण यथेष्टं विक्रमेन
संपन्नं जगदीश्वरः खलु पराक्रमेण सर्वान लोकान नियच्छति ॥ २० ॥

पदार्थः—(यस्य) जिसके (उरुषु) अत्यन्त (त्रिषु) (त्रिविक्रमणेषु) विविध प्रकार के क्रमों में (विश्वा) सब (भुवनानि) लोक (अधिष्ठयन्ति) निवास करते हैं और (वीर्येण) अपने पराक्रम से (भीम) भय करने वाले (वुचर) निन्दिन प्राणिबध को करने और (गिरिष्ठा) पर्वत में रहने वाले (मृगः) सिंह के (न) समान पापियों को खोज दुःख देता हुआ (प्रस्तवते) उपदेश करता है (तत्) इस से उसको कभी न भूलना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालकार है । जैसे सिंह अपने पराक्रम से अपनी इच्छा के समान अन्य पशुओं का नियम करता फिरता है वैसे जगदीश्वर अपने पराक्रम से सब लोकों का नियम करता है ॥ २० ॥

विष्णोः राटमसि तस्यो दीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिरुद्धः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कथं भूत इत्युपदिश्यते ॥

किं वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ॥

विष्णोः राटमसि विष्णोः इलपत्रे
स्थो विष्णोः स्थूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽ-
सि वैष्णवमसि विष्णावे त्वा ॥ २१ ॥

विष्णोः । राटम । असि । विष्णोः । श्रेष्ठति-
अपत्रे । स्थूः । विष्णोः । स्थूः । असि । विष्णोः । ध्रु-
वः । असि । वैष्णवम । असि । विष्णावे । त्वा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य सकाशात् (रराटम्) परिभाषितं जगत् (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः (विष्णोः) सर्वत्राभिप्रविष्टस्य (शनप्रे) शुद्धे इव । अत्र प्लाशौचद्वयस्य वर्णव्यत्ययेन सस्य शः (स्यः) तिष्ठतः (विष्णोः) सर्वमुख्यभिग्न्याप्तात् (स्यः) यः सीव्यति ॥ (असि) अस्ति (विष्णोः) सर्वजगत्पालकात् (ध्रुवः) निश्चलः (असि) अस्ति । (वैष्णवम्) यद् विष्णोर्गणस्येदं साधनं साधकं वा तत् (असि) अस्ति (विष्णवे) यज्ञाय (त्वा) त्वाम् । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ । २४ । २५ । व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—यदिदं विविधं जगदस्यस्ति तद्विष्णोरराटमस्यस्ति विष्णोः सकाशादुत्पद्य वर्तत इति यावत् । विष्णाः स्यूरस्यस्ति सर्वं जगद्वैष्णवमस्यस्ति यस्य विष्णोर्जगति क्षेत्रप्रे इव जडचेतनसमूहो स्थः—वर्तते तं सर्वजगदुत्पादकं जगदीश्वर त्वां विष्णवे यज्ञानुष्ठनाय वयमाश्रयामः ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वस्यास्य जगतः परमेश्वरस्य रचको धारको व्यापक इष्टदेवोऽस्तीति विज्ञाय सर्वकामसिद्धिः संपादनीया ॥ २१ ॥

पदार्थः—जो यह अनेक प्रकार का जगत् है वह (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के प्रकाश में (रराटम्) उत्पन्न होकर प्रकाशित है (विष्णोः) सर्व मूल प्राप्त करने वाले ईश्वर से (स्यः) विस्तृत (असि) है । सब जगत् (वैष्णवम्) यज्ञ का साधन (असि) है और (विष्णोः) सब में प्रवेश करने वाले जिस ईश्वर के (शनप्रे) जड चेतन के समान दो प्रकार का शुद्ध जगत् है उस सब जगत् के उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर ! हम लोग (त्वा) आप को (विष्णवे) यज्ञ का अनुष्ठान करने के लिये आश्रय करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस सब जगत् का परमेश्वर ही रचने और धारण करने वाला व्यापक इष्ट देव है ऐसा जान कर सब कामनाओं की सिद्धि करें ॥ २१ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यौतथ्यो दीर्घायाञ्चपिः । यज्ञो देवता । पूर्वार्द्धस्य साम्नी
पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ आदद् इत्युत्तरस्य मुरिगार्पि
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरय यज्ञः किमर्थं कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

किर यह यज्ञ किस लिये करना चाहिये इसविषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वैऽश्वि॒वर्नो॑-
ब्रा॒हुभ्या॑न्पू॒ष्णो ह॑स्ताभ्याम् ॥ आद॑दे
नार्य॑सी॒दम॑ह॒श्चुर॑क्ष॒सां ग्री॒वा अ॒पि कृ॑न्ता-
मि । बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्र॑वा बृ॒हती॑मिन्द्रा॒य
वाचं॑ वद ॥ २२ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्वि-
र्नोः । ब्राहुभ्यामिति ब्राहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्या-
मिति हस्ताभ्याम् । आददे । नारो । असि । इदम् ।
अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । बृहन् ।
असि । बृहद्रवा इति बृहत्पञ्चमः । बृहतीम् । इन्द्राय ।
वाचम् । वद ॥ २२ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्यानन्दप्रदेशवरस्य (त्वा) तम्
 (सवितुः) सकलस्य जगत् उत्पादकस्य (प्रसवे) यथा सृष्टौ (अश्विनोः)
 प्राणापानयोरध्वर्योर्वा । (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टि
 कारिकायाः पृथिव्याः पूषेति पृथिवी नामसु पठितम् । निघ० १ । १ । (हस्ताभ्याम्)
 यथाऽऽन्नदमदाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् (आ) समन्तात् (ददे) स्वाकरोमि ।
 (नारि) नराणामियं क्रिया (अस्ति) अस्ति वा अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
 (इदम्) मत्पुत्रं पालकं कर्म (अहम्) (रक्षताम्) दृष्टस्वभावानाम्
 (ग्रीवाः) कण्ठान् (अपि) निश्चये (कृन्तामि) छिनधि । (बृहत्)
 वर्धमानो वर्धयन् । (अस्ति) अस्ति वा (बृहद्रवाः) यथा बृहच्छब्दवान् ।
 (बृहतीम्) महतीम् (इन्द्राय) परमैश्वर्यमापकाय (वाचम्) वाणीम् (वद)
 उपदिश । अयं मन्त्रः । शुन० ३।४।४।४। व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य ! यथाऽहं देवस्य सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्यथा बाहुभ्यां
 पूष्णोर्यथा हस्ताभ्यां सं यज्ञमाददे त्वा तं त्वमपि तथादत्स्व यथाऽहं नारिं यज्ञ-
 क्रियामिदं यज्ञानुष्ठानं कर्म चाददे तथा त्वमप्यादत्स्व यथाऽहं रक्षतां ग्रीवाः
 कृन्तामि तथा त्वमपि कृन्त यथाचादमेतदनुष्ठानेन बृहद्रवा बृहन्भवामि तथा
 त्वमपि भव यथाचाहमिन्द्राय बृहतीं वाचं वदामि तथा चेतां त्वमपि वद ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपपालाद्वाराः । यथा विद्वद्भिरीश्वरसृष्टौ
 विद्यया पदार्थान् सुपरीक्ष्य कार्येषूभयस्य सुखानि प्राप्यन्ते तथैव मनुष्यैरिद-
 मनुष्ठाय सर्वाणि सुखानि प्रापणीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य ! जेमे मै (देवस्य) सगको प्रकाश करने
 मानन्द देने का (सवितुः) सकल जगत् को उत्पन्न करने वाले ईश्वर के (प्र
 सवे) उत्पन्न होने हुए ममा में जिस यज्ञको (आददे) प्रदत्त करता हूँ

वैसे तू भी (त्वा) उसको ग्रहण कर जैसे मैं (नारी) यज्ञ किया वा (इदम्)
यज्ञ के अनुष्ठान का ग्रहण करता हूँ वैसे तू भी ग्रहण कर जैसे (अहम्) मैं (रत्न
साम्) दुष्ट स्वभाव वाले शत्रुओं के (शोबाः) शिरों को भी (अपिहृन्तामि)
छेदन करता हूँ वैसे तुम भी छेदन करो । जैसे मैं इस अनुष्ठान से (बृहद्वा) ब
डाई पाया बड़ा होता हूँ वैसे तू भी हो और जैसे मैं (इन्द्राय) परमेश्वर्य की मांति
के लिये (वृकतीम्) बड़ी (वाचम्) वाणी का उपदेश करता हूँ वैसे तू भी
(वद) कर ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचक लुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर की
सृष्टि में विद्या से पदार्थों की परीक्षा करके कर्ष्यों में उपयोग कर मुखों में प्राप्त करते हैं
वैसे ही सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान कर सब मुखों को पंगुचना चाहिये । २१ ।

रत्नोहणमित्यस्यौतथ्योदीर्घतमाश्रयिः । यज्ञोदेवता । आद्यस्यानुषो बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वर । मध्यमस्य स्वराद्ब्राह्मण्यनुषु छन्दः ।

गान्धारः स्वर । यम्मसम-धुरित्युत्तरस्य स्वराद्

ब्राह्म्युष्णिक्छन्दः । श्रवणः स्वरः ॥

सृष्टेर्मनुष्यैः कीदृश उपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

सृष्टि से मनुष्यों को किस प्रकार का उपकार ग्रहण करना चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रत्नोहणं बलगहनं वैष्णवी सिद्ध-
महन्तं बलगमुत्किरामि यन्मे नि-

ष्ट्यो यममात्यौ निचखाने दमहन्तं
 बलगमुत्किरामि यस्मै समानो यम-
 समानो निचखाने दमहन्तं बलगमु-
 त्किरामि यस्मे सर्वन्धुर्यमसबन्धुर्नि-
 चखाने दमहन्तं बलगमुत्किरामि
 यस्मै सजातो यमसजातो निचखानो-
 त्कृत्याङ्किरामि ॥ २३ ॥

रत्नोदणम् । रत्नोदनमिति रत्नः ऽहनम् । बलगहन-
 मिति बलऽगहनम् । वैशावीम् । इदम् । अहम् । तम् ।
 बलगम् । उत् । किरामि । यम् । मे । निष्ठयः । यम् ।
 अमात्यः । निचखानेति निऽचखानं । इदम् । अहम् ।
 तम् । बलगम् । उत् । किरामि । यम् । मे । समानः
 । यम् । असमानः । निचखानेति निऽचखानं । इदम् ।
 अहम् । तम् । बलगम् । उत् । किरामि । यम् । मे ।
 सर्वन्धुरेति सर्वन्धुः । यम् । असबन्धुरित्यसबन्धुः ।
 निचखानेति निऽचखानं । इदम् । अहम् । तम् । बल-
 गम् । उत् । किरामि । यम् । मे । सजातऽऽतिसऽजातः ।
 यम् । असजातः । निचखानेति निऽचखानं । उत् ।
 कृत्याम् । किरामि ॥ २३ ॥

पदार्थः— (रजोहणम्) यथा येन धार्मिकेण पुरुषेण रज्जांसि
 हन्यन्ते तथा (बलगहनम्) यथा यो बलानि गाहते तम् अत्र गाह्यातोर्बाहुलका-
 दौणादिकः बधुः प्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । (वैष्णवीम्) विष्णोर्व्यापकस्येमां वाच-
 स् (इदम्) कर्म (अहम्) कर्मानुष्ठाना (तम्) यज्ञम् (बलगम्)
 बलं गच्छन्तम् (उत्) उत्कृष्टम् (किरामि) विलिपामि । (यम्) यज्ञम्
 (मे) मम (निष्ठाः) नेशंति समादधते येन यज्ञेन तत्सहितः साधुर्विद्वान्
 अत्र निशपातोर्बाहुलकादाणादिकस्तः प्रत्ययस्ततो यत् (यम्) यज्ञम्
 (अमात्यः) मेधावी खानकः प्रधानभृत्यः । (निचखान) यथा नितरां खात-
 वान् (इदम्) भूगर्भविद्यापरीक्षार्थं स्थानं (अहम्) भूगर्भविद्यावेत्ता (तम्)
 कृष्याद्याख्यं यज्ञम् (बलगम्) बलप्रापकम् (उत्) उत्कृष्टे (किरामि) (यम्)
 अध्यापनाध्यापनाख्यम् (मे) मम (समानः) सदृशः (यम्) पूर्वोक्तम् (अ-
 समानः) असदृशः (निचखान) यथा नितरां खनति (इदम्) कर्म (अहम्)
 अध्यापकोऽध्येता वा (तम्) (बलगम्) आत्मबलप्रापकम् (उत्) उत्कृष्टे
 (किरामि) विलिपामि । (यम्) परस्परं पालनहेतुं यज्ञम् (मे) मम (सबन्धुः)
 यथा समाना बन्धवो यस्य मित्रस्य सः (यम्) पूर्वोक्तम् (असबन्धुः) यथा
 असमाना बन्धवो यस्य सः (निचखान) यथा नितरां खातवान् खनति वा
 (इदम्) कर्म (अहम्) सर्वमुद्भूत (तम्) (बलगम्) राज्यबलप्रापकम् (उत्)
 उत्कृष्टे (किरामि) विलिपामि । (यम्) उत्कर्षप्रापकम् (मे) मम (सजातः)
 यथा सहैव जातः (यम्) उक्तम् (असजातः) यथा यः सह न जातः (नि-
 चखान) यथा नित्यं खातवान् खनति वा (उत्) उत्कृष्टे (कृत्याम्) करोति
 यथा ताम् (किरामि) विलिपामि । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ४ । ८—१२
 व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः-- हे विद्वन्मनुष्य! यथा कश्चिद्बलग्रहणं यथा रक्षोहणं वैष्णवीं वाच-
मनुष्टाय य बलम् यज्ञं यथाहमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर यथा कस्यचिन्मे
मम निष्कृतोऽमात्यो यं यज्ञमिदं स्थानादि च निचखान तथा तव भृत्यो निखनतु।
यथाऽहं य बलम् यज्ञमुत्किरामि तथा तं त्वमप्युत्किर। यथा मे मम वा समीनोऽ
समानश्च य यज्ञमिदं कर्म च निचखान तथा तवापि निखनतु यथाहं यं बलम्
यज्ञमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर यथा मे मम सचन्द्रसयन्धुश्च यं यज्ञमिदं कर्म
च निचखान तथा तवापि चैत निखनतु। यथाऽहं य बलम् यज्ञमुत्किरामि तथा
त्वमप्येतमुत्किर। यथा मे मम सजातोऽसजातश्च य यज्ञं कृत्वा निचखान तथा
तवाप्येतमतां च निखनतु यथाहमेतत्सर्वमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर ॥२३॥

भावार्थः— अत्र वाचकानुसोपमालङ्कारः। मनुष्यैरस्यामीश्वरसृष्टौ
धार्मिकविद्वदनुकरणं कार्यं नेतरेषामिति ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य! जैसे (अहम्) मैं (बलग्रहणम्) बलों को
निशोलने और (रक्षोहणम्) राक्षसों के हनन करने वाले कर्म और (वैष्णवी
म्) व्यापक ईश्वर की वेदवाणी का अनुष्ठान करके (यं) जिस (बलम्) बल
प्राप्त कराने वाले यज्ञ को (उत्किरामि) उत्कृष्ट पन से प्रेरित अर्थात् इस संसार में
प्रकाशित करता हूँ (तम्) उस यज्ञ को वैसेही तू भी (इदम्) इसको प्रकाशित
कर और जैसे (मे) मेरा (निष्कृतः) यज्ञ में कुशल (अमात्यः) मेधावी विद्वान्
मनुष्य (यम्) जिस यज्ञ वा (इदम्) भूगर्भ विद्या की परीक्षा के लिये स्थान को (नि
चखान) ति मन्त्रेष्ट करता है वैसे (तम्) उसको तेरा भी भृत्य खोदे। जैसे (अहम्) भूगर्भ
विद्या का जानने वाला मैं (यम्) जिस (बलम्) बल प्राप्त करने वाली ऐसी आदि यज्ञ वा
(इदम्) गगनरूपी कर्म को (उत्किरामि) अच्छे प्रकार सहादन करता हूँ वैसे (तम्)

उस को तू भी कर, जैसे (मे) मेरा (समानः) सदृश वा असदृश मनुष्य (यम्) जिस कर्म को (निचलान) खनन करता है वैसे तेरा भी खोदे, जैसे (अहम्) पढ़ने पढ़ाने वाला मैं (यम्) जिस (बलगम्) व्याप्तबल प्राप्त करने वाले यज्ञ वा (इदम्) इस पढ़ने पढ़ाने रूपी कर्म को (उत्क्रामि) सम्पन्न करता हूँ वैसे (तम्) उसको तू भी कर, जैसा (मे) मेरा (सक्न्धु) तुल्य बन्धु मित्र वा (असक्न्धु) तुल्य बन्धु रहित अनित्र (यम्) जिस पालनन्तपी यज्ञ वा इस कर्म को (निचलान) नि सदेह करता है वैसे उसको तेरा भी करे, जैसे (अहम्) सब का मित्र मैं (यन्) जिस (बलगम्) राज्य बल प्राप्त करने वाले यज्ञ वा (इदम्) इस कर्म को (उत्क्रामि) संपादन करता हूँ वैसे (तम्) उसको तू भी कर, जैसे (मे) मेरा (सजात) साथ उत्पन्न हुआ (अमजात) साथ से प्रलग उत्पन्न हुआ मनुष्य (यम्) जिस यज्ञ वा (कृत्याम्) उत्तम क्रिया को (निचलान) नि सदेह करता है वैसे तेरा भी इस यज्ञ वा इस क्रिया को निःसदेह करे । जैसे मैं इस सब कर्म को (उत्क्रामि) संपादन करता हूँ वैसे तुम भी करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को ईश्वर की इस सृष्टि में विद्वानों का अनुकरण सदा करना और मूर्खों का अनुकरण कभी न करना चाहिये ॥ २३ ॥

स्वराडसि सपत्नहा सर्वराडस्यभि-

भुरिगार्प्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सूर्यसन्नादध्यक्षगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का उपदेश किया है ॥

स्वराडसि सपत्नहा सर्वराडस्यभि-
मातिहा जन्मराडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमित्त्रहा ॥ २४ ॥

स्वराडिति स्वराद् । असि । सपत्नहेति सपत्नऽहा ।
 सत्रराडिति सत्रराद् । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-
 ऽहा । जनराडिति जनराद् । असि । रक्षोहेति रक्षःऽहा ।
 सर्वराडिति सर्वराद् । असि । अमित्रहेत्यामित्रऽहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(स्वराद्) यः स्वयं राजते सः (असि) अस्ति वा अत्र
 सर्वत्र पक्षे व्यसयः । (सपत्नहा) यः सपत्नान् शत्रून् मेधावपवान् वा हन्ति
 सः (सत्रराद्) यः सत्रेषु यज्ञेषु राजते सः (असि) अस्ति वा (अभिमाति-
 हा) येऽभिमातइत्यभिमातयस्तान् हन्ति सः । अत्रौणादिकः क्तिञ् । (जनराद्)
 यो जनेषु धार्मिकेषु विद्वत्सु राजते सः (असि) अस्ति वा (रक्षोहा) यो
 रक्षांसि दुष्टान् हन्ति सः (सर्वराद्) यः सर्वस्मिन् राजते सः (असि) अस्ति
 वा (अमित्रहा) यो येन वाऽमित्रान् शत्रून् हन्ति सः । अयं मन्त्रः शत० १ ।
 ४ । ४ । १४ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्ययः—हे विद्वन् मनुष्य यतस्त्वं स्वराडसी तस्मात्सपत्नहाऽसि भ-
 वसि यतस्त्वं सत्रराडसि तस्मादभिमातिहा वर्तसे यतस्त्वं जनराडसि तस्माद्रक्षो-
 हाऽसि भवसि यतस्त्वं सर्वराडसि तस्मादमित्रहाऽसि भवसीत्येकः । यतोऽयं सूर्य-
 लोकः स्वराडस्ति तस्मात्सपत्नहा भवति यतोऽयं सत्रराडस्ति तस्मादभिमातिहा
 वर्तते यतोऽयं जनराडस्ति तस्माद्रक्षोहा जायते यतोऽयं सर्वराडस्ति तस्माद-
 मित्रहा वर्तत इति द्वितीयः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषान्नङ्कारः । हे विद्वन् यथा सूर्यः स्वमकाशेन

चोरव्याघ्रादीन् भीषयित्वा सर्वान् मुखयति तथैव त्वं शत्रून्निवार्य प्रजाः
मुखय ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य ! जिस कारण आप (स्वराट्) अपने आप
प्रकाशमान (असि) हैं इससे (सप्तलहा) शत्रुओं के मारने वाले होते हो, जिस कारण
तुम (सत्रराट्) यज्ञों में प्रकाशमान हो इससे (अभिमातिहा) अभिमान युक्त म
नुष्यों को मारने वाले होते हो, जिस से (जनराट्) धार्मिक विद्वानों में प्रकाशित है इस
से (रत्नोहा) राजस्य दुष्टों को मारने वाले होते है, जिस से आप (सर्वराट्) सब में
प्रकाशित हैं इससे (अमित्रहा) अमित्र अर्थात् शत्रुओं के मारने वाले होते है ॥ १ ॥
जिस कारण यह सूर्य लोक (स्वराट्) अपने आप (असि) प्रकाशित है इस से (स
प्तलहा) मेघ के अवयवों को फाटने वाला होता है, जिस कारण यह (सत्रराट्)
यज्ञों में प्रकाशित (असि) है इस से (अभिमातिहा) अभिमानकारक चोर आदि
का हनन करने वाला होता है, जिस कारण यह (जनराट्) धार्मिक विद्वानों के मन
में प्रकाशित (असि) है इस से (रत्नोहा) राजस्य वा दुष्टों का हनन करने वाला
होता है जिस से यह (सर्वराट्) सब में प्रकाशमान (असि) है इस से (अमित्रहा)
दुष्टों को दण्ड देने का निमित्त होता है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इह मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। हे विद्वान् मनुष्य 'जैसे सूर्य अपने प्रकाश
से चोर व्याघ्र आदि प्राणियों को भय दिलाकर अन्य प्राणियों को सुखी करता है
वैसे ही तू भी सब शत्रुओं को निवारण कर प्रजा को सुखीकर ॥ २४ ॥

रत्नोदण इत्यस्योत्थोदीर्घतयाश्च विः। यज्ञो देवता । आद्यस्य ग्राह्यी वृहती चन्द्रः ।
मध्यमः स्वरः । बलगहनानुपेत्युत्तरस्वार्थी पादिक्रमश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

**यजमानः सभाद्यध्यक्षादयो यज्ञानुष्ठातृमनुष्यान्
यज्ञसामग्रीं ग्राहयेयुरित्युपदिश्यते ॥**

यजमान सभा आदि के अध्यक्ष यज्ञानुष्ठान करने वाले मनुष्यों को यज्ञ सामग्री
का ग्रहण करावै इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रक्षोहणौ वो बलगहनः प्रोक्षामि
 वैष्णवान् रक्षोहणौ वो बलगहनोऽव न-
 यामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वो बलगह-
 नोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौवां
 बलगहनो उपदधामि वैष्णवी रक्षो-
 हणौवां बलगहनो पर्युहामि वैष्णवी
 वैष्णावर्मसि वैष्णावास्थ ॥ २५ ॥

रक्षोहणौ । रक्षोहनइतिरक्षःऽहनः । वः । बलगहनऽ-
 इतिबलगऽहनः । प्र । उक्षामि । वैष्णवान् । रक्षोहनऽ-
 इतिरक्षःऽहनः । वः । बलगहनइतिबलगऽहनः । अव ।
 नयामि । वैष्णवान् । रक्षोहनइतिरक्षःऽहनः । वः । बल-
 गहनइतिबलगऽहनः । अव । स्तृणामि । वैष्णवान् ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनवितिरक्षऽहनौ । वाम् । बलगहनवि-
 तिबलगऽहनौ । उप । दधामि । वैष्णवीइतिवैष्णवी ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनवितिरक्षऽहनौ । वाम् । बलगहन-
 वितिबलगऽहनौ । परि । उहामि । वैष्णावीइतिवैष्णावी ।
 वैष्णावर्म । अस्ति । वैष्णावाः । स्थ ॥ २५ ॥

पदार्थः-- (रक्षोहणः) यथा यूय ये रक्षांसि दुःखानि ह्य तथा (वः)

युष्मानेतांश्च (बलगहनः) यथा यो बलानि गाहते तथा भूतोऽहम् (प) ॥
 कृष्टार्थे (उच्चांमि) सिञ्चामि (वैष्णवान्) विष्णुर्धर्मो देवता येषां तान् (र
 क्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि दुष्टान् दस्यवादीन् ह्य तथा तान् (वः) युष्मा
 नेतान्वा (बलगहनः) यथा यो बलानि शत्रुसैन्यानि गाहते तथाऽहम् (अथ)
 विमिश्रदार्थे (नयामि) आप्नोमि प्रापयामि वा (वैष्णवान्) विष्णोर्धर्मस्वप्नान्
 (रक्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि शत्रून् ह्य तथाऽहं तान् (वः) युष्मानेतान्वीरान्या
 (बलगहनः) यथाऽहं बलानि स्वसैन्यानि गाहे तथा व्यूहशिञ्जया विलोढयत
 (अथ) विनिम्रेह (स्तृणामि) आच्छादयामि (वैष्णवान्) यज्ञानुष्ठानान्
 (रक्षोहणौ) यथा रक्षसां हन्तारौ मजासभायध्यक्षौ तथाऽहं (वाम्) उभौ
 (बलगहनौ) यथा युवां बलानि गाहेथे तथाऽहं (उप) सामीप्ये (दधामि)
 धरामि (वैष्णवी) विष्णोरिय क्रिया (रक्षोहणौ) यथा रक्षसां शमूणां
 हन्तारौ भवधस्तगाऽहं (वाम्) उभौ (बलगहनौ) यथा युवां बलानि गाहेथे
 तथाऽहं (परि) सर्वतः (ऊहामि) तर्केण निश्चिनोमि (वैष्णवी) विष्णोः
 सैमप्रविद्याव्यापकस्वयेयं रीतिस्ताम् (वैष्णवम्) विष्णोरिदं विज्ञानम् (अस्ति)
 अस्ति (वैष्णवा) विष्णोर्व्यापकस्वयेमउपासकाः (ह्य) भवत । अयं मन्त्रः
 शत० १ । ४ । ४ । १८—२४ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्षादयो मनुष्या यूय यथा रक्षोहणःस्य तथा बलग-
 हनोऽहं वो युष्मान्सत्कृतैतान्दुष्टान् युद्धे शस्त्रैः मोक्षामि यथा रक्षोहणो यूय नो
 दुःखानि ह्य तथा बलगहनोऽहं वो युष्ठान्मुलै समान्यैतानवनयामि यथा रक्षो
 णो वैष्णवान्वा युष्मानेतांश्चवस्तृणीय तथा बलगहनोऽहमेवैतान्स्तृणामि ।

यथा रक्षोहणौ बलगहनौ यज्ञस्वामिसपादकौ वामुपघतस्तथैवाहमेतानुपदधामि
 यथा रक्षोहणौ बलगहनौ वां या वैष्णवी क्रियाऽस्ति तथा पर्यूहतस्तथैवाहमेतां
 पर्यूहामि यद्वैष्णव ज्ञानं यूयं सर्वत ऊहय तदहमपि पर्यूहामि यथा यूयं वैष्णवाः
 स्य तथा वयमपि भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारौ। मनुष्यैः परमेश्वरोपासनायुक्तव्य
 वहाराभ्यां पूर्वं शरीरात्मबल संपाद्य यज्ञेन प्रजापालनं शत्रून् विजित्य सार्वभौ
 मराज्य च प्रशासनीयम् ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष आदि मनुष्यो ! जैसे तुम (रक्षोहण) दु खों का नाश
 करने वाले हो वैसे शत्रुओं के बलको अस्त व्यस्त करने हाग मैं (वैष्णवान्) यज्ञ
 देवता वाले (वः) आप लोगों का सरकार कर युद्ध में शत्रुओं से (मोक्षामि) इन घमण्डी
 मनुष्यों को शुद्ध करूँ, जैसे आप (रक्षोहण) अधर्मात्मा दुष्ट दस्युओं को मारने वाले
 हैं वैसे (बलगहन) शत्रुसेना की शाह लेने वाला मैं (वैष्णवान्) यज्ञ संबन्धी
 (व) तुमको पुत्रों से मान्य कर दुष्टों को (अवनयामि) दूर करता हूँ, जैसे (ब
 लगहन) अपनी सेना को व्यूहों की रीतिसे विलोडन करने वाला मैं (रक्षोहण)
 शत्रुओं को मारने वा (वैष्णवान्) यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले (वः) तुमको
 (अवस्तृणामि) मुक्त से आच्छादित करता हूँ वैसे तुम भी किया करो, जैसे (र
 क्षोहणौ) राक्षसों के मारने वा (बलगहनौ) बलों को विलोडन करने वाले (वाम्)
 यज्ञपति वा यज्ञ कराने वाले विद्वान् का धारण करते हो वैसे मैं भी (उपदधामि)
 धारण करता हूँ जैसे (रक्षोहणौ) राक्षसों के मारने (बलगहनौ) बलों को
 विलोडने वाले (वाम्) प्रजा सभाध्यक्ष आप (वैष्णवी) सब विद्याओं में व्या
 पक विद्वानों की किया वा (वैष्णवम्) जो विष्णुसंबन्धी ज्ञान है इन सब को तर्क से
 जानने हैं वैसे मैं भी (पर्यूहामि) तर्क से अच्छे प्रकार जानूँ और जैसे आप सब

(वैष्णवाः) व्यापक परमेश्वर की उपासना करने वाले (स्थ) हैं, वैसे मैं भी होऊ ॥ २५ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा और उपमालङ्कार हैं। मनुष्यों को परमेश्वर की उपासना युक्त व्यवहार से शरीर और आत्मा के बल को पूर्ण करके यज्ञ से प्रजा की पालना और शत्रुओं को जीतकर सब भूमि के राज्य की पालना करनी चाहिये ॥ २५ ॥

देवस्य चेतस्योत्थो दीर्घतमाश्रयिः । यज्ञो देवता । आपस्य निचृदाशी
पदित्तरुद्धन्दः । पञ्चमः स्वरः । यवोसीत्युत्तरस्य निचृदाशी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किमर्थोऽयं यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस लिये इस यज्ञ को करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसूच्येऽश्विर्वा-
वृष्टिभ्याम्पूषणो हस्ताभ्याम् । आद-
देनार्यसीदमहश्चरक्ष साङ्ग्रीवाअपि-
कृन्तामि यवोऽसि यवयास्मद्वेषो य-
वयारातीर्हि व त्वाऽन्तरिक्षायत्वा पृ-
थिव्यै त्व । शुग्धन्तां लोकाः पितृ षदनाः
पितृ षद नमसि ॥ २६ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवऽइतिप्रऽसेवे । अश्वि-
 नोः । बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्यामि-
 तिहस्ताभ्याम् । आ । ददे । नारि । असि । इदम् ।
 अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । यवः ।
 असि । यवय । अस्मत् । द्वेपः । यवय । अरातीः । दिवे ।
 त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृपदनाः । पितृसदनाइतिपितृसदनाः ।
 पितृपदनम् । पितृसदनमितिपितृसदनम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दमदस्य (त्वा) त्वां होमशिन्पाख्य-
 यत्कर्त्तारम् (सवितुः) सकलोत्पादकस्येश्वरस्य (प्रसवे) यथा सृष्टौ तथा
 (अश्विनोः) प्राणापानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्यां तथा (पूष्णः)
 पुष्टिमतो वीरस्य (हस्ताभ्याम्) यथा मवलभुजदयदाभ्यां तथा (आ) समं-
 तात् (ददे) दृष्ट्वा मि (नारि) नराणामियं शक्तिमती स्त्री तत्संपृद्धौ (असि)
 भवति (इदम्) विश्वम् (अहम्) सभाध्यक्षः (रक्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणां
 प्राणिनाम् (ग्रीवाः) शिरांसि (अपि) निरक्षये (कृन्तामि) क्षिनामि (यवः)
 मिश्रणामिधनकर्त्ता (असि) वर्त्तते (यवय) अर्पणैः सह मिश्रय दोषेभ्यश्च-
 दूरीकारय अत्र वा छन्दसीति वृद्धयभावः (अस्मत्) स्वैभ्यः (द्वेपः) ईर्ष्यादिदोषान्
 (यवय) दूरीकारय (अरातीः) शत्रून् (दिवे) सत्यधर्मप्रकाशाय (त्वा) त्वाम् (अन्तरि-
 क्षाय) आकाशे गमनाय (त्वा) त्वाम् (पृथिव्यै) पृथिवीस्यपदार्थपुष्टये (त्वा)

त्वाम् (शुन्धन्ताम्) पवित्रीकुर्वतां (लोकाः) सर्वे
 (पितृपदनाः) यथा पितृषु ज्ञानिषु सीदन्ति तथा
 (पितृपदनम्) यथा विद्यावन्तो ज्ञानिनस्सीदन्ति य-
 स्मिंस्तत्तथा (असि) अस्ति । अयं मन्त्रः । शत०
 ३ । ४ । ४ । ४—१४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे यथाऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां यथा पूष्णो हस्ताभ्यामनेकानुपकारानाददे । इदं विश्वं
 संरक्ष्य रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि यथा पदार्थान् याचयामि तथा
 त्वमप्यादत्स्व यवय च यथाऽहं द्वेवोऽरातीः शत्रून्स्मद्वृत्तरीकारयामि
 तथा त्वमपि यवय हे विघ्न ! यथाऽहं दिवे त्वा त्वा तमन्तरिक्षाय त्वा
 त्वां पृथिव्यै त्वा त्वामाशयामि तथा सर्वे जना आश्रयन्तां यथा
 पितृपदनमस्ति तेन पितृपदना लोकाः शुन्धन्ति यदहं शुन्धे तथेदं
 सर्वे शुन्धन्तां हे नारि त्वमप्येतत्सर्वमेवमेव समाचार ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—मनुष्यैर्यथाक्रिय यथानुक्रमं विद-
 दाश्रयं कृता यज्ञमनुष्ठाय सर्वेषां शुद्धिः संपादनीया ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे ! वद्वान् मनुष्य ! जैसे मैं (सवितुः) सव जगत् के उत्पन्न
 करने और (देवस्य) सव आनन्द के देने वाले परमेश्वर के (प्रसवे) उ-
 त्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) माण और अपान के (बाहुभ्याम्)
 बल और धीर्य तथा (पूष्णः) अति पुष्ट धीर के (हस्ताभ्याम्) प्रबल
 प्रतापयुक्त भुज और दण्ड से अनेक उपकारों को (आददे) लेता वा (इ-
 दम्) इस जगत् की रक्षा कर (रक्षताम्) बृष्टकर्म करने वाले प्राणिमों के
 (ग्रीवाः) शिरों का (अपि) (कृन्तामि) छेदन ही करता हूं तथा जैसे
 पदार्थों का उत्तम गुणों से मेल करता हूं वैसे तू भी उपकार ले और (यवय)
 उत्तम गुणों से पदार्थों का मेल कर जैसे मैं (द्वेषः) ईर्ष्या आदि दोष वा
 (अरातीः) शत्रुओं को (अस्मत्) अपने से दूर कराता हूं वैसे तू भी (यवय)
 दूर करा हे विद्वन् ! जैसे हम लोग (दिवे) ऐश्वर्यादि गुण के प्रकाश होने के लिये

(त्वा) तुभ्य को (अन्तरिक्षाय) आकाश में रहने वाले पदार्थ को शोधने के लिये (त्वा) तुभ्य को (पृथिव्यै) पृथिवी के पदार्थों की पुष्टि होने के लिये (त्वा) तुभ्य को सेवन करते हैं वैसे तुम लोग भी करो । जैसे (पितृषदने) विद्या पढ़े हुए ज्ञानी लोगों का यह स्थान (अस्मि) है और जिस से (पितृषदनाः) जैसे ज्ञानियों में ठहर पवित्र होते हैं वैसे मैं शुद्ध होऊँ तथा सब मनुष्यों (शुन्यन्ताम्) अपनी शुद्धि करें और हे स्त्री ! तू भी यह सब इसी प्रकार कर ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः-इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को योग्य है कि ठीक २ क्रियाक्रमपूर्वक विद्वानों का आश्रय और यज्ञ का अनुष्ठान करके सब प्रकार से अपनी शुद्धि करें ॥ २६ ॥

उद्दिशमिदंस्वयौतथ्यो दीर्घनमा ऋषिः । यज्ञो देवता । प्राप्ती

जगती इन्द्रः । निषादः स्वरः ॥

सेवितः सभाध्यक्षोऽनुष्ठितो यज्ञरच किं करोतीत्युपदिश्यते ॥

अच्छे प्रकार सेवन किया हुआ समापति और अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ क्या करता है इस विषय का उपदेश अगने मन्त्र में किया है ॥

उद्दिवंस्तुमानान्तरिक्षं पृण दधहस्व पृथिव्यां द्युतानंस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणो ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि रायस्पोषवन्ति पर्यहामित्रह दधह क्षतंदृधहायु-दधह प्रजान्दधह ॥ २७ ॥

उत् । दिवं । स्तुमान् । आ । अन्तरिक्षम् । पृण । दधहस्व । पृथिव्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुणो ।

ध्रुवेण । धर्मणा । ब्रह्मवनीति ब्रह्मवनि । त्वा ।
क्षत्रवनीति क्षत्रवनि । रायस्पोपवनीति रायस्पोपव-
नि । परि । ऊहामि । ब्रह्म । इह । क्षत्रम् । इह ।
आयुः । इह । पूजामिति पूजाम् । इह ॥ २७ ॥

पदार्थः—(उत्) उत्कृष्टे (दिवम्) प्रकाशम् (स्त-
मान) (अन्तरिक्षम्) आकाशं तत्रस्थप्राणिवर्गं च
अत्र तात्स्थयोपाधिना प्राणिनामपि ग्रहणम् । (पृण)
अत्रान्तर्भाषिणिजर्थः । (इहस्व) वर्धय । (पृथिव्याम्)
भूमौ (द्युतानः) यथा दिवं सहिद्भागुणं विस्तारयति
तथा (त्वा) त्वाम् (मारुतः) वायुः (मिनोतु)
प्रक्षिपति (मित्रावरुणौ) यथा प्राणापानौ तथा (ध्रु-
वेण) निश्चलेन (धर्मणा) धर्मेण (ब्रह्मवनि) यथा
बलविद्यासंभाजितारं तथा अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगिति
विभक्तिल्लुक् (त्वा) त्वाम् (क्षत्रवनि) चत्रस्थ रा-
ज्यस्य संसेवयितारं तथा (रायस्पोपवनि) यथा रायो
धनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनन्ति सेवन्ते यस्मात्तथा
(परि) सर्वतः (ऊहामि) वितक्रयामि (ब्रह्म) विद्या
विद्वांसं वा । (इह) वर्धय वर्धयति वा (क्षत्रम्)
राज्यं क्षण्यते हिंस्यते नश्यते पदार्थो येन सः क्षत् घा-
तादिस्तत्तत्रायते रक्षतीति क्षत्रः क्षत्रियादिवीरस्तं (इह)
वर्धय (आयुः) जीवनम् (इह) वर्धय (प्रजाम्)
उत्पादनीयाम् (इह) वर्धय । अयं मन्त्रः शत० ३ । ४ ।
४ । ५—८ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे परमविद्वन् यथा त्वा त्वां मारुतो ध्रुवेण धर्मणा

मिनोति मिद्रावरुणौ मिनस्तथा त्व रूपयाऽस्मदर्धं दिवमुत्तभानान्त-
रितं पृण पृथिव्या युतानः सन्सुग्यानि दृष्ट ब्रह्म दृष्ट क्षत्र दृष्टाष्टदृष्ट
प्रजां दृष्ट ब्रह्मवर्णि क्षत्रवर्णि रायस्पोषवर्णि त्वामह पर्यूहामि तथा
त्वां सर्वं मनुष्याः पर्यूहन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र ब्रह्मचरुलुप्तोपमालङ्कारः । हे मनुष्या गूय यथा जग
दीश्वरः सत्यभावेन प्रार्थितः सद्भिर्द्वौश्च सेवितः सर्वान् सुग्ययति
तथोप यज्ञो विद्यादीन् सवृध्य सर्वा-मनुष्यादी-प्रणिनः सुत्पयतीति
विजानीत ॥ २७ ॥

पदार्थ—हे परमविद्वन् । जैसे (त्वा) आप को (मारुतः) वायु
(ध्रुवेण) निश्चल (धर्मणा) धर्म से (मिनोतु) प्रयुक्त करे (मिद्रावरु
णौ) माण और अपान भी धर्म से प्रयुक्त करते हैं वैसे आप कृपा करके
हम लोगों के लिये - (दिवम्) विद्या बुझों के प्रकाश को (उत्तभान) अ
ज्ञान से उधाड़ देना तथा (अन्तरिक्षम्) सप्त पदार्थों का अवकाश को (पृण)
परिपूर्ण कीजिये (पृथिव्याम्) भूमि पर (युतानः) सद्भिषा के गुणों का
विस्तार करते हुए आप सुखों को (दृष्टम्) बढ़ाइये (ब्रह्म) वेद विद्या को
(दृष्ट) बढ़ाइये (सप्तम्) राज्य को बढ़ाइये (आपुः) अवस्था को (दृष्ट)
बढ़ाइये और (प्रजायु) उत्पन्न हुई प्रजा को (दृष्ट) वृद्धियुक्त कीजिये । इसी
लिये मैं (ब्रह्मवर्णि) ब्रह्म विद्या को सेवन करने वा कराने (क्षत्रवर्णि) राज्य को
सेवन करने वा कराने (रायस्पोषवर्णि) और धनसमूह की पुष्टि को सेवने वा
सेवन कराने वाले आप को (पर्यूहामि) सब प्रकार के तर्कों से निश्चय करता
हूँ वैसे आप मुझ को सर्वथा मुखदायक हूँजिये और आप को सब मनुष्य
तर्कों से जाने ॥ २७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपमालङ्कार हैं । हे मनुष्यो ! आप
लोग जैसे जगदीश्वर सत्य भाव से प्रार्थित और सेवन किया हुआ अत्युत्तम विद्वान् सब
को मुख देता है वैसे यह यज्ञ भी विद्या गुण को बढ़ाकर सब जीवों को मुख देता है, यह
जानो ॥ २७ ॥

ध्रुवासीत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा अपि । यज्ञोदेवता । आर्षी जगता छन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं भविष्यतीत्युपदिश्यते ॥

फिर उस यज्ञ से क्या होता है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्र-
जयां शुभिर्भूयात् ॥ घृतेन द्यावापृथिवी पूर्ये-
थामिन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अ-
स्मिन् । आयतनेऽडित्याऽयतने । प्रजतिप्रजयां ।
पशुभिरिति पशुभिः । भूयात् । घृतेन । द्यावापृथिवी-
ऽडिति द्यावापृथिवी । पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । अ-
सि । विश्वजनस्येति विश्वजनस्य । छाया ॥ २८ ॥

पदार्थः— (ध्रुवा) निश्चला (असि) भवसि (ध्रु-
वः) निश्चलः (अयम्) वह्यमाणः (यजमानः)
यज्ञकर्त्ता (अस्मिन्) वर्त्तमाने यज्ञे (आयतने)
आयन्ति आगच्छन्ति प्राणिनो यस्मिंस्तज्जगत्तस्मिन् ज-
गति स्थाने यज्ञे वा (प्रजया) राज्येन सन्तानसमूहेन
वा (पशुभिः) हस्त्यश्वगवादिभिः (भूयात्) (घृ-
तेन) आज्यादिना (द्यावापृथिवी) आकाशभूमी (पू-

येधाम्) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (छदिः) दुःखाप-
वारकत्वेन प्रापकः प्रापिका वा (असि) भवसि (वि-
श्वजनस्य) विश्वस्मिन्जगति सर्वस्य जनसमूहस्य (छा-
या) दुःखछेदकाश्रयो वा । अयं मन्त्रः । शत० ३ । १४ । १ ।
१६—२२ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे यज्ञानुष्ठात्रियजमानपत्नि यथा त्वमस्मिन्नायतने जग-
ति स्वस्थाने यज्ञे वा प्रजया पशुभिः सह ध्रुवासि तथाऽयं यजमानो
ऽपि ध्रुवाऽस्ति युवां घृतेन द्यावापृथिवीं पूर्यथां पूरणे कुर्यात्तस्मिन्नुस्य
छदिरसि विश्वजनस्य छायाऽस्ति यत्संगेन प्राणिससूहः सुखीभूया-
दस्मात्तां तं त्वां वयं प्रशंसामः ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्प्राथम्यं यज्ञानुष्ठातृभ्यां यजमानतत्पत्नीभ्यां येन
यज्ञेन च निश्चला विद्या सुखानि च प्राप्य दुःखानि नश्येयुस्तां सदा
सत्कर्तव्यौ यज्ञश्च सदाऽनुष्ठयः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे यज्ञ करने वाले यजमान की स्त्री । जैसे तू (प्रजया) राज्य
वा अपने संतानों और (पशुभिः) हाथी घोड़े गाय आदि पशुओं के सहित
(अस्मिन्) इस (आयतने) जगत् वा अपने स्थान वा सब के सत्कार करा-
ने के योग्य यज्ञ में । ध्रुवा) दृढसंकल्प (असि) है वस (अयम्) यह (यज-
मानः) यज्ञ करने वाला तेरा पति यजमान भी (ध्रुवः) दृढ संकल्प है । तुम
दोनों (घृतेन) घृत आदि सुगन्धित पदार्थों से (द्यावापृथिवी) आकाश और
भूमि को (पूर्यथाम्) परिपूर्ण करो । हे यज्ञ करने वाली स्त्री । तू (इन्द्रस्य)
अत्यन्त ऐश्वर्य को भी अपने यज्ञ से (छदिः) (असि) है अब तू और ते-
रा पति यह यजमान (विश्वजनस्य) ससार का (छाया) मुख छाया करने
वाला (भूयाद्) हो ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिन यज्ञ करने वाले यजमान की पत्नी और
यजमान से तथा जिस यज्ञ से दृढ विद्या और सुखों को पाकर दुःखों को छोड़ें उन
का सत्कार तथा उस यज्ञ का अनुष्ठान सदा ही करते रहें ॥ २८ ॥

परित्वेत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा श्रुतिः । ईश्वरसभाध्यक्षौ देवते ।
अनुपप्लन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

ईश्वरसमाध्याय्यां किं किं भवितुं योग्यमित्युपदिश्यते ॥

ईश्वर और समाध्यक्ष से क्या होने को योग्य है इस विषय

का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

परि त्वा गिर्वणो गिरऽइमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २६ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु ।

विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः ।

जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ २९ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः (त्वा) त्वां (गिर्वणः) गीर्भिः
स्तोतुमहं (गिरः) स्तुतिवाचः (इमाः) मत्कृताः (भवन्तु)
(विश्वतः) सर्वाः । अत्र प्रथमान्तात्तसिः । (वृद्धायुं) वृद्धव्यव-
चरन्तम् । क्याच्छदसीत्युः । (अनु) पश्चाद्वावे (वृद्धयः) वृध्यन्ते
यास्ताः । (जुष्टाः) प्रीताः सेविता वा (भवन्तु) (जुष्टयः)
जुष्यन्ते प्रीयन्ते यास्ताः । अयं मन्त्रः । शत० ३ । १४ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः— हे गिर्वण ईश्वर समाध्यक्ष इमा मत्कृता विश्वतो
गिरस्त्वां परि परितो भवन्तु । न तत्क्षणएव किन्तु वृद्धायुं त्वामनु वृ-
द्धो जुष्टो जुष्टाश्च भवन्तु ॥ २६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । हे मनुष्या यथाखिलैः शुभगुण-
कर्मभिः सह वर्धमानो जगदीश्वरः समापतिर्वा स्तोतुमहोऽस्ति
तथैव युष्माभिरपि भवितव्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (गिरिष्णः) स्तुतियों से स्तुति करने योग्य ईश्वर वा सभा
 ध्यक्ष (इमाः) ये मेरी किई हुई इविश्रुतः) समस्त (गिरः) स्तुतियों (परि)
 सब प्रकार से (भवन्तु) हों और उसी समय ही ही न हों किन्तु (वृद्धांशु)
 वृद्धों के सभान आचरण करने वाले आप के (अनु) पश्चात् (वृद्धयः) अ
 यन्त बढ़ती हुई और (जुष्टयः) ग्रीत करने योग्य (जुष्टा) प्यारी हों ॥२९॥

भावार्थः— इस मन्त्र में स्तुति लक्ष्य है । हे मनुष्यो ! जैसे सपूर्ण उत्तम गुण
 कर्मों के साथ वर्तमान जगदीश्वर और सभापति स्तुति करने योग्य हैं वैसेही तुम लोगों
 को भी होना चाहिये ॥ २९ ॥

इन्द्रभ्येत्यस्य मधुच्छन्दाश्चापिः । ईश्वरसमाध्यक्षी देवने ।

आर्च्युपिणक्छन्दः । अथयः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथंभूतावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ऐन्द्रमसि
 वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य । स्यूः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवः । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । असि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (स्यूः) यः सीवयति सह
 योजयति सः (असि । भवसि । (इन्द्रस्य) सूर्यादेराजस्य
 वा (ध्रुवः) निश्चलो निश्चलकर्त्ता (असि) (ऐन्द्रम्) इन्द्र-
 स्य परमैश्वर्यस्येदमधिकरणम् (असि) (वैश्वदेवम्) यथा
 विश्वेपां देवानां मिदमन्तरिक्षमधिकरणं तथा (असि) अय
 मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ५ । २५—२६ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष यथा वैश्वदेवमन्तरिक्षं
मस्ति तथा त्वमेन्द्र परमैश्वर्यस्याधिकारणमासि । अतएव सर्वयाम-
स्मदादीनामिन्द्रस्य परमैश्वर्यस्य स्पृशसि इन्द्रस्य सूर्यादिलोकस्य रा-
ज्यस्य वा ध्रुवोऽसि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र इत्येवोपमालंकारः । यथा सकलैश्वर्याधिष्ठान
मीश्वरोऽस्ति तथा सभाध्यक्षादिभिरपि भवितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष । जैम (वैश्वदेवम्) समस्त पदार्थों का
निवासस्थान अन्तरिक्ष है वैसे आप (ऐन्द्र) सब का आधार है इसी से हम
लोगों को (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य का (स्पृः) सयोग करने वाले (असि) हैं
और (इन्द्रस्य) सूर्य आदि लोक वा राज्य को (ध्रुवः) निश्चल करने वाले
(असि) हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्रेय और उपमालङ्कार है । जैसे सकल ऐश्वर्य का देने
वाला जगदीश्वर है वैसे सभाध्यक्षादि मनुष्यों को भी होना चाहिये ॥ ३० ॥

विभूरसीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराहाप्यं

नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्तौ कथभूतायित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

विभूरसि प्रवाहंणो वह्निरसि हव्यवाहनः ।
श्वात्रोऽसि प्रचैतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

विभूरिति विभूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहनऽइ-
ति प्रवाहनः । वह्निः । असि । हव्यवाहनऽइति हव्य-

पदार्थः— हे (गिरवणः) स्तुतियों से स्तुति करने योग्य ईश्वर वा सभा
 ध्यत्त (इमाः) ये मेरी किई हुई हिविरवतः) समस्त (गिरः) स्तुतियों (परि)
 सब प्रकार स (भवन्तु) हों और उसी समय की ही न हों किन्तु (वृद्धांशु)
 वृद्धों के सधान आचरण करने वाले आप के (अनु) पश्चात् (वृद्धयः) अ
 न्यन्त बढ़ती हुई और (जुष्टयः) प्रीति करने योग्य (जुष्टाः) प्यारी हों ॥२९॥

भावार्थः— इस मन्त्र में स्लैप लङ्कार है । हे मनुष्यो ! जैसे संपूर्ण उत्तम गुण
 कर्मों के साथ वर्तमान जगदीश्वर और सभापति स्तुति करने योग्य हैं वैसेही तुम लोगों
 को भी होना चाहिये ॥ २९ ॥

इन्द्रभ्येत्यस्य मधुच्छन्दाश्चापिः । ईश्वरसभाध्यक्षी देवते ।

आचर्युणिक्छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथंभूतः । धित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ऐन्द्रमसि
 वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य । सूरः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवः । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । असि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (सूरः) यः सीवयति सह
 योजयति सः (असि । भवसि । (इन्द्रस्य) सूर्यादेराजस्य
 वा (ध्रुवः) निश्चलो निश्चलकर्त्ता (असि) (ऐन्द्रम्) इन्द्र-
 स्य परमैश्वर्यस्येदमधिकरणम् (असि) (वैश्वदेवम्) यथा
 विश्वेषां देवानां मिदमन्तरिक्षमधिकरणं तथा (असि) अगं
 मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ५ । २५—२६ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष यथा वैश्वदेवमन्तरिक्षं
मस्ति तथा त्वमेन्द्र परमेश्वर्यस्याधिकरणमासि । अतएव सवपाम
स्मदादीनामिन्द्रस्य परमेश्वर्यस्य स्थिरसि इन्द्रस्य सूर्यादिलोकस्य रा
ज्यस्य वा ध्रुवोऽसि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र इत्येवोपमालंकारः । यथा सकलैश्वर्याधिष्ठान
मीश्वरोऽसि तथा सभाध्यक्षादिभिरपि भवितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष 'जैम (वैश्वदेवम्) समस्त पदार्थों का
निवासस्थान अन्तरिक्ष है वैसे आप (ऐन्द्र) सब का आधार है इसी से हम
लोगों को (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य का (स्थूः) सयोग करने वाले (असि) हैं
और (इन्द्रस्य) सूर्य आदि लोक वा राज्य को (ध्रुवः) निश्चल करने वाले
(असि) हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्वेश और उपमालङ्कार है । जैसे सकल ऐश्वर्य का देने
वाला जगदीश्वर है वैसे सभाध्यक्षादि मनुष्यों को भी होना चाहिये ॥ ३० ॥

विभूरसीत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । अग्निर्देवता । विराडाप्य

• लुष्टपृच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्तौ कथभूतास्तिष्ठपदिरयते ॥

किं ये कैसे है हम विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः ।
श्वात्रोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

विभूरिति विभूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहनऽड-
तिप्रवाहनः । वह्निः । असि । हव्यवाहनऽडतिहव्य-

ऽवाहनः । श्वात्रः । असि । प्रचेता इति प्रऽचेताः । तुयः ।
असि । विश्ववेदा इति विश्वऽवेदाः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विभूः) यथा व्यापक आकाशो वैभवयुक्तो
राजा वा (असि) (प्रवाहणः) यथा वायुर्महानदो वा
तथा (वह्निः) बोढा (असि) (हव्यवाहनः) यथाऽग्नि-
हव्यानि वहति तथा (श्वात्रः) ज्ञानवान् श्वात्रतीति
गतिकर्मसु पठितम् निघं० २। २४ (असि) (प्रचेताः)
यथा प्राणः प्रचेतयति तथा (तुयः) ज्ञानवर्धकः (असि)
(विश्ववेदाः) यथा सूत्रात्मा पवनस्तथा । अयं मन्त्रः ।
शतपथे व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् ! यस्मात्त्वं यथाऽऽकाशो वैभव-
युक्तो राजा वा तथा विभूरसि यथा वायुर्महानदो वा तथा प्रवाह्यो-
ऽसि यथा वह्निस्तथा हव्यवाहनोऽसि यथा प्राणस्तथा प्रचेता इवा-
त्रोऽसि यथा सूत्रात्मा पवनस्तथा विश्ववेदास्तु यश्चासि तस्मात् स
त्कर्तव्योऽसीति ध्येयं विजानीमः ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषोपमालकाराः । न सर्वैर्मनुष्यैरीश्वरविदुषोः
सत्कारः कदापि त्यक्तव्यो नैतयोः प्राप्या विना कस्यचिद्विद्यासुख-
क्षामो भवितुमर्हति तस्माच्चैव सर्वथा वेद्योस्तः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् ! जिस से आप जैसे व्यापक आकाश और
ऐश्वर्य युक्त राजा होता है वैसे (विभूः) व्यापक और ऐश्वर्ययुक्त (असि)
हैं (वह्निः) जैसे होम किये पदार्थों को योग्यस्थान में पहुँचाने वाला अग्नि
है वैसे (हव्यवाहनः) हवन करने के योग्य पदार्थों को संपादन करने वाले
(असि) हैं जैसे जीवों में प्राण है वैसे (प्रचेताः) चेत करने वाले (श्वात्रः)

विद्वान् (असि) हैं जैसे सूत्रात्पा पवन सब में व्याप्त है वैसे (विश्वेवेदाः) विश्व को जानने (तुयः) ज्ञान को बढ़ाने वाले (असि) हैं इस से आप सत्कार करने योग्य हैं ऐसा हम लोग जानते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और उपमालङ्कार हैं । सब मनुष्यों को उचित है कि ईश्वर और विद्वान् का संस्कार करना कभी न छोड़ें क्योंकि अन्य किसी से विद्या और सुख का लाभ नहीं हो सकता है इस लिये इन को जानें ॥ ३१ ॥

उशिगमीत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । अभिनर्देवता । स्वराद्याष्टी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपादिश्यते ॥

—स्ति ये कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उशिगंसि कविरङ्घारिरसि वम्भारिरवस्यू-
रसि दुवस्वाञ्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयः ॥ सुम्राड-
सि कृशानुः परिपद्योऽसि पर्वमानो नभोऽसि प्र-
तका मृष्टोऽसि हव्यसूदन ऋतधामासिस्वर्ज्यो-
तिः ॥ ३२ ॥

उशिक् । असि । कविः । अङ्घारिः । असि । व-
म्भारिः । अवस्यूः । असि । दुवस्वान् । शुन्ध्यूः । अ-
सि । मार्जालीयः । सुम्राडितिसुम्राद । असि । कृ-
शानुः । परिपद्यइतिपरिपद्यः । असि । पर्वमानः ।
नभः । असि । प्रतकेतिप्रतका । मृष्टः । असि । ह-
व्यसूदनइतिहव्यसूदनः । ऋतधामेत्यृतधामा । असि ।
स्वर्ज्योतिरितिस्वःऽज्योतिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(उशिक्) कांतिमान् (असि) (कविः) क्रां-

तमज्ञः क्रांतदर्शनी वा (अंधारिः) अंधस्य कुटिलगा-
मिनो जीवस्थारिः शत्रुः (असि) (वंमारिः) बन्धस्थारिः
अत्र वर्णयत्ययेन धस्य भः (अवस्थूः) योऽवसीद्व्यति ता-
रादितंतून् संतानयति येन वा सः (असि) (दुवस्वान्)
दुवः प्रशस्तं परिचरणं विदधते यस्य सः (शुन्ध्यूः) शुद्धः
(असि) (मार्जालीयः) शोधकः । स्थाचतिमृजेरालब्ध् वा-
लजलीयचः । ३० १ । ११५ अनेन सूत्रेणात्रमृजूप् शुद्धौ इ-
त्यस्मादालीयच् प्रत्ययः (संभ्राद) यथा सम्यग्राजते त-
था (असि) (कृशानुः) तंतूकर्त्ता (परिपदाः) परिप-
दि भवः (असि) (पवमानः) पवित्रकारकः (नभः)
यो नभतं हन्ति परपदार्थहर्तृन् सः । नभतइति वधकर्म-
सु पठितम् निघं २ । १६ (असि) (प्रतक्का) यथा प्रत-
कति प्रकर्णेण हर्णतीति अत्रान्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप्
तथा (मृष्टः) यो मर्णति मार्पयति वा (असि) (हव्य-
सूदनः) यथा हव्यानि सूदते तथा (ऋतधामा) यथा
सत्यं जलं वा दधाति तथा (असि) (स्वर्ज्योतिः)
यथा स्वरंतरिक्षलोकसमूहं द्योतते तथा ॥ ३२ ॥

अन्ययः—हे भगवन् यतस्त्वमुशिगस्यंघारिः कविरसि यस्मारि-
रयस्मूरसि दुवस्यान् शुन्ध्यूर्मार्जालीयोऽसि पवमानः परिशद्योऽसि
यथा प्रतक्का तथान्तरिक्षप्रकाशका नभोऽसि यथा हव्यसूदनस्तथा
मृष्टोऽसि यथा स्वर्ज्योतिर्ऋतधामांऽसि तथा सत्यस्यापी धत्तसे तथै-
व तत्तदगुणेन प्रमिक्षां भवान् सर्वरूपामनीयोऽस्तीति विजानीत ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । येन जगदीश्वरेण यादृग्गुणं जगन्निर्मितं तादृग्गुणेन प्रसिद्धः स सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर ! जिस कारण आप (चशिक) कान्तिमान् (असि) है (अंधारिः) खोटे चलन वाले जीवों के शत्रु वा (कविः) क्रान्तमग्न (असि) है (वम्भारिः) बन्धन के शत्रु वा तारादितन्तुओं के विस्तार करने वाले (असि) हैं (दुवस्वान्) प्रशसनीय सेवा युक्त स्वयं (शुन्ध्युः) शुद्ध (असि) हैं (मार्जालीयः) सब को शोधने वाले (सम्राट्) और अच्छे प्रकार प्रकाशमान (असि) हैं (कृशानुः) पदार्थों को अतिसूक्ष्म (पवमानः) पवित्र और (परिपक्वः) सभा में कल्याण करने वाले (असि) हैं जैसे (प्रतप्ता) हविर्त और (नभः) दूसरे के पदार्थ हरलेने वालों को मारने वाले (असि) हैं (हव्यमूदनः) जैसे होम के द्रव्य को यथायोग्य व्यवहार में लाने वाले और (मृष्टः) सुख दुःख को सहन करने और कराने वाले (असि) हैं जैसे (स्वर्ज्योतिः) अतिरिक्त को प्रकाश करने वाले और (श्रुतधामा) सत्यधाम युक्त (असि) हैं वैसेही उक्त गुणों से प्रसिद्ध आप सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य हैं, ऐसा हमलोग जानते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जिस परमेश्वर ने समस्त गुण वाले जगत् को रचा है उन्ही गुणों से प्रसिद्ध उसकी उपासना सब मनुष्यों को करनी चाहिये ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य मधुच्छन्दा अग्निः । अग्निर्देवता । ब्राह्मी पत्निरुच्छन्दाः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्यथेश्वरो वर्चते तथा विद्वद्भिरपि भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर जैसा ईश्वर है वैसा विद्वानों को भी होना अवश्य है

इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

**समुद्रोऽसि विश्वव्यं चा अजोऽस्यैकपादहिर-
सि बुध्न्यो वागस्यैन्द्रमग्निं संदोस्यृतस्य द्वासी**

मा मा संताप्तमध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्व-
स्ति मेऽस्मिन्पृथि देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

समुद्रः। असि। विश्वव्यचाऽइति विश्वव्यचाः। अजः।
असि। एकपादित्येकपात्। अहिः। असि। बुध्न्यः। वाक्।
असि। ऐन्द्रम्। असि। सदः। असि। ऋतस्य। द्वारौ। मा। मा
सम्। ताप्तम्। अध्वनाम्। अध्वपत इत्यध्वपते। प्र। मा
तिर। स्वस्ति। मे। अस्मिन्। पृथि। देवयान इति देवयाने।
भूयात् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(समुद्रः) समुद्भवन्ति भूतानि यस्मात् सः ।
(असि) । (विश्वव्यचाः) यथा विश्वस्मिन् व्यचो व्याप्तिर्य-
स्यास्ति तथा । (अजः) यः कदाचिन्न जायते (असि)(एक-
पात्) एकस्मिन् पादे विश्वं यस्यास्ति । (अहिः) समस्त-
विदासु व्यापनशीलः (असि) (बुध्न्यः) बुध्नेऽन्तरिक्षं
भवः । बुध्नमन्तरिक्षं भवति । निरु० १० । ४४ (वाक्)
यथा वक्ति सा (असि) (ऐन्द्रम्) परमैश्वर्यस्येदम्
(असि) (सदः) सीदन्ति यस्मिंस्तत् (असि) (ऋतस्य)
सत्यस्य कारणस्य व्यवहारस्य वा (द्वारौ) धाहाभ्य-

न्तरस्थे सुखे (मा) माम् (मा) निपेधे (सम्) .सम्पगर्धे
(ताप्तम्) तपेः । अत्र लिङर्थे लुङ् । (अध्वनाम्) यथा विद्याधर्म-
शिल्पमार्गाणाम् (अध्वपते) धर्मव्यवहारमार्गपालयितः । (प्र)
प्रकृष्टार्थे । (मा) माम् (तिर) तारय (स्वस्ति) सुखम् (मे)
मम (अस्मिन्) प्रत्यच्चे (पथि) मार्गे (देवयाने) यथा विदुषां
गमनागमनाधिकरणे तथा (भूयात्) भवन्तु ॥ ३३ ॥

अन्वयः— यथेश्वरः समुद्रो विश्वव्यचा अस्ति स एकपादजोऽस्ति
अहिर्युध्न्योऽस्ति हे अध्वपते यथेन्द्रसदोऽस्ति यथा स कतस्य द्वारौ
न संतापयति तथा मा संतापयेः । यथा आस्मिन् देवयाने पथि
स्वस्ति भूयास्तथा त्वं सततं प्रयतस्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अत्रोपमास्तङ्कारः । यथा कृपायमाण ईश्वरोऽस्मिन्
संसारे सर्वेषां जीवानां शिष्वादि कर्मसु प्रवर्तते तथा विद्वद्भिरपि व
र्तितव्यम् । यथेश्वरस्य जगत्कारणस्य जीवानां वाऽनादित्वाज्जन्म
राहित्येनाविनाशित्वं वर्तते तथा स्वस्य बोध्यं यथा परमेश्वरस्य
कृपोपासनासृष्टिविद्यापुरुषार्थं . सहैव वर्तमानानां मनुष्याणां विद्यमा-
र्गमाप्तिस्तत्र सुखं च जायते तथा नेतरपेयामिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः— जैसे परमेश्वर (समुद्रः) सब प्राणियों का गमनागमन कराने
हारे (विश्वव्यचाः) जगत् में व्यापक और (अज) अजन्मा (असि)
है (एकपात्) जिसके एकपाद विश्व है (अहिः) वा व्यापनशील (युध्न्यः)
तथा अन्तरिक्ष में होने वाला (असि) है और (वाक्) वाणीरूप (असि)
है । (ऐन्द्रं) परमेश्वर का (सदः) स्थानरूप है और (ष्यतस्य) सत्य के
(द्वारौ) मुखों को (मासताप्तम्) संताप कराने वाला नहीं है । (अध्वपते)
हे धर्म व्यवहार के मार्गों को पालन करने वाले विद्वानों ! वैसे तुम भी संताप
न करो । हे ईश्वर ! (मा) मुझको (अध्वनम्) धर्माशिल्प के मार्ग से (मतिर)
पार कीजिये और (मे) मेरे (अस्मिन्) इस (देवयाने) विद्वानों के जाने
आने योग्य (पथि) मार्ग में जैसे (स्वस्ति) सुख (भूयात्) हो वैसा
अनुग्रह कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। ईश्वर वा जगत् के कारण रूप जीव को अनादित्व होने वा जन्म न होने से अविनाशोपनि है। परमेश्वर की कृपा उपसना सृष्टि की विधा वा अपने पुरुषार्थ के साथ वर्तमान हुए मनुष्यों को विद्वानों के मार्ग की प्राप्ति और उसमें सुख होना है और आलसी मनुष्यों को नहीं होता ॥ ३३ ॥

मित्रस्येत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराद्ब्राह्मी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशाः सन्तोऽस्युपदिश्यते ॥

किं विद्वान् कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

मित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्वमग्नयः सगराः सगरा
स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन प्रात माग्नयः
पिपृत माग्नयो गोप्रायत मा नमो वोऽस्तु मा
मा हिंशसिष्ट ॥ ३४ ॥

मित्रस्य । मा । चक्षुषा । ईक्षध्वम् । अग्नयः ।
सगराः । सगराः । स्थ । सगरेण । नाम्ना रौद्रेण ।
अनीकेन । प्रात । मा । अग्नयः । पिपृत । मा । अग्नयः ।
गोप्रायत । मा । नमः । वः । अस्तु । मा । मा ।
हिंशसिष्ट ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (मित्रस्य) सुहृदः (मा) माम् (चक्षुषा)
दृष्ट्या (ईक्षध्वम्) संप्रेक्षध्वम् (अग्नयः) नेतारो नयन्ति श्रे-
ष्ठान् पदार्थान् (सगराः) सगरोऽन्तरिक्षमवकाशो येषान्ते ।
अर्शआदित्वादध् । (सगराः) सगरोन्तरिक्षं विद्योपदेशाव-
काशो येषां तं (स्थ) भवत (सगरेण) अन्तरिक्षेण सह (नाम्ना)

प्रसिद्ध्या (रौद्रेण) शत्रुरोदयित णामिदं तेन । (अनी-
केन) सैन्येन (पात) रक्षत (मा) माम् (अग्नयः)
(ज्ञानवन्तः) (पिपृत) विद्यागुणैः पूर्णान् कुरुत (मा)
माम् (अग्नयः) सप्ताध्यक्षादयः (गोपायत) पालयत
(मा) माम् (नमः) नमस्कारः (वः) युष्मभ्यम् (अस्तु)
भवतु (मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसिष्ट) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः सगरा अग्नयो यूयं मां मित्रस्य चक्षुषे-
क्षध्वम् यूयं सगराः स्थ हे अग्नयः सगरेण रौद्रेण नाम्नानीकेन मां
पात मां गोपायत मां मा हिंसिष्टैतदर्थं वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्यादानेन विद्वां-
सः सर्वान् मनुष्यान् सुखयन्ति तथैतान्कार्येषु विद्ययोपयुक्ताः स-
न्तोऽध्येतारोऽपि सुखयन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे (सगराः) अन्तरिक्ष अवकाश युक्त (अग्नयः) अच्छे २
पदार्थों को प्राप्त करने वाले विद्वान् लोगो तुम (मा) मुझको (मित्रस्य) मित्र
की दृष्टि से (ईक्षध्वम्) देखिये आप (सगराः) विद्योपदेश अवकाशयुक्त (स्थ)
हूँजिये और जैसे आप (अग्नयः) संसाधित विद्युत् आदि अग्नियों की रक्षा करते
हैं वैसे (सगरेण) अन्तरिक्ष के साथ वर्चमान (रौद्रेण) शत्रुओं को रोदन
करने वाली (नाम्ना) प्रसिद्ध (अनीकेन) सेना से (मा) मुझे (पात)
पालिये (अग्नयः) जैसे ज्ञानी लोग सब प्रकार सब को सुखदेते हैं वैसे (पि-
पृत) सुखों से पूरण कीजिये (गोपायत) और सब ओर से पालन कीजिये
और कभी (मा) मुझ को (मा हिंसिष्ट) नष्ट मत कीजिये (वः) इससे आप
के लिये (मे) मेरा (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्यादेने से विद्वान् लोग
सब मनुष्यों को सुखी करते हैं वैसे इन विद्वानों को कार्यों के करने में चतुर और
विद्या युक्त होकर विद्यार्थी लोग सेवा से सुखी करें ॥

ज्योतिरसीत्यस्य पशुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाणी
 पश्चिच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥
 ईश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषान्देवानां॑ स-
 मित् त्व॑सोम तनूकृद्भ्यो द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्य
 उरु यन्तासि वरूथ॑ स्वाहा ॥ जुषाणो अप्तु-
 राज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

ज्योतिः॥ अ॒सि । वि॒श्वरू॑पमि॒ति वि॒श्वरू॑पम् । वि-
 श्वे॒षाम् । दे॒वाना॑म् । स॒मिदि॑ति॒सम् इ॒त् । त्वम् । सो-
 म । त॒नूकृ॑द्भ्यऽइति॒ तनू॑कृत्भ्यः । द्वे॒पोभ्य॑ऽइति॒ द्वेपः॑
 भ्यः । अ॒न्यकृ॑तेभ्यऽइत्य॒न्यकृ॑तेभ्यः । उ॒रु । य॒न्ता ।
 अ॒सि । वरू॑थम् । स्वा॒हा । जु॒षाणः । अ॒प्तुः । आ॒ज्य-
 स्य । वे॒तु । स्वा॒हा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः (असि) (विश्वरू-
 पम्) यथा सर्व रूपं यस्मिंस्तथा (विश्वेषाम्) अखिला-
 नाम् (देवानाम्) विदुषां (समित्) यथा सम्यगिध्यते
 तथा (त्वम्) (सोम) ऐश्वर्य्यप्रद (तनूकृद्भ्यः) यथा
 विस्तारकारिभ्यस्तथा (द्वेपोभ्यः) यथा द्विपन्ति तेभ्य-
 स्तथा (अन्यकृतेभ्यः) यथाऽन्यैर्यानि क्रियन्ते तेभ्यः (उरु)

बहु (यन्ता) नियमकर्त्ता (असि) (वरूथम्) वर्तुं
महं गृहम् वरूथमिति गृहनामसु पठितम् निधं ३१४ (स्वा-
हा) वाचम् (जुपाणः) प्रीतः (अप्तुः) व्यापकः (आ-
ज्यस्य) विज्ञानस्य (वेतु) जानातु (स्वाहा) वाचा ।
अयं मन्त्रः शत० ३ । ५ । २ । ६८ व्याख्यातः ॥ ३५॥

अन्वयः—हे सोम यथा त्वं विश्वेयां देवानां विश्वरूपं ज्योतिः
समिदासि तनूकृद्भ्यो द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्यश्च यन्तासि तथोरु वरूथं
स्वाहापुराज्यस्य जुपाणः सन् मनुष्य स्वाहा वेतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—यस्मात्परमेश्वर सर्वेयां लोकानां नियन्तास्ति तस्मा
देते नियमेषु चलन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य देने वाले भगदीश्वर । आप (विश्वेयाम्)
सब (देवानाम्) विद्वानों के (विश्वरूपम्) सब रूपयुक्त (ज्योतिः) सब के
प्रकाश करने वाले (समित्) अच्छे प्रकाशित (असि) हैं (तनूकृद्भ्यः)
शरीरों को संपादन करने (द्वेपोभ्यः) और गेप करने वाले जीवों तथा (अ-
न्यकृतेभ्यः) अन्य मनुष्यों के किये हुए दुष्टकर्मों से (यन्ता) नियम करने
वाले (असि) हैं उनसे (उरु) बहुत (वरूथम्) उत्तम गृह (स्वाहा) वाणी
(अप्तुः) व्यापक (आज्यस्य) विज्ञान को (जुपाणः) सेवन करता हुआ मनुष्य
(स्वाहा) घेद वाणी को (वेतु) जाने ॥ ३५ ॥

भावार्थः—जिस से परमेश्वर सब लोकों का नियमकरने वाला है हम से ये नियम
में चलते हैं ॥ ३५ ॥

अग्नेन ये सस्यापस्तगभ्यः । अग्निर्देवता । निचृदार्थी विष्टुष्वन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्थुपदिश्यते ॥

किर ईश्वर प्रार्थना किसलिये करनी चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि

ज्योतिरसीत्यस्य पधुच्छन्दा षष्टिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाक्षी

पइकिरुच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

ईश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषान्देवानां॑ स-
मित् त्व॑सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषो॑भ्योऽन्यकृतेभ्य
उरु॑ यन्तासि वरु॑थ॒ स्वाहा ॥ जुषा॑णो अ॒प्तु-
राज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा ॥ ३५ ॥

ज्योतिः॥ असि । विश्वरूपं मिति विश्वरूपम् । वि-
श्वेषाम् । देवानाम् । समिदिति समुद्भूतम् । त्वम् । सो-
म । तनूकृद्भ्योऽइति तनूकृत्भ्यः । द्वेषोभ्योऽइति द्वेषः
भ्यः । अन्यकृतेभ्योऽइत्यन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता ।
असि । वरुथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आर्ज्य-
स्य । वेतु । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः (असि) (विश्वरू-
पम्) यथा सर्वं रूपं यस्मिंस्तथा (विश्वेषाम्) अखिला-
नाम् (देवानाम्) विदुषां (समित्) यथा सम्यगिध्यते
तथा (त्वम्) (सोम) ऐश्वर्य्यं प्रद (तनूकृद्भ्यः) यथा
विस्तारकारिभ्यस्तथा (द्वेषोभ्यः) यथा द्विपन्ति तेभ्य-
स्तथा (अन्यकृतेभ्यः) यथाऽन्यैर्यानि क्रियन्ते तेभ्यः (उरु)

बहु (यन्ता) नियमकर्त्ता (असि) (वरूथम्) वर्तु
महं गृहम् वरूथमिति गृहनामसु पठितम् निधं ३।४ (स्वा-
हा) वाचम् (जुपाणः) पीतः (अप्तुः) व्यापकः (आ-
ज्यस्य) विज्ञानस्य (वेतु) जानातु (स्वाहा) वाचा ।
अयं मन्त्रः शत ३ । ५ । २ । ६८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सोम यथा त्वं विश्वेषां देवानां विश्वरूपं ज्योतिः
समिदासि तन्नूकृद्भ्यो देवोभ्योऽन्यकृतेभ्यश्च यन्तासि तथोरु वरूथं
स्वाहासुराज्यस्य जुपाणः सन् मनुष्यः स्वाहा वेतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः— यस्मात्परमेश्वरः सर्वेषां लोकानां नियन्तास्ति तस्मा
देते नियमेषु चलन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे (सोम) ऐश्वर्य्य देने वाले जगदीश्वर ! आप (विश्वेषाम्)
सब (देवानाम्) विद्वानों के (विश्वरूपम्) सब रूपयुक्त (ज्योतिः) सब के
प्रकाश करने वाले (समित्) अच्छे प्रकाशित (असि) हैं (तन्नूकृद्भ्यः)
शरीरों को संपादन करने (देवोभ्यः) और जप करने वाले जीवों तथा (अ-
न्यकृतेभ्यः) अन्य मनुष्यों के किये हुए दुष्टकर्मों से (यन्ता) नियम करने
वाले (असि) हैं उनसे (उरु) बहुत (वरूथम्) उत्तम गृह (स्वाहा) पाणी
(अप्तुः) व्यापक (आज्यस्य) विज्ञान को (जुपाणः) सेवन करता हुआ मनुष्य
(स्वाहा) वेद वाणी को (वेतु) जाने ॥ ३५ ॥

भावार्थः—जिस से परमेश्वर सब लोकों का नियमकरने वाला है हम से ये नियम
में चलते हैं ॥ ३५ ॥

अग्नेनयेसस्यागस्त्यश्रपिः । अग्निर्देवता । निचृटापीभिपुष्वन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

किं ईश्वर प्रार्थना किसलिये करनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विष्वानि

देव वयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्युस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अस्म-
त् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमि-
ति नमऽउक्तिम् । विधेम ॥ ३६ ॥

पदार्थः- (अग्ने) सर्वनेतः परमात्मन् (नय) प्रापय
(सुपथा) यथा सुकृतः शोभनेन धर्म्यमार्गेण गच्छन्ति
तथा (राये) परमश्रीमोक्षसुखप्राप्तये (अस्मान्) अभ्यु-
दयनिः श्रेयससुखस्पृहावतः (विश्वानि) सर्वाणि (देव)
सर्वानन्दप्रापक सर्वजगत्पूकाशक (वयुनानि) पृथस्तानि
कर्माणि पूजाश्च वयुनमिति पृथस्यनामसुं पठितम् निघं०
३। ६ वयुनं वेतेः कान्तिर्वा पूजा वा निरु० ५। १४ वयुनानि वि-
द्वान् पूज्ञानानि पूजानन् निरु० ५। २० (विद्वान्) यः सर्वं
वेत्ति सः (युयोधि) दूरीकुरु अत्र बहुलं छन्दसीति शपः
१८। (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (जुहुराणम्) कुटिलम्
(एनः) दुःसफलं पापं (भूयिष्ठाम्) बहुतमाम् (ते) तव
(नमऽउक्तिम्) यथा नमोभिरुक्तिं विदधति तथा (विधेम)
वदेम । अयं मन्त्रः शत० ३। ५। २। ११ व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे अग्ने देव जगदीश्वर विद्वांस्त्वं यथा सुकृतो राये सुपथा विश्वानि वयुनानि प्राप्नुवन्ति तथास्मान्नय जुहाराणमेनो-स्मश्रुयोधि धेयं ते तव भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा प्रेम्णोपासितः सन् जगदीश्वरो जीवान् दुष्टमार्गाद्विद्योज्य धर्ममार्गे स्थापयित्वैहिकपारमार्थिक-सुखानि तत्तत्कर्मानुसारेण ददाति तथा न्यायाधीनैरपि विधेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सब को अच्छे मार्ग में पहुँचाने (देव) और सब आ-नन्दों को देने वाले (विद्वान्) समस्त विद्यान्वित जगदीश्वर । आप कृपा से (राये) मोक्ष रूप उत्तम धन के लिये (सुपथा) जैसे धार्मिक जन उत्तम मार्ग से (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) उत्तम कर्म विद्वान वा मजा को प्रा-प्त होते हैं वैसे (अस्मान्) हम लोगों को (नय) प्राप्त कीजिये और (जुहा-राणम्) कुटिल (एनः) दुःखफलरूपी पाप को (अस्मत्) हम लोगों से (युयोधि) दूर कीजिये हम लोग (ते) आप की (भूयिष्ठां) अत्यन्त (न-मउक्तिम्) नमस्काररूप वाणी को (विधेम) कहते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा० । जैसे सत्य प्रेम से उपासना किया हुआ परमेश्वर जीवों को दुष्ट मार्गों से अलग और धर्म मार्ग में स्थापन करके इस लोक के सुखों को उन के कर्मानुसार देता है वैसेही न्याय करने हारे भी किया करें ॥ ३६ ॥

अयन्न इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्याग्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः श्रुत्या उपदिश्यन्ते ॥

किं ईश्वर की उपासना करने हारे श्रुति के मुखों का उपदेश किया है ॥

**अयन्नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयंमृधः पुर-
ऽन्तु प्रमिन्दन् ॥ अयं वाजाञ्जयतु वाजसाता-
व्यशत्रूः । ऽजयतुजह्वपाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥**

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् ।
मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्रभिन्दन् । अयम् ।
वाजान् । जयतु । वाजसाताविति वाजसातौ । अ-
यम् । शत्रून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अयम्) परमेश्वरोपासको जनः (नः) अ-
स्माकं प्रजास्थानां जीवानां (अग्निः) स्वयं प्रकाशमा-
नोऽग्निरिव पापिनां दग्धा (वरिवः) भृशं रक्षणं (कृणो-
तु) करोतु (अयं) युद्धकुशलः (मृधः) कुत्सितान् (पु-
रः) पुरस्तात् (एतु) गच्छतु (प्रभिन्दन्) यथा शत्रुद-
लं विदारयंस्तथा (अयं) वीराणां ग्रहणकः (वाजान्)
संग्रामान् (वाजसातौ) यथा संग्रामे तथा (अयं) वि-
जयप्रापकः (शत्रून्) अरीन् (जयतु) (जर्हृषाणः)
अतिशयेन दृष्टः (स्वाहा) शोभनां वाचं वदन् सन् ।
अयं मन्त्रः शत० । ३१५११२ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अयमग्निः परमेश्वरोपासको जनो नो वरिवः कृणो-
तु यथा कश्चिद्धीरः वाजसातौ मृधः शत्रून् पुरएति तथाय यथा च
कश्चिद्धीरो मृधः शत्रून् प्रभिन्दन् वाजान् जयति पुरएतु तथायं ज
र्हृषाणः स्वाहा शोभनां वाचं वदन् जयतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—ये परेशोपासनां न विदधते नैव तेषां सर्वत्र [विजयो]
जायते ये सुशिक्षितान् वीरान् सत्कृत्य सेनां न रक्षन्ति तेषां सर्वत्र
पराजयो भवति तस्मादेतद्वयं मनुष्यैः सदानुष्ठेयमिति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—यद् (अग्निः) परमेश्वर का उपासक जन (नः) इमं प्रजास्थ
जीवों की (वरिवः) निरन्तर रक्षा (कृणोतु) करे । जैसे कोई वीर पुरुष अपनी

सेनाको लेकर सग्राम में निन्दित दुष्ट वैरियों को पहिले ही जा घेरता है वैसे (अथ) यह शुद्ध करने में कुशल सेनापति (वाजसातौ) सग्राम में दुष्ट शत्रुओं की (पुरः) पहिले ही (एतु) जा घेरे। और जैसे (अथ) यह वीरों को हर्ष देने वाला सेनापति दुष्ट शत्रुओं को (प्रभिन्दन्) छिन्न भिन्न करता हुआ (वाजान्) सग्रामों को (जयतु) जीते (अथ) यह विजय कराने वाला सेनापति (अहर्षाणः) निरन्तर प्रसन्न हो कर (स्वाहा) युद्ध के प्रवच की श्रेष्ठ बोलियों को बोलना हुआ (जयतु) अच्छी तरह जीते ॥ ३७ ॥

भावार्थः—जो लोग परमेश्वर की उपासना नहीं करते हैं उनका विजय सर्वत्र न ही होता। जो अच्छी शिक्षा देकर शूरवीर पुरुषों का सत्कार करके सेना नहीं रखते हैं उनका सब जगह सहज में पराजय हो जाता है इस से मनुष्यों को चाहिये कि वो प्रवच अर्थात् एक तो परमेश्वर की उपासना और दूसरा वीरों की रक्षा सदा करते रहें ॥ ३७ ॥

सुविष्णुर्वित्यस्यागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्प्यतुष्टु

छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

युनस्तौ कीदृशावित्युपादिर्यते ॥

फिर वे कैसे है यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उरुविष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ॥

घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिन्तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

उरु । विष्णोऽडिति विष्णो । वि । क्रमस्व । उरु ।

क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनेऽडिति घृतयोने ।

पिव । प्रप्रेति प्रप् । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । तिर ।

स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(उरु) बहु (विष्णो) यथा सर्वव्यापकेश्वरः
 सर्वं जगन्निर्मातुं तथा (विक्रमस्व) गच्छ (उरु) बहु
 (क्षयाय) निवासार्थाय गृहाय विज्ञानादिप्राप्तये वा (नः)
 अस्मान् (कृधि) कुरु (घृतम्) आज्यम् (घृतयोने)
 यथा घृतयोनिरग्निस्तथा तत्सम्बुद्धौ (पिव) (प्रप्र)
 प्रकृष्टार्थे (यज्ञपतिं) यथा होत्रादयो यज्ञपतिं रक्षन्तो
 यतन्ते तथा (तिर) प्लवस्व (स्वाहा) यज्ञक्रियायाः । अयं
 मन्त्रः । शत० ३।५।२।१५ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—यथा विष्णुर्विक्रमते तथोरु विक्रमस्व नः क्षयाय उरु
 कृधि हे घृतयोने यथाग्निराज्यं पिबति तथा त्वं घृतं प्रपिब यथा च
 ऋत्विगादयो यज्ञपतिं संरक्ष्य दुःखं तरन्ति तथा त्वं स्वाहा वाचं व-
 दन् सन् विजयेन यज्ञेन यज्ञं प्रप्रतिर ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० । यथा परमेश्वरो व्यापकत्वात्सर्वं जगद्व-
 चितुं रक्षितुं समर्थः सर्वान् सुखयति तथा नन्दयितव्यम् । यथा चाग्नि-
 रन्धनानि प्रदहति तथा शत्रवः प्रदग्धव्या यथा होत्रादयो धार्मिकं
 यज्ञपतिं प्राप्य स्वकार्याणि साध्नुवन्ति तथा मजास्थाः पुरुषा धर्मात्मा-
 न् सभापतिं प्राप्य सुखानि साध्नुवन्तु ॥ ३८ ॥

पदार्थः—जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सब जगत् की रचना करंता हुआ जगत्
 के कारण को प्राप्त हो सब को रचता है वैसे हे विद्यादि गुणों में व्याप्त होने
 वाले वीर पुरुष ! अपने विद्या के फल को (उरु) बहुत (नि) अच्छी तरह (क्र-
 मस्व) पहुँच (क्षयाय) निवास करने योग्य गृह और विज्ञान की प्राप्ति के
 योग्य (नः) हम लोगों को (कृधि) कीजिये । हे (घृतयोने) विद्यादि मुशि-
 छा युक्त पुरुष ! जैसे अग्नि घृत पी के प्रदीप्त होता है वैसे तू भी अपने गुणों में (घृतं)
 घृत को (प्रप्र पिव) बारंबार पी के शरीर बलादि से प्रकाशित हो और ऋ-
 त्विन् आदि विश्वान लोग (यज्ञपतिं) यजमान की रक्षा करते हुए उसे य-
 ज्ञ से पार करते हैं वैसे तू भी (स्वाहा) यज्ञ की क्रिया से (यज्ञं) यज्ञ के
 (तिर) पार हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जैसे परमेश्वर अपनी व्यापकतासे कारण को प्राप्त हो सब जगत् के रचने और पालने से सब जीवों को सुख देता है वैसे आनन्द में हम सभी को रहना उचित है। जैसे अग्नि काष्ठ आदि इन्धन वा घृत आदि पदार्थों को प्राप्त हो प्रकाशमान होता है वैसे हम लोगों को भी शत्रुओं को जीत प्रकाशित होना चाहिये और जैसे होता आदि विद्वान् लोग धार्मिक यज्ञ करने वाले यज्ञमान को पाकर अपने कामों को सिद्ध करते हैं वैसे मृगास्थ लोग धर्मात्मा समापत्ति को पाकर अपने मुक्तों को सिद्ध किया करें ॥ ३८ ॥

देवसवितरित्यस्यागस्त्यश्चापिः । सोमसवितारौ देवते । आद्यस्य
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । एतस्वमित्युत्तरस्वार्थः

पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

पुनस्तौ कीदृशादित्युपदिश्यते ॥

किर वे कैसे हैं यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवसवितरेप ते सोमस्तश्चरत्तस्व मा त्वा द-
भन् । एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँर ॥ उपगा
इदमहम्मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेण स्वाहा निर्व-
रुणास्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

देव । सवितः । एपः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व ।
मा । त्वा । दभन् । एतत् । त्वम् । देव । सोम ॥
देवः । देवान् । उप । अगाः । इदम् । अहम् । म-
नुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरु-
णस्य । पाशान् । मुच्ये ॥ ३९ ॥

पदार्थः- (देव) सकलविद्याद्योतक (सवितः)
 ऐश्वर्यवान् ! (एकः) प्रत्यक्षः (ते) तव (सोमः) ऐश्व-
 र्यसमूहः (तं) (रक्षस्व) अत्र व्यत्ययेनात्मने पदम्
 (मा) निषेधे (त्वा) (त्वां (दमन्) हिंस्युः । अत्र
 लिङ्गार्थे लङ्ङभावश्च (एतत्) एतस्मात् (त्वम्) स-
 भाध्यक्षो राजा (देव) सुखप्रद (सोम) सन्मार्गे प्रेरक (देवः)
 विद्याप्रकाशस्थः (देवान्) दिव्यान् विदुषः (उप)
 सामीप्ये (अगाः) गच्छ (इदम्) त्वदनुष्ठितं अहं
 (मनुष्यान्) मननशीलान् (सह) (रायः) धनसमुदा-
 यस्य (पोषेण) पुष्ट्या (स्वाहा) सत्यां वाचां वदन्
 सन् (निः) मितराम् (वरुणस्य) दुःखेनाच्छादकस्य
 तिरस्कर्तुः (पाशान्) बन्धनान् (मुच्ये) मुक्तो भवामि
 अयमन्त्रः शत० ३। ५। २। १८-२० व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः-हे देव सवितः सभाध्यक्ष यथाऽहं भवत्सहायेन स्व-
 कीयमैश्वर्यं रक्षामि तथा त्वं य एष ते सोमोऽस्ति, तं रक्षस्व यथा
 मां शत्रवो न हिंसन्ति तथा त्वा त्वामस्मत्सहाये मा दमन् हे देव
 सोम देवस्य ययतदेतस्मादेवानुपागास्तथाऽहमप्युपागाम । यथाऽहं
 मिदमनुष्ठाय रायस्पोषेण सह वर्तमानो मनुष्यान् देवान् रक्षेत्यवरुण
 स्य पाशान् निर्मुच्ये तथा त्वमपि निर्मुच्यस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः-अत्र वाचरुद्रोपमालकारः । सर्वेषां मनुष्याणामपि
 योग्यतास्ति यदप्राप्तस्यैश्वर्यस्य पुरुषार्थेन प्राप्तिस्तद्रक्षोभ्रती कृत्वा
 घार्म्मिकान् मनुष्यान् सगत्यैतेन सत्कृत्य च धर्ममनुष्ठाय विज्ञानसु-
 द्धीय दुःखपन्थनान्मुक्ता भवन्तु ॥ ३६ ॥

पदार्थः-हे (देव) सब विद्याओं के प्रकाश करने वाले ऐश्वर्यवान् विद्वान्
 सभाध्यक्ष ! जैसे मैं आप के सहाय से अपने ऐश्वर्य को रखता हूँ वैसे तू जो
 (एषः) यह (ते) तेरा (सोमः) ऐश्वर्य समूह है (तं) उसको (रक्षस्व)

रख । जैसे मुझ को शत्रुजन दुःख नहीं दे सकते हैं वैसे (त्वां) तुझे भी (मा दधन्) न दे सकें । हे (देव) मुख के देने और (सोम) सज्जनों के मार्ग में चलाने द्वारे राजा (त्वं) तू (एतत्) इस कारण सभाध्यक्ष और (देवः) परिपूर्ण विद्या प्रकाश में स्थित हुआ (देवान्) श्रेष्ठ विद्वानों के (उप) समीप (अगाः) जा और मैं भी जाऊँ । जैसे मैं (इदं) इस आचरण को करके (रायः) अत्यन्त धन की (पुष्ट्या) पुष्टताई के साथ (मनुष्यान्) विचारवान् पुरुष और (देवान्) विद्वानों को प्राप्त होकर (वरुणस्य) दुःख से तिरस्कार करने वाले दुष्ट जन की (पाशान्) बन्धन से (मुच्ये) छूटूँ वैसे तू भी (निः) निरन्तर छूट ॥ १९ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । सक् मनुष्यों को योग्य है कि जिस अपात पेरवर्ष की पुरुषार्थ से प्राप्ति हो उस की रक्षा और उन्नति धार्मिक मनुष्यों का संग और इस से सज्जनों का सत्कार तथा धर्म का अनुष्ठान कर विज्ञान को बढ़ा के दुःखबन्धन से छूटें ॥ १९ ॥

अग्ने व्रतपा इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाग्नीध्रिपु

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथं वर्त्तेयातामित्पुपदिरपते।

किं वे कैसे वर्त्ते यह अगले मन्त्र में किया है॥

अग्नेव्रतपास्ते व्रतपाया तव तनूर्मय्यभूदेषा
सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियथा मयि ।
यथायथन्नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्दीक्षा-
पन्तिरसस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

अग्ने । व्रतपा इति व्रतपाः । ते । व्रतपा इति व्रतपाः ।
या । तव । तनूः । मयि । अभूत् । एषा । सा । त्वयि ।

पदार्थः- (देव) सकलविद्याद्योतक (सवितः)
 ऐश्वर्यवान् ! (एकः) प्रत्यक्षः (ते) तव (सोमः) ऐश्व-
 र्यसमूहः (तं) (रक्षस्व) अत्र व्यत्ययेनात्मने पदम्
 (मा) निषेधे (त्वा) (त्वां (दमन्) हिंस्युः । अत्र
 लिङ्गार्थे लङ्ङभावश्च (एतत्) एतस्मात् (त्वम्) स-
 भाध्यक्षो राजा (देव) सुखप्रद (सोम) सन्मार्गे प्रेरक (देवः)
 विद्याप्रकाशस्थः (देवान्) दिव्यान् विदुषः (उप)
 सामीप्ये (अगाः) गच्छ (इदम्) त्वदनुष्ठितां अहं
 (मनुष्यान्) मननशीलान् (सह) (रायः) धनसमुदा-
 यस्य (पोषेण) पुष्ट्या (स्वाहा) सत्यां वाचां वदन्
 सन् (निः) नितराम् (वरुणस्य) दुःखेनाच्छादकस्य
 तिरस्कर्तुः (पाशान्) बन्धनान् (मुच्ये) मुक्तो भवामि
 अयमन्त्रः शत० ३। ५। २। १८-२० व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः-हे देव सवितः सभाध्यक्ष यथाऽहं भवत्सहायेन स्व-
 कीयमैश्वर्यं रक्षामि तथा त्वं य एष ते सोमोऽस्ति, तं रक्षस्व यथा
 मां शत्रवो न हिंसन्ति तथा त्वा त्वामस्मत्सहाये मा दमन् हे देव
 सोम देवस्त्व यथैतदेतस्मादेवानुपागास्तथाऽहमप्युपागाम् । यथाऽहं
 मिदमनुष्ठाय रायस्पोषेण सह वर्तमानो मनुष्यान् देवान् चेत्यवरुण
 स्य पाशान् निर्मुच्ये तथा त्वमपि निर्मुच्यस्व ॥ १६ ॥

भावार्थः-अत्र याचकलुप्तोपमालकारः । सर्वेषां मनुष्याणामपि
 योग्यतास्ति यदप्राप्तस्यैश्वर्यस्य पुरुषार्थेन प्राप्तिस्तद्वचोदती कृत्वा
 धार्मिकान् मनुष्यान् सगत्यैतेन सत्कृत्य च धर्ममनुष्ठाय विज्ञानमु-
 त्तीय दुःखमन्धनान्मुक्ता भवन्तु ॥ १६ ॥

पदार्थः-हे (देव) सब विद्याओं के प्रकाश करने वाले ऐश्वर्यवान् विद्वान्
 सभाध्यक्ष ! तेरे ईश्वर्य के सहाय से अपने ऐश्वर्य को रखता हूँ से तू जो
 (एषः) यह (ते) तेरा (सोमः) ऐश्वर्य समूह है (तं) उसको (रक्षस्व)

यौ धृत्वा यथायथं व्रतानि सत्याचरणान्यनुचरेव । हे मित्र ! यथा तव दीक्षापतिस्तु भ्यं दीक्षाममस्त तथा मे मम दीक्षामन्वमस्त । यथा ते तव तपस्पतिस्त्वदर्धं तपोऽन्वमस्त तथा मे ममापि तपस्पतिर्मर्दर्थं तपोऽमस्त ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा पूर्वं विद्वत्कारिणोऽध्यापका अभूवन् तथाऽस्मदादिभिरपि भवितव्यम् । यावन्मनुष्या सुखदुःखहानिलाभव्यवस्थायां परस्परं स्वात्मवन्न वृत्तान्ते न तावत्पूर्णं सुखं लभन्ते तस्मादेतत्सर्वं मनुष्यैः कृतो नानुष्ठेयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः—(व्रतपा) जैसे सत्य का पालने द्वारा विद्वान् हो वैसे (अग्ने) हे विशेष ज्ञानवान् पुरुष जो (मेरा) (व्रतपाः) सत्य विद्या गुणों का पालने द्वारा आचार्य्य (अभूत्) हुआ था वैसे मैं (ते) तेरा होऊँ (या) जो (तव) तेरी (तनूः) विद्या आदि गुणों में व्याप्त होने वाला देह है (सा) वह (मायि) तेरे मित्र भुक्त में भी हो (एया) यह (त्वयि) मेरेमित्र भुक्त में बुद्धि हो । (या) जो (मम) मेरी (तनूः) विद्या की फैलावट है (सा) वह (त्वयि) मेरे पढ़ाने वाले भुक्त में हो । (इयं) यह (मायि) तेरेशिष्य भुक्त में बुद्धि हो । (व्रतपते) हे सत्य आचरणों के पालने वाले जैसे सत्यगुण सत्य उपदेश रक्षक विद्वान् होता है वैसे मैं और तू (यथायथं) यथायुक्तमित्र होकर (व्रतानि) सत्य आचरणों का वर्त्ताव वृत्त । हे मित्र ! जैसे (तव) तेरा (दीक्षापतिः) यथोक्त उपदेश का पालनेद्वारा तेरे लिये (दीक्षां) सत्य का उपदेश (अमस्त) करना जान रहा है वैसे मेरा मेरे लिये (अनु) जाने । जैसे तेरा (तपस्पतिः) अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेद्वारा आचार्य्य तेरे लिये (तपः) पहिले क्लेश और पीछे सुख देनेद्वारे ब्रह्मचर्य्य को करना जान रहा है वैसे मेरा अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेद्वारा मेरे लिये जाने ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे पहिले विद्या पढ़ाने वाले अध्यापक लोग हुए वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये । जब तक मनुष्य सुख दुःख हानि और लाभ की व्यवस्था में परस्पर अपने आत्मा के तुल्य दूसरे को न जानते तब तक पूर्ण सुख को प्राप्त नहीं होता इस से मनुष्य लोग श्रेष्ठ व्यवहार ही किया करें ॥ ४० ॥

उरुविष्णोर्वित्पस्पागस्त्य आषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्प्यनुष्टुप्

चन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

योऽइति यो । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा ।
मयि । यथायथमिति यथाऽयथम् । नौ । व्रतपतेऽइति
व्रतऽपते । व्रतौनि । अनु । मे । दीक्षाम् । दीक्षापति-
रिति दीक्षाऽपतिः । अमंस्त । अनु । तपः । तपस्पति-
रिति तपऽपतिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अग्ने) विज्ञानोन्नत (व्रतपाः) यथा सत्य-
पालको विद्वांस्तथा तत्सम्बुद्धौ (तै) तव (व्रतपाः)
पूर्ववत् (या) (तव) (तनूः) व्याप्तिनिमित्तं शरीरं
(मयि) त्वत्सखे (अभूत्) भवतु (एषा) समक्षे व-
र्त्तमाना (सा) (त्वयि) मन्मित्रे (यो) या (मम) (त-
नूः) विद्याविस्तृतिः (त्वयि) मदध्यापके (अभूत्)
भयति (इयं) गोचरा (सा) (मयि) त्वच्छिष्ये (य-
थायथं) यथार्थं (नौ) आवां (व्रतपते) यथा सत्यानां
रक्षकस्तथा तत्सम्बुद्धौ (व्रतानि) नियतानि सत्याचरण-
ानि (अनु) पश्चादर्थे (मे) मम (दीक्षां) व्रतादेशं
(दीक्षापतिः) यथा व्रतादेशपालकः (अमंस्त) मग्न्यते
तथा पश्चाद्योगे (तपः) प्राक्कलेशमुत्तरानन्दं ब्रह्मच-
र्यं (तपस्पतिः) यथा ब्रह्मचर्यादिपालकः । अरं मन्त्रः ।
शत० ३ । ५ । २ । २१ । व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—व्रतपा अग्ने विद्वांस्त्व यथा मे व्रतपा अभूत् यथा
तेऽहं व्रतपाः भवेयम् । या तव तनू सा मयि भवतु येषा त्वयि
मतिरस्ति सा मयि स्यात् । यो या मम तनू सा त्वयि भवतु हे
व्रतपते यथाऽयं जनो व्रतपतिर्भवति तथा त्वं चाहं च नौ सत्या-

यौ भूत्वा यथायथं व्रतानि सत्याचरणान्यनुचरेव । हे मित्र ! यथा तव दीक्षापतिस्तु भ्यं दीक्षाममंस्त तथा मे मम दीक्षामन्वमंस्त । यथा ते तव तपस्पतिस्त्वदर्थं तपोऽन्वमंस्त तथा मे ममापि तपस्पतिर्मदर्थं तपोऽमंस्त ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा पूर्व विद्वत्कारिणोऽध्यापका अभूवन् तथाऽस्मदादिभिरपि भवितव्यम् । यावन्मनुष्या सुखदुःखहानिलाभव्यवस्थायां परस्परं स्वात्मवन्न वर्तन्ते न तावत्पूर्णं सुखं लभन्ते तस्मादेतत्सर्वं मनुष्यैः कुतो भानुष्येयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः—(व्रतपा) जैसे सत्य का पालने हारा विद्वान् हो वैसे (अग्ने) हे विशेष ज्ञानवान् पुरुष जो (मेरा) (व्रतपाः) सत्य विद्या गुणों का पालने हारा आचार्य्य (अभूत्) हुआ या वैसे मैं (ते) तेरा होऊँ (या) जो (तव) तेरी (तनूः) विद्या आदि गुणों में व्याप्त होने वाला देह है (सा) वह (मायि) तेरे मित्र शुभ्र में भी हो (एषा) यह (त्वयि) मेरे मित्र शुभ्र में बुद्धि हो । (या) जो (मम) मेरी (तनूः) विद्या की फैलावट है (सा) वह (त्वयि) मेरे पढ़ाने वाले शुभ्र में हो । (इयं) यह (मायि) तेरे शिष्य शुभ्र में बुद्धि हो । (व्रतपते) हे सत्य आचरणों के पालने हारे जैसे सत्यगुण सत्य उपदेश रक्षक विद्वान् होता है वैसे मैं और तू (यथायथं) यथायुक्त मित्र होकर (व्रतानि) सत्य आचरणों का रक्षावर्त्तन । हे मित्र ! जैसे (तव) तेरा (दीक्षापतिः) यथोक्त उपदेश का पालनेहारा तेरे लिये (दीक्षां) सत्य का उपदेश (अमंस्त) करना जान रहा है वैसे मेरा मेरे लिये (अनु) जाने । जैसे तेरा (तपस्पतिः) अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेहारा आचार्य्य तेरे लिये (तपः) पहिले क्लेश और पीछे सुख देनेहारे ब्रह्मचर्य्य को करना जान रहा है वैसे मेरा अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेहारा मेरे लिये जाने ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे पहिले विद्या पढ़ाने वाले अध्यापक लोग हुए वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये । जब तक मनुष्य सुख दुःख हानि और लाभ की व्यवस्था में परस्पर अपने आत्मा के तुल्य दूसरे को न जानते तब तक पूर्ण सुख को प्राप्त नहीं होता इस से मनुष्य लोग श्रेष्ठ व्यवहार ही किया करें ॥ ४० ॥

उरुविष्णुवित्तस्यागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । श्रुतिगार्प्यनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथं वक्ष्यातामेष्युपादिरयते ॥

किं वे कैसे बतें इस विषय का उपदेश अगले अत्र में किया है ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरुत्तयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिवप्रप्रयज्ञपतिन्तिरस्वाहा ॥१४॥

उरु । विष्णोऽइतिविष्णो । वि । क्रमस्व । उरु ।

क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनइति घृत-
योने । पिव । प्रप्रेतिप्रऽप्रं । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । तिर ।
स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उरु) बहु (विष्णो) यथाव्यापनशालो वायु-
विक्रमते तथा तत्संबुद्धौ (विक्रमस्व) पादैः विद्याङ्गैः संपद्यस्व
(उरु) विस्तीर्णे (क्षयाय) विज्ञानोन्नतये (नः) अस्मान् (कृधि)
कुर्याः (घृतं) उदकं (घृतयोने) यथाजलनिमित्ताविद्युद्वर्तते
तथा तत्संबुद्धौ (पिव) (प्रप्र) प्रकृष्टमिव (यज्ञपतिं) यथाऽहं
यज्ञपतिं तथा त्वं (तिर) दुःखं प्लवस्व (स्वाहा) सुहुतं हविः ।
अयं मन्त्रः । शत० ३ । ५ । ३ । २-३ व्याख्यातः ॥४१॥

अन्वयः—हे विष्णो त्वं उरुक्षयाय विक्रमस्व नोऽस्मान् सुखिनः
कृधि । हे घृतयोने यथा विद्युत् तथा घृतं पिव यथाऽहं यज्ञपतिं स्त-
रामि तथा स्वाहानुतिष्ठन् प्रपतिर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा पवन सर्वाङ्ग
सुखयन् सर्वाधिष्ठानोऽस्ति तथैव विद्युपा स पत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—जैसे सब पदार्थों में व्याप्त होने वाला पवन चलता है वैसे हे

विद्या गुणों में व्याप्त होने वाले विद्वान् (उक्त) अत्यन्त विस्तार युक्त (ज्ञाय)
विद्योन्नति के लिये (विक्रमस्व) अपनी विद्या के अंगों से परिपूर्ण हो और
(नः) हमलोगों को सुखी (कृधि) कर। जैसे जलका निमित्त बिजली है वैसे
हे पदार्थ ग्रहण करने वाले विद्वान् बिजली के समान (घृतं) जल (पिब)
पी और जैसे मैं यज्ञपति को दुःख से पार करता हूँ वैसे तू भी (स्वाहा)
अच्छे प्रकार इवन आदि कर्मों को सेवन करके (प्रप्रतिर) दुःखों से अच्छे
प्रकार पार हो ॥ ४१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जैसे पवन सब को सुख देता
हुआ सब के रहने का स्थान हो रहा है वैसेही विद्वान् को होना चाहिये ॥ ४१ ॥

अत्यन्यानि तस्य आगस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराद्ग्राक्षी त्रिषु
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः पूर्वोक्ताभ्यां विरुद्धा मनुष्या न सेवनीया इत्युपादिश्यते ॥
मनुष्यों को उक्त व्यवहारों से विरुद्ध मनुष्य न सेवने चाहिये
यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अत्यन्याँ २॥ अग्रान्नान्याँ २॥ उपांगाम-
र्वाक्त्वा परेभ्योऽविदम्परोर्वरेभ्यः । तंत्वा जुषा-
महे देववनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्या-
यै जुषन्तां विष्णावे त्वा । ओषधे त्वायस्व स्व-
धिते मेनश्चिहिसीः ॥ ४२ ॥

अति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् । उप ।
अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परेभ्यः । अविदम् । पुरः ।

अवरैभ्यः । तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते ।
 देवयज्यायाऽइति देवस्यज्यायै । देवाः । त्वा । देवय-
 ज्यायाऽइतिदेवस्यज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ।
 ओषधे । त्रायस्व । स्वधिते । मां । एनम् । हिंसीः ॥४२॥

पदार्थः—(अति) अत्यन्ते (अन्यान्) पूर्वोक्तभिन्नानवि-
 दुषः (अगां) प्राप्नुयाम् (न) निषेधे (अन्यान्) अविदुषो
 विरुद्धान् विदुषः (उप)सामीप्ये (अगाम्)प्राप्नुयाम्(अर्वा-
 क्) अवरः (त्वा) त्वां (परेभ्यः) उत्तमेभ्यः (अविदम्) लभेय
 (परः)उत्कृष्टः (अनरेभ्यः) उत्कृष्टेभ्यः (तं)(त्वा) त्वाम्(जुषा-
 महे) पूजनीयाम (देव) कमनीय(वनस्पते) वनानांरक्षक (दे-
 वयज्यायै) यथा दिद्यानांसंगतये तथा (देवाः) विद्वांसः (त्वा)
 त्वां (देवयज्यायै) यथोत्तमगुणदानायतथा(जुषन्तां)सेवन्तां
 (विष्णवे)यज्ञाय (त्वा) त्वां (ओषधे) यथा सोमादोषधि-
 गणस्त्रायते तथा (त्रायस्व) रक्ष (स्वधिते)दुःखविच्छेदक
 (मा)निषेधे (एनं) ओषधिगणं परं पुरुषं वा (हिंसीः) वि-
 नाशयेः । अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ५ । ३ । ५—१० व्याख्यातः ॥४२॥

अन्वयः— हे वनस्पते देव विद्वन् यथा त्वमन्यान्तीत्यान्यानुपाग-
 च्छसि तथाहमन्यान् नागामन्यानुपागाम् यस्त्वं परेभ्यः परोऽस्यवरे-
 भ्योऽर्पाकं च तं त्यामविद यथा देवा देवयज्यायै त्वा त्वां जुषन्ते तथा
 त्वा त्वां यपं जुषामहे यथा यय देवयज्यायै त्वां जुषामहे तथ्यते
 सर्वं तं त्यां जुषन्ताम् । यथाओषधिगणो विष्णवे संमूय सर्वान् वापते
 तथा हे ओषधे ! सर्वरोगनिवारक स्वधिते दुःखविच्छेदक विद्वन् !

त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय वयं जुषामहे । हे देव विह्न यथाऽहमिमं
यज्ञं न हिंसासि तथैनं त्वमपि मा हिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यनीचव्यवहा-
रान् नीचपुरुषांश्च त्यक्त्वा उत्तमा व्यवहारा उत्तमाः पुरपाश्च प्रतिदि-
नमेपितव्याः । उत्तमेभ्य उत्तमशिक्षावरेभ्योऽथरा च ग्राह्या यज्ञो
यज्ञसामग्री च कदाचिन्न हिंमनीया सर्वः परस्परं सुप्तेन भवि-
तव्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) सव वृष्टियों के रखने वाले (देव) विद्वान् जन !
जैसे तू (अन्यान्) विद्वानों के विरोधी मूर्ख जनों को छोड़ के (अन्यान्)
मूर्खों के विरोधी विद्वानों के समीप जाता है वैसे मैं भी विद्वानों के विरोधियों को
छोड़ (उप) समीप (अगाम्) जाऊँ । जो तू (परेभ्यः) उत्तमों से (परः)
उत्तम और (अवरेभ्यः) छोटे से (अर्वाक्) छोटे हो (तं) (त्वां) उन्हें मैं
(अविदम्) पाऊँ जैसे (देवाः) विद्वान् लोग (देवयज्यायै) उत्तम गुण देने
के लिये (त्वा) तुझ को चाहते हैं वैसे हम लोग भी (त्वा) तुझे (जुषामहे)
चाहें और जैसे हम लोग (देवयज्यायै) अच्छे २ गुणों का संग होने के लिये
(त्वा) तुझे चाहते हैं वैसे और भी ये लोग चाहें । जेमे अपेक्षियों का समूह
(विष्णवे) यज्ञ के लिये सिद्ध होकर सब की रक्षा करता है वैसे हे रोगों को
दूर करने और (रोगिणे) दुःखों का विनाश करने वाले विद्वान् जन हम लोग
(त्वा) तुझे यज्ञ के लिये चाहते हैं । श्रेष्ठ विद्वान् जन जैसे मैं इस यज्ञ का विनाश
करना नहीं चाहता वैसे तू भी (एन) इस यज्ञ को (मा) मत (हिंसी)
बिगाड़ ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थः— यहाँ वाचनलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि नीच व्यवहार
और नीच पुरुषों को छोड़ के अच्छे २ व्यवहार तथा उत्तम विद्वानों को नित्य चाहें
और उत्तमों से उत्तम तथा न्यून से न्यून शिक्षा का ग्रहण करें । यज्ञ और यज्ञ के पदार्थों का
तिरस्कार कभी न करें तथा सब को चाहिये कि एक दूसरे के मेम से मुसी हों ॥ ४२ ॥

षाम्मालिङ्गीरित्यस्यागस्त्य श्रापिः । यज्ञो देवता । ग्राह्या

त्रिष्टुब्धन्दः । धनं स्वर्गः ॥

मनुष्यैर्यज्ञार्था विद्या सर्वदा संसेवनीयेत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों की योग्य है कि यज्ञ को सिद्ध कराने वाली जो विद्या है उस का

नित्य सेवन करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

द्याम्मा लेखीरन्तरिक्षम्माहिंसीः पृथिव्या
संभव अयं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्राणि-
नायं महते सौभगाय । अतस्त्वन्देव वनस्पते
शतवल्शो विरोह महस्रवल्शा विवयं रुहेम
॥ ४३ ॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः ।

पृथिव्या । सम् । भव । अयम् । हि । त्वा । स्वधि-

तिरितिस्त्वधितिः । तेतिजानः । प्राणिनायं । प्रणिना-

येतिप्रणिनायं । महते । सौभगाय । अतः । त्वम् ।

देव । वनस्पते । शतवल्श इति शतवल्शः । वि । रोह ।

महस्रवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ॥ ४३ ॥

पदार्थः— (दां) सूर्यप्रकाशं (मा) निपेधे (लेखीः) लिखेः (अन्तरिक्षं) अवकाशं (मा) निपेधे (हिंसीः) हन्याः (पृथिव्या) सह (सं) क्रियायोगे (भव) (अयं) वक्ष्यमाणः (हि) यतः (त्वा) त्वां (स्वधितिः) यथा वज्रस्तथा (तेतिजानः) भृशं तीक्ष्णः (प्रणिनाय) यथा त्व प्रणयेस्तथा (महते) विशिष्टाय पूज्यतमाय (सौभगाय) सुप्रभगानामैश्वर्याणां भवाय (अतः) कारणात् (त्यं) (देव) आनन्दित (वनस्पते) वनानां रक्षक (शतवल्शः) यथा यद्बहु रो वृक्षस्तथा (विरोह) विविधतया प्रादुर्भाव (सहस्रवल्शः) यथा बहुमूला वृक्षा रोहन्ति तथा (विं) विविधतया (रुहेम) वर्द्धमहि । अयं मन्त्रः शत ० । ३ । ५ । ३ । १३-१६ व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथाहं यां न लिखामि तथा त्वमेनां मं लेखीः । यथाऽहमन्तरिक्षं न हिंसामि तथा त्वमेतन्मा हिंसीः । यथाऽहं पृथिव्या सह संभ्रमामि तथैतया सह त्वमपि संभव । हिंयतः कारणात् यथा तेतिजानः स्वधितिः शत्रून् विच्छिद्यैश्वर्यं प्रापयति तथा त्वमपि प्रापयेः । अतो वयं त्वां महते सौभगाय सम्भावयेम यथा कथिदैश्वर्यं प्रणिनाय प्रापयति तथा वयं त्वां प्रापयेम । हे देव वनस्पते पृथोक्तेन महता सौभगेन यथा शतवल्शो वृक्षो विरोहति तथा विरोह यथा सहस्रवल्शा वनस्पतयो विरोहन्ति तथा वयमपि विरोहेम ॥ ४३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इह संसारे केनचिन्मनुष्येण विद्याप्रकाशाभ्यासः कदाचिदैव त्याज्यः स्वातन्त्र्यावकाशश्चैश्वर्यसम्भावनायोगेनासख्यातोन्नातिकरणेति ॥ ४३ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् ! जैसे मैं सूर्य के सामने होकर (दां) उसके प्रकाश को दृष्टिगोचर नहीं करता हूँ वैसे तू भी उसको (मा) (लेखीः) दृष्टि गोचर मत कर । जैसे मैं (अन्तरिक्षं) यथार्थ पदार्थों के अवकाश को नहीं विगाहता हूँ वैसे तू उसको (मा) (हिंसीः) मत विगाह । जैसे मैं (पृथिव्या) पृथिवी के साथ होता हूँ वैसे तू भी उसके साथ (सं) (भव) हो (हि) जिम का

मनुष्यैर्यज्ञार्था विद्या सर्वदा ससेवनीयेत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को योग्य है कि यज्ञ को सिद्ध कराने वाली जो विद्या है उस का

नित्य सेवन करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

द्याम्मा लेखीरन्तरिक्षम्माहिंसीः पृथिव्या
संभवं अयं हि त्वा स्वधित्तिस्तेतिजानः प्राणि-
नाय महते सौमगाय । अतस्त्वन्देव वनस्पते
शतवल्शो विरोहः सहस्रवल्शा विवयं रुहेम्
॥ ४३ ॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः ।
पृथिव्या । सम् । भव । अयम् । हि । त्वा । स्वधि-
त्तिरितिस्त्वधितिः । तेतिजानः । प्राणिनाय । प्रनिना-
येतिप्रनिनाय । महते । सौमगाय । अतः । त्वम् ।
देव । वनस्पते । शतवल्शः । शतवल्शः । वि । रोह ।
सहस्रवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम् ॥ ४३ ॥

इस अध्याय में यज्ञ का अनुष्ठान, यज्ञ के स्वरूप का सम्पादन, विद्वान् और परमात्मा की प्रार्थना, विद्या और विद्वान् की व्याप्ति का निरूपण, अग्नि आदि पदार्थों से यज्ञ की सिद्धि, सब विद्या निमित्त वाणी का व्याख्यान, पढ़ना, पढ़ाना, यज्ञ का विवरण, योगाभ्यास का लक्षण, सृष्टि की उत्पत्ति, ईश्वर और सूर्य के कर्म का कहना, प्राण और अपान की क्रिया का निरूपण, सब के नियम करने वाले परमेश्वर की व्याप्ति का कहना, यज्ञ का अनुष्ठान, सृष्टि से उपकारलेना, सूर्य और समाध्यक्ष के गुणों का कहना, यज्ञ के अनुष्ठान की शिक्षा का देना, सविता और समाध्यक्ष के कर्म का उपदेश यज्ञ से सिद्धि, ईश्वर और समाध्यक्ष से कार्य्यों की सिद्धि तथा उन के स्वरूप और कर्मों का वर्णन, ईश्वर और विद्वानों का वर्चस्व और उन के लक्षण, शूरवीरों के गुणों का कहना, ईश्वर और विद्वान् के गुणों का वर्णन, ईश्वर की उपासना करने वाले के गुणों का प्रकार, सब बन्धन से छूटना, परस्पर की चर्चा, दुष्टों से छूटने का प्रकार इन अध्यायों के कहने से पञ्चमाध्याय में कहे हुए अर्थों की संगति चतुर्थाध्याय के अर्थों से जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिब्राजकाचार्येण श्रीगुप्तमहाविदुषां

विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयान-

न्दसरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यज्ञवेदभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः

पूर्तिमगात् ॥ ५ ॥

रण जैसे (नेतिमानः) अत्यन्त पैना (स्वधितिः) वज्र शत्रुओं का विनाश करके ऐश्वर्य को देता है (अतः) इस कारण (अपं) यह (त्वा) तुझे (महते) अत्यन्त श्रेष्ठ (सौभाग्य) सौभाग्यपन के लिये संपन्न करे। और भी पदार्थ जैसे ऐश्वर्य को (प्राणनाय) प्राप्त करते हैं वैसे तुझे ऐश्वर्य पहुंचावे। हे (देव) आनन्दपूक्त (वनस्पते) वनों की रक्षा करने वाले विद्वान् जैसे (शतवन्शः) सैकड़ों अक्षरों वाला पेड़ फलता है वैसे तू भी इस उक्त प्रशंसनीय सौभाग्यपनसे (वि) (रोह) अच्छी तरह फल और जैसे (सहस्रवन्शाः) हजारों अक्षरों वाला पेड़ फले वैसे हमलोग भी उक्त सौभाग्यपन से फलें फूलें ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यहां वाचकलुप्तोपमासङ्कार है। इस संसार में किसी मनुष्य को विद्या के प्रकार का अभ्यास अपनी स्वतन्त्रता और सब प्रकार से अपने कामों की उन्नति को न छोड़ना चाहिये ॥ ४३ ॥

अत्र यज्ञानुष्ठानस्वरूपसंपादकविद्वत्परमात्मप्रार्थना विद्याव्याप्तिविद्वद्व्याप्तिनिरूपणमग्न्यादिना यज्ञसाधनं सर्वविद्यानिमित्तवाचोध्यारूपाध्ययनाध्यापनयज्ञविवृतियोगाभ्यासलक्षणं सृष्ट्युत्पत्तिरीश्वरसूर्यकर्माभिधानं प्राणापानक्रियानिरूपणं विभीरीश्वरस्य व्याप्त्युक्तिर्यज्ञानुष्ठानं सृष्टेरुपकारग्रहणं सूर्यसभाध्यक्षगुणाभिलाषो यज्ञानुष्ठानशिक्षादानं सवितृसभाध्यक्षकृत्योपदेशो यज्ञात्सिद्धिरीश्वरसभाध्यक्षाभांकार्यनिष्पत्तिरेतयोः स्वरूपकृत्यवर्णनमीश्वरवद्विदुषां वत्तमानं लक्षणं चेश्वरोपासनं शूरीरगुणकथनमीश्वरविद्वद्गुणवर्णनं परमैश्वर्यप्राप्तिराकाशादिदृष्टान्तेन विद्युद्गुणवर्णनमीश्वरोपासकगुणप्रकाशनं सार्वबन्धनाद्विमुक्तिः परस्परवर्णनप्रकारो दुष्टत्यागेन विदुषां संगकरणावश्यकता मनुष्यैर्गज्ञसिद्धये विद्यासंग्रहणं चोक्तमतः पञ्चमाध्यायोक्तार्थानां चतुर्थाध्यायोक्तार्थैः साकं संगतिरस्तीति वेदितव्यमिति ॥

इस अध्याय में यज्ञ का अनुष्ठान, यज्ञ के स्वरूप का सम्पादन, विद्वान् और परमात्मा की प्रार्थना, विद्या और विद्वान् की व्याप्ति का निरूपण, अग्नि आदि पदार्थों से यज्ञ की सिद्धि, सब विद्या निमित्त बाणों का व्याख्यान, पढ़ना, पढ़ाना, यज्ञ का विवरण, योगाभ्यास का लक्षण, सृष्टि की उत्पत्ति, ईश्वर और सूर्य के कर्म का कहना, प्राण और अपान की क्रिया का निरूपण, सब के नियम करने वाले परमेश्वर की व्याप्ति का कहना, यज्ञ का अनुष्ठान, सृष्टि से उपकारलेना, सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का कहना, यज्ञ के अनुष्ठान की शिक्षा का देना, सविता और सभाध्यक्ष के कर्म का उपदेश यज्ञ से सिद्धि, ईश्वर और सभाध्यक्ष से कार्य्यों की सिद्धि तथा उन के स्वरूप और कर्मों का वर्णन, ईश्वर और विद्वानों का वर्चस्व और उनके लक्षण, शूरवीरों के गुणों का कहना, ईश्वर और विद्वान् के गुणों का वर्णन, ईश्वर की उपासना करने वाले के गुणों का प्रकार, सब वन्धन से छूटना, परस्पर की चर्चा, दुष्टों से छूटने का प्रकार इन अर्थों के कहने से पञ्चमाध्याय में कहे हुए अर्थों की संगति चतुर्थाध्याय के अर्थों से जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिब्राजकाचार्य्येण श्रीगुप्तमहाविदुषां

विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयान-

न्दसरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां विमूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यज्ञवेदभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः

पूर्तिमगात् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्यारम्भः ॥

— ३ ६ —

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्गृहं तन्न आसुव ॥

अथ देवस्य त्वेत्यस्यागस्त्य ऋषिः । सविता देवता । पद्भक्तिरछन्दः ।

धैवतः स्वरः । यवोऽसीत्यस्यासुरी दिवेत्यस्य च भुरिगार्प्युष्णिक्

छन्दसी । ऋषभ स्वरः ॥

अथ राज्याभिषेकाय सुशिक्षित सभाध्यक्ष विद्वांस ग्रन्थाचार्यादयः

किं किमुपदिशेयुरित्युपदिश्यते ॥

अथ पाचवें अध्याय के परचात् ६ षष्ठाध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राज्याभिषेक के लिये अच्छी शिक्षायुक्त सभाध्यक्ष विद्वान् को आचार्यादि विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह उपदेश किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामाददेनार्यंसीदमहंरक्षसाङ्ग्रीवा अपि कृन्तामि । यवोऽसि यव्यास्मद्द्वेषो यवयारातीर्दिवेत्याऽन्तरिक्षाय त्वाष्टिव्येत्या शुन्धताँल्लोकाः पितृपदनाः पितृपदनमसि ॥ १ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ता-

भ्याम् । आ । ददे । नारि । अस्मि । इदम् । अहम् ।

भ्याम् । आ । ददे । नारि । अस्मि । इदम् । अहम् ।

रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । यवः । असि ।
 यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय अरोतीः । दिवे ।
 त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृपदनाः । पितृपदनाऽऽतिपितृऽसदनाः ।
 पितृपदनम् । पितृपदनमितिपितृऽसदनम् । अमि ॥ १ ॥
 पदार्थः—(देवस्य) द्योतमानस्य (त्वा) त्वां सभाध्यक्षां (स-
 चितुः) सर्वविश्वोपादकस्य (प्रसवे) यथेश्वरसृष्टौ (अ-
 श्विनोः) प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्याम्
 (पूष्णः) पुष्टिनिमित्तस्य प्राणस्य (हस्ताभ्याम्) धा-
 रणाकर्षणाभ्यां (आददे) गृह्णामि (नारि) यज्ञसहका-
 रिणि (असि) (इदम्) युद्धारुणं कृत्वा (अहं) (र-
 क्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणाम् (ग्रीवाः) कण्ठान् (अपि)
 (कृन्तामि) छिनद्मि (यवः) संयोगविभागकर्त्ता (अ-
 सि (यवय) घातुन्दसीति वृद्ध्यभावः (अस्मत्) अस्मा-
 क सकाशात् (द्वेषः) द्वेषकान् (यवय) वियुधि (अ-
 रातीः) शत्रून् (दिवे) विद्यादिप्रकाशाय (त्वा) त्वां
 न्यायप्रकाशं (अन्तरिक्षाय) अन्तरक्षयमिति । अन्तरि-
 क्षमित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् निघं० । १ । ३ (त्वा)
 सत्यानुष्ठानावकाशदम् (पृथिव्यै) भूमिराज्याय (त्वा)
 राज्यविस्तारकम् (शुन्धन्ताम्) (लोकाः) न्यायदृष्ट्या
 समीक्षणीयाः (पितृ पदनाः) यथा पितृषु सीदन्ति ते । पितर
 इति पदनामसु पठितम् । निघं० ॥ १ ॥ (पितृ पदनम्) यथा चित्र-

तस्थानम् (असि) अयं मन्त्रः । श० ३ । ५ । ४ । १-२
व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष ! यथा पितृपदनां देवस्य सवितुः प्रसवे अश्विनो-
द्याहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददति तथाहमाददे । यथाऽहं रक्षसां पीवाः
कृन्तामि तथा त्वमपि कृन्त हे सभाध्यक्ष ! त्वं ययोऽस्यस्मदद्रूपो यवयारा-
तीर्यवय यथाऽहं दिवे त्वाभ्यन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा त्वां शुन्धामि तद्यमे
पितृपदना लोकास्त्वां शुन्धन्तान् गतस्त्वं पितृपदनमिवासि तस्मात्पितृ-
पालको भव हे सभापतेनारि ! जयत्याऽप्यद्यमेव गार्ग्यम् ॥ १ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । ये विद्यानिष्णाता ईश्वरसदृशौ
स्वस्य परेषां च दुष्टानां विधूय राज्यां सेयंते ते सुखिनो भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष ! जैसे (पितृपदनाः) पितरों में रहने वाले विद्वान्
लोग (देवस्य) प्रकाशमय और (सवितुः) सब विश्व के उत्पन्न करने वाले
जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) प्राण और
अपान के (बाहुभ्याम्) चल और वृत्तम वीर्य से तथा (पूष्णः) पुष्टि का
निमित्त जो प्राण है उस के (हस्ताभ्याम्) धारण और आकर्षण से (त्वा)
तुझे ग्रहण करते हैं वैसे ही मैं (आददे) ग्रहण करता हूँ जैसे मैं (रक्षसां) दुष्ट काय
करने वाले जीवों के (ग्रीवाः) गले (कृन्तामि) काटता हूँ वैसे (त्वं) तू
(अपि) भी काट। हे सभाध्यक्ष जिस कारण तू (यवः) संयोग विभाग करने
वाला (असि) है इस कारण (अस्मत्) मुझ से (द्वेषः) द्वेष अर्थात् अभीति
करने वाले वैरियों को (यवय) अलग कर और (अरातीः) जो मेरे निरन्तर
शत्रु हैं उन को (यवय) पृथक् कर । जैसे मैं न्याय व्यवहार से रक्षा करने योग्य
जन (दिवे) विद्या आदि गुणों के प्रकाश करने के लिये (त्वां) न्याय प्रकाश
करने वाले तुझ को (अभ्यन्तरिक्षाय) आभ्यन्तर व्यवहार में रक्षा करने के लिये
(त्वां) तुझ सत्य अनुष्ठान करने का अवकाश देने वाले को तथा (पृथिव्यै)
भूमि के राज्य के लिये (त्वा) तुझ राज्य विस्तार करने वाले को पवित्र करता
हूँ वैसे ये लोग भी (त्वा) आप को (शुन्धन्ताम्) पावित्र करें जैसे तू (पितृप-
दनम्) विद्वानों के घर के समान (असि) है पिता के सदृश सब प्रजा को पाला
कर हे सभापति की नारि स्त्री ! तूभी ऐसा ही किया कर ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जो विद्या में। अति विचक्षण पुरुष ईश्वर की सृष्टि में अपनी और औरों की दुष्टता को छुड़ाकर राज्य सेवन करते हैं वे मुख संयुक्त होते हैं ॥ १ ॥

अग्नेऽग्निरित्यस्य शाकलय ऋषिः। सविता देवता। निवृत्तागायत्री छन्दः।

पङ्क्त्यस्वरः। देवस्त्येत्यस्य स्वराद्यङ्गिश्छन्दः। धैत्रतः स्वरः।

पुनः सोऽभिषिक्तः सप्ताध्वसः कथं प्रवर्त्ततेत्युपदिश्यते ॥

फिर वह तिनक किया हुआ समाध्यत् कैसे वर्त्त इस

विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**अग्नेऽग्नीरसि स्वावेशऽउन्नेतृणामेतस्य वित्ता-
दधि त्वा स्थास्यति देवस्त्वा सवितामध्वानक्तु
सुपिप्पलाभ्यस्त्वाऽपधीभ्यः। द्यामग्र्येणास्पृक्षन्त्रा-
न्तरिक्षमध्यैनाप्राः पृथिवीमुपरैणाद्विहीः॥२॥**

**अग्नेऽग्नीः। अग्नेर्नारित्यग्नेऽग्नीः। असि। स्वावेश-
ऽइति सुऽआवेशः। उन्नेतृणामित्युत्तरेतृणाम्। ए-
तस्य। वित्तात्। अधि। त्वा। स्थास्यति। देवः।
त्वा। सविता। मध्वा। अनक्तु। सुपिप्पलाभ्यऽइति
सुऽपिप्पलाभ्यः। त्वा। ओपधीभ्यः। द्याम्।**

अग्नेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् ।
मध्यमेन । अप्राः । पृथिवीम् । उपरेण । अदृष्ट्विहीः ॥ २ ॥

पदार्थः—(अग्नेणीः) यथाध्यापकाः शिष्यान् । पिता
स्वसंतानान् वा पुरस्तादेव सुशिक्षया विद्यां प्रापयति
तथा (असि) (स्वावेशः) यथापुः शोभनं धर्ममाविशति
तथा नेता (उन्नेतृणाम्) यथोन्नेतृणां उत्कर्षं प्रापयितृ-
णां राज्यं तथा एतस्य प्रकृतं राज्यं पालितुं (वित्तात्)
विजानीहि (अधि) उपरिभावे (त्वा) त्वाम् (स्थास्य-
ति) (देवः) अखिलराज्येश्वरः (त्वा) त्वां (सविता)
सर्वस्य विश्वस्य जनिता (मध्वा) मधुरगुणेन (अनक्तु)
सिंचतु (सुपिप्पलाभ्यः) यथा सुप्लुफलाभ्यः (त्वा)
त्वां (ओषधीभ्यः) प्रसिद्धाभ्यः (द्याम्) विद्यान्यायप्रकाशं
(अग्नेण) पुरस्तात् (अस्पृक्षः) स्पृश । अत्र सर्वत्र ल-
ङ्घ्यं लुङ् (आ) समंतात् (अन्तरिक्षम्) धर्मप्रचार-
स्यावकाशं (मध्यमेन) मध्यमावस्थाविशेषेण (अप्राः)
पिपृहि (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (उपरेण) उत्कृति य-
मेन (अदृष्ट्विहीः) प्राप्य वर्तुस्व । अव मन्त्रः शत० ॥ ३ ॥
४ । ६ । व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सन्नाध्यक्ष यथायेणीरस्ति तथा त्वमसि उन्नेतृणां स्वावेश
सन्नेतृर्यैतं राज्यं वित्तात् हे राजन् तथा ते त्वा राजपुरुषसमूहं सुपिप्प
लाभ्य ओषधीभ्यो मध्वाजनक्त एव । आपुरुषसमूहोऽपि त्वां चानक्तु त्वम
यं यथा द्यामएतो मध्यमेन नान्तरिक्षमाप्राः उपरेण पृथिवीं प्राप्येवाऽ
हिः देवः सविता सर्वप्रेरको जगदीश्वरस्त्वाऽधि स्थास्यति ॥ २ ॥

भावार्थः नहि कश्चिज्जनो राजप्रजापुरुषैरस्वीकृतो राज्यमहंति नचापि
राष्ट्रामादृतः साक्षात्तमं कीर्त्यन्नुक्रमेण विना शिष्यापरमं दंष्टनेतृत्वं सर्व-
लोकाधिपतिरमं च ॥ २ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष! जैसे (अग्नेयीः) पढ़ाने वाला अपने शिष्यों को वा-
पिता अपने पुत्रों को उनके पठनारंभ से पहिले ही अच्छी शिक्षा से उन्हें सु-
शील जितेन्द्रिय धार्मिकता युक्त करता है वैसे हम सबों के लिये तू (असि)
है (उत्तेतृणाम्) जैसे उत्कर्षता पहुंचाने वालों का राज्य हो वैसे (स्वावेशः)
अच्छे गुणों में प्रवेश करने वाले के समान होकर तू (एतस्य) इस राज्य के
पालने को (विच्चात्) जान। हे राजन्! जैसे (त्वा) तुझे सभासद्जन (सु-
पिप्पलाभ्यः) अच्छे फलों वाली (ओषधीभ्यः) ओषधियों से (मध्वा) निष्पन्न किये
हुए मधुर गुणों से युक्त रसों से (अनक्तु) सीने वैसे प्रजाजन भी तुझे सीने
तू इस राज्य में अपने (अग्नेण) प्रथम यश में (याम्) विद्या और राजनीति
के प्रकाश को (अस्पृशः) स्पर्शकर (मध्यमेन) मध्य अर्थात् तदन्तर पढ़ाए
हुए यश से (अन्तरिक्षम्) धर्म के विचार करने के मार्ग को (आमाः) पूरा
कर और (उपरेण) अपने राज्यके नियम से (पृथिरीम्) इस भूमि के राज्य
को प्राप्त होकर (अदृष्टीः) दृष्टकर यज्ञता न जा और (देवः) समस्त राजाओं
का राजा (सविता) सब जगत् को अन्तर्धीनी पन से भरण देने वाला जगदी-
श्वर (त्वा) तुझ को राजा करके तेरे पर (स्थास्पति) अधिष्ठाता होकर
रहेगा ॥ १ ॥

भावार्थ—प्रजा पुरुषों के स्वीकार किये बिना राजा राज्य करने को योग्य नहीं
होता तथा राजा आदि मन्त्रा नियम को आदर में न चाहे वह मंत्री होने को या कोई
पुरुष अपनी कीर्ति की उपरोक्त दृष्टता के बिना तेजा का ईश्वर यथायोग्य न्याय से
दंड करने अर्थात् न्यायाधीश होने और राज्य के मंथन की ईश्वरता के योग्य नहीं हो-
सकता ॥ २ ॥

या ते धामानीत्यय दीर्घतमा अपि । विष्णुर्दीयता । अर्चयुं विजिह्वतुम् ।
अथादेति भाग्युचिणक्तु उम्दः । आपाः वरः । अन्तर्जनितयेत्यस्य

निष्प्रमाणापत्त्या दृष्टी उम्दः । मध्यम. श्वरः ।
पुनरानं कीदृशं विदित्वा याजिष्यकर्म कुर्वाणाजना
भाष्यभातीदमुपदिश्यते ॥

फिर वाणिज्य कर्म करने वाले मनुष्य उस को कैसा जानकर

आश्रय करते हैं यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा
अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परम-
स्पदमव भारिभूरि । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रा-
यस्पोषवनि पर्यहामि ब्रह्म दृष्ट्वक्षत्रन्दृष्ट्वहार्यु-
र्दृष्ट्व प्रजान्दृष्ट्व ॥ ३ ॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः ।
भूरिशृङ्गा इति भूरिशृङ्गाः । अयासः । अत्र । अह ।
तत् । उरुगायस्येत्युरुगायस्य । विष्णोः । परमम् ।
पदम् । अव । भारि । भूरि । ब्रह्मवनीति ब्रह्मवनि ।
त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रवनि । रायस्पोषवनीति राय-
स्पोषवनि । परि । उहामि । ब्रह्म । दृष्ट्व । क्षत्रम् ।
दृष्ट्व । आर्युः । दृष्ट्व । प्रजामिति प्रजाम् । दृष्ट्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(या) यानि (ते) तव सभाध्यस्य (धा-)
मानि) दधति सुखानि येषु तानि राज्यप्रबन्धस्थानानि
देशदेशान्तरवाणिज्याह्राणि (उश्मसि) उश्मः कामयाम-
हे (गमध्यै) गन्तुं प्राप्तुं (यत्र) येषु (गावः) रश्म-
यः । गावइति रश्मिनामसु पठितम् । निघं १ । ५ (भू-
रिशृङ्गाः) भूरीणि शृङ्गाणि प्रकाशा यासु ताः । शृ-
ङ्गाणीति प्रज्वलननामसु पठितम् । निघं १ । १७ (अ-

यासः) अयन्तइत्ययासः । महीधरेणात्रायगतावित्यस्य
यदयन्तीतिपरस्मैपदमुक्तम् तदसदात्मनेपदोपयोग्यत्वात् ।
(अत्र) येषु (अह)-निश्चये (तत्) तस्य (उरुगा-
यस्य) उरुर्बहुर्गायः स्तुतिर्यस्य तस्य । अत्र गैशब्दइत्य-
स्मादधजर्थेकविधानमिति कर्मणि कः । (विष्णोः) व्या-
पकस्य परमेश्वरस्य (परमम्) सर्वथोत्कृष्टम् (पदम्)
पतुं योग्यं (अव) क्रियायोगे (भारि) भ्रियते । अत्रल-
ङ्घ्यं लुङ्भृञ् घातो शिचिणि परेऽङभावाः । अत्र बहुलं छ-
न्दस्यमाङ्योगेऽपीति सुत्रेणाङभावाः । (भूरि) बहु (ब्र-
ह्मवनि) ब्रह्मणो वेतूणां संविभक्तारम् तत्तथा (त्वा)
त्वाम् (क्षत्रवनि) क्षत्रस्य राज्यस्य क्षत्रियाणां वा सं-
विभाजकम् (रायस्पोषवनि) रायो धनस्य पोषो दृढतां
संविभाजिनम् (परि) परितः (ऊहामि) विविधतया
तर्कयासि (ब्रह्म) परमात्मानं वेदं वा (हंह) स्थिरी-
कुरु (क्षत्रम्) राज्यं धनुर्वेदविदं क्षत्रियां वा (हंह) उन्नय
(आयुः) जीवनम् (हंह) प्रजां स्वसतानान् सं रक्ष-
णीयान्जनान् (हंह) ब्रह्मचर्यराज्यधर्माभ्यां परिपालय ।
अत्राह यास्कमुनिः - ता वां वास्तून्युश्मपि गमध्वै
यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य
विष्णोः परमं पदमवभाति भूरितानि वां वास्तूनि काम-
यामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरी-
ति बहुनामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वाशृणोतेर्वा
शम्नातेर्वाशद्वरणयोतमिति वा शिरसोनिर्गतमिति वाऽयांसी-

अनास्तव तदुरुगायस्य विष्णोर्भूहागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति
भूरिपादं पद्यते निरु० २। ७ ॥ ३ ॥

अन्वय — हे सभाध्यक्ष या यानि ते धामानि गमय्य गन्तुं वयमुग्रमसि
तानि किंभूतानि सन्ति यत्र येपूरुगायस्य विष्णोर्भूरिशृङ्गा गावो अया
नो भवन्ति तदुक्तन्यायमायुः प्रकाशस्तएवेति आवत् अत्राह—एषुहिततत्तस्य
विष्णोः परमं पदं विद्वद्भिर्भूर्यवभाति अतस्त्वां यथाग्रहवनि यथाक्षत्रवनि
यथा रायस्पोषवनि तथा पर्यूहानि त्वं ब्रह्मदृंह क्षत्रं दृंहायुर्दृंह प्रजा
चापिदृंह ॥ ३ ॥

भावार्थः—नहि सभाध्यक्षरक्षितस्थानकामनया विना कश्चिदपि सुख
प्राप्तुं शक्नोति नहि कोपि जनः परमेश्वरमनादृत्य धर्मराज्यं भोक्तुमर्हति
नैव कोपि विज्ञानं सेनां जीवनं प्रजां चारक्षित्वा समेधत इति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष! (या) जिन में (ते) तेरे (धामानि) धाम अ-
र्थात् जिन में प्राणी सुखपाते हों उन स्थानों को हम (गमय्य) (उद्गमसि)
प्राप्त होने की इच्छा करते हैं वे स्थान कैसे हैं कि जैसे सूर्य का प्रकाश है वैसे
(यत्न) जिन में (उरुगायस्य) स्तुति करने के योग्य (विष्णोः) सभे व्या-
पक परमेश्वर की (भूरिशृङ्गाः) अत्यन्त प्रकाशित (गावः) किरणें चैतन्य-
कला (अयासः) फैली है (अत्र) (अह) इन्हीं में (तत्) उस परमेश्वर
का (परम) सग प्रकार उत्तम (पदम्) और प्राप्त होने योग्य परमपद विद्वानों
ने (भूरि) (अत्र) (भारि) बहुधा अवधारण किया है इस कारण (त्वा) तुझे
(ब्रह्मवनि) परमेश्वर वा वेद का विज्ञान (क्षत्रवनि) राज्य और धीरों की
चाहना (रायस्पोषवनि) धन की पुष्टि के विभाग करने वाले आप को मैं (प-
र्यूहामि) विविध तर्कों से समझाता हूँ कि तू (ब्रह्म) परमात्मा और वेद को
(दृंह) दृढ़कर अर्थात् अपने चित्त में स्थिरकर वेद (क्षत्र) राज्य और धनु-
वेदवेत्ता क्षत्रियों को (दृंह) उद्यति दे (आयुः) अपनी अवस्था को (दृंह)
बढ़ा अर्थात् ब्रह्मचर्य और राज्यधर्म से दृढ़कर तथा (प्रजाम्) अपने सतान
वा रक्षा करने योग्य प्रजा जनों को (दृंह) उन्नति दे ॥ ३ ॥

भावार्थः—समाध्यत् के रक्षा किये हुए स्थानों की कामना के बिना कोई भी पुरुष सुख नहीं पासकता न कोई जन परमेश्वर का अनादर करके चकवर्ती राज्यभोगने के योग्य होता है नहीं कोई भी जन विज्ञान सेना और जीवन अर्थात् अवस्था सतान और प्रजा की रक्षा के बिना अच्छी उन्नति कर सकेता है ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणीत्यस्य मेधातिथिर्वापि । विष्णुर्देवता ।

निषदायौगायत्रीछन्दः पहलुः स्वरः ॥

अथ सभाध्यतः सभ्यादीन्मनुष्यान्प्रतिकिं किमुपदिशेदित्याह ॥

अथ समापति अपने समासद् भावि को क्या २ उपदेश करे

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतयतो ब्रूतानि पस्प-
शे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रूतानि
पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

पदार्थः— (विष्णोः) व्यापकस्य (कर्माणि) जगतउ-
त्पत्तिस्थितिसंहारयादीनि (पश्यत) सम्प्रेक्षध्वम् (यतः)
येन विज्ञानेन (ब्रूतानि) नियतसत्यभाषणादीनि (पस्प-
शे) बध्नाति । अत्र लङर्थे लिट् । (इन्द्रस्य) परमेश्व-
रस्य (युज्यः) युनक्ति सदाचारेणेतियुज्यः । अत्रौणा-
दिःकप् । (सखा) मित्रम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ । ४ ।
१७ । व्याख्यातः १ । ४ ॥

अन्वयः— हे सम्पन्नता युयं ययेन्द्रस्य युज्यः सखाविष्णोः
कर्माणि पश्यन्महं यतो विज्ञानेन मनसि — ब्रूतानि सत्यभाषणादि-

नियमान् पश्यते ब्रह्मार्मि तथा तेनैव विज्ञानेन तानि यूयं पश्यत यतो रा-
ज्यकर्मणि सत्यानुष्ठातारो भवत ॥ ४ ॥

भावार्थः—नहि परमेश्वराविरोधसत्याचरणाभ्यां विना कश्चिदीश्वरगुण-
कर्मस्वभावान् द्रष्टुमर्हति न तथाभूतेन विना राज्यकर्माणि यथार्थतया से-
वितुं शक्नोति नो खलु सत्याचरणमन्तरा राज्यं धर्चयितुं प्रभुर्भवति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे सभासदो ! जैसे (इन्द्रस्य) परमेश्वर का (पुत्र्यः) सदाचार
युक्त (सखा) मित्र (विष्णोः) उस व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जो संसार
का घनाना पालन और संहार करना सत्यगुण है उन को देखना हुआ मैं (यतः)
जिस ज्ञान से (घृतानि) अपने मन में सत्यभाषणादि नियमों को (पश्यते)
वांछ रहा अर्थात् नियम कर रहा हूँ वेने उसी ज्ञान से तुम भी परमेश्वर के उ-
त्तम गुणों को (पश्यत इदं) से देखो कि जिससे राज्यादि कामों में सत्य व्यव-
हार के करने वाले होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर से प्रीति और सत्याचरण के बिना कोई भी मनुष्य ईश्वर के
गुण कर्म और स्वभाव को देखने के योग्य नहीं हो सकता न जैसे हुए बिना राज्यकर्मों
को यथार्थ न्याय से सेवन कर सकता है न सत्य धर्माचार से रहित जन राज्य बढ़ाने
को कभी समर्थ हो सकता है ॥ ४ ॥

तद्विष्णोरित्यस्य मेधातिथिर्नृपिः । विष्णुर्देवता ।

निचृदार्पा गायात्रीछन्दः । पहजः स्वरः ।

तदनुष्ठानेन किंफलमित्याह ॥

उक्त मन्त्र के विषय में जो अनुष्ठान कहा है उस से क्या सिद्ध होता है

यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर-

यः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्य-
न्ति । सूर्यः । दिविइवेतिदिविइव । चक्षुः । आत-
तमित्याततम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(तत्) -(विष्णोः) पूर्वमंत्राप्रतिपादितस्य
जगदुत्पत्तिस्थितिसंहतिविधातुः परमेश्वरस्य (परमम्)
सर्वोत्कृष्टम् (पदम्) प्राप्तुमर्हम् (सदा) सर्वास्मिन्
काले (पश्यन्ति) अवलोकन्ते (सूर्यः) वेदघिदः स्तोता-
रः । सूरिरितिस्तोतृनामसु पठितम् निघं० ३ । १६ । (दिवीव)
आदित्यप्रकाशइव (चक्षुः) चष्टेऽनेन तत् (आततम्)
व्याप्तिम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ । १८ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—भो सभ्यजना येन पूर्वोक्तेन कर्मणा सूर्यः स्तोतारः विष्णो-
र्यत् परमं पदं दिवि आततं चक्षुरिव सदा पश्यन्ति तेनैव तद् द्रष्टुमपि सततं
पश्यत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र मंत्रे पूर्वमन्त्रात् (पश्यत) इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिः
क्रियते । पूर्णोपमालङ्कारश्चास्ति । निर्दूतमलर विद्वांसः स्वाधिद्याप्रकाशेन यथे-
श्वरगुणान् दृष्ट्वा विशुद्धाचरणशीला जायन्ते तथाऽस्माभिरपि भवि-
तव्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे सभ्यजनो ! जिस पूर्वोक्त कर्म से (सूर्यः) स्तुति करने वाले
वेदवेत्ता जन (विष्णोः) संसार को उत्पत्ति-पालन और संहार करने वाले
परमेश्वर के जिस (परमम्) अत्यन्त उत्तम (पदम्) प्राप्त होने योग्य पद को
(दिवि) सूर्य के प्रकाश में (आततम्) व्याप्त (चक्षुः) जेब के (इव) स-
मान (सदा) सब समय में (पश्यन्ति) देखते हैं (तत्) उस को तुम लोग
भी निरन्तर देखो ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से. (पश्यत) इस पद का अनुवर्तन किया

जाता है और पूर्णोपमालंकार है। निर्दूत अर्थात् छूट गये हैं पाप भिन के वे विद्वान् लोग अपनी विद्या के प्रकाश से जैसे ईश्वर के गुणों को देख के सत्य धर्माचार युक्त होते हैं वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये ॥ ५ ॥

परिवीरित्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । विद्वांसो देवताः । आप्पुष्णिक् छन्दः ।

अपमः स्वरः । दिवः सूनुरभीत्यस्य भूरिक्

साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतदुपासकः सभाध्यक्ष कीदृगित्युपदिश्यते ॥

फिर इस उपासना करने वाला सभाध्यक्ष किस प्रकार का होता है यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

परिवीरसि परित्वा देवीर्विशोव्ययन्ताम्परमिं य-
जमानेधरायोमनुष्याणाम् । दिवः सूनुरस्येपते
पृथिव्याल्लोक आरुण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

परिवीरितिपरिवीः । असि । परि । त्वा । देवीः । विशः ।
व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनु-
ष्याणाम् । दिवः । सूनुः । असि । एषः । ते । पृथि-
व्याम् । लोकः । आरुण्यः । ते । पशुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(परिवीः) यथा परितः सर्वतः सर्वा विद्या-
द्येति व्याप्नोति तथा (असि) (परि) सर्वतः (त्वा)

त्वां सुभाध्यक्षम् (दैवीः) देवानां विदुषामिमाः । विशः)
 प्रजाः (व्ययन्ताम्) विशिष्टतया प्राप्नुवन्तु जानन्तु वा (परि)
 सर्वतः (इमम्) प्रत्यक्षम् (यजमानम्) प्रज्ञानुष्ठातारम्
 (रायः) धनानि (मनुष्याणाम्) (दिवः) प्रकाशमया-
 त् सूर्यात् सूयत उत्पद्यते किरणसमूह इव (असि) (एषः) (ते)
 तव (पृथिव्याम्) (लोकः) राष्ट्रं राज्यस्थानम् (आरण्यः)
 अरण्येभ्यः (ते) तव (पशुः) पञ्चकश्चतुष्पात् सिं-
 हादिः । अयमंत्रः शत० ३ । ५ । ४-२३ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे सुभाध्यक्ष राजैस्त्वं परिवीः सर्वाविद्याव्यापकवदसि
 स्वात्वां दैवीर्विशः परिष्वयन्ताम् । त्वं दिवः क्षुत्रिवास्त्रि पृथिव्यामेव ते तव
 लोकोस्तु आरण्यः पशु सिंहादिरप्यधीनोस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—राज्यसांचरन्तं राजानं प्रजाजनाभ्रवाश्रित्यकरं विन्यु-
 न्तु स राजा प्रजापालनाय सिंहादिपशून् दस्युप्रभृतींश्च निहत्य स्वप्रजा
 यथायोग्य धर्मे संस्थापयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे सुभाध्यक्ष राजन् । तू (परिवीः) सब विद्याओं में अच्छे आ-
 स होने वाले के समान (असि) है (त्वाम्) तुझे (दैवीः) विद्वानों के विशः)
 सन्तान के समान प्रजा (परि) (व्ययन्ताम्) सर्व व्याप्त अर्थात् सब ठिकाने
 व्याप्त हुए तेरे कार्यकारी हों । (दिवः) प्रकाश के पुत्र सूर्य से (मनुः) उत्पन्न
 हुए किरण समुदाय के तुल्य तू (असि) है (ते) तेरा (पृथिव्याम्) पृथिवी
 में (लोकः) राजधानी का देश हो और (आरण्यः) बनले सिंहादि दुष्ट पशु
 तेरे वश भी हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—राज्य का आचारण करते हुए राजा को प्रजा लोग प्राप्त हो कर अ-
 पने पदार्थों का कर चुकावे और वह राजा उन प्रजाओं की रक्षा करने के लिये सिंह
 और शूकर व अन्य और दुष्ट जीव तथा डाकू चोर उठाईगरे और गांठ कटे आदि
 दुष्ट मनो को दहसे वश में कर अपनी प्रजा को यथायोग्य धर्म में प्रवृत्त करें ॥ ६ ॥

उपवीरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । त्वष्टा देवता ।

आर्यां ब्रह्मती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सतान्प्रति किं कुर्यात् ते च तं प्रति किं कुर्युरित्युपदिश्यते ॥
फिर वह प्रजा जनों के प्रति क्या करे और वे प्रजा जन उस राजा के
प्रति क्या करें यह उपदेश अगले मंत्र किया है ॥

उपावीरसि उपदेवान्देवीर्विशः प्रागुरुशिजो
वन्हितमान् । देव त्वष्ट्वसुं रमहव्याते स्वद-
न्ताम् ॥ ७ ॥

उपावीरित्युपअवीः । असि । उप । देवान् ।
दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वन्हित-
मानिति वन्हितमान् । देव । त्वष्टः । वसुं । रम । ह-
व्याते । स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपावी) उपागतपालक इव (असि) (देवान्)
विदुषः (दैवीः) देवसम्बन्धिनीर्दिव्याः (विशः) प्रजाः (प्र)
प्रकृष्टार्थे (अगुः) अगमन् (उशिजः) कर्मेनीयान्
(वन्हितमान्) अतिशयितावन्हयो वोढारस्तान् (देव)
दिव्यगुणसम्पन्न ! (त्वष्टः) सर्वदुःखच्छिन् (वसु) वसू-
निधनानि । अत्र सुर्पा सुलुगिति शसोलुक् (रम) रमस्व ।
अत्रात्मनेपदेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । (हव्या) होतुमत्तु मर्हा-
णि (ते) तव (स्वदन्ताम्) भुञ्जताम् । अयम्मंत्रः शत
३ । ५ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे देव ! त्वष्टः सभापते यतस्त्वमुपावीरिवावितस्माद्दैवी
यिंशो यथा उशिजो वन्हितमान् देवान् उपप्रागुरुस्तथात्वां प्राप्नुयन्ति यथेता-

स्त्वदाग्रयेणादृषाभूत्वा रमन्ते तथा त्वमपि तामुरमरमस्य भयानेतेषां पदा
धान् भुङ्क्ते तथैते ते हव्या होतुं मर्हाणि हव्यानि वसु वसूनि स्वदन्ताम् ॥७॥

भावार्थः—यथा गुणप्राप्तिं उत्तमगुणं सेवन्ते तथा न्याय विचक्षणं रा-
जानं प्रजाश्च सेवन्ते येन मिथः प्रीत्यापरस्पोन्नतिर्भवतीति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे देव ! दिव्यगुण संपन्न (त्वष्टः) सब दुःख के छेदन करने वा-
ले सभाध्यक्ष जिस से तू (उपावीः) शरणागत पालक सदृश (असि) है इसी
से (दैवीः) विद्वानों से सम्बन्ध रखने वाली दिव्यगुण सम्पन्न (विशः) प्रजा
जैसे (उशिजः) श्रेष्ठगुण शोभित कामना के योग्य (बन्धितमान) अतिशय
धर्म मार्ग में चलने और चलाने वाले (देवान्) विद्वानों को (उपमागुः) प्राप्त
हुए वैसे तुझे भी प्राप्त होते हैं जैसे तेरे आश्रय से प्रजा घनाढ्य होके सुखी हो
वैसे तू भी प्राप्त हुए प्रजाजनो से सत्कृत होकर (रमस्व) हर्षित हो जैसे तू प्रजा
के पदार्थों को भोगता है वैसे प्रजा भी तेरे (इन्ध्या) भोगने योग्य अपूल्य (वसु)
धनादि पदार्थों को (स्वदन्ताम्) भोगें ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे गुण के ग्रहण करने वाले उत्तम गुणवान् विद्वान् का सेवन
करते हैं वैसे न्याय करने में चतुर राजा का सेवन प्रजाजन करते हैं इसी से परस्पर की
प्रीति से सब की उन्नति होती है ॥ ७ ॥

रेवती रमन्धीमत्यस्य दीर्घतमाऋषिः बृहस्पतिर्देवता । प्रजापत्यनुष्टुप्.

छन्दः । अष्टपदः स्वरः । श्रुतस्य त्वेत्यस्य निवृत्त

प्रजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पित्रादय स्वसन्तानान् कथमध्यापकाय प्रददुः स च तान्

कथं गृह्णीयादित्युपदिश्यते ॥

अथ पिता आदि रक्षकजन अपने सन्तानों को कैसे पढ़ाने वालों को कैसे दें ? और वह
उन को कैसे स्वीकार करें ? यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

रेवतीरमध्वम् बृहस्पते धारया वसूनि । ऋत-
स्य त्वादेवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामिधर्षा मा-
नुषः ॥ ८ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।
ऋतस्य । त्वा । देवहविरितिदेवहविः । पाशेन ।
'प्रति' । मुञ्चामि । धर्ष । मानुषः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(रेवतीः) रायः प्रशस्तानि धनानि विद्व-
न्ते. यासुताः प्रजाः (रमध्वम्) क्रीडध्वम् (बृहस्पते)
बृहत्यावेदवाचः पते ! पातः ! परमविद्वन् ! (धारय) अत्रा-
न्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः (वसूनि) (ऋतस्य)
सत्यन्यायाख्ययज्ञस्य (देवहविः) यथा देवानांहविरा-
दातुमर्हंचरित्रमरित तथा (पाशेन) ग्रन्थनेन (प्रति)
(मुञ्चामि) (धर्ष) धृष्णुहि ह्यचोतस्तिड इति दीर्घः
विकरणव्यत्ययेन शप् च (मानुषः) सर्वशास्त्रमनन-
शीलः । अयम्मंत्र. शत० ३ । ५ । ६ । १३ । ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे (रेवतीः) रेवत्यः प्रजा । यूयं विद्यासु शिक्षासुरमध्वम् ।
हे बृहस्पते त्वमतस्य वसूनि धारय । अथशिष्यायोपदिशतिगुरुः । हे राजन् !
प्रजाजन या । मानुषोऽहं पाशेनाविद्याग्रन्थनेन देवहविर्यथा तथा त्वां प्रति
मुञ्चामि त्वं विद्यासुशिक्षासु धर्ष धृष्टोभव ॥ ८ ॥

(मन्व्यताम्) (अनु) (पिता) जनकः (अनु) भ्राता
 (वन्धुः) (सगर्भ्यः) सोदरः (अनु) (सखा) सुहृ-
 त् (सयूध्यः) ससैन्यः (अग्नीपोमाभ्याम् पूर्वोक्ताभ्या-
 म् (त्वा) जुष्टम् (प्रीतम्) (प्र उक्षामि) सिञ्चामि ।
 अयम्मांजाः शत० ३ । ५ । ७ । ३-५ । व्याख्यातः॥ ९ ॥

अन्वय — हे शिष्य अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
 हस्ताभ्यां त्वा-त्वामाददे । अग्नीपोमाभ्यां जुष्टं त्वात्वां ये ब्रह्मचर्य-
 धर्मानुफूला आप ओषधयश्च सन्ति ताभ्योऽद्भ्यओषधीभ्यो नियुनजिम ।
 त्वां मत्समीपे स्थातुं माताजननी अनुमन्यताम् पितानुमन्यताम् सगर्भ्या-
 भ्रातानुमन्यताम् सखानुमन्यताम् सयूध्योनुमन्यताम् अग्नीपोमाभ्यां जुष्टं
 प्रीतियुक्तं त्वामहम् प्रीक्षानितद्गुणैरभिपिंचामि ॥ ९ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे मात्रादिभिः पित्रादिभिर्वन्धु वर्गैर्मित्रवर्गैश्च
 स्वापरयादीनि सुशिक्ष्य तैर्ब्रह्मचर्यं कारयितव्यं यतस्ते सद्गुणिनश्चुरिति ॥९॥

पदार्थः—हे शिष्य मैं (सवितुः) समस्त ऐश्वर्य गुप्त (देवस्य) वेदवि-
 द्या प्रकाश करने वाले परमेश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस जगत् में
 (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के (बाहुभ्याम्) गुणों से वा (पूष्णः) पृ-
 थिवी के (हस्ताभ्याम्) हाथों के समान धारण और आकर्षण गुणों से (त्वाम्)
 तुम्हें (आददे) स्वीकार करता हूँ तथा (अग्नीपोमाभ्याम्) अग्नि और सोम
 के तेज और शान्ति गुणों से (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुम्हें जो ब्रह्मचर्य
 धर्म के अनुकूल जल और ओषधि हैं उन (अद्भ्यः) जल और (ओषधीभ्यः)
 गोधूम आदि अन्नादि पदार्थों से (नियुनजिम) नियुक्त करता हूँ तुम्हें मेरे स-
 मीप रहने के लिये तेरी (माता) जननी (अनु) (मन्व्यताम्) अनुमोदित करे
 (पिता) पिता अनुमोदित करे (सगर्भ्यः) सहोदर (भ्राता) भाई (अनु)
 अनुमोदित करे (सखा) मित्र (अनु) अनुमोदित करे और (सयूध्यः) मेरे

सहवासी (अनु) अनुमोदित करे (अग्नीपोमाभ्याम्) अग्नि और सोम के तेज और शान्ति गुणों में (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुझ को (प्र) व चामि) उन्हीं गुणों से ब्रह्मचर्य के नियम पालने के लिये अभिषिक्त करता हूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस संसार में माता पिता बन्धु वर्ग और मित्र वर्गों को चाहिये कि अपने संतान आदि को अच्छी शिक्षा देकर ब्रह्मचर्य करावें जिससे वे गुणवान् हों ॥ ६ ॥

अपांपेरुरिरयस्य मेधातिथिर्हपिः । आपो देवता । मज्जापत्त्यावृहती छादः । मध्यमः स्वरः । सप्तद्वयस्या निचृदापी । बृहती छन्द । मध्यम स्वरः ॥

अथोपनीतेन शिष्येण विद्यामुशिक्षापहणाग्निहोत्रादि

यज्ञोऽवश्यमनुष्ठायत्येति गुरुरुपदिशेत् ॥

अब यज्ञोपवीत होने के पश्चात् शिष्य को अत्यावश्यक है कि विद्या

उत्तमशिक्षाग्रहण और अग्निहोत्रादिक का अनुष्ठान करे ऐसा

उपदेश गुरु किया करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अपाम्पेरुरस्यापेदेवीः स्वदन्तुस्वात्तञ्चित्स-
दैवहविः । सन्ते प्राणो व्वातेन गच्छताः सम-
ङ्गानि यजत्रैः संयुज्जपतिराशिषा ॥ १० ॥

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः । स्वदन्तु ।
स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरिति देवहविः । सम् ।
ते । प्राणः । व्वातेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यज-
त्रैः । युज्जपतिरितियज्ञपतिः । आशिपेत्याशिषा ॥ १० ॥

भावार्थ विद्वद्भि सुशिक्षया कुमाराणां कुमारीणा च जगदीश्वरात्प-
चिवीपर्यन्तपदार्थानां बोध संपादनीयोपतस्ते मूर्खस्त्वयन्धन परित्यज्य
सदासुखिनः स्युरिति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (रेवतीः) अच्छे धन वाले सन्तानो ! प्रजा जनो ! तुम विद्या
और अच्छी शिक्षा में (रमध्वम्) रमो । हे (बृहस्पते) वेदवाणी पालने वाले
विद्वन् ! आप (अतस्य) सत्य न्याय व्यवहार से प्राप्त (वस्तूनि) धन अर्थात्
हम लोगों के दिये द्रव्य आदि पदार्थों को (धारय) स्वीकार कीजिये (अब
अध्यापक का उपदेश शिष्य के लिये है) हे राजन् ! प्रजा पुरुष ! वा (मानुषः) सर्व
शास्त्र का विचार करने वाला मैं (पार्शेन) अविद्या बन्धन से तुझे (प्रति)
मुञ्चामि छुटाता हूँ, तू विद्या और अच्छी शिक्षाओं में धृष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्वानों को अपनी शिक्षा से कुमार ब्रह्मचारी और कुमारी ब्रह्मचारी
णीओं को परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों का बोध कराना चाहिये । कि जिस
से वे मूर्खपनरूपी बन्धन को छोड़ के सदा सुखी हों ॥ ८ ॥

देवस्य त्वेत्स्य दीर्घतमाश्वापिः । सविता-आम्भिनौ-पूषा च देवताः ।

प्रजापत्या बृहती छन्दः मध्यम स्वरः । अग्नीषोमाभ्यामित्यस्य

पदाक्षिच्छन्दः । वैवतः स्वरः ।

पुनः स शिष्य किमुपदिशेदित्याह ॥

किर बह गुरु शिष्य को क्या उपदेश करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्पूष्णो
हस्ताब्भ्याम् । अग्नीषोमाब्भ्याञ्जुष्टनियुन-
ज्मि । अदभ्यस्त्वौपध्मिभ्योनुत्वा माता मन्न्य-
तामनुपितानुव्रातासग्वभ्यानुसखासयूत्थ्य ।

अग्नीपोमाभ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥ ९.॥

देवस्य । त्वां सवितुः । प्रसवइतिप्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अ-
ग्नीपोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युनज्मि । अद्भ्यः-
इत्पद्भ्यः । त्वा ओपधीभ्यः । अनु । त्वा । माता ।
मन्यताम् । अनु । पिता । अनु । भ्राता । सगवर्भ्यःइति
सगवर्भ्यः । अनु । सखा । सयूथयइतिसयूथयः ।
अग्नीपोमावभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रा । उक्षामि ॥६॥

पदार्थः—(देवस्य) वेदविद्याप्रकाशकस्य (त्वा)त्वाम्
विद्यार्थिनम् (सवितुः) सकलैश्वर्यवतः (प्रसवे) प्रसू-
यते विश्वस्मिन् यस्तस्मिन् (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रम-
सोः (बाहुभ्याम्) तत्तदगुणाभ्याम् (पूष्णः) पृथिव्याः
पूषेति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१ (हस्ता-
भ्याम् हस्तइव वर्त्तमानाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् (अ-
ग्नीपोमाभ्याम्) एतयोस्तेजः शान्तिगुणाभ्याम् (जुष्टम्)
प्रीतम् (नि) (युनज्मि) (अद्भ्यः) यथाजंलेभ्यः(ओ-
पधीभ्यः)रोगनिवारिकाभ्यः(अनु)(त्वा)त्वाम्(माता)जननी

पदार्थः— (अपाम्) जलानाम् (पेरुः) रक्षकः (असि) (आपः) (देवीः) शुद्धादिव्यसुखप्रदाः (स्वदन्तु) (स्वात्तम्) स्वेनसमन्ताद्गृहीतम् (चित्) अपि (सत्) (देवहविः) देवेभ्यो हविरिव (सम्) (ते) तव (प्राणः) (धातेन) पवनेन सह (गच्छताम्) (अङ्गानि) शिरआदीनि (यज्ञत्रैः) यज्ञसाधकैर्विद्वद्भिः सह (यज्ञपतिः) यज्ञस्यपालकः (आशिषा) अयम्मन्त्रः शत ३।६।६-८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वय - हे शिष्य त्वमपां पेरुसि संसारस्थाः प्राणिनस्त्वद्यज्ञशोधिता देवीरापद्भिः स्वात्तं धर्मानुष्ठानस्वीकृतं देवहविरिव संस्वदन्तु सदाशिषा तवां गानियज्ञत्रैः सह गच्छताम् प्राणीवातेन संगच्छतां त्वं यज्ञपतिर्भव ॥१०॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमा लङ्कारः । या यज्ञं प्रारता हुतयन्ता आदित्ममुपतिष्ठन्ते आदित्याकर्षणशक्त्या पृथिवी जलाकर्षणेन वृष्टिर्भांधति ततोऽन्नमन्नः द्रवतानीति परंपरासंबन्धेन यज्ञशोधिता अयो हुतद्रव्यं च सर्वे जीवा भुङ्क्षते ॥ १० ॥

पदार्थः— हे शिष्य तू (अपाम्) जल आदि पदार्थों को (पेरुः) रक्षा करने वाला (असि) है संसारस्थ जीव तेरे यज्ञ से शुद्ध हुए (देवीः) दिव्य सुख देने वाले (आपः) जलों को (चित्) और (स्वात्तम्) धर्म युक्त व्यवहार से प्राप्त हुए पदार्थों को (देवहविः) विद्वानों के भोगों के समान (संस्वदन्तु) अच्छी तरह से भोगें (आशिषा) मेरे आशीर्वाद से (ते) तेरे (अङ्गानि) शिर आदि अवयव (यज्ञत्रैः) यज्ञ कराने वालों के माय (सम्) सम्यक् नियुक्त हों और (प्राणः) प्राण (वातेन) पवित्र वायु के संग (संगच्छताम्) उत्तमंतः से सम्पन्न-

करै औरतू (यज्ञपतिः) विद्या प्रचार रूपी यज्ञ का पालन करने द्वारा हो ॥ १० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । जो यज्ञ में दीहुई आहुती हैं वे सूर्य के उपस्थित रहती हैं अर्थात् सूर्य की आकर्षण शक्ति से परमाणुरूप होकर सब पदार्थ पृथिवी के ऊपर आकाश में हैं उसी पृथिवी का जल ऊपर खिंचकर वर्षा होती है उस वर्षा से अन्न और अन्न से सब जीवों को मुख होता है इस परंपरा संबन्ध से यज्ञ शोधित जल और होम किये द्रव्य को सब जीव भोगते हैं ॥ १० ॥

घृतेनाक्तावित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । वातोदेवता ।

भुरिगाच्चर्चुर्गुण्डः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ यज्ञकर्तृकारयिभ्योः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब यज्ञ करने और कराने वालों को कर्त्तव्य काम का

उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

घृतेनाक्तौ पशून्त्रायेथा रेवति यजमाने प्रियं
धा आविश । उरोऽन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेना-
स्य हविषस्तमना यज्ञ समस्यतन्वा भव । वर्षो
वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः स्वाहा देवेभ्यो देवे-
भ्युः स्वाहा ॥ ११ ॥

घृतेन । अक्तौ । पशून् । त्रायेथाम् । रेवति । यज-
माने । प्रियम् । धाः । आ । विश । उरोः । अन्तरिक्षात् ।
सजूरिति सजूः । देवेन । वातेन । अस्य । हविषः ।

त्मना । यजु । सम् । अस्य । तन्वा । भव । वर्षोऽ
इति वर्षो । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
धाः । स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(घृतेन) (अक्तौ) घृतेनासक्तचित्तौ यज्ञकर्त्ता यज्ञ-
कारयिता च (पशून्) गवादीन् (ग्रायेथाम्) रक्षेताम् (रेवति)
प्रशस्तैश्वर्ययुक्ते (यजमाने) यज्ञानुष्ठातरि (प्रियम्) प्रसन्न-
तासां पादि सुखम् (धाः) धेहि । अत्र लोडर्थे लुङ् अडभा-
वश्च (आ) समंतात् (विश) (उरोः) बहोः (अन्तरिक्षात्)
(सजूः) मित्रमिव (देवेन) सर्वगतेन (वातेन) वायुना सह
(अस्य) (हविषः) होतव्यस्य कर्मणि पठ्ठी (त्मना) आत्मना
(यज) संगच्छस्व एकीभव (सम्) (अस्य) (तन्वा) (भव)
(वर्षो) यज्ञकर्मणा सर्वसुखसेचक (वर्षीयसि) सर्वसुखमभि-
वर्षति (यज्ञपतिम्) यज्ञपालकम् (धाः) धेहि (स्वाहा) स-
त्कृत्यनुकूलाम् (देवेभ्यः) दीव्यन्ति प्रकाशन्ते सत्कर्मणु-
ष्ठानेन ये तंभ्यो धर्मिष्ठेभ्यो विद्वद्भ्यः (देवेभ्यः) शुभेभ्यो
गुणेभ्यः (स्वाहा) सत्कृत्यनुरूपाम् । अयममंत्रः शत० ३ ।
६ । २ । ५-१६ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्ययः—हे यज्ञकर्त्ताकारयितारी घृतेनाक्तौ घृतममस्की युवां पशून् ग्रायेथाम् एव
मेकैको देवेन वातेन सज्जुरो रन्तरिक्षात्प्रियं मे भोत्पादकम् सुखं देवमियजमाने धाम्ना
नियमनस्यान्तर्गृत्तिमाप्नुहि मत्सहविषः भवना आरभना यज्ञस्य तन्यामममयेकी

भव न द्वैधमाचर हेवर्षी! यज्ञकर्मणा सुखसेचक त्वं देवेभ्यः स्वाहा देवेभ्यः
स्वाहा तद्यज्ञं दिदृक्षुभ्यः पुनः पुनरागतेभ्यो विद्वद्भ्योः सकृत् सत्कृत्यनुरूपां
वाचमुदीरयन् वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः ॥११॥

भावार्थः—यज्ञार्थं घृतादिमन्त्रीषु भिन्नुप्यैः पशवो रक्षणीया घृतादि
सद्ब्रह्मणेनाग्निहोत्रादियज्ञान् संप्राद्यतेजं लवायू संशोध्य सर्वेषां प्राणिनाम-
भीष्टं सुखं संसाध्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (घृतेन, अर्कौ) घृतप्रसक्त अर्थात् घृतचाहने और यज्ञ के करा-
नेहारो । तुम (पशून्) गो आदि पशुओं को (जायेयाम्) पालो, तुम एक २ जन
(देवेन) सर्वगत (वातेन) पवन से (सजूः) समान प्रीति करते हुए समान
(उरोः) विस्वत (अन्तरिक्षात्) अन्तर्निक्षिप्त से उत्पन्न हुए (मिषम्) प्रिय सु-
ख को (रेवति) अच्छे ऐश्वर्ययुक्त (यजमाने) यज्ञ करने वाले धनी पुरुष
में (धाः) स्थापन करो तथा (आविष्) उस के अभिप्राय को प्राप्त होओ और
(अस्य) इस के (हविषः) होम के योग्य पदार्थ को (त्पना) आप ही नि-
ष्पादन किये हुए के समान (यज) अग्नि में होमो अर्थात् यज्ञ की किसी क्रि-
या का विपरीत भाव न करो और (अस्य) इस के (तन्वा) शरीर के साथ
(सम्) (भव) एकीभाव रखो किन्तु विरोध से द्विधा आचरण मत करो ।
हे (वर्षी) यज्ञ कर्म से सर्व सुख के पहुचाने वालो ! (देवेभ्यः) (स्वाहा)
(देवेभ्यः) (स्वाहा) सत्कर्म के अनुष्ठान से प्रकाशित धर्मिष्ठ ज्ञानी पुरुष
जो कि यज्ञ देखने की इच्छा करते हुए बार बार यज्ञ में आते हैं उन विद्वानों
के लिये अच्छे सत्कार कराने वाली वाणियोंको उच्चारण करते हुए यज्ञ की
को (वर्षीयसि) सर्व सुख वर्धने वाले यज्ञ में (धाः) अभियुक्त करो ॥११॥

भावार्थः—यज्ञ के लिये घृत आदि पदार्थ चाहने वाले मनुष्यों को गाय आदि
पशु रखने चाहिये और घृतादि अच्छे २ पदार्थों से अग्निहोत्र से लेकर उत्तम २ यज्ञों से
जल और पान की शुद्धि कर सब प्राणियों को सुख वर्धन करना चाहिये ॥ ११ ॥

पदार्थः-(देवीः) सद्भिद्याप्रकाशवत्यः (आपः) ओम्बुवन्ति
 सद्गुणान्यास्ताः (शुद्धाः) सत्कर्मानुष्ठानपूताः (बोद्धृम्)
 स्वयंवरविवाहविधिं प्राप्नुत। अत्र वहप्रापण इत्यस्माल्लो-
 षि मध्यमबहुवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते सहि-
 वहीरोदवर्णस्य । अ० ६ । ३ । ११२ । इत्यनेनोकारः (सुप-
 रिविष्टाः) तत्तत्सेवामुन्मुख्यएव। अत्र वर्त्तमाने लोट् (देवेषु)
 सद्भिद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वत्सु (सुपरिविष्टाः) तथा भूताएव
 (वयम्) (परिवेष्टारः) परितो व्याप्ताः (भूयास्म ॥ १३ ॥

अन्वयः-हे कुमार्यो यथापः सद्गुणेषु व्याप्ता शुद्धा देवीः विदुष्यः सत्सिद्धयो-
 देवेषु सद्भिद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वत्सु स्वपतिषु सुपरिविष्टाः कृतब्रह्मचर्याः
 ब्रह्मसमान्वरान् स्वीकृतवत्यः यथाकतेष्विष्टाः स्ता विदुषीः प्राप्तास्तथायुगं
 स्वीभावेनास्मान् प्राप्नुतेयं वयमपिपरिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

भावार्थः-अत्र याचकसुतोपमालंकारः । यथाविदुषोविदुषा स्त्रियः पति-
 प्रत्यधर्नतत्परा भवन्ति तथा ब्रह्मचारियः कन्यास्तद्गुणस्यसावा भवेमु-
 ब्रह्मचारियः गुरुजनस्यभाःयास्यु यतः शुशिक्षया स्त्रीपुत्रादिरक्षणशीला भवे-
 युति ॥ १३ ॥

पदार्थः-हे कुमारियो तुम जैसे (आपः) श्रेष्ठगुणों में रमण करने वाली
 (शुद्धाः) सत्कर्मानुष्ठान से पवित्र (देवीः) विद्याप्रकाशवती विदुषी स्त्रीजन
 (देवेषु) श्रेष्ठ पित्रान् पतियों के निमित्त (सुपरिविष्टाः) और उन की सेवा करने
 को सन्मुख प्रवृत्त होकर अपने समान पतियों को (बोद्धृम्) भात होती हैं और
 वे विद्वान् पतिजन उन स्त्रियों को प्राप्त होते हैं ऐसे तुम हो और हम भी (परि-
 वेष्टा) उम कर्म की योग्यता को (भूयास्म) पहुंचे ॥ १३ ॥

भावार्थः-उम मन्त्र में याचकसुतोपमानंकार है । जैसे विदुषी अर्थात् विद्वानों की

स्त्री, पातिव्रतधर्म में तत्पर रहती हैं वेमे ब्रह्मचारिणी कन्या भी उन के गुण और स्वभाव वाली हों और ब्रह्मचारी भी गुरुजनों की शिदा से स्त्री और पुरुष आदि को रक्षा करने में तत्पर हों ॥ १३ ॥

वाचन्त इत्यस्य मेधातिथिर्वापिः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिगार्धो जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ कथं ता गुरुपत्न्यो गुरुवद्य यथायोग्यशिक्षया स्वस्वान्ते-

वानिनः सद्गुणेषु प्रकाशयन्तीत्युपदिश्यते ॥

अब वे गुरुपत्नी और गुरुजन यथायोग्य शिदा से अपने २ विद्यार्थियों को अच्छे २ गुणों में कैसे प्रकाशित करते हैं यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणान्ते शुन्धामि चक्षु-
स्ते शुन्धामि श्रोत्रान्ते शुन्धामि नाभिन्ते शु-
न्धामि मेढ्रान्ते शुन्धामि पायुन्ते शुन्धामि च-
रित्रान्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । ते । शुन्धामि ।
चक्षुः । ते । शुन्धामि । श्रोत्रम् । ते । शुन्धामि । ना-
भिम् । ते । शुन्धामि । मेढ्रम् । ते । शुन्धामि । पा-
युम् । ते । शुन्धामि । चरित्रान् । ते । शुन्धामि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(वाचम्) वक्तव्यनया तां वाणीम् (तं) त्वं
(शुन्धामि) निर्मली करामि (प्राणम्) प्राणितिं येन
तं जीवनहेतुम् (ते) (शुन्धामि) (चक्षुः) चक्षेऽनेन

माहिभूँ रित्यस्य मेधातिथिर्ह्यपिः । विद्वांसो देवताः । भुरिक् प्रजाप-

त्यानुष्टुपु छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स विद्वान् कीदृग्भवेदित्युपदिश्यते ॥

वह विद्वान् कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है

माहिर्भूर्माष्टदाकुर्नमस्तऽआतानानर्वा प्रेहि
घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥१२॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते । आ-
तानेतेत्यातान । अनर्वा । प्र । इहि । घृतस्य । कु-
ल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मां) निषेधे (अहिः) सर्पवत्(भूः) भवेः अशंलि-
ङ्गोऽलुङ् (पृदाकुः) मूढवदभिमानो व्याधवद्वा हिंसकः (न-
मः) अन्नम् । ननइत्यन्ननामसु पठितम् निर्घं० २ । ७ (ते)
तुभ्यम् (आतान) समन्तात्सुखं तनितः (अनर्वा) अ-
श्वहीनः । अर्वेत्यश्वनामसु पठितम् निर्घं० १ । १४ (प्र)
प्रकृष्टार्थे (इहि) गच्छ (घृतस्य) उदकस्य (कुल्याः)
घृतधाराः (उप) (ऋतस्य) सत्यस्य (पथ्याः) वीथीः
(अनु) । अयम् मन्त्रः शत० ३।३। २ । १-३ व्याख्यातः ॥१२॥

अन्यथ — हे आतान त्वं अहिर्भूः पृदाकुर्भास्ते तुभ्यं नमोस्तु सर्वा-
न् एतत्सुखायाणां पदार्थः पुरत एव प्रयत्नत इति भावः । अनयो घृतस्य
कुल्याः वयस्य पथ्यामोपेहि ॥१२॥

भावार्थः—केनापि मनुष्येण धर्ममार्गे कुटिलमार्गगामि सर्पादिवत्कुटिला-
परणेन न भवितव्यं किंतु मयंदा सरलमार्गेणैव भवितव्यम् ॥१२॥

पदार्थः—हे (आतान) अच्छे प्रकार सुख के विस्तार करने वाले विद्वान् ! तू (मा) मत (अहिः) सर्प के समान कुटिल मार्गगामी और (मा) मत (पृदाकुः) मूर्खजन के समान अभिमानी वा व्याघ्र के समान हिंसा करने वाला (भूः) हो (ते) (नमः) सब जगह तेरे सुख के लिये अन्न आदि पदार्थ पहिले ही प्रवृत्त हो रहे हैं और (अनर्वा) अरब आदि सवारी के बिना निराश्रय पुरुष जैसे (घृतस्य) जल की (कुल्याः) बड़ी धाराओं को प्राप्त हो जैसे (श्वतस्य) सस्य के (पथ्याः) मार्गों को प्राप्त हो ॥ १२ ॥

भाषार्थः—किसी मनुष्य को कुटिलगामी सर्प आदि सुष्ठु जीवों के समान धर्म मार्ग में कुटिल न होना चाहिये किन्तु सर्वदा मरल भाव से ही रहना चाहिये ॥ १२ ॥

देवीरापइत्यस्य मेधानिधिर्ऋषिः । आपोदेवताः ।

निचृदार्प्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ वटुभिर्मन्त्रचारिणीभिश्च गुरुपत्न्यः कथं सम्मा-

ननीया इत्युपदिश्यते ॥

अब ब्रह्मचारी घालक और ब्रह्मचारिणी कन्याओं को गुरुपत्नियों का कैसे मन करना चाहिये यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापः शुद्धावोऽद्भुतसुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टावयम्परिविष्टारौ भूयास्म ॥ १३ ॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोऽद्भुतम् । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टा । वयम् । परिवेष्टार इति परिवेष्टारः । भूयास्म ॥ १३ ॥

तन्नेत्रम् (ते) (शुन्धामि) (ओत्रम्) शृणोति
 येन तत् (ते) (शुन्धामि) (नाभिम्) नह्यते वध्यते
 यया ताम् (ते) (शुन्धामि) (मेढ्रम्) मेहत्यनेन त-
 दुपस्थेन्द्रियम् (ते) (शुन्धामि) (पायुम्) पात्यनेन
 तं गुह्येन्द्रियम् (ते) (शुन्धामि) (चरित्रान्) व्यवहारान्
 (तं) (शुन्धामि) अयम्भन्त्रः शत० । ३ । ६ । २ । ६ व्या-
 ख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! विविधशिक्षाभिस्तेहं वाचं शुन्धामि ते प्राखं शु-
 न्धामि ते चक्षु शुन्धामि ते ओत्रं शुन्धामि ते नाभिं शुन्धामि ते मेढ्रं शु-
 न्धामि ते पायुं शुन्धामि ते चरित्रान् शुन्धामि ॥ १४ ॥

भावार्थ—गुरुभिरुपनीजिष ऋग्वेदापवेदवेदानोपाङ्गशिक्षया देहे-
 न्द्रियान्तःकरणान्तमःशुद्धिगरीरपुष्टिप्राणसंतुष्टीः प्रदाय सर्वं कुमारः सर्वाः
 कन्याश्च सद्गुणेषु प्रवर्त्तयितव्या इति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे शिष्य ! मैं विविधशिक्षाओं से (ते) तेरी (वाचम्) जिस में
 बोलना है उस वाणी को (शुन्धामि) शुद्ध अर्थात् सद्गुणानुकूल करता हूँ (ते)
 तेरे (चक्षु) जिस से देखना है उस नेत्र को (शुन्धामि) शुद्ध करता हूँ (ते)
 तेरी (नाभिम्) जिस से नाडी आदि बांधे जाते हैं उस नाभि को (शुन्धामि)
 पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (मेढ्रम्) जिस से मूत्रोत्सर्गादि किये जाते हैं उस
 लिङ्ग को (शुन्धामि) पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (पायुम्) जिस से रक्षा
 की जाती है उस गुदेन्द्रिय को (शुन्धामि) पवित्र करता हूँ (चरित्रान्) स-
 मस्त व्यवहारों को (शुन्धामि) पवित्र शुद्ध अर्थात् धर्म के अनुकूल करता हूँ ।
 तथा गुरुपरनी पक्ष में सर्वत्र “ करनी हूँ ” यह योजना करनी चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थ—गुरु और गुरुश्रितों को चाहिये कि वेद और उपवेद तथा वेद
 के अंग और उपाङ्गों की शिक्षा से देह इन्द्रिय अन्तःकरण और मन की शुद्धि गरीर

* वेदा-ऋग्वेद सामाथर्वण उपवेदा-अथर्ववेदयजुर्वेदगान्धर्ववेदसुर्वेदा, वेदाङ्गानि शिक्षाङ्गोपा-
 ङ्गाः अङ्गानि निष्कङ्गाः उपोपाङ्गानि उपाङ्गानि—रीता वक्ष्येकन्याय पातञ्जल सादस्यवदान्ता ॥

की पुष्टि तथा प्राण की संतुष्टि देकर समस्त कुमार और कुमारियों को अच्छे रंगुणों में प्रवृत्त करावे ॥ १४ ॥

मनस्त इत्यस्य मेधातिथिर्ज्ञापिः । विद्वांसो देवताः ।

निचृदार्पी त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरुक्तोर्थः प्रकारान्तरेण प्रकाश्यते ॥

फिर भी प्रकारान्तर् से अगले मन्त्र में उक्त अर्थ का प्रकाश किया है ॥

मनस्तु आप्यायतां वाक्त्वाप्यायताम्प्रा-
णस्तु आप्यायताञ्चक्षुस्तु आप्यायतांश्च श्रोत्रं तु
आप्यायताम् । यत्तै कूरं यदास्थितं तत्तु आप्या-
यतान्निष्ठ्यायतान्तत्तै शुध्यतु शमहोभ्यः । ओपधे
त्रायस्व स्वधिते मेनश्चिह्नीसीः ॥ १५ ॥

मनः । ते । आप्यायताम् । वाक् । ते । आप्या-
यताम् । प्राणः । ते । आप्यायताम् । चक्षुः । ते ।
आप्यायताम् । श्रोत्रं । ते । आप्यायताम् । यत् ।
ते । कूरम् । यत् । आस्थितमित्यास्थितम् । तत् ।
ते । आप्यायताम् । निः । त्यायताम् । तत् । ते ।

शुध्यतु । शम् । अहोभ्यऽइत्यहः भ्यः । ओपधे ।
त्रायस्व । स्वधितुऽइति स्वधिते । मा । एनम् । हिंसीः ॥ १५ ॥

- पदार्थः—(मनः) संकल्पविकल्पात्मकम् (ते) तव
(आ) (प्यायताम्) सत्कर्मानुष्ठानेन वर्द्धताम् (वाक्)
(ते) (आ) (प्यायताम्) (प्राणः) (ते) (आप्याय-
ताम्) (श्रोत्रम्) (ते) (आप्यायताम्) (यत्) (ते)
तव (क्रूरम्) दुश्चरित्रम् (यत्) (आस्थितम्) निश्चितम्
(तत्) (ते) (आप्यायताम्) (निः) पृथगर्थे (त्यायताम्)
संहन्यताम् (ते) (शुध्यतु) (शम्) सुखम् (अहोभ्यः)
कालविशेषेभ्यः (ओपधे) ओपो विज्ञ नं धीयते यस्मिं-
स्तत्संबुद्धौ ! । अत्र ओपगतावित्यस्माद्गतिरत्रविज्ञानं
गृह्यते (त्रायस्व) (स्वधिते) स्वेष्वात्मीयेपुष्टितिः पोषणं
यस्मास्तत्संबुद्धौ (मा) निर्पधे (एनम्) पूर्वोक्तम् (हिंसीः)
कुशिक्षया लालनेन वा मा त्रिनाशये ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! मदीयशिक्षणेन ते तव मन आप्यायताम् ते प्राण
आप्यायताम् ते चक्षुराप्यायताम् ते श्रोत्रमाप्यायताम् ते यत्क्रूरं दुश्चरित्रं तत्
निष्क्रायताम् दूरीगच्छतु यत् ते तवास्थितम् निश्चितं तदाप्यायताम् इत्थं ते
सर्वशुध्यतु अहोभ्यो दिनेभ्यस्तुभ्यं शमस्तु । अथ स्वस्वामिनि शिष्यलालनापरं
गुरुपत्नीवाक्यम् । हे ओपधे ! विज्ञानवराध्यापक ! त्वमेनं शिष्यं त्रायस्व माहिंसीः ।
सच स्वपत्नीप्रत्याह । हे स्वधितेऽध्यापके त्वि ! त्वमेनां त्रायस्व माहिंसीश्च ॥ १५ ॥

भावार्थः—सत्कर्मोनुष्ठानेन सर्वोत्थोन्नतिर्भवत्यतः सर्वैर्ननुपैर्गुरु-
शिक्षया समस्तसत्कर्मोनुष्ठेयम् गुरवो गुणग्रहणायैव शिष्याणां ताडनं
विदधति तनस्तेषामिदमभ्युदयनिःश्रेयसकारि जायतएवेति बोध्यम् । दम्प-
ती परस्परमेवमुपदिशेताम् । हे पते ! भवानयं शिष्यो यथा सद्योविद्वान्
ह्यात्तया प्रयतताम् हे धर्मपति ! भवती यथेयं कन्या तूर्णं विदुषी भवेत्तया
विदधालु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे शिष्य ! मेरी शिक्षा से (ते) तेरा (मनः) मन (आप्या-
यताम्) पर्याप्त गुणयुक्त हो (ते) तेरा (प्राणः) प्राण (आप्यायताम्)
बलादिगुण युक्त हो (ते) तेरी (चक्षुः) (आप्यायताम्) निर्मल दृष्टि वाली हो
(ते) तेरे (श्रोत्रम्) (आप्यायताम्) कर्ण सद्गुण व्याप्त हों (ते) तेरा
(यत्) जो (कूरम्) दुष्ट व्यवहार है वह (निः) (स्त्यायताम्) दूर हो और
(यत्) जो (ते) तेरा (आस्थितम्) निश्चय है वह (आप्यायताम्) पूरा हो
इस प्रकार से (ते) तेरा समस्त व्यवहार (शुध्यतु) शुद्ध हो और (अहोभ्यः)
प्रतिदिन तेरे लिये (शम्) सुख हो । हे (ओपथे) प्रवर अध्यापक ! आप (ए-
नम्) इस शिष्य की (त्रायस्व) रक्षा कीजिये और (माहिंसीः) व्यर्थ ताड़ना मत की-
जिये । हे (स्वधिने) प्रशस्नाध्यापिके ! तू इस कुमारिका शिष्या की (त्रायस्व) र-
क्षा कर और इस को अयोग्य ताड़ना मत दे ॥ १५ ॥

भावार्थः—सत्कर्म करने से सब की उन्नति होती है इस से सब मनुष्यों को चा-
हिये कि सुशिक्षा पाकर समस्त सत्कर्मों का अनुष्ठान करें इसी से अध्यापक जन गुण
ग्रहण कराने ही के लिये शिष्यों को ताड़ना देते हैं वह उन की ताड़ना अत्यन्त सुख
की करने वाली होती है । श्री और पुरुष इस प्रकार उपदेश करें कि हे सर्वोत्तम अध्या-
पक ! यह आप का विद्यार्थी जैसे शशि विद्वान् होनाय वैसा प्रयत्न कीजिये । हे प्रिये ! यह
कन्या जिस प्रकार अतिशीघ्र विवायुक्त हो वैसा काम कर ॥ १५ ॥

रक्षतां भागद्वयस्य मेधातिथिर्धृषिः । द्यावापृथिव्यौ देवते । ब्राह्मण्युष्णि-
कूच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

अथ शिष्यवर्गेषु यथायोग्योपदेशकरणमाह ॥
अन शिष्यवर्गों में मे प्रति शिष्य को यथा योग्य उपदेश
करना अगले मंत्र में कहा है ॥

रत्नसामग्रीति निरस्तधरक्षरदृष्टमहधरक्ष-
 मितेधमिदमहधरक्षरक्षरक्षरक्षरक्षरक्षरक्ष-
 मन्तमा नयामि । ध्वनेन द्वावापुहिषी प्रपुष्पा-
 द्यां वायुं वः स्तोकानामि नराज्यस्य वेत्तु स्वा-
 दा स्वादा केनऽकुदेवूनमममामाकाशेनऽकु-

तम ॥ १६ ॥

रत्नसाम । ध्याः । आसि । निरस्तमहिनिः ५३-
 स्तम । रक्षः । इदम । अहम । रक्षः । आसि । नि-
 स्तम । इदम । अहम । रक्षः । अवबोध । इदम ।
 स्तम । रक्षः । अहम । नमः । नयामि । ध्वनेन ।
 द्वावापुष्पापुहिषीरक्षरक्षरक्षरक्षरक्षरक्षरक्ष ।
 वायुऽरक्षरक्ष । वः । स्तोकानाम । अग्निः । आ-
 ज्यस्य । वेत्तु । स्वादा । स्वादाकेनऽकुदेवूनमम ।

कुदेवूनममिदमहधरक्षरक्षरक्षरक्षरक्षरक्ष ॥ १६ ॥

पदार्थः—(रक्षसाम्) रक्षन्ति परार्थहननेन स्वार्थमि-
तिरक्षांसि तेषाम् (भागः) सेवनीयः (असि) (निरस्तम्)
निःसृतम् (रक्षः) सर्वतः स्वार्थरक्षकः परार्थहन्ता (इदम्)
(अहम्) (रक्षः) (अभि) सन्मुखे (तिष्ठामि) (इदम्)
(अहम्) (रक्षः) रक्षति सर्वतः स्वार्थनिमित्तीभूतं कर्म
(अव) अवर्गार्थे (बाधे) नाशयामि (इदम्) (अहम्)
(रक्षः) (अधमम्) नीचतमोन्धकारम् (नयामि) प्रा-
पयामि (घृतेन) जलेन (द्यावापृथिवी) भूमिप्रकाशौ
(प्र) प्रकृष्टार्थे (ऊर्णवायाम्) आच्छादयताम् (वायो)
व्याति जानाति सूचयति सदसत्पदार्थग्निति वा वायुस्त-
त्संबुद्धौ (वेः) विद्धि अत्र लोडर्थे लङ् (स्तोकानाम्)
स्वल्पानाम् शेषविवक्षातः कर्मणिपठौ (अग्निः) सर्वाविद्या
प्राप्नोविद्वान् (आज्यस्य) स्नेहद्रव्यस्य (स्वाहाकृते) सत्य
वाचामुपगतेव्यवहारे (ऊर्ध्वनभसम्) ऊर्ध्वनभोजलांयस्मा-
त्तम् (मारुतम्) (गच्छतम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे दुष्टकर्मकारिन्! त्वं रक्षसांभागीस्यतोरक्षो निरस्तं भव अ-
हम् इदम् रक्षोभितितिष्ठामि तिरस्कृतांय तरसामुसमुपयिष्यामि न केवलम्
भितितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोदुष्टस्वभाविनमवबाधेऽर्वाधीनो यथा स्या-
त्तथा हन्मि यतो न पुन सन्मुखो भूषादितिभावः । अहमिदं रक्षोऽधमं तमो
नयामि दुःसहदुःखं प्रापयामि च । हे वायो ! गुणग्राहकसदमद्विषेधनशील शि-
ष्य! त्वं स्तोकानां स्तोकान् मूढमत्पवहरान् वेः विद्धि त्वद्यद्यशोधितेन घृतेन
द्यावापृथिवीप्रोणुं वायाम् आच्छादयेताम् । अग्निः समस्तविद्यापन्नो विद्वान्
स्तवान्यस्य स्नेहद्रव्यं स्वाहा वेत्तु जानातु तथा स्वाहाकृते यूर्गते द्यावापृथि-
व्यौ ऊर्ध्वनभसं स्वद्यद्यशोधितजलमूर्धं प्रापकं मारुतं गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ १३ ॥

भावार्थः— बुद्धिमन्तः सद्मद्विवेचका विद्वांसः शिष्येषु यथायोग्य शिक्षणमनुविदधति यत्कर्मणा जलवायुशुद्धया दृष्टिर्भवति दृष्ट् यैव सर्वप्रा-
णिभ्यः सुख संपद्यते ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे दुष्टकर्म करने वाले जन । तू (रक्षसाम्) दुष्टों अर्थात् परार्थ नाशकर आपना अधीष्ट करने वालों का (भागः) भाग (आसि) है इस कारण (रक्षः) रक्षस स्वभावी तू (निरस्तम्) निकन्दजा । अहम्) मैं (इदम्) ऐमे (रक्षः) स्वार्थसाधक कां (अभिनिष्ठामि) तिरस्कार करने के लिये सन्मुख होता हूँ और केवल सन्मुख ही नहीं किन्तु (अहम्) मैं (इदम्) ऐमे (रक्षः) दुष्ट जन को (अववाधे) अन्यन्त तिरस्कार के साथ पीटता हूँ जिम से वह फिर सामने न हो और (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) दुष्टजन को (अधमम्) दुःसह दुःख को (नयामि) पहुँचाता हूँ । अब अष्ट गुणग्राही शिष्य के लिये उपदेश है । हे वायोःगुण ग्राहक सत् असत् व्यवहार की विवेचना करने वाला तू (स्तोकोनाम्) सूक्ष्म से सूक्ष्म व्यवहारों को (वेः) ज्ञान और तेरे यज्ञ शो-
धित जल से (चावापृथिवी) सूर्य और भूमि (मोर्षुवायाम्) अच्छे आच्छादित हों (आग्निः) समस्त विद्यायुक्त विद्वान् तेरे धृत आदि पदार्थ के (स्वाहा) अच्छे होम किये हुए को (वेतु) जाने तथा (स्वाहाकृते) हवन किये हुए स्नेहद्रव्य को प्राप्त पूर्वोक्त जो सूर्य और भूमि हैं वे (ऊर्ध्वनभसम्) तेरे यज्ञ से शुद्ध हुए जल को ऊपरपहुँचाने वाले (भारुतम्) पवन को (गच्छतम्) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः— बुद्धिमान् अष्ट और आग्नि के विवेक करने वाले विद्वान् लोग अपने शिष्यों में यथायोग्य शिक्षा विधान करते हैं यज्ञ कर्म से जल और पवन की शुद्धि उस की शुद्धि से वर्षा और उस से सब प्राणियों को सुख उत्पन्न होता है ॥ १६ ॥

सद्मपश्यत्यस्य दीर्घतमाश्रयि । आपो देवताः । निचृद्ग्रस्त्रयमुत्तु-
पुच्छन्तः । गान्धारः स्वरः ॥

शुद्धेन जलेन किं भावनीयमित्युपदिश्यते ॥

अब निर्दोष जल से क्या संभावना करनी चाहिये यह
अगले मंत्र में उपदेश दिया है ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्चमलं अयत् । यज्ञा-

भिदुद्रोहानृतं यच्च शेपेऽभिरुणम् । आपो मा
तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । अवद्यम् । च । मलम् ।
च । यत् । यत् । च । अभिदुद्रोहेत्यभिदुद्रोह । अनृतम् ।
यत् । च । शेपे । अभिरुणम् । आप । मा । तस्मात् ।
एनसः । पवमानः । च । मुञ्चतु ॥ १७ ॥

पदार्थः—(इदम्) वक्ष्यमाणम् (आपः) आप्तेवन्ती-
त्यापः (प्र) (वहत) अत्र लङर्थे लोट् । (अवद्यम्) निन्दम्
(च) विकारिसमुच्चये (मलम्) अशुद्धिकरम् (यत्) (च)
प्रकृतिविरुद्धग्रहणे (यत्) (च) लोकविपुष्टसमुच्चये
(अभिदुद्रोह) यथाभिदुह्यति तथा (अनृतम्) असत्यम्
(यत्) (च) परुषवचः समुच्चये (शेपे) आक्रुश्यामि
(अभिरुणम्) निर्भयम् (आपः) (मा) माम् (तस्मात्)
(एनसः) धर्माविरुद्धाचरणात् (पवमानः) पवित्रीकरोद्व्यव-
हारः (च) शुद्धोपदेशसमुच्चये (मुञ्चतु) पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

अन्वयः—आपः सर्वं विद्याव्यापिनो विवक्षितो यूपं यथापः शुद्धिक-
रास्तथा मम यदवद्यम् निन्द्य कर्म यच्च मलम् अविद्यारूपं तदिदं प्रवहत
अपनयत च-पुनः यदहमनृतं कथं दुद्रोहं च यत् अभिरुणम् निरपराधिनम्
पुरुषं शेपे तस्मात् पूर्वोक्तादेनसः मा मां पृथक् रक्षतु यथा पवमानो

मालिन्याग्नांसद्योदूरीकरेति तथान्यानपि मुञ्चतु पृथक् करोतु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारवपमालंकारश्च । विद्वान् जलमिव सांसारिकपदार्थानां शेषको भूत्वा धर्म्यं कर्माचरेत् । मनुष्येति श्रुत्या प्रार्थनया दुष्टाचारात् पृथक् भूत्वा निर्मलेषु विद्यादिग्रहणकर्मसु सदा प्रवर्तितव्यमिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—भो (आपः) सर्व विद्यावापकं विद्वान् लोगो । आप जैसे (आपः) जल शुद्धि करते हैं वैसे मेरा (यत्) जो (अवयम्) अकथनीय निधकर्म (च) और विकार तथा (यत्) जो (मलम्) अविद्यारूपी मल है (इदम्) इस को (प्रवहत) यहाइये अर्थात् दूर कीजिये (च) और (यत्) जो मैं (अनृतम्) झूठ मूठ किसी से (दुष्टेह) द्रोह करता होऊ (च) और (यत्) जो जो (अभीरुणम्) निर्भय निरपराधी पुरुष को (शे) उलाहने देता हूँ (तस्मात्) उस उक्त (एतसः) पाप से (मा) मुझ अलग रखो (च) और जैसे (पवमानः) पवित्र व्यवहार (मा) मुझ को पाप व्यवहार से अलग रखता है वैसे (च) अन्य मनुष्यों को भी रखे ॥ १७ ॥

भावार्थः—जैसे जन सांसारिक पदार्थों का शुद्धि का निदान है वैसे विद्वान् लोग सुधार का निदान हैं इस से वे अच्छे कामों को करें । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उपसना और विद्वानों के संग से दुष्टाचरणों को छोड़ सदा धर्म में प्रवृत्त रहें ॥ १७ ॥

सन्तइत्यस्य दीर्घतमा अपि । अग्निर्देवता । प्रजापत्यानुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

रेडसीत्यस्य दीर्घपाङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ रणे योद्धाकीदृग्भवेदित्युपादिश्यते ॥

अब रण में युद्ध करने वाला शिष्य कैसा हो यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सन्ते मनो मनसा सम्प्राणाः प्राणेन गच्छताम् । रेडस्यग्निष्ठा श्रीणात्वापस्त्वास

मरिणन्वार्तस्य त्वाध्राज्यै पूष्णोरथ्वाऽऽकुष्म-
गाँव्यथिपत्प्रयुतन्द्वेपः ॥ १८ ॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन ।
गच्छताम् । रेद् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु ।
आपः । त्वा । सम् । अरिणन् । वार्तस्य । त्वा ।
ध्राज्यै । पूष्णः । रथ्वा । कुष्मगाः । व्यथिपत् ।
प्रयुतमितिप्रयुतम् । द्वेपः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तव (मनः) 'अन्तःकरणम्
(मनसा) विज्ञानेन (सम्) (प्राणः) (प्राणेन) बलेन
(गच्छताम्) (रेद्) शत्रुहिंसकः । अत्र रिपतेर्हिंसार्थात्
कर्त्तरिविच् (अग्निः) युद्धजन्यक्रोधाग्निः (त्वा)
त्वाम् (श्रीणातु) परिपचतु (त्वा) त्वाम् (आपः)
जलानि (सम्) (अरिणन्) प्राप्नुवन्तु रिणातीति गति-
कर्मसु पठितम् निघं० २। १४ (वार्तस्य) वायोः (ध्राज्यै)
गत्यै अत्रगत्यर्थाद् भ्रजधातोः इञ्वापादिभ्यङ्गती ज्प्रत्य-
यः (पूष्णः) पोषकरस्यादित्यस्य (रथ्वा) गत्यै (कुष्मणः)
आतपात् (व्यथिपत्) व्यथते (प्रयुतम्) एतत्संख्याकम्
(द्वेपः) द्वेष्टियेनसः । अयम्मन्त्रः शत० ३। ६। ४। ९-३१
व्याख्यातः । १८ ॥

अन्वयः—हे योद्ध 'संघामे ते मनो मनसा प्राणः प्राणेन च सं ग
च्छताम् हे यीर त्वं' रेदसि त्वा त्वामग्निर्युद्धजन्यक्रोधाग्निश्श्रीणातु रथं

प्रयुतं शत्रुसैन्यं प्राप्य तज्जन्यादूष्मणो द्वे यो मा व्यधिपत् त्वां वातस्य प्राज्यै
 वातस्य गतिभिर्बुद्धकर्मणि गत्यै यद्वापूष्णो रंक्षी सूर्यस्य गतिरिव युद्ध
 भूमिषु गत्यै यद्यार्थतया युद्धकर्मणि प्रवृत्त्यै आपः समरिणन् ॥ १८ ॥

भावार्थः-मनुष्यैः संग्रामे मनः समाधाय स्वबलवद्दुष्कान्मपानश-
 स्त्रादिपदार्थान् संपाद्य शत्रून् निहत्य स प्राप्तो विजितकथ इति ॥ १८ ॥

पदार्थः-हे युद्धशील शूरवीर ! संग्राम में (ते) तेरा (मनः) न (मनसा
 विद्यावल और (प्राणः) प्राण (प्राणेन) प्राण के साथ (सम्) (गच्छताम्)
 सगत हो हे वीर ! नू (रेड्) शत्रुओं को मारने वाला (आसि) हे (त्वा) तुम्हें
 (अग्निः) युद्ध से उत्पन्न हुए क्रोध का अग्नि (श्रीणातु) अच्छे पचावें तू
 (प्रयुतम्) करोड़ों प्रकार के शत्रुओं की सेना को प्राप्त होता है तुम्हें को तज्जन्य
 (ऊष्मणः) गरमी का (द्वेषः) द्वेष मत (व्यधिपत्) अत्यन्त पीड़ायुक्त करे
 जिस से (वातस्य) (प्राज्यै) पवन की गति के तुल्य गति के लिये वा (पूष्णः)
 पुष्टिकारक सूर्य के (रंक्षी) बेग के तुल्य बेग के लिये अर्थात् यथार्थता से युद्ध
 करने में प्रवृत्ति होने के लिये (आपः) अच्छे २ जल (सम्) (अरिणन्)
 अच्छे प्रकार प्राप्त हों ॥ १८ ॥

भावार्थः-मनुष्यों को चाहिये कि अपने बल के बढ़ाने वाले अन्न जल और शस्त्र
 अन्न आदि पदार्थों को इकट्ठा करके शत्रुओं को मारकर संग्राम जीतें ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावान इत्यस्य दीपंतमा अग्नि । विश्वेदेवादेयताः ।

ग्राह्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

युनस्तत्र किं जयितुमर्हतीत्युपदिश्यते ॥

फिर युद्धकर्म में क्या होना चाहिये यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

घृतहृद्घृतपावानः पिवतु वसां वसापावानः
 पिवतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः

प्रदिशं ऽ आदिशो विदिशंः उद्दिशोदिग्भ्यः
स्वाहा ॥ १६ ॥

घृतम् । घृतपावान्ऽइति घृतपावानः । पिवत् ।
वसाम् । वसापावान्ऽइति वसापावानः । पिवत् ।
अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा । दिशः । प्र-
दिशइतिप्रदिशः । आदिशइत्यादिशः । विदिशइति-
विदिशः । उद्दिशइत्युत् दिशः । दिग्भ्यइतिदिग्भ्यः ।
स्वाहा ॥ १९ ॥

पदार्थः— (घृतम्) उदकं । घृतमित्युदनामसु प-
ठितम् । निघं ० १ । १२। (घृतपावानः) उदकपावो राः (पि-
वत्) (वसाम्) वीररत्ननीतिम् (वसापावानः) वसां नि-
वासं पान्ति ते (पिवत्) (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (ह-
विः) आदीयतइति (असि) (स्वाहा) युद्धानुकूलां शो-
भनां वाचम् (दिशः) पूर्वाद्याः (प्रदिशः) अभ्यन्तर-
दिशः (आदिशः) आभिमुख्यादिशः (विदिशः) विरु-
द्धदिशः (उद्दिशः) या उद्दिश्यन्ते ताः (दिग्भ्यः) पूर्व-
प्रतिपादिताभ्यः सर्वाभ्यः (स्वाहा) तत्तत्स्थानानुकूलं
शोभनां वाचम् । अयम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ४ । ३२-३६
व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे घृतपावानो वीरा ! मूषं घृतं पिवत हे वसापावानो! मूषं वसां पिवत हे सेनाध्यक्ष ! चक्रव्यूहादिसेनारचक ! एवं प्रतिवीरमन्तरिक्षस्य हविरसीति स्वहा शोभनया वाचा सर्वान् वीरान्या दिशः, प्रदिश, आदिशो, विदिश, उद्दिशश्च सन्ति ताम्यः सर्वाम्यो दिग्भ्यो सर्वाः सेना विभज्य शत्रून् विजयध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—सेनाध्यक्षाणामुचितमस्ति स्वसेनास्यान् वीरान् शरीर धल-
युक्तान् युद्धविद्याभुषितान् संवाद्य युद्धे सर्वान् दिक्षु यथायोग्यान् स्व-
सेनाभागात्संस्थाप्य सर्वतः शत्रूनावृत्य विजित्य च न्यायेन प्रजां पालये-
युरिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (घृतपावानः) जल के पीने वाले वीरपुरुषो ! तुम (घृतम्) अ-
मृतात्मक जल को (पिवत) पिओ हे (वसापावानः) नीति के पालने वाले !
वीरो तुम (वसाम्) जो वीर रस की वाणी अर्थात् शत्रुओं को स्तम्भन करने
वाली है उस को (पिवत) पिओ हे सेनाध्यक्ष चक्रव्यूहादि सेना रचक मत्पेक
वीर को तू जिस से (मन्तरिक्षस्य) आकाश की (हविः) रुद्रावट अर्थात् यु-
द्ध में बहुतों के बीच शत्रुओं को घेरना (असि) है तम (स्वाहा) शोभन वाणी
से जो (दिशः) पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण (प्रदिशः) आग्नेयी नैर्ऋति वायवी
और ऐशानी उपदिशा (आदिशः) आग्नेय सामने मुहाने की दिशा (विदिशा)
पीछे की दिशा और (उद्दिशः) जिस ओर शत्रु लाजित हो वे दिशा हैं उन
सब (दिग्भ्यः) दिशाओं में यथायोग्य वीरों को बांट के शत्रुओं को जीता ॥ १९ ॥

सावार्थः—सेनाध्यक्षों को उचित है कि अपनी २ सेना के वीरों को अत्यन्त पुष्ट-
कर युद्ध के समय चक्रव्यूह स्थेनव्यूह तथा शङ्ख व्यूह आदि रचनादि युद्ध कर्मों से स-
सव दिशाओं में अपनी सेनाओं के भागों को स्थापन कर सब प्रकार से शत्रुओं को घेर
पार जीतकर न्याय से प्रजापालन करें ॥ १९ ॥

पेन्द्रः प्राण इत्यस्य दीर्घांतमा अयि । त्यष्टा देवता ।

प्राण्यमुष्टु छन्दः । धैर्यतः स्वरः ।

पुनस्तत्राग्नीध्रं कथं वर्तते रक्षित्युपदिश्यते ॥

फिर संग्राम में धीर पुरुष आपस में कैसे वधें यह उद्देश

अगले मंत्र में किया है ॥

ऐन्द्रः प्राणो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निर्दीध्यैन्द्र ऽउ-
दानो ऽअङ्गे निर्धीतः । देवत्वष्ट्रभूरिं ते सध्स
मेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषम्मवाति । देवत्रायन्तम्
वसे सखायोनु त्वा मातापितरों मदन्तु ॥ २० ॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्ग इत्यङ्गेऽअङ्गे । नि ।
दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्गइ-
त्यङ्गऽअङ्गे । निर्धीतइतिनिधीतः । देवं । त्वष्ट्रः । भूरिं ।
ते । सध्समिति सम् संम् । एतु । सलक्ष्मेतिसलक्ष्म ।
यत् । विपुरुषमिति विपुरुषम् । भवति । देवत्वेतिदे-
वत्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अनु । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—(ऐन्द्रः) इन्द्रो जीवो देवताऽस्य स ऐन्द्रः (प्राणः)
शरीरस्थो वायुविशेषः (अंगे अंगे) यथा प्रत्यङ्गं प्र-
काशते (नि) नितराम् (दीध्यत्) युद्धे शत्रून् वञ्चि-

त्वा स्वयं प्रकाशेत (ऐन्द्रः) विद्मद्देवताकः (उदानः)
 य ऊर्द्धमनिति (अंगे अंगे) प्रत्यङ्गम् (निधीतः) नि-
 हित इव (देव) दिव्यविद्यासम्पन्न सेनाध्यक्ष ! (त्वष्टः)
 शत्रुवलच्छेत्तः ! (भूरि) बहु (ते) तव (सम् सम्) ए-
 कीभावे अत्र प्रसमुपोदः पादपूरणे अ० ८ । १ । ६ । इति
 समित्यस्य द्वित्वम् (एतु) प्राप्नोतु (सलक्ष्म) समानं
 लक्ष्म यस्य तत् । अग्रेषामपि दृश्यन्त इति दीर्घः (विपु-
 रूपम्) व्यापकं विविधरूपं वा (भवति) भवतु (देवत्रा)
 देवं देवमिति देवत्रा (यन्तम्) गच्छतम् (अवसे)
 रक्षणाद्याय (सखायः) सुहृदः सन्तः (अनु) (त्वा)
 त्वाम् (माता) जननी (पितरः) रक्षका जनकाः (मद-
 न्तु) हर्षन्तु । अयम्मन्त्रः शत० ३।५।१३० व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वय—हे त्वष्टदेव सेनापते ! भगवन् अङ्गे अङ्गे ऐन्द्रः प्राणव्यायवे
 सग्रामे निदीध्यत् यद्वा अङ्गे अङ्गे उदान इव सग्रामे निधीतो भवति यत्
 ते तव विपु रूप सलक्ष्म भवति तत्सग्रामे भूरि यथा व्याप्तथा संसमेतु ।
 सखायो माता पितरश्च देवश्च धर्मं मुहु व्यतहरं वा यन्तं त्वा
 त्वामनुमदन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—सेनापतिः सर्वमित्रोऽङ्गेऽङ्गे प्राण उदान इव सग्रामे विचरन्
 सेनास्थवीरान् प्रजास्थपुरुषाश्च हर्षयित्वा शत्रून्विजयीत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (त्वष्टः) शत्रुवलविदारक (देव) दिव्यविद्यासंपन्न सेना
 पति ! आप (अवसे) रक्षा आदि के लिये (अङ्गे अङ्गे) जैसे अङ्ग अङ्ग में (ऐन्द्र)
 इन्द्र अर्थात् जीव जिस का देवता है वह सब शरीर में ठहरनेवाला प्राणवायु सब
 वायुओं को तिरस्कार कर्ता हुआ आपही प्रकाशित होता है वैसे आप सग्राममें

सब शत्रुओं का तिरस्कार करते हुए (निर्दीध्यत्) प्रकाशित हुआ जिये अथना (अज्ञे अज्ञे) जैसे अज्ञ अज्ञ में (उदानः) अन्न आदि पदार्थों को ऊर्ध्व पटुंचाने वाला उदानवायु प्रवृत्त है वैसे अपने विभव से सब वीरों को उन्नति देते हुए संग्राम में (निधीतः) निरंतर स्थापित किये हुए के समान प्रकाशित हुआ जिये (यत्) जो (ते) आप का (त्रिपुरूपम्) विविध रूप (सलक्ष्म) परस्पर युद्ध का लक्षण (भवाति) हो वह (संग्रामे) संग्राम में (भूरि) विस्तार से (संसम्) (एतु) प्रवृत्त हो। हे सेनाध्यक्ष! तेरी रक्षा के लिये सब शूर वीर पुरुष (सत्वायः) मित्र होके बच्चे (माता) माता (पितरः) पिता, चाचा, ताऊ, भृत्य और शुभचिन्तक (देवता) देवों अर्थात् विद्वानों, धर्मयुक्त युद्ध और व्यवहार को (यन्तम्) प्राप्त होते हुए (त्वा) तेरा (अनुमदन्तु) अनुमोदन करें ॥ २० ॥

भावार्थ.—सेनापति सब प्राणियों का मित्र भाव वर्तने वाला जैसे प्रत्येक अज्ञ में प्राण और उदान प्रवर्तमान हैं वैसे संग्राम में विचरता हुआ रोना और प्रणा पुरुषों को हर्षित करके शत्रुओं को जीते ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छेत्पादेर्दीर्घतमाश्रापिः। सेनापतिर्देवता। याजुष्यडाणि परछन्दांसि।

अष्टपथः स्वरः ॥

अथ रामूकर्मनुष्ठानुमर्हाय शिष्याय गुरुः किं

किमुपदिशेदित्याह ॥

अब गज्य कर्म करने योग्य शिष्य को गुरु क्या २ उपदेश करे यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवसंवितारं
गच्छ स्वाहा ॥ मित्रावरुणो गच्छ स्वाहा होरात्रे
गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी
गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा

दिव्यन्नमो गच्छ स्वाहाग्निवैश्वानरङ्गच्छ स्वाहा
 मनो मे हार्दियच्छदिवन्तेधूमो गच्छतु स्वज्ज्योतिः
 पृथिवीभस्मना पृणा स्वाहा ॥ २१ ॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा ।

देवम् । सविताग्म् । गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणौ ।

गच्छ । स्वाहा । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । गच्छ । स्वाहा ।

छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-

पृथिवी । गच्छ । स्वाहा । युजम् । गच्छ । स्वाहा

सोमम् । गच्छ । स्वाहा । दिव्यम् । नभः । गच्छ ।

स्वाहा । अग्निम् । वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा । मनः ।

मे । हार्दि । गच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । स्वः ।

ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्मना । आ । पृण ।

स्वाहा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(समुद्रम्) समुद्रवन्ति जलानि यस्मिन् त-
मुदधिम् (गच्छ) (स्वाहा) गृहन्तौकारचनादिविद्यासि-
द्धेन यानेन (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (गच्छ) (स्वा-
हा) खगोलप्रकाशिकया विद्यया सम्पादितेन विमानेन
(देवम्) द्योतमानम् परमेश्वरम् (गच्छ) जानीहि ।
(स्वाहा) वेदवाचा सत्सङ्गसंस्कृतया वा (मित्रावरुणौ)
प्राणोदानौ । (गच्छ) प्राणायामाभ्यासेन विद्धि । (स्वा-
हा) योगयुक्तया वाचा (अहोरात्रे) अहश्च रात्रिश्चाहो-
रात्रे हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । अ० २ । ४ । २८
अनेन नपुंसकत्वम् । (गच्छ) कालविद्यया जानी-
हि याहि वा (स्वाहा) ज्योतिर्विधयुक्तया वाचा (छ-
न्दसि) ऋग्यजुः सामाथर्वाणश्चतुरो वेदान् । (गच्छ)
पठनपाठनपुरस्सरेण श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारेण
विजानीहि । (स्वाहा) वेदाङ्गादिविज्ञानसहितया वा-
चा । (द्यावापृथिवी) द्यौश्चपृथिवी च तौ भूमिसूर्यौ त-
द्गुतावभीष्टदेशदेशान्तरावितियावत् (गच्छ) जानीहि
(स्वाहा) भूमियानाकाशयानरचनभूगोलभूगर्भखगोल-
विद्यया (यज्ञम्) अग्निहोत्रशिल्पराजव्यवहारादिकम्
(गच्छ) (सोमम्) ओषधिसमूहम् (गच्छ) जानीहि
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधार्हया वाचा (दिव्यम्) द्य-
वहर्त्तृवांशुद्रुम् (नमः) जलम् (गच्छ) प्राप्नुहि
(स्वाहा) तद्गुणविज्ञापयित्वा वाचा (अग्निम्) वि-
द्युतम् (वैश्वानरम्) सर्वत्र प्रकाशमानम् (गच्छ)
जानीहि (स्वाहा) तद्वोधयुक्तयावाण्या (मनः) चित्तम्
(मे) मम (हार्दि) हृदयस्थातिशयेन प्रियम् (गच्छ)

निधेहि (दिवम्) सूर्यम् (ते) तव (धूमः) यन्त्रज्व-
लनवाष्पः (स्वः) सुखम् (अन्तरिक्षम्) अवकाशम्
(ज्योतिः) ज्वालाम् (पृथिवीम्) भस्मना (आ) सम-
न्तात् (पृण) योजय (स्वाहा) यज्ञानुष्ठानयन्त्ररचनविद्य-
या । अथम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ५ । ११-१८ तथा ७ । १ ।
१-५ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजकर्मानुष्ठानार्हविद्वत्स्यं स्वाहा समुद्रं गच्छ । स्वाहा-
न्तरिक्षं गच्छ । स्वाहादेव सवितारं गच्छ । स्वाहामित्रावरुणी गच्छ ।
स्वाहाहोरात्रं गच्छ । स्वाहायज्ञं गच्छ । स्वाहासीम गच्छ । स्वाहादिव्यं
ममो गच्छ । स्वाहाग्निवैश्वानरं गच्छ । मे मम मनोहादिं गच्छ । ते स
वधूनी दिव्यं ज्योतिः स्वर्गच्छतु । त्व स्वाहा भस्मना पृथिवीमापृण ॥ २१॥

भावार्थः—धर्मादिराज्यव्यापारकरणवृत्तिमभीप्सुभिर्जनैर्भूमिधानान्त-
रिक्षयानाकाशयानैर्विधिधन्यकलारचनैश्च सर्वाः सामग्रीः सपाद्य ब्रूय-
संचयः कार्याः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे धर्मादिराज्यकर्म करने योग्य शिष्य ! तू (स्वाहा) वहे २ अश्वमरी
नाभ अर्थात् धुआँकप आदि बनाने की विद्या से नौकादि यान पर बैठ
(समुद्रम्) समुद्र को (गच्छ) जा । (स्वाहा) खगोलमकाश करने वाली
विद्या से सिद्ध किये हुए विमानादियानों से (अन्तरिक्षम्) आकाश को (ग-
च्छ) जा । (स्वाहा) वेद वाणी से (देवम्) प्रकाशमान (सवितारम्) स-
व को उत्पन्न करने वाले परमेश्वर को (गच्छ) जान । (स्वाहा) वेद और
संज्ञनों के सङ्ग से शुद्ध संस्कार को प्राप्त हुई वाणी से (मित्रावरुणी) प्रा-
ण और उदान को (गच्छ) जान । (स्वाहा) ज्योतिषविद्या से (अहोरात्रं)
दिन और रात्रि वा उन के मुखों को (गच्छ) जान (स्वाहा) वेदाङ्ग विज्ञान
साहित वाणी से (वृद्धांसि) ऋग्यजुःसाम और अथर्व इन चारों वेदों को (ग-
च्छ) अच्छे प्रकार से जान । (स्वाहा) भूमियान आकाश मार्ग विमान
और भूगोल वा भूमि आदि यान बनाने की विद्या से (पृथिवीम्) भूमि
और सूर्यप्रकाशस्थ अर्भीष्ट देश देशान्तरों को (गच्छ) जान और प्राप्त हो ।
(स्वाहा) संस्कृत वाणी से (यज्ञम्) अग्निहोत्र कारीमरी और राजनीति आदि
यज्ञ को (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाहा) वैद्यक विद्या से (सोमम्) आपधिस-
मूह अर्थात् सोमलतादि को (गच्छ) जान । (स्वाहा) जल के गुण और अ-
वगुणों को बोध कराने वाली विद्या से (दिव्यम्) व्यवहार में लाने योग्य

पवित्र (नभः) जल को (गच्छ) जान और (स्वाहा) विजली आग्नेयास्त्रादि तारवरकी तथा प्रसिद्ध सब कलायंत्रों को प्रकाशित करने वाली विद्या से (आग्निम्) विद्युत् रूप अग्नि को (गच्छ) अच्छी प्रकार जान और (मे) मेरे (मनः) मन को (हार्दि) प्रीतिपुक्त (गच्छ) सत्यधर्म में स्थित कर अर्थात् मेरे उपदेश के अनुकूल वर्त्ताव वर्त्त और (ते) तेरे (धूमः) कलाओं और यज्ञ के अग्नि का धूँआं (दिवम्) सूर्य प्रकाश को तथा (उद्योतिः) उस की लपट (स्वः) अन्तरिक्ष को (गच्छतु) प्राप्त हो और तू यन्त्रकला अग्नि में (स्वाहा) काष्ठ आदि पदार्थों को भस्मकर उस (भस्मना) भस्म से (पृथिवीम्) पृथिवी को (आपूण) ढाँप दे ॥ २१ ॥

भावार्थः—धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, राज्य, और बनिज्यपार चाहने वाले पुरुष भूमियान, अन्तरिक्षयान और आकाशमार्ग में जाने आने के विमान आदि रथ वा नाना प्रकार के कलायंत्रों को बनाकर तथा सब सामग्री को जोड़ कर धन और राज्य का उपार्जन करें ॥ २१ ॥

मापहृत्यस्वदीर्घतमा ऋषिः । वरुणीदेवता । ब्राह्मीस्वराहुष्णि कुच्छन्दः ।

अपभःस्वरः । सुमित्रियानहृत्यस्य विराहगायत्री छन्दः । यद्वास्वरः ।

अथ वाणिज्याय राजप्रबन्धनाह ॥

अब बनिज्यापार करने के लिये राज्य प्रबन्ध अगले मंत्र में कहा है ॥

मापो मोपधीर्हिंसीर्द्धाम्मो धाम्मो राज्ञस्त-
तो वरुण नो मुञ्च ॥ यदाहुरध्न्याऽइति वरुणोति
शपांमहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया नऽ-
आपऽओपंधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-
स्मान्द्वेष्टि यश्च व्वयन्दिहृष्मः ॥ २२ ॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंसीः । धाम्नो-
 धाम्नऽइति धाम्नः धाम्नः । राजन् ! । ततः । वरुण ।
 नः । मुञ्च । यत् । आहुः । अघ्न्याः । वरुण इति शपा-
 महे । सुमित्रिया इति सुमित्रियाः । नः । आपः ।
 ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रिया इति दुर्मित्रियाः ।
 तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च ।
 वयम् । द्विष्मः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अपः) जलानि (मा)
 निषेधे (ओषधीः) यवादीन् (हिंसीः) (धाम्नो धाम्नः)
 स्थानात् स्थानात् (राजन्) सभापते ! (ततः) तस्मात्
 (वरुण) प्रशस्त (नः) अस्मान् (मुञ्च) (यत्)
 (आहुः) (अघ्न्याः) हन्तुमयोग्या गावस्ताः । अघ्न्या
 इति गोनामसु पठितम् । निघं० २ । ११ । (इति) अनेन
 प्रकारेण (वरुण) न्यायकारिन् ! (इति) प्रकारान्तरे
 (शपामहे) सुमित्रियाः (सुमित्राणीव) (नः) अस्मभ्यम्
 (आपः) (ओषधयः) (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) (दुर्मि-
 त्राणीव (तस्मै) द्विषते (सन्तु) (यः) अमित्रः (अ-
 स्मान्) द्वेष्टि (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) ॥ २२ ॥

अन्यथ — हे राजन् ! त्वमप्योषधीषु माहिंसी । न केवलमिदमेव कुर्याः
 किन्तु ततो धाम्नो धाम्नोऽस्माभ्यं मामुञ्च । हे वरुण अघ्न्या इति यद्वयन्त आहुः

अध्वन्या इति यद्भवन्त आहुः धयं चेत् शपामहे ततस्त्वमाहुं च वयमपि न मुञ्चामः हे वरुण ! नः अस्मभ्यमापन्नोषधयश्च सुमित्रिणास्तुमित्रवत् सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्यस्तस्मै दुर्मित्रियाः शत्रुवत् सन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषा प्रजाम्योऽनीत्या धनं न गृह्णीयुः । राजरक्षणाय प्रतिष्ठाकुर्युरन्याय धयं न करिष्याम इति दुष्टान् मततं दग्दयेयुरिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (राजन्) सभापति । आप अपने प्रत्येक स्थानों में (आपः) जल और (ओपधीः) अन्न पान पदार्थ तथा किराने आदि धनज के पदार्थों को (मा) मत (हिंसीः) नष्टकरो अर्थात् प्रत्येक जगह हम लोगों को सब चाहिये पदार्थ मिलते रहें न केवल यही करो किन्तु (ततः) उस (धाम्नः) (धाम्नः) स्थान २ से (नः) हम लोगों को (मा) मत (मुञ्च) त्यागो । हे (वरुण) न्याय करने वाले सभापति किये हुए न्याय में (अमृणाः) न मारने याग्य गौ आदि पशुओं की शपथ है (इति) इस प्रकार जो आप कहते हैं और हम लोग भी (शपामहे) शपथ करते हैं आप भी उस प्रतिष्ठा को मत छोड़िये और हम लोग भी न छोड़ेंगे । हे वरुण ! आप के राज्य में (नः) हम लोगों को (आपः) जल और ओपधियां (सुमित्रियाः) श्रेष्ठमित्र के तुल्य (सन्तु) हों तथा (यः) जो (अस्मान्) हम लोगों से (द्वेष्टि) वैर रखता है (च) और (वयम्) हम लोग (यम्) जिससे (द्विष्यः) वैर करते हैं (तस्मै) उस के लिये वे ओपधियां (दुर्मित्रियाः) दुःख देने वाले शत्रु के तुल्य (सन्तु) हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और राजाओं के कामदार लोग अनीति से प्रजा जनो का धन न लें किन्तु राज्य पालन के लिये राज पुरुष प्रतिष्ठा करें कि हम लोग अन्याय न करेंगे अर्थात् हम सर्वदा तुम्हारी रक्षा और डाकू चोर लम्पट लुगड़ कपटी कुमांगी अन्यायी और कुर्मियों को निरन्तर दग्द देवेंगे ॥ २२ ॥

हविष्मतीरित्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । अश्वः, यशः, भूयो, देवताः ।

मित्रदाय्यं नुष्टपुण्डः । गम्धारः स्वरः ।

पुनरन्योन्या मिलित्वा राजप्रजे केन किंकिः कुर्यातामित्याह ॥

फिर पस्पर मिल कर राजा और प्रजा किस से क्या २ करें इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

हविष्मतीरिमाऽआपोहविष्मन् २ ॥, आवि-
वासति । हविष्मान् देवोऽअध्वरोहविष्मन् २ ॥
अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् । आ ।
विवासति । हविष्मान् । देवः । अध्वरः । हविष्मान् ।
अस्तु । सूर्यः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते
यासुताः (इमाः) प्रत्यक्षाः (आपः) जलानि (हवि-
ष्मान्) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते तस्य वायोः सः । दी-
र्घादटिसंमानपाद इतिरुः । आतोटिनित्यमिति सानुनासि-
कत्वम् । (आ) समन्तात् (विवासति) सेवते । विवासतीति
परिचरणकर्मसु पठितम् निघं० ५ । ३ । (हविष्मान्) . (देवः)
सुखयिता (अध्वरः) यज्ञः (हविष्मान्) अस्तु (सूर्यः) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथेमा आपोहविष्मतीहविष्मत्य स्युरमा वायुर्ह-
विष्मानेवाविवायति सर्वान्परिचरति देवोऽध्वरो हविष्मान् स्यात् सूर्यो
हविष्मान् अस्तु भवेत् तथा भवन्तो यज्ञेनैतान् शुद्धान् कुर्वन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकपुस्तोपमाश्रकारः । येन वायुजलसयोगेनानेकानि
मृत्तानि साध्यन्ते यैर्विविधदेशदेशान्तरगमनेनयस्तुप्रापणं भवति तैरेतत्

कर्म क्रियाविषयणएवकर्तुं शक्नोति यो विविधक्रियाप्रकाशकोस्ति, स यज्ञो
वृष्ट्यादिसुलभकरो भवति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो! तुम उन कामों को किया करो कि जिन से (इमाः)
ये (आपः) जल (हविष्मतीः) अच्छे २ दान और आदान क्रिया शुद्धि
और सुख देने वाले हों अर्थात् जिन से नाना प्रकार का उपकार दिया लिया
जाय (हविष्मान्) पवन उपकार अनुपकार को (आ) अच्छे प्रकार (विधा-
सति) प्राप्त होता है (देवः) सुख का देने वाला (अश्वरः) यज्ञ भी (हवि-
ष्मान्) परमानन्दप्रद (सूर्यः) तथा सूर्यलोक भी (हविष्मान्) सुगन्धादि-
युक्त होके सुख दायक (अस्तु) हों ॥ २३ ॥

भाषार्थः—इस मंत्र में वाचरुद्रसोपमानकार है । जिन वायु-जल के संयोग से
अनेक मुख सिद्ध किये जाते हैं, जिन से देश देशान्तरों में जाने से उत्तम वस्तुओं का
पहुँचाना होता है उन अग्नि जल आदि पदार्थों से उक्त काम को क्रियाओं में चतुर ही
पुरुष कर सकता है और जो नाना प्रकार की कारीगरी आदि अनेक क्रियाओं का प्र-
काश करने वाला है वही यज्ञ वर्षा आदि उत्तम २ सुख का करने वाला होता है ॥ २३ ॥

अग्नेर्यद्वत्पश्य मेधमतिपित्रं पिः । आचीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अमृष्टैवत्पश्य त्रिषाद्गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथ गुरुपत्नी प्रह्लादवर्धनमुवर्त्तिनी कन्याः किं किमुपदिशेयुस्तिषाह ॥

अथ गुरुपत्नी प्रह्लादवर्धन के अनुकूल जो कन्याजन हैं उन को क्या २

उपदेश करें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्न्यो-
वर्माग्धेयींस्थ मित्रावरुणयोर्वर्माग्धेयींस्थ वि-
श्वेपान्देवानां भाग्धेयींस्थ ॥ अमूर्या उपसूर्ये

यामिर्व्यासूर्यैः सह तानो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येत्यपन्नगृहस्य । सदसि ।
सादयामि । इन्द्राग्न्योः । भागधेयोरिति भागधेयीः ।
स्थ । मित्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । देवानाम् । अमूः ।
याः । उप । सूर्यैः । यामिः । वः । सूर्यैः । सह ।
ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) विद्यादिगुणप्रकाशितस्य सभ्यजनस्य

(वः) युष्मान् युष्माकं वा (अपन्नगृहस्य) अप्राप्तगृहस्यकु-
मारब्रह्मचारिणः । (सदसि) सीदन्ति, शुद्धिविषयायस्मिन्नि-
ति सदः अध्ययनाध्यापननिमित्ता सभा तत्र (सादयामि) स्था-
पयामि (इन्द्राग्न्योः) सूर्यविदुत्तोगुणानाम् (भागधेयीः) वि-
भागविज्ञानयुक्ताः । नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयः प्रत्ययः अ०
५।४।३६ केवलमात्मकेत्यादिना अ० ४।१।३० ङीप् (स्थ) भ-
वय । (मित्रावरुणयोः) प्राणोदानयोः (विश्वेषाम्) सर्वेषा-
म् (देवानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां वा (अमूः) प्रत्य-
क्षाः (याः) (उप) (सूर्यैः) सवितृलोके (यामिः) (वा)
पक्षान्तरे (सूर्यैः) सूर्यलोकः (सह) (ताः) (नः) अ-
स्माकम् (हिन्वन्तु) प्रीणन्तु (अध्वरम्) गृहाश्रमक्रिया-
सिद्धिकरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिण्यो यूयं याजमूः स्वयंवरविवाहं कृतवत्यः मन्ति इन्द्राग्न्योर्भागधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ विश्वेयां देवानां भागधेयीः स्थ ना योऽगत्मान् अपन्नगृहस्थग्नेः सदस्यहं सादयामि या उपसूर्यो मूर्ध्यगुणेषु तिष्ठन्ति वा याभिः मह सूर्यो वर्तते ता नोऽस्माकमध्वरंविवाहं कृत्वा हिन्वन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य धर्ममनुवर्तिनीनां कन्यानामविवाहितैः स्वतुल्यगुणकर्मस्वभावैः पुरुषैः सहैव विशाहकरणयोग्यतास्तीति हेतोर्गुरुपत्न्यो ब्रह्मचारिण्यः कन्यास्तादृशमेवोपदिशन्तु खल्वापत्काले कर्तविवाहयोर्निर्दोषो भवितुमर्हति नान्यथेति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कन्याओ ! (अग्नः) वे (याः) जो, स्वयंवर विवाह से पतियों को स्वीकार किये हुए हैं उन के समान जो (इन्द्राग्न्योः) सूर्य और विजली के गुणों को (भागधेयीः) अलग २ जानने वाली (स्थ) हैं (मित्रावरुणयोः) प्राण और उदान के गुणों को (भागधेयीः) अलग २ जानने वाली (स्थ) है (विश्वेयाम्) विद्वान और पृथिवी आदि पदार्थों के सेवने वाली (स्थ) हैं उन वः) तुम सबों को (अपन्नगृहस्थ) जिस को गृहस्थ नहीं प्राप्त हुआ है उस ब्रह्मचर्य धर्मानुष्ठान करने वाले और (अग्नेः) सब विद्यादि गुणों से प्रकाशित उत्तम ब्रह्मचारी की (सदसि) सभा में मैं (सादयामि) स्थापित करती हूँ और जो (याः) (उप) (सूर्ये) सूर्यलोक गुणों में उपस्थित होती हैं (वा) अथवा (याभिः) जिन के (मह) साथ (सूर्यः) सूर्यलोक वर्त्तमान जो सूर्य के गुणों में अति चतुर है (ताः) वे सब (नः) हमारे (अध्वरम्) घर के काम काज को विवाह करके (हिन्वन्तु) नष्ट करें ॥ २४ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य धर्म को पालन करने वाली कन्याओं को अविवाहित ब्रह्मचारी और अपने तुल्य गुण कर्म स्वभाव युक्त पुरुषों के साथ विवाह करने की योग्यता है इस हेतु से गुरुजनों की स्त्रियां ब्रह्मचारिणी कन्याओं को वैसाही उपदेश करें कि जिस वे अपने प्रसन्नता के तुल्य पुरुषों के साथ विवाह करके सदा सुखी रहें और जिस का पति या जिस की स्त्री मरजाय और सन्तान की इच्छा हो वे दोनों नियोग करें अन्य व्याभिचारादि कर्म कभी न करें ॥ २४-॥

हे त्वेन्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । सोमोदेवता । आर्षोविराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ।

पुनस्ताः । कार्कस्युपादिशेयुरित्यह ॥

किं वे क्या २ उपदेश करें यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा
ऊर्ध्वमिममदध्वरन्दिविदेवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्याय-
य । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । दिवि । दे-
वेषु । होत्राः । यच्छ ॥ २५ ॥

पदार्थः— (हृदे) हृत्सुखाय । (त्वा) त्वाम् । (मनसे)
सदसन्मननाय (त्वा) त्वाम् (दिवे) सर्वसुखदोतनाय
(सूर्याय) सूर्यगुणाय (त्वा) त्वाम् (ऊर्ध्वम्) उत्कृष्टम्
(इमम्) प्रत्यक्षम् (अध्वरम्) अविनस्वरं यज्ञम् (दि-
वि) शुभगुणप्रकाशे (देवेषु) विद्वत्सु (होत्राः) हव-
नकर्मानुष्ठाज्यः (यच्छ) उपगृह्णीहि । अयं मन्त्रः शत०
३ । ७ । ४ । ४—५ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिणि कुन्वे । त्वं यथा वयं सर्वा देवेषु स्वपत्तिषु स-
मीपयति न्यो होत्रा हव्यनकर्मानुष्ठाज्यः स्मस्तथा भव यथा वयं हृदे त्वा
मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ऊर्ध्वम् इमम् अध्वरम् दिवि दे-
वेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

भावार्थः—यथा पतिव्रताः स्वपतिपुत्रतत्प्रियमाचरन्त्योऽग्निहोत्रादिकर्म-
मुनिरताः स्युस्तथाविवाहानन्तरं ब्रह्मचारिणीभिर्ब्रह्मचारिभिरपि परस्परम-
नुपत्तितव्यमिति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कन्या ! तू जैसे हम सब (देवेषु) अपने मुख
देने वाले पतियों के निकट रहने और अग्निहोत्र आदि कर्म का अनुष्ठान करने
वाली है वैसी हा और जैसे हम (हृदे) सौहार्द मुख के लिये (त्वा) तुझे वा
(मनसे) भला बुरा विचारने के लिये (त्वा) तुझे वा (दिवे) सब सुखों के
प्रकाश करने के लिये (त्वा) तुझे वा (सूर्याय) सूर्य के सदृश गुणों के
लिये (त्वा) तुझे शिक्षा करती हूँ जैसे तू भी (दिवि) समस्त सुखों के प्र-
काश करने के निमित्त (इमम्) इस (अध्वरम्) निरन्तर सुख देने वाली गृहा-
श्रम रूपी यह को (ऊर्ध्वम्) उन्नति (यच्च) दिया कर ॥ २५ ॥

भावार्थः—जैसे अपने पतियों की सेवा करती हुई उन के समीप रहने वाली
पतिव्रता गुरुपत्नी अग्निहोत्रादिकर्मों में स्थिर बुद्धि रखती है वैसे विवाह के अनन्तर ब्रह्म-
चारिणी कन्याओं और ब्रह्मचारियों को परस्पर वर्तना चाहिये ॥ २५ ॥

सोमराजनित्वस्य मेधातिथिर्ह्ययिः । गायत्रीछन्दः । षड्ज स्वरः ।

शृणोति वत्यभ्यर्थी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गुरुजनं क्षत्रियं शिष्यं प्रजाजनांश्च प्रत्युपदिशति ॥

अथ गुरुजन क्षत्रिय शिष्य और प्रजाजन को उपदेश करता है

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमराजन्निवश्वास्त्वम् प्रजा ऽउपावरोह
विश्वास्त्वाम्प्रजा ऽउपावरोहन्तुं ॥ शृणोत्व-
ग्निः समिधाहवम्मे शृण्वन्त्वापो धिपणाश्च

देवीः श्रोताग्रावाणो विदुषो न यज्ञं शृणो-
तु देवः सविता हवम्मे स्वाहा ॥ २६ ॥

सोम । राजम् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
उपावरोहेत्युपअवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइति-
प्रजाः । उपावरोहन्वित्युपअवरोहन्तु । शृणोतु ।
अग्निः । समिधेतिस्म इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु ।
आपः । धिपणाः । च । देवीः । श्रोत । ग्रावाणः ।
विदुषः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता ।
हवम् । मे । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोम) प्रशस्तैश्वर्ययुक्त (राजन्) सर्वो-
त्कृष्टगुणैः प्रकाशमान ! (विश्वाः) सर्वाः (त्वम्) (प्रजाः)
पालनीयाः (उपावरोह) उपवर्तस्व (विश्वाः) सर्वाः
(त्वा) पितरम्पत्यानीव (प्रजाः) सुखायप्रजननीयाः
(उपावरोहन्तु) समुपाश्रयन्तु (शृणोतु) (अग्निः)
पावकः (समिधा) समिधेव (हवम्) अर्जनम्
(मे) मम (शृण्वन्तु) (आपः) शुभगुणकर्मव्याप्ताः
(धिपणाः) धृष्टावाचो यासां ताः । धिपणेतिवाङ्मना०

निघं० १। ११ (च) पक्षान्तरे (देवीः) विदुष्यः (श्रोत)
 शृणुत अत्रतस्य स्थाने तप् तनप् तनथनाश्च अ० ७। १।
 ४५ अनेन तवादेशः (द्वचोतस्तिडइतिदीर्घः) बहुलंछ
 दसो तिश्चुलोपश्च। (ग्रावाणः) सदसद्विवेचका वि-
 द्वांसः ग्रावाणइति पदेनामसु पठितम् नि० ५। ३। (वि-
 दुषः) (न) इव (यज्ञम्) (शृणोतु) (देवः) विद्या-
 प्रकाशितः (सविता) ऐश्वर्यवान् (हवम्) (मे)
 मम (स्वाहा) स्तुतियुक्तावाग्यथा तथा। अयम्मन्त्रः
 शत० ३। ७। ६-२४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे सोमराजं स्वपितेश्वरिणाः प्रजा उपावरोह त्वां विश्वाः
 प्रजा अपस्पानीषोपावरोहन्तु। भवान् समिधाग्निरिव मे—मम प्रजाजन
 स्य हव्यं शृणोतु या भापो धिपणा देवी देव्यः पत्न्यश्च मानेरभिवस्त्रीणां यं
 शृण्वन्तु। हे ग्रावाणः स्तावका विद्वांसः सभासदो मूर्धं नम हव्यं श्रोत देवः
 सविताभवाम् विदुषोयज्ञं न—इव मे नम हव्यं स्वाहा शृणोतु ॥ २६ ॥

भावार्थ—राजा प्रजाश्च परस्परानुमत्या सर्वान् राज्यव्यवहारान्
 पालयेयुरिति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (सोम) श्रेष्ठ ऐश्वर्ययुक्त (राजन्) समस्त उच्छृणु गुणों से
 प्रकाशमान सभाध्यक्ष तू पिता के तुष्य (विश्वाः) समस्त (प्रजाः) प्रजा ज
 नों का (उपावरोह) समीप वर्ती होकर रक्षा कर और (त्वा) तुझे (प्रजा)
 प्रजा जन पुत्र के समान (उपावरोहन्तु) आश्रित हों हे सभाध्यक्ष आप जैसे
 (समिधा) प्रदीप्त करके बाले पदार्थ से अग्नि (सर्व गुण बाला अग्नि प्रकाश
 त होता है जैसे (मे) मेरी (हवम्) प्रगल्भवाणी को (शृणोतु) सन के न्याय
 से प्रकाशित हूँ जैसे (च) और (आपेः) सब गुणों में व्याप्त (धिपणाः) विद्या
 बुद्धि युक्त (देवीः) उत्तमोत्तम गुणों से प्रकाशमान मेरी पत्नी भी मानाओं के

समान स्त्रीयनों केन्हाय को (शृण्वन्तु) सुनें । हे (आवाणः) सत् असत् के करने वाले विद्वान् सभासदो ! तुम हम लोगों के आभिप्राय को हमारे कहने से (श्रोत) सुनो । तथा (देवः) विद्या से प्रकाशित (सविता) ऐश्वर्यवान् सभापति (विदुषः) विद्वानों के (यज्ञश्च) यज्ञ के (न) समान (मे) हमारे प्रजा लोगों के (हवम्) निवेदन को (स्वाहा) स्तुतिरूप वाणी जैसे हो वैसे (शृणोतु) सुन ॥ २६ ॥

भावार्थः— राजा और प्रजा जन परस्पर सम्मति से समस्त राज्य व्यवहारों की पालना करें ॥ २६ ॥

देवीराप इत्यस्यैवातिथिर्ह्यपि । आपोदेवताः । निबृहतीर्ब्रिहदुप-

छन्दः । धेयतः स्वरः ॥

पुनरिति कथं वर्त्त रक्षिरमुपदिश्यते ॥

किं राजा और प्रजा कैसे वर्त्तव को वर्त्त यह भगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापो ऽअपान्नपाद्योव ऽऊर्मिर्हविष्य
ऽइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तं देवेभ्यो देवत्त्रादत्तं
शुक्रपेभ्यः । येषाम्भाग स्थस्वाहा ॥ २७ ॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः ।
ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानितोन्द्रियवान् । म-
दिन्तमऽइति मदिन्तमः । तम् । देवेभ्यः । देवेनेति देव-
त्रा । इत्त । शुक्रपेभ्यऽइति शुक्रपेभ्यः । येषाम् । भागः ।
स्थ । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(देवीः) दिव्याः (आपः) आप्ताः प्रजाः
(अपां नपात्) अविनश्वरः (यः) (वः) युष्माकम्
(ऊर्मिः) जलतरंग इव (हविष्यः) हविर्भ्यो हितः (इ-
न्द्रियावान्) प्रशस्तानीन्द्रियाणि यस्मिन्सः (मदिन्तमः)
मदयतीति मदी सोतिशयितः नादूघस्य अ० ८।२। १७ इति
मदिनशब्दान्नुमागमः (तम्) (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (दे-
वता) दिव्यान् गुणान् (दत्त) (शुक्रपेभ्यः) शुक्रं वीर्यं
रक्षन्ति तेभ्यः (येषाम्) (भागः) (स्थ) (स्वाहा)
अयम्मुन्ने शत० ३। ७। ४। ५ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे आपोदेवीर्दिव्यः प्रजा यूयं राजभक्ता स्थ भयतं शुक्रपेभ्यो
देवेभ्यो येषां योयुष्माकमपांनपादूर्मिरिवेन्द्रियावान् मदिरतनो हविष्यो मा-
गोस्ति ता स्वाहा सद्वाचा गृहणीत तथा राजादयः सभ्या जन देवत्रा दि-
व्यान् भोगान् युष्मभ्यं मददन्ति तथैतेभ्यो यूयमपि दत्त ॥ २७ ॥

भावार्थः—प्रजाजनानामिदमुचितमुत्कृष्टगुणं सभापति मत्वा राजया
लयाय कर दत्वा भ्यासा प्राप्नुमुरिति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (आपः) श्रेष्ठ गुणों में व्याप्त (देवीः) शुभकर्मों से प्रका-
शमान प्रजालोगो तुम राजसेवी (स्थ) हो (शुक्रपेभ्यः) शरीर और आत्मा
के पराक्रम के रक्षक (देवेभ्यः) दिव्यगुण युक्त विद्वानों के लिये (येषाम्)
जिन (वः) तुझारा वलीरूप विद्वानों का (यः) जो (अपानपात्) जलों
के नागरहित स्वाभाविक (ऊर्मिः) जल तरंग के सदृश प्रजा रक्षक (इन्द्रिया-
वान्) जिस में प्रशस्तनीय इन्द्रियां होती हैं और (मदिन्तमः) आनन्द देने वा-
ला (हविष्यः) भोग के योग्य पदार्थों से निष्पन्न (भाग) भाग है वे तुम सभ्य
(तम्) उस को (स्वाहा) आदर के साथ गृहण करो जैसा राजादि सभ्य
जन (देवत्रा) दिव्य भोग देते हैं वैसे तुमभी इन को आनन्द (दत्त)
देओ ॥ २७ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को यह उचित है कि आपस में संमति कर किसी उत्कृष्टगुणयुक्त सभापति को राजा मान कर राज्य पालन के लिये कर देकर न्याय को प्राप्त हों ॥ २७ ॥

कार्पिरसीत्यस्य मेधातिथिर्वापिः । प्रजा देवताः । निचृदार्घ्यनुष्टुप्सुन्दः ।

गान्धारः स्वरः ।

अथाध्यापको जनः प्रतिजनं किं किमुपदिशेदित्युच्यते ॥

अथ अध्यापक जन प्रत्येक जन को क्या उपदेष्टे करे यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

कार्पिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि ।
समापो अद्भिरग्मतु समोपधीभिरोपधीः ॥ २८ ॥

कार्पिः । अस्मि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै । उ-
त् । नयामि । सम् । आपः । अद्भिरित्युत्तमिः । अ-
ग्मतु । सम् । ओपधीभिः । ओपधीः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(कार्पिः) कर्णति हलेन भूमिमिति इज् व-
पादिभ्य इतीज् (अस्मि) (समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य ।
समुद्र इत्यन्तरिक्षानामसु पठितम् निबन्ध १। ३० (त्वा)
त्वाम् (अक्षित्यै) (उत्) उत्कृष्टे (नयामि) (सम्)
(आपः) जलानि (अद्भिः) जलैरेव (अग्मतु) प्रा-
प्नुत । लोडर्धे लुह् (सम्) (ओपधीभिः) सोमादिभिः
(ओपधीः) अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ । ३१ ।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे वैश्यजन त्वं कार्ष्णिं रक्षित्वां समुद्रस्याक्षित्यै समुद्रयामि सर्वं
युयं यज्ञशोधिताभिरद्भिरेवापओपधीभिरोपधीः समग्मत ॥ २८ ॥

भावार्थः—क्षेत्रादिभूमिषु नानोपधयो जायन्तओपधीभिरग्निहोत्रादयो यज्ञा
यज्ञैरन्तरिक्षं जलपरमाणुभिः पूर्णं भवतीति हेतोर्विद्वांसो निर्बुद्धिजनान्
क्षेत्रादिषु नयन्ति कुतस्ते विद्यामभ्यसितुं समर्था एव न भवन्तीति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे वैश्यजन ! तू (कार्ष्णिः) इल जातने योग्य (अग्नि) है (त्वा)
तुझे (समुद्रस्य) अन्तारिक्ष के (अक्षित्यै) परिपूर्ण होने के लिये (उत्, यामि)
अच्छे प्रकार उत्कर्ष देता हूँ तुम सब लोग (अद्भिः) यज्ञ शोधित जलों से
(आपः) जल और (ओपधीभिः) ओपधियों से ओपधियों को (सम्)
(अग्मत) प्राप्त होओ ॥ २८ ॥

पदार्थः—क्षेत्र आदि स्थानों में अनेक ओपधियाँ उत्पन्न होती हैं ओपधियों से अग्नि
होत्र आदि यज्ञ यज्ञो से शुद्ध हुए जो जल के परमाणु ऊँचे होते हैं उन से आकाश
भरा रहता है इस कारण विद्वान् लोग निर्बुद्धि अनों को खेती बारी ही के कामों में रखते
हैं क्योंकि वे विद्या का अभ्यास करने को समर्थ ही नहीं होते हैं ॥ २८ ॥

यमग्ने इत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्पी गायत्रीछन्दः । पदजः स्वरः ।

अथ स विद्वांसं किमाहेत्युपादिश्यते ॥

अब वह अध्यापक को क्या कहता है यह अगले

मन्त्र में उपदेश किया है ॥

यमग्ने पृत्सुमर्त्यमवां ववाजैषु यज्जुनाः ।

सयन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

यम् । अग्ने । पृत्स्विति पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः ।
वाजेपु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । इपः ।
स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्ने) सर्वगुणवर ! (पृत्सु) स-
ग्रामेषु । पृत्स्विति संग्रामनामसुपठितम् निघ० २ । १७ ।
(मर्त्यम्) मनुष्यम् (अवाः) रक्षोः (वाजेपु) अन्न-
निमित्तक्षेत्रादिषु (यम्) (जुनाः) गमये (सः) (य-
न्ता (शश्वतीः) अविनिश्वराः (इपः) इष्यन्तेयास्ताः
प्रजाः (स्वाहा) उत्साहिकयावाचा । अयं मंत्रः शत०
३ । ७ । ४ । ३१-३२ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः हे अग्ने त्वं पृत्सु यं मर्त्यमवा यं च वाजेपु जुनाः स शश्व-
तीरिषो यन्ता स्वाहा ॥ २६ ॥

भावार्थः—गुरुशिक्षया सर्वस्य सुखं वर्द्धत एव ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जब कभी विवेक के करने वाले आप (पृत्सु) संग्रामों
में (यम्) जिस मनुष्य की (अवाः) रक्षा करते और (वाजेपु) अन्न आदि
पदार्थों की सिद्धि करने के निमित्त (यम्) जिसको (जुनाः) नियुक्त करते हो
(सः) वह (शश्वतीः) निरंतर अनादिरूप (इपः) अपनी प्रजाओं का (यन्ता)
निर्वाह करने द्वारा होता है अर्थात् उन के नियमों को पटुं चता है ॥ २६ ॥

भावार्थः—गुरु जनों की शिक्षा से सब का सुख बढ़ता ही है ॥ २६ ॥

देवस्यत्वेत्यस्य मधुच्छन्दाश्चापि । सवितादेवता ।

स्वरादापीं पङ्क्तिश्चन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ सभापतिः करपनमदं प्रजापुरुषं कथं स्वीकृत्यादित्युपदिश्यते ॥

अब, सभापति करघन देने वाले प्रजाजन को कैसे स्वीकार करे यह गुरुजन का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेद्विश्वनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासिगभीरमिममद्वरुधीन्द्राय सुपूतमम् । उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तम्मधुमन्तुम्पयस्वन्तन्निग्राभ्या स्थ देवश्रुतं तत्पर्पयन्त मा ॥ ३० ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्यामिति हस्ताभ्याम् । आददे । रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि । इन्द्राय । सुपूतममिति सुपूतमम् । उत्तमेनेत्युत्तमेन । ऊर्जस्वन्तम् । मधुमन्तमिति मधुमन्तम् । पयस्वन्तम् । निग्राभ्याऽइति निग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुतऽइति देवश्रुतः । तत्पर्पयन्त । मा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (त्वा) त्वाम करघनदातारम् (सवितुः) सकलैश्वर्य्यस्य प्रसवितुर्जगदीश्वरस्य (प्रसवे) प्रसूतं जगति (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोः (बाहु-

भ्याम्) बलवीर्याभ्याम् (पूरुणः) सोमादोषधिगणस्य
 (हस्ताभ्याम्) रोगनाशकधातुसाम्यकारकाभ्यां गुणाभ्याम्
 (आददे) गृह्णामि (रावा) दाता (असि) (गभीरम्) अगा-
 धगुणम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अध्वरम्) निष्कैटिल्यम्
 (कृधि) कुरु (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते मह्यम् (सुपूतमम्)
 सुष्ठु सूते तम् (उत्तमेन) प्रशस्तेनेव (पविना) वाचा
 पविरितिवाङ्नामसु पठितम् निधं० १। ११ (ऊर्जस्वन्तम्)
 उत्तमपराक्रमसम्यन्धिनम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमध्वादि-
 पदार्थयुक्तम् (पयस्वन्तम्) बहुदुग्धादिमन्तम् (निग्राभ्याः)
 नितरां ग्रहीतुं योग्याः (स्थ) भवथ (देवश्रुतः) या
 देवान् शृण्वन्ति ताः (तर्पयत) प्रीणीत (मा) माम् ।
 अयम्भन्त्रः शतः ३ । ७ । ४ । ३-६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन अहं देवस्य सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यां रवानाददे त्वमिन्द्राय मधुमुत्तमेन पविना वचसेम्
 गभीरं सुपूतममूर्जस्वन्तं करदायमध्वरं कृधि । हे देवश्रुते प्रजा भूयं निग्रा
 भ्या मया नितरां ग्रहीतुं योग्याः स्थ मा मामनेन तर्पयत ॥ ३० ॥

भावार्थः—प्रजाजनानां योग्यतास्ति राजानमागत्य तस्मै सर्वेषां
 मया योऽर्थानां मया योऽभ्यमंशं दद्याम्येत स भूमिगतपदार्थानामंशभागी
 भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः—सब सुख देने (सवितु) और समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले
 जगदीश्वर के (मसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा
 के (बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम गुणों से (पूष्ण) पुष्टि करने वाले सोम आदि

ओपधिगण के (हस्ताभ्याम्) रागेनाश करने और धातुओं की समता रखने वाले गुणों से (त्वा) तुभ्यं करधन देने वाले को (आददे) स्वीकार करता हूँ तू (इन्द्राय) परमैश्वर्य्य वाले मेरे लिये (उत्तमेन) उत्तम अर्थात् सभ्यताकी (पविना) वाली से (इमम्) इस (गभीरम्) अत्यन्त समझने योग्य (सुपूतमम्) सब पदार्थों से उत्पन्न हुए (जिर्जस्वन्तम्) राज्य को वलिष्ठ करने वाले (मधुमन्तम्) समस्त मधु आदि श्रेष्ठ पदार्थ युक्त (पयस्वन्तम्) दुग्धआदिसहित करधन को (अंश्वरम्) निष्कपट (कृधि) कर दे (देवश्रुतः) श्रेष्ठ राज्य गुणों को सुनने वाले तुम मेरे (निग्राभ्यः) निरन्तर स्वीकार करने के योग्य (स्थ) हो (मा) मुझ इस करके देने से (तर्पयत) तृप्त करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—प्रजा जनों की योग्यता है कि सभाध्यक्ष को प्राप्त होकर उस के लिये अपने समस्त पदार्थों से यथायोग्य भाग दें जिस कारण राजा, प्रजा पालन के लिये संसार में उत्पन्न हुआ है इसी से राज्य करने वाला यह राजा संसार के पदार्थों का अंश लेने वाला होता है ॥ ३० ॥

मनोमइत्यस्मधुञ्जन्दाश्रपिः । प्रजासभ्यराजानां देवताः । उष्णिषश्छन्दांसि ।

अपभः स्वर ॥

अथ राजा सभ्यजनान् सभा राजानञ्च किमुपदिशेदित्याह ॥

अथ राजा अपने सभासदों और सभा राजा को क्या उपदेश

करे यह अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

मनों मे तृर्पयत वाचंम्मे तर्पयत प्राणम्मे
तृर्पयत चक्षुर्मे तृर्पयत श्रोत्रंम्मे तर्पयत आत्मा-
नंम्मे तर्पयत प्रजाम्मे तर्पयत पशून्मे तर्प-
यत गुणान्मे तर्पयत गुणा मे मां त्वि-
तृपन् ॥ ३१ ॥

मन्त्रः । मे । तर्पयत । वाचम् । मे । तर्पयत ।
 प्राणम् । मे । तर्पयत । चक्षुः । मे । तर्पयत ।
 श्रोत्रम् ॥ मे । तर्पयत । आत्मानम् । मे । तर्पयत ।
 प्रजामिति प्रजाम् । मे । तर्पयत । पशून् । मे । त-
 र्पयत । गणान् । मे । तर्पयत । गणाः । मे । मा ।
 वि । तृपन् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(मन्त्रः) अन्तःकरणम् (मे) मम (तर्पयत)
 (वाचम्) (मे) (तर्पयत) (प्राणम्) (मे) (तर्पयत) (चक्षुः)
 (मे) (तर्पयत) (श्रोत्रम्) (मे) (तर्पयत) (आत्मान-
 म्) (मे) (तर्पयत) प्रजाम् सन्तानादिकाम् (मे)
 (तर्पयत्) (पशून्) गोहस्त्यश्वादीन् (मे) (तर्पयत)
 (गणान्) परिचारकादीन् (तर्पयत) (गणाः) (मे)
 मम (मा) निषेधार्थे (वि) विरुद्धार्थे (तृपन्) तृपि-
 तामवन्तु अत्रलोढर्थे लुङ् अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ ।
 ७—८ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे सभाजनाः प्रजाजना वा यूपं स्वगुणैर्मे समगमस्तर्पयत मे
 वाचं तर्पयत मे प्राणं तर्पयत मे चक्षुस्तर्पयत मे श्रोत्रं तर्पयत मे ममा
 त्मानं तर्पयत प्रजां तर्पयत मे पशूस्तर्पयत मे गणास्तर्पयत यतो मे ग-
 णा मावितृपन् तृपिता मा भवन्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—सभाधीनमेवराज्यप्रबंधो भवितुमर्हति । यतः सर्वे प्रजाजनाः राजसेवका राजजनाः प्रजासेविनो भूत्वा स्वेषु स्वेषु कर्मसु प्रवृत्तमाभ्योन्यमभिनीदयेयुरिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे सभ्यजनों ! और प्रजाजनो ! तुम अपने गुणों से (मे) मेरे (मनः) मन को (तर्पयत) तृप्त करो मेरी (चाचम्) चाणी को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (माणम्) माण को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (आत्मानम्) आत्मा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरी (प्रजा) संतानादि प्रजा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (पशून्) गौ हाथी घोड़े आदि पशुओं को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (गयान्) सेवकों को (तर्पयत) तृप्त करो जिस से (मे) मेरे (गणाः) राज्य वा प्रजा कर्माधिकारी वा सेवक जन कामों में (मा) मत (विवृणु) उदास हों ॥ ३१ ॥

भावार्थः—राज्य का प्रबन्ध सभावीन ही होने के योग्य है जिस से प्रजाजन सेवक और राज पुरुष प्रजा की सेवा करने हारे अपने २ कामों में प्रवृत्त होके प्रकार एक दूसरे को आनन्दित करते रहें ॥ ३१ ॥

इन्द्राय त्वेत्यस्य मयुच्छन्दात्र्यापिः । सभापती राजदेवता । पञ्चपाङ्क्तयोः त्रिपतीजगतीछन्दः । निपादः सरः ॥

राज्यव्यवहारः सभाधीन एव तर्हि कस्मै प्रयोजनाय प्रजा पुरुषैः सभापतिस्स्वीर्ष्य इत्युपदिश्यते ॥

राज्य व्यवहार सभा केही आधीन हो तो किस लिये प्रजाजनों को सभापति का स्वीकार करना चाहिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इन्द्राय त्वा द्वित्यवत इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने श्येनाय त्वा सोम भृतेऽनये त्वा रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमते इतिवसुमते । रुद्रवतुइ-
तिरुद्रवते । इन्द्राय । त्वा । आदित्यवतु इत्यादित्य-
वते । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्नः इत्यभिमातिघ्ने
श्वेनाय । त्वा । सोमभृते । अग्नये । त्वा । राय-
स्पोषदे ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम्
(वसुमते) ब्रह्मवोवसवश्चतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्यसंपन्नावि-
द्वांसो विद्यंतेयत्र तस्मैकर्मणे (रुद्रवते) प्रशस्ताः कृत-
चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्याविद्वांसो वीराः शत्रुरोदयितारो
रुद्राभवन्ति यत्र तस्मै (इन्द्राय) परमविद्याप्रकाशेना-
विद्याविदारकाय (त्वा) त्वाम् (अभिमातिघ्ने) येना-
भिमानयुक्ताः शत्रवो हन्यन्ते तस्मै (श्वेनाय) श्वेनवत्प्र-
वर्त्तमानाय (त्वा) त्वाम् (सोमभृते) यः सोममैश्वर्य-
समूहं विभर्तीति तस्मै (अग्नये) विद्युदाद्याय (त्वा)
त्वाम् (रायः) धनस्य (पोषदे) पुष्टिप्रदाय सुपांसुलु-
गितिङेःस्थाने “शे” इत्यादेशः । अयम् मन्त्रः शत० ३ ।
७ । ४ । ६६ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे सप्तपते ! वयं रुद्रवतइन्द्राय त्वा आदित्यवत इन्द्राय
त्वा अभिमातिघ्न इन्द्राय त्वा सोमभृते श्वेनायत्वारायस्पोषदेऽग्नये त्वा
रायं ययुमः ॥ ३२ ॥

भावार्थः—यइन्द्रानिलयमार्काग्निवरुणचंद्रवितेशानां गुणैर्गुणोविद्-
त्पिरो विद्याप्रवारी सर्वेभ्यः सुखं दद्यात् स एव सर्वैराजा भंतव्य इति ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे सप्तपते ! (वसुमते) जिस कर्म में चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य्ये से

वनकर अच्छे २ विद्वान् होते हैं (रुद्रवते) जिस में चवालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य-
 र्य सेवन करते हैं उस (इन्द्राय) परमेश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (त्वा) आ-
 प को ग्रहण करते हैं (आदित्यवते) जिस में अठतालिस वर्ष तक ब्रह्मचर्य-
 वन कर सूर्य सदृश परम विद्वान् होते हैं उस (इन्द्राय) उत्तम गुण पाने के
 लिये (त्वा) आप के (अभिमातेष्णे) जिस कर्म में षडे २ अभिमानी शत्रु जन
 मारेजाय उस (इन्द्राय) परमोत्कृष्ट शत्रु विदारक काम के लिये (त्वा) आप
 (सोमभृते) उत्तम ऐश्वर्य धारण करने हारे (श्येनाय) युद्धादि कामों में श्ये-
 नपक्षी के तुल्य लपट भपट मारने वाले (त्वा) (आप) (शयस्पोषणे) धन-
 की हढता देने के लिये और (अग्नये) विधुत् आदि पदार्थों के गुण प्रकाश करा-
 ने के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ ३० ॥

भावार्थ — जो इन्द्र अग्नि यम सूर्य वरुण और धनादय के गुणों से युक्त विद्वानों
 का प्रिय विद्या का प्रचार करानेवाला सब को मुखदेवे उसी को राजा मानना चाहिये ॥ ३१ ॥
 यत इत्यस्मिन्धुच्छन्दाः प्रपि सोमो देवता भुरिगर्पी बृहती छन्दः स यमः स्वराः ।

ईदृशः सभापतिः प्रजायैकिं प्रापयितुं शक्नोतीत्युपदिश्यते ।

ऐसा सभापति प्रजा को क्या लाभ पहुंचा सकता है यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

यत्तं सोमदिविज्ज्योत्त्रिर्यत्प्राथिव्यां यदुरा-
 वन्तरिक्षं तेनास्मै यजमानायोरुराये कृद्ध्यधि-
 दात्रेवोचः ॥ ३३ ॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । प्राथिव्याम् ।
 उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै । यजमानाय । उरु ।

राये । कृधि । अधि । दात्रे । वोचः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तव । सोम ! सकलैश्वर्यप्रे-
रक ! (दिवि) सूर्य (ज्योतिः) ज्योतिरिव (पृथिव्याम्)
(उरौ) विस्तृते (अन्तरिक्षे) अंतराल आकाशे (यत्)
(अस्मै) (यजमानाय) परोपकारार्थं यज्ञानुष्ठात्रे (उरु)
बहु (राये) धनाय (कृधि) कुरु (अधि) अधिकार्थे
(दात्रे) (वोचः) उच्यते । अत्रलिङ्गर्थे लुङ् छन्दस्यमा-
ह्वोगे पीत्यङ्भावः । अयंमन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । ८२-१५
व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सोम सभापते ! ते सद्य यत् दिवि पृथिव्यां यदुराधन्तरिक्षे
ज्योतिरिव राज्यकमांसित तेन त्वं दात्रेऽस्मै यजमानायोरुद्धि रायेऽधिवो-
च ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सभापतिस्त्वरारज्योत्कर्षेण वि-
द्यादिशुभगुणकर्मसु सर्वाङ्ग जनान् सुशिक्षयन्निरालस्यान् संपादयेत् यतस्ते पु-
रुषार्थमनुवर्तिनो भूत्वा धनादिपदार्थान् सततं बह्वंयेयुरिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सोम) समस्त ऐश्वर्य के निमित्त प्रेरणा करने हेतु सभा-
पति । (ते) तेरा यत् जो दिवि सूर्यलोक में (पृथिव्याम्) पृथिवी में और (यत्)
जो (उरौ) विस्तृत (अन्तरिक्षे) आकाश में (ज्योतिः) जैसे ज्योति हो वैसा
राज्यकर्म है (तेन) उस से तू (अस्मै) इस परोपकार के अर्थ (यजमानाय)
यज्ञ करते हुए यजमान के लिये (उरु) (कृधि) अत्यन्त उपकार कर तथा
(राये) धन बढ़ाने के लिये (अधि, वोचः) अधिक २ राज्य प्रबंध कर ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सभापति राजा अपने राज्य के
उत्कर्ष से सब जनों को निरालस्य करता रहे जिससे वे पुरुषार्थी हो कर धनादि पदार्थों को
निरन्तर बढ़ावे ॥ ३३ ॥

रतात्रास्थ इत्यस्य मधुच्छन्दाक्षपिः । यज्ञोदेवता ।

स्वराक्षार्पापध्यागृहसीच्छन्दः । म यमः स्वरः ॥

अथोक्तानां सभापत्यादिभिर्दुषा पत्न्यः कीदृशकर्मानुष्ठान्यो भवन्ति तद्युपदिश्यते ॥
अथ उक्तमभाध्यक्षादिको श्री स्त्री कैसे कर्म करने वाली हों यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

श्वात्राः स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्त्ताऽअमृतस्य
पत्नीः तादेवीर्देवत्रेमंय्यजन्नयतोपहूताः सोम-
स्य पिवत ॥ ३४ ॥

श्वात्राः । स्थ । वृत्रतुरऽइतिवृत्रतुरः । राधोगूर्त्ता-
इति राधः गूर्त्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । देवीः । देव-
त्रेतिदेवत्रा । इमम् । यज्ञम् । नयत । उपहूताऽइत्यु-
पहूताः । सोमस्य । पिवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं शीघ्रं कर्मविज्ञानं वर्तते-
यासांताः । अर्शाआदित्वाटच् श्वात्रमितिस्त्रिप्रनामसु-
पठितम् निघं० ५ । ३ (स्थ) भवत (वृत्रतुरः) वृत्रं मेघं
तूर्यतियास्ताविद्युत इव । (राधोगूर्त्ताः) यनत्राद्विन्ध्य-
एव (अमृतस्य) अतिस्वादिष्ठस्य (पत्नीः) पत्न्यः (ताः)
(देवीः) देदीप्यमानाः (देवत्रा) देवेषु पतिषु (इमम्)
गृहमंयन्धिनम् (यज्ञम्) संगन्तव्यम् (नयत) (उपहूताः)
सामीप्यमाहूता (सोमस्य) सोमाद्योपधिनिष्पादितस्य सा-

रम् अत्रकर्मणिपट्टी अयम्मन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । १६-१७
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे देवीर्देव्यः पत्न्यः स्त्रियो भूयं वृत्रतुरइव राधो गूर्ता एव सत्यो
यज्ञसहकारिण्यः आत्रा, स्थ ता देवत्रेभं यज्ञं नयत उपहृताइवामृतस्य सोम-
स्यातिस्वादियं सोमाद्योपधिरसं पिवत ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा विदुषो विद्वत्स्त्रियः स्वधर्मव्यवहारेण
स्वपतीन् प्रसादयन्ति तथैव पुरुषाः स्वा स्त्रीरसततं प्रसादयेयुरित्यं पर-
स्पराभ्युपदेन गृहाश्रमधर्ममलंकुर्वन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (देवीः) त्रिया युक्त स्त्रियो ! तुम (वृत्रतुरः) विजली के स-
हस्र मेघ की वर्षा के तुल्य सुखदायक की गति के तुल्य चलने (राधोगूर्ताः)
धन का उद्योग करने (पत्न्यः) और यज्ञ में सहाय देने वाली (स्थ) हो
(देवत्रा) तथा अन्त्रे २ गुणों से प्रकाशित विद्वान् पतियों में प्रीतिसे स्थित हों
(इदम्) इस यज्ञ को (नयत) सिद्धि को प्राप्त किया कीजिये और (उपहृताः)
धुलाई हुई अपने पतियों के साथ (अमृतस्य) अति स्वाद युक्त सोम आदि
ओपधियों के रस को (पिवत) पीओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में वाचकुलोपमालंकार है जैसे विद्वानों की पत्नी स्त्रीजन
स्वधर्म व्यवहार से अपने पतियों को प्रसन्न करती हैं उसी प्रकार पुरुष उन अपनी स्त्रियों
को निरन्तर प्रसन्न करें ऐसे परस्पर अनुपदेन में गृहाश्रमधर्म को पूर्ण करें ॥ ३४ ॥

मामभ्येत्यस्यमधुच्छन्दाश्चापिः । यावापृथिवी देवते, धुरिमार्य-

नृपुण्ड्रन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनः स्त्रीपुरुषौ परस्परं कथं वर्त्तयतामित्युपदिश्यते ॥

किं स्त्री पुरुष परस्पर क्या वर्त्ताव वर्त्ते यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

माभेर्मासंविक्थाऽऊर्जन्धत्स्व धिपणेव्वीद्धी
सुतीव्वीडयेथामूर्जन्धधाथाम् । पाप्मा हतो
न सोमः ॥ ३५ ॥

मा । भेः । मा । सम । विक्थाः । ऊर्जम् । धत्स्व ।
धिपणेऽइति धिपणे । वीड्वीऽइति वीड्वी । सुतीऽ-
इतिसुती । व्वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । पाप्मा ।
हतः । न । सोमः ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (मा)(भेः)मा विभीयाः लिङर्थेलुङ् (मा) (सम)
(विक्थाः) भयंकम्पनं च कुर्याः (ऊर्जम्) स्वशरीरात्मबलं
पराक्रमं वा (धत्स्व) (धिपणे) द्यावापृथिव्याविव (वीद्धी)
बलवती । वीड्वीति बलनामसुपठितम् निघं० २।६। (सती)
सन्तुणयुक्ता (वीडयेथाम्) दृढबलीभवेताम् (ऊर्जम्) सन्ता-
नादिभ्योऽपि बलं पराक्रमं च (दधाथाम्)(पाप्मा) अपराधः
(हतः) नष्टः (न) इव (सोमः) । अयं मन्त्रः शत० । २।७।
५ । १८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि! त्वं वीड्वीसती पत्युः सकाशान् माभेर्मा संविक्था ऊर्जं धत्स्व ।
हे पुरुष । त्वमप्येवं मयेषुवां धिपणेऽवोर्जं दधाथ । वीडयेथाम् एवमनुवर्तिनोपुत्रयोः
पाप्मा हतो भवतु सोमो न चन्द्रइवाऽहोदशान्त्यादिगुणवृन्दं प्रकाशितो भवतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालंकारः । इत्थं स्त्रीपुरुषौ व्यवहारमनुवर्त्तयतां यतः परस्परं भयोद्देशो नश्येतामात्मनो दृढोत्साहः प्रीतिर्गृहाश्रमव्यवहारासिद्धिरे-
श्वर्यं च वर्द्धेत दोषदुःखानि निवर्त्य चन्द्रइव परस्परमाश्लादकारिणौ भवे-
ताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री ! तू (बीड़ी) शरीरात्मवल युक्त होती हुई पति से (मा, भेः)
मत डर (मा संविधाः) मत कंप और (उर्जम्) देह और आत्मा के बल और
पराक्रम को (धत्स्व) धारण कर । हे पुरुष ! तू भी वैसे ही अपनी स्त्री से वर्त्त । तुम
दोनों स्त्री पुरुष (पिपणे) मूर्त्य और भूमि के समान परोपकार और पराक्रम
को धारण करो जिस से (बीढयेथाम्) दृढ बल वाले हों ऐसा वर्त्ताव वर्त्तते हुए
तुम दोनों का (पाप्मा) अपराध (हतः) नष्ट हो और (सोमः) चन्द्र के तुल्य
आनन्द शान्त्यादि गुण बढ़ा कर एक दूसरे का आनन्द बढ़ाते रहो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । स्त्रीपुरुष ऐसे व्यवहार में वर्त्तें कि
जिस से उन का परस्पर भय और डर नष्ट हो कर आत्मा की दृढता, उत्साहता और
गृहाश्रम व्यवहार की सिद्धि से ऐश्वर्य्य बढ़ और वे दोष तथा दुःख को छोड़ चन्द्रमा के
तुल्य आनन्दादित हों ॥ ३५ ॥

अथैनयोरपत्यानि किं० कुर्युस्तौ कथं पालयेयुरित्याह ॥

अब उनके पुत्र क्या करें और वे पुत्रों को कैसे पालें यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

प्रागप्रागुदगधराक्सर्व्वतस्त्वादिश आधाव-
न्तु अम्बुनिष्परसमरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सर्व्वतः । त्वा ।
दिशः । आधावन्तु । अम्बु । निः । पर । सम् । अरीः ।
विदाम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(प्राक्) पूर्वस्याः (अपाक्) पश्चिमायाः (उदक्) उत्तरस्याः (अधराक्) दक्षिणस्याः (सर्वतः) अन्याभ्यः (त्वा) त्वाम् (दिशः) (आ) समंतात् (धावंतु) (अम्ब) अमति प्रेमभावेन प्राप्नोति तत्सद्युद्धौ । अत्रोणादिर्वान् प्रत्ययः । (निः) नितराम् (पर) पालय (सम्) (अरीः) सुखप्रापिकाः प्रजाः (विदां) विदताम् । विद ज्ञानइत्यस्मात्त्विति प्रथमबहुवचने लोपस्त आत्मनेपदेषु अ० । ७ । १ । ४८ अनेन तकारलौपे सवर्णदीर्घे विदामितिरूपम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २०—२३ ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे अम्ब ! त्वं या अरी सुखप्रापिकाः प्रजास्ते प्रागपागुदगधराक् सर्वातोदिशरत्नानामाधावन्तु तास्त्व निष्पर नितराम् रक्षता अपि त्वा त्वा च विदाम् जानन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनापित्रोर्व्योमतास्ति स्वापत्यानि विद्यादिसद्गुणेषु निधीन्य निरन्तर रक्षणीयानि अपत्याना योग्यतास्ति सर्वत पित्रोः सेवम कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे अम्ब ! प्रेम से प्राप्त होने वाली माता । जो तेरी (अरी) सतानादि प्रजा (प्राक्) पूर्व (अपाक्) पश्चिम (उदक्) उत्तर (अधराक्) दक्षिण और भी (सर्वतः) सब (दिश) दिशाओं से (त्वा) तुझे (आ) (धावंतु) धाय धाय प्राप्त हों उन्हें (निः) (पर) निरन्तर प्यार कर और वे भी तुझे (सम्) अच्छे भाव से जानें ॥ ३६ ॥

भावार्थ—माता और पिता को योग्य है कि अपने सतानों को विद्यादि अच्छे २ गुणों में प्रवृत्त कराकर अच्छे प्रकार उन के शरीर की रक्षा करें क्योंकि जिस से वे नतीव शरीर और उत्साह के साथ गुण सीखें और उन पुत्रों को योग्य है कि माता पिता की सब प्रकार से सेवा करें ॥ ३६ ॥

त्वमद्भ्यस्तस्य गौतमऋषिः । इन्द्रोदेवता । भुरिगार्णवुत्तुष्टुन्द ।

गांधार स्वरः ।

अथ प्रजापतिः कृतं सभापतिं कथं प्रशंसेयुरित्युपदिश्यते ॥

अथ प्रजापतिः किये हुए सभापति की प्रशंसा कैसे करें यह

अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

त्वमङ्गप्रशंसिसिपोदेवः शविष्ठमर्त्यम् । न त्वद-
न्न्यो मघवन्नस्तिमर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ ।
मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्न्यः । मघवन्निति मघवन् ।
अस्ति । मर्द्धिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अङ्ग) संयोधने (प्र) (शंसिषः) प्रशंस ।
तेह्मध्यमैकत्रचनप्रयोगः । (देवः) शत्रून् विजिगीषुः (शविष्ठ)
घहु शब्दो बलं विंदते यस्य स शवस्वान् सोतिशयितस्तत्स-
म्युद्धौ । अत्राः शव शब्दाद्भूम्यर्थे मतुप् तत् इष्टन् विगम-
तोर्लुक् अ० ५ । ६ । ६५ । इति मतुपो लुक्टेः अ० ६ । १५५
अनेन टिलोपः । (मर्त्यम्) प्रजास्थं मनुष्यम् (न) निषेधे
(त्वम्) अन्यः (मघवन्) ईश्वरइव समृद्धः (अस्ति)
(मर्द्धिता) सुखयिता (इन्द्र) परमैश्वर्यान्वित (ब्रवीमि)
(ते) तुभ्यम् (वचः) प्राक्प्रतिपादितं राजधर्मानुरूपं वचः ।
अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २४ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अंग शविष्ठ मधवन्निन्द्र सभापते ! त्वं मर्त्यप्रशंसिपो नत्त्वद-
न्यो हिंता देवोस्त्यतोऽहं ते नुभ्यं वचो ब्रवीमि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अग्रोपमालंकारः । यथा पक्षपातविरहः सर्वसुहृदीश्वरस्तादनु-
कूलः सभापतीराज्यधर्मानुवर्त्ती राजा प्रशंसनीयं प्रशंसयन् निन्द्यं निन्दन् दण्डा-
हं दण्डयन् रक्षितव्यं रक्षन् सर्वेषामभीष्टं संपादयेत् ॥ ३७ ॥

अप्राध्यायं राज्याभिषेकपुरःसरशिक्षाराज्यकृत्यं, प्रजापाराजाश्रयं, सभा-
दीक्षादिकृत्यं, विष्णोः परमपदादिबर्णनं, सभाध्यक्षेण बहुपासनं, परस्परराजसभा-
कृत्यं, गुरुणा शिष्यस्वीकारस्तप्तिष्ठाकरणं, यज्ञानुष्ठानं, हुतद्रव्यफलं, विद्वत्सल-
क्षणं, मनुष्यकृत्यं, मनुष्याणां परस्परं वर्तमानं, बुष्टदोषनिवृत्तिफलमीश्वरात्किं
किं प्रार्थनीयं, रणे योजवर्णनं, युद्धकृत्यं, युद्धेऽन्योन्यवर्त्तमानप्रकारो यावद्गुणामनु-
मोदनं, राज्यप्रबंधकरणं, तत्र साध्यसाधनं, राज्यकर्मकरणं अतीश्वरोपदेशोरा-
ज्यकर्मानुष्ठानं, राजप्रज्ञाकृत्यं, प्रजाराजसभयोः परस्परानुमानं, प्रजया सभापत्यु-
त्कर्षकरणं, प्रजाजनं प्रति सभापतिभरणं, प्रजया स्वीकर्तव्यं, सभापतेर्लक्षणं, प्रजा-
राजसभयोः परस्परं प्रतिष्ठाकरणं, सभापतिस्वीकरणप्रयोजनं, प्रजामुखाय सभा-
पतेः कर्तव्यकर्मानुष्ठानं सभापत्यादीनां पत्नीभिः किं किं कर्म कर्त्तव्यं, स्त्रीपुंसयोः
परस्परमनुवर्त्तमानं, पितरौ प्रति संतानकृत्यं, सभापतिं प्रति प्रजाजनोपदेशवर्णनं
चास्तीत्यतः पञ्चमाध्यायोक्तार्थः सहास्य वष्टाध्यायस्मार्यानां संगतिरस्तीति
वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे (अंग) शविष्ठ अत्यन्त बल युक्त (मधवन्) महाराज के
समान (इन्द्र) अष्टि सिद्धि देनेहारे सभापते ! (त्वम्) आप (मर्त्य, प्रजास्य
मनुष्य को (प्रशंसिपः) प्रशंसायुक्त कीजिये आप (देवः) देव अर्थात् शत्रुओं
को अच्छे प्रकार जीतने वाले हैं (न) नहीं (त्वदन्य) तुम से अन्य (मर्हिता)
सुख देने वाला है ऐसा मैं (ते) आप को (वचः) पूर्वोक्त राज्यप्रबन्ध के
अनुकूल वचन (ब्रवीमि) कहता हूँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है। जैसे ईश्वर सर्व सुदृत् पक्षपात रहित है वैसे सभापति राज्यधर्मानुवर्त्ती राजा होकर प्रशंसनीय की प्रशंसा निन्दनीय की निंदा दुष्ट को दण्ड श्रेष्ठ की रक्षा करके सब का अमीष्ट सिद्ध करे ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में राज्य के अभिषेक पूर्वक शिक्षा, राज्य का कृत्य, प्रजा को राजा का आश्रय, सभाध्यक्षादिकों का काम, विष्णु का परम पद वर्णन, सभाध्यक्ष को ईश्वरोपासना करनी, राजा प्रजा का आपस में कृत्य, गुरु को शिष्य का स्वीकार और उस शिष्य को शिक्षा करना, यज्ञ का अनुष्ठान, होम किये द्रव्य के फल का वर्णन, विद्वानों के लक्षण, मनुष्यकृत्य, मनुष्यों का परस्पर वर्तमान, दुष्ट दोष निवृत्ति फल, ईश्वर से क्या क्या प्रार्थना करनी चाहिये, रण में योद्धा का वर्णन, युद्धकृत्य निरूपण, युद्ध में परस्पर वर्त्ताव का प्रकार, वीरों को उत्साह देना, राज्यप्रबन्ध का कारण और साध्य साधन, राजा के प्रति ईश्वरोपदेश, राज्यकर्म का अनुष्ठान, राजा और प्रजा का कृत्य, राजा और प्रजा की समर्थों का परस्पर वर्त्ताव, प्रजा से सभापति का उत्कर्ष करना, प्रजा जन के प्रति सभापति की प्रेरणा, प्रजा को स्वीकार करने के योग्य, सभापति की लक्षण, प्रजा और राजा समा की परस्पर प्रतिज्ञा करनी, सभापति के स्वीकार करने का प्रयोजन, प्रजा सुख के लिये सभापति के कर्तव्य कामों का अनुष्ठान, सभापत्यादिकों की पत्नियों को क्या करना चाहिये, स्त्री पुरुषों का परस्पर वर्त्ताव, माता पिता के प्रति संतानों का काम और सभापति के प्रति प्रजाननों का उपदेश वर्णन है, इस से पंचम अध्याय में कहे हुए अर्थों के साथ इस छठे अध्याय के अर्थों की संगति है, ऐसा जानना चाहिये।

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीगुप्तमहाविदुषां विरजानन्द-
सरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते
संस्कृतार्थभाष्याभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजु-
र्वेदभाष्ये षष्ठाध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रारम्भः ॥

अस सप्तम अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।
यद्भद्रतन्नु आसुव ॥ १ ॥

वाचस्पत्ययहृत्यस्य गौतम ऋषिः॥ प्राणो देवता भुरिगार्गानुदुष्टन्दः ।

गाधार स्वरः ॥

तस्य प्रथममन्त्रे सृष्टिनिमित्तीबाह्याभ्यन्तरव्यवहार उपदिश्यते ॥

इस सप्तमअध्याय के प्रथम मन्त्र मे सृष्टि के निमित्त बाहर

और भीतर के व्यवहार का उपदेश है ॥

वाचस्पतये पवस्व वृष्णांऽअशुभ्याङ्ग-
र्भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषाम्भा
गोऽसि ॥ १ ॥

वाचः । पतये । पवस्व । वृष्णांः । अशुभ्यामि-
त्यशुब्ध्याम् । गर्भस्तिपूतऽइतिगर्भस्तिऽपूतः ।
देवः । देवेभ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । असि॥१॥

पदार्थः—(वाचः) वाण्याः (पतये) पालकेन्द्रराय
(पवस्व) पवित्रोभव (वृष्णः) वीर्यवतः (अशुभ्याम्)

बाहुभ्यामिव (गभस्तिपूतः) गभस्तिभिः किरणैः पूतइव ।
 गभस्तयइति रश्मिनामसु पठितुम् निघ० १ । ५ । (देव)
 विद्वान् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (पवस्व) शुद्धोमव (येषां)
 विदुषाम् (भागः) भजनीयः (असि) । अयम्मन्त्रः शत०
 ४ । १ । १ । ८—११ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! त्ववाचस्पतये पवस्व वृष्णोऽभ्या निव बाह्या-
 भ्यातरव्यवहाराम गभस्तिपूतइव देवो भूत्वा येषां विदुषा भागोसि तेभ्यो
 देवेभ्यः पवस्व ॥ १ ॥

भावार्थ — अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः । सर्वेषां जीवानां योग्यतास्ति
 वेदपति सतत पूत परमेष्ठर विद्याय विदुषा स गमेन विद्याविगुणेषु सुस्नाताः
 सत्यवागनुष्ठातारः स्मुरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तू (वाचः) वाणी के (पतये) पालने हारे ईश्वर के
 लिये (पवस्व) पवित्र हो (वृष्णः) चलवान पुरुष के (अंशुभ्यां) भुजाओं के
 समान बाहर भीतर का व्यवहार होने के लिये जैसे (गभस्तिपूतः) सूर्य की
 किरणों से पदार्थ पवित्र होते हैं वैसे शास्त्रों से (देवः) दिव्य गुण युक्त विद्वान्
 होकर (येषां) जिन विद्वानों को (भागः) सेवन करने के योग्य है उन (देवेभ्यः)
 देवों के लिये (पवस्व) पवित्र हो ॥ १ ॥

भावार्थ — इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालकार है। सब जीवों को योग्य है कि वेदों
 की रक्षा करने वाले नित्य पवित्र परमात्मा को जान और विद्वानों के संग से विद्यादि
 उच्च गुणों में निष्णात होकर सत्यवाणी के बोलने वाले हों ॥ १ ॥

अधुनतीरित्यस्य गीतमश्रुतिः । सोमोदेवता । निघृदाधीपक्तिरुच्छन्दः ।

पचन स्वरः ॥

अनुप्याः परस्पर कथ व्यवहरैर्युरित्याह ॥

मनुष्य लोग परस्पर व्यवहार में कैसे बातें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुमतीर्न्ऽइपस्कृधि यत्ते सोमादाभ्यन्नाम्
जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्व-
न्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

मधुमतीरिति मधुऽमतीः । नः । इपः । कृधि । यत् ।
ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते ।
सोम । सोमाय । स्वाहा । स्वाहा । उरु । अन्तरिक्षम् ।
अनु । एमि ॥ २ ॥

पदार्थः—(मधुमतीः) मधुगुणावतीः (नः) अस्म-
भ्यम् (इपः) अन्नानि (कृधि) कुरु (यत्) यस्मात्
(ते) तव (सोम) ऐश्वर्ययुक्तं विद्वन् ! (अदाभ्यम्)
अहिंसनीयम् (नाम) संज्ञा (जागृवि) जागरूकं प्र-
सिद्धं (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) शुभकर्मसुप्रे-
क (सोमाय) ऐश्वर्यस्यप्राप्तये (स्वाहा) सत्यांक्रि-
याम् (स्वाहा) सत्यां वाचम् (उरु) विस्तीर्णम् (अ-
न्तरिक्षम्) अवकाशम् (अनु) (एमि) अनुगच्छामि ।
अयं मंत्रः शत० ४ । १ । १ । १२-२१ व्याख्यातः ॥२॥

अन्वयः—हे सोम ऐश्वर्ययुक्तं विद्वंस्त्वं नोऽस्मभ्यं मधुमतीरिपस्कृधि
तथा हे सोमाहं यत्तु यस्मात् ते तवादाभ्यं जागृवि नामास्ति तस्मै सोमाय
ते तुभ्यं च स्वाहा सत्यां क्रियां स्वाहा सत्यां वाणीमन्तरिक्षं चान्वेमि ॥२॥

भावाधः—मनुष्या यथा स्वसुखायान्नजलादिपदार्थान् सम्पादयेयुस्तथा-
न्येभ्योपि देवा यथा कथितं स्वस्य प्रशंसां कुर्वन्त तथान्यस्य स्वयमपि कु-

यथा विद्वांसः सद्गुणघनतः सन्ति तथा तेऽपि भवेयुरिति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य युक्त विद्वन् ! आप (नः) हम लोगों के लिये (मधुमतीः) मधुरादिगुणसहित (इयः) अन्न आदि पदार्थों को (कृधि) कीजिये तथा हे (सोम) शुभकर्मों में प्रेरणा करने वाले विद्वन् ! मैं (यत्) जिससे (ते) आप का (अदाध्यम्) अहिंसनीय अर्थात् रक्षा करने के योग्य (जायु वि) मसिख (नाम) नाम है (तस्मै) उस (सोमाय) ऐश्वर्य्य की प्राप्ति और (ते) आप के लिये अर्थात् आप की आज्ञा वर्त्तने के लिये (स्वाहा) सत्यधर्म युक्त क्रिया (स्वाहा) सत्य वाणी और (उरु) (अन्तरिक्ष) अवकाश को (एमि) प्राप्त होता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्य जैसे अपने सुख के लिये अन्न जलादि पदार्थों को संपादन करें वैसे ही औरों के लिये भी दिया करें और जैसे कोई मनुष्य अपनी प्रशंसा करें वैसे ही औरों की आप भी किया करें जैसे विद्वान् लोग अच्छे गुण वाले होते हैं वैसे आप भी हों ॥ २ ॥

स्वाङ्कनइत्यस्य गानमश्नापिः । विद्वांसो देवताः । विराद्यास्त्री जगती
इन्द्रः । निषादःस्वरः ॥

पुनरात्मकृत्यमाह ॥

किं अगने मंत्रं मे आत्मक्रिया का निरूपण किया है ॥

स्वाङ्कृतोसिविश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाप्सु स्वाहा त्वा सुमव सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवाश्शो यस्मे त्वेडे मुतत्सत्यमुं परिपुतां भुङ्गेन ह्योसोफट् प्राणायं त्वा व्यानायं त्वा ॥ ३ ॥

स्वाङ्कृतइति स्वाम्ऽकृतः । असि । विष्वेभ्यः । इन्द्रि-
 येभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु ।
 स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसुऽभव । सूर्याय । देवेभ्यः ।
 त्वा । मरीचिपेभ्यइतिमरीचिऽपेभ्यः । देव । अंशो-
 इत्यंशोऽशो । यस्मै । त्वा । ईडे । तत् । सत्यम् । उ-
 परिप्रुतेत्युपरिप्रुता । मंगेन । हतः । असौ । फट् ।
 प्राणाय । त्वा । व्यानायेतिविऽआनाय । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्वाङ्कृतः) स्वयंकृतइव (असि) (वि-
 श्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) श्रोत्रादिभ्यः (दि-
 व्येभ्यः) दिवि भवेभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृथिव्यां विदि-
 तेभ्यः (मनः) शुद्धविज्ञानं (त्वा) त्वाम् (अष्टु)
 द्याप्नोतु (स्वाहा) वेदोक्तावाक् (त्वा) त्वाम् (सुभव)
 भवतीति भवः शोभनश्चासीत्भवश्चसुभवस्तत्संयुद्धौ (सूर्याय)
 सवित्रे (देवेभ्यः) शोधकेभ्यो वाग्वादिभ्यः (त्वा) त्वाम्
 (मरीचिपेभ्यः) किरणरक्षितृभ्यइव (देव) दिव्यात्मन् (अं-
 शो) सूर्यवत् प्रकाशमान (यस्मै) (त्वा) त्वाम् (ईडे) स्तौ-
 मि (तत्) सत्यम् (उपरिप्रुता) उपरि प्रवते यस्तेन (मं-
 गेन) मर्दनेन (हतः) नष्टः (असौ) शत्रुः (फट्) वि-
 शीर्णः (प्राणाय) जीवनहेतवे (त्वा) (व्यानाय) विविधमान
 यतियस्माइव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः शत० ४ । १ ।
 १ । २२-२८ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वय - हे अंशो देव दिव्यात्मन् यस्त्व दिव्येभ्यो विश्वेभ्य इन्द्रिये-
भ्यः पार्थिवेभ्यो मरीचिभ्यो देवेभ्यस्स्याकृतोऽसि त त्वां मनः स्वाहा वायु
हे सुभ्रव यस्मै सूर्याय चराचरात्मने परमेश्वराय स्वामहमीडे तत्सत्त्वं परेशं
गृह्णाणोपरिष्कृतेव येन त्वया भंगेनासौ शत्रुः फट् हतस्तं तथा त्वां प्राणाय
डे व्यानाय त्वा त्वामीडे ॥ ३ ॥

भावार्थः—स्वयं भूभिर्जीवैर्देहप्राणैर्द्वियान्तःकरणानि निर्मलीकरय धर्म्य-
व्यापारेषु प्रवर्य परमेश्वरोपासने च संस्थाप्य पुरुषार्थेन दुष्टान् हत्वा श्रे-
ष्ठाम् रक्षित्वानन्दितव्यमिति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अंशो) सूर्य के तुल्य प्रकाशमान! जो तू (दिव्येभ्यः) दिव्य
(विश्वेभ्यः) समस्त (पार्थिवः) पृथिवी पर प्रसिद्ध (इन्द्रियेभ्यः) इन्द्रियों
और (मरीचिभ्यः) किरणों के समान पवित्र करने वाले (देवेभ्यः) विद्वानों
और वायु आदि पदार्थों के लिये (स्वाहृतः) स्वयं सिद्ध (असि) है उस
(त्वा) तुझे जो (मनः) विज्ञान और (स्वाहा) वेद वाणी (अप्तु) प्राप्त
हो। हे (सुभ्रव) श्रेष्ठ गुणवान् होने वाले मैं सूर्याय सर्वमेव चराचरात्मा प-
रमेश्वर के लिये (त्वां) तेरी (ईडे) प्रशंसा करता हूँ तू भी (तत्) उस प्र-
शंसा के योग्य (सत्यम्) सत्य परमात्मा को प्रीति से ग्रहण कर (उपरिष्कृत)
सब से उत्तम उत्कर्ष पाने हारे तूने (भंगेन) मर्दन से (असौ) यह अज्ञान
रूप शत्रु (फट्) भट (हतः) मारा उस (त्वाम्) तुझे (प्राणाय) जीवन के
लिये प्रशंसित करता और (व्यानाय) विविध प्रकार के सुख प्राप्त करने के
लिये (त्वा) तुझे प्रशंसा देता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जीव आप ही स्वयं सिद्ध अनादिरूप हैं इस से इन को चाहिये कि
देव प्राण इन्द्रियो और अंत करण को निर्मल धर्म्युक्त व्यवहारों में प्रवृत्त हो
कर परमेश्वर की उपासना में स्थिर हो तथा पुरुषार्थ से दुष्टों को भट पट
मार और भलों की रक्षा करके आनन्दित रहें ॥ ३ ॥

उपशमयते इत्यस्य गीतमरुपिः । मयदा देवता ।

आर्घ्युर्णिक् छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनरात्मनाभ्यन्तरे कथं प्रयतितव्यामत्याह ॥

फिर मन से आत्मा के बीच में कैसे प्रयत्न करे यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मधवन्पाहि
सोमम् । उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥**

**उपयामगृहीतः।इत्युपयामऽगृहीतः।असि।अन्तः ।
यच्छ । मधवन्निति मधवन् । पाहि । सोमम् । उरु-
ष्य । रायः । आ । इषः । यजस्व ॥ ४ ॥**

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपासौर्यमैर्गृहीतइव
(असि) (अन्तः) आभ्यन्तरस्यान् प्राणादीन् (यच्छ)
निगूहाण (मधवन्) परमपूजित धनिसदृश ! (पाहि) रक्ष
(सोमम्) योगसिद्धमैश्वर्यम् (उरुष्य) बहुना योगा-
भ्यासेनाविद्यादिक्लेशानन्तं नय । अत्रोरुपपदात्पोज्ज्त्तकर्म-
णीत्यस्मात् क्तिप् ततो नामधातुत्वात् क्तिप् ततो मध्यमै-
कवचनप्रयोगः । (रायः) ऋद्धिसिद्धिधनानि (आ) समं-
तात् (इषः) इच्छासिद्धीः (यजस्व) । अयं मंत्रः शत०
४ । १ । १ । १४ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे योगजिज्ञासो ! यत्तत्त्वमुपयामगृहीतइवासि तस्मादन्त-
र्यच्छ हे मधवन् सोमं पाहि क्लेशानुरुष्य यतो रायइय आयजस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—अथावाचकलुप्तोपमालङ्कारः । योगार्थिना यमादिभिर्योगैश्चि-
त्तादीनिरुध्याविद्यादिदोषास्त्रिवार्य्य संयमेनर्द्धिसिद्धये निष्पाद्यताम् ॥४॥

पदार्थः— हे योग चाहने वाले ! जिस से तू (उपयामगृहीतः) योग में प्रवेश करने वाले नियमों से ग्रहण किये हुए के समान (अमि) है इस कारण (अतः) भीतरल जो प्राणादि पवन मन और इन्द्रियां हैं इन को (यच्छ) नियम में रख । हे (मधवन् परम पूजित धनी के समान ! तू (सोमम्) योगविद्यासिद्ध ऐश्वर्य को (पाहि) रक्षा कर (उरुष्य) और जो अविद्या आदि क्लेश हैं उन को अत्यन्त योग विद्या के बल से नष्ट कर जिससे (रायः) श्रद्धा और । (इपः) इच्छासिद्धियों को (आयजस्व) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भाषार्थ—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । योगजिज्ञसु पुरुष को चाहिये कि युग नियम आदियोग के अंगों से चित्त आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को रोक और अविद्यादि दोषों का निवारण करके संयम से श्रद्धा सिद्धियों को सिद्ध करें ॥ ४ ॥

अतस्तइरपस्य गोतमश्रुपि । ईश्वरो देवता । आर्षोपंक्तिश्छन्दः । पचमःस्वरः ।

अथेश्वरः प्राथमकन्पिकाय योगिने विज्ञानमाह ।

अथ ईश्वर जो योग में प्रथमही प्रवृत्त होता है उस के लिये विज्ञान का उपदेश अगले मंत्र से करता है ।

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्व-
न्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि
मधवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

अन्तरित्यन्तः । ते । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथि-
वी । दधामि । अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिक्षम् ।
सजूरितिसज्जुः । देवेभिः । अवरैः । परैः । च । अन्त-

य्यामि इत्यन्तः ऽयामे । मध्वान्नितिर्मध्वन् ! माद-
यस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अन्तः) आकाशाभ्यन्तर इव (ते) तव
(दावापृथिवी) भूमिसूर्याविव (दधामि) स्थापयामि
(अन्तः) शरीराभ्यन्तरे (दधामि) स्थापयामि (उरुं)
बहु (अन्तरिक्षम्) अन्तरालमवकाशम् (सजुः) मित्र
इव (देवेभिः) विद्वद्भिः (अवरैः) निकृष्टैः (परैः) उत्तमै-
श्वर्यव्यवहारैः (च) समुच्चये (अन्तर्ग्रामे) यमानामयं
यामः अन्तश्चासौयामश्च तस्मिन् (मध्वन्) वस्मोत्कृं-
ष्टधनितुल्य ! (मादयस्व) हर्षयस्व । अयं मन्त्रः शत०
४ । १ । २ । १६ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मध्वन् योगिकहं ते तवांतर्दावापृथिवीइव विज्ञानादिपदा-
यान् दधामि उर्वन्तरिक्षमन्तर्दधामि सजुस्त्वं देवेभिः प्राप्तेरवरैः परैश्च
सहान्तर्ग्रामे वर्तमानः सन्नयान् मादयस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र साधकलुप्तोपमालकारः । ईश्वर उपदिशति ब्रह्माण्डे
पादृशा यावन्तः पदार्थाः सन्ति तादृशास्तावन्तो मम ज्ञाने यत्ते योगविद्या-
दिरहितस्तान् द्रष्टुं न शक्नोति नहीश्वरोपासनाया विना कश्चिद्योगी भवितु-
मर्हति ॥५॥

पदार्थः—हे (मध्वन्) योगी ! मैं परमेश्वर (ते) तेरे (अन्तः) हृदयाकाश में (दा-
वापृथिवी) सूर्य भूमि के समान विज्ञानादि पदार्थों को (दधामि) स्थापित करता
हूँ तथा (उरुं) विस्तृत (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (अन्तः) शरीर के भीतर
(दधामि) धरता हूँ (सजुः) मित्र के समान तू (देवेभ्यः) विद्वानों, से विद्या को
प्राप्त हो के (अवरैः) (परैः) (च) थोड़े वा बहुत योग व्यवहारों से (अन्तर्ग्रामी)

भीतरले नियमों में वर्चमान होकर अन्य सब को (मादयस्व) प्रसन्न किया कर ॥ ५॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । ईश्वर का यह उपदेश है कि ब्रह्माण्ड में जिस प्रकार के जितने पदार्थ हैं उसी प्रकार के उतने ही मेरे ज्ञान में वर्तमान हैं । योग विद्या का नहीं जानने वाला उन को नहीं देख सकता और मेरी उपासना के बिना कोई योग नहीं हो सकता है ॥ ५ ॥

त्वाङ्कृतोऽसि गोतमन्त्रपि । योगी देवता । भुरिक् त्रिष्टुप्
छन्दः । चैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरो योगजिज्ञासुं प्रत्याह ॥

किर ईश्वर योगविद्या चाहने वाले के प्रति उपदेश करता है ॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्यऽऽन्द्रियेभ्यो दिव्ये-
भ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव
सूर्याय देवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यऽउदानाय त्वा
॥ ६ ॥

स्वाङ्कृतोऽसि त्वाङ्कृतः । असि । विश्वेभ्यः । इ-
न्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा ।
अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेति सुभव । सूर्याय ।
देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽइति मरीचिपेभ्यः । उदाना-
येत्युत् आनाय । त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(स्वाङ्कृतः) स्वयंसिद्धोऽनादिस्वरूपः (असि) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) काट्या-
साधकतमेभ्यः (दिव्येभ्यः) निप्रलेभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृ-
थिव्यांविदितेभ्यः (मनः) योगमननम् (त्वा) त्वां योग-
ममीप्सुम् (अष्टु) प्राप्नोतु (स्वाहा) सत्यवचनरूपा-
क्रिया (त्वा) त्वाम् (सुभत्र) सुष्टुश्वर्यं (सूर्याय)
सूर्यस्यैव योगप्रकाशाय (देवेभ्यः) प्रशस्तगुणपदा-
र्थेभ्यः (त्वा) त्वाम् (मरीचिपेभ्यः) रश्मिभ्यः । मरीचिपा-
इतिरश्मिनामसु पठितम् निघं० १। ५ । (उदानाय) उत्कृ-
ष्टाय जीवनवलसाधनायैव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः
शत० ४ । १ । २ । २१-२४ ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सुभवयोगिस्त्वंस्वाङ्कृतोऽस्यहं दिव्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो
मरीचिपेभ्यश्च त्वा त्वां स्वीकरोमि पार्थिवेभ्यस्तत्त्वा त्वां स्वीकरोमि यतस्त्वा
त्वां मनः स्वाहा सत्याख्ण्डाक्रिया चाष्टु ॥ ६ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्यः ज्ञेष्ठान्तरी न भवति तावदीश्वरोऽपि तं न स्वीक-
रोति यावदयं न स्वीकरोति तावत्तस्यात्मवलं पूर्णं न भवति यावदिदं न जायते
तावन्नात्मन्ते सुखं भवतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सुभव) शोभन ऐश्वर्य युक्त योगी तू (स्वाङ्कृतः) अ-
नादि काल से स्वयंसिद्ध (असि) है मैं (दिव्येभ्यः) शुद्ध (विश्वेभ्यः)
समस्त (देवेभ्यः) प्रशस्त गुण और प्रशंसनीय पदार्थों से युक्त विद्वानों और
(मरीचिपेभ्यः) योग के प्रकाश से युक्त व्यवहारों से (त्वा) तुझे को स्वीकार
करता हूं (पार्थिवेभ्यः) पृथिवी पर प्रसिद्ध पदार्थों के लिये भी (त्वा) तु-
झ को स्वीकार करता हूं (सूर्याय) सूर्य के समान योग प्रकाश करने के
लिये वा (उदानाय) उत्कृष्ट जीवन और बल के अर्थ (त्वा) तुझे ग्रहण
करता हूं जिस से (त्वा) तुझे योग चाहने वालों को (मनः) योग समाधि

युक्त मन और (स्वाहा) सत्यानुष्ठान करने की क्रिया (अण्डु) प्राप्त हो ॥ ६॥

भावार्थः—मनुष्य जबतक श्रेष्ठाचार करने वाला नहीं होता तबतक ईश्वर भी उस को स्वीकार नहीं करता जबतक जिस को ईश्वर स्वीकार न करता है तबतक उस का पूरा २ आत्मबल नहीं हो सकता और जबतक आत्मबल नहीं बढ़ता तबतक उस को अत्यंत सुख भी नहीं होता ॥ ६ ॥

आवायोभूपेत्यस्य नसिष्ठश्चापिः । वायुर्देवता । निचृज्जगतीछन्दः ।

निपादःस्वरः ॥

पुनर्योगिकृत्यमाह ॥

फिर योगी का कृत्य अगले मंत्र में कहा है ॥

आ वायो भूप शुचिपाऽउप नः सहस्रन्ते नि-
युतो विश्ववार उपो तेऽअन्धो मद्य मयामि य-
स्य देव दधिपे पूर्वपेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

आ । वायोइतिवायो । भूप । शुचिपाऽइतिशुचिऽ
पाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । नियुतइतिनिऽयुतः ।
विश्ववारेतिविश्वऽवार । उपोऽइत्युपो । ते । अंधः । म-
द्यं । अयामि । यस्य । देव । दधिपे । पूर्वपेयमिति-
पूर्वऽपेयम् । वायवे । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् (वायो) वायुरिव वर्तमान
(भूप) अलंकुरु (शुचिपाः) शुचं पवित्रतां पालयतीति

शुचिपाः पवित्रपालक (उप) (नः) अस्मान् (सहस्रं)
 (ते) तव (नियुतः) नियुज्यन्ते ये तान् निश्चितान् श-
 मादिगुणान् अत्र कर्मणि क्तिप् (विश्ववार) विश्वान्
 सर्वानानन्दान् वृणोति तत्सम्बुद्धौ (उपो) समीपम् (ते)
 (अंधः) अन्नम् (मयम्) तृप्तिप्रदम् (अयामि) प्राप्नो-
 मि (यस्य) (देव) योगेनात्माप्रकाशित (दधिपे) धर-
 सि (पूर्वपेयम्) पूर्वेः पातुं योग्यमिव (वायवे) (त्वा)
 त्वाम् अयं मंत्रः । शत० । ४ । १ । ३ । १८ ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे शुचिपावायो त्वं सहस्रं नियुत आभूष हे विश्ववार ते तव सकाशा-
 न्मध्यमन्त्रउपो अयामि हे देव यस्य ने तव पूर्व पेयमस्ति यच्च त्वं दधिपे तद्वायवे
 त्वा त्वाहं स्वीकरोति ॥ ७ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यो योगी प्राणइव सर्वानलंकरोति
 ईश्वरइव सङ्गणेषु व्याप्नोत्यन्नजलेइव सर्वान् मुखयति सएव योगे प्रभवति॥७॥

पदाधः— हे (शुचिपाः) अत्यन्त शुद्धता को पालने और (वाप्रो) पवन
 के तुल्य योग क्रियाओं में प्रवृत्त होने वाले योगी ! तू (सहस्रम्) हजारों (नियुतः)
 निश्चित शमादिक गुणों को (आभूष) मन्त्रप्रकारसुभूषित कर ! हे (विश्ववार)
 समस्त गुणों के स्वीकार-करने वाले ! जो (ते) तेरा (मयम्) अच्छी तृप्ति
 देने वाला (अन्धः) अन्न है उस को (उपो) तेरे समीप (अयामि) पहुंचाता
 हूँ ! हे (देव) योग बल से आत्मा को प्रकाश करने वाले ! (यस्य) जिस तेरा
 (पूर्वपेयम्) श्रेष्ठ योगियों को रक्षा करने के योग्य योग बल है जिस को तू (दधिपे)
 धारण कर रहा है (वायवे) उस योग के जानने के लिये (त्वा) तुझे स्वीकार
 करता हूँ ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो योगी प्राण के तुल्य सब को
 भूषित करता ईश्वर के तुल्य अच्छे २ गुणों में व्याप्त होता है और अन्न वा जल के
 सदृश मुख देता है वही योग के बीच में मयर्थ होता है ॥ ७ ॥

• इन्द्रवायूइत्यस्य मधुच्छन्दाश्चपिः । इन्द्रावायूदेवते ।

इन्द्रवायूइत्यस्यार्पणायत्री छन्दः । उपयामगृहीत

इत्यस्यार्पणं स्वराद् गायत्रीच्छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनः स योगी कीदृशोभवतीत्युच्यते ॥ -

किं वह योगी कैसा होता है यह आगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रवायूऽइमे सुताऽ उपप्रयोभिरागतम् ।

इन्द्रवो वासुशंति हि । उपयामगृहीतोसि वायवऽइन्द्रवायुवभ्यान्त्वेपतेयेनिःसुजोपोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिरिति प्रयःऽभिः । आगतम् । इन्द्रवः । वाम । उशन्ति । हि । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । वायवः । इन्द्रवायुभ्यामित्तीन्द्रवायुवभ्याम् । त्वा । उपः । ते । येनिः । सुजोपोभ्यामितिसुजोपःऽभ्याम् । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः- (इन्द्रवायू) प्राणसूर्यसदृशो योगस्योपदेष्टृभ्यासिनो (इमे) समक्षाः (सुताः) निष्पन्नाः पदार्थाः (उप) समीपे (प्रयोभिः) कमनीयैर्लक्षणैः (आ) (गतम्) आगच्छतम् । गम्ल-

गतावित्यस्मादहुलं छन्दसीति शपोलुकि सति शित्वाभा-
वाच्छ्रस्योभावोऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपश्च (इन्द्रवः)
सुखकारकाजलादिपदार्थाः । इन्दुरित्युदकनामसु पठित-
म् । निघं० १ । १२ । (वाम्) युवां (उशन्ति) कामयन्ते
(हि) सादृश्ये (उपयामगृहीतः) योगस्य यमनियमाङ्-
गैः सह स्वीकृतः (असि) (वायवे) वायुवद्गत्यादिसिद्धये
यद्वा वाति प्रापयति योगबलेन व्यवहारानिति वायुर्योग-
विचक्षणस्तस्मै तादृशसम्पन्नाय (इन्द्रवायुभ्याम्) विदु-
त्प्राणाभ्यामिव योगाकर्षणनिष्कर्षणाम्यां (त्वा) त्वाम्
(एषः) योगः (ते) तव (योनिः) गृहम् । योनिरितिगृ-
हनामसु पठितम् निघं० ३ । ४ । (सजोपोभ्याम्) यौ
जोपसासेवनेन सहवर्त्तमानौ ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रवायू हि यत इमे सुता इन्द्रवो वामुशन्ति तस्माद्युवा
मेतेः प्रयोभिः पदार्थैः सहैवो गगतमुपागच्छतम् । भो योगमभीप्सो त्वमनेना-
ध्यापकेन वायवे उपयामगृहीतोषि । हे भगवन् ' योगाध्यापकएव योगस्ते
तव योनिः सर्वदुःखनिवारक गृहनिवास्ति । इन्द्रवायुभ्यां जुष्टं त्वां तथा
योगमभीप्सो सजोपोभ्यामुक्तगुणाभ्यां जुष्टं त्वा त्वा चाहं वक्षिम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—तएवजना योगिनस्त्रिदाश्रय भवितुं शक्नुवन्ति ये योगविद्या-
भ्यास कृत्वेश्वरमारभ्य भूमिपर्यन्तान् पदार्थान् साक्षात्कर्तुं प्रयतास्ते यमा-
दिशोधनाभ्यताश्रययोगे रमन्ते ये चैतान्मेवन्ते तेऽप्येतत्सर्वं प्राप्नुवन्ति नेतरे ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्रवायू) प्राण और मूर्य के समान योगशास्त्र के पढ़ने
पढ़ाने वालो (हि) जिस से (इमे) (मुनाः) ये उत्पन्न हुए (इन्द्रवः) मुख-
कारक जलादि पदार्थ (वाम्) तुम दोनों को (उशन्ति) प्राप्त होते हैं इस से
तुम (प्रयोभिः) इन मनोहर पदार्थों के माय ही (आगतम्) अपना आगमन

जानो । भो योगचाहने वाले तू इस योगपढ़ाने वाले अध्यापक से (वायवे) पवन के तुल्य योगसिद्धि को पाने के लिये अथवा योगबल से चराचर के ज्ञान की प्राप्ति के लिये (उपयामगृहीतः) योग के यम नियमों के साथ स्वीकार किया गया (अस्ति) है । हे भगवन् योगाध्यापक (एषः) यह योग (ते) तुम्हारा (योनिः) सब दुःखों के निवारण करने वाले घर के समान है और (इन्द्रवायुभ्याम्) बिजली और प्राणवायु के समान योगशक्ति और समाधि बढ़ाने और उतारने की शक्तियों से (जुष्टम्) प्रसन्न हुए (त्वा) आप को और हे योगचाहने वाले (सजोपोभ्याम्) सेवन किधे हुए उक्त गुणों से प्रसन्न हुए (त्वा) तुम्हें मैं अपने सुख के लिये चाहता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—वे ही लोग पूर्ण योगी और सिद्ध हो सकते हैं जो कि योगविद्या-भ्यास करके ईश्वर से लेके पृथिवी पर्यन्त पदार्थों को साक्षात् करने का यत्न किया करते और यमनियम आदि साधनों से युक्त योग में रम रहे हैं और जो इन सिद्धों का सेवन करते हैं वे भी इस योगसिद्धि को प्राप्त होते हैं अन्य नहीं ॥ ८ ॥

अयं वामित्रावस्य गृत्समदक्षपिः । मित्रावरुणौ देवते ।

आर्षो गायत्रीचछन्दः । उपयामगृहीतोसीत्यस्याशुरी

गायत्री छन्दः । यहजस्वरः ॥

पुनरध्यापकशिष्यरूपमाह ॥

फिर अध्यापक और शिष्य का कर्म अगले मंत्र में कहा है ।

अयं वामित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।

ममेदिह श्रुतम् हवम् । उपयामगृहीतोसि मित्रा-
वरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

अयं । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमं ।

ऋतावृधेत्यतः । मम । इत् । इह । श्रुतम् ।

हवम् । उपयामगृहीतइत्युयामऽगृहीत । असि ।
मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अयं) (वाम्) युवयोः (मित्रावरुणा)
प्राणोदानाविव वर्त्तमानौ (सुतः) निष्पादितः (सोमः)
योगैश्वर्य्यवृन्दः (ऋतावृधा) यौ ऋतं विज्ञानं वर्द्धय-
तस्तौ (इत्) इव (इह) अस्मिन् योगविद्याग्राहके
व्यवहारे (श्रुतम्) श्रुतम् (हवम्) स्तुतिसमूहम् (उप-
यामगृहीतः) (असि) (मित्रावरुणाभ्याम्) (त्वा)
त्वाम् । अयं मंत्रः-शत० ४ । १ । ४ । ७ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—भो मित्रावरुणा ऋतावृधाध्यापकोऽप्येतारौ धां युवयोर्म्यं
सोमः सुतोऽस्ति युवामिह मम हवम् श्रुतं हे यजमान मतस्त्वमुपयामगृहीत
इदेवाश्च्यतोऽहं मित्रावरुणाभ्यां सह वर्त्तमानं त्वा त्वां गृह्णामि ॥ ९ ॥

भाष्यार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालकार । मनुष्याणां मुचितमेतद्विद्यां गृही-
त्योपदेशं श्रुत्वा मननियमान् धृत्वा योगाभ्यासेन सह वर्त्तितव्यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान वर्त्तमान (ऋ-
तावृधा) सत्य विज्ञान वर्द्धक योग विद्या के पढ़ने पढ़ाने वाले (वाम्) तुम्हारा
(अयम्) यह (सोमः) योग का ऐश्वर्य्य (सुतः) सिद्ध किया हुआ है उस
से तुम (इह) यहाँ (मम) योगविद्या मे प्रसन्न होने वाले मेरी (हवम्)
स्तुति को (श्रुतम्) सुनो, हे यजमान जिस मे तू (उपयामगृहीतः) अच्युति-
यमों के साथ स्वीकार किया हुआ (इत्) ही (असि) है इस से मैं (मित्राव-
रुणाभ्याम्) प्राण और उदान के साथ वर्त्तमान (त्वा) तुझ को ग्रहण कर-
ता हूँ ॥ ९ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। मनुष्यों को उचित है कि इस योग विद्या की ग्रहण श्रेष्ठ पुरुषों का उपदेश मुन और यमनियमों को धारण कर के योगाभ्यास के साथ अपना वर्तान रखें ॥ ६ ॥

रायावयमित्यस्य त्रिसदस्युर्वापिः । मित्रावरुणां देवेन । ब्राह्मी

वृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतयोः कृत्यमाह ॥

फिर भी योग पढ़ने पढ़ाने वालों के कृत्य का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

राया वयम् । समवा । सस्रति । सस्रवा । सः । मदेम । हव्येन ।
देवा यवसेन गावः ॥ तान्धेनुमिमित्रावरुणा
युवन्नों विश्वाहा धत्त मनपस्पुफुरन्तीमिप ते
योनिर्ऋतायुभ्यान्त्वा ॥ १० ॥

राया । वयम् । समवा । सस्रति । सस्रवा । सः । मदेम ।
हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । ताम् । धेनुम् । मि-
त्रावरुणा । युवं । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्पु-
रन्तीमित्यनपस्पुफुरन्तीम् । एषः । योनिः । ऋतायु-
भ्यामित्पृत्युभ्याम् । त्वा ॥ १० ॥

पदार्थः—(राया) धनेन सह (वयम्) पुरुषार्थिनः
(सस्रवा । सः) संविभक्ताः (मदेम) हव्येन (हव्येन) गृहीतव्येन

(देवाः) विद्वांसः (यवसेन) अभीष्टेन तृणवुसादिना (गावः) गवादयः पशवः (ताम्) (धेनुम्) धयति पिबत्यानन्दरसमन-याताम् । धेनुरिति वाङ्नाममु पठितम् । निर्घं० १। ११ । (मित्रावरुणा) प्राणवत् सखायावुत्तमौजनौ (युवम्) युवाम् (नः) अस्मभ्यम् (विश्वाहा) - सर्वाणि दिनानि (धत्तम्) (अनपस्फुरन्तीम्) विज्ञापयित्रीमिव योगविद्याजन्यां वाचम्, (एषः) (ते) (योगः) (ऋतायुभ्याम्) आत्मनऋतमिच्छद्भ्या-मिव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः शत० ४। १। १० । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— सप्तवांसी देवा वयं यवसेन गाव इव हव्येन राया मदेन हे मित्रावरुणा युवं युवां नोऽस्मभ्यं विश्वाहा—विश्वान्यहान्यनपस्फुरन्ती तां धेनुं धत्तम् हे यजमान यस्यैव ते विद्याबोधो योनिरस्ति अतः ऋतायुभ्या सहितं त्वा त्वां वयमाददीमहे ॥ १० ॥

भावार्थः— अन्नोपमायाचकपुत्रोपनालङ्कारी । मनुष्यैः पुरुषार्थेन विद्वत्संगेन च परोकारनिष्पादयित्रीं कामदुषां वेदवाचं प्राप्पानन्दपितृव्य-मिति ॥ १० ॥

पदार्थः— (हे सप्तवांसः) भले बुरे के अलग करने वाले (देवाः) विद्वानो ! आप और (वयम्) हम लोग (यवसेन) तृण घास भूसा से (गावः) गौ आदि पशुओं के समान (हव्येन) ग्रहण करने के योग्य (राया) धन से (मदेन) हर्षित हों । और हे (मित्रावरुणा) प्राण के समान उत्तम जनो ! (युवम्) तुम दोनों (नः) हमारे लिये (विश्वाहा) सब दिनों में (अनपस्फुरन्तीम्) डीकर झन देने वाली (धेनुम्) वाणी को (धत्तम्) धारण कीजिये । हे यजमान ! जिस से (ते) तेरा (एषः) यह विद्याबोध (योनिः) घर है इस से (ऋतायुभ्याम्) सत्य व्यवहार चाहने वालों के सहित (त्वा) तुझ को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ १० ॥

तं प्रवयेत्यस्य वत्सारः काश्यप आचिः । विश्वेदेवा देवताः । निषदायी ।
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उपयामगृहीतइत्यस्य

षड्क्षिप्रछन्दः । पञ्चम स्वरः ॥

पुनर्योगिगुणौठपदिगन्ते ॥

फिर भी अगले मंत्र में योगी के गुणों का उपदेश किया है ॥

तं प्रत्नथां पूर्वथां विश्वथेमथां ज्येष्ठतांति
बर्हिपदं स्वर्विदम् । प्रतीचीनम् वृजनन्दोहसे धुनि-
माशुं जयन्तमनु यासु वर्हसे । उपयामगृहीतो-
सि शण्डाय त्वैष ते योनिर्व्वारतां प्राह्वयामृष्टः
शण्डो देवास्त्वा शुक्रपाः प्रगयन्त्वनाधृष्टासि
॥ १२ ॥

तम् । प्रत्नयेति प्रत्नऽथा । पूर्वथेति पूर्वऽथा । वि-
श्वथेति विश्वऽथा । इमथेति इमऽथा । ज्येष्ठतांति मिति-
ज्येष्ठऽतांतिम् । बर्हिपदम् । बर्हिसदमिति बर्हिःऽसदम् ।
स्वर्विदमिति स्वःऽविदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दो-
हसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्हसे ।

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः। असि। शण्डाय। त्वा।
 एषः। ते। योनिः। वीरतामा। पाहि। अपमृष्टऽइत्यप-
 मृष्टः। शण्डः। देवाः। त्वा। शुक्रपाइतिशुक्रऽपाः।
 नयन्तु। अनाधृष्टा। असि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(तम्) योगम् (प्रत्यया) प्राक्तनानां योगिना-
 मिव (पूर्वथा) पूर्वेषां योगिनामिव (विश्वथा) सर्वेषा-
 मिव (इमथा) इदानीन्तनानामिव (ज्येष्ठतातिम्) प्र-
 शस्तं ज्येष्ठम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिर्गन्तरिक्षेसीदतितम्
 (स्वर्विदम्) स्वःसुखं वेदयति तम् (प्रतीचीनम्) अवि-
 द्यादिदोषैः प्रतिकूलम् (वृजनम्) योगबलम् (दोह-
 से) प्रपिपर्सि उत्कर्षं प्रापकम् (धुनिम्) इन्द्रियकम्पकम्
 (आशुम्) शीघ्रं सिद्धिप्रदम् (जयन्तम्) उत्कर्षं प्रा-
 पकम् (अनु) क्रियायोगे (यासु) कुशलासु (बर्द्धसे)
 शमादिषु स्वात्मानमुन्नयसि (उपयामगृहीतः) उपयामाः
 शौचादयो नियमां गृहीता येन सः (असि) वर्तसे (श-
 ण्डाय) (त्वा) त्वाम् (एषः) योगयुक्तः स्वभावः (ति)
 योगविद्याध्यापकस्य तव (योनिः) सुखहेतुः । (वीर-
 ताम्) वीरस्य भावम् (पाहि) रक्ष (अपमृष्टः) अ-
 पमृज्यते दूरीक्रियतेऽविद्यादिवलेशैर्यः सः शुद्धः (शण्डः)
 शमान्वितः (देवाः) देदीप्यमाना योगिनः (त्वा) त्वा-
 म् (शुक्रपाः) शुक्रं योगवीर्यं योगबलं वा पान्ति ते (प्र)

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । मनुष्यों को चा-
हिये कि अपने पुरुषार्थ और विद्वानों के सग से परोपकार की सिद्धि और कामना को
पूर्ण करने वाली वेद वाणी को प्राप्त होकर आनन्द में रहें ॥ १० ॥

वावाङ्मशेन्यस्य मेघातिथिर्ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

वावाङ्मशेन्यस्य छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनरप्येतयोः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

फिर भी इन योगविद्या पढ़ने पढ़ाने वालों के करने योग्य काम का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

या वाङ्मशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।
तया यज्ञमिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीतोस्यश्वि-
भ्यान्त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधुमती । अ-
श्विना । सूनृतावतीतिसूनृतावती । तया । यज्ञम् ।
मिमिक्षतम् । उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः ।
असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(या) (वां) युवयोः (कशा) वाणी । कशेति वाहना-
मसु पठितम् निघं० १ । ११ (मधुमति) प्रशस्तमाधुर्यगुण-
युक्तेव (अश्विना) सूर्यचन्द्रवत् प्रकाशमानी (सूनृतावती)
उपाइव (तया)(यज्ञम्) योगम् (मिमिक्षतम्) सेक्तुमिच्छतम्
(उपायामगृहीतः) उपनियमैः स्वीकृतः (असि)(अश्विभ्याम्)

प्राणापानाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव(यो-
निः) गृहम् (माध्वीभ्याम्) सुनीतियोगरीतिभ्याम् (त्वा)
त्वाम् । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ५ । १७ तथा ब्राह्म० ६ ।
१-८ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अश्विनौ योगाध्येत्रध्यापकौ या वां मधुमती सूनृतावती
कशाऽस्ति तथा यत्तं भिमिन्नतम् हे योगमभीप्सो त्वमुपयामगृहीतोसि किं च
ते तवैव योगो योनिरस्त्यतोऽश्विभ्यां सह वर्त्तमान त्वां हे योगाध्यापक
माध्वीभ्यां सह वर्त्तमानं च त्वां यमुपाश्रयामः ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । योगिनो मधुरवाचाभ्येतृन् प्रतियो-
गमुपदिशेयुस्तत्सर्वस्वं योगज्ञेन मन्येरन्नितरे जनास्तादृशं योगिनां सर्वत्रा-
ऽऽश्रयेयुरिति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अश्विनौ) सूर्य और चंद्र के तुल्य प्रकाशित योग के पढ़ने
पढ़ाने वालों (या) जो (वाम्) तुम्हारी (मधुमती) प्रशंसनीय मधुरगुण युक्त
(सूनृतावती) प्रभात समय में क्रम २ से प्रदीप्त होने वाली उषा के समान
(कशा) बाणी है (तथा) उस से (यज्ञम्) ईश्वर से सग कराने द्वारे यो-
गरूपी यज्ञ को (भिमिन्नतम्) मिट्ट करना चाहो हे योग पढ़ने वाले तू (उप-
यामगृहीतः) यमनियमार्थकों से स्वीकार किया गया (अस्ति) है (ते) तेरा
(एषः) यह योग (योनिः) घर के समान सुखदायक है इस से (अश्वि
भ्याम्) प्राण और अपान के योगोचितनियमों के साथ वर्त्तमान (त्वा) तुम्ह
और हे योगाध्यापक (माध्वीभ्याम्) माधुर्य्य लिए जो श्रेष्ठ नीति और योग
रीति हैं उन के साथ वर्त्तमान (त्वा) आप का हम लोग आश्रय करते हैं
अर्थान् समीपस्थ होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । योगी लोग मधुर प्यारी वाणी में
योग सीखने वालों को उपदेश करें और अपना सर्वस्व योग ही को मानें तथा अन्य
मनुष्य वैसे योगी का सदा आश्रय किया करें ॥ ११ ॥

(नयन्तु) (अनाघृष्टा) समन्ताद्गुणितुमनर्हा (असि)
अस्तु । अयम्प्रज्ञः । इति० ४ । १ । ६ । ९-१५ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे योगिन् त्वमुषयामगृहीतोऽसिते तवैव योगस्थभावो योगिः
सुखहेतुरस्ति । येन योगेन त्वनपमृतः शरणोऽसि यासु योगक्रियासु त्वं
वदुंसे विषयया प्रत्यया पूर्वोत्थेयया ज्येष्ठतः तिमू बहिर्पदं स्वविंदं प्रतीचीन-
मासु जयन्तं धुनिं वृजनं दोहसे च तं योगबलं शुक्रया देयास्तथां प्रणयन्तु
तस्मै शगडाय तुभ्यमस्य योगस्थानाघृष्टा वीरतास्तु त्वग्निमां वीरतां पाहि त-
दनु त्वानिदां वीरतां पातु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपनालङ्कार । यथा शपादिगुणप्रसक्तः पुत्रो योग-
बलेन विद्याबलमु-नेतुं शक्नोति साचाविद्याज्ञांतीषविध्यंस्तिनी योगविद्या
पुत्रपान्ध्वेत्य यथार्थं सुखयति तथा त्वामपि सुखयतु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे योगिन्! आप (उपगमगृहीतः) योग के अंगों अर्थात् शौच
आदि नियमों के ग्रहण करने वाले (अमि) हैं । (ते) आप को (एषः) यह
योगयुक्त स्वभाव (योगि-) सुख का हेतु है । योग से आप (अपमृतः)
आविद्यादि दोषों से अलग हुए (शण्डः) शमादि गुण युक्त (असि) हैं (या-
सु) जिन् योगक्रियाओं में आप (वर्द्धमे) वृद्धि को प्राप्त होते हैं और (विश्वं-
था) समस्त (प्र-नथा) प्रार्थान महर्षि (पूर्वथा) पूर्व काल के योगी और (इ-
मथा) वर्तमान योगियों के समान (ज्येष्ठतातिम्) अत्यन्त प्रशंसनीय (बहि-
पदम्) हृदयाकाश में स्थिर (स्वविंदम्) सुख लाभ करने (प्रतीचीनम्) अवि-
द्यादि दोषों से प्रतिकूल होने (अ-शुम्) शीघ्र सिद्धि देने (उदयन्तम्) उत्कर्ष
पहुचाने और (धुनिम्) इन्द्रियों को कंपने वाले (वृजनम्) योगबल का (दो-
हसे) परि पूर्ण करते हैं उस योगबल को (शुक्राः) जो कि योगबल की र-
क्षा करने हारे (देवाः) योगबल के प्रकाश से प्रकाशित योगी लोग हैं वे (त्वा)
आप को (प्रणयन्तु) अच्छे प्रकार पहुँचायें । उस योगबल को प्राप्त हुए (शं-
डाय) शमदमादिगुणयुक्त आप के लिये उमी योग की (अनाघृष्टा) दृढ़वी-
रता (अमि) हो आप उस (वीरताम्) वीरता की (पाहि) रक्षा कीजिये
(अनु) वह रक्षा को प्राप्त हुई वीरता (त्वा) आप को पाले ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमांलंकार है । हे योगविद्या की इच्छा करने वाले जैसे शमदमादि गुणयुक्त पुरुष योगबल से विद्याबल की उन्नति कर सकता है वही आविद्यारूपा अंधकार का विध्वंस करने वाली योगविद्या सज्जनों को प्राप्त होकर जैसे यथोचित सुख देती है वैसे आप को दे ॥ १२ ॥

सुवीरइत्यस्य वत्सारकारयप अपिः । विशेवेदेव देवताः ।

निचृदापीप्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः । शुक्रस्येवस्य

म्राजापत्त्या गायत्री छन्दः । पट्टजः स्वरः ।

उक्त योगमनुष्ठानता योगी कीदृग्भवतीत्युपादिश्यते ।

उक्त योग का अनुष्ठान करने वाला योगी कैसा होता है

यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

सुवीरौ वीरान्प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण
यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः
शुक्रशोचिषां निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठान-
मसि ॥ १३ ॥

सुवीरइतिसुवीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्रज-
नयन् । परिः । इहि । अभि । रायः । पोषेण । य-
जमानम् । संजग्मानइतिसम्जग्मानः । दिवा ।
पृथिव्या । शुक्र । शुक्रशोचिपेतिशुक्रशोचिषा । नि-

रस्तुऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् ।
अधिस्थानमित्यधिस्थानम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सुवीरः) शोभनश्चासौ वीरइव (वीरान्) उ-
त्कृष्टगुणान् (प्रजनयन्) निष्पादयन्नेव (परि) सर्वतः
(इहि) प्राप्नुहि (अभि) आभिमुख्ये (रायः) धनस्य (पो-
पेण) पुष्ट्या (यजमानम्) दातारम् (संजग्मानः) सं-
गतवान् (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या सह (शुक्रः)
वीर्यवान् (शुक्रशोचिषा) शुक्रस्य शोधकस्य सूर्यस्य शो-
चिर्दीपनं तेनैव (निरस्तः) निःसारितोऽन्धकारइव (श-
ण्डः) शमादिसहितः (शुक्रस्य) शोधकस्य योगस्य (अ-
धिष्ठानम्) अभितिष्ठन्ति यस्मिन्निति तत् (असि) अयं
मन्त्रः । शत० ४। १। ६। व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे योगिन् सुवीरस्त्व वीरान् प्रजनयन् परीहि एवं यजमान
मसि रायस्पोषेण संजग्मानो दिवा पृथिव्या सह शुक्र. शुक्रशोचिषा निरस्त
एव विषयवासनासहितः शण्डस्त्वं शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

भावार्थः - शमदमादिगुणाधिष्ठानो योगाभ्यासनिरतो योगी स्वयोग-
विद्याप्रचारेण - जिज्ञासुनामात्मबल बहुयन् सर्वथा सूर्यइव प्रकाशमानो
भवति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे योगिन् (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर के समान योगबल को प्राप्त
हुए आप (वीरान्) अच्छे २ गुणयुक्त पुरुषों को (प्रजनयन्) प्रसिद्ध करते हुए (प-
रीहि) सब जगह भ्रमण कीजिये इसी प्रकार (यजमानम्) धन आदि पदार्थों
को देने वाले उत्तम पुरुषों के (अभि) सम्मुख (रायः) धन की (पोपेण) पाँट से

(संजग्मानः) संगत हूँजिये । और आपः (दिवा) सूर्य और (पृथिव्या) पृथिवी के गुणों के साथ (शुक्रः) अति बलवान् (शुक्रशोचिषः) सत्र को शोधने वाले सूर्य की दीप्ति से (निरस्तः) अन्धकार के समान पृथक् हुए ही योगबल के प्रकाश से विषय वासना से छूटे हुए (शण्डः) शमदमादि गुणयुक्त (शुक्रस्य) अत्यन्त योगबल के (अविष्टानम्) आधार (असि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—शमदमादि गुणों का आधार योगाभ्यास में तत्पर योगी जन अपनी योगविद्या के प्रचार से योगविद्या चाहने वालों का आत्मबल बढ़ाना हुआ सब जगह सूर्य के समान प्रकाशित होता है ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य त इत्यस्य वत्सारः काश्यप अपिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वराह जगती छन्दः । त्रिषादः स्वरः ॥

अथ शिष्यायाध्यापककृत्यमाह ॥

अथ शिष्य के पढ़ाने की युक्ति अगले मंत्र में कही है ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य राय-
स्पोपस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिः
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ॥ १४ ॥

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्यस्येतिसु-
वीर्यस्य । रायः । पोपस्य । ददितारः । स्याम ।
सा । प्रथमा । संस्कृतिः । विश्ववारेति विश्ववारा ।
सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अच्छिन्नस्य) अखण्डितस्य (ते) तुभ्यं तव वा योगजिज्ञासोः (सोम) प्रशस्तगुणं शिष्य (सुवीर्यस्य) शोभनानि वीर्याणि पराक्रमाणि यस्मात् तस्यैव (राघः) सर्वविद्याजनितस्य बोधधनस्य (पोषस्य) पुष्टेः (ददितारः) (स्याम) (सा) (प्रथमा) आदिमा (संस्कृतिः) विद्यासु शिक्षाजनितां नीतिः (विश्ववारा) सर्वैरेव स्वीकर्तुं योग्या (स) (प्रथमः) (वरुणः) श्रेष्ठः (मित्रः) सखा (अग्निः) पावक इव देदीप्यमानः । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ६ । २२-२६ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे देव सोम धनमध्यापकास्ते तुभ्यं सुवीर्यस्यैवाच्छिन्नस्य राघस्पोषस्य ददितारः स्याम या प्रथमा विश्ववारा संस्कृतिरस्ति सा तुभ्यं सुखदा भवतु । योग्यताक्रममध्ये वरुणोऽग्निरिवाध्यापकोस्ति स प्रथमस्ते मित्रो भवतु ॥ १४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । योगविद्यासंपन्नमनसा योगिना योग्यतां स्ति जिज्ञासुभ्यो नित्यं योगविद्यां प्रदाम ते शुशरीरात्मबलाः स पाद नीर्घाः + १४ ॥

पदार्थः— हे (देव) योगविद्याचाहने वाले (सोम) प्रशस्तनीयगुणयुक्त शिष्य । हम अध्यापक लोग (ते) तेरे लिये (सुवीर्यस्य) जिस पदार्थ से शुद्ध पराक्रम बड़े तेरे के समान (अच्छिन्नस्य) अखण्ड (राघः) योगविद्या से उत्पन्न हुए धन की (पोषस्य) दृढशुष्टि के (ददितारः) देने वाले (स्याम) हों जो यह (प्रथमा) पहिली (विश्ववारा) सब ही सुखों के स्वीकार कराने योग्य (संस्कृतिः) विद्यासुशिक्षाजनित नीति है (सा) वह तेरे लिये इस जगत् में सुखदायक हो और हम लोगों में जो (वरुणः) श्रेष्ठ (अग्निः) अग्नि के समान सब विद्याओं से प्रकाशित अध्यापक है (सः) वह (प्रथमः) सब से प्रथम तेरा (मित्रः) मित्र हो ॥ १४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । योगविद्या में संपन्न शुद्धचित्त

युक्त योगियों को योग्य है कि जिज्ञासुओं के लिये निम्न योग और व्रत्तादान दे कर उन्हें शारीरिक और आत्मबल से युक्त किया करें ॥ १२ ॥

स प्रथम इन्द्रस्य वत्सारः कारयपक्रपि । विश्वेदेवा देवता ।

निचृद्वाद्यचनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वर ।

अथ स्वामिसेवककृत्यमाह ॥

अथ स्वामी और सेवक के कर्म को अगले मंत्र में कहा है ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्मा इन्द्रा-
य सुतमा जुहोत स्वाहा । तृप्यन्तु होत्रामध्वो-
याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहृता यत्स्वांहायाड-
ग्नीत् ॥ १५ ॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै ।
इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृप्यन्तु ।
होत्राः । मध्वः । याः । स्विष्टाऽइतिसुऽष्टा । या ।
सुप्रीताऽइतिसुप्रीताः । सुहृताऽइति सुहृताः । यत् ।
स्वाहा । अयाट् । अग्नीत् ॥ १५ ॥

प्रदार्थः—(सः) (प्रथमः) आदिमः (बृहस्पति) बृ-
हत्या विद्यायुक्ताया वाच पालक (चिकित्वान्) विज्ञा-
नवान् (तस्मै) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुतम्) निष्पा-
दितं व्यवहारम् (जुहोत) आदत्त (स्वाहा) सत्यां

वाचम- (तृप्यन्तु) प्रीणन्तु (होत्राः) स्वीकर्तुमर्हाः (मध्वः)
 माधुर्यादिगुणोपेताः (याः) (स्विष्टाः) शोभनानीष्टा-
 नि याभ्यस्ताः (याः) (सुप्रीताः) सुप्रसन्नाः (सुहुताः)
 सुष्ठु हुतानि योगादानरूपाणि कर्माणि याभिर्योगिनीभिः
 स्त्रीभिस्ताः (यत्) या (स्वाहा) शोभनया वाचा (अ-
 याद्) अयाक्षीत् (अग्नीत्) संप्रेषितः । अयं मंत्रः शत०
 ४ । १ । ६ । २७-२८ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे शिष्या यूयं यथा सपूर्वोक्तो मित्रः प्रथमचिकित्सान् बृह
 स्पतिर्यस्मै प्रयतेत तस्मै इन्द्राय स्वाहा सुतमाजुहोत तथा यद्याहोत्रा या
 मध्वः स्विष्टा याः सुहुताः सुप्रीताः स्विष्टोन्नीतकस्त्रियोगी च स्वाहायाद् त-
 था भवन्तत्तृप्यन्तु ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ — अथवाचकलुप्तोपमालङ्कारः॥ यथा योगिनी विद्वान्मो यो-
 गिण्यो विदुष्यश्च परमेश्वर्योप्राप्तये प्रयतन्ते यथा च सेवकः स्वामिसेवां
 नाचरति सधैवाभ्यस्तत्तत्कर्मणि प्रवृत्त्यस्वाप्नोति सिद्धिः संपादनीया ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे शिष्यो ! तुम लोग जैसे बृह पूर्व मंत्र से प्रतिपादित (प्रथमः)
 आदि मित्र (चिकित्सान्) विज्ञानवान् (बृहस्पतिः) सब विद्या युक्त वाणी
 का पालने वाला जिस ऐश्वर्य के लिये प्रयत्न करता है वैसे (तस्मै) उस-
 (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और (सुतम्) निष्पादित
 श्रेष्ठव्यवहार का (आजुहोत) अच्छे प्रकार ग्रहण करो और जैसे (यत्)
 जो (होत्रा) योग स्वीकार करने के योग्य वा (याः) जो (मध्वः) माधुर्या-
 दिगुणयुक्त (स्विष्टाः) जिन से कि अच्छे २ इष्ट काम बनते हैं (याः) वा
 जो ऐसी हैं कि (सुहुताः) जिन से अच्छे प्रकार हवन आदि कर्म सिद्ध होते
 हैं (सुप्रीताः) और अच्छे प्रकार प्रसन्न रहती हैं वे विद्वान् स्त्रीजन (अग्नीत्)
 वा कोई अच्छी प्रेरणा को प्राप्त हुआ विद्वान् योगी (स्वाहा) सत्यवाणी से
 (अयाद्) सभी को संतुष्ट करता और तृप्त रहता है । आप लोग उन स्त्रियों
 और उस योगी के समान (तृप्यन्तु) तृप्त हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकुलुसोपमालंकार है । जैसे योगी विद्वान् और योगिनी विद्वानों की स्तुति परमेश्वर्य के लिये यत्न करें और जैसे सेवक अपने स्वामी का सेवन करता है वैसे अन्य पुरुषों को भी उचित है कि उन २ कामों में प्रवृत्त हो कर अपनी अभीष्ट सिद्धि को पहुँचे ॥ १५ ॥

अयं वेन इत्यस्य वरधारः काश्यपश्चरुचिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आद्यस्य निबृदार्षीं त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामइत्यस्य सामी गायत्री छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

अथसप्तमः अध्यायेन राज्ञा किंकर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

अथ समाध्यस्तु राजा को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगवर्भाज्ज्योतिर्जरायू
रजसो विमाने । इममपाथ संज्ञमे सूर्यस्य शि-
शुन्न विप्रा मतिभीं रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि
मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगवर्भाज्ज्योतिर्पृश्नि-
गवर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः । जरायुः । रज-
सः । विमान् । ज्योतिर्विमाने । इमम् । अपाम् । संज्ञ-
मज्ज्योतिर्संज्ञमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः ।
मतिभिरिति मतिभिः । रिहन्ति । उपयामगृहीतइत्यु-
पयामगृहीतः । असि । मर्काय । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (वेनः) कमनीयश्चन्द्रः (चो-
 दयत्) प्रेरयति । अत्र लङर्थे लङ्भावश्च । (पृग्नि-
 गवर्भाः) पृग्निरन्तरिक्षं गवर्भो येषां ते पृग्निगवर्भाः
 (ज्योतिर्जरायुः) ज्योतिषां जरायुरिवाच्छादकः (रजसः)
 लोकसमूहस्य (विमाने) विगतं मानं परिमाणं य-
 स्यान्तरिक्षस्य तस्मिन् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अपाम्)
 जलानाम् (संगमे) संग्राम इव । संगमइतिसंग्राम-
 नामसु पठितम् । निघं० २ । १७ । (सूर्यस्य) मार्त-
 ण्डस्य (शिशुं) शासनीयं कुमारं बालकं (न) इव
 (विप्राः) मेधाविनः (मतिभिः) बुद्धिभिः (रिहन्ति)
 सत्कुर्वन्ति । रिहन्तीत्यर्चतिकर्मसु पठितम् । निघं० ३ ।
 १४ । (उपयामगृहीतः) राज्यांगैर्युक्तः (मर्काय) मृ-
 त्युनिमित्ताय वायवे (त्वा) त्वाम् ॥ १६ ॥ इमं मंत्रं निरुक्त-
 कार एवं समाचष्टे वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणास्तरयैषां
 भवात् । निरु० १० । ३८ । अयं वेनश्चोदयत् पृग्निगवर्भा
 प्राष्टवर्णगवर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिररय जरा-
 युः स्थानीयं भवति जरायुजरया गर्भस्य जरया यूयत इति
 वेममेपां संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी-
 रिहन्ति लिहन्ति स्तुवंति वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा शिशुः-
 शासनीयो भवति शिशोर्वास्याहानकर्मणाश्चिरलब्धो-
 गवर्भो भवति । निरु० १० । ३९ । अयं मंत्रः । शत०
 ४ । १ । ६ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वय.—हे शिल्पविधिविद्विद्वन् । त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतोऽहं रजसो मध्ये पृश्निगर्भा लोका इय ज्योतिर्जरायुरिवायं वेनश्चोदयदिमं चन्द्रमपां सूर्यस्य संगमे शिशुं विप्रां मनिभीरिहन्ति नेव मर्काय दुष्टानां प्रशमनाय श्रेष्ठ व्यवहारस्थापनाय च विमानेत्वा त्वां गृह्णामि ॥ १६ ॥

भावार्थ.—समाध्यक्षेण सूर्यचंद्रमसोर्गुणानिव श्रेष्ठगुणान् प्रकाशयित्वा दुष्टप्रशमनेन श्रेष्ठव्यवहारेण सज्जना आल्हादयितव्याः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे शिल्पविधि के जानने वाले सभाध्यक्ष विद्वन् ! आप (उपयाम-गृहीतः) सेना आदि राज्य के अंगों से युक्त (आस) हैं इस से मैं (रजसः) लोकों के मध्य (पृश्निगर्भाः) जिन में अवकाश अधिक है उन लोगों के (ज्योतिर्जरायुः) तारागणों को ढांपने वाले के समान (इयम्) यह (वेनः) अतिमनोहर चंद्रमा (चोदयत्) यथायोग्य अपने १ मार्ग में अभियुक्त करता है (इमम्) इस चंद्रमा को (अपां) जलों और (सूर्यस्य) सूर्य के (संगमे) संवन्धा आकर्षणादि विषयों में (शिशुम्) शिश्न के योग्य बालक को (मतिभिः) विद्वान् लोग अपनी बुद्धियों से (रिहति) सत्कार करके (न) समान आदर के साथ ग्रहण कर रहे हैं और मैं (मर्काय) दुष्टों को शांत करने और श्रेष्ठ व्यवहारों के स्थापन करने के लिये (विमाने) अनन्त अन्तरिक्ष में (त्वा) तुम्हे विविध प्रकार के यान बनाने के लिये स्वीकार करता हूँ ॥ १६ ॥

भावार्थ.—सभाध्यक्ष को चाहिये कि सूर्य और चंद्रमा के समान श्रेष्ठ गुणों को प्रकाशित और दुष्ट व्यवहारों को शांत करके श्रेष्ठ व्यवहार से सज्जन पुरुषों को आल्हाद देवे ॥ १६ ॥

मनो न येष्वित्यस्य वत्सारः कारयण आपिः । विरवे देवा देवताः ।

स्वराद् ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मुत्र में कहा है ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्च्याव-
 नुथोद्वंता । आ यः शय्याभिस्तुविनृम्णो अस्या-
 श्र्शीणीतादिशङ्गमस्तावेप ते योनिः प्रजाः
 प्राह्यपमृष्टो मर्कौ देवास्त्वा मंथिपाः प्रणयन्त्व-
 नाधृष्टासि ॥ १७ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्च्या ।
 वनुथः । द्रवंता । आ । यः । शय्याभिः । तुविनृम्णइति
 तुविनृम्णाः । अस्य । अश्र्शीणीत । आदिशमित्याऽ-
 दिशम् । गमस्तौ । एपः । ते । योनिः । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
 प्राहि । अपमृष्टइत्यपमृष्टः । मर्कौ । देवाः । त्वा ।
 मंथिपाऽइतिमन्थिपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा ।
 असि ॥ १७ ॥

पदार्थः— (मनः) विज्ञानम् (न) इव (येषु) (हवनेषु) ध-
 र्मैर्गैवादानेतु (तिग्मं) वज्रवत्तीव्रम् । तिग्ममिति वज्रना-
 मसु पठितम् । निघं० २।२०। (विपः) विविधं पातीति विपो-
 मेधावी विपइतिमेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३।१५। शच्च्या

प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामसु पठितम् निघं ३ । ६ । (व-
नुथः) कामयेये वनोतीति कांतिकर्मसु पठितम् निघं० ।
२ । ६ । (द्रवन्ता) गन्तारौ अत्र सुपां सुलुगित्याकारा-
देशः (आ) (यः) (शय्याभिः) गतिभिः (तुविनृम्णः)
तुवीनि बहूनि धनानि यस्य सः । तुवीति बहुनामसु पठि-
तम् । निघं० । ३ । १ (अस्य) (अश्रीणीत) श्रीणा-
ति पचति (आदिश) दिशमभिव्याप्येव (गभस्तौ) अङ्गु-
ल्यानिर्देशे गभस्तयइत्यङ्गुलीनामनुसुपठितम् निघं० २ । ५ ।
(एपः) राजधर्मः (ते) तव (योनिः) गृहम् (प्रजाः) संरक्षणीयाः
(पाहि) (अपमृष्टः) दूरीकृतः (मर्कः) मरणदुःखदो दुर्नयः
(देवाः) विद्वांसः (त्वा) त्वाम् ये (मन्थिपा) मन्थन्ति । शत्रून्
तान् वीरान् पांति ते (प्र) (नयंतु) पीणयंतु (अनाधृष्टा)
अधर्पणीया (असि) लोड्ये लट् । अयं मन्त्रः । शत० ।
४ । १ । ६ । १२-१५ । व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शिल्पविद्याविवक्षणे सत्तापते विद्वन्नेप राजधर्मस्ते तव
योनिरस्ति त्वं यथा यस्तुविनृम्ण प्रजापतिर्विपः प्रजाजनश्चैतौ द्वौ युषां येयु
हवनेषु शय्याभिस्तिष्ठं मनो न द्रवती सतौ शय्या सह आवनुष इत्यं प्रत्येकः
प्रजाजनोऽस्य गभस्तावादिशं यथा स्वात्तथा शत्रूनाश्रीणीत मर्कश्चापमृष्टो भय-
तु प्रजाः पाहि मन्थिपा देवास्त्वा—त्वां प्रणयन्तु हे प्रजे यतोनाधृष्टा नि-
र्भया स्वतंत्रा त्वमसि त्वं राजानं सततं रक्ष ॥ १७ ॥

भावार्थः—प्रजापुरुषा राज्यकर्मणि यं राजानमाश्रयेयुस्त तेषां न्या-
येन रक्षां कुर्व्यात् । ते च तं न्यायाधीशं प्रति स्वाभिप्रायं प्रवदेयुः । राजसे-
वकाश्च न्यायकर्मणैव प्रजापुरुषान् रक्षेयुरिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे शिन्पविद्या में चतुर सभापते (एषः) यह राजधर्म (ते)
 मेरा (यानिः) मुख पूर्वक स्थिरता का स्थान है जैसे तू (यः) जो (तुविष्टम्णः)
 अत्यंत धनयुक्त प्रजा का पालने वाला वा (विषः) बुद्धिमान् प्रजा जन
 ये तुम दोनों (येषु) बिन हवनादि कर्मों में (शय्याभिः) वेगों से (तिग्मम्)
 बज के तुल्य अतिदृढ़ (मनः) मनके (न) समान वेग से (द्रवन्तौ) चलते
 हुए (शय्या) बुद्धि के साथ (आवनुयः) परस्पर कामना करते हो वैसे प्रत्ये-
 क प्रजापुरुष (अस्म्य) इस प्रजापति का (गभस्ताँ) अंगुली निर्देश से (आ-
 दिशम्) सब दिशाओं में तेज जैसे हो वैसे शत्रुओं को (आ, अश्रीणीत)
 अच्छे प्रकार दुःख दिया करे (मर्कः) परण के तुल्य दुःख देने और कुदंग
 चालचलन रखने वाला शत्रु (अपमृष्टः) दूर हो और तू (प्रजाः) प्रजाका
 (पाहि) पालन कर (मंथिपाः) शत्रुओं को मंथने वाले वीरों के रक्तक (देवाः)
 विद्वान लोग (त्वा) तुझे (प्र, नयतु) प्रसन्न करें । हे प्रजाजनो ! तुम जिस से
 (अनाष्टा) (असि) प्रगल्भ निभय और स्वाधीन (असि) हो उस राजा की
 रक्षा किया करो ॥ १७ ॥

पदार्थः—प्रजापुरुष राज्यकर्म में जिस राजा का आश्रय करें वह उन की रक्षा
 करे और वे प्रजाजन उस न्यायाधीश के प्रति अपने अभिप्राय को शंका समाधान के
 साथ कहें राजा के नोकर चाकर भी न्यायकर्म ही से प्रजाजनों की रक्षा करें ॥ १७ ॥

सुप्रजाइत्यस्य वत्सारः काश्यप आचिः । प्रजापतिर्देवता । निचूत् त्रिष्टुप्छन्दः ।
 ध्रिगतः स्वरः । अन्विजो विष्टानमित्यस्य प्रजापरपा
 गायत्री छन्दः । यद्गजः स्वरः ॥

‘न्यायाधीशेन प्रजाप्रति कथं वर्तितव्यमिष्ट्युपदिश्यते ॥
 न्यायाधीश को प्रजाजनों के प्रति कैसे वर्तना चाहिये यह अगले
 मंत्र में कहा है ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजानयन्परीह्यभि रायस्पोषेण
 यजमानम् । संजग्मानो दिवाष्टिव्या । मुन्थीमंथि-

शोचिषानिरस्तो मर्को मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

सुप्रजाऽइति सुप्रजाः । प्रजाऽइति प्रजाः । प्रजन-
यन्निति प्रजनयन् । परि । इहि । अभि । रायः ।
पोषेण । यजमानम् । संजग्मानऽइतिसम् जग्मानः ।
दिवा । पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेति मन्थिशो-
चिषा । निरस्तऽइति निः अस्तः । मर्कः । मन्थि-
नः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधिऽस्थानम् ।
असि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सुप्रजाः) शोभना प्रजा यस्य सः सुप्रजाः स यथा
स्यात्तथा (प्रजाः) प्रजा एव (प्रजनयन्) परमेश्वर इव
प्रकटयन् (परि) सर्वतः (इहि) जानीहि (अभि) आ-
भिमुख्ये (रायः) धनसमूहस्य (पोषेण) पुष्ट्या (यज-
मानम्) सुखप्रदम् (संजग्मानः) धीरतादिशुभगुणेष्वा-
सक्तः (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या (मन्थी) म-
न्थितुं शीलमस्य न्यायाधीशस्य सः (मन्थिशोचिषा)
सूर्यदीप्त्यैव (निरस्तः) नितरांप्रक्षिप्त इव (मर्कः) मृ-
त्युनिमित्तः खल्वन्यायकारी (मन्थिनः) न्यायकारिणः (अ-
धिष्ठानम्) आधार इव (असि) अयं मंत्रः । शत० १ ।
४ । १ । ६ । १७ व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—श्रीन्यायाधीश सुप्रजास्त्वं प्रजा प्रजनयन् रायस्पोषेण सह
यजमानमभिपरीहि सर्वथा तस्य धनवृद्धिमिच्छे मन्थी त्वं दिवा पृथिव्या

संजग्मानो भव तद्गुणीभवति भावः । यतस्त्वं मन्थनोऽधिष्ठानमस्यतस्ते
मन्थिशोचिषा सर्वा निरस्तो भवतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । न्यायाधीशो यजमानस्य पुरोहित इव
प्रजाः सततं पालयेत् ॥ १८ ॥

पदार्थ — भो न्यायाधीश (यजमान) उत्तमं प्रजायुक्त आप (प्रजाः)
प्रजाजनो को (प्रजनयन्) प्रकट करते हुए (रायः) धन की (पोषण) वृद्धि
ता के साथ (यजमानम्) यज्ञाद् अच्छे कामों के करने वाले पुरुष को (अ
भि) (परि) (इति) सर्वथा धन की वृद्धि से युक्त कीजिये (मन्थी) वा
दविवाद के मंथन करने और (दिवा) सूर्य वा (पृथिव्या) पृथिवी के (स
जग्मानः) तुल्य धीरतादि गुणों में वर्धने वाले आप (मन्थिनः) सदसद्विवेच
न करने योग्य गुणों के (अधिष्ठानम्) आधार के समान (अस्ति) हो इस कारण
तुल्यारी (मन्थिशोचिषा) सूर्य की दीप्ति के समान न्यायदीप्ति से (मर्कः)
मृत्युदेने वाला अन्यायी (निरस्तः) निवृत्त होवे ॥ १८ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में उपमालंकार है । न्यायाधीश राजा को चाहिये कि धर्म
से यज्ञ करने वाले सत्पुरुष पुरोहित के समान प्रजा का निरंतर पालन करे ॥ १८ ॥

ये देवास इत्यस्य वत्सागः कारयप ऋषिः । निरवेदेवा देवताः ।

भुरिगार्धी पंक्तिरुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजसंभ्यजनकृत्यमाह ॥

अथ राजा और सभासदों के काम अगले मंत्र में कहे हैं ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येका-
दशस्थ । अप्सुक्षितो महिनेकादश स्थ ते देवासो
यज्ञमिमं जुषत्वम् ॥ १९ ॥

ये । दे॒वासः । दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृथि॒व्याम् ।

अधि॑ । एका॑दश । स्थ । अ॒प्सुक्षित॑ऽइत्य॑प्सु-
क्षितः । म॒हिना । एका॑दश । स्थ । ते । दे॒वासः ।

य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जु॒षध्व॑म् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) (देवासः) दिव्यगुणयुक्ताः (दिवि) वि-
द्युति (एकादश) प्राणापानोदानसमाननागकूर्मकृक-
लदेवदत्तधनंजयजीवाः (स्थ) संति अत्र पुरुषव्यत्ययः
(पृथिव्याम्) भूमौ (अधि) उपरिभावे (एकादश) पृथि-
व्यप्ते जीवाश्चाकाशादित्यचन्द्रनक्षत्राहंकारमहत्तत्त्वप्रकृत-
यः । (स्थ) संति (अप्सुक्षितः) प्राणेषु क्षयन्ति निव-
सन्ति ते (महिना) महिम्ना (एकादश) श्रोत्रत्वक्
चक्षुरस्तनाघ्राणवाक् पाणिपादपायूपस्थमनांसि (स्थ)
सन्ति (ते) (देवासः) राजसभासदोविद्वांसः (यज्ञम्)
राजप्रजासम्बद्धव्यहारम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (जुषध्वम्)
सेवध्वम् । अयम्मन्त्रः शत० ४। २। १। ६ व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः—ये महिना स्वमहिम्ना दिव्येकादश देवासः स्थ संति पृथिव्या
मध्येकादश स्थ संति अप्सुक्षितश्चेकादश स्थ संति ते यथा स्वस्वकर्म्मभु-
वर्त्तन्ते तद्वद्वर्त्तमाना हे देवासो राजसभायाः सम्पजना यूयमिदं यज्ञं जुष-
ध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । यथा स्वकर्म्मणि प्रवर्त्तमाना
इमेन्तरिक्षादिषु पदार्थाः संति तथा सभाजनैस्वस्वन्यायकर्म्मणि प्रव-
र्त्ति तव्यमिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) जो (महिना) अपनी महिमा से (दिवि) विष्णु के स्वरूप में (एकादशं) ग्यारह अर्थात् प्राण, अपान, उदान, व्यान, समान, नाग, कूर्म, रुक्ल, देववत्तं, धनंजय और जीवात्मा (देवासः) दिव्यगुणयुक्त देव (स्थ) हैं (पृथिव्याम्) भूमि के (आधि) ऊपर (एकादशं) ग्यारह अर्थात् पृथिवी, जल, अग्नि, पवन, आकाश, आदित्य, चन्द्रमा, नक्षत्र, अहंकार, महत्तत्त्व और प्रकृति (स्थ) हैं तथा (अभ्युक्षितः) प्राणों में उठरने वाले (एकादशं) ग्यारह थोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, नासिका, वाणी, हाथ, पांव, गुदा, लिंग और मन (स्थ) हैं (ते) वे जैसे अपने २ कामों में वर्तमान हैं वैसे हे (देवासः) राजसभा के सभासदों आप लोग यथायोग्य अपने २ कामों में वर्तमान होकर (इमम्) इस (यज्ञम्) राज और प्रजा संबन्धी व्यवहार का (जुषध्वम्) सेवन किया करें ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा अलंकार है। जैसे अपने २ कामों में प्रवृत्त हुए अंतरिक्षादिकों में सब पदार्थ हैं वैसे राजसभासदों को चाहिये कि अपने २ न्यायमार्ग में प्रवृत्त रहें ॥ १६ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदायीं जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ राज्ञांविदुषां चोपदेशप्रकारश्चाह ॥

अथ राजा और विद्वानों के उपदेश की रीति अगले मन्त्र में कही है ॥

उपयामगृहीतोस्याग्रयणोसि स्वाग्रयणः प्रा-
हि यज्ञं प्राहि यज्ञपातं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण
पातु विष्णुन्त्वम्पाह्यभि सर्वनानि प्राहि ॥ २० ॥

उपयामगृहीतुः इत्युपयामगृहीतः । असि । आग्र-
यणः । असि । स्वाग्रयण इति सुआग्रयणः । प्राहि ।

यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । विष्णुः ।
त्वां । इन्द्रियेणा । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि ।
अग्निं । सर्वनानि । पाहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) विनयादिराजगुणैर्युक्तः (असि)
(आग्रयणः) समन्तादग्राणि विज्ञानयुक्तानि प्रशरतानि क-
र्माण्ययतं सः । शकंध्वादपि पररूपवाच्यम् । इति पररूपम् ।
(असि) (स्वाग्रयणः) शोभनश्चासावाग्रयणश्च तद्वत् (पाहि)
(यज्ञम्) राजप्रजापालकम् (पाहि) (यज्ञपतिम्) संगतस्य
न्यायस्य पालकम् (विष्णुः) सकलशुभगुणकर्मव्यापी विद्वान्
(त्वां) (इन्द्रियेण) मनसा धनेन वा । इन्द्रियमिति धननामसु
पठितम् निघं० २।१०। (पातु) (विष्णुम्) विद्वांसं (त्वम्) न्या-
याधीशः (पाहि) (अग्नि) (सर्वनानि) ऐश्वर्याणि (पाहि) ।
अयं मंत्रः शतं० ४।२।१। ६-११ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे सप्तापते राजन् उपदेशक वा यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतो
यज्ञम्पाहि स्वाग्रयणश्चाग्रयणीसि तस्माद् यज्ञपतिं पाहि । अयं विष्णुरिन्द्रियेण
त्वां पातु त्वमेनं विष्णुम्पाहि सर्वनाम्नधिपाहि ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । राज्ञो विदुषां च योग्यतास्ति ते
सततं राज्ञोऽस्ति कुप्युर्न हि राज्ञोऽस्त्यादिना विद्वांसो स्वार्थेन विद्या-
प्रधारयितुमुपदेष्टुं च शक्नुवन्ति न खलु विदुषां संगोपदेशाभ्यां विना क
श्चिद् राज्ञं रक्षितुमर्हति न खलु राजप्रजोत्तमविदुषां परस्परं प्रीतिमन्तरैश्च
स्पर्धन्मतिरैश्वर्यान्मत्यादिनाऽऽनन्दश्च सततं जायते ॥ २० ॥

पदार्थः—हे सभापते राजन् वा उपदेश करने वाले ! जिस कारण आप (उपयाम-
गृहीतः) विनय आदि राजगुणों वा वेदादि शास्त्र बोध से युक्त (आति) हैं इस से
(यज्ञम्) राजा और मन्त्रा की पालना कराने हारे यज्ञ को (पाहि) पालो और
(स्वाग्रयणः) जैसे उत्तम विज्ञान युक्त कर्मों को पहुँचाने वाले हाँते हैं वैसे (आग्र-
यणः) उत्तम विचार युक्त कर्मों को प्राप्त होने वाले हाँतिये इस से (यज्ञपतिम्)
यथावत् न्याय की रक्षा करने वाले को (पाहि) पालो यह (विष्णु) जो समस्त
अच्छे गुण और कर्मों को ठीकर जानने वाला विद्वान् है वह (इन्द्रियेण) मन
और धन से (स्वा) तुम्हें (पातु) पाले और तुम उस (विष्णुम्) विद्वान् की (पाहि)
रक्षा करो (सवनानि) ऐश्वर्य देने वाले कामों की (अभि) सब प्रकार से (पाहि)
रक्षा करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकुलसोपमालंकार है। राजा और विद्वानों को योग्य है कि
वे निरन्तर राज्य की उन्नति किया करें क्योंकि राज्य की उन्नति के बिना विद्वान् लोग
सावधानी से विद्या का प्रचार और उपदेश भी नहीं कर सकते और न विद्वानों के संग
और उपदेश के बिना कोई राज्य की रक्षा करने के योग्य होता है तथा राजा मन्त्रा और
उद्गम विद्वानों की परस्पर प्रीति के बिना ऐश्वर्य की उन्नति और ऐश्वर्य की उन्नति के
बिना आनन्द भी निरन्तर नहीं हो सकता ॥ २० ॥

सोमः पवत इत्यस्य वत्सारः कारयप अधिः । सोमो देवता ।

स्वराद् ब्राह्मीत्रिषु ध्वन्दः । धैवतः स्वरः ॥

एषत इत्यस्य याजुषी जगती ध्वन्दः । निपादः स्वरः ॥

अयं राजकृत्यमाह ।

अब राजों का कर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्रायार्स्म सुन्वते यजमानाय पवतऽइप-

ऊर्जं पवतेद्भ्यऽत्रोपधीभ्यः पवते द्यावापृ-
थिवीभ्याम्पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यऽएते योनिर्विष्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः ॥ २१ ॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै । ब्रह्मणे ।
अस्मै । क्षत्राय । अस्मै । सुन्वते । यजमानाय । प-
वते । इषे । ऊर्जं । पवते । अद्भ्यऽइत्यत्भ्यः । ओ-
पधीभ्यः । पवते द्यावापृथिवीभ्याम् । पवते । सुभूता-
येति सुभूताय । पवते । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ।
एतः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(सोमः) सोम्यगुणसंपन्नो राजा (पवते) विजा-
नीयात् लेट्प्रयोगः राजसभायाः सभासत् प्रजाजनो वा
(पवते) पूतो भवेत् (अस्मै) प्रत्यक्षाय (ब्रह्मणे) परमेश्वराय
वेदाय वा (अस्मै) (क्षत्राय) राज्याय क्षत्रियाय वा (अस्मै)
(सुन्वते) सर्वविद्यासिद्धान्तं निष्पादयते (यजमानाय) संग-
च्छमानाय (पवते) (इषे) अन्नाय (ऊर्जं) पराक्रमाय (प-

वते) (अद्भ्यः) जलेभ्यः- प्राणेभ्यो वा (ओषधीभ्यः) सो-
मादिभ्यः (पवते) (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्यभूमिभ्याम् (प-
वते) (सुभूताय) सुष्टुसत्याय व्यावहाराय (पवते) (विश्वेभ्यः)
समस्तेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्येभ्यो गुणेभ्यः
(एषः) राजधर्मगुणग्रहणम(त्तं) तव (योनिः) असतिः (वि-
श्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) चिद्वद्भ्यः ।
अयम्मन्त्रः शत० ४ । २ । १ । १२-१६ तथा ब्रा० २ ।
१-६ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः- हे विद्वांसो यथाऽयं सोमोऽस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै
सुन्वते यजमानाय पवतइपऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां
पवते सुभूताय पवते तद्वत् सोमः सभ्यजनः प्रजाजनोप्येतस्मै सर्वस्मै पवतां हे
राजन् यस्य ते तवैव योनिरस्ति तं त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यो वयं स्वीकुर्मस्तथा वि-
श्वेभ्यो गुणेभ्यश्च त्वा त्वामङ्गीकुर्महे ॥ २१ ॥

भावार्थः-अत्रवाचकस्तोपमालङ्कारः । यथाचन्द्रलोकः सर्वस्मै जगते हित
कारी वर्तते यथा च राजासभ्यजनप्रजाजनाभ्यां सह तदुपकाराय धर्मानुकूलं
व्यवहारमाचरति तथैव सभ्यजनप्रजाजनौ राज्ञा सह वर्त्तेताम् । यदुत्तमव्यवहार-
गुणकर्मानुष्ठाता भवति स एव राजा सभ्यजनश्च न्यायाधीशो भवितुमर्हति यो
धर्मात्मा जनः स एव प्रजायामग्यो गणनीयोऽस्त्येवमेते त्रयः परस्परं प्रीत्या
पुरुषार्थेन विद्यादिगुणेभ्यः पृथिव्यादिपदार्थेभ्यश्चाखिलं सुखं मासु शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः- हे विद्वान् लोगो ! जैसे यह (सोमः) सोम्यगुण सम्पन्न राजा
(अस्मै) इस (ब्रह्मणे) परमेश्वर वाचेद को जानने के लिये (पवते) पवित्र
होता है (अस्मै) इस (क्षत्राय) क्षत्रियधर्म के लिये (पवते) ज्ञानवान् होता
है (अस्मै) इस (सुन्वते) समस्तविद्या के सिद्धान्त को निष्पादन (यजमानाय)

और उत्तम संग करने हारे विद्वान् के लिये (पवते) निर्मल होता है (इमे)
अन्न के गुण और (ऊर्ज) पराक्रम के लिये (पवते) शुद्ध होता है (अद्-
भ्यः) जल और माण वा (ओपभीभ्यः) सोम आदि ओपधियों को (पवते)
जानता है (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्य और पृथिवी के लिये (पवते) शुद्ध
होता है (सुभूताय) अच्छे व्यवहार के लिये (पवते) बुरे कामों से बचता
है । वैसे (सोमः) सभाजन और प्रजाजन भी सब को यथोक्त जाने माने और
आप भी वैसा पवित्र रहै । हे राजन् सभ्यजन वा प्रजाजन जिम (ते) आप का
(एपः) यह राजधर्म (योनिः) घर है उस (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः)
समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये तथा (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) संपूर्ण
दिव्यगुणों के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकुलोपमालंकार है । जैसे चंद्रलोक सब जगत् के
लिये हितकारी होता है और जैसे राजा सभा के जन और प्रजाजनों के साथ उन के
उपकार के लिये धर्म के अनुकूल व्यवहार का आचरण करता है वैसे ही सभ्यपुरुष
और प्रजाजन राजा के साथ वैसे जो उत्तम व्यवहार गुण और कर्म का अनुष्ठान क-
रने वाला होता है वही राजा और सभापुरुष न्यायकारी हो सकता है तथा जो धर्मा-
त्मा जन है वही प्रजा में अग्रगण्य समझा जाता है । इस प्रकार ये तीनों परस्पर प्री-
ति के साथ पुरुष र्थ से विद्याआदि गुण और पृथिवी आदि पदार्थों से आलिल मुख को
मास हो सकते हैं ॥ २१ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

ब्राह्मीभिष्टुष्टन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशं जन्म सेनापतिं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

अब कैसे मनुष्य को सेनापति करे यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत
ऽउक्थाव्यं गृह्णामि ॥ यत्तंऽइन्द्र बृहद्वयस्तस्मै
त्वा विष्णावे त्वैष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा देवेभ्य-
स्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुपे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्रा-
य । त्वा । बृहद्वत् इति बृहत्स्वते । वयस्वते । उक्था-
व्यमित्युक्थऽअव्यम् । गृह्णामि । यत् । ते । इन्द्र ।
बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । उक्थेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा । देवा-
व्यमिति देवऽअव्यम् । गृह्णामि । यज्ञस्य । आयुषे ।
गृह्णामि ॥ २२ ॥

पदार्थः- (उपयामगृहीतः) सुनिघमैरधीतचिदाः (अ-
सि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते (त्वा) त्वाम् (बृहद्वत्ते)
प्रशस्तानि बृंहन्ति कर्माणि यस्य तस्मै (वयस्वते) बहु
जीवनं विद्यते यस्य तस्मै (उक्थाव्यम्) प्रशंसार्हाणि
स्तोत्राणि शस्त्रविशेषाणि वा तस्य तमिव सेनापतिम्
(गृह्णामि) (यत्) (ते) तव (इन्द्र) (बृहत्) (वयः)
जीवनम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (विष्णवे) परमेश्वरा-
य यज्ञाय वा (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव (योनिः)
स्थित्यर्थः स्थानविशेषः (उक्थेभ्यः) प्रशंसनीयेभ्यो वे-
दोक्तेभ्यः कर्मेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्-
भ्यो दिव्यगुणैर्भ्यो वा (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) उक्तानान्दे-
वानाम्पालकम् (गृह्णामि) (यज्ञस्य) राज्यपालनादेः
(आयुषे) जीविनाथ (गृह्णामि) अयम्मन्त्रः । शत० १।२।
२। १०-११। दर्शयिष्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—धर्मार्थकाममोक्षानिच्छुर्हं हे इन्द्र सेनापते त्वमुपयामगृहीतोऽस्मि ते गृह्णते वयस्वत इन्द्रा । योक्थाढ्यां त्वा त्वां गृह्णामि । यत् ते गृह्ण वयस्वतस्मै तत् पालनाय विष्णवे त्वा त्वां गृह्णामि एष सेनाधिकारस्ते योनिरस्मि उक्थेभ्यस्त्वा त्वां देवेभ्यो देवाढ्यां त्वा त्वां यज्ञस्यायुषेर्वर्द्धनायामि गृह्णामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—सर्वदेवता विद्वान् राज्यव्यवहारे सैन्यवीराणां पालनाय सुशिक्षितं शस्त्रास्त्रपरमप्रवीणं यज्ञकर्मानुष्ठातारं वीरपुरुषं सेनापतिस्त्वेऽभियुंजीयात् । सभापतिसेनापती परस्परानुमत्या राज्यं यज्ञं च वर्द्धयेतामिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनापति तू (उपयामगृहीतः) अच्छे नियमों से विद्या को पढ़ने वाला (आसि) है इस हेतु से (गृह्णते) जिस के अच्छे वदेऽकर्म है (वयस्वते) और जिसकी दीर्घ आयु है उस (इन्द्राय) परमेश्वर्यवाले सभापति के लिये (उक्थ्याव्यम्) प्रशंसनीय स्तोत्र वा विशेषश्रेष्ठ विद्यावाले (त्वा) तेरा (गृह्णामि) ग्रहण जैसे मैं करता हूँ वैसे (यत्) जाँ (ते) तेरा (गृह्णम्) अत्यन्त (वयः) जीवन है (तस्मै) उस के पालन करने के अर्थ और (विष्णवे) ईश्वर ज्ञान वा वेदज्ञान के लिये (त्वा) तुझे (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ और (एषः) यह सेना का अधिकार (ते) तेरा (योनिः) स्थित होने के लिये स्थान है । हे सेनापति (उक्थेभ्यः) प्रशंसा योग्य वेदोक्त कर्मों के लिये (त्वा) तुझे (देवेभ्यः) और विद्वानों वा दिव्यगुणों के लिये (देवाव्यम्) उन के पालन करने वाले (त्वा) तुझ को (यज्ञस्य) राज्यपालनादिव्यवहार के (आयुषे) बढ़ाने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब विद्याओं के जानने वाले विद्वान् को योग्य है कि राज्य व्यवहार में सेना के वीर पुरुषों की रक्षा करने के लिये अच्छी शिक्षाशुक्त, शस्त्र और अस्त्र विद्या में परम प्रवीण यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले वीर पुरुष को सेनापति के काम में युक्त करे और सभापति तथा सेनापति को चाहिये कि परस्परसम्प्राति करके राज्य और यज्ञ को बढ़ावे ॥ २२ ॥

मित्रावरुणाभ्यान्त्वेत्यस्य वत्सागः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा
देवताः । मित्रावरुणाभ्यामित्यस्यानुष्टुप्, इन्द्राग्निभ्या

मित्यस्य प्राजापत्यानुष्टुप्, इन्द्रावरुणाभ्यामित्यस्य

स्वराद् साम्यनुष्टुप् छन्दांसि । गांधारः स्वरः ।

इन्द्रावृहस्पतिभ्यामित्यस्यभुरिगार्ची ग यत्री

छन्दः । पद्मः स्वरः । इन्द्राविष्णुभ्या

मित्यस्यभुरिक् साम्यनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरश्च ॥

सर्वविद्याप्रवीणं सभापतिं कुटुम्बादित्युपदिश्यते ॥

सब विद्याओं में प्रवीण पुरुष को सभा का अधिकारी करे

यह छगले मंत्र में कहा है ॥

मित्रावरुणाभ्या त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्राग्निभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्रावृहस्पतिभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्राविष्णुभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मि ॥ २३ ॥

मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा । देवाव्यमिति देवऽअव्यम् ।
यज्ञस्य । आयुपे । गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । देवाव्यमिति ।

देवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्राग्निऽया-
 मितिन्द्राग्निऽभ्याम् । त्वा । देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् ।
 यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्रावरुणाभ्याम् । त्वा ।
 देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ।
 इन्द्रावृहस्पतिभ्यामितिन्द्रावृहस्पतिऽभ्याम् ।
 त्वा । देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे ।
 गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामितिन्द्राविष्णुभ्याम् । त्वा । देवा-
 मितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२३॥

पदार्थः—(मित्रावरुणाभ्याम्) सख्युत्कृष्टाभ्याम्
 (त्वा) सभापतिं पूर्णविद्यमुपदेशकं वा (देवाव्यम्)
 योदेवानवति स देवावीस्तं । अवितृस्तृतं त्रिभ्यर्हः । उ०
 ३ । १५६ । इति रत्नगोविन्द्यादिवधातोरीः प्रत्ययः (यज्ञस्य)
 अग्निहोत्रादे राज्यपालनांतस्य (आयुषे) उन्नत्यै (गृ-
 ह्णामि) (इन्द्राय) परमैश्वर्य्यवते (त्वा) त्वाम् (दे-
 वाव्यम्) विद्वद्वक्तकम् (यज्ञस्य) सत्संगतिकरणस्य
 (आयुषे) (गृह्णामि) (इन्द्राग्निभ्याम्) विद्युत्प्रसिद्धा-
 भ्यांवन्हिभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) दिव्यवि-
 द्याबोधकम् (यज्ञस्य) शिल्पविद्याकार्य्यसिद्धिरस्य
 (आयुषे) (गृह्णामि) गृह्णामि (इन्द्रावरुणाभ्याम्)

विद्युज्जलाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) एतद्विव्य-
विद्याव्यापकम् (यज्ञस्य) क्रियाकौशलसंगतस्य (आ-
युपे) (गृह्णामि) (इन्द्रावृहस्पतिभ्याम्) राजानूचाना-
भ्यां विद्वद्भ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) प्रशस्तयो-
गविद्याप्रापकम् (यज्ञस्य) योगविद्याप्रापकस्य विज्ञा-
नस्य (आयुपे) (गृह्णामि) अङ्गीकरोमि (इन्द्राविष्णु-
भ्याम्) ईश्वरवेदज्ञानाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्)
ब्रह्मविदांतर्पकम् (यज्ञस्य) ज्ञानमयस्य (आयुपे) वृद्धये
(गृह्णामि) । अयं मंत्रः शत० ४ । २ । २ । १२ - १८ ।
व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे सभापते धर्माधिकारमनीशानिष्ठुरहं यज्ञस्यायुपे मित्रावरु-
णाभ्यां देवाभ्यां त्वां गृह्णामि हे सेनापते विद्वन् यज्ञस्यायुपे इन्द्राय देवाभ्यां
त्वां गृह्णामि हे शस्त्रविद्याविद्याज्ञस्यायुपे इन्द्राग्निभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि
हे शिल्पिन् यज्ञस्यायुपे इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि तथा यज्ञस्यायुपे
इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि हे विद्वन् यज्ञस्यायुपे इन्द्राविष्णुभ्यां
त्वा त्वां गृह्णामि ॥ २३ ॥

भावार्थः—प्रजाजनैः सकलशास्त्रप्रचाराय सर्वविद्याकुशलोऽतिशयितप्रह्लाद-
भ्यादिकम्मानुष्ठिता सभाध्यक्षः कर्त्तव्यः कोपि प्रीत्या सकलशास्त्रं प्रचार-
येत् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे सभापते । धर्म अर्थ, काम और मोक्ष की इच्छा करने वाला
मैं (यज्ञस्य) अग्निहोत्र से लेकर राज्यपालन पर्यन्त यज्ञ की (आयुपे) उ-
न्नति होने से लिये (मित्रावरुणाभ्याम्) मित्र और उच्च विद्यायुक्त पुरुषों के
अर्थ (देवाव्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) स्वीकार
करता हूँ । हे सेनापते विद्वन् (यज्ञस्य) सप्तमंगलि करने की (आयुपे) उन्नति

के लिये (इन्द्राय) परमैश्वर्यवान् पुरुष के अर्थ (देवाव्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे शस्त्रास्त्रविद्या के जानने वाले प्रवीण (यज्ञस्य) शिल्पविद्या के कामों की सिद्धि की (आयुषे) प्राप्ति के लिये (इन्द्राग्निभ्याम्) विजली और प्रसिद्ध आग के गुण प्रकाश होने के अर्थ (देवाव्यम्) दिव्यविद्या बोध की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे शिल्पिन (यज्ञस्य) कियाचतुराई का (आयुषे) ज्ञान हाने के लिये (इन्द्रावरुणाभ्याम्) विजली और जल के गुणप्रकाश होने के अर्थ (देवाव्यम्) उन की विद्या जानने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे अध्यापक (यज्ञस्य) पढ़ने पढ़ाने की (आयुषे) उन्नति के लिये (इन्द्रावृहस्पतिभ्याम्) राजा और शास्त्रवक्ताओं के अर्थ (देवाव्यम्) प्रशंसित योग विद्या के जानने और प्राप्त कराने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् (यज्ञस्य) विज्ञान की (आयुषे) बढ़ती के लिये (इन्द्राविष्णुभ्याम्) ईश्वर और वेदशास्त्र के जानने के अर्थ (देवाव्यम्) ब्रह्मज्ञानी को तृप्त करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

भाषार्थः— प्रजाजनों को उचित है कि सकल शास्त्र का प्रचार होने के लिये सब विद्याओं में कुशल और अत्यन्त ब्रह्मचर्य के अनुष्ठान करने वाले पुरुष को सभापति करें और वह सभापति भी परम प्रीति के साथ सकल शास्त्र का प्रचार करता कराता रहे ॥ २३ ॥

मूर्द्धानमित्यस्य भारद्वाज श्रुतिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आर्षोत्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्यत्कृत्यमाह ॥

इसके अनन्तर विद्वानों का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

मूर्द्धानन्दिबोऽग्ररतिमृष्टिव्यावैश्वानरमृतः
आज्ञातमग्निम् । कविः समाजमतिथिं जनाना-
मासन्नापात्रं जनयंत देवाः ॥ २४ ॥

मूर्द्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वान-
रम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् । कविम् ।
सम्राजमिति समं राजम् । अतिथिम् । जनानाम् ।
आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(मूर्द्धानम्) शिरोवद्धर्तमानम् (दिवः) द्योत-
मानस्य सूर्यस्य (अरतिम्) ऋच्छति प्राप्नोति तम् ।
(पृथिव्याः) (वैश्वानरम्) यो विश्वान् नरानानन्दान्न-
यति तम् । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरात्रयति विश्व एनं नरा
नयन्तीति वापि वा विश्वानरं एवं स्यात् । निरु० ७ । २१ ।
(ऋते) सत्ये । ऋतमिति सत्यनामसु पाठितम् निघं०
३ । १० । (आ) समन्तात् (जातम्) प्रसिद्धम् (अग्निम्)
शुभगुणैः प्रकाशमानम् (कविम्) क्रान्तदर्शनम् (स-
म्राजम्) चक्रवर्तिनामिव (अतिथिम्) अतिथिवत्पूज्यम्
(जनानाम्) सत्पुरुषाणाम् (आसन्) मुखे । अत्रास्य
शब्दस्य पदन्तोमास० ६ । १ । ६३ । अनेनासन्नादेशः ।
सपां सलुगिति सप्तम्येकवचनस्य लुक् । (आ) समन्तात्
(पात्रम्) पाति रक्षति समस्तं शिल्पव्यवहारं यस्तम्
(जनयन्त) उत्पादयन्त । अत्र लोडर्थे लङ्ङभावश्च
(देवाः) धनुर्वेदविदो विद्वांसः । अयं मन्त्रः शत० ४ ।
२ । ३ । २४ तथा ब्रा० ४ । १ । व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्ययः—यथा देवा धनुर्विदो विद्वांसो धनुर्वेदशिक्षया दियो मूर्द्धानं पृथिव्या
अरतिमृत- राजं विश्वानरं जनानामतिथिमासन् पात्रं कविमग्निं सम्राजमि-
याजयन्त तथा सर्वैरनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । यथा सत्पुरुषाः धनुर्वेदज्ञाः परीक्षकारि-
णो विद्वांसो धनुर्वेदीकक्रियाभिः यानेषु शस्त्रास्त्रमिष्टायां चावेकधाग्निं प्र-
दीप्य शत्रून्विजयन्ते तथैवाग्नौऽपि सर्वैर्जनैराचरणीयम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—जैसे (देवाः) धनुर्वेद के जानने वाले विद्वान् लोग उस धनुर्वेद
की शिक्षा से (दिवः) प्रकाशमान सूर्य के (पूर्वानम्) शिर के समान (पृ-
थिव्याः) पृथिवी के गुणों को (अरतिम्) प्राप्त होने वाले (अग्ने) सत्यमार्ग में
(आज्ञातम्) सत्पुरुषवहार में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध (वैश्वानरम्) समस्त मनुष्यों
को आनन्द पहुंचाने और (जनानाम्) सत्पुरुषों के (अतिथिम्) अतिथि के
समान सत्कार करने योग्य और (आसन्) अग्ने शुद्ध यज्ञरूप मुख में (पात्रम्)
समस्त शिल्प व्यवहार की रक्षा करने (कविम्) और अनेक प्रकार से प्रदीप्त
होने वाले (अग्निम्) शुभगुण प्रकाशित अग्नि को (सत्ताम्रम्) एकचक्रराज्य
करने वाले के समान (आ) अच्छे प्रकार से (जनयन्) प्रकाशित करते हैं वैसे
सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालंकार है । जैसे सत्पुरुष धनुर्वेद के जानने वाले
परीक्षकारी विद्वान् लोग धनुर्वेद में कड़ी हुई क्रियाओं से यानों और शस्त्रास्त्र विद्या में
अनेक प्रकार से अग्नि को प्रदीप्त कर शत्रुओं को जीता करते हैं वैसे ही अन्य सब म-
नुष्यों को भी अपना आचरण करना योग्य है ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतहरमस्य सरद्वाजः अपि । वैश्वानरी देवता । याजु-

उपनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः । भुवोमी-यस्य भुवन्तिवस्य

च विराहायो यद्वृत्तीछन्दः । मध्यम स्वरः ॥

अग्रेऽथरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अथ पहले मन्त्र में ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोसिध्रुवोसि ध्रुवक्षितिध्रुवाणां
ध्रुवतमोच्युंतानामच्युतक्षित्तमण्य ते यानिर्व-

श्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सो-
ममवनयामि । अथा नऽइन्द्रऽइद्विशोऽसपत्नाः
समनसस्करत् ॥ २५ ॥

उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि । ध्रुवः ।
असि । ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवऽक्षितिः । ध्रुवाणां । ध्रु-
वतमइति ध्रुवऽतमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम-
इत्यच्युतक्षित् तमः । एषः । ते । योनिः । वैश्वान-
राय । त्वा । ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा । सो-
मम् । अथ । नयामि । अर्थः । नः । इन्द्रः । इत् । विशः ।
असपत्नाः । समनसऽइति सऽमनसः । करत् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) यमानां समूहो यामम् । उ-
पगतं च तदयामं चोपयाममुपयामेन गृहीतउपयामगृहीतः
परमेश्वरः (असि) (ध्रुवः) स्थिरः (असि) (ध्रुव-
क्षितिः) ध्रुवा क्षितयो भूमयो यस्मिन् (ध्रुवाणाम्) आ-
काशादीनां मध्ये (ध्रुवतमः) अतिशयेन ध्रुवो ध्रुवतमः
(अच्युतानाम्) कारणजीवानाम् (अच्युतक्षित्तमः) अ-
च्युतं क्षयति नियासयति सोऽतिशयितः (एषः)

सत्यमार्गप्रकाशः (ते) तव (योनिः) स्थानमिव (वै-
 श्वानराय) विश्वेषां नराणां नायकाय सत्यप्रकाशकाय
 (त्वा) त्वाम् (ध्रुवम्) निश्चयम् (ध्रुवेण) निष्कम्पेण
 (मनसा) अन्तःकरणेन (वाचा) वाण्या (सोमम्)
 सकलजगतः प्रसवितारम् (अव) (नयामि) स्वीकरोमि
 (अथ) अनन्तरम् (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) सर्वदुःख-
 विदारकः (इत्) एव (विशः) प्रजाः (असपत्नाः)
 अजातशत्रवः (समनसः) समानंमनः स्वातंत्र्यासांताः ।
 (करतु) करोतु । लेदप्रयोगोऽयम् ॥ २५ ॥

अन्ययः—हे परमेश्वर ! त्वमुपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि ध्रुवक्षितिध्रुवाणां
 ध्रुवतमनसा चाच्युतानामच्युतक्षितमोसि । एष ते योनिरस्ति । अहं
 वैश्वानराय राज्यप्रकाशकाय ध्रुवेण मनसा ध्रुवया वाचा च सोमं रथां ध्रुवम-
 यनयामि । अयेन्द्रो भवान् मो विशोऽसपत्नाः समनसहृदेव कर्त्तकरोतु ॥ २५ ॥

भावार्थः— योऽनित्यानां नित्यो ध्रुवाणामपि ध्रुवः परमेश्वरस्तस्य
 सर्वजगत्प्रेरकस्येश्वरस्य आप्त्यायोगाभ्यासानुष्ठानेन चैव विज्ञानं जायते
 नान्यथा ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर ! आप (उपयामगृहीतः) शास्त्रमाप्तानेपमों से स्वी-
 कार किये जाते (अमि) हैं ऐसे ही (ध्रुवः) स्थिर (अस्ति) हैं कि (ध्रुवक्षि-
 तिः) जिन आप में भूमि स्थिर हो रही हैं और (ध्रुवाणाम्) स्थिर आकाश
 आदि पदार्थों में (ध्रुवतमाः) अत्यन्त स्थिर (अस्ति) हैं तथा (अच्युतानाम्)
 अविनाशी जगत् का कारण और अनादि सिद्ध जीवों में (अच्युतक्षितमः)
 अतिशय करके अविनाशिपन बसाने वाले हैं (एषः) यह सत्य के मार्ग का
 प्रकाश (ते) आप के (योनिः) निवासस्थान के समान है (वैश्वानराय) सप्त-
 मा मनुष्यों को सत्यमार्ग में प्राप्त कराने वाले या इस राज्यप्रकाश के लिये
 (ध्रुवेण) दृढ़ (मनसा) मन और (वाचा) वाणी से (सोमम्) समस्त
 जगत् के उत्पन्न करने वाले (त्वा) आप को (ध्रुवम्) निश्चय पूर्वक जैसे

हो वैसे (अनयामि) स्वीकार करता हूँ (अथ) इस के अनन्तर (इन्द्रः) सब दुःख के निनाश करने वाले आप (नः) हमारे (विश्व) प्रजा जनों को (अमपन्नाः) शत्रुओं से रहित और (समनसः) एकमन अर्थात् एक दूसरे के मुख चाहने वाले (इत्) ही (करत्) कीर्जिये ॥ २५ ॥

भावार्थ — जो नित्य पदार्थों में नित्य और स्थिरों में भी स्थिर परमेश्वर है उस समस्त जगत् के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर की प्राप्ति और योगाभ्यास के अनुष्ठान से ही ठीक २ ज्ञान हो सकता है, अन्यथा नहीं ॥ २५ ॥

यस्तइत्यस्य देवमत्रा ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराह् ब्राह्मी
गृह्णी छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेश्वरो यज्ञानुष्ठाताः सुपदिशति ॥

अब ईश्वर यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले को उपदेश करता है ॥

यस्ते दृप्सस्कन्दाति यस्ते अ॒ध॒शु॒र्ग्राव॑च्युतो
धि॒प॒ण॒यो॒रु॒प॒स्था॑त् । अ॒ध्व॒र्यो॒र्वा परि॑ वा यः
प॒वि॒त्रा॒त्तन्ते॑ जुहोमि मन॑सा वप॑त्कृत॒ स्वाहा॑
दे॒वाना॑मुत्क्रम॑णमसि ॥ २६ ॥

यः । ते । दृप्सः । स्कन्दाति । यः । अध॒शुः ।
ग्राव॑च्युत॒ इति॑ ग्राव॑च्युतः । धि॒प॒ण॒योः । उप॒स्था॒-
दि॒त्पु॒प॒स्था॑त् । अध्व॒र्योः । वा । परि॑ । वा । यः ।
प॒वि॒त्रा॑त् । तम् । ते । जुहोमि । मन॑सा । वप॑त्कृत॒-
मि॒ति॒वप॑त्कृतम् । स्वाहा॑ । दे॒वाना॑म् । उत्क्र॒-
म॑ण॒मि॒त्पु॒त् क्रम॑णम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यः) यजमानः (ते) तव (द्रप्सः) यज्ञप-
दार्थसमूहः अत्र—वाशप्रकरणे स्वर्परलोपइतिविसर्जनीय-
लोपः । (स्कन्दति) अन्यान् प्रति गच्छति (यः) (ते)
तव (अंशुः) संविभागः अत्रामघातोः प्रत्ययः शकारा-
गमश्च । (ग्रावच्युतः) ग्राव्णी मेवाच्युतः । ग्रावेति मे-
घनामसु पठितम् निधं० १। १० । (धिपणयोः) द्वावापृ-
थिवीनामसु पठितम् । ३। ३० (उपस्थात्) समीपस्थात्
(अध्वर्योः) (वा) होत्रादीनां समुच्चये (परि) सर्वतः
(वा) शुद्धगुणानां समुच्चये (यः) शुद्धपदार्थसमूहः (प-
वित्रात्) निर्मलात् (तं) (ते) तुभ्यम् (जुहोमि) द-
दामि (मनसा) सुविचारेण (वपट्कृतम्) संकल्पित-
मिव (स्वाहा) सत्यवाचा (देवानाम्) आप्तानां विदु-
षाम् । (उत्क्रमणम्) ऊर्ध्वक्रमणं तेजइव (असि) अयं
मंत्रः । शत० ४। २। ४। २। व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे यज्ञपते । यस्ते द्रप्स स्कन्दति वायुना सद्य सर्वत्र गच्छति
यद्यगे ग्रावच्युतोंऽंशुधिपणयोः पवित्रादुपस्थात् । योषा अध्वर्यो सफाशात्
परितो वा प्रकाशते तस्मात्तमह ते स्वाहा मनसा वपट्कृतं जुहोमि तत्फल-
दानेन तुभ्यं प्रयच्छामि यतस्त्व यज्ञानुष्ठाता देवानामुत्क्रमणमिवाप्सि ॥ २६ ॥

भावार्थः—अग्नोपमालङ्कारः । होत्रादयो विद्वांसोऽतीवदृढया सामग्या
यज्ञमनुष्ठीयमानान् सुरसिषुक्तान् पदार्थान्गनीं प्रक्षिपन्ति ते जलपायू
सथोऽप्य मेघेन सह पृथिवीं प्राप्य सर्वांन् रोगान्निवर्त्य सर्वांन् पाणिन आ
नन्दयन्ति । अतः सर्वैर्मनुष्यैरयं यज्ञः सदा सेव्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे यज्ञपते ! (यः) जो (ते) तेरा (द्रष्टाः) यज्ञ के पदार्थों का समूह (स्कन्दति) पवन के साथ सब जगह में प्राप्त होता है और (यः) जो (ते) तेरे यज्ञ से युक्त (प्रावच्युतः) मेघमण्डल से छूटा हुआ (अंगुः) यज्ञ के पदार्थों का विभाग (धिपणयोः) प्रकाश भूमि के (पवित्रात्) पवित्र (उपस्थात्) गोद के समान स्थान से (वा) अथवा (यः) जो (अध्वर्योः) यज्ञ करने वालों से (वा) अथवा (पारि) सब से प्रकाशित होता है इस से (तम्) उस यज्ञ को मैं (ते) तेरे लिये (स्वाहा) सत्यवाणी और (मनसा) मन से (वषट्कृतम्) किये हुए संकल्प के समान (जुहोमि) देता हूँ अर्थात् उस के फलदायक होने से तेरे लिये उस पदार्थ को पहुँचाता हूँ जिस लिये यज्ञ का अनुष्ठान करने द्वारा तू (देवानाम्) विद्वानों के लिये (उत्क्रमणम्) ऊँची श्रेणी को प्राप्त करने वाले ऐश्वर्य के समान (आसि) है इस से तुझ को सुख प्राप्त होता है ॥ २६ ॥

ज्ञाघार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । होता आदि विद्वान् । लोग अत्यन्त द्रष्टा सामग्री से यज्ञ करते हुए जिन सुगन्धि आदि पदार्थों को अग्नि में छोड़ते हैं वे पवन और जलादि पदार्थों को पवित्र कर उस के साथ पृथिवी पर आ और सब प्रकार के रोगों को निवृत्त कर के सब प्राणियों को आनन्द देते हैं इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का सदा सेवन करना चाहिये ॥ २६ ॥

प्राणापेत्यस्य देवभवा अंभिः । यज्ञपतिर्देवता । प्राणापेत्यस्य

स्य चामुर्यनुष्टुप्, उदानापेत्यस्यामुर्युष्टिक्, व्यानापेत्य

वाचेम इत्यस्य साम्नी गायत्री, क्रतुदक्षाभ्यामित्यस्या-

सुरी गायत्री, ओशेयपेत्यस्यामुर्यनुष्टुप्,

चक्षुर्भ्यामित्यस्य चामुर्युष्टिक् छन्दांसि ।

अनुष्टुभो गान्धारो गायत्र्याः पद्भ्यः

उष्टिञ्ज अष्टपमश्च स्वराः ॥

पुनरष्टपनाध्यापनारूपमङ्गर्द्धविषयान्तरमाह ।

किर पठनपाठन यज्ञ के करने वाले का विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा

वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व
चक्षुर्भ्याम् मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

प्राणायं । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । व्यानायेति विऽआनायं । मे । वर्चोदाऽइति वर्-
चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व । उदानायेत्युत् ऽआनायं ।
मे । वर्चोदा ऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
वाचे । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
ऋतूदक्षाभ्याम् । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्च-
से । पवस्व । श्रोत्राय । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः ।
वर्चसे । पवस्व । चक्षुर्भ्यामिति चक्षुऽभ्याम् । मे ।
वर्चोदसाविति वर्चः ऽदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(प्राणाय) प्राणतिं जीवयतीति प्राणो हृदयस्थो
वायुस्तस्मै (मे) मम (वर्चोदाः) यथायोग्यं प्रकाशं ददाति
तत्सांबुद्धौ (वर्चसे) विद्वान्प्रकाशाय (पवस्व) पवित्रतया
प्राप्नुहि । (व्यानाप) सर्वशरीरगतवायवे (मे) मम (वर्चोदाः)
दीप्तिप्रदो जाठरग्निरिव (वर्चसे) अन्त्राय । वर्च इत्यन्तनामसु

पठितम् निधं० २। ७। (पवस्व) (उदानाय) (मे) मम
 (वर्चोदाः) वर्चो विद्यावलं ददातीति (वर्चसे) पराक्रमाय
 (पवस्व) (वाचे) वाण्यै (मे) मम (वर्चोदाः) सत्यवक्तृत्वप्रदः
 (वर्चसे) प्रागल्भ्याय (पवस्व) प्रवर्त्तस्व (ऋतूदक्षाभ्याम्) प्र-
 ज्ञायलाभ्याम् (मे) मम (वर्चोदाः) विज्ञानप्रदः (वर्चसे) शब्दा-
 र्थसंग्रहविज्ञानाय (पवस्व) उपदिश (श्रोत्राय) शब्दज्ञाना-
 य (मे) मम (वर्चोदाः) तज्ज्ञानदः (वर्चसे) अध्ययनदीप्त्यै
 (पवस्व) प्रापकी भव (चक्षुभ्याम्) (मे) मम (वर्चोदसौ)
 सूर्याचन्द्रमसाविवातिथ्यध्यापकी (वर्चसे) शुद्धसिद्धांतप्र-
 काशाय (पर्वेध्याम्) प्राप्तु तम् । अयम्मन्त्राः । शत० ४। २। ४।

३-६ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे वर्चोदा अध्येतरध्यापक त्वं मम प्राणायवर्चसे पवस्व ।
 हे वर्चोदा मम व्यानाय वर्चसे पवस्व । हे वर्चोदा मे मनोदानाय वर्चसे पवस्व ।
 हे वर्चोदा मे मम वाचे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदसौ युवां मे मम चक्षुभ्यां वर्चसे
 पर्वेध्याम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—यो नमुष्यो विद्याबृहये पठनपाठमं रूपं पञ्चकर्म करोति स सर्व-
 पुष्टिस्तुष्टिकरी भवत्यस्य एवं सर्वैरनुश्रुताव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (वर्चोदाः) यथायोग्य विद्या पढ़ने पढ़ाने रूप भङ्ग कर्म करने वाले
 आप (मे) मेरे (प्राणाय) हृदयस्थजीवन के हेतु प्राणवायु और (वर्चसे) वेद विद्या
 के प्रकाश के लिये (पवस्व) पवित्रता से वर्चें, हे (वर्चोदाः) हान दीप्ति के देने
 वाले जाठराग्नि के समान आप (मे) मेरे (व्यानाय) सब शरीर में रहने वाले
 पवन और (वर्चसे) अन्न आदि पदार्थों के लिये (पवस्व) पवित्रता से प्राप्त होवें
 हे (वर्चोदाः) विद्या बल देने वाले आप (मे) (उदानाय) श्वास से उपर को
 आने वाले उदान मंत्रक पवन और (वर्चसे) पराक्रम के लिये (पवस्व) ज्ञान दी-
 जिये । हे (वर्चोदाः) सत्य बोलने का उपदेश करने वाले आप (मे) मेरी (वाचे) वा-

णी और (वर्चसे) मगन्धता के लिये (पवस्व) मवृत्त हूजिये (वर्चोदाः)
 विज्ञान देने वाले आप (मे) मेरे (कतूदत्ताभ्याम्) बुद्धि और आत्मबल की
 उन्नति और (वर्चसे) अच्छे बोध के लिये (पवस्व) शिक्ता कीजिये । हे
 (वर्चोदाः) शब्द ज्ञान के देने वाले यज्ञपति आप (मे) मेरे (श्रोत्राय)
 शब्द ग्रहण करने वाले कर्णेन्द्रिय के लिये (वर्चसे) शब्दों के अर्थ और
 सम्बन्ध का (पवस्व) उपदेश करें हे (वर्चोदसी) सूर्य और चन्द्रमा के
 समान अतिथि और पढ़ाने वाले आप दोनों (मे) मेरे (चक्षुर्भ्याम्) नेत्रों के
 लिये (वर्चसे) शुद्ध सिद्धांत के प्रकाश को (पवस्व) मास हूजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः— जो विद्या की वृद्धि के लिये पठन पाठन रूप यज्ञ कर्म करने वाला
 मनुष्य है वह अपने यज्ञ के अनुष्ठान से सब की पुष्टि तथा सतोप करने वाला होता है
 इस से ऐसा प्रयत्न सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ २७ ॥

आत्मन इत्यस्य देवश्रवा ऋषिः । यज्ञपतिर्देवता ।

ब्राह्मी वृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

आत्मनै मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वाजसे मे व-
 चोदा वर्चसे पवस्वायुपे मे वर्चोदा वर्चसे पव-
 स्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसो वर्चसे
 पवेथाम् ॥ २८ ॥

आत्मनै । मे । वर्चोदाऽऽति वर्चःऽदाः । वर्चसे ।
 पवस्व । ओजसे । मे । वर्चोदाऽऽतिवर्चःऽदाः । वर्चसे ।
 पवस्व । आयुपे । मे । वर्चोदाऽऽतिवर्चःऽदाः । वर्चसे ।

पवस्व । विश्वाभ्यः । मे । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ।
वर्चोदसाविति वर्चःऽदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— (आत्मने) इच्छादिगुणसमवेताय स्वस्वरूपाय
(मे) मम (वर्चोदाः) योगब्रह्मविद्याप्रद (वर्चसे) निजात्म-
प्रकाशाय (पवस्व) प्रापय (ओजसे) आत्मबलाय । ओज
इति बलनामसु पठितम् निघं० २ । ९ (मे) मम (वर्चोदाः)
विद्याप्रद (वर्चसे) योगबलप्रकाशाय (पवस्व) विज्ञापय-
(आयुषे) जीवनाय (मे) (वर्चोदाः) वर्चो बलं ददाति त-
त्सम्बुद्धौ (वर्चसे) रोगापहारकायौषधाय (पवस्व) गमय
(विश्वाभ्यः) समस्ताभ्यः (मे) मम (प्रजाभ्यः) पालनीयाभ्यः
(वर्चोदसौ) न्यायप्रकाशकौ सर्वाधिष्ठातारौ सभापतिन्याया-
धीशाविद्य योगारूढयोगजिज्ञासू (वर्चसे) सद्गुणप्रकाशाय
(पवेथाम्) प्रापयेथाम् ॥ २८ ॥

अन्ययः— हे वर्चोदा विद्वत्त्वं मे ममात्मने वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा मे
ओजसे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा मे ममायुषे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदसौ युवाम्ने
मम विश्वाभ्यः प्रजाभ्यो वर्चसे पवेथाम् ॥२८॥

भाचार्यः - नय योगेन विना कश्चिदपि पूर्णविद्यो भवति नच पूर्णया
विद्वत्तया विना स्वात्मपरमात्मनोर्बोध कर्षचिञ्जायते नापि तेन विना
मत्पुनपयत्प्रजाः पालयितुम् कश्चिदपि शक्नोति तस्माद्योगविधिरसं सर्वजनः
संनेत्य ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (वर्चोदाः) योग और ब्रह्मविद्या देने वाले विद्वन् आप (मे)
मेरे (आत्मने) इच्छादिगुणयुक्त चेतन के लिये (वर्चमे) अपने आत्मा के प्रकाश

को (पवस्व) प्राप्त कीजिये। हे (वचोदाः) उक्त विद्या देने वाले विद्वान् आप (मे) मेरे (ओजसे) आत्मबल होने के लिये (वर्चसे) योग बन् को (पवस्व) जनाइये हे (वचोदाः) बल देने वाले (मे) मेरे (आयुषे) जीवन के लिये (वर्चसे) रोग छुड़ाने वाले औषध को (पवस्व) प्राप्त कीजिये हे (वचोदसौ) योगविद्या के पढ़ने पढ़ाने वालो तुम दोनों (मे) मेरी (विश्वाभ्यः) समस्त (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (वर्चसे) सद्गुण प्रकाश करने को (पवेषाम्) प्राप्त कराया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—योग विद्या के बिना कोई भी मनुष्य पूर्ण विद्यावान् नहीं हो सकता और न पूर्णविद्या के बिना अपने स्वरूप और परमात्मा का ज्ञान कभी होता है और न इसके बिना कोई न्यायाधीश सत्पुरुषों के समान प्रजा की रक्षा कर सकता है इस लिये सब मनुष्यों को उचित है कि इस योगविद्या का सेवन निरन्तर किया करें ॥ २८ ॥

कोसीत्यस्य देवअथा ऋषिः प्रजापतिर्देवता । आर्चीर्पंक्तिश्छन्दः ।

भूर्भुवस्वरित्यस्य भुरिक्छान्नी पंक्तिश्छन्दः । पंचनः स्वरः ।

समापत्ती राजा प्रजासेनासभ्यजनान् प्रति किं किं वदेदित्याह ।

समापत्ति राजा प्रजा सेना और सभ्यजनों को क्या कहें

यही अगले मंत्र में कहा है ॥

कोंसिकंतुमोसिकस्यांसि कोनांमांसि ॥ यस्य
ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम । भू-
र्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजामिः स्याथ सुवीरों वीरैः
सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

कः । असि । कृतमः । असि । कस्य । असि ।

कः । नाम । असि । यस्य । ते । नाम । अमन्महि ।

यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपाम । भूरितिभूः । भु-
वरितिभुवः । स्वरितिस्वः । सुप्रजाइतिसुप्रजाः प्रजाभिः ।
स्याम् । सुवीरइतिसुवीरः । वीरैः । सुपोपइतिसु
पोपः । पोपैः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(कः) (असि) (कतमः) बहूनां मध्ये कः
(असि) (कस्य) (असि) (कः) (नाम) ख्यातिः
(असि) (यस्य) (ते) तव (नाम) (अमन्महि) वि-
जानीमहि । अत्र लिङर्थे लङ् । बहुलं छंदसीति विकरण-
लुक् (यम्) (त्वा) त्वाम् (सोमेन) ऐश्वर्येण (अती-
तृपाम) तर्पयाम (भूः) भूमेः (भुवः) अंतरिक्षस्य (स्वः)
आदित्यलोकस्य (सुप्रजाः) सुष्ठु प्रजासहितः (प्रजाभिः)
अनुकूलाभिः पालनीयाभिः सह (स्याम्) भवेयम् (सु-
वीरः) प्रशस्तवीरयुक्तः (वीरैः) शरीरात्मबलयुक्तैर्युद्धकुशलैः
सह (सुपोपः) प्रशस्तपुष्टिः (पोपैः) पुष्टिभिः ॥ २६ ॥

अन्यथ.— सम्भ्यसेनाइत्यप्रजाजना ययं त्वं कोसि कतमोसि कस्यामिकोना
मासि किमात्रा प्रसिद्धोसि यस्य ते तव नाम वयममन्महि यं त्वारथा सो-
मेनातीतृपामेति पृच्छामो ब्रूहि ताम् प्रति सभापतिराह भूर्भुवः स्वर्गलोक-
स्वमियात्ममुलमभीप्सुरहं युष्माभिः प्रजाभिः सुप्रजाः वीरैः सुवीरः पोपैः
सुपोप इति प्रति जाने ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः— सभापती राजा सत्यन्यायप्रियवचनवहारेण सम्भ्यसेत्यप्रजा-
जनाभिरुप यदयेत् प्रयत्नतस्वीरान् सेनासु संपादयेद्यत् उत्कृष्टमुखवर्द्ध-
नेन राज्येन भूम्यादिभुगं प्राप्नुयादिति ॥ २६ ॥

पदार्थः—सभा सेना और प्रजा में रहने वाले हम लोग पूछते हैं कि तू (कः) कौन (असि) है (कतमः) बहुतों के बीच कौनसा (असि) है (कस्य) किसका (असि) है (कः) क्या (नाम) तेरा नाम (असि) है (यस्य) जिस (ते) तेरी (नाम) संज्ञा को (अमन्माहि) जानें और (यम्) जिस(त्वा) तुझको (सोमेन) धन आदि पदार्थों से (अतीवृषाम्) वृष करें यह कह उन से सभापति कहता है कि (भूः) भूमि (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) आदित्यलोक के सुख के सदृश आत्म सुख की कामना करने वाला मैं तुम (प्रजामिः) प्रजा लोगों के साथ (सुप्रजाः) श्रेष्ठप्रजा वाला (वीरैः) तुम वीरों से (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर युक्त (पोषैः) पुष्टिकारक पदार्थों से (सुपोष) अच्छा पुष्ट (स्वाम्) होऊँ । अर्थात् तुम सब लोगों से पृथक् न तो स्वतन्त्र मेरा कोई नाम और न कोई विशेष संबंधी है ॥ २९ ॥

भावार्थ —सभापति राजा को योग्य है कि सत्यन्याययुक्त प्रिय व्यवहार से सभा सेना और प्रजा के जनों की रक्षा कर के उन सभी को उन्नति देवे और अतिप्रबल वीरों को सेना में रखे जिस से कि बहुत सुख बढ़ाने वाले राज्य से भूमि आदि लोकों के सुख को प्राप्त होवे ॥ २९ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य देवश्रवा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आद्यस्य सान्नी गायत्री-द्वितीयस्यासु र्यं नुष्टुप् तृतीयचतुर्ध्रं पंचमानां सामन्ती गायत्री पष्ठस्यासु र्यं नुष्टुप् सप्तमाष्टमयोर्गोजुयी यत्किर्नवंमस्य सान्नी गायत्री दशमस्यासु र्यं नुष्टुप् एकादशस्य सान्नी गायत्री द्वादशस्यासु र्यं नुष्टुप् त्रयोदश्यासु र्यं णिक् छन्दासि, अत्र गायत्र्यायहजः, अनुष्टुप्सोपाधारः, पंक्ते षष्ठम, उट्णिजश्च षष्ठश्च स्वरा ॥

पुनर्विषयान्तरेण सदेवाह ।

फिर भी विषयान्तर से वही उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोसि मध्वे त्वोपयामगृहीतो-
 सिमाधवाय त्वोपयामगृहीतोसि शुक्राय त्वोप-
 यामगृहीतोसि शुचये त्वोपयामगृहीतोसि नभ-
 से त्वोपयामगृहीतोसि नभस्याय त्वोपयामगृ-
 हीतोसीपे त्वोपयामगृहीतोऽस्यूर्जेत्वोपयामगृ-
 हीतोसि सहसे त्वोपयामगृहीतोसि सहस्याय-
 त्वोपयामगृहीतोसि तपसे त्वोपयामगृहीतोसि त-
 पस्याय त्वोपयामगृहीतोस्य॥हसस्पतये त्वा॥३०॥

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । मध्वे । त्वा । उपयामगृहीतइतिउपयामगृहीतः । असि ।
माधवाय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । शुक्राय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः ।
असि । शुचये । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । नभसे । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।

असि । नभस्याय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । इवे । त्वा । उपयामगृहीतइत्यु-
पयामऽगृहीतः । असि । ऊर्ज्जे । त्वा । उपयामगृ-
हीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सहसे । त्वा । उ-
पयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सहस्याय ।
त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । तपसे ।
त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । तप-
स्याय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । अ-
सि । अ॒ध॒ह॒स॒स्प॒तयै । अ॒ध॒ह॒सः प॒तय॑इत्य॒ध॒ह॒सःऽप-
तयै । त्वा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) सुनियमैस्स्वीकृतः (असि)
(मधये) चैत्रमासाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
(असि) (माधवाय) वैशाखमासाय (त्वा) त्वाम् (उ-
पयामगृहीतः) (असि) शुक्राय) ज्येष्ठाय (त्वा) त्वाम्
(उपयामगृहीतः) (असि) (शुचये) आषाढाय (त्वा)
त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभसे) श्रावणाय
(त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभस्याय)
भाद्राय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (इवे)

आश्विनाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (ऊज्जै) कार्त्तिकाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
 (असि) (सहसे) मार्गशीर्षाय (त्वा) त्वाम् । (उप-
 यामगृहीतः) असि (सहस्याय) पौषाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपसे) माघाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपस्याय) फाल्गुनया (त्वा)
 त्वाम् (उपयामगृहीतः) असि (अंहसस्पतये) सर्वेषां
 वेगस्य पालकाय (त्वा) त्वाम् । अयम्मंत्रः । शत० ४।
 ५ । १४—२३ व्या० ॥ ३० ॥

अवन्त्यः—हे-राजन् यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तस्मात्तवा त्वाम्मधवे वयं स्वी-
 कुर्मः । सभापतिराह हे प्रजासभासेनाजना यतो युष्माकं प्रत्येकउपयामगृहीतो-
 स्ति तस्मादेकैकं त्वा त्वाम् मधवेऽहं स्वीकरोमि । इत्यं सर्वत्र योजना कार्या ॥ ३० ॥

भावार्थः—सभापतिर्यथाकालं श्रेष्ठं राज्यं प्राप्याप्तव्यवहारेण प्रजाजनेभ्यः
 सर्वं सुखं दद्यात् ते च राजाणानुमूलव्यवहारे वर्त्तेरन्निति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस से आप (उपयामगृहीतः) अच्छे २ राज्य प्रव-
 न्ध के नियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं इस से (त्वा) आप को
 (मधवे) चैत्रमास की सभा के लिये अर्थात् चैत्रमास प्रसिद्ध सुख कराने वाले
 व्यवहार की रक्षा के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं सभापति कहता है कि
 हे सभासदो तथा प्रजा वा सेना जनो तुम में से एक २ (उपयामगृहीतः) अ-
 च्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है इसलिये तुम को चैत्रमास
 के सुख के लिये स्वीकार करता हू इसी प्रकार वारहों महीनों के यथोक्त सुख
 के लिये राजा, राजसभासद, प्रजाजन और सेनाजन परस्पर एक दूसरे को स्वी-
 कार करते रहें ॥ ३० ॥

भावार्थः—सभाध्यक्ष राजा को चाहिये कि यथोचित समय को प्राप्त हो कर श्रे-
 ष्ठ राज्य व्यवहार से प्रजाजनों के लिये सब सुख देता रहे और प्रजाजन भी राजाकी
 आज्ञा से अनुमूल व्यवहारों में वृत्ति करें ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते । आर्षी ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ राज्यव्यवहारेण नियुक्ते कर्मणि प्रवर्त्तमानौ राजप्रजा-

पुरुषौ प्रति करिष्यत् सत्कारेणाह ॥

अथ राज्य के व्यवहार में नियत राज कर्म में प्रवृत्त हुए राजा और प्रजा के पुरुषों के प्रति कोई सत्कार से कहता है यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्राग्नीऽआ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरे-
ण्यम् । अस्य पातं धियेपिता । उपयामगृहीतो-
सीन्द्राग्निभ्यां त्वैप ते योनिरिन्द्राग्निभ्या-
न्त्वा ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्नी ऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् ।
गीर्भिरिति गीः जभिः । नभः । वरेण्यम् । अस्य । पातम् ।
धिया । इपिता । उपयामगृहीत इत्युपयामगृही-
तः । असि । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ।
एपः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्निऽ-
भ्याम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) सूर्याग्नी इव प्रकाशमानौ समा-
पतिसमासदौ (आगतम्) आगच्छतम् (सुतम्) सुनुतम् ।
अत्र बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् (गीर्भिः)
सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः (नभः) सुखम् नभ इति साधार-

णनामसु पठितम् निघ्नं १। ४। (वरेण्यम्) (अस्य) न-
भसः कर्मणि पठौ (पातम्) रक्षतम् (धिया) प्रज्ञ-
या कर्मणा वा (इपिता) प्रेषितौ प्रार्थितौ वा (उपया-
मगृहीतः) (असि) (इन्द्राग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम्
(एषः) राजन्यायः (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्रा-
ग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम् । अयंमन्त्रः शत० ४ । २। ५।
२४। व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ युष्माग्निद्राग्नी इवागतं गीर्भिरसभ्यं व-
रेण्यं नभः सुतं धियेपितौ युष्मत्स्य नभसः पातं रक्षतम् तावाहतुः । हे
प्रजाजन त्वमुपयामगृहीतोसि त्वामिन्द्राग्निभ्यां स्वीकृतं वयं मन्या-
महे एष ते योनिरस्त्यतस्त्वामिन्द्राग्निभ्यां चेतयागहे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—नर्छं काकी पुमान् यथोक्तराज्यकर्म कर्तुं शक्नोति अतः प्रजा-
जनान् सत्करय राज्यकर्मणि नियोजयेत् ते च यथोक्तव्यवहारेण स राजानं
सत्कुर्वुरिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे इन्द्राग्नी सूर्य और अग्नि के तुल्य प्रकाशमान सभापति और
सभासद तुम दोनों (आगतम्) आओ मिलकर (गीर्भिः) अच्छी शिक्षा यु-
क्त वाणियों से हमारे लिपे (वरेण्यम्) श्रेष्ठ (नमः) सुख को (सुतम्) उत्पन्न
करो तथा (इपिता) पढ़ाये हुए वा हमारी प्रार्थना को प्राप्त हुए तुम (धिया)
अपनी बुद्धि वा राजशासन कर्म से (अस्य) इस सुख को (पातम्) रक्षा
करो । वे राजा और सभासद कहते हैं कि हे प्रजाजन तू (उपयामगृहीतः) प्रजा
के धर्म और नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है (त्वा) तुझ को
(इन्द्राग्निभ्याम्) उक्त महाशयों के लिये हम लोग वैसा ही मानते हैं (एषः)
यह राजनीति (ते) तेरा (योनिः) घर है (इन्द्राग्निभ्याम्) उक्तमहाशयों के लि-
ये (त्वा) तुझ को हम चिताने हैं अर्थात् राजशासन को प्रकाशित करते हैं ॥

भावार्थः—अकेला पुरुष यथोक्तराजशासन कर्म नहीं कर सकता इस कारण और श्रेष्ठ पुरुषों का सत्कार करके राज काय्यों में युक्त करे वे भी यथा योग्य व्यवहार में इस राजा का सत्कार करें ॥ ३१ ॥

आघाये अग्निमित्यस्य त्रिशोक ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आयस्पायी गायत्री छन्दः । पद्मः स्वरः,

उपेत्यस्यार्घ्युत्पिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अयोक्तमर्थप्रकारान्तरेणाह ॥

अब उक्तविषय को प्रकारान्तर से अगले मन्त्र में कहा है ॥

आघ्रायेऽअग्निमिन्धुते स्तृणन्ति बर्हिः।
पक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । उपयामगृहीतो-
स्यग्नीन्द्राभ्यान्त्वैप ते योनिरग्नीन्द्राभ्या-
न्त्वा ॥ ३२ ॥

आ । घ्रा । ये । अग्निम् । इन्धुते । स्तृणन्ति ।
बर्हिः । आनुपक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ।
उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । अग्नी-
न्द्राभ्याम् । त्वा । एपः । ते । योनिः । अग्नीन्द्रा-
भ्याम् । त्वा ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् (घ) एव । अत्र ऋ-
चितुनुष० इतिदीर्घः । (ये) वेद पारगा विद्वांसः (अ-
ग्निम्) विद्यादिस्वरूपम् (इन्धुते) प्रदीपयन्ति (स्तृ-
णन्ति) यन्त्रैश्छादयन्ति (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (आ-

नुपक्) अनुकूलतया (येपाम्) विदुषाम् (इन्द्रः)
 सकलैश्वर्यवान् सभापतिः प्रत्येकाङ्गपुष्टः (युवा) तरु-
 णावस्थः (सखा) सुदृढ (उपयामगृहीतः) (आसि)
 (अग्नीन्द्राभ्याम्) सकलराज्यकर्म्मविचारविचक्षणा-
 भ्यामग्नीन्द्रगुणयुक्ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् (एपः)
 (ते) (योनिः) (अग्नीन्द्राभ्याम्) (त्वा) त्वाम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः— ये वेदपात्रा विद्वांसस्सभासदोऽग्निं धेनुते । येपामनुपगृहीतस्त्वे-
 णान्ति युवेन्द्रः सभापतिः सखास्ति यस्य अग्नीन्द्राभ्यामुपयामगृहीतोसि यस्य ते
 सवैप योनिरस्ति तं त्वां प्राप्ता वयमग्नीन्द्राभ्यां त्वामुपादिशामः ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्मं सर्वकर्म्मणः सभार्थिनत्वादिचारसभासु प्रवृत्तेषु राज-
 धर्मीयजनेषु द्वौ त्रयो बहवो वा सभासदः स्वविचारेण यमर्थं निष्पादयेयुस्तदनु-
 कूला एव राजपूजाजना वृत्तेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (ये) जो वेदविद्यासंपन्न विद्वान् सभासद (अग्निम्) विद्युत्
 आदि अग्नि (य) ही को (इन्धते) प्रकाशित करते और (अनुपक्) अनु-
 क्रम अर्थात् यह के यथोक्त क्रम से (वहिः) अन्तरिक्ष का (ग) (स्त्वृणन्ति) आ-
 च्छादन करते हैं तथा (येपाम्) जिनका (युवा) सर्वाङ्ग पुष्ट सर्वाङ्ग सुन्दर सर्व विद्या
 विचक्षण तरुण अवस्था और (इन्द्रः) सकलैश्वर्य युक्त सभापति (सखा)
 मित्र है (अग्नीन्द्राभ्याम्) उन अग्नि और सूर्य के समान प्रकाशमान सभा
 सदों से (उपयामगृहीतः) प्रजाधर्म से युक्त तू ग्रहण किया गया (आसि)
 है जिस (ते) तेरा (एपः) न्याययुक्त मिद्वान्त । (योनिः) घर के सदृश
 है । उस (त्वा) तुझ को प्राप्त हुए हम लोग (अग्नीन्द्राभ्याम्) उक्त महा-
 पदार्थों के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्म में सब काम सभा के आधीन होने से विचारसभाओं में
 प्रवृत्त राजमार्गी जनों में से दो तीन, वा बहुत सभासद मिल कर अपने विचार से
 जिस धर्म को सिद्ध करें उमी के अनुकूल राजपुरुष और प्रजाजन अपना वर्तव्य
 रखें ॥ ३२ ॥

ओमासइत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । विश्वेदेवा देवताः । आद्यास्वार्धी
गायत्री छन्दः । यहजः स्वरः । चपयामइत्यस्वार्धी

यहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकाध्यापेयानां परस्परं कर्तव्यमुपदिश्यते ॥

पढ़ने और पढ़ाने वालों का परस्पर व्यवहार अगले मंत्र में कहा है ॥

ओमांसश्चर्पणीधृतो विश्वेदेवासऽआगत ।
दाश्वाऽसौ द्वाशुपः सुतम् । उपयामगृह्णीतिसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएव ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

ओमांसः । चर्पणीधृतः । चर्पणीधृतऽ इतिचर्पणी-
धृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वाऽसः ।
द्वाशुपः । सुतम् । उपयामगृह्णीतित्युपयामऽगृह्णीतः ।
असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एव । ते । योनिः ।
विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (ओमांसः) अवन्ति सद्गुणै रक्षन्ति ते
(चर्पणीधृतः) चर्पणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पोषयन्ति
ते । अन्येषामपिदृश्यत इति दीर्घः (विश्वे) सर्वेः (दे-
वासः) विद्वांसः (आ) (गत) (दाश्वांसः) उत्कृष्टज्ञानं
दत्तवन्तः दाश्वान् साह्वान् अ० ६ । १ । १२ इतिनिपातनम्

(दाशुपः) दानशीलस्योत्तमजनस्य (सुतम्) सवति स-
त्कर्मानुष्ठानेनैश्वर्यं प्राप्नोति तम् धालकम् (उपयामगृही-
तः) अध्यापननियमैः स्वीकृतः (असि) (विश्वेभ्यः)
अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (ते) त्व
(एषः) विद्याशिक्षासंग्रहः (योनिः) कारणम् (त्वा)
त्वाम् (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः ॥३३॥

अन्वयः—हे चर्पणीधृत ओमासी विश्वेदेवासी मूयं दाशुवासी दाशु-
पः हुतमागत हे दाशुपः हुताभ्येतस्त्वमुपयामगृहीतोसि। अतस्त्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्तत्सेवनासाक्षापयामि यतस्त एष योनिरस्ति । अतस्त्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः शिक्षयामि ॥ ३३ ॥

भाषार्थः—सर्वेषां विदुषां विदुषीनां च योग्यतास्ति सर्वेभ्यो बालकेभ्यः
कन्याभ्यश्चानिश्चं विद्यादानं राज्ञां धनिनां च पदार्थैः स्वजीविकां च कुर्व्युः।
ते राजानो धनिनश्च विद्यासुशिक्षाभ्यां प्रवीणा भूत्वा स्वस्याध्यापकेभ्यो
विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च यमादि पदार्थान् दत्त्वा तेषां सेवन् कुर्व्युः। माता
पितरावष्टवार्षिककुमारांश्च कुमारीश्च विद्याब्रह्मचर्यां सेवन शिक्षाकर्णाय
विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च समर्पयेताम् तेष्वप्येतारो विद्याग्रहणे चेतो नित्यम-
भिदद्युस्तथाध्यापकाश्च विद्यासुशिक्षादाने नित्यं प्रयतेरन् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(चर्पणीधृतः) मनुष्यों की पुष्टि संतुष्टि करने और (ओमासः)
उत्तम २ गुणों से रचा करन हारो, हे (विश्वे) समस्त (देवासः) विद्वानो
तुम् (दाशुवांसः) उत्कृष्ट ज्ञान को देते हुए (दाशुपः) दान करने वाले उत्तम
जन का (सुतम्) जो अच्छे कार्यों के करने से ऐश्वर्य को प्राप्त होने वाला
है उस के (आ, गत) सम्मुख आओ। हे उक्त दानशील पुरुष, कि पढ़ने वाले बा-
लकन् (उपयामगृहीत) पढ़ाने के नियमों से ग्रहण किया हुआ (असि) है इस लिये

(त्वा) तुभे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये अर्थात् उन की सेवा करने को आज्ञा देता हूँ जिस लिये (ते) तेरा (एषः) यह विद्या और अच्छी २ शिक्षा का संग्रह होना (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुभे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों से विद्या अच्छी २ शिक्षा दिलाता हूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—सब विद्वान् और विदुषीयों की योग्यता है कि समस्त बालक और कन्याओं के लिये निरन्तर विद्यादान करें राजा और धनी आदि लोगों के घन आदि पदार्थों से अपनी जीविका करें और वे राजा आदि धनी जन भी विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रवीण हो कर अपने पढ़ाने वाले विद्वान् वा विदुषीयों को घन आदि अच्छे २ पदार्थों को देकर उन की सेवा करें माता और पिता आठ २ वर्ष के पुत्र वा आठ २ वर्ष की कन्याओं को विद्याभ्यास ब्रह्मचर्य सेवन और अच्छी शिक्षा किये जानेके लिये विद्वान् और विदुषीयों को संपर्क वे भी विद्या प्रदण करने में नित्य मन लगावें और पढ़ाने वाले भी विद्या और अच्छी शिक्षा देने में नित्य प्रयत्न करें ॥ ३३ ॥

विश्वेदेवास आगत इत्यस्य इत्यस्य अग्निः । विश्वेदेवा देवताः ।

आद्यस्यायीं गायत्री छन्दः । यहजः स्वरः । उपयामइत्यस्य

निषदायुं ऋणक् छन्दः । अयमः स्वरः ॥

अथ अत्यहमभ्यापनविषयमाह ॥

अब प्रति दिन पढ़ाने की योग्यता का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

विश्वे देवास आगत शृणुतामऽइमं
हवम् । एदं वृहिर्निर्णीदत । उपयामगृहीतोमि वि-
श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा-
देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इ-
मम् । हवम् । आ । इदम् । वृहिः । नि । निर्णीदत ।

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । विश्वेभ्यः ।

त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा ।

देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवासः) विद्वांसः (आ) (गत)
आगच्छतु (शृणुत) अत्र संहितायामिति दीर्घः (मे) ममे
विद्यार्थिनः (इमम्) वक्ष्यमाणम् (हवम्) स्तुतिर्वादम्
(आं) समन्तात् (इदम्) अस्माभिर्दत्तम् (बर्हिः) उ-
त्तममासनम् (नि) नितराम् (सीदत) आध्वम् (उप-
यामगृहीतः) (असि) (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा)
त्वाम् (देवेभ्यः) अध्यापकेभ्यः (एषः) सकलविद्या-
संग्रहः (ते) तव (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) (त्वा)
त्वाम् (देवेभ्यः) अयं मन्त्रः शत ४ । २ । ५ । २६ व्या-
ख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पूर्वामन्त्रप्रतिपादिन गुणकर्मस्वभावा विश्वे देवासो यूयमस्मा-
कं निकटमागत अस्माभिर्दत्तमिदं बर्हिरासनमानिपीदत मे ममेनं हवम् शृणु
त । गृहस्थाः स्वपुत्रादीन् प्रत्येकं यूयुर्यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्त्वा
त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्य प्रयच्छेमते तवैष योनिरस्ति त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवे
भ्योयिका विद्यादापयेम ॥ ३४ ॥

भावार्थः—एके विद्वांसोऽन्वहं विद्यार्थिनः पाठयेयुरपरे विपश्चितो
विद्वांसः प्रतिमासमध्येतृणां परीक्षणं च कुर्वन्तः । तत्कृत्याऽध्यापकाः प्रती-
ततीग्रयुदीन् परिश्रमं कुर्वन्तोऽध्येतृनतिश्रमेणं पाठयेयुरिति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे पूर्वमन्त्रप्रतिपादिगुणकर्मस्वभाववाले (विश्वेदेवासः) समस्त विद्वान् लोगो आप हमारे समीप (आगत) आइये और हम लोगों के दिये हुए (इदम्) इस (चर्हिः) आसन पर (आनिपीदत) यथावकाश मुखपूर्वक बैठिये (मि) मेरी (हवम्) इस मनुतिपुक्तवाणी को (शृणुत), सुनिये । गृहस्य अपने पुत्रादिको के प्रति कहे कि हे पुत्र ! जिस कारण तू (उपयामगृहीतः), विद्वानों का ग्रहण किया हुआ (असि) है इस से हम (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) 'समस्त' (देवेभ्यः) अर्द्धे २ विद्या पढ़ाने वाले विद्वानों को सौंपे जिस लिये (एषः), यह समस्त विद्याका संग्रह (ते) तेरा (योनिः) घर के तुल्य है इस लिये (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) (देवेभ्यः) समस्त उक्त महाग्रन्थों से विद्या दिलाना चाहते हैं ॥ ३४ ॥

• आचार्यः—विद्वान् लोगों को उचित है कि प्रतिदिन विचारिणियों को पढ़ावे और परम विद्वान् पंडित लोग उन की परीक्षा भी प्रत्येक महीने में किया करें उस परीक्षा से जो तीक्ष्णशुद्धियुक्त परिश्रम करने वाले प्रतीत हों उन को अत्यन्त परिश्रम से पढ़ाया करें ॥ ३४ ॥

इन्द्र इत्यस्य विश्वानिष अयिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदापीन्निष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयाम इत्यस्यायुष्मिणक् छन्दः । ऋषयः स्वरः ।

अथ राजाऽध्यापनादिष्वयमहारक्षणं कथं कुर्ष्यादियुपदिश्यते ।

अथ राजा पढ़ाने आदि व्यवहार की रक्षा को किस प्रकार से करे

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शाय्यति अर्पिवः

सुतस्य । तव प्रणीतीतवशूर शर्मन्नाविवासन्ति

कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा म-

रुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वन्ते ॥ ३५ ॥

इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्य्यति ।
 अपिवः । सुतस्य । तव । प्रणीतो । प्रणीतीति प्रऽनीती ।
 तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः ।
 सुयज्ञा इति सुऽयज्ञाः । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृ-
 हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सर्वाविघ्नविदारक सकलैश्वर्य्ययुक्त
 सम्राट् (मरुत्वः) मरुतः प्रशस्ता धर्मसम्यग्दाः प्रजा वरय
 तत्सम्युद्भौ (इह) अस्मिन् संसारे (पाहि) रक्ष (सोमम्) स-
 कलगुणैश्चर्य्यकल्याणकर्म्मध्ययनाध्यापनारूपयज्ञम् (यथा)
 शर्य्याभिरङ्गुलिभिर्निर्वृत्तानि कर्म्माणि शर्य्याणि तान्यतति-
 व्याप्नोति स शर्य्यातस्तस्मिन् । शर्य्या इत्यङ्गुलिनामसुपठि-
 तम् । निघं० २।५। (अपिवः) (सुतस्य) (तव) (प्रणीतो) प्र-
 कृष्टानीतिम् । अत्र सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (तव)
 (शूर) धर्मविरोधिहिंसक (शर्मन्) न्यायगृहे अत्र सुपां-
 सुलुगिति ङेर्लुक् । नडिसम्युद्ध्योः अ० ८।२।८। इति नलो-
 पाभावः (आ) (विवासन्ति) परिचरन्ति विवासतीति
 परिचरणकर्म्मसु पठितम् । निघं० ३।५। (कवयः) मेधाविनः
 कविरिति मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३।१५ (सुयज्ञाः)
 शोभनोऽध्ययनाध्यापनारूपयज्ञो येषां त इव (उपयाम-
 गृहीतः) (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्य्याय (त्वा)

त्वाम् (मरुत्वते) प्रजासम्बन्धाय । अत्र सम्बन्धे
मतुप् भवति इति मस्य वत्वम् (एषः) (ते) (योनिः) (त्वा)
(मरुत्वते) अयं मंत्रः शत० ४।२।५।१३ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्ययः—हे मरुत्व इन्द्र त्वन्निह यथाशांस्पर्षते सुतस्यापि वस्तथासीमस्या
हि हे शूर तव शर्मन् न्यायगुहे सुपत्ता इव कवयस्तव प्रणीतिमाविधासन्ति
यस्तस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्स्यामिन्द्राय मरुत्वते वयं सेवेमहि ते त्वयैव
विद्याप्रचारी योनिरस्त्यतस्तस्यामिन्द्राय मरुत्वते मन्वामहे ॥ ३५ ॥

भावार्थः— सर्वेषां निदुषामुचितमसि न्यायराजसभायां नोऽल्लह्येत् स-
द्यैते राजसभासभ्यजना अपि विद्वदाणां नोऽल्लह्येत् । यः सर्वोत्कृष्टः सभा-
पतिं कुट्युः । स सभापतिरुत्तमनीत्या सर्वराजप्रबन्धं कुट्योत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सब विद्वानों के दूर करने वाले सब सम्पत्ति से युक्त
तेजस्वी (मरुत्वः) प्रशंसनीय धर्म युक्त प्रजा पालने वाले सभापति राजन् !
आप (इह) इस संसार में (यथा) जैसे (शार्याते) अपने हाथ पौरों के
परिधम से निष्पन्न किये हुए व्यवहार में (सुतस्य) अभ्यास किये हुए विद्या
रस को (अपिबः) पी चुके हो जैसे (सोमम्) समस्त अच्छे गुण ऐश्वर्य और
सुख करने वाले पठन पाठन रूपी यज्ञ को (पाहि) पालो । हे (शूर) धर्म
विरोधियों को दण्ड देने वाले (तव) तुम्हारे (शर्मन्) राज्य घर में (सुपत्ता)
अच्छे पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वानों के समान (कवयः) बुद्धिमान लोग (तव)
तुम्हारी (प्रणीता) उच्यमाने का (आविधासन्ति) सेवन करते हैं । हे शूर
जिस कारण तुम (उपयामगृहीतः) प्रजापालनादिनियमों से स्वीकार किये हुए
(असि) हो इस से (त्वा) इन्द्राय परमैश्वर्य और (मरुत्वते) प्रजा सम्बन्ध
के लिये हम लोग चाहते हैं कि जो (ते) तेरा (एषः) यह विद्या का प्रचार
(योनिः) घर के समान है इस से (त्वा) तुम को (इन्द्राय) परमैश्वर्य
और (मरुत्वते) प्रजा पालन सम्बन्ध के लिये मानते हैं ॥ ३५ ॥

भावार्थ - सब विद्वानों को उचित है कि जैसे न्यायाधीशों की न्याय युक्त समा से जो आज्ञा हो उस को कभी उल्लङ्घन न करें वैसे वे राजसमा के सभासद् भी वेदज्ञ विद्वानों की आज्ञा को उल्लङ्घन न करें जो सब गुणों से उत्तम हो उसी को सभापति करें और वह सभापति भी उत्तमनीति से समस्त राज्य के प्रबन्धों को चलावे ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तामित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराटार्पात्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामेत्यस्य द्वितीयभागस्वार्पावृतीयस्य

साम्न्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुना राजप्रजाकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा को क्या करना चाहिये यह उपदेश
अगले मन्त्र में किया है ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिन्द्रिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रसं-
होदामिहतं हुवेम । उपयामगृहीतोमीन्द्राय त्वा
मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वन्ते उप-
यामगृहीतोसि मरुत्वान्त्वोजसे ॥ ३६ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमिति
ववृधानम् । अकवारिमित्यकवारिम् । दिव्यम् । शा-
सम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वस-

हम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः ।
 ऽदाम् । इह । तम् । हुवेम । उपयामगृहीत इत्युप-
 यामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । उपयामगृहीतइ-
 त्युपयामऽगृहीतः । असि । मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(मरुत्वन्तम्) प्रशस्तप्रजायुक्तम् (वृषभम्)
 सर्वोत्तमम् (वावृधानम्) अतिशयेन शुभगुणकर्मसु वर्द्धमा-
 नम् (अकवारिम्) कौति धर्ममुपदिशतीति कवोन-
 कवोऽकवोऽधर्मात्मातस्याभिः शत्रुस्तम् (दिव्यम्) शुद्धम्
 (शासम्) शासितारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवन्तम् (वि-
 श्वासाहम्) विश्वान्सर्वान् सहते तम् । अत्रविश्वपूर्वा-
 त्सहधातोः छन्दसि सहः अ० ३ । १६३ । इति ण्विधः । अन्येषा-
 मपि दृश्यत इति दीर्घश्च (अवसे) रक्षणादाय (नूतनाय)
 नवीनाय (उग्रम्) प्रचण्डपराक्रमम् (सहोदाम्) यः स-
 होदलददाति तम् (इह) अस्यान्प्रजायाम् (हुवेम) स्वीकु-
 र्यामहि (उपयामगृहीतः) सर्वनियमोपनियमसामग्रीस-
 हितः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (त्वाम्) मरुत्वते
 प्रशंसितप्रजायुक्ताय एपः (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
 (त्वा) (मरुत्वते) (उपयामगृहीतः) (असि) मरुताम्
 (त्वा) त्वाम् (ओजसे) बलाय । अयं मन्त्रः
 शत० ४ । २ । ७ । १४ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

भावार्थ - सब विद्वानों को उचित है कि जैसे न्यायाधीशों की न्याय युक्त सभा से जो आज्ञा हो उस को कभी उल्लङ्घन न करें वैसे वे राजसभा के सभासद् भी वेदज्ञ विद्वानों की आज्ञा को उल्लङ्घन न करें जो सब मुखों से उत्तम हो उसी को सभापति करें और वह सभापति भी उत्तमनीति से समस्त राज्य के प्रबन्धों को चलावे ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तामित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराटार्पाग्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामेत्यस्य द्वितीयभागस्यार्पितृतीयस्य

साम्न्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः राजप्रजाकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा को क्या करना चाहिये यह उपदेश
अगले मन्त्र में किया है ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिन्दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रसं-
होदामिहतं हुवेम । उपयामगृहीतोभीन्द्राय त्वा
मरुत्वन्त एपते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वन्ते उप-
यामगृहीतोसि मरुत्वान्त्वौजसे ॥ ३६ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमिति
ववृधानम् । अकवारिमित्यकवारिम् । दिव्यम् । शा-
सम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वस-

हम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः ।
 ऽदाम् । इह । तम् । हुवेम । उपयामगृहीत इत्युप-
 यामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । उपयामगृहीतइ-
 त्युपयामऽगृहीतः । असि । मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(मरुत्वन्तम्) प्रशस्तप्रजायुक्तम् (वृषभम्)
 सर्वोत्तमम् (वावृधानम्) अतिशयेन शुभगुणकर्मसु वर्द्धमा-
 नम् (अकवारिम्) कौति धर्ममुपदिशतीति कवोन-
 कवोऽकवोऽधर्मात्मातस्यारिः शत्रुस्तम् (दिव्यम्) शुद्धम्
 (शासम्) शासितारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्य्यवन्तम् (वि-
 श्वासाहम्) विश्वानू सर्वान् सहते तम् । अत्रविश्वपूर्वा-
 त्सहधातोः छन्दसि सहः अ० ३। १। ३३ इति ण्विः । अन्येषा-
 मपि दृश्यत इति दीर्घश्च (अवसे) रक्षणादयाम् (नूतनाय)
 नवीनाय (उग्रम्) प्रचण्डपराक्रमम् (सहोदाम्) यः स-
 होदयलंददाति तम् (इह) अस्याम्प्रजायाम् (हुवेम) स्वीकु-
 र्योमहि (उपयामगृहीतः) सर्वनियमोपनियमसामग्रीस-
 हितः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (त्वाम्) मरुत्वते
 प्रशंसितप्रजायुक्ताय एपः (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
 (त्वा) (मरुत्वते) (उपयामगृहीतः) (असि) मरुताम्
 (त्वा) त्वाम् (ओजसे) यलाय । अयं मन्त्रः
 शत० ४ । २ । ॥ १४ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्यथः- कथयो सयं भूतमायावसे मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवा-
रिन्दिदृणं विद्यासाहमुपसङ्गीदां शासं तं पूर्वोक्तमिन्द्रं हुवेम । हे मुख्यसभा-
सद् यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्तथा त्वां मरुत्वत इन्द्राय यतस्ते त्विय
योनिस्त्युतस्त्वा मरुत्वत इन्द्राय यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मान्मरुतागो
जसे ब्रह्माय च त्वा त्वां हुवेम ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थः-अत्र पूर्वोक्तस्मान्मन्त्रात् (कथयः) इत्येतत्पदमनुवर्तते । प्रजा-
जनानां योग्यतास्ति यः सर्वोत्तमः सफलगुणयुक्तोविषद्विष्णुरवीरोभवेत् स-
भायां मुख्यकर्मणि संख्यापयेयुः स सभायां नियुक्तः सत्यन्यायधर्मपुक्तराज्य-
कर्मणा प्रजावलंबहर्तृयेत् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(कथयः) पूर्वोक्तं हम विद्वान् लोग (नूतनाप) नवीन २ (भ-
पसे) रक्षा आदि गुणों के लिये (मरुत्वन्तम्) प्रशंसनीय प्रजायुक्त (वृषभम्)
सब से उत्तम (वावृधानम्) अत्यन्त शुभगुण और कर्मों में उन्नति को प्राप्त
(अकवारिम्) समस्त धर्म विरोधी दुष्टों का निवारण करने वाले (दिव्यम्)
शुद्ध (विश्वासाहम्) सर्व सहनशील (उग्रम्) प्रचण्ड पराक्रमयुक्त (सहो-
दाम्) सहायता (शासम्) और सब को शिक्षा देने वाले (तम्) उस पूर्वोक्त
(इन्द्रम्) परमेश्वर्य युक्त सभापति को निम्नलिखित प्रकार से (हुवेम) स्वी-
कार करें । हे मुख्य सभासद् राजन् तू जिस कारण (उपयामगृहीतः) समस्त
पदों और छोटे २ नियमों की सामग्री से सहित (अस्ति) है इस से (त्वा)
तुझे दो (मरुत्वते) प्रशंसनीय प्रजायुक्त (इन्द्राय) परमेश्वर्यवान् सभापति होने
के लिये स्वीकार करते हैं (एषः) यह सभा में स्थाप करने का काम (ते) तेरा
(योनिः) घर के मुख्य है इस से (त्वा) तुझे (मरुत्वते) उत्तम प्रजा से
युक्त (इन्द्राय) अत्यन्त परमेश्वर्य के पालन और वृद्धि होने के लिये स्वीकार
करते हैं और निम्न कारण तू (उपयामगृहीतः) उक्त सब नियम और उपनि-
यमों में मंगुक्त (अस्ति) है इस से (मरुताम्) प्रजाजनों का (योजने) बल
बढ़ने के लिये (त्वा) तुझे प्रदान करते हैं ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थः—इति मन्त्र में पित्रे मन्त्र मे (इत्यः) इम पद की अनुगुति आ-
ती है प्रजा ना को गोप है नि तो सनातन मन्त्र विद्यओं में निष्ठुण सफलशुभ
शुभयुक्त विद्वान् शरार ने उस को मन्त्र के मुख्य नाम में स्थापन करे और वह सभा
के मन्त्रियों में स्थापित किया हुआ समापन सत्य वायसुक्त धर्म कार्य से प्रजा
के उत्तम का उत्पन्न करे ॥ ३६ ॥

मन्त्रोपेयस्य दिग्गभिर्गन्धिः । मन्त्रापतिर्देवता । आद्यस्य निष्ठुणोर्विष्णुः ।

उपपन्नस्य मन्त्रापत्यविष्णुः । उन्मन्त्रि । धीमन् रवर् ॥

अथ सेन पवित्रं यमार ॥

मन्त्र मन्त्र पति का काम मन्त्र मन्त्र में मन्त्र है ॥

सुजोषा इन्द्र मगंगा मरुद्भिः सोमं पिव
वृत्रहा शूर विद्वान् । जुहि शत्रून् २ ॥ उपमृधोनु-
दस्वायामयं कृणुहि विश्वतो नः उपयामगृही
तोसीन्द्रायित्वा मरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वंतै ॥ ३७ ॥

सुजोषा इति सुजोषा । इन्द्र । मगंगाऽऽतिमऽ-
गंगाः । मरुद्भिरिति मरुद्भिः । सोमम् । पिव । वृ-
त्रहोतिवृत्रहा । शूर । विद्वान् । जुहि । शत्रून् । अपं ।
मृध । नुदम् । अयं । अमयम् । कृणुहि । विश्व-

तः । नः । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः । ते । योनिः । इन्द्रा-
य । त्वा । मरुत्वते ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सजोपाः) समानं जोपः प्रीतिर्यस्य (इन्द्र)
सर्वसुखधारक सेनापते (सगणः) गणेन स्वजनसेनाप-
रिकरेण सहितः (मरुद्भिः) वायुभिरित्य (सोमम्) सक-
लपदार्थरसम् (पितृ) वृत्रहा यो वृत्रं मेघं हन्ति स वृत्र-
हासूर्यस्तद्वत् (शूर) शत्रुविनाशक निर्भय (विद्वान्)
सकलविद्यावेत्ता (जहि) विनाशय (शत्रून्) सत्यन्या
यविरोधे प्रवर्तमानान् (अप) दूरीकरणे (गृधः) म-
हृन्ति उन्दन्ति परमुखैः स्वमनांसि येषु तान् संग्रामान्
(नुदस्य) प्रेरय (अथ) अनन्तरम् (अभयम्) (कृणुहि)
(विश्रतः) सर्वतः (नः) अस्मभ्यम् (उपयामगृहीतः)
सेनासुनियमस्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रा-
पकाय युद्धाय (त्वा) त्वाम् (मरुत्वते) प्रशरतानि म-
रुदस्त्राणि विद्वान्ते यस्मिंस्तस्मै (एपः) सेनाकृत्यद्यव-
हारः (ते) (योनिः) (इन्द्राय) त्वा) (मरुत्वते) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते शूर यतस्त्यमुपयामगृहीतोऽस्यतो मरुद्वत्
इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि किमित्यपेक्षायामाह ते त्वेष योनिरस्यतस्त्वां
मरुद्वत् इन्द्राय प्रयत्नमानमहृणीकरोमि सजोपा सगणस्त्यं मरुद्भिर्वृत्रहा
इय योनिं पितृ तं पीत्वा विद्वान् मन् शत्रूञ्जहि अथ गृधोयनुदस्य सोम-
भ्यं विश्रतः सोमभ्यं कृणुहि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अजोपमालकारः । यथा जीव प्रेम्णा स्वस्य मित्रस्य
या शरीरस्य रससा करोति तथा राजा प्रजां पालयेत् यथा वा मूर्खो

वायुविद्युद्भ्यां संहत्य मेघान्निहत्य जलेन सर्वस्मै सुखं ददाति तथा
राजा युद्धसाधनानि सम्पाद्य शत्रून्निहत्य प्रजायै सुखं दद्यात् धर्म्मार्त्तमभ्यो-
ऽसक्तं दुष्टेभ्यो भयं च दद्यात् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—ईश्वर कहता है कि हे (इन्द्र) सब सुखों के धारण करने वाले
(शूर) शत्रुओं के नाश करने में निर्भय ! जिस से तू (उपयामयुहीतः) सेना के
अच्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है इस से (मरुत्वते) जिस
में प्रससनीय वायु की अस्त्र विद्या है उस (इन्द्राय) परमेश्वर्य्य पहुंचोन वाले
युद्ध के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करता हूं कि (ते) तेरा (एषः) यह
सेनाधिकार (योनिः) इष्ट सुख दायक है इस से (मरुत्वते) (इन्द्राय) उक्त
युद्ध के लिये यत्न करते हुए तुझ को मैं अङ्गीकार करता हूं और (सजोषाः)
सब से समान प्रीति करने वाला (सगणः) अपने मित्र जनों के सहित तू (मरु-
ज्जिः) जैसे पवन के साथ (वृत्रहा) मेघ के जल को छिन्न भिन्न करने वाला
सूर्य्य (सोमम्) समस्त पदार्थों के रस को खींचता है वैसे सब पदार्थों के रस
को (पिब) सेवन कर और हम से (विद्वान्) ज्ञानपुत्र हुआ तू (शत्रून्) स
सन्पाप के विरोध में प्रवृत्त हुए दुष्टजनों का (जहि) विनाश कर (अथ) इस
के अनन्तर (मृधः) जहां दुष्ट जन दूसरे के सुख से अपने मन को प्रसन्न करते
हैं उन सम्राटों का (अपनुदस्व) दूर कर और (न) हम लोगों को (विश्वतः)
सब जगह से (अभयम्) भय रहित (कृणुहि) कर ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है। जैसे जीवप्रेम के साथ अपने मित्र वा
शरीर की रक्षा करता है वैसे ही राजा प्रजाकी पालना करे और जैसे सूर्य्य वायु और
विजुली के साथ मेघ का भेदन कर जल से सब को सुख देता है वैसे राजा को चाहिये
कि युद्ध की सामग्री जोड़ और शत्रुओं को मार कर प्रजा को सुख धर्म्मात्माओं के निर्मे-
यता और दुष्टों को भय देवे ॥ ३७ ॥

मरुत्वानित्यस्य विश्वानित्रश्रयिः प्रजापतिर्देवता । निचूदर्प्याग्निष्टुप् ।

उपयामेत्यस्याज्जापत्या त्रिष्टुच्छन्दः । धैवत स्वरः ।

अथ सप्ताध्यक्षायोपदेशः कियते ॥

अथ समाध्यक्ष के लिये अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

मरुत्वौ१॥ इन्द्र वृषभोरणांश्च पिबुः सोमम-
नुष्वधम्यदाय । आसिंचस्व जुठरे मद्व्वं कु-
र्मित्वं राजासि प्रतिपत्सुतानांश्च । उपयामगृ-
हीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्राय-
त्वा मरुत्वंते ॥ ३८ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणांश्च । पिब । सोम-
म् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनुस्वधम् । मदाय ।
आ । सिंचस्व । जुठरे । मद्व्वः । कुर्मिम । त्वम् ।
राजा । असि । प्रतिपदिति प्रतिपत् । सुतानांश्चापु-
यामगृहीतुं उपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।
मरुत्वंत । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वंते ॥ ३८ ॥

पदार्थः--(मरुत्वान्) प्रशस्ता मरुतः प्रजाः तेना वा
विद्वन्ते यस्य सः (इन्द्र) शत्रुंजित् (वृषभः) शरीरात्म-
वर्द्धिचर्ययुक्तः (रणांश्च) संग्रामाच्च । रण इति संग्राम-
नामसु पठितम् निर्ध० न १५ (पिब) अन्नद्वयं चास्तितु
इति द्विधः (सोमम्) सोमादोषधिममृदम् (अनुष्वधम्)
सर्वेषु पक्वाद्येन कृतम् । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः

समासः।(मदाय) हर्षाय(आसि चत्स्व)(जठरे) उदरे (मध्वः)
 (जग्मिम्) लहरीम् (त्वम्) सभासेनापतिः (राजा) प्रकाश-
 मानः (अति) (प्रतिपत्) पदते विचार्यते योऽर्थविषयः
 सपत् पतं पतं प्रतीति प्रतिपत् (सुतानाम्) सुसंस्कारेण
 निष्पादितानामन्तानाम् (उपयामगृहीतः) राजनियमैः स्वी-
 कृतः (असि)(इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकायरणाय(त्वा) मरु-
 त्वतं) प्रशस्तान् मरुदरत्राणि विद्वन्ते यत्र तस्मै (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) राज्यैश्वर्याय (त्वा) (मरुत्वते) प्रजापा-
 लनसम्बद्धाय ॥ ३८ ॥

अन्वय - हे इन्द्र पतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्माद्वया त्वा त्वां मरुत्वत
 इन्द्राय नियोजयामेत्यस्ते तर्हि योनिरस्ति तस्याय त्वा मरुत्वत इन्द्राय
 य मूमः । किंतुतादाह त्वं प्रतिपद्वाजाप्रत्येककर्मणि प्रकाशमानो मरुत्वान्
 वृषभोन्त्यतीरणायानुग्रह मदाय सोम पितृ सुतानामन्तानाम्भ्वत्स्मिं
 जठर आसि चत्स्व ॥ ३८ ॥

भावार्थ - अत्रोपमाउत्कार । सभासेनापत्यादिभिरनुयायैः सभासेनान् प
 दाथान् भुङ्क्ता शरीरात्नवत्सत्त्वाद्य शत्रून् विजित्य न्यायव्ययस्यया सर्वान्
 पालयेयुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः हे (इन्द्र) शत्रुओं के जीतने वाले सभापते ! जिस कारण आप (उप-
 यामगृहीतः) राजनिग्रहों से स्वीकार किये हुए (असि) हो इस लिये हम लोग तुम
 को (मरुत्वते) जिस में अच्छे २ अस्त्रों और शस्त्रों का रूप है उस (इन्द्राय) प-
 रमैश्वर्य को प्राप्त करने वालों युद्ध के लिये युक्त करते हैं जिस से (स) आप
 का (एषः) यह युद्ध परमैश्वर्य का (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुम को
 (मरुत्वते) (इन्द्राय) उस युद्ध के लिये कहते हैं कि आप (प्रतिपत्) प्रत्येक घटे २
 विचार के कामों में (राजा) प्रकाशमान (मरुत्वान्) प्रशंसनीय प्रजायुक्त और
 (वृषभः) अत्यन्त श्रेष्ठ हो इससे (गणाय) युद्ध और (मदाय) आनन्द के लिये

(अनुप्वधम्) प्रत्येक भोजन में (सोमम्) सोमलनादि पुष्ट करने वाली ओषधियों के रस को (पिव) पीओ (सुतानाम्) उत्तम संस्कारों से बनाये हुए अन्नों के (मध्वः) मधुर रस की (ऊर्मिमम्) लहरी को अपने (जठरे) उदर में (आसिषस्व) अच्छे प्रकार स्थापन करो ॥ ३८ ॥

भावार्थ:-इस मंत्र में उपमालङ्कार है। समा और सेनापति आदि मनुष्यों को चाहिये कि उत्तम से उत्तम पदार्थों के भोजन से शरीर और आत्मा को पुष्ट और शत्रुओं को जीत कर न्याय की व्यवस्था से सब प्रजा का पालन किया करें ॥ ३८ ॥

महानित्यस्य भरद्वाजश्रुपिः । प्रजासेनापतिर्देवतां । आद्यस्य

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । उपयानेत्यस्य

साम्नीत्रिष्टुप्छन्दः । ध्रिमतः स्वरः ॥

अथेश्वरः स्वगुणानाह ॥

अब ईश्वर अपने गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ।

महौं २ ॥ इन्द्रो नवदा चर्पणीप्रा उतं द्विवर्होऽ
अमिनः सहोभिः । अस्मद्रथगवावृधे वीर्यायोरुः
पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्मूत् । उपयामगृहीतोसि म-
हेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

महान् । इन्द्रः । नवदिति नृषवत् । आ । चर्पणिप्राऽ-
इति चर्पणिऽप्राः । उतः । द्विवर्होऽइति द्विषवर्होः । अमिनः ।
सहोभिरितिसहऽभिः । अस्मद्यक् । गवावृधे । वृ-
ध-

धुऽइतिववृधे । वीर्याया उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसुऽ
कृतः । कर्तृभिरितिकर्तृभिः । भूत । उपयामगृहीत
इत्युपयामऽगृहीतः । असि । महेन्द्रायेतिमहाऽइन्द्रा-
यं । त्वा । एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेतिमहाऽइन्द्राय ।
त्वा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(महान्) सर्वोत्कृष्टः पूज्यतमश्च (इन्द्रः)
अत्युत्कृष्टैश्वर्यः (नृवत्) न्यायशीलैर्मनुष्यैस्तुल्यः (आ)
(चर्षणिप्राः) चर्षणीन् मनुष्यान् प्राति सुखैः प्रपूरयति
सः (उत) अपि (द्विवर्हाः) द्वे बर्हसीव्यावहारिकपार-
मार्थिकवृद्धिकरे विज्ञाने यस्य सः । द्विवर्हा इति पदना-
मसु पठितम् निघं० ४।३। (अमिनः) अनुपमोऽतुलपरा-
क्रमः । अमिनोमितमात्रो महान्भवत्यमितोवा । निरु० ६।
१६ । (सहोभिः) बलैः (अस्मद्यूक) अस्मानञ्चति-
सर्वज्ञतया जानाति (वावृधे) वर्द्धते वर्द्धयति वा (वीर्याय)
पराक्रमाय (उरुः) बहुः (पृथुः) विस्तीर्णः (सुकृतः) शोभनं
कृतं क्रियते येन सः (कर्तृभिः) सुकर्मकारिभिर्जीवैः सह
(भूत) भवति । अत्राढभावः । (उपयामगृहीतः) योगा-
भ्यासेन स्वीकर्तुं योग्यः (असि) (महेन्द्राय) अनुत्त-
मायैश्वर्याय (त्वा) (एषः) (ते) (योनिः) (महेन्द्राय) (त्वा)
(त्वाम्) । अयं मंत्रः शत० ४।२। ७।१८ व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे भगवन् जगदीश्वर । यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मान्महेन्द्राय
इति वयमुपास्महे उतापि यतस्ते तवैष योनिरस्ति तस्मात्त्वां महेन्द्राय वयं सेवा-
महे । यो महान् नृवदाचर्षणिप्रा द्विवर्हास्मद्यूक् अमिन उरुः पृथुः कर्तृभिः सह

सुकुन इन्द्रोभूत् । तमेवाश्रितः सर्वो जनः सदोभिः सह वीर्याय वाटने ॥ ३९ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । ईश्वर्यनाश्रित्य काश्चिदपि पुरुषः प्रजाः पालयितुं न शक्नोति यथेश्वरः शारवत न्यायमाश्रित्य सर्वान् प्राणानः सुखयति तथैव राजापि सर्वान् तर्पयेत् ॥ ३९ ॥

पदार्थः— हे भगवन् जगदीश्वर ! जगि कारण आप (उपयामनृक्षीतः) योगाभ्यास से प्रदण करने के योग्य (असि) हैं इस से (महेन्द्राय) अत्यन्त उत्तम ऐश्वर्य के लिये हम लोग (त्वा) आप की उपासना हमारे लिये (योनिः) कल्याण का कारण है इस से (त्वा) तुम को (महेन्द्राय) परमैश्वर्य पाने के लिये हम मेवन करने हैं जो (गहान) सर्वोत्तम अत्यन्तपूज्य (वृषत्) मनुष्यों के तुल्य (आ) अच्छे प्रकार (चर्षणिभाः) सब मनुष्यों को सुखों में परिपूर्ण करने (द्विवर्हाः) व्यवहार और परमार्थ के ज्ञान का बढ़ाने वाले दो प्रकार के ज्ञान से संयुक्त (अस्मद्युक्) हम सब प्राणियों को अपनी सर्वज्ञता से जानने वाले (अग्निनः) अतुल पराक्रम युक्त (कर्षुभिः) अच्छे कर्म करने वाले जीवों ने (सुकुतः) अच्छे कर्म करने वाले के समान प्रहण किए हुए और (इन्द्रः) अत्यन्त उत्कृष्ट ऐश्वर्य वाले आप हैं, उन्हीं का आश्रम किये हुए समस्त हम लोग (सदोभिः) अच्छे बलों के साथ (वीर्याय) परम उत्तम बल की प्राप्ति के लिये (वाटने) हृद् उत्साह युक्त होते हैं ॥ ३९ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपात्तलङ्कार है । ईश्वर का आश्रय न करके कोई भी मनुष्य प्रजा की रक्षा नहीं कर सकता । जैसे ईश्वर सनातन न्याय का आश्रय करके सब जीवों को सुख देता है वैसे ही राजा को भी चाहिये कि प्रजा को अपनी न्याय व्यवस्था से सुख देवे ॥ ३९ ॥

महानिन्द्रइत्यस्य वत्स ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आषां गायत्रीच्छन्दः । उपयामेत्यस्य विराडापी

गायत्री च्छन्दः । पद्मः स्वरः ॥

पुनरीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर भी ईश्वर के गुणों का उपदेश अंगले मंत्र में किया है ॥

मुहाँ २॥ इन्द्रोयऽओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ
२॥ ईव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृही-
तोसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टि-
मान् ईव । वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् ईव । स्तोमैः । वत्सस्य ।
वावृधे । वरुध इति वरुधे । उपयामगृहीत इत्युपयाम-
गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महाइन्द्राय । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । महेन्द्राय । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(महान्) महागुणकर्मस्वभावः (इन्द्रः)
अखिलैश्वर्यः (यः) (ओजसा) अनन्तबलेन (पर्जन्यः)
मेघः (वृष्टिमानिव) बह्व्यो वृष्टयो विद्यन्ते यस्मिंस्तद्वत्
(स्तोमैः) स्तुतिभिः (वत्सस्य) यो वदति तस्य (वावृधे)
अत्यन्तं वर्द्धते (उपयामगृहीतः) यमनियमादिभिर्योगा-
ङ्गैः साक्षात् स्वीकृतः (असि) (महेन्द्राय) योगजाय म-

हैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (एपः) (ते) तव (योनिः) नि-
मित्तम् (महेन्द्राय) मोक्षप्राप्तिकाय महैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे अनादिसिद्ध महायोगिन् सर्वव्यापिनीश्वर यतस्त्वं यो-
गिभिरुपयामगृहीतोऽसि, तस्मात्त्वा त्वां महेन्द्रायोपश्रयामहे यतस्ते तवैव
योगो योतिरस्त्यतस्त्वा त्वां महेन्द्राय यद्यं ध्यायेम । यो महान् दृष्टिमान्
पर्जन्य इव वत्सस्य स्तोमैरोजसेन्द्रः सुखधर्मको भवति सं विदित्वा योगी वा-
यपेत्यन्तं ब्रूते ॥ ४० ॥

भाष्यार्थः—यथा सौम्यो दृष्टिपुमये स्वजलनमूदेन सर्वांन् पदार्थांन् तर्पयन्
ब्रूयति तथैवेश्वरो योगाराधनतत्परं योगिनमभियुज्यति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे अनादिसिद्ध योगिन् सर्वव्यापी ईश्वर जो आप योगियों के
(उपयामगृहीतः) यमनियमादियोग के अंगों से स्वीकार किये हुए (असि)
हैं इस कारण हम लोग (त्वा) आप को (महेन्द्राय) योग से प्रकट होने वाले
अच्छे ऐश्वर्य के लिये आश्रय करते हैं (ते) आपका (एपः) यह योग हमारे क-
ल्याण का (योनिः) निमित्त है इस लिये त्वा आपका (महेन्द्राय) मोक्ष कराने
वाले ऐश्वर्य के लिये ध्यान करते हैं । (यः) जो (महान्) बड़े गुण कर्म और
स्वभाव वाला (दृष्टिमान्) र्पण करने वाले (पर्जन्य इव) मेघ के तुल्य (वत्सस्य) स्तुति
कर्त्ता की (स्तोमः) स्तुतियों से (ओजसा) अनन्तजल के साथ प्रकाशित होता है
जस ईश्वर को जान कर योगी (वायुधे) अत्यन्त उन्नति को प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

भावार्थ—जैसे मेघ वर्षामय में अपने जल के समूह से सब पदार्थों को वृत्त
करता हुआ उन्नति देता है वैसे ईश्वर भी योगाभ्यास करने के समय में योगाभ्यास
करने वाले योगी पुनः के योग को अत्यन्त बढ़ाता है ॥ ४० ॥

उदुत्यमित्यस्य प्रत्ययप्रतिपत्तिः । सूक्तयो देवता । भुरिगाधो

गायत्री, छन्दः । यह ज्ञा सूरः ॥

अथ सूर्योद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य गुणा उपदिशन्ते ॥

इम के पोछे सूरज की उपा से ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवंहन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँ इत्यौ । त्यम् । जातवेदसमिति जातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्यम् । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उत्) क्रियायोगे (उ-) वितर्के (त्यम्)
अमुम् (जातवेदसम्) जातानि भूतानि सर्वाणि वेदजा-
तान् मूर्त्तिमतः पदार्थान् विन्दत इति व्रातम् ४ । १ । इमं
मन्त्रं यास्कमुनिरेवं निर्वक्ति जातवेदाः कस्माज्जातानि
वेद जातानि घैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जा-
तवेदसो जातवेदस्त्वमिति । निरु० ७ । १९ (देवम्) दि-
व्यगुणसम्पन्नम् (वहन्ति) प्रापयन्ति (केतवः) प्रज्ञा-
नानि । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् निघ० ३ । ९ (दृशे)
द्रष्टुम् । दृशेतिरूपे च । अ० ३ । ४ । ११ । (विश्वाय)
सर्वार्थाय (सूर्यम्) यः स्थिते विज्ञाप्यते वा विदेविंषद्वि-
श्च तम् (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ इमम्मन्त्रं यास्कमुनिरेवं

व्याचष्टे उद्बुहन्ति तं जातवेदसम् रश्मयः केतवः सर्वेषां
भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कर्मण्यमादित्यादेवमवक्ष्यत ।
निरु० १२ । १५ । अयस्मिन्त्र शत० ४ । ५ । २ । व्या-
ख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः— यथा किरण विश्वाय दृश्ये जातवेदसं त्वं सूर्यो देवमुद्बु-
हन्तीव विदुः केतवः स्व हान्यामनुष्यान्परं प्रहस्य प्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

भावार्थः— यथा प्राणिभ्यः किरणाः सूर्यो प्रकाशयन्ति तथा मनुष्यस्य
प्रज्ञानानीश्वरप्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— जैसे किरण (विरचाय) सपस्त जगत् के प्रयोगन के (दृश्ये)
देखने जानने के लिये (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुये सब पदार्थों को जानता
वा प्रतिमान पदार्थों को प्राप्त होता है (त्वम्) उप (सूर्यम्) (देवम्) दि-
व्यगुणसम्पन्न सूर्य को (उ) तर्क के साथ (उत्) (ब्रह्मन्ति) प्राप्त कराते हैं
वैसे विद्वान् के (केतवः) प्रकट ज्ञान और (स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश
मनुष्य का परब्रह्म की प्रप्ति करा देता है ॥ ४१ ॥

भावार्थः— जैसे प्राणियों की लिये सूर्य के किरण उस को प्रकाशित करती हैं
वैसे मनुष्य की अनेकविद्यायुक्त बुद्धिवा ईश्वर का प्रकाश करा देती हैं ॥ ४१ ॥

चित्रन्देवानामित्यस्य कुरुष ऋषिः । सूर्यो देवता ।

भुरिगार्थी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरित्यमेवेश्वरस्य गुणा उपदिश्याते ॥

किं भी वैसे ही ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरु-
णस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्थुपंश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् ।
 चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः ।
 द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः ।
 आत्मा । जगतः । तस्थुपः । च । स्वाहा ॥ ४२ ॥
 पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) चक्षुरादीना-
 मिव विदुषाम् (उत्) उदगमने (अगात्) प्राप्नोति
 (अनीकम्) बलवत्तरं सैन्यमिव प्रसिद्धम् । अनिति जी-
 वयति सर्वान् प्राणिनः सः अनिहपिम्यां किञ्चु । उ० ४
 १६ । अनेन ईकन् प्रत्ययः (चक्षुः) दर्शकम् (मित्रस्य)
 सख्युः प्राणस्य वा (वरुणस्य) श्रेष्ठस्योदानस्य वा अग्नेः
 विदुतः (आ) समन्तात् (अप्राः) यः प्राप्तिं विपत्तिं
 अत्र लब्धये लुङ् (द्यावापृथिवी) भूमिविद्यौ (अन्तरि-
 क्षम्) सर्वन्निर्गतमनन्तमाकाशम् (सूर्यः) स्वयंप्रकाशः
 आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोति (जगतः) जङ्गमस्य
 (तस्थुपः) स्थावरस्य (च) जीवानां समुच्चये (स्वाहा) स-
 त्यया क्रियया । इमं मन्त्रं यास्कमुनिरेवं समाचष्टे । चा-
 यनीयं देवानामुदगमदनीकं सूर्यं मित्रस्य वरुणस्या-
 ग्नेश्चापुपूरद्द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्वेन तं
 सूर्यं आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्यचनिरु० १२ । १६ ।
 अयं मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १० व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिः सूर्यः स्वाहा देवानां मित्रस्य वरु-
 णास्यानेश्चित्रमनीकं चक्षुरुदगात् जगतस्तस्थुपश्चात्मा चन् द्यावापृथिवी अन्त-
 रिक्षमाप्रा हव यो जगदीश्वरोऽस्ति स एव सततमुपासनीयः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—यतः परमेश्वर आकाश इव सर्वत्र व्याप्तः सवितेव स्वयम्प्रकाशः प्राण इव सर्वान्तर्भाव्यस्त्यतः सर्वेष्वपि जीवेभ्यः सत्यासत्यविज्ञापकोस्ति यस्य परमेश्वरस्य जीवभाषत्रेतत्स योगमभ्यस्य स्वात्मन्येव तं द्रष्टुं शक्नोति नान्यत्रेति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम को अति उचित है कि जो (सूर्यः) सविता (स्वाहा) सत्यं कृपा से (देवानाम्) नेत्र आदि के समान विठानों (मित्रस्य) मित्र वा प्राण (वरुणस्य) श्रेष्ठ पुरुष वा उद्दान और (अग्नेः) अग्नि के (चित्रम्) अद्भुत (अनीकम्) बलवत्तर सेना के तुल्य प्रसिद्ध (चक्षुः) प्रभाव के दिखलाने वाले गुणों को (उन्) (अगात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होता और (जगत्) जगत् प्राणी और (तस्युपः) स्थावर ससारी पदार्थों का (आत्मा) आत्मा के तुल्य हो कर (आवापृथिवी) आकाश तथा भूमि और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को (आ) सब प्रकार से (अपाः) व्याप्त होने वाले के समान परमात्मा है उसी की उपासना निरन्तर कृपा करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जिस कारण परमेश्वर आकाश के समान सब जगह व्याप्त सूर्य के तुल्य स्वयम्प्रकाशमान और सृजात्मा वायु के सदृश सब का अन्तर्भाषी है इस से सब जीवों के लिये सत्य और असत्य को बोल कराने वाला है जिस किसी पुरुष को परमेश्वर को जानने की इच्छा हो वह योगाभ्यास करके अपने आत्मा में उसे देख सकता है अन्यत्र नहीं ॥ ४२ ॥

अग्ने नयेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । अन्तर्यामी जगदीश्वरो देवता

भुरिगार्थी त्रिष्टुब्धन्द । धैवतः स्वरः ॥

अथैतदीश्वरप्रार्थनामाह ॥

अब ईश्वर की प्रार्थना अगले मन्त्र में कही है ॥

अग्ने नयं सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्युस्मज्जुं हुरागमनो

भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देवं । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अ-
स्मत् । जुहुराणाम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउ-
क्तिमिति नमः उक्तिम् । विधेम ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सर्वेषां प्रकाशक (नय) प्रापय (सु-
पथा) योगमार्गेण (राये) योगसिद्धये (अस्मान्)
योगिनः (विश्वानि) अखिलानि (देवं) योगप्रद (व-
युनानि) योगविज्ञानानि (विद्वान्) यो वेत्ति सर्वं योगं
सः (युयोधि) वियोजय (अस्मत्) अस्माकं योगानुष्ठा-
तृणां सकाशात् (जुहुराणाम्) अस्मदन्तःकरणस्य कौटिल्य-
म् (एनः) दुष्कृतात्मकमपराधम् (भूयिष्ठाम्) भूयसी-
म् (ते) तव योगोपदेष्टुः परमगुरोः (नमउक्तिम्) नति-
पुरःसरां स्तुतिं (विधेम) कुर्याम (स्वाहा) सत्यया स्वकीयया
वाचा वेदवाचा वा अयम्मन्त्राः शत० ४।३। १ १२
द्वयाख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं राये अस्मान् विश्वानि वयुनानि नय । य-
तो ययं स्वाहा ते भूयिष्ठा नमउक्तिं विधेम । हे देव विद्वंस्त्वं रूपयौ जुह-
राणमेनश्वास्मद्युयोधि ॥ ४३ ॥

भावार्थ.—न कश्चिदपि पुरुषः परमात्मनः सत्यप्रेमभक्त्या विना योग सिद्धिं प्राप्नोति यश्चेत्यस्मूतो योगबलेन परमेश्वरं स्मरति तस्मै स दयालुः शीघ्रं योगसिद्धिं ददति ॥ ४३ ॥

पदार्थ— हे (अग्ने) सब के अन्तःकरण में प्रकाश करने वाले परमेश्वर आप (सुपथा) सत्यविद्याधर्मयोगयुक्त मार्ग से (राये) योग की सिद्धि के लिये (अस्मान्) हम लोगों को (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) योग के विज्ञानों को (जय) पहुँचाये जिस से हम लोग (स्त्राहा) अपनी सत्यवाणी वा वेदवाणी से (ते) आप की (भूयिष्ठाम्) बहुत (नमोऽवितम्) नमस्कार पूर्वक स्तुति को (विधेम) करें। हे (देव) योगविद्या को देने वाले ईश्वर (विद्वान्) समस्त योग के गुण और क्रियाओं को जानने वाले आप कृपा कर के (जुहराणम्) हम लोगों के अन्तःकरण के कुटिलता रूप (एनः) दुष्ट कर्मों को (अस्मत्) योगानुष्ठान करने वाले हम लोगों से (सुपोषि) दूर कर कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थ— कोई भी पुरुष परमात्मा की प्रेम भक्ति के बिना योगसिद्धि को प्राप्त नहीं होता और जो प्रेम भक्ति युक्त होकर योग बन से परमेश्वर का स्मरण करता है उस को वह दयालु परमात्मा शीघ्र योगसिद्धि देता है ॥ ४३ ॥

अपमिदस्यागिरस अपिः । मजापतिर्देवता । भुरिगार्पा त्रिष्टुच्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ सग्रामे ब्रह्मोपासकैः शूरीरैः कथं योद्धव्यमित्युपादिरपते ॥

अथ सग्राम में परमेश्वर के उपासक शूरीरों को किस प्रकार युद्ध करना

चाहिये इस विषय का उपदेश अमले मंत्र में किया है ॥

अयन्नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुर एतु
प्राप्तिन्दन् । अयं वाजाञ् जयतु वाजसातावयश्च
शतृञ्जयतुर्जहपाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अय-
म् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्रऽभिन्दन् ।
अयम् । वाजान् । जयतु । वाजंसाताविति वाजं-
सातौ । अयम् । शत्रून् । जयतु । जहृपाणः ।
स्वाहा ॥ ४४ ॥ .

पदार्थः—(अयम्) सर्वाभिरक्षकः (नः) अस्माकम् (अ-
ग्निः) वैद्यविद्याप्रकाशकः सूर्यरोगनिवारकः सदैव्यः (व-
रिवः) सुखकारकं सेवनम् (कृणोतु) करोतु (अयम्)
मुख्ययोद्धा (मृधः) संग्रामात् (पुरः) पुरस्तात् (एतु)
गच्छतु (प्रभिन्दन्) विदारयन् (अयम्) वक्तृत्वेनोपदे-
ष्टुं कुशलो योद्धा (वाजान्) वेगादिगुणयुक्तान् स्वसे-
नास्थान् वीरान् (जयतु) उत्कर्षतु (वाजसातौ) वा-
जानां संग्रामाणां संविभागे (अयम्) सर्वोत्कृष्टः (शत्रू-
न्) धर्मशातकान् (जयतु) स्वोत्कर्षाय तिरस्करोतु
(जहृपाणः) भृशमाल्लादितः (स्वाहा) वैद्यकयुद्धविद्य-
या शिक्षितया वाचा स्वाहेति वाङ्नामसु पठितम् नि-
र्घं १ । ११ । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १३ । व्या-
ख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अयमग्निः स्वाहा वाजसातौ नो वरियस्कृणोतु । अयं प्रभि-
न्दन् मृधं पुर एतु । अयं वाजान् जयतु । अयं जहृपाणः मन् शत्रून्
जयतु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यदा युद्धकर्मणि चत्वारो वीरा अवश्यमेव प्रवेयुस्तेष्वेको
वैद्यकक्रियाकुशलं सूर्यरक्षकं द्वितीयो हि शौर्यादिगुणप्रदेन व्याख्यानेन

हरयिता तृतीयः शत्रूणां तिरस्कर्ता चतुर्थः शत्रुविधातुकः स्यात् तदा सर्वा
युद्धक्रिया प्रशस्ता भवेत् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रथम (अग्निः) वैद्यक विद्या का प्रकाश करने
वाला वैद्य (स्वाहा) वैद्यक और युद्ध की शिक्षायुक्त वाणी से (वाजसातौ)
युद्ध मे (न) हम लोगों को (नरिवः) सुखकारक सेवन (कृणोतु) करे
(अयम्) यह दूसरा युद्ध करने वाला मुख्य वीर (प्रभिन्दन्) शत्रुओं को
विदीर्ण करता हुआ (मृधः) संग्राम के (पुरः) आगे (एतु) चले (अयम्)
यह तीसरा वीर रसकारक उपदेश करने वाला योद्धा (वाजान्) अत्यन्त वे-
गादिगुणयुक्त वीरों को (जयतु) उत्साह युक्त करता रहे (अयम्) यह चौ-
था वीर (जहृपाणः) निनन्तर आनन्द युक्त हो कर (शत्रून्) धर्म विरोधी
शत्रुजनों को (जयतु) जीते ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थः—अथ युद्धकर्म में चार वीर अवश्य हों उन में से एक तो वैद्यकशास्त्र
की क्रियाओं में चतुर सब की रक्षा करने द्वारा वैद्य, दूसरा सब वीरों को हर्ष देने वा-
ला उपदेशक, तीसरा शत्रुओं का अपमान करने द्वारा और चौथा शत्रुओं का विनाश
करने वाला हो, सब समस्त युद्ध की क्रिया प्रशंसनीय होती है ॥ ४४ ॥

रूपेणेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निचृजगतिच्छन्दः ।

निषादः श्वर ॥

अथ सप्तत्रिंशे राज्यं शासनीयमित्युपदिशते ॥

अब तीन सभाओं से राज्य की शिक्षा करनी चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागान्तुथो वो विश्ववे-
दा वि भजतु । ऋतस्य पथाप्रेतं चन्द्रदक्षिणा वि-
स्तुः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

रूपेण । वः । रूपम् । अग्नि । आ । अग्राम ।

तुथः। वः । विश्ववेदाइतिविश्ववेदाः । वि। भजतु ।
 ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्रद-
 क्षिणाः । वि । स्वरिति स्वः । पश्य । वि । अन्तरि-
 क्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(रूपेण) चक्षुर्ग्राह्येण प्रियेण (वः) युष्माकम् (रू-
 पम्) स्वरूपम् (अभि) सम्मुखे (आ) समन्तात् (अगाम्)
 (तुथः) ज्ञानवृद्धः अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्त्रित्यस्मादौणा-
 दिकः स्थक् प्रत्ययः (वः) युष्मान्(विश्ववेदाः) य परमा-
 त्मा विश्वं सर्वं वेत्ति तद्वद्वर्त्तमानः (वि) (भजतु) विभागं
 करोतु(ऋतस्य) सत्यस्य(पथा)मार्गेण(प्र) (इत) प्राप्नुत(च-
 न्द्रदक्षिणाः)चन्द्रं सुवर्णां दक्षिणादानं येषां ते । चन्द्रमिति
 हिरण्यनामसु पठितम् निघ० १ । २ । (वि) (स्वः) उपतप-
 न्नादित्य इव । स्वरादित्योभवति । निरु० २ । ४१ । (पश्य)
 प्रचक्ष्व (वि) विविधार्थे (अन्तरिक्षम्) क्षवरहितमन्तर्या-
 मिस्वाभाविकम्ब्रह्मविज्ञानं वा (अन्तरिक्षम्) कस्मादन्तरा-
 क्षान्तं भवन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा निरु०
 २ । १० । (यतस्व) प्रयत्नं कुरु (सदस्यैः) सहसि भवैः स-
 ष्यैर्जनः सह । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । १ । १४ । १८ ।
 व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे सेनाप्रजाजना यथाह रूपेण यो युष्माकं रूपरूपागाम् तथा
 विश्ववेदा यो युष्मान् विभजतु तुयस्त्वं स्वरिवर्त्तस्य पथान्तरिक्षं विपश्य
 सभायां सदस्यैः सहर्तस्य पथा प्रयतस्व चन्द्रदक्षिणा यूपसृतस्य धर्म्यं भोगं
 यीत ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थः—सभापती राजास्वात्कृतानिध प्रजासेनासम्बन्धपुरुषान् प्रीणयेत् तत्रापक्षपातरहितः परमेश्वर इव सततं न्यायं कुर्यात् धार्मिकाणां सम्मानं जनानां तिष्ठः सभा भवेयुः । तास्वेका राजसभा यथा राजकायाणि निष्पद्येरन् सर्वे विद्वान् नियतं रंश्च द्वितीया विद्यासभा यथा विद्याप्रसारः स्याद-विद्या नश्येत् तृतीया धर्मसभा यथा धर्मोन्नतिरधर्महानिश्च सततं भवेत् स-र्वोऽस्वात्मानं परमात्मानं समीक्ष्यान्यायमार्गात् 'पृथग्भूत्वा धर्मं सेवित्वा स-कथं परमार्थलोच्य सत्यानत्यभिर्णये प्रयतेरन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे सेना और प्रजा जनो! जैसे मैं (रूपेण) अपने दृष्टिगोचर आ-कार से (वः) तुम्हारे (रूपम्) स्वरूप को (अभि) (आ) (अगाम्) प्राप्त होता हूँ वैसे (विरवेवेदा) सच को जानने वाले परमात्मा के समान सभापति (वः) तुम लोगों को (वि) (भजतु) पृथक् २ अपने २ अधिकार में नियत करे। हे सभापते (तुयः) सच से अधिक ज्ञान वाले प्रतिष्ठित आप (स्वः) प्रताप को प्राप्त हुए सूर्य के समान (ऋतस्य) सत्य के (पथा) मार्ग से (अन्तरिक्षम्) अविनाशी राजनीति या ब्रह्मविज्ञान को (वि) अनेक प्रकार से (परय) देखो और सभा के बीच में (सदस्यैः) सभासदों के साथ सत्य मार्ग से (प्र) (यतस्व) विशेष २ यज्ञ करो तथा हे (चन्द्रदक्षिणाः) सुवर्ण के दान करने वाले, राज पुरुषो! तुम लोग धर्म को (धीत) विशेषता से प्राप्त होओ ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थः—सभापति राजा को चाहिये कि अपने पुत्रों के तुल्य प्रजा सेना के पुरुषों को प्रसन्न रखे और परमेश्वर के तुल्य पक्षगत छोड़ कर न्याय करे। धार्मिक सम्बन्धनों की तीव्र समा होनी चाहिये उन में से एक राजममा जिम के आधीन राज्य के सब कार्य चलें और सब उपद्रव निवृत्त रहें, दूसरी विद्यासभा जिम से विद्या का प्रचार अनेकविधि किया जावे और अविद्या का नाश होता रहे और तीसरी धर्मसभा जिस से धर्म की उन्नति और अधर्म की हानि निरन्तर की जाय। सब ने गों को उचित है कि अपने आ-त्मा और परमात्मा को देखकर अन्याय मार्ग से अलग हो, धर्म का सेवन और सभा-सदों के साथ समयानुसून अनेक प्रकार से विचार करके सत्य और असत्य के निर्णय करने में प्रयत्न किया करें ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमित्यस्याद्विरस अयिः । विद्यांसो देवताः ।

भुरिगर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ दक्षिणा कस्मै कथं च दातव्येत्युपदिश्यते॥

अथ दक्षिणा किस को और किस प्रकार देनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयम्पितृमन्तम् पेतृमत्यमृ-
पिमाप्येयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्रातादेवत्रा-
गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमिति पितृऽ
मन्तम् । पेतृमत्यमिति पेतृऽमत्यम् । ऋषिम् । आप्ये-
यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातुऽदक्षिणम् । अस्म-
द्राताऽइत्यस्मत्प्राताः । देवत्रेति देवऽत्रा । गच्छत ।
प्रदातारमिति प्रऽदातारम् । आ । विशत ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ब्राह्मणम्) वेदेष्वरविदम् (अद्य)(विदेयम्) अत्र-
छान्दसोर्वर्णलोपोवेति नलोपः (पितृमन्तम्) प्रशस्ताः पि-
तरो रक्षकाः सत्यासत्योपदेशकाः विद्यन्ते यस्य तमिव(पै-
तृमत्यम्) पितृमतांभावमेव (ऋषिम्) वेदार्थविज्ञापमे(आ-
प्येयम्) ऋषीणामिदं योगजं विज्ञानं प्राप्तम् (सुदक्षिणम्)

शोभना, धातवोदक्षिणा यस्य दातुस्तम् (अस्मद्राताः) येऽ-
स्मभ्यम् रान्ति शुभान् गुणान् ददति ते (देवत्रा) देवेषु
पवित्रगुणकर्मस्वभावेषु वर्तमानाः (गच्छत) प्राप्नुत (प्रदा-
तारम्) प्रकृष्टतया दानशीलम् (आ) समन्तात् (विशत)
अयंमन्त्रः शत० ४ । ३१ । १८ । १९ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे प्रजासभासेनाजना यथाहमद्य ब्राह्मणं पितृमन्त्रं पितृमत्य-
स्य पितापैतृं सुधातुदक्षिणं प्रदातारं च विदेयं तथाऽस्मद्राताः संतो यूयं दे-
वत्रा गच्छत शुभान् गुणानाविशत ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । उत्साहितेन पुरुषेण किमाप्तु-
मशक्यमस्ति की नाम खलु प्रणजेन विदुषः सेविषार्थं योगविज्ञानं साधितु-
मशक्नुयात् नहि कश्चिदपि विद्वान् सद्गुणस्वभावग्रहणाद् विरज्येत नहि
दातुन् कार्पण्यं कदाचिदाविशत्यतो यैदक्षिणायां प्रशस्ताः पदार्थाः प्रदीयन्ते
सैषामनुलाकीर्तिः कुतो न जायेत ४६ ॥

पदार्थः—हे प्रजा सभा और सेना के मनुष्यो ! जैसे मैं (अद्य) आज (ब्रा-
ह्मणम्) वेद और ईश्वर को जानने वाला (पितृमन्त्रम्) प्रशंसनीय पितृ
अर्थात् सत्यासत्य के विवेक से जिस के सर्वथा रक्षक हूँ (पितृमत्यम्) पितृ-
भाव को प्राप्त (ऋपिम्) वेदार्थ विज्ञान कराने वाला ऋषि (आप्यम्)
जो ऋषिओं के इस योग से उत्पन्न हुए विज्ञान को प्राप्त (सुधातुदक्षिणम्)
जिस के अच्छी अच्छी पुष्टिकारक दक्षिणारूप धातु हैं उस (प्रदातारम्) अच्छे
दान शील पुरुष को (विदेयम्) प्राप्त होऊँ जैसे तुम लोग (अस्मद्राताः) हमारे
लिए अच्छे गुणों के देने वाले होकर (देवत्रा) शुद्ध गुण कर्म स्वभाव युक्त
विद्वानों के (गच्छत) समीप आओ और शुभ गुणों में (आविशत)
प्रवेश करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । उत्साही पुरुष को
क्या नहीं प्राप्त हो सकता कौन ऐसा पुरुष है कि जो प्रयत्न के साथ विद्वानों का

सेवन कर अपि लोगों के प्रकाशित किये हुये योग विज्ञान को न सिद्ध करसके कोई भी विद्वान् अच्छे गुण कर्म और स्वभाव से विपरीत नहीं हो सकता और दाता जनों को कृपणता कभी नहीं आती है इस से जो देने वाले दक्षिणा में प्रशंसनीय पदार्थ मुपात्र धार्मिक सर्वोपकारक विद्वानों को देते हैं उनकी अचल कीर्ति क्यों कर न हो ॥४६॥

अग्नयेत्वेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वरुणो देवता । आद्यस्य भुरिक् प्राजापत्या रुद्रायत्वेत्यस्य स्वराट्प्राजापत्या, बृहस्पतयेत्यस्य निषदाधी ।

यमायत्वेत्यस्य विराडाधी जगत्पशुन्दान्सि निषादः स्वरः ॥

अथ कस्मै प्रयोजनाय दानं प्रतिग्रहं च सेवितव्यमित्युपदिश्यते ।

अथ किस प्रयोजन के लिये दान और प्रतिग्रह का सेवन करना चाहिये

इस विषय का उपदेश भगले मंत्र में किया है ।

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीयायुर्दात्र एधिमयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीय प्राणो दात्र एधिवयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे बृहस्पतये त्वामह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीयत्वग्दात्र एधिमयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीय ह्यो दात्र एधि मयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

अ॒ग्नये॑ । त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णः । द॒दातु॑ । सः ।
 अ॒मृत॑त्वमित्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । आ॒युः । दा॒त्रे ।
 ए॒धि । वयः॑ । मह्य॑म् । प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑ प्रतिग्रही॒त्रे ।
 रु॒द्राय॑ । त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृ-
 त॒त्वमि॑त्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । प्रा॒णः । दा॒त्रे । ए॒धि ।
 वयः॑ । मह्य॑म् । प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑प्रतिग्रही॒त्रे । बृह॑स्प-
 तये॑ । त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॑-
 त्वमि॑त्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । त्वक् । दा॒त्रे । ए॒धि ।
 वयः॑ । मह्य॑म् । प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑प्रतिग्रही॒त्रे । यु॒माय॑ ।
 त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॑त्वमि॑त्य॑मृ-
 त॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । ह॒यः । दा॒त्रे । ए॒धि । वयः॑ । मह्य॑म् ।
 प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑प्रतिग्रही॒त्रे ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अग्नये) चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम्ब्रह्मचर्यं
 संसेव्याग्निवत्ते जरिवभवाय (त्वा) वसुसंज्ञकमध्यापकम्
 (मह्यम्) (वरुणः) वरः सर्वोत्तमः प्रशस्तविदोऽनूचानो
 विद्वानध्यापकः (ददातु) (सः) विद्वार्थी (अमृतत्वम्)

क्रियासिद्धं नित्यं विज्ञानम् (अशीय) प्राप्नुयाम् (आयुः)
अधिकं जीवनम् (दात्रे) विद्यादानशीलाय वरुणाय (एधि)
वर्धयिता भव (मयः) सुखम् । मयइति सुखनामसु पठि-
तम् निघं० ३ । ६ । (मह्यम्) विद्यार्थिने (प्रतिग्रहीत्रे)
प्रतिग्रहकर्त्रे स्वस्तु (रुद्राय) चतुश्चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तम् ब्र-
ह्मचर्यं सुसेव्य रुद्रगुणधारणाय (त्वा) रुद्राख्यमध्यापकम्
(मह्यम्) विद्याज्जनतत्पराय (वरुणः) वरगुणप्रदः (द-
दातु) सः (अमृतत्वम्) (अशीय) (प्राणाः) योगसिद्धव-
लयुक्तः (दात्रे) (एधि) वर्धय (वयः) अवस्थात्रये सुखं-
भोगं जीवनम् (मह्यम्) विद्याग्रहणप्रवृत्ताय (प्रतिग्रहीत्रे)
अध्यापकादागताया विद्यायाः संचेत्ने (बृहस्पतये) अष्ट-
चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं सेवित्वा बृहत्या वेदविद्या-
वाचः पालकाय (त्वा) पूर्णविद्याध्यापयितारम् (मह्यम्)
पूर्णविद्यामभीप्सवे (वरुणः) (ददातु) (सः) (अमृतत्वम्)
(अशीय) (त्वंक्) स्यर्शेन्द्रियसुखम् (दात्रे) एधि (मयः)
सुखविशेषम् (मह्यम्) (प्रतिग्रहीत्रे) (यमाय) गृहाश्रम-
जन्यविषयसेवनादुपरताय यमनियमादियुक्ताय (त्वा)
सर्वदोषरहितमुपदेशकम् (मह्यम्) सत्यासत्ययोर्निश्च-
यकरणशीलाय (वरुणः) सत्योपदेष्टाप्रः (ददातु) (सः)
(अमृतत्वम्) (अशीय) (हयः) ज्ञानवर्द्धनम् दिगतिवृ-
द्धेरित्यस्मादौणादिकोऽमुन् प्रत्ययः । (दात्रे) (एधि)

(वयः) चिरजीवनसुखम् (मह्यम्) सर्ववृद्धिं चिकीर्षवे
(प्रतिग्रहीत्रे) अयम्मन्त्रः श० । ४।१३।१।२८-३१
व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वय - हे वसुसंज्ञकाध्यापक यस्माअग्नये मद्यां त्वां वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय प्राप्नुयांस तत्तस्मै दात्रे वरुणायायुश्चिरजीवनमेधि प्रतिग्रहीत्रे मद्यां शिष्याय मयः सुखं च हे रुद्रमस्माकाध्यापक यस्मै, रुद्राय मद्यां त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणायाय प्राणस्त्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मद्या वयोऽवस्थाप्रयसुखं च हे आदित्यनामाध्यापक यस्मै बृहस्पतये मद्यां त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणायाय त्वनिद्रियसुखत्वमेधिप्रतिग्रहीत्रे मद्या सुखं च यस्मै जितेन्द्रिययमाय मद्यां त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणायाय हयो ज्ञानवर्द्धनं त्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मद्या वयोऽवस्थाप्रयसुखं च ॥ ४७ ॥

भाषार्थः—सर्वेषां जमानां योग्यमस्ति य सर्वोत्कृष्टोऽनूचानो विद्वान् भवेत्तस्य सकाशादितरामध्यापकान् परीक्ष्य स्वस्वकन्याः पुत्रान् तत्तत्सदृशाध्यापकात्पाठयेयुः । अध्येतारश्च स्वस्वबुद्धिं न्यूनाधिकां ज्ञात्वा स्वस्वसदृशानध्यापकान् प्रीत्या सेवमानांस्तेभ्यो नैराभ्यर्च्येण विद्याग्रहणं कुर्युः ॥४७॥

पदार्थः—हे वसु संज्ञक पदाने वाले जिस (अग्नये) चौबीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य का सेवन कर के आग्न के समान तेजस्वि होने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) तुझ अध्यापक को (वरुण) सर्वोत्तम विद्वान् (ददातु) देवे (स) वह मैं (अमृतत्वम्) अपने शुद्ध कर्म्मों से सिद्ध किये सत्य आनन्द को (अशीये) प्राप्त होऊ उस (दात्रे) दानशील विद्वान् का (आयुः), बहुत कालपर्यन्त जीवन (एधि) बढ़ाइये और (प्रतिग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मह्यम्) शुभ विद्यार्थी के लिये (मयः) सुख बढ़ाइये । हे दुष्टों को रूढ़ाने वाले अध्यापक जिस (रुद्राय) चवालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्याश्रम का सेवन करके रुद्र के गुण धारण करने की इच्छा वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) रुद्र नामक पदाने वाले आपको (वरुण) अत्युत्तमगुणयुक्त (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृत-

स्वम्) मुक्ति के साधनों को (अशीय) प्राप्त होऊँ उस (दात्रे) विद्या देने वाले विद्वान के लिये (प्राणः) योगविद्या का ब्रह्म (एधि) प्राप्त कराइये और (प्रतिग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मद्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था का सुख प्राप्त कीजिये । हे सूर्य के समान तेजस्वि अध्यापक जिस (वृहस्पतये) अठतालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवन की इच्छा करने वाले (मद्यम्) मेरे लिये (त्वा) पूर्णविद्या पढ़ाने वाले आप को (वरुणः) पूणेविद्या से शरीर और आत्मा के बलपुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) विद्या के आनन्द का (अशीय) भोग करूँ । उस (दात्रे) पूर्ण विद्या देने वाले महा विद्वान् के अर्थ (त्वक्) सरदी गरमी के स्पर्श का सुख (एधि) बताइये और प्रतिग्रहीते पूर्ण विद्या के ग्रहण करने वाले (मद्यम्) मुझ शिष्य के लिये (मयः) पूर्ण-विद्या का सुख उन्नत कीजिये । हे ग्रहाश्रम से होने वाले विषय सुखसे विमुख विर-क्षण सत्सोपदेश करने हारे आप्त विद्वन् ! जिस (यमाय) ग्रहाश्रम के सुख के अ-नुराग से होने वाले (मद्यम्) मेरे लिये (त्वा) सर्वदोषरहित उपदेश करने वाले आप को (वरुणः) सकलशुभगुणयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) मुक्ति के सुख को (अशीय) प्राप्त होऊँ । उस (दात्रे) ब्रह्म-विद्या देने वाले महा विद्वान् के लिये (इय) ब्रह्म ज्ञान की वृद्धि (एधि) कीजिये और (प्रतिग्रहीत्रे) मोक्ष विद्या के ग्रहण करने वाले (मद्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था के सुख को प्राप्त कीजिये ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मम मनुष्यों को योग्य है कि जो सब से-उत्तमगुण वाला संव वि-द्याओं में सम से बढ़कर विद्वान् हो उस के आश्रय से अन्य अध्यापक विद्वानों की परीक्षा करके अपनी २ कन्या और पुत्रों को उन २ के पढ़ाने योग्य विद्वानों से पढ़ावें और पढ़ने वालों को भी चाहिये कि अपनी २ अधिक न्यून बुद्धि को ज्ञान के अपने २ अनुकूल अध्यापकों की प्रीतिपूर्वक सेवा करते हुए उन से निरन्तर विद्या का ग्रहण करें ॥ ४७ ॥

कोदादित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । आत्मा देवता ।

आर्घ्युच्छिन्क् उन्दः । ऋषभः स्वः ॥

अथेश्वरो जीवानुपदिशति ॥

अब अगले मंत्र में ईश्वर जीवों को उपदेश करता है ॥

कौद्रात्कस्माऽ अदात्कामायादात् । कामोदा-
ता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

कः । अदात् । कस्मै । अदात् । कामः । अदात् ।
कामाय । अदात् । कामः । दाता । कामः । प्रतिग्रही-
तेतिप्रतिग्रहीता । कामं । एतत् । ते ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(कः) (अदात्) कर्मफलानि ददाति (कस्मै)
(अदात्) (कामः) कामयते यः परमेश्वरः (अदात्) ददाति
(कामाय) कामयमानाय जीवाय (अदात्) ददाति (का-
मः) यः काम्यते सर्वैर्योगिभिः स परमेश्वरः (दाता) स-
र्वपदार्थप्रदायकः (कामः) जीवः (प्रतिग्रहीता) (काम) का-
मयते असौ तत्सम्बुद्धौ (एतत्) आज्ञापनम् (ते) त्वद-
र्थम् । अयम्मन्त्रः १०४ । ३ । १ । ३२ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—कोदात् कस्मा अदात् कामोदात् कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता हे काम जीव ते त्वद्यमेतत् सर्वं नयाद्यमिति त्वं मिथ्यनुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अस्मिञ्जगति कर्मकर्तारो जीवाः कलप्रदातेष्टरोस्तीति वि-
द्येयम् । नहि कामनया विना केनचित् यद्युपोनिमेयोन्मेयनङ्कतुं शक्यते त-
त्पर्यमेतन्नुपैति चारेण यमं न्येयकामनाकाम्यामेतरस्यचेतीत्यराशास्ति । अग्राह-
यन्तुः । कामात्मनानप्रशस्तानचेवहास्त्यकामना । कामोहियेदाधिगतः क-
म्मेयोगप्रवेदिकः ॥ अकामस्य कियदाकाचिद्दृश्यते नेह कहिं चित् । यद्यदिकु-
रते किं विदितम् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४८ ॥

अस्मिन्मध्यायेवाद्याभ्यन्तरव्यवहारो मनुष्याणां परस्परं वर्तमानात्म-
कर्मात्मनि मनसः प्रवर्तनं प्रथमकल्पाययोगिन ईश्वरोऽप्रदेशोजिज्ञासु
प्रति च योगिकृत्यं तल्लक्षणमध्यापकशिष्यकर्मयोगविद्याभ्यासिना कृत्यं यो
नेनान्तःकरणशोधनं योगाभ्यासिलक्षणं शिष्याध्यापकव्यवहारः स्वामिसे-
वकृत्यं न्यायाधीशेन प्रजारक्षणप्रकारो राजसम्भजनकृत्यं राजोपदेशकरणं
राजभिः कार्यं परीक्ष्य सेनापतिकरणं पूर्णविद्यस्य सभापतिव्यवहारो-
विद्वत्कृत्यमीश्वरोपासकोपदेशो यज्ञानुष्ठातृविषयः प्रजादीन् प्रतिसभापते-
वर्त्तनं राजाप्रजाजनसत्कारोऽध्यापकाध्येतृणां परस्परम् प्रवृत्तिः प्रतिदिनं
पठनविषयो विद्यावृद्धिकरणं राज्ञः कर्तव्यं कर्मसेनापतिकृत्यं सभाध्यक्षकि-
येश्वरागुणवर्णनं तत्प्रार्थनाश्रुत्वीर्युद्धानुष्ठानं सेनास्थपुरुषकृत्यं ब्रह्मचर्य-
सेवनप्रकार ईश्वरस्यजीवान् प्रत्युपदेशश्चोक्तोत्प्रेतदध्यायार्थस्योक्तपञ्चाध्या-
यार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति बोध्यम् ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्रा-
जकाचार्येण श्रीयुतपरमविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विर-
चितसंस्कृतार्थभाष्याभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभा .

अथसप्तमोऽध्यायः पूर्तिर्नगत् ॥ ३ ॥

पदार्थः- (कः) कौन कर्म फलको (अदात्) देता और (कस्मै) कि-
सके लिये (अदात्) देता है । इन दो प्रश्नों के उत्तर (कामः) जिसकी का-
मना सब करते हैं वह परमेश्वर (अदात्) देता और (कामाय) कामना कर-
ने वाले जीव को (अदात्) देता है अब विवेक करने हैं कि (कामः) जि-
सकी योगी जन कामना करते हैं वह परमेश्वर (दाता देने वाला है (कामः)
कामना करने वाला जीव (प्रतिग्रहीता) लेनेवाला है । हे (काम) कामना
करने वाले जीव । (ते) तेरे लिये मैंने वेदों के द्वारा (एतत्) यह संप्रस्त
आज्ञा की है ऐसा तू निश्चय कर के जान ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस संसार में कर्म करने वाले जीव और फल देने वाला ईश्वर है यहां यह जानना चाहिये कि कामना के बिना कोई आंख का पलक भी नहीं हिलासकता इसकारण जीव कामना करे परन्तु धर्म सम्बन्धी कामना करे अधर्म की नहीं यह निश्चय कर जानना चाहिये कि जो इस विषय में मनुजी ने कहा है वह वेदानुसूल है। वैसे इस संसार में आते कामना करना प्रशंसनीय नहीं और कामना के बिना कोई कार्य सिद्ध नहीं हो सकता इसलिये धर्म की कामना करनी और अधर्म की नहीं क्योंकि वेदों का पढ़ना पढ़ाना और वेदोक्त धर्म का आचरण करना आदि कामना इच्छा के बिना कभी सिद्ध नहीं हो सकती। १। इस संसार में तीनों काल में इच्छा के बिना कोई किया नहीं होला पड़ती जो २ कुछ किया जाता है सो २ सब इच्छा ही का व्यापार है। इस लिये श्रेष्ठवेदोक्त कामों की इच्छा करनी इतर दुष्टकामों की नहीं। ४८॥

इस अध्याय में बाहर भीतर का व्यवहार, मनुष्यों का परस्पर वर्त्ताव, आत्मा का कर्म, आत्मा में मन की प्रवृत्ति, पथम सिद्ध योगी के लिये ईश्वर का उपदेश, ज्ञान चाहने वाले को योगाभ्यास करना, योग का लक्षण, पढ़ने पढ़ाने वालों की रीति, योगविद्या के अभ्यास करने वालों का वर्त्ताव, योगविद्या से अन्तःकरण की शुद्धि, योगाभ्यासी का लक्षण, गुरु शिष्य का परस्पर व्यवहार, सामिसेवक का वर्त्ताव, न्यायाधीश को प्रजा के रक्षा करने की रीति, राजपुरुष और सभासदों का कर्म, राजा का उपदेश, राजाओं को कर्त्तव्य, परीक्षा करके सेनापति का करना, पूर्णमिद्वान् को समापति का अधिकार देना, विद्वानों का कर्त्तव्य कर्म, ईश्वर के उपासक को उपदेश, यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले का विषय, प्रजाजन आदि के साथ सभापति का वर्त्ताव, राजा और प्रजा के जनों का सत्कार, गुरुशिष्य की परस्पर प्रवृत्ति, नित्य पढ़ने का विषय, विद्या की शुद्धि करना, राजा को कर्त्तव्य, सेनापति का कर्म, सभाध्यक्ष की किया, ईश्वर के गुणों का वर्णन, उसकी प्रार्थना, शूरवीरों को युद्ध का अनुष्ठान, सेना में रहने वाले पुरुषों का कर्त्तव्य, ब्रह्मचर्य सेवक की रीति और ईश्वर का जितों से प्रति उपदेश, इस वर्णन के होने से सप्तम अध्याय के अर्थ की पञ्चाध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतपरमविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते
संस्कृतार्थभाष्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः पूर्तिममात् ॥ ७ ॥

अथाष्टमाध्यायस्यारम्भः

— ❀ —

अब आठवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानिपरासुव ।
यद्भद्रं तन्न आसुव ॥

उपयाम इत्यस्याङ्गिरस आषिः । गृहस्पतिस्तोमो देवता ।

आर्ची पंक्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

तस्य प्रथममन्त्रेण गृहस्थधर्माय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमारो
ब्रह्मचारीस्वीकरणीय इत्युपादिश्यते ॥

उस के प्रथममंत्र से गृहस्थी धर्म के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का ग्रहण करना चाहिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा विष्णोऽउरु-
गायैपते सोमस्तथरक्षस्वमात्वादभन् ॥ १ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि । आ-
दित्येभ्यः । त्वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरुऽ
गाय । एपः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा ।
उभन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) शास्त्रनियमोपनियमा
 गृहीता 'येन सः (असि) (आदित्येभ्यः) कृताष्टचत्वा-
 रिंशद्वर्षब्रह्मचर्येभ्यः पुंभ्यः (त्वा) त्वाम् सेविताष्टचत्वा-
 रिंशद्वर्षब्रह्मचर्यम् (विष्णो) सर्वशुभत्रिदागुणकर्मस्व-
 भावव्याप्ताप्त (उरुगाय) उरूणि बहूनि शास्त्राणि गायति
 पठति तत्संयुद्धौ (एषः) प्रत्यक्षो गृहाश्रमः (ते) तव
 (सोमः) मृदुगुणवर्धकः (तम्) (रक्षस्व) (मा) नि-
 पेधे (त्वा) त्वाम् (दधन्) दध्नुवन्तु हिंसन्तु । अत्रलो-
 डर्थे लुङ्ङभावश्च । अयंमंत्रः शत० ४ । ३ । २ । ६ व्या-
 ख्यातः ॥१॥

अन्वयः—हे कुमारब्रह्मचारिन् सेवितचतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्याब्रह्मचा-
 रित्यहमादित्येभ्यः त्वामङ्गीकरोमि त्वमुपयामगृहीतोसि हे विष्णो ते तवैषः
 सोमोस्ति ॥ त्वं रक्ष हे उरुगाय त्वां कामवाप्ता मा दधन् मा हिंसन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—सर्वासां सेवितब्रह्मचर्याणां युवतीनां कन्यानामिदमवश्यम-
 ग्रीप्सितव्यम् । तां स्वस्वसदृशरूपगुणकर्मस्वभावविद्याम् बलाधिकान् स्वा-
 मीष्टान् हृद्यान् पतीन् स्वयंवरविचिनोरीकृत्य परिचरेयुः । एवं ब्रह्मचारि-
 भिरपि स्वतुल्ययुवत्यः स्त्रीत्वेनाङ्गीकर्तव्या एवं द्वाभ्यां सनातनो गृहस्थधर्मः
 पालनीयः । परस्परमत्यन्तमिवयमोगलोलुपवीर्यसयाः कदाचिन्न विधेया
 किंतु सदर्शुर्गामिनी सन्तौ दशसन्तानानुत्पाद्य तान् सुविद्वैश्वर्यमुन्नीय प्री-
 त्याग्मेताम् । यथा इतरेनरस्मिन्नप्रसन्नता विमोगव्यभिचारादयो दोषा न
 भवेयुः । तथामुद्याय परस्परं सर्वथा सर्वदा रक्षा कार्या ॥ १ ॥

पदार्थः—हे कुमार ब्रह्मचारिन् ! चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवने वाली में (आदित्येभ्यः) जिन्होंने अड़तालीस वर्षतक ब्रह्मचर्य सेवन किया है उन सज्जनों की सभा में (त्वा) अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य सेवन करने वाले आप को स्वीकार करती हूँ आप (उपयामगृहीतः) शास्त्र के नियम और उपनिषदों को पढ़ा करने वाले (असि) हो। हे (विष्णो) समस्त श्रेष्ठ विद्या गुण कर्म और स्वभाव वाले श्रेष्ठजन (ते) आप का (पूष) यह गृहस्थाश्रम (मोमः) सोमलता आदि के तुल्य ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला है (तम्) उस की (रक्षस्व) रक्षा करें। हे (उरुगाय) बहुत शास्त्रों को पढ़ने वाले (त्वा) आप को काम के बाण जैसे (मादधन्) दुःख देने वाले न हों वैसा साधन कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—सब ब्रह्मचर्याश्रम सेवन की हुई युवती कन्याओं को ऐसी आकांक्षा अवश्य रखनी चाहिये कि अपने सदृश रूप गुण कर्म स्वभाव और विद्या वाला अपने से अधिक बलयुक्त अपनी इच्छा के योग्य अन्न करण से जिसपर विशेष प्रीति हो ऐसे पति को स्वयंवर विधि से स्वीकार करके उस की सेवा किया करें। ऐसे ही कुमार ब्रह्मचारी लोगों को चाहिये कि अपने अपने समान युवति स्त्रियों का पाछा ग्रहण करें इस प्रकार दोनों स्त्री पुरुषों को सनातन गृहस्थों के धर्म का पालन करना चाहिये। और परम्पर अत्यन्त विषय की लोलुपता तथा वीर्य का विनाश कभी न करें किन्तु सदा अतृप्त हों। दश सन्तानों को उत्पन्न करें और उन्हें अच्छी शिक्षा देकर अपने ऐश्वर्य की वृद्धि कर प्रीतिपूर्वक रमण करें जैसे आपस में एक से दूसरे का वियोग अप्रीति और व्याभिचार आदि दोष न हों वैसा बर्ताव वर्न कर आपस में एक दूसरे की रक्षा सब प्रकार सब काल में किया करें ॥ १ ॥

कदाचन इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । गृहपतिर्नमस्वा देवता । भुरिक् पंक्ति-

श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवाह ॥

फिर भी गृहस्थों के धर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

कदाचन स्तरीरमि नेन्द्रं सश्च सि द्वाशुपे उ-

प्रोपेन्नु मघवन्भूय ऽइन्नुते दानं देवस्य पृच्यत-
ऽआदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । मघवसि ।
दाशुपे । उपोपेत्युपऽउप । इत् । नु । मघवन् । भूयः ।
इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते । आदि-
त्येभ्यः । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले (चन) अपि (स्तरीः)
स्वभावाच्छादकः संकुचितः (असि) भवसि (न) निपेधे
(इन्द्र) परमेश्वर्य्यपते (मघवसि) प्राप्नोति । सञ्चतीति
गतिकर्मसु पठितम् निघं० २ । १४ (दाशुपे) दानशीलाय
(उपोप) सामीप्ये । उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये । अ० ८ । १
। ७ । इति द्वित्वम् (इत्) एव (नु) क्षिप्रम् । न्वितिक्षिप्र
नामसु पठितम् निघं० १२ । १५ (मघवन्) प्रशंसितधनयुक्त
(भूयः) अधिकम् (इत्) एव (नु) शीघ्रम् (ते) तव
(दानम्) (देवस्य) विदुषः (पृच्यते) संवध्यते (आ-
दित्येभ्यः) सामेभ्यः (त्वा) त्वां सुखदातारम् । अर्य मंत्रः
शत० ४ । ३ । २ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र परमेश्वर्य्ययुक्तपते यतस्त्व कदाचनस्तरीमसि तस्मा-
दायुप इन्नुपोप मघवसि हे मघवन् देवस्य ते तव यद्दानानिन्नु भूयः पृच्यते
अस्मेह स्त्रीत्येनादित्येभ्यः सदा सुखप्रापक त्वा त्वामाश्रये ॥ १ ॥ -

भावार्थः—विद्याकागनया युक्त्या त्रिषा यच्छलकपटाचरणरहितः

सत्यभावप्रकाशक एकस्त्रीव्रतो जितेन्द्रिय उद्योगी धार्मिको दाता विद्वान्
भवेत् तमुपयस्य निरन्तरमानन्दितव्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य से युक्त पति ! जिस कारण आप (कदा)
कभी (चन) भी (स्तरीः) अपने स्वभाव को छिपाने वाले (न) नहीं (असि) हैं
इस कारण (दाशुषे) दान देने वाले पुरुष के लिये (उपोष) समीप (सरवासि)
प्राप्त होते हैं । हे (ममभन) प्रशंसित धन युक्त भर्त्ता ! (देवस्य) विद्वान् (ते)
आप का जा (दागम्) दान अर्थात् अच्छी शिक्षा वा धन आदि पदार्थों का
देना है (इत्) वही (तु) शीघ्र (भूयः) अधिक करके मुझ को (पृच्यते) प्रा
प्त होवे इसी से मैं स्त्री भाव से (आदित्येभ्यः) प्रति महीने सुख देने वाले
आप का आश्रय करती हूँ ॥ २ ॥

भावार्थ—विवाह की कामना करने वाली युवति स्त्री को चाहिये कि जो बल कपट
आदि आचार्यों से रहित प्रकाश करने और एक ही स्त्री को चाहने वाला जिते
न्द्रिय सब प्रकार का उद्योगी धार्मिक और विद्वान् पुरुष हो उस के साथ विवाह करके
आनन्द में रहे ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छसीत्यस्याङ्गिरस आशिः । आदित्यो गृहपतिर्देवतः ।

निचृदार्षी पक्तिश्छन्दः । पचमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थवर्गमाह ॥

किर भी गृहस्थ का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

कदा चन प्रयुच्छस्युमे नि पांसि जन्मनि ।
तुरीयादित्य संवनन्तऽइन्द्रियमा तस्थावमृतं
दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उमे इत्युमे । नि ।

पासि । जन्मनिऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य ।
सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् ।
दिवि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(कदा) (चन) (प्र) युच्छसि अत्यन्तं प्रमादा-
सि (उभे) द्वे (नि) नितराम् (पासि) (जन्मनी)
वर्त्तमानम्प्राप्स्यमानं च (तुरीय) चतुर्थवत् । अत्रा-
र्श आदित्वादच् (आदित्य) विद्यया सूर्यं इव प्रकाश
मान (सर्वनम्) सवति प्रसूयतेऽनेन तत् (ते) तव (इ-
न्द्रियम्) मनआदिकार्यसाधकम् (आ) (तस्थौ)
(अमृतम्) मरणधर्मरहितम् (दिवि) द्योतनात्मके
व्यवहारे (आदित्येभ्यः) संवत्सरेभ्यः (त्वा) त्वां दृढे-
न्द्रियम् । अयम्मन्त्रः शत० ४।३।२।१२ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्यपदः—अत्र नेत्यध्याहार्यम् । हे पते त्वं यदि कदाचन न प्रयुञ्ज-
सि तर्हि स्वकीये उभे जन्मनी निपासि । हे आदित्य यदि ते तव सवनमि-
न्द्रियमास्थी तर्हि दिव्यामृतं प्राप्नुयाः । हे तुरीयआदित्येभ्यस्त्वा स्थान-
हमुपयच्छे ॥ ३ ॥

भावार्थः—य. प्रमादी विवाहितां स्त्रियं त्यक्त्वा परस्त्रियं सेवते च इहा-
मुष्य च दुर्भगो भवति यश्च संघमी स्वस्त्रीमेवो त्यक्तपरस्त्रीः स सप्तपञ्च
परम सुख कथं न भुंजीतातः सर्वासां खोणा योग्यतास्ति जितेन्द्रियान् पती-
षु सेवेरन्मिति ॥ ३ ॥

पदार्थः—इस मन्त्र में नकार का अध्याहार आकांक्षा के होने से होता है ॥
हे पते । आप को (कदा) कभी (चन) भी (प्र) (युच्छसि) प्रमाद नहीं करते
हो तो अपने (उभे) दोनों (जन्मनी) वर्त्तमान और परजन्म की (पासि)

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्त्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति)
(एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (अंहोः) गृहाश्रम के
सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के
पीछे विद्वान् प्राप्ति का हेतु (बरिवां चित्ता) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान
देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ)
(वदत्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्यः) आतविद्वानों से उत्तम विद्या
और शिक्षा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से
ही युक्त हम दो-स्त्री पुरुष को (मुदयन्तः) सदा सुख देने रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि विमर काम से विद्या
अच्छी शिक्षा बुद्धि धन मुदुद्भाव और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया
करें ॥ ४ ॥

विष्वक्स्वन्नमित्यपि । गृहपतयो देवताः ।

आयस्य प्राजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युत्तरस्य निचृदापीं जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थधर्मप्राह ॥

किं भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विष्वक्स्वन्नादित्येप तं सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातु यदाशीर्द्वा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहार्य एधते गृहे ॥ ५ ॥

विष्वक्स्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । श्रत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातु । यत् । आशीर्द्व्याशीऽदा । दम्पती ।
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य यज्ञश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति) (एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (ग्रंहीः) गृहाश्रम के सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिवां विचरा) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ) (ववृत्त्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्य) आसत्रिखानों से उत्तम विद्या और शिक्षा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (मृदयन्तः) सदा सुख देने रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिसर काम से विद्या अच्छी शिक्षा बुद्धि धन मुहूर्त्ताव और परोपकार बड़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया करें ॥ ४ ॥

विष्वक्निःस्य कुत्स ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

आद्यस्य माजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युत्तरस्य निष्ठादार्षी जगती छन्द । निपादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थधर्मग्राह ॥

किर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विर्वस्वन्नादित्येष तै सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्दा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विर्वस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । श्रत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातन् । यत् । आशीर्दित्याशीऽदा । दम्पती ।
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति) (एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (अंहोः) गृहाश्रम के सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिवा और विद्याभ्यास के पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिवं वित्तग) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ) (बृहत्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्य) आसुरिद्वानों से उत्तम विद्या और शिवा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (मृदयन्तः) सदा सुख देते रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके संपुरुषों को चाहिये कि जिनसे काम से विद्या अच्छी शिवा बुद्धि धन सुदृढ़त्व और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया करें ॥ ४ ॥

विवस्वन्नि यस्य कुत्स ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युत्तरस्य निचृदार्षी जगती छन्द । निषादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थऽर्चमाह ॥

किर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विवस्वन्नादित्यैष तै सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातुन यदाशीर्द्वा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । अत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातुन । यत् । आशीर्दत्पाशीऽदा । दम्पती ।
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य यज्ञश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (पति)
 (पति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (ग्रंथः) गृहाश्रम के
 सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के
 पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिवं विचरा) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान
 देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ)
 (वृत्त्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्य) आसविद्वानों से उत्तम विद्या
 और शिक्षा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से
 ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (गृह्यन्तः) सदा सुख देने रहिये ॥ ४ ॥ :-

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिससे काम से विद्या
 अच्छी शिक्षा बुद्धि धन मुहूर्त्ताव और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया
 करें ॥ ४ ॥

विवस्वन्नादित्येष कुत्स ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

आचस्य माजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अदित्युषस्य निचृदार्षी जगती छन्द । निपादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थधर्मप्राह ॥

फिर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विवस्वन्नादित्येष तै सोमपीथस्तस्मिन् म-
 त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्द्वा
 दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
 न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
 सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । श्रत् । अस्मै । नरः ।
 वचसे । दधातन् । यत् । आशीर्द्वाशीऽदा । दम्पती ।
 इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

किर भी गृहस्थों को किस प्रकार प्रयत्नकरना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

वाममद्य सवितर्व्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
स्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । कुँऽइत्यूँ । श्वः ।
दिवे दिवे इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशस्तं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) वितर्कं (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोडर्थे
लुडभावाच्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
गृहस्य (देव) सुंत्तप्रद (भूरैः) बहुपदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णं लोपी वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठद्यु-
द्भ्या (वामभाजः) प्रशस्त्यकर्मसेविनः (स्याम) भवेमा
अगम्यन्तः शत० ४। ३। ३। दा व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अभ्ययः— हे देव सविन पुरुषार्थेन यद्वैश्वर्यं जगत्कृतवमस्मभ्य-
मद्य वाममुखो वाम वा दिवे दिवे वाम सावीः सव । तेन वामयाधिया

फिर भी सूहृत्सों को किस प्रकार प्रयत्नकरना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

वाममुद्य सवितर्व्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यंसावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
स्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यौ । श्वः ।
दिवे दिव इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशर्यं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सव्यस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) वितर्कं (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोढर्धे
लुढढभावश्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
गृहस्य (देव) सुखप्रद (भूरैः) बहुपदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णलोपो वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठ्यु-
द्भ्या (वामभाजः) प्रशस्यकर्मसेविनः (स्याम) भवेमा
अस्मिन्ऽशत० १। ३। ३। ३। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

भाष्यः— हे देव सवित पुनरार्षेय यद्वैश्वर्यं जनकत्वमस्मभ्य
मद्य वाममुखो वाम या दिवे दिवे वाम सावीः मय । येन वमयाधिया